

F
175

8/2135

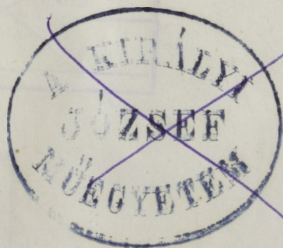
1907.

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

TIZEDIK KÖTET.

PEST,

EMICH GUSZTÁV M. AKAD. NYOMDÁSZ.

1860.

~~Budapesti Könyvtár Széchenyi
Könyvtár
Földm. 485~~

~~OSZK
KÖNYVELOSZTÓ
FŐLŐSPELÁNY~~

Gaz. Levelez. Könyvtár
22100 B. 68. 1. sz.

HODOSI ÉS KIZDIAI
BÁRÓ
SINA SIMON
Ő NAGYMÉLTÓSÁGÁNAK,
KINEK
HAZAFIAS ÁLDOZATA
HOZTA LÉTRE S TARTÁ FEN EDDIG
E
VÁLLALATOT.

IRÁNYESZMÉK.

IV.

NŐINK HIVATÁSA.

Mint a ki Isten házába megy, a küszöb előtt fővegét leveszi s lelkét buzgóságra készíti el; és mint a kertész, ki virágos táblái közé lép, s nem tudja miképen kezdjen kedves munkájához: ugy vagyok én, felöletek akarván írni, hazám leányai! Ti a magyar nemzetnek szebb felét teszitek, melyet én a jobbiknak is vallok; nemzeti létünk felében rajtatok fordul meg. Szabad-e nekem, a hon jövője fölött elmélkedőnek, rólatok megfélelkezniem? S nem önként következett-e, hogy ez elmélkedésim során ti is gondolatim tárgyává legyetek?

A magyar férfi- és nőnem közt eleitől fogva oly viszony volt, melyet más népeknél alig találunk fel. A mi eldödeink nem rabolták nőiket, mint a maurok és rómaiak; nem tették rab-szolgákká, mint más keleti népek; nem emelték magok fölé, mint az északiak; hanem édes testvérekként maguk mellé állították, rendeltetésökhöz mért jogokban részesítették, a viszonyos kötelezettség, szeretet és tisztelet szeliden vonzó kapcsaival fűzték magukhoz: feleség volt a magyar nő édes neve, mintegy kifejező azon magasztos fogalmat, mely egy nemzetnél sem létezik, hogy ő férjével együtt tesz egy egész lényt, hogy ők külön-külön az életnek örömet és gondjait csak felében, s egészben együtt, ketten hordozzák.

Meg is feleltek ők minden időben és körülmények közt azon hivatásnak, mit számukra a népek sorsát intéző Gondviselés és a magyar férfi-nem bizalma kijelölt. Minden nagy és elhatározó változásnál, mely nemzetünknek történetében évezred óta fölmerült, hű lélek gyanánt, vagy bátorító angyal, vigasztaló szellemként ott vannak a mi asszonyaink. Első honfoglalóinkat Ázsia sívatagain kezdődött a Duna, Tisza és Maros partjain végződött csatáikon keresztül híven kísérték; szent István, I. Endre és László alatt a keresztyén vallás meggyökerezésében, a Hunyadiak alatt az Izlám árrohamától megmentésében őseinkkel együtt fáradtak, a vallásos és kegyes alapítványok tekintélyes része az ő nevöket viseli, a templomok földiszítésére legtöbbet ők tettek; a mongol, tatár, török pusztítások után, melyek száz- meg százezer férfit sodortak magukkal, jobbadán a hegyek közé, sziklavárakba és barlangokba menekült nőnem tartá fen nemzetünket; a XVI—XVII. században Eger, Szigeth, Murány, Besztercze, Munkács stb. várak védelmében a nők vére a férfiakéval együtt folyt; a XVIII-ban ők fordultak először részvéttel azon írókhoz, kik banyatló nemzetiségünket dajkálni kezdék, sőt néhol, úgy szólva, ők mentették meg a magyar nyelvet, a férfiak idegen nyelven képezvén magukat s kormányozván az országot, fél latinokká, fél németekké váltak; a folyó XIX. század elején a nyelv és irodalom szeretete és művelése, a hazafiúi lelkesülés és hűség, a magyar férfi- és nőnem szívében egyszerre ébredett föl, versenyezvén egymással azok terjesztésében és gyarapításában.

Vajjon most abban a nagy szellemi tusában, melybe a magyar nemzet a 48-diki eseményeknél fogva bonyolodva van, s melynek kimenetelétől függ polgárisodásunk további fejlődése vagy fenakadása, függ nemzeti létünk — vajjon mondom, e válságos időkben ne lenne-e a magyar szépnemnek semmi különös szerepe? S ha van, vonakodhatik-e azt kész szívvel elvállalni? Én ellenkezőt hiszek, s meg vagyok győződve, hogy a magyar szépnem eldődeinek ragyogó nyomdokin menvén, jelenkori hivatását elfogta, annak eleget tenni már is elkezdett, s ezután még inkább eleget teend.

Mert hogy a mai idők a magyar nemzet történeteiben fordulópontot alkotnak, hogy oly térre jutottunk, melyen magunkat egyenként és összesen egészen újból kell tájékoznunk, ez, úgy hiszem, mindenki előtt világos.

Midőn a társadalmak alapjai megváltoznak, midőn a közdolgoknak egészen új rendje áll fel, a társadalom elemeinek viszonyai is egymáshoz és az egészhez szükségképen utánalakulnak : más forrású és természetű jogok , új törvényes és társadalmi szabályok , a régiektől gyakran különböző hazafüi és erkölcsi kötelezettségek születnek, melyeket ismerni és teljesíteni kell ; mert ezeknek akár nem-tudása, akár nem-cselekvése veszélyezi a közérdekeket, olykor magát a társadalmat is.

Jól tudom én, hogy nőink ismerik a múlt és jelen idő egymástól izről-izre különbözősését, melyből negatív természeténél fogva új nemzeti virágzásnak vagy lassu halálnak indulásunk fog következni, a szerint, a mint nemzetünk teendőit megérteni és méltányolni fogja ; mindazáltal nem árt azt, a mit tudni és cselekedni szükséges, ha mindjárt egyénileg minden jók lelkében, sőt sokaknál tettekben nyilatkozólag is jól, elmondani, hogy a kötelességek közös ismeretét és teljesítését koronkint föllevenítse, s hasznos honfüi és honleányi munkásságot ébreszsen.

A mai idők a földbirtokosnak jószágai lehető értékesítését, a földmivesnek okszerű gazdaságvitelt, tudósnak és iparosnak, köznöveldeknek és hitszónokoknak kettözött munkásságot, versenyzési készséget és képességet, a kor igényeihez alkalmazkodást — mindenkinek új kötelességeket szabnak elébe ; természetes, hogy a nőnevelésnek, a nőhivatásnak is módosúlnia kellett, s módosúlni egyszersmind a szépnem némely hajlamainak, vágyainak, szenvedélyeinek, módosúlnia divat és szokások, családi és polgári minden egybeköttetések iránti fogalmainak, — egész eszmekörének. A magyar férfinem társadalmi helyzete, életmódja, polgári foglalkozása, jövedelmei, mind változás alá jöttek ; szükségkép következik, hogy ez a nők helyzetére is befolyással legyen : tenniük kell sokat, mit eddig nem tettek, megszokni egyet s más, mitől eddig idegenkedtek, lemondani számtalan kényelemről, minek élvezhetése eddig világi szerencsájök főrészt tette, szóval, a haza és övéik sorsában osztozniok kell, s azok jelenébe magukat bele találniok.

A nő is úgy áll a mai társadalomban, mint mi férfiak. A régi formák összetörtek s újak állottak helyökbe, melyeknek batása javítólag vagy rontólag következetesen foly. Ezt átlátni, figyelmem-

mel kíséreni s azokkal, kikkel életök a legszentebb viszonyok által egybekötve van, kezet fogva egyakarattal a végeredményt úgy intézni, hogy a nemzet javára üssön ki, férfinak és nőnek kötelessége.

Még egy általános megjegyzést kell tennem, hogy később mondandóimnak szilárdabb alapja legyen.

A népekre alig áradott valaha több nyomor, romlásukat aligha munkálták hathatósabban bármely úton, mint a polgárosítás ürügye alatt. Egyebeket, mint nem egyenesen ide tartózkodat, mellőzvéen, csak a divatot, a fényüzést, a társadalmi kívánalmakat és szokásokat hozom fel: ezeket szokta olykor a társadalom, vagy a kik annak irányt adnak, olykor magok a megromlott idők, céljuk kivitelére eszközül használni. Azt mondják: a divat és fényüzés előmozdítja az ipart, — igen, a hol az van, de a hol nincs, ott a lehetőségét is megöli, — gyarapítja a nemzeti vagyont, — igen, a hol a nemzeti vagyonosodás forrásai felnyitvák, s javalmái a közre áradnak ki; de a hol máskép van, ott a fényezés pusztulás! Azt állítják, hogy kényelme szerint élni, rubázkodni stb. kinek-kinek szabad sőt kötelesség, úgy van, de csak a tiszta jövedelem arányában, különben a jelen elnyeli a jövőt. Új meghatározásait adják az erénynek, az illemnek, a világpolgárságot bélyegzik a legdicsebb emberi tulajdonná, a hazaszeretetet szűkkeblűségnek kiáltják ki; s végre kimondják a közkötelezésü itéletet: hogy a tanoknak, e köznézetnek minden mivel nép és egyén hódolni köteles.

Ez az európai ál-polgárisodás általános tana, melyet sokan ránk is alkalmazni szeretnének; ezért árasztanak el divataikkal, ezért ösztönöznek minket hiúságunk táplálása által fényezésre, ezért hirdetik folyvást, hogy a ki igazán miveltnek kíván tartatni, annak idegen nyelven kell beszélni. Mi ennek végeztelje, ha nem az, hogy nőink tovább is tudományban és művészetben, szokásokban és erkölcsökben másokat utánozzanak; fényes háztartással, gazdag asztalokkal szegényítsük el magunkat: felejtjük el szép nemzeti nyelvünket, magyaros viseletünket, egyszerű erkölceinket; vetkezzük le eredeti jellemünket, szeressük azt, a mi másé, a mi vérünkkel nem egyezik, a mi javunkra nem válik

Igy kívánják némelyek ama polgárisodási általános elveket ránk alkalmazni. De én azt mondom, hogy ez bármely szép

elméletnek látszik : a gyakorlatban nekünk vesztünket okozná. Belsőleg kérem azért honom leányait, ne hallgassanak ez alattó syrén hangokra, ne engedjék magukat e veszélyes örvénybe sodortatni; vegyék szívökre e nagy időkben szent hivatásukat, mely nem egyéb, mint egyenes és hathatós részvétel nemzetünk fentartásának s egykori feldicsőítésének nehéz munkájában.

Miképen? Im e kérdésről igénytelen nézeteim :

A magyar szépnem egyik fő teendője : a természethez a lehetőségig visszatérés s életrendének egyszerűsítése. Nem teszi ez a műveltség és polgárisodás igényeiről lemondást, nem a vadonság állapotára visszatérést. Éljen kiki állása, vagyona, fejlettsége minden örömeivel, miket testi és lelki alkata megkíván s erkölcsiség, illem és törvény nem tilt; de a természetet önmagában el ne ölje, lényét eredeti szép alakjából ki ne fordítsa, ne igyekezzék a mesterség és divat szerei által a figyelmet egészen a külsőre fordítani, ne foglalja el csak a szemet, engedje a léleknek is azon élvét, hogy ez a nemesb részig, a belsőig hathasson. A mesterséget a természet szolgájává teremtette az emberi műveltség, nem urává, a kül kellemelek kiemelésére, nem elnyomására, az életörömek fűszerezésére, nem émelyítővé tételére, a jóllétézés fokozására, nem eltompítására. Hogy az általam igen tisztelt szépnem öltözéke csinos, izletes legyen, mind jó, mind megjárja; de az, a mit sokan tesznek, hogy minden szép és nem szép divatot utánóznak, hogy legutolsó öltönyüket is külföldről hozatják, s néha úgy felpiperézik magukat, hogy a sok minden külső szépben a legszebbet, a sok mellékesben a földolgot : az emberi alakot keresni kelljen — én ezt a természettől igen messze eltávozásnak látom. És ez helyes nem lehet. Az emberben legszebb az, a mi természetes, legbecsesebb az, a mi emberi; a keresett, a mesterség járuléka csak másodrangú; az elsőnek szépsége és bája változhatlan, örök, az utolsóé szeszélyesen változó, hamar veszti becsét, elenyészik. Avagy a görög szobroknak nem épen finom egyszerűsége-e az, a mi az emberiség szép érzetére maig oly kedves hatással van? Nemde az arcz és szemek bájaiban, orr és homlok nemességében, hajzat- és termetben, az öltöny keresetlenségében keresték és találták ök is a valódi szépséget? Valóban az élő lelkes teremtvények sorában legkedvesebb látmány egy kultiszta-

sága s belső vidámsága által derült s egyszerűen öltözött nőalak, melynek dísze lelke ártatlanságában s természetességében, nem pedig keresett divatos ékitvényekben áll.

Azt kívánni, hogy úgy éljünk és öltözködjünk, mint hajdan a patriárechák és nejeik, épen oly túlság lenne, mint az, a mit XIV. Lajos korában követett csaknem az egész mívelt Európa. Én az első állapotra visszatérést a polgárisodás folyama visszafordításának, tehát rosznak, tartanám; de az utolsónak is, habár módosításokkal, utánzását, veszélyesnek vallom általában, kivált pedig nálunk magyaroknál. Nem követelem, hogy egészen kerteink s mezeink gyümölcséből éljünk, a vagyonosabbnak asztala szebben terítékezett, dúsabban megrakott, vagy pedig a gazdagnak a szegényénél drágább öltözéke ne legyen, mert ez az idővel, a magán szabadsággal és józan észszel ellenkezésben áll, de hogy egy ebédhez az Oczeán és Archipelagus s az egész szigetvilág minden fűszeréből, a föld minden jelesb s ehhezképest drágább borából legyen; egy közvigalmi öltözékhez India és China minden selyméből és bársonyából hozassunk valamit, s Európa tán egy míveltebb országának gyártmányai se maradhassanak el, — bizony ezt ránk, értéktelen s kevésbé termékenyített, bajjal értékesíthető földtű, gyáriparatlan és kereskedés nélküli nemzetre nézve veszélyesnek, romlásunkra dolgozónak kell vallanom.

A természetnek kevés elég, a kíváncsiságnak semmimem, — csaknem példabeszéddé vált életbölcsesei elv. Olvastam a római történetekből, hogy Justinianus korában a selyemviselet oly ritka volt, hogy a midőn tőle neje egy selyemtunikát kért ajándékol, azt felelte: átalom egy selyemköpenyért egy aranyköpenyt cserébe ajánlani. Mekkora különbség amaz idők és a mai kor öltözködési igényei közt! Helyesen nevezi Segur „N ö k r ö l“ írt munkájában derék asszonyoknak azt, ki a convenientiák tisztelete mellett szeme elől a természetet sem téveszti el, sőt ahhoz, a miben lehet, hív marad, ki gazdálkodásával a jótétet, kiadásaival a munkásságot és nélkülözést, másoknak és a közérdekeknek szolgálatot köti össze, kinek életrende egyszerű, örömei természetesek, szóval, ki önálló jellemmel bír, s magát, házat és övét a divat ragályaitól, könnyelmű példák csábításaitól megóvni képes.

A természet mindenben szereti a mértékességet, a túlzástól undorodik; megmondja az, csak hallgassunk szavára, étkezés- és

öltözékben, munkásság- és álomban, örömben és bánatban, hol van az arany középser, hol a kellő határ; csak ne terjeszszük ki rendkívül vágyaink vitorláit, ne bocsátkozunk a divat lepkeszárnyaira, ne halljuk meg szeszélyeink minden mozzanását, ne utánozzunk mindig másokat; kövessük inkább jobb természetünk sugalmát; ne szoktasuk magunkat mindannak cselekvésére, a mit látunk, hanem inkább annak, a mit önértelmünk jónak, ránk nézve helyesnek ítél. A mesterkéeltség keresésére, izlés dolgaiban való túlzásra, czifrázkodásra példát nem ad a természet, nem tanít az ókori szobrászat, festészet és költészet, nem javalja a józan emberi ész.

Fényűzés és divatkórság oly nyavalyái e kornak, melyeket önmaga teremtett a mi romlásunkra s a jövő nemzedéknek erkölcsileg és vagyoniág semmivétételére. Vétkezünk, ha e baj orvoslására mindnyájan idején kezét nem fogunk. Nemzeti viseletünknek régi jogaiba visszaállítása által e bajokon egyébiránt is immár ma természetessé, könnyűvé, sőt kellemessé vált a segítés. Ragadjátok meg ez alkalmat mentő-horgony gyanánt. Ne siessetek a világ divata után: legyen divatotok az egyszerű magyar viselet! Higyjétek el, ez intést nekünk a Gondviselés adta: figyelmezzünk rá, kerüljük a fényűzést, fényessé teszi a mi erényünket az a bölcseséggel párosult hazaszeretet, mely minket e nemes elbatározásra bír, s az utókor áldani fogja azok nevét, kik e nagy regeneráló eszmét elsőben tették sajátjokká, s annak következetesen hívei maradtak.

Leljenek útát hozzátok e szavak, hazám leányai! Ne menjetek az úton, melyet elétek Páris divatai tárnak, ne mozdítsátok ti is elő nemzetünk romlását. A ház erkölcesi és szokásai, asztaltartásban és öltözékben jobbára töletek függnek: tegyétek azokat lehető egyszerűekké, térjete vissza, a miben lehet, a természethez, egyszerűsítsétek életetök rendét!

Második lényeges női kötelesség: a házi rendtartás, a takarékoság, az időnek hasznos foglalkozásokban töltése. A ház belső gondjainak vitele vallási és polgári törvények s családi viszonyok természete szerint egyedül a nőt illeti. Sehogy helyén nincs az, hogy bármily rangállású nő a háznál minden kötelességek nélkül legyen, hogy csak önszemélyét gondozza, legfőlebb olvasson, látogatásokat tegyen és fogadjon, kellemesen időzzék, s a családi viszony és háznép tagjai iránt

semmivel ne tartozzék. Ez nem azt teszi, hogy minden nőt illető kötelességeket maga személy szerint teljesítsen, de azt igen, hogy végrehajtásukat maga eszközöltesse és szemmel tartsa. A férfi tiszte : a ház közdolgoit általánosan intéznie, a közös fenmaradás és józanul kívánható kényelmek föltételeit megszerezni, mindazoknak, kik vele ezen természeti és családi édes és feloldhatlan kapcsolatban vannak, biztosságáról és jóllétéről gondoskodni. A részletes vigyázás és felügyelet, a család apróbb gondjainak vitele, a háztartás tisztasága és rendessége, a családfő és tagok különjogai és helyes kívánságai teljesülésének eszközlése, örökös, hogy kiki a többiek és az egész iránti kötelességét teljesítse, túlságos követelések, visszaélések és viszongások ne támadjanak, a szükség és kiadási képesség, az igények és azok kielégítése egyensúlyt tartson — mindez a nő tiszte. A hol ezeket nem tudják vagy nem tartják meg, ott vége a rendes háztartásnak, ott ingadozik a családi lét alapja, onnan eltávozik a béke, s csak a véletlen műve, ha némi árnya a boldogságnak ideig-óráig fenmarad. Ha a magyar szépnem a munkásságtól, a ház dolgaira való felügyelettől végkép elszoknék, oly csapás lenne nemzetünkre nézve, mit a férfinem legokoszerűbb gazdálkodása, legpéldányszerűbb takarékosága s minden erényei sem bírnának jóvá tenni. Régi igazság az, hogy a dolgoztalanság a vétek párnája; a léha dolgokkal foglalkozás könnyelművé teszi a lelket, elpuhítja a testet; a csecsebeesék pedig épen semmitsem lendítenek a család belügyein. Igy felfordul a ház, rendetlenség üti fel sátorát a konyhán, szükségglátás a kamarában, zavar a társalgási teremekben. Jaj a háznak, melynek nem rendtartó az asszonya! Romlás vár a családra, melyben a munka nélkül élő tagok fölemészlik a dolgozók veritékének gyümölcsét!

Ily elvek szerint növelni a magyar hajadont, ezekben gyakorolni magát a nőnek, haza iránti szent kötelesség! Emlékezzünk vissza a hajdankor nagy nemzeteire. Addig volt híres és hatalmas Görögország, míg asszonyai kötéssel, fonással töltötték idejökét; mikor nyilvános népgyűlésekbe kezdettek járni s a napot a közpiaczokon töltötték el, már hanyatlásnak indult volt dicsősége. Akkor volt Róma külsőleg nagy, belsőleg erős, míg asszonyainak erkölseit a háziasság, a munkásság, a család dolgaiban való foglalkozás védte. A mi erdélyi nemzeti fejedelmeink korában is a legfőbb úrhölgyek gyakran töltötték együtt fonással, himzéssel és

más női munkákkal estvéiket, apróra értették a szövést, fonást, varrást, kenyérsíttést és étkek készítése módját, s a házi eselések minden munkáira ők ügyeitek fel — mert értettek hozzá.

Hazám leányai! Ne hagyjátok feledésbe menni, a mi jót őseinkről örököltünk. A nő a férjnek felelőse. Már e fogalomból következik, hogy a háztartásnak övé fele gondja, fele kötelessége. Szoktassátok gyermekeiteket jókor rendtartásra és munkaszeretetre: ez tartja fenn a házat, ez lesz az ő erényeiknek hívőre!

Harmadik női kötelesség: a háziasság, vérhűség s erkölcsi tisztaság a családi életben. A hajadon fő boldogságának ön szívében s erényeiben, a nőének ezek mellett házi körében s hivatása betöltésében kell lenni. A mi rajta kívül esik — az emberek és vigalmak, a való élet és ábrándvilág, mindezek szépségei és örömei mértékkel élvezhetők, de sohase legyenek elsők, sohase nélkülözhetlenek; szerencse, ha megvannak, nem szerencsétlenség, ha hiányzanak. Ezt én a magyar szépnem előtt napfényvilágosságban hiszem állani.

Azonban nem lesz fölösleges e tekintetben is az ó kor történetét hívni fel tanulságul. Bármennyire különbözzék is e szinte kétezer év által elválasztott két időszak egymástól, ragyogó példáiból a szépre s jóra hajló emberi természetnek mindig új ösztönt kell merítenie. Plutarch büszkén emlékezik az Archipelagus egy szigetének asszonyaira, hol két századon át nem volt példa női hit megszegésére; büszkén emlékezik a milésiai hölgyekre, kik érzelmeik fejlődésük korában inkább öngyilkosokká lettek, mintsem érzelmeik szeplőtlenységét avagy csak gonosz gondolat által is beszennyezzék. Porciának, Brutus nejének emléke is örök dicsőségben fog ragyogni, ki nem tudta túlélni sem a római szabadságnak, sem férjének halálát; Juliáé, Pompejus nejéé, ki férje vértől ázott köntösének látásán kétségbe esve meghalt; Paulináé, Seneca hitveséé, ki férjével együtt megnyitotta életerét, s mégsem halhatván meg, sűrű arczán viselé azon tiszteletes halványságot, mely bizonyította, hogy vérenek egy része férjével együtt omlott ki; végre Agrippina-, Germanicus nejéé, ki férje halála után, ifjan és szépen mint egy angyal, magányba vonult és sem Tiberius előtt meg nem hajlott, sem erkölcsét százada által megrontatni nem engedte — oly engesztelhetlen a zsarnok, mint hü maradván

férje emléke iránt, s az elsőnek gyűlölésében, az utósónak siratásában töltvén le életét.

Hazám leányai! nincs miért rajzoljam nektek a családi élet örömeit. Ti tudjátok és érzitek, mily tiszták, és a jónak és szépnak minden magvaival áldottak azok. Oh tekintsétek éltetök fő örömkútfeje gyanánt házaitokat, tegyétek azt paradicsommá — mert töletek függ — a tiéitekre nézve, kárpótoljátok azt, a mit mostanság a közélet megvont a férfitől, öntözzétek a családi élet virágait, változzék templommá házatok, legyenek házi Isteneitek a hűség, háziasság, a családi erények, megemlékezzén : hogy az egész világ üldözése és bajai ellen négy falnak csendessége biztos védelem, de a négy fal közötti szerencsétlenségtől az egész világ sem elég tágas menedék, és hogy

„Minden országnak támasza, talpköve
A tiszta erkölcs, mely ha megvész,
Róma ledől s rabigába görbed.“

Negyedik női kötelesség : a nemzeti nyelv és irodalom pártolása. Ezt a természet és önérdék egyaránt parancsolja. — Csak a szajkótermészetű madarak utánoznak mindig mást; a többi saját hangján szól, saját dalát éneklí. A művelt nemzetek közül is se az angol, se a francia nem beszélí szükségén kívül más nemzet nyelvét. Miért utánozzuk mi világ végéig a többi népeket? Szép tudni s szükség esetében beszélni idegen nyelveket is; de azokért a miénket mellözni bűnös dolog. Józan és elfogulatlan ember előtt szégyenlení nem lehet, ha valaki külföldi nyelveket nem ért; de a ki édes anyai nyelvében járatlan, azt rosszul érti, hibásan írja s még hibásabban beszélí, szerintem megszégyenítést érdemel. Nemzete nyelvét tudni mindenki tartozik! Az ebbeli tudatlanságot nem mentheti semmi; nem a francia, német vagy bármely más nyelvnek szépsége és európaisága: nekünk legszebbnek a magyar nyelvnek kell lenni, azért, mivel az a mi magunké, azon beszéltek őseink, arról nevezték el hazánkat, egyedül arról ismer meg Európa, az szerzett nekünk és szerzend jövőben is a világ előtt becsületet, szóval: nekünk, ha józanon gondolkozunk, legszükségesebnek, sőt ha alkatát tekintjük, legszebbnek is édes nemzeti nyelvünket kell vallanunk. S hogy

ezzel magunkon semmi erőszakot nem követünk el, hogy nyelvünk az európai legszebb nyelvekkel versenyez, bizonyítják az összehasonlító-nyelvészet kutatási eredményei.

De e kötelességérzet nem is hiányzott nőinkben eleitől fogva. Petroczky Katalin a XVIII. század elején nem csak szerette nyelvünket, de azon több jeles műveket is írt, melyek nyomtatva is megjelentek; Daniel Polixena, Wesselényi Istvánné, több idegen nyelv ismerője, Epiktetus erkölccstanát görögből anyanyelvére fordította; az Amazonjellemtű Báthori Zsófia, II. Rákóczy György neje, maga is adott ki *Imakönyvet*; Lorántffy Zsuzsánná kitünő pártolója volt az írónak és irodalomnak, számos munkát nyomtatott ki, sőt maga is írt egyet, minek a maga korában nagy híre volt; Bethlen Katának a történetíró Bethlen János unokájának — páratlan könyv- és kéziratgyűjteménye, s a gyógytudomány kedvencz szakmája volt, adott ki könyvet is, és legjobb barátai voltak az író Köleséry, Simoni és Borosnyai; szintigy tűnt ki Újfalvi Judith is, mint irodalomkedvelő és író nő nem rég múlt időkben. . . .

Hazám leányai! Gyuljon föl bennetek e részben is honleányi kötelességtök tiszta tudata, tündököljék nemes példátok e téren is: szeressétek, ápoljátok nemzeti irodalmunkat, ismerjétek meg és becsüljétek hazai írónkat, ösztönözzétek őket jóváhagyástokkal, serkentsétek elismeréstökkel, hívjátok meg köreitökbe, nyissátok meg termeitöket előttök; hiszen csak így találhatják el izléstököt, így ismerhetik meg gondolkodásmódotokat, eszmekörötökbe így találják belé magukat; — ez egyedüli mód az, melyen saját nyelvünkön is kedvünk szerint való és elegendő olvasmányt fog a magyar irodalom rövid idő alatt előállithatni.

Említsem-e végre a *h o n s z e r e t e t*? Buzditsalak-e, hogy a földhöz, melyet hazátoknak neveztek, szent tisztelettel ragaszkodjatok? Felhozzam-e Róma hölgyeinek példáját, kik Brutus halálán egy évig gyászoltak, Brennus korában minden aranyukat és ékszertüket hadi-harczba adták, a Cannaei ütközet után ismét minden drágaköveiket s ékszereiket a hazának megmentésére felajánlották?

Nem, a magyar szépnemnek nem kell az ó-világ idegen történeteire visszamennie, nem a mostani mívelt nemzetekhez folyamodnia, hogy hazáját szeretni tanulja: élt az ő szívében e szent

érzelem mindenkor s él ma is kiolthatlanul; úgy van teremtve az ő lelke, hogy örömét lelje abban, ha azért valamit tehet, s boldog csak akkor legyen, ha honát is boldognak láthatja.

Oh szeressétek is a hazát, nemzetem leányai! Szeressétek most inkább mint eddig, mert annak most sokkal nagyobb szükség van arra, mint bármikor! Kije van annak úgy is rajtunk kívül? Ki édes szülötte neki, ha nem mi? Kitől kívánhat ragaszkodást? Ki van kötelezve ahhoz hűséggel más, mint a kiket ő szült és táplál? Kire árasztja ő bővséges javait? Hol nyugosznak őseink? Hol pihentünk egykor mi is, ha nem az ő porai között?

Lesznek olvasóim között, kik feltűnőnek találандják azt, hogy én a magyar szépneműek hazánk és nemzetiségünk jövőndő sorsára oly elhatározó befolyást tulajdonítok, hivatásának be- vagy be- nem-töltésére oly nagy fontosságot helyezek. Az ilyeket emlékeztetem azokra, miket e czikk elején érintettem, s ama nagy politikai változásra, melyen társas életünk legközelebből átment. Ezelőtt az összes magyar férfinem — egy hatalmas phalanx — védte a magyar érdekeket; ma emez a közélet és közhatás terétől félrevonulva, elszigetelten áll, a legdrágább nemzeti ügyek a családi és társas élet keskeny körére vannak szorítva, hol rendeltetésénél fogva főszereplő az asszony. Ha e kör nincs tökéletesen betöltve, ha hölgyeink új helyzetöket fel nem fogják s feladatuknak meg nem felelnek: akkor ránk épen onnan jó a legkikerülhetlenebb veszély, hol némely kedvező viszonyoknál és a Gondviselés különös kedvezésénél fogva, fenmaradásunkra egy-két biztos önvédelmi pont még fentartva volt. Ezért oly fontos előttem, hogy a magyar szépnem a mostani állapotok diagnosisát jól ismerje, ezért beszélek e kérdéstről oly részletesen s hosszasan.

Van még egy más mélyen fekvő ok is, minek kulcsa részint a magyar szépnem lelki-alkatában, részint történeti múltjában fekszik. A szépnemben túlnyomó elem a szív és érzés, mi nála egyszersmind a honszeretethez is éltető forrása: neki a haza földét szeretni inkább szive s övéihez vonzó szent gerjedelme sugalmazza, mint az értelem és számító okoskodás; azon nagy politikai és társadalmi érdekeket, melyekben a férfi a polgári szabadság és jóllét zálogait látja és tiszteli, s a melyekért vérét

életét képes feláldozni, ő nem latolgatja, amde azok iránt lelkének egész lángjával, szive minden melegével, szenvedélyes buzgalommal viseltetik; mert e társadalomban vannak befoglalva azok, kik hozzá tartoznak és a kiket ő szeret. Itt van oka annak, hogy a magyar szépnem eleitől fogva csaknem imádta hazáját, ábrándosan szerette nyelvét s forrón ragaszkodott nemzetiségéhez.

Történeti múltját illetőleg: tény az, hogy a magyar nőnem a haza dolgai mindig különösen érdekelték. Miért? Mert nekik az alkotvány számos férfiúi jogokat adott, s azokhoz ugyanoly értékű kötelességeket csatolt. Ők némely esetekben a fiak jogaiba léptek, fiúbirtokokat örökölhettek, mint ilyek a törvényhozásba és honvédelembe befolytak, s a család fejeként dolgaikat érvényesen intézhették. Innen van, hogy a magyar nőnem ma is észrevehető bizonyos finom árnya a férfiúi bátorságnak, önálló jellemnek. Innen van az ő különös honszeretete.

Az eddig mondottak mind a nőnem nyilvános életét tárgyazzák, azzal vannak közelebbi vagy távolabbi kapcsolatban. Mily nagy és fontos teendők! Mily sokféle kötelesség! Mily szép pálya a dicsőséghez! S a nemzeti érdekek gyámolítására, a haza sorsának közvetett intézésére mekkora befolyás! Valóban igaz azon mondás: hogy a polgári törvényeket a férfiak, — a társadalmi erényeket és erkölcsöket a nők teremtik.

Hátha szorosabban vett életviszonyaik közt nézzük őket? Itt igazán nagyok, itt ragyognak teljes fényben, itt nélkülözhetlenek ők, itt múlnak feletül minket. Ha eddig becsültük, itt szeretnünk kell őket, ha tiszteltük, itt meg kell hajolnunk előttük. A nő háza körében több mint ő képzeli, a mint mi hisszük, s a minő a férfi tud lenni. Ha a férfi a ház oszlopa, a nő bizonyára annak ékessége; ha a férfi a fentartó erő, a nő kétségkívül az elevenítő lélek; ha a férfi-ész alkotja a rendet, a nő az, a ki azt fentartja; ha a férfi teremti a családi jóllét eszközeit, a nő az, ki azokat hasznosítja; ha a férfi intézi a család dolgainak egyetemes folyamatát, a nő az, ki annak feltartóztató akadályait szétoszlatni segít s a családelet napjának folytonos ragyogását eszközli. „A nő” — egy francia író szerint — „lényünknek mintegy második lelke, mely egy más boríték alatt él ugyan, de velünk folytonos érint-

kezésben van azon gondolatok által, miket ő ébreszt, azon ohajtásokban, mik általa születnek, és a melyeket ő híven oszt, azon reményekben, melyeket a mi javunkra velünk együtt alkot, azon gyöngéinkkel, miket ő elsimit a nélkül, hogy azokra figyelme-sékké tenne.“ Ha boldog vagy, közöld azt egy nővel, s nézd, mennyire tudja emelni annak értékét, mily édessé teszi azt szivednek! Boldogtalan vagy? Figyelmezz rá, mily egészen osztozik veled bánatodban! Erőre van lelkednek szüksége, hogy elbirhasd életbajaidat vagy jót tehess? Nézd, mily készséggel nyújtja neked a bátorság és önbizalom támogatását s részvéte erősítő hatalmát! Veszély fenyeget? Nézd, mint fogja fel azt saját lelkével. Elvonult a vihar fejed fölött? Lásd mint ragyog szemében az öröm tüze, mint igyekszik annak még csak emlékét is kitörölni lelkedből! Közöld vele nagy czéljaidat, — ő bátorítani fog kivitelökre. Vegyen üldözöbe a sors, — szive mindig biztos menedék számodra; vádoljanak az emberek, — ő mindig kész menteni tégedet; hagyjon el a világ, — ő veled marad; hagyjon el a remény, — ő visszaadja; haljon ki kebledben a jó iránti hit — ő újra teremti; boruljon el előtted az élet, — ő ismét vidám eget, mosolygó csillagokat képes vonni felleget borulatára. . . . Valóban nem ok nélkül mondotta egy író: hogy pillanatok szerencsétlenségeire, nagy események között férfi-barát kell az embernek, de egy hosszú élet változó sorsu folyamára egy nő az, a mire legfőbb szükség van.

Asszonyok! Drága ajándéki az égnek! Mily szükségesek vagytok ti arra, hogy a férfi boldog s a teremtés egész legyen. Mivé lennénk mi, mivé lenne a hon nélkülületek? Ki melengetné kebledben s nyiladoztatná számunkra az élet örömvirágait, ha ti nem? Ki lelkesítné a szépre és nagyra a férfinemet, ha a ti nemes szívetek nem? Mennyi szerencsének volt alkotója a ti szerelmetek s mennyi igaz és örök bánatot okozott az, hogy szívetek dobogása elakadt! Légy üdvözölve általam szebb fele az emberiségnek, légy üdvözölve hazám szépneme! Én ismerem a ti befolyástokat az egyéni és társadalmi boldogságra. Egyikét a föld ez angyalainak adta volt nekem is mindennél drágább birtokomul az ég — drágábbat a világ kincseinél, legjobbját a női lelkeknek, nemének ékességét, kinek emlékezetét csak áldani tudom: neki és szép lelkének köszönöm a nőnem iránti magas képzetimet; neki, kit most is örködni hiszek fölöttem! Az ő szelleme befolyása alatt írom e

sorokat; az ő üdvezült lelke ösztönöz gyöngé igyekezetimben, ez imádott léleknek kívánom én most is kedvét keresni s jószándékú tetteim által az ő dicső emlékét szentelni meg. Áldott legyen emléked, korán elköltözött jó lélek, drága hitvesem! Nekem te voltál fő életboldogságom! Nekem van okom nagyra becsülni a nőnemet!

Hölgyek! virágbimbói a nemzet élejfájának! Vegyétek szívetekre a haza sorsát! Az idők komolyan intnek, hogy ti is megtegyétek iránta kötelességtöket. Jól tudjátok ti, mik ezek, — romlatlan lelketekben hordozzátok azoknak élő érzetét, némelyeket fennebb én is elősoroltam. Ne vegyétek tőlem rossz neven figyelemztető soraimat. A szépet és jót azért emelém ki a lehetőségig, hogy azt is, a mi talán kellemetlenül hangzik, joggal mondhassam el. Ha kell a rózsá, tőrjétek el a töviseket is. Ne távozzatok el a természettől, tiszteljétek a közérkölesöket, ne feledjétek el ősi szokásinkat, nemzeti ruhánkat ne vessétek meg; legyetek azon, hogy a takarékos, rendtartó, jó magyar gazdasszonyok száma hazánkban megszorodjék; ne rohanjatok a külföldi divat után — ez végkép elszegényíti hazánkat; ne csak külső, de belső ékessegre is igyekezzetek, legyen földiszettek az erény, ragyogjon arzetokon s szép szemeitekben a belső tisztaság tüze, legyen homlokotok zománzos pártája a férfinem tisztelete, derekatok övezője az ártatlanság, legyetek a férfinemnek törekvéseiben gyámolítói, legyetek a hazának büszkesége, őrangyalai!

Asszonyok, anyák! Töletek függ nagy részben a hon jövője. Oh! fogjátok fel szép hivatástokat! Ti vagytok a családélet éltető gyökerei, a házi erények alkotói, a gyermekek lelki hajlamainak első idomítói: a ti kezetekben van a nemzet ifju sarjadéka, melyet ti teremtetek, a férfi-nemzedék, mely önkénytelenül hajlik utánatok; töletek függ a jelen, a nemzet belső élete, a jövőendő előkészítése. Oh! tegyétek, hogy e haza általatok ne gyengüljön, de erősödjék; hogy a férfinemben a munkásság nemes ösztöne és a tettvágy fölébredjen; hogy takarékoságtok által a nemzet vagyoni ereje ismét gyarapodásnak induljon; hogy a közjó általatok is előmozdittassék. — Anyák! ti hordozzátok szíveitek alatt a csecsemőket: ha a tiétek a hazáért hön dobog, ha híven érez a nemzethez, akkor az csecsemőitekre is átörökül; ti adjátok szí-

vökbe az első érzést, fejükbe az első gondolat képét : tegyétek, hogy ez érzés a honszeretet, e gondolat a hazának-élés gondolata legyen ; ti tanítjátok őket az első gyűgyögésre : oh adjátok ajkaira a hon nevét s az iránta való kötelességeket ; ti adjátok nekik az első oktatást, a ti aggodalmatok kíséri el a köznöveldekbe, az örködik ott felettök, az várja, midőn onnan haza érkeznek : oh ! kérdjétek meg akkor, ha inkább szeretik-e most, mint mikor eltávoztak, a hazát, szebben beszél-e a nyelvet, jobbak lettek-e, erősödtek-e értelemben ? A mikor férfiakká lesznek is, ti éltetitek a tapasztalás tanácsaival : oh mondjátok nekik, hogy a férfi kötelessége munkásság és küzdés, főekessége a jellem, dicsősége a tettek . . . Mindig, mindig ti vagyok velök, csak a végperczben szűnik meg vezérlő befolyástok : oh ! kössétek ekkor is szivökre azokat, a mikre éltetök folytán tanítottátok, búcsútok legyen, hogy úgy áldja meg Isten, a mint azokat megtartják !

Hazám leányai ! Töletek sok függ a magyar haza jelen viszonyai közt. Fogjátok fel s befolyástokkal éljétek a hon és nemzet javára !

GRÓF MIKÓ IMRE.

KEMÉNY JÁNOS

ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGE.

II. Rákóczy György 1660. május 22-én a gyalai csatatéren elesett. Barcsai Ákos versenytárs nélkül maradván, úgy hívé, most biztosan ül a fejedelmi székekben. E férfiú, míg magános ember és alárendelt hivatalnok volt, hasznos szolgálatokat tett hazájának. Mint fejedelem, csekély tehetséggel telhetetlen nagyravágyást párosítva, sietteté Erdély romlását. Gyors emelkedését s meggazdagodását, bár ősrégi családból származott, ifjú Rákóczynak, a fejedelmi széket a töröknek köszönheté. A nagy vezér 1658. sept. 14-én a jenei táborban, hol ő mint Rákóczy követje jelent meg, az ország szabad választási jogának lábbal tapodásával s a török pártfogást sürgető Kemény János mellőzésével, fejedelemmé tette.¹⁾ Igaz, hogy az azon évi november 6-án Maros-Vásárhelyt tartott országgyűlés szentesíté ama törvénytelenséget Barcsai megválasztása s beigtatása által, de az csak pártgyűlés végzése maradt, s midőn a regálissal meghívottak közül sokan meg nem jelentek, azokat fejéenként 200 frttal rendelé büntettetni.²⁾

Barcsai erős ellenzékre talált nemcsak Rákóczy párthiveinél, hanem számos független erdélyi s a részekben levő főúrnál is,

¹⁾ L u t s c h Diariuma K e m é n y Fundgruben I. k. 294. 302.

²⁾ Az ekkori országgyűlési articulusok közül az V-ik az akadémia birtokában.

kik se megválasztása módjával nem békülhettek ki, se az adó elviselhetlen fölemelését 15,000 aranyról 40,000-re, se az ország hallatlan nyomorgatását személyes részvétőkkel szentesíteni nem akarák. S a két ellenfejedelem közt véres és ingerült, tollal és tettel folytatott tusa kezdődött, mely a két szomszéd hatalmasságnak a németnek és töröknek rést nyitott, hogy Erdély a szerencsétlen Eris almája fölött megkezdett harcukat annál elkeserültebben folytassák, s melynek a Rákóczy elesése koránsem vetett véget. Szajdi Amhád budai basa és Ali szerdár hatalmas seregeket vezettek Erdély ellen, melyeknek egyéb feladata is volt, mint az országot Barcsainak biztosítani. Ha addig nem is volt tudomása róla, már ekkor beláthatta, midőn hírül vette, hogy követét, Haller Gábort, az szerdár elfogatá s lábaira hatvanháromfontos vasat veretett, mert a még megválasztásakor rárótt 500,000 tallérnyi hadiköltség mind e napig kifizetlen volt ¹⁾ s még jobban meggyőződhetett, midőn őt magát is, a török táborba sietőt, letartóztatá.

Mert a szerdárnak feladata volt Várad és környékének behódoltatása, melyről az hitték, hogy német kézben van. S valóban jul. 14-én a basa és szerdár egyesített hada bekerítette e várat. A védelmező sereg száma, ide számítva 35 deákot, nyolczszázötven főre ment elszánt lelkesült nép, mely csak óriási küzdelemmel tudá magát fentartani a több mint 50,000 ezerből álló had ellen. Az egyenetlen viadalt Leopold hadai tétlenül nézték a rakamazi sánczokból a nélkül, hogy a szorongatottaknak segítségükre mentek, a nélkül hogy fölmentésükre valamit tettek volna. Aug. 28-án Várad török kézbe esett. ²⁾

Ez esemény a Barcsai népszerűségének, a mi kevés még maradt is, halálos döfést adott. Megfosztva végbástyájától s a helytartó Barcsai Gáspár a fejdelem testvére által vérig sarczolva, ugy látszik, hogy a szerencsétlen Erdély végromlásához közeledik. Igaz, hogy Várad bukásának a fejdelem nem volt oka, sőt annak

¹⁾ B e t h l e n János Commentariusainak 1780-iki bécsi kiadása II. k. 12. l.

²⁾ Várad ostromának érdekes és terjedelmes leírását lásd Szalárdi Siralmas Krónikája 545—389. B e t h l e n János II. 13—33. Vesd össze Podhráczky és Rácz Károly cikkeivel Új Magyar Múzeum 1855. és 1856-ik folyamaiban.

megtartását telhetőleg előmozdítá, de ő volt az, a ki a török adót fölemelte, s most azt kérlelhetlenül hajtá be. Fogságából többször felszólítá helytartó testvérét, hogy az adóhátralékok kiküldésével siessen, hacsak őt magát, az országot minden helységeivel nem akarja a török dühnek áldozatul ejteni. „Isten utolsó veszedelemre készítet bennünket — írá Aug. 6-áról Erdély rendeinak — mivel minden megmaradásunkra való eszközöket eltökéllett tőlünk.“¹⁾

A parancs kérlelhetlen szigorral hajtatak végre. De már nem csak az 500 ezer tallér volt behajtandó. A kétévi adóhátralékkal, melynek befizetését Rákóczy elmulasztotta, 660 ezerre szaporodott. Pedig az országot az az előtti évek dúlásai már koldussá tevék, s nyomorából az még üdülni sem kezdett. A városok már két év előtt roppant sarczokat. fizettek s a polgárság és nemesség még ki sem heverte akkori veszteségeit. Mindezt hiába terjeszték a török elé. Neki pénz kellett. Végre is össze kellett teremteni. Minden család-apára, tekintet nélkül vagyonosságára, 5 firtot vetettek; a magyar főnemességre, hivatalnokokra, harminczadosokra jóval többet. E rendkívüli adó fölszedésére bizottság neveztetett ki, mely a tallért 2 frtban, az oroszlanos tallért 1 frt 80 denárban, az aranyat 4 frban fogadta el. „Ez időben, — írja Graffius²⁾ német Diariumában, — Szebenben nem verhetek elegendő tallért, annyi nemes zúzatta össze ezüst ékszereit. A polgárok és szegény parasztság feleségeiknek kapcsait, övét, vagy a boglárokat, melyek az öven voltak, elővetették, hogy azokból tallért veressenek. Sok szegény parasztnak vagy oláhnak nem volt egyebe egy pár ökrénél, melylyel beszerzé élelmet, azt kelle eladnia, hogy a pénzt előteremtse.“³⁾ Általán borzasztó nyomor volt a szegény nép között. Ezenfölül augustus és september hónapokban a hagymáz és ragály oly nagy mértékben dúltak, hogy a halottaknak rendes eltakarítása lehetlenné vált.

Mindennek daczára a rendkívüli összeg nem volt oly gyorsan behajtható. Ali nem mulasztotta el, akkor midőn Barcsai

1) Szalárdy 594. Bethlen J. II. 34. Trausch annales Hung. et Transs. II. 122. Katoa XXXIII. 211.

2) Kemény, Fundgruben II. k. 227.

3) Az ez évi jul. 5-én Segesvárt tartott országgyűlés, mely adó fejében az ökrök elvételét is elrendelé, egy jó ökröt 2 frtra, egy középezt 1 frtra becsült. I. art. az akademia kéziratai közt.

Gáspárt Várad elfoglalásáról értesíté, fenyegetésekkel és szemrehányásokkal telt levelének végén a hátralékokat sürgetni, azon figyelmeztetéssel, hogy újult hadakkal tör Erdélyre, nem fog se asszonyoknak se gyermekeknek irgalmazni, s az egész országot behódoltatja, ha még tovább késedelmeznek. Végsoraiban emlékezteté a rendeket, hogy ő még mindig megtartotta szavát. A fogoly fejedelem előterjesztései, hogy az ország már évek óta tartó küzdelmében véginségre jutott, segélyforrásai kiapadtak, hogy Rákóczy, ki őt hosszas időn át Szebenben ostromolta, ez időt sарczok fölszedésére használta, melyekből ő semmit se láthatott, figyelembe sem vétettek¹⁾ s Barcsai szabadon bocsáttatását csak akkor eszközölheté ki, Haller Gábor lábáról csak akkor vették le a vaslánczot, midőn Gilányi György a vár bevétele után harmad nappal az összeg egy részét kézbesíté.²⁾

A fejedelem Erdélybe visszasietett, hol mindent felfordúlt állapotban talált. Helytartói testvére Barcsai Gáspár és hive Gyálakúti Lázár György az adó behajtása s a Rákóczy-ház párthiveinek üldözése körül sok szigort alkalmaztak. Hogy ily eljárás mellett is a népben a vallásos érzést fölébreszszék, általános böjtöt hirdettek, „de a haragvó Isten, mond Gunesch³⁾, nem akart ily ledér és szenteskedő böjt által kiengesztelődni,“ Rákóczy halála hírét ennek pártja a nép sokáig költöttek hitte. Két magyar nemest, a kik e hirt Segesvárra megvitték, a felbőszült nép a polgármester házából az utcára kihurczolt s erős bántalmazás közt agyonlőtt. S midőn ezért feleletre vonatott Segesvár, megtagadta a hódolatot mindaddig, míg a törökök az országból ki nem takarodnak. Ellenállásában Udvarhelyszék követei, két testvér Pálffy, megerősíték ugyan, de végre is kénytelen volt engedni s a gyilkosokat kiadni, kiket aztán Barcsai Gáspár karóba húzatott.⁴⁾ A szebeniek hű szolgálataikért azt hívék, hogy az adó alól ki lesznek véve: de épen oly szigorral lőn az rajtok is megvéve, mint a többi helyeken. A fogarasiak még sokáig vártak Rákóczyra, várukban

¹⁾ Szalárdy Siralmas Krónikája 591.

²⁾ Bethlen János Comment. II. 36.

³⁾ Gunesch Trausch Chroniconjában. II. 122.

⁴⁾ Goebel Chronica Civ. Schaetburg. Fundgruben II. 123—5

elsánczolák magokat, s csak hosszas alkudozás után nyitották meg kapuikat Barcsai híveinek. ¹⁾ Hasonlag cselekedett Görgény is, melyet Szárhegyi Lázár István védelmezett.

Nagyobb és veszélyesebb volt a Székelyföld ellenállása. Csik Gyergyó és Kászon, Sepsi, Kezdi és Orbai székek nem hittek a Rákóczy halálában s a Barcsainak meghódoló országgal meghasonlottak, de később, midőn szeretett urok eleséséről biztos tudomások volt, az új fejdelemtől helytartó testvérenek eszélytelen és kegyetlen eljárása fordítá el szivöket. Ő ugyanis Bakó Mihály marosszéki kapitányt törvénybe idézés és elítélés nélkül felakasztatta. Szárhegyi Lázár István esiki főkirálybirót, kitől a töröktől üldözött Michne havasalföldi vajdának elfogatását s a székelységnek felültetését minden eredmény nélkül követelte, Görgényben (1660 jul.) fogságba vetteté. De Lázár, mindamellett, hogy 3700 tallérnyi váltságdíjt lefizetett, szabadságát még sem nyerheté vissza, míg augusztus elején menekült, „az vasrostélyokat kivervén az mely házban volt, úgy ereszkedett ki“ : írja a helytartó Barcsai Kálnoki Mihálynak és Cserei Mihálynak, két testvérehez ragaszkodó székely főtisznek, köteleességökké téve, hogy őt magát vagy legalább nejét kerítsék kézre. ²⁾

Az elkeserített, véréig bántott férfiú Gyergyó havasai közt vonta meg magát, s ott ősi fészkeben Szárhegyen visszatárolásról gondolkodott. Neve honfitársai közt a legnépszerűbb, s ennek aegise alatt szólíták föl fölkelésre Barcsai ellen a székelységet rokoni és párthívei Tompa István és Domokos Gábor. Ő maga mindaddig nyugodtan maradt, míg a különben is ingerült székelység a kitérés pontjáig érkezett s Kálnoki Mihály ennek elnyomására intézkedéseket kezdett tenni. Ekkor a Domokos hívására („Kegyelmed mentől jöjjön, mert roszul van a dolog, most ideje egyszer; ha kegyelmed elkezdette, immár vigye véghez; ha kegyelmed az éjjel ki nem jő, azokat a szegény legényeket mind felnyársalják, én tudom Kálnoki Mihály dühösségét.“) ³⁾ Csikba sietett s a fölkelők élére állt.

¹⁾ Graffius Szebenb. Ruin Fundgruben II. 227—8.

²⁾ Bethlen János Commentarii II. 37.

³⁾ Közölte e levelet gróf Lázár Miklós a gróf Lázár-család című munkában 160. l.

Kálnoki Mihály a fölkelő ár közepett, melyet hasztalanul törekvők fékezni, Csik-Szeredába zárkozott. Lázár e várat ostrommal körülveszi, elfoglalja s magát Kálnokit is rabbá teszi. Sőt a a felbőszült nép Cserei Mihályt, a Barcsai által kinevezett főkapitányt agyonüté. Midőn ez események hírét Barcsai Gáspár testvérének a nagyváradi táborba megírta, s a székelység lecsendesítésére közböcsánat hirdetését sürgeté, ez gúnynyal válaszolá: „Lázár Isván, hogy Kálnoki Mihályt fogva tartja, embertől cselekszi; ha kegyelmetek nem arravaló, ő reája gondot viseljen, visel ő gondot Kálnokira. Ámnestiát mi nem adunk, elválík az Ali pasha hadát mint állhatja ő is Százhegyen.“¹⁾

S most Lázár Isván minden igyekezetét arra fordítá, hogy a fölkelést Csikon túl is terjeszsze. A Barcsaiak eszélytelen eljárása előre is biztosítá neki a sikert. Mindenekelőtt Háromszéket nyerte meg, hol Székely László szervezé a forradalmat s midőn itt Donát Istvánt a Barcsai által kinevezett főkapitányt a nép agyonüté,²⁾ többé nem vala visszalépést.

Maksán sept. 18-án közgyűlést tartottak. Itt kimondák a forradalomhoz csatlakozásukat, s letették Lázár Istvánnak a hűség esküjét, egyszersmind elhatározzák: 1-ör, hogy a távol levő Mikes Kelemen főkapitányok helyett Székely Sámuel legyen vezérök; 2-or Csikkal véd- és dacz-szövetséget kötöttek, „hogya a szükség úgy kívánja s bármelyikre is erejek fölött való romlásukra igyekező erő jön,“ fejenként közösen megsegítik egymást; 3-or a kóborlás meggátlását Lázár Istvánra bizzák; s végre 4-er a soraikból „akaratjok ellen kénytelenségből“ kilépteknek a hűség esküjének letétele után szabad visszatérést engednek.³⁾ A székelység elcinte Rákóczy György fiára, Ferenczre gondolt⁴⁾, de majd Keményre vetette szemét, követeket küldött hozzá Aranyos-Megyesre s tőle kért utasítást a teendőik iránt.⁵⁾

Barcsai Ákos még a török táborban értesülvén a forradalmi

¹⁾ L. e levél töredékeit ugyane munkában 161. l.

²⁾ Bethlen 37.

³⁾ E 23 aláírással s ugyanannyi pecséttel ellátott oklevelet közli gróf Lázár fenidézett munkájában 163—4 ll.

⁴⁾ Gunesch Trauschnál II. 122.

⁵⁾ Krauss Kurz Magazinjében II. 455.

mozgalmakról, testvérét, Gáspárt annak elnyomásával bizta meg. Ez az ország föl nem zendült részeiben általános fölkelést hirdettetett, a tárborba szállás helyéül Köhalomszék levén kijelölve. A csapatok falunként lönek elhelyezve, miről értesülvén Székely Sámuel, hogy az ekkép elszórtakat könnyebben legyőzhesse, lovas csapattal ellenök sietett. Az elönyomulókat az udvarhelyszéki Barcsaihoz hű maradt sereg fogadta Kacza alatt, hol ez Kemény megveretést szenvedett. A diadalmas csiki tábor tovább nyomult Háromszék felé, de már itt felkészülve találta a zsoldos oláh lovaságot, mely, a dolog ütközetre kerülvén, erőst ellenállást fejt ki. Ezalatt Barcsai Gáspár és lovasai megérkeztek s az egyesült sereg a báróti téren a zendülőkön teljes diadalt aratott. Közülök sokan elestek, a többiek rendetlen futásban kerestek menedéket; míg a védelem nélkül hagyott népen a diadalmasok kényök szerint kegyetlenkedtek, sokat felkonczoltak, kiket a csemei téren egy halomban temettek el, másoknak fülét orrát vágták le. — Barcsai Gáspár elönyomulását Háromszékre semmisem gátlá, útjában a zendülőket embertelenül fenyíté, felakasztások s tagesonkítások voltak napirenden. ¹⁾ Majd Köpecz alatt megállt s október 13-án táborából a csikiakat feladásra szólítá fel, a zendülés fejeinek, Lázár István, Székely Sámuel és Vasmát Péternek kiadását követelvén. De kegyetlenségei mutatak, mit várhatnak a fölkelők. Még biztak ezek a megyékben és a többi székelységben. Feladásról, a vezérek kiadásáról hallani sem akartak, s Lázárfalván táborát ütöttek. Csak midőn a segély iránt minden reményök elenyészett ²⁾ s Barcsai Gáspár naponként közeledett, bocsátkoztak vele alkudozásokba.

Egy követséget s annak élén pater Kászonyi Mártont Lázárfalváról Barcsai Gáspárhoz küldék egy levél kíséretében, melyben „nem maga megalázásával“ kérték, hogy várjon addig, míg a fejedelemhez s az ország rendeihez küldött követség onnan visszatér. Kezdi-Vásárhelyre okt. 19-én érkeztek ezek. De a győzelem által elragadott vezér semmitsem akart hallani. Kászonyi Segesvárra indult, hol ez időben a fejedelem mulatott s az ország rendei össze voltak gyülekezve. A fővezér pedig válaszolt a csikiaknak,

¹⁾ Bethlen Commentarii II. 38—40.

²⁾ Gróf Lázár Miklós a Lázár-család-165,

hogy miután „mintegy fenyegetődzéssel azt írja, hogy később magokat mind egy lábbig levágnai, mintsem a denominált személyeket kézbe adni, melylyel úgy látom declarálta magát a kegyelmes urunknak és a nemes ország ellenségének lenni; nem kegyelemkérés hanem merő garázdaság kegyelmetek dolga. Immár én is a pártot és hűséget nem mutatókban tüzzel vassal rajtok leszek.“¹⁾ Ugyanekkor táborát áttette a Kászoni rétre honnan a lázárfalvi tábor jobban fenyegethető. De a mezei seregek közbeszólására, hogy a rokon vérontását kerüljék, csakugyan megkötöttetett a fegyverszünet.

Kászoni ezalatt úgy a hogy eligazítá a fejedelemnél a rábizottakat,²⁾ megnyerte az amnestiát, de nem általánost, mint a csikiak süggeték. Lázár István és Székely Sámuel ki lönek rekesztve. Épen ezért a kihirdetés és hódolat elmaradt s Barcsai Gáspár okt. 28-án ellenök készült. De a fejedelem újabb parancsa s egy csiki követség megérkezése, szándékának elhalasztására bírak. A követek visszavitték a táborba a fejedelmi amnestiát, Csik meghódolt, Lázár, Székely s a főbb pártosok Gyergyó bércei közt vonták meg magokat, tovább füzve terveiket.

Az ország teljesen lecsendesültnek látszott, midőn a csiki követség az okt. 20-án megnyilt segesvári gyűlés végnapjaiban bemutatta a fejedelemnek hódolatát, s Barcsai Gáspár a sereggel együtt a gyűlés helyére megérkezett. A fejedelem, mintha már minden be volna végezve s ő biztosan tilne székében, nősülésre gondolt. Választása tanácsosa Bánffi Zsigmondnak „már emberkorbeli hajadon leánya“³⁾, Ágnesre esett. A nemes hölgy „a már annyira

¹⁾ Barcsai Gáspár levele a csikiakhoz A gr. Lázár család 106, 106.

²⁾ Hogy Kászoni a csiki táborban megfordult, ezt Bethlen Jánosból (II. 40.) tudjuk hogy innen Segesvárra vette útját, Lázár Miklós adataiból világos, ki itt okleveleket használt. De hogy a fejedelem okt. 20-án adta volna ki az amnestiát, azért kétlem, mert az országgyűlés is csak ez nap nyilt meg, s mert Kászonyi a legjobb esetben is csak ez nap érkezhett meg Segesvárra.

³⁾ Szalárdi 594. Első neje Szeben ostroma alatt Déván halt meg márczius hó első napjaiban (Preffling naplója, Seivert Bürgermeisterjei 110). Férje ekkor már Rákóczytól engedélyt nyert öt Sze-

hanyatlott idejű emberhez — mond Szalárdi — istennek törvénye szerint a szent házasságba való életre menni illetlennek nem ítélvén,“ az esküvés még a gyűlés folyama alatt véghezment. Az napon este Barcsai az ország rendeit megvendégelé: a menyecskét pedig főrangú hölgyek kíséretében a lakomához Haller Gábor vezette, s férje mellé ülteté.

E gyűlésnek főadata volt, az ezer erszény pénznek behajtása módjáról tanácskozni. Ez ügyben már a jul. 5-iki segesvári országgyűlés szigorúintézkedéseket tett, melyeknek miként végrehajtásáról számadásra még a falukból is küldöttek hivattak meg. A jelenlevő török követ azon összegnek nyolcz nap alatti kézbesítését szigorral követelé, ¹⁾ a nemesség pedig, hogy nagyobb nyomorokat kikertüljön, önmagát adóztatá meg, minden jobbágytól zsellértől egy-egy tallér fizetését vállalván fel; „nem tagadhatjuk, irák ebben, kegyelmes urunk sok rendbeli adózásinkat, romlásinkat, mindazáltal látván, nem egyébben hanem az adásban áll Isten után ez haza megmaradott részecskéjének is továbbra való maradása, azért kegyelmes urunk, mi is félretevén mostan magunk szabadságát, magunkra nem jobbágyunkra vetettünk, mind megyéken és székeken minden szolgáló jobbágytól és szolgáló zsellértől, ki nem vevén birákat, kolcsárokat, drabontokat, s egyéb jobbágyból álló szolgáló embereket, ‚capitativ‘ mind úri fő- és közrendek, fiscus, városok és papok jószágiban az városokban is hasonlóképen adjanak egy-egy tallért.“

A pénzügyön kívül a meghalt Rákóczyval volt viszonyok foglalkodtatták a rendeket. A rendek a Rákóczy és fíja iránti hűség esküjét 1659. sept. 24-én megújíták s Barsait ugyanekkor visszalépésre hívák fel. Az egészen Barsai-ézelmu gyűlés e tettét megsemmisíté. „Nagy szomorúsággal értjük — ugymond nyilatkozatuk — az közinkben küldött Ngd Kglms propositiojának eleiből fájlalja az vásárhelyi ²⁾ boldogtalan gyűlésünk alatt (hogy már)

benbe hozathatni, de mielőtt az bekövetkezhett volna, már meg volt halva. Lázárcsalád 74. l. Második neje utóbb Rédei Lászlóné lett. Ennek naplója Tört. Tár I. k.

¹⁾ G u n e s c h Trauschnál II. 124. Igy jött létre a 4-ik Art. Lásd alább a szövegben.

²⁾ Marosvásárhelyt 1659 sept. 24-én tartott gyűlés Rákóczy alatt.

országul, mi akaratunkból Ngd méltóságos személye megmocskolására irt levelünket, melyben több dolgok között minden javainknak elhuzásával vonásával és tékozlásával mocskoltatott, mely levél hogy sokaktól közülünk nem subscribáltatott és pecsételtetett volna, nem tagadhatjuk, de bizonyítani merünk istennel az egész keresztyén világra bátran kiterjeszvéen dolgunkat annak az igazságtalan levélnek írói, se iratói se javallói nem voltunk sőt midőn akkori egybegyülekezésünknek helyére közinkbe küldetett publice megmondták, magunk tudván az dolgot különben lenni: nem subribáljuk, sem pecsételjük, ezzel akkor elhaladván a dolog még sem szünt meg szegény boldogtalanul megholt fejedelmünk fegyvernek félelmével erőszakot tenni az igazságon, hanem elsöben tanácsi renden levő atyánkfiaival subscribáltatván, annakutána drabantokkal, renddel hordoztatta szállásunkra, ugy kellett az halálnak félelme miatt subscribalnunk és pecsételnünk.“ Ez okból ama gyűlésnek minden aktáit semmiseknek nyilváníták, s hogy a családhoz való viszony teljesen felbomoljék, végezek : „Valamely privata persona az Rákóczy házhoz hittel volt köteles, azokról való reversalisokat producalják, és annihiláltassanak ha kik eltagadnák és jövendőben kitudódnék per directorem evocaltatván in notam perpetuae infidelitatis convincaltassanak. Hogy ennekutána afféle dolog ne legyen az fejedelmektől is arra ne kényszeritessenek, hogy feleségekhez gyermekekhez hittel legyenek kötelesek, végeztük.“

E tanácsok folyama alatt néhány fő úr azon hírt terjeszté el, hogy Kemény János sereggel Erdély felé közeledik. Barsai kezdetben koholtnak hitte s a terjesztöket hazaárulóknak szidalmazá, míg testvére Gáspár buzgalmában tovább ment, ő azoknak fülét, orrát levágatá. Pedig az nem sokára valósult. ¹⁾ Erélytelen eljárása támasztá a vihart.

Kemény János a tatár fogságból kiszabadulván, a Részekben vonta meg magát; majd Lónyai Annát, Vesselényi István özvegyét nőül vevén, állandó lakhelyét ennek aranyos-medgyesi várába tette át. A csiki fölkelők már a mozgalom kezdetén rávetették szemeiket s meghódolás után is folytonosan bejövetelét sürgették: Rákóczynak szétvert hadai mellé állottak és verzerlete alatt

¹⁾ Bethlen T. II. 42. 1. Goeber és Waschmann Fundgruben II. 126. 1.

akartak Erdélyre menni. Az elesett fejedelemnek bujdosó párthivei hasonlólag ráfüggeszték szemeiket, kivált miután Barcsai az egyszer nekik megadott kegyelmet újlag visszavonta. ¹⁾ E szerencsétlenek a Kemény szárnyai alatt reméltek hazájokba visszatérhetni, mert összeköttetése a nádorral Wesselényi Ferenczcel kilátást nyújt a német udvar pártfogására, mert a portát a Keményt kegyelő tatár cham útján megnyerhetni hitték s mert Barcsai eszélytelenségével honn a kedélyeket végkép elidegeníté. ²⁾

Ennyi biztatás rávette Keményt a betítés megkísértésére. Az ország nyomorult állapotban volt, s Barcsai eddigi eljárása a kien-gesztelődés lehetőségét elzárta. A Rákóczy-féle sereg maradványá-val mintegy ezer lovassal nov. 21-én útnak indult Aranyos-Medgyes-ről. Hogy bejövetele váratlan ne legyen, Erdély rendeihez körlevelet bocsáta; melynek elején számol visszavonultságának okairól, élénk színekkel festi a haza szenvedéseit, a maga üldöztetését; rátér ahozzá érkezett felhívásokra, számot ad az indokokról, melyek őt rábirták, hogy magányát cserélje fel; „oka, mondja ebben, nem egyéb, hanem hazámhoz való szeretetem és kötelességem.“ Vége az, hogy: „ha kedveltetik, kegyelmeteknek szolgáljak. Mődjában is kegyelme-tek meg ne ütközzék, hogy ha magam securitására kívánságom kívül felettébb sokadmagammal kell járnom, mintsem magam értelem, állapotom mutatná, vagy békeséges időben kívántatnék tudva légyen kegyelmeteknél idegen nemzettel való ijesztésem és fenyegettetésem. Hazámban is pedig történtenek olyak, kik gonosz indulatjokat és igyekezeteket szívesen lappangtatván, veszedel-memre való cselekedettel kezdenek kifakasztani, melyről mint gyarló ember nem méltatlankodhatom. Assecuralok mindazáltal mindeneket felőle, hogy semmi rendbeli emberek ellen hazámba menni ‚hostiliter‘ nem igyekezem, azokon kívül ha kik magokat fegyverrel opponálják vagy nekünk ártásunkra igyekeznek, mely casusban, mind isten, mind emberek törvénye megengedi az igaz

¹⁾ Barcsai, midőn még a nagyváradi táborban volt, adta ki az amnestiát, de alighogy haza ért s magát székében bizton érzé, visszavonatta azt. A már ekkor haza indult bujdosók feleütből tértek vissza. Bethlen T. II. 37.

²⁾ Nem egyszer mondá: „testvéreim kívül nem bánja, ha az egész ország pokolba vesz is.“ Bethlen II. 41. V. ü. Szalárdi 595.

defensat nemis megháborítására az hazának, sőt inkább jól meg sem aludt belső tüzének megoltására és mindenekben kegyelme-
tekkel együtt szép egyeségnek hozására czélozok, az egyesség
levén fő eszköze a megmaradásnak, melyre mint isteni munkára
várhatunk is áldást annak szerzőitől, ha az egyenetlenséget mint
az ördög plántáját kigyomláljuk magunk közül, az hazának
mostan fen levő nehézségei felől, hogy mi is kegyelme-
tekkel igaz atyafiai consultálódhassunk, és minden szükséges dolgainkat
eleikben terjeszthessük. Valaholott azért kegyelme-
tek levelemet hallani fogja, el ne mulasztja, mindgyárast oda confluálni a nemes-
ség és minden hadban szolgáló rendek, személyek, szászvárosokról
és székekről bőséges számú ablegatusi által, hogy kegyelme-
tekkel egyező értelemről communicálván mind felső méltóságbeli
közönséges alsó rendek előljáróival a nemes országnak, a kiket
tudniillik efféle dolgok illetnek, egyező tetszésből tractálhassunk
hazánk megmaradására nézendő minden egyéb szükséges dolgok-
ról szabados vokssal, és magok szíveknek bátorságos kinyitása-
val. Ellenben Isten s világ előtt tudományt tészek arról, ha kik
e köz jóra indítatott dolgokban, ha csak kivonás is magokat
avagy ha inkább opponálják, Istennek ha mi itéleti az olyanokra
fog következni, nem mások, hanem magok léznek okai. Ezek
után az úr Isten kigyelme-
teket éltesse, és juttassa boldog
napokra.“¹⁾

Barcsai Ákos a segesvári gyűlésről Görgénybe ment. Itt
vette nov. 26-án Tisza István kövári kapitány kezeiből, Kemény
elindulásának híret. ²⁾ Rógtöni intézkedése még az napon, hogy az
ország rendei és a szászág keljenek fel s táborba siessenek,
mondhatni eredménytelen maradt. Ellenállásra ily véletlen táma-
dás s gyors közeledés ellenében alig gondolhata. Seregei szét
voltak eresztve, tanácsosai már elszéledtek s Kemény a legalkal-
masabb perczet választá. A fejdelem Görgénybe zárkozott,
testvére András Fogarasba, ³⁾ másik testvére Gáspár bizonytalan

¹⁾ A kolozsvári reform. főiskola könyvtárában levő Szilágyi Sá-
muel féle másolatból. Szalárdiban terjedelmes kivonatban olvasható.
Kelete nov. 20. 1660.

²⁾ Szalárdi 598.

³⁾ Trausch II. 124.

számú seregével Erdély felső részeiben tanyázott ugyan; de szét oszlott csapatának semmi hasznát sem vehette.

Mert Kemény Barcsainak a magyarországi határszélen őrt álló kapitányát Nánásit 200 fegyveresével elfogta, ¹⁾ onnan útját Örményes felé vette, kézre kerítendő az ott mulató Barcsai Gáspárt, míg Szentpáli Jánost ennek Búzamezön táborozó hada ellen küldé. Mindkét vállalata csodásan sikerült. Barcsai Gáspárt az örményesi udvarházban három cselédjével véletlenül meglepék. „de — írja Szalárdi — boros levén, elevenen magát hogy megadni nem akarná s benne meg is sebesítene, végre leverték s fejét vették.“ Búzamezönél pedig a megtámadott oláh lovasok futásban kerestek menedéket, míg a többiek megkísérlették ugyan az ellenállást, de legyőzetrén feladták magokat. ²⁾

Kemény gyorsan haladott Görgény felé. Beütésének hírére Bethlen János, Haller Gábor, Gyalakúti Lázár János tanácsosai e várba siettek; de a fejedelemnek intő levele, hogy a közelgő ellenségtől tartózkodjanak, útjokból visszatéríté őket; Haller Fejéregyházára testvéréhez Pálhoz, Bethlen Ebesfalván Apafi Mihályhoz vonult. De a gyöngge beteges Lázár Szent-Demeteren Gyulafi László özvegyénél vonta meg magát, hova utána Kemény Kis András csapatvezérét küldte. E rossz hírü rabló őt, hihetőleg parancs ellenére, meggyilkolá. Jobb sorsa volt a másik két tanár urnak, Haller Gábort Kemény Simon, Bethlen Jánost Bethlen Farkas vezette Kemény Jánoshoz, mindkettőt szabadon bocsáttatások iránt biztosító levéllel látva el.

Kemény már ekkor Maros-Vásárhelyt volt. Hallert és Bethlent barátságos arcczal fogadta. „Nem a fejedelemséget akarja ő megszerezni — monda belső teremébe vezetve őket s megelőzőleg magán sérelmeit elpanaszolva — csak a zavarokat lecsendesíteni. Ha az országgyűlés rendezte a haza ügyeit, ő a nélkül, hogy Barcsai ellen kezdene valamit, ki fog menni. Azonban, folytatá, nem szeretném, ha e szándékomban akadályokra találnék kegyel-

¹⁾ Bethlen II. 44. Cron. Civ. Schesburg. Kemény Fundgruben II. 126. l.

²⁾ Hogy a Bethlentől itt említett Búza, nem más mint a belsőszolnoki Búzamező, s nem a dobokai Búza, azt ez utóbbi helynek Örményestőli távolságából hiszem.

metek részéről,“ s hogy e tekintetben biztosítva legyen, térítvényt követelt tőlök. Haller és Bethlen nem tarták tanácsosnak a hosszas ellenállást, elöttök volt a példa : Lázár György. A térítvényt megadák.

A csikiak, közeledésének hírére, bosszút állandók a korábbi sérelmekért, Udvarhelyszékre rontottak, s azt széltiben rabolták pusztították. De midőn Keményhez küldött követségüket ez a rablás megszürtetésére inté, engedelmeskedtek felhívásának. Ez által a székelységet részére megnyerte. További intézkedései hasonlólag az ország megnyerésére voltak irányozva. Fiát Simont Fogaras alá küldé, hogy az e várba zárkozott Barcsai Andrást gyöngye ostrommal körítse, s ekkép testvérétől elzárja. Magát Görgényt is mind szűkebb körbe szorítá, seregeit a vár közelében helyhezé el, s főhadiszállását elébb Szászrégenre majd Vécsre tette át. Innen Barcsaival levelezésbe bocsátkozott. Célja volt rávenni a fejedelmet, hogy személyes találkozásba egyezzen belé, s e célból Bánffi Dénest küldé hozzá. Barcsai beleegyezett kiváratába.

A találkozás december 11-én Görgény-Szent-Imrén a vár mellett megtörtént. Barsait Bánffi Zsigmond s néhány udvari embere kísérte le a várból. Kemény a Haller Gábor, Bethlen János, Petki István, Ébeni István, Bánffi Dénes, Bethlen Gergely és Farkas társaságában jelent meg. Itt a két párt közt heves és hosszas beszélgetés kezdődött. Végre midőn a kiegyezésnek már reménye is eltűnni látszott, mindkét férfiú kísérete távozott, s azok magok maradtak. Hosszas négy órai négy szemközti szemben-lét után a kíséret bebocsáttatott. A kiegyezés létre jött, hogy december 24-re Szászrégenbe hirdettessék országgyűlés, s a mit ez végez, abba mindenik fél bele nyugszik. ¹⁾

Mindkét férfiú külön meghívót bocsátott az ország rendeihez. Kemény „a hazának mostani felháborodott állapotának megcsendesítése, egyezségre hozása és jövődjö megmaradása felöl való consultatiókat“ tűzte ki tárgyúl. „Ugyanis mondá a meghívóban igen jellemzőleg, ha a magunk dolgainak nem magunk, hanem idegen nemzetek kezdenek lenni birái és igazgatói, vajjon nem mostoha executorok fognak-e lenni? Jobb annakokáért, magunk

¹⁾ Szalárdi 598—600. I. Bethlen J. II. 43—50. I.

oltsuk magunk tűzét, mintsem az idegen tűzoltók prédáivá legyünk.“ Másik tárgyúl a török adónak rendbehozását tűzé ki, s ezért különösen a számvevő tisztek megjelenését sürgeté, „mert úgy mond sem a fényes portától e hazát elszakasztani nem intendálok, sem provocálni a hatalmas nemzetet.“

Hasonló okokra támaszkodott Barcsai is, midőn az országgyűlés szükségességét híresztelé. Kemény személyes megjelenése és kérelme folytán az ország rendei a határozásra teljesen szabad kezet ad: csak az egyet köti ki, hogy az ő vagy más hazafi megrontásása vagy veszélyeztetésére semmi végzés se hozassék, s e föltétel és illő kárpótlás mellett, ha lemondását ohajtanák a rendek, abba is bele nyugoszik. ¹⁾

A kitűzött időre egybegyűlt országgyűlés megnyitását Kemény János személyesen eszközöl egy szónoklattal, melynek szavait egy egykorú napló tartá fen. Nyilván czéltott ebben a sebekre, melyeket az ozmán dulás ejtett rajtok: „Gondoljátok meg, kérlek, mennyiezer keresztyének légyenek még a tatár keserves igája alatt, kikmeztelenség, éhség, szomjúság miatt elepedvén sohajtanak: nézzétek meg jól, nézzétek meg hazátoknak még meg sem hült hamvait, szemléljétek tűz miatt elégett alkotmányoknak pusztult helyeit; megmeztelenített Erdély az ő lakosítól, megfosztatott aranyától, ezüstítől, és megfogyatkozott erejében is; sőt hogy igazán megvalljam, bővebben öntöztetett meg ez 1660-ik esztendőben ez haza keresztyén vérrel, hogysem mint égi harmattal. Tanácsosokat kerestek-e? Megholtanak. Vitéz embereket kívántok? megölettek. És a mi az hazának legsiralmasb, a hol erősb kőfalak, bástyák és erősségek állanak vala fen, ott mostan a gaz és bokros tövisek a szél ellen ugyan hajtnak. Nézzétek urak a teplomokat, lovak istállóivá téttenek! és a hun (hol) ennek előtte az Úrnak neve tiszteltetik vala, ott most a pogányoktól káromoltatik. Ó siralom! ó könnyullatás! mennyi szűzek fertéztettek meg a pogányoktól, mennyi ifjak számláltattak a pogányok közé! mennyin választattak a természet ellen való bujaságra! Uram, állj bosszút az ő vérekért és nyomoruságokért!“

Januar 1-én a rendek a fejedelem-választáshoz fogtak. Lehetett arra befolyással egy csiki fegyveres seregnek jelenléte

¹⁾ Katona T. 215—121. l. a kalocsai könyvtár kézírataiból.

is, de azért, mint a fenebbi napló bizonyítja, nemcsak egyetértéssel sőt lelkesedéssel ment véghez. „Az ellenkező elmék — írja az érintett napló — az szempillantásban megegyeznek, a gyűlölségek, versengések, fenyegetődzések letétetének, úgy hogy a kiket ennek-előtte egymással ellenkező görögöknek mondhattál volna, immár azokat az egymás között való egyezsége nézve egy méhből születteknek lenni mondhatnád, és a kik egymást nem csak rugdosták vala lábokkal, hanem szaporítják vala is inkább egymás sebeit, letévé a vérontó dühösséget, az egy embernek is jelenléte azokat a szeretetnek kötelével összecsatolván az egyezségnek regulája alá szoritotta, a ki oly becsülettel, szemérmességgel mégyen vala fel a fejedelmi székbe, hogy nem ugy a fejedelmi botot felvenni, mint azt letenni állíthatnád. Láttál volna ebben fejedelmi ékességeket, szemeiből folyni könnyhullatásokat, homlokán alázatosságot, ábrázatján szelidséget: hallottál volna az utczákon és ösvényeken ily kiáltásokat: Éljen a hazának atyja! éljen nemzetünk oszlopa! Éljen végezetre Erdélyországának egyetlen egy vigasztalója. ¹⁾”

Alig, hogy a választás megtörtént, midőn egy a rendek többségéből álló fényes küldöttség a Bethlen János vezénylete alatt Keményhez megy, ki a választást nem minden aggodalom nélkül ²⁾ elfogadja ugyan, de tiltakozik azon gondolat ellen mintha ő a fejedelemség kereséséért jött volna az országba. Tudatja továbbá, hogy a közelgő tavasszal török tatár erő akarja az országot megrohanni, s e ezélből a török a római császárral, a tatár a kozákkal akar békét kötni, hogy Erdély elfoglalását háborítatlanabbul végezhesse be. Tudja, hogy mindez Barcsai előtt is nyilvánvaló volt, de eltitkolá a tanácsosok és rendek előtt, s habár Váradról a a helytartóknak egy ízben meg akarta írni, de mint állhatatlan ember tudósítását visszavonta. A rendek még az nap megbizák Bethlen János és Keresztesi Ferencz tanácsosokat és Apafi Mihályt a fejedelmi conditiók elkészítésével.

E bizottság a föltételeket jan. 3-kán bemutatta az országgyűlésnek, hol ugy, a mint elkészültek, elfogadták azokat. Egy a

¹⁾ A Kolosvári reform. főiskola könyvtárában levő B. Szilágyi Sámuel féle gyűjteményből.

²⁾ Lásd levelét nejéhez jan. 2-áról a Türkische und Ungar. Kronikában, Nürnberg 1663.

három rendek közül választott küldöttség Keményhez megy, s ezt nagy fénynyel magokkal hozzák. Kemény elfoglalja a fejedelmi széket, s az újon felolvasott föltételekre megesküszik. Másnap jan. 4-én az ország rendei mutaták be hódolatukat s tették le az esküt.

Jan. 5-én a Barcsai ügye került szőnyegre. Ennek lemondását a rendek még dec. utolsó napján elfogadták. Ez alkalommal egy köszönő iratot intéztek hozzá, melyben írák: „Istentől bő áldást kívánunk azon maga-megalázásáért, hogy ha más directio alatt ismernők alkalmasb megmaradásunkat, kész volna fejedelemségének is czédálni“¹⁾; s hogy előbbeni állásához méltó jövedelme lehessen, Görgényt átadák neki. Továbbá meghatározzák lemondása föltételeit is. Mert újabban jan. 5-én követség ment hozzá Görgénybe, mely az ország biztosító iratit megvitte neki. Barcsai lemondását másnap hasonlólag írásba foglalá, s átadá a követeknek, kik azt jan. 9-én bemutaták az országgyűlésen²⁾. Ugyanekkor Keményhez is intézett egy biztosító iratot. Ez pedig, hogy minden eshetőség ellenében fedezve legyen, Barcsainak a rendekhez intézett két levelet és a dec. 11-iki görgény-szentimrei egyezkedést hiteles másolatban kiadatá. E szerint Barcsai felszabadítja a rendeket, hogy ha ő kivüle „más személynek directioja alatt remélhetnék megmaradásukat, állana hatalmukban,“ Feloldatván ő maga is „conditioi“ alól kötelezi magát, hogy „a regimennek mostani változásáért sem az országot, sem annak fejedelmeit, sem mást senkit is sehol semmi praetextus alatt meg nem aggravál.“ Némely föltételek előbocsátása után így ír saját személyére vonatkozólag: „ez országon kívül való helyekre semminemű praetextusok alatt nem irogatok, nem izengetek, ország és fejedelem dolgairól nem tractálok, sem az hazában, sem azon kívül nem tartom semmi praetensiómat fejedelemségéhez, az országnak szabados electióján kívül ha referaltatnék is, senki parancsolatjára fel nem veszem, fejedelmi titulussal sem élek; az ország és fejedelem consensusából irandó leveleimet ide nem értvén, szent ígérete szerint mind az török nemzetségnek s mind más országokra valahová kívántatik, de facto irni készen vagyok;

¹⁾ Lásd Katona i. h. 220—1. l.

²⁾ Az országgyűlés naplójának a kalocsai könyvtárban levő példányát kiadta Katona XXXIII. 224—7. l.

az országot és annak mostani fejedelmét mentvén, és magamra vevén az portán azt az nehézséget az mi az mostani állapotokkal következhetett, s élvén az hazában mint egy privatus ur mindenekben mellettem levőkkel együtt az ország törvénye alá submittálom magamat bona fide christiana.“

Ugyanekkor Barcsait lemondásáért és azon ígretéért, hogy a portán közbejáró leend, megajándékozák Görgényvárával s a hozzátartozó javadalmakkal haláláig, Szentpéterrel és Sukkal örök időkre. „Ő nagyságát, mondák, veszedelembe ejteni, törvénytelen megkárosításokkal illetni, semmi úton módon nem igyekezzük, sem hatalmunkban levőknek meg nem engedjük. Ő Nga mellett levőknek amnestiát engedtünk, de ugy ha mindjárt redeálnak, a mi Klms urunk s országunk hűségére most mindjárt hittel kötelezvé arra magokat mint az több regnicolák, s ezentúl az haza s ennek fejedelme általmára való dolgokban magokat nem elegyítik, s velünk mindenekben együttértének, egyéb állapotokban pedig az ország egyezségére redeálván egyenlő igazsággal és oltalommal éltetjük ő Kglmét, mint tulajdon magunkat. — De töle is megvárjuk, hogy ő Nga is előbbi Kglms urunk mellette levőkkel együtt a mi mostani Kglms urunknak és nekünk országot adott assecuratoriáját hasonlóképen megtartsa.“¹⁾ Ezenkívül pártja is biztosított minden lehető támadások ellen.

De legfontosabb volt az okirat, melyet Barcsai Keménynek adott. Ebben ő kötelezé magát, hogy a fejedelemséget sem személyesen sem mások által nem fogja vadászni, minden ehhez tartozó dolgokat kézbesít, sőt Keménynek ügyét mindenütt előmozdítja, ő Kglmét pedig az hazával együtt fejedelemnek agnoscálom minden illendő engedelmeséggel, és a köztünk arról lett végezés szerint való beesülettétellel is illetem, ő Kglmével tökéletes igazi atyafiságot tartok, velem közlendő titkos dolgokat senkinek annak ideje s módja előtt ki nem jelentek, magam sem, mások által sem titkon, sem nyilván nem küldözök irogatok és izenetek, és ő kglme vagy hozzátartozók ellen, semminemű bosszúállásra való igyekezetet fen nem tartván mindenekben magamat ugy viselem ő kglméhez, mint igaz hazafia tartozik legitimus fejedelméhez.²⁾

¹⁾ A magyar Akad. birtokában levő egykorú példányból.

²⁾ Másolata a Kolosvári ref. főiskola könyvtárában.

Jan. 9-én Kemény, hogy megválasztása napján tett nyilatkozatának súlyt adjon és a portának Erdély elfoglalására intézett czélzásait leleplezze, bemutatá a budai basa levelét, melyben ez a szultán azon parancsát tudatja vele, hogy Bihar, Kraszna és Szolnok megyéket a váradi kerületbe kebelezzé, a nádor és esztergami érsek leveleit, melyek mig egy felől a török czélzatait feltüntetik, kimutatják a császárral szövetkezés előnyeit; s más nap egy újabb levél érkezett a portáról, mely mindezt igazolni látszott.

Barcsai Ákosnak korábbi ügynökei Lutsh János ¹⁾, Váradi István, Szilvási Bálint, és kívülök Budai Péter egy a Kemény János beütése alkalmával a portára küldött posta, figyelmezteték a veszélyre a rendeket, melyek ez elállásból származhatnak. A két oláh vajda, a szilisztriai basa, Ali temesvári és Szinan budai basa parancsot kaptak, hogy nem nézvé a télnek mivoltát és késedelem nélkül, életek vesztese alatt induljanak. Inték azért a rendeket, hogy a szegény haza teljességgel el ne veszzen, a santikalásnak hagyjon békét, állhatatosságot mutasson. ²⁾

Azonban az országgyűlés még nem tartá tanácsosnak a portától elszakadni, sem pedig nyíltan a bécsi udvar karjaiba vetni magát. Előlegesen Bánfi Dénest, s pater Kászonit küldék Bécsbe, hogy a császár czélzatait puhatolják ki, s lehetőleg hozzák tisztába, hogy a bécsi udvartól mit remélhetnek, hogy majd ennek alapján intézzék sorsukat. A követek elutaztak, ³⁾ s az országgyűlés, miután a fejedelem az elébe terjesztett törvényczikkeket megerősíté, jan. 22-én eloszlott.

A gyűlés eloszlása után néhány nappal Kemény Barcsait Régenbe hívta találkozásra. A még kezéhez nem került várak ügyében értekezett vele, s Barcsai mindazok kapitányait felhívta,

¹⁾ Ugyanaz kit mint az 500,000 tallérért kezest Konstánczinápolyba vittek.

²⁾ Katona XXXIII. 228. l.

³⁾ Bethlen II. 52 l. említi, hogy a császár segélyének megnyerésére sub iisdem comitiis (t. i. a jan. gyűlésből) legatus Banfi D. mittitur. Történelmi tár VI. 93. l. P. Chasoni (és nem lusoni) ki. B. D. urammal együtt volt követ oda föl stb. Ez pedig nem lehetett más mint a jan. küldetése épen, a melyből folyt későbbi aprilisi fölmenetele V. ö. Szalárdi 607. l.

hogy a várakat adja át Keménynek. E mellett első-gondja volt a portát megnyerni, s e czélból követséget küldte oda gazdag aján-dékokkal. Mert főként ez tartá vissza a várparancsnokokat a meghódolástól. Ez aggodalmak eloszlatása végett febr. 8-ról Radnótról személyesen írt Szebenbe Meltzer Andrásnak. A portá-ról jött leveleket — írta — közölte minden felé. Ezeknek nem volt egyéb czélja, mint az országot tőle elidegeníteni. Ezért híresz-telé a portán Budai Péter, ura és a tanács híre nélkül, hogy ő mini ellenség német hadakkal jött az országba. Azonban maga Barcsai is meghazudtolá őt, intve az országot hogy „egyeselek“ maradjanak, mert egyenetlenséggel elvesztik a hazát. A török ha hívják bejön; „meg is veszi is jutalmát, mint eddigi fáradságának: szájunkban az ize.“ Együttal kérdé: bementek-e a biztosok a hódolat átvétele végett? A szebeniek válasza akkép hangzott: „hogy ők a hitet nem tehetik le, mindaddig, míg a porta Keményt meg nem erősíti. Ez érdembem 1658. sept. 6-ról kötelezvényök van a portánál.“ Az új fejedelem nyomon válaszolt nekik, aggodalmaikat eloszla-tandó. „Szándéka sincs a töröknek tartozó hűséget megszegni. Ha ezt tenné, conditioit sértené meg, s a rendek már azzal fel volnának mentve a hűség esküje alól. De ha a török azt kívánná, „bocsásd be a basát avagy adj mindjárt egy vagy két milliont; adj ennyi meg ennyi szép asszonyt, gyermekeket: „ez esetben csakugyan ugy oltalmazná magát mint tőle telik.“ És Szeben febr. 15-én meghódolt; de azon kikötéssel, hogy a töröknek ellenállani nem fog. ¹⁾

Ez alatt Kemény a török hatóságoktól híreket kapott. Szinán, nagyváradi basa, a hozzá küldött levelet Alihoz Nándorra, s ez viszont a nagyvezérhez küldte. E két utóbbtól febr. 19-én érkezett Radnóra válasz. „Ha a fényes porta hűséges szolgálatában meg-maradván — írta a nagyvezér — szolgálsz, jól leszen dolgod. De ha irásoddal ellenkező dolgot cselekszel, és olyan szándékkal vagy, jól tudod és megpróbáltad hatalmas császár hatalmasságát. Ha még egyszer hatalmas császár és a tatárság bemegyén Erdélybe, meggondolhatod, mint leszen annak az országnak dolga.“ Minde-nekfölkül azt kívánta, hogy hűségét az adónak beszolgáltatásával mutassa ki. Ez esetben Erdély nála fog hagyatni.

Nem sokára más tudósítása is érkezett. Megválasztása után

¹⁾ Katona T. XXXIII. 229—32. l.

követséget küldött Konstánczinápolyba, melyet ott febr. 16-án fogadott a szultán. „Ám ha megválasztá az ország, hangzott a válasz, legyen fejdelem. Csak a két évi adó és sarcz hátralékokat küldje meg, fiát adja át kezesnek, ¹⁾ s maga személyesen menjen Temesvárra a fejedelemség elfogadására.“ Kemény válasza nem egészen volt a porta inyére. Fiáról hallgatott, hanem személyes elmenését ígérte, ha neki teljes biztosság adatik s a felemelt adó le fog szállíttatni. ²⁾

S a mit a bégek a véghelyeken elkövettek, nem volt alkalmas Kemény bizalmát nevelni, ki már ekkor belátta, hogy megszilárdulását nem a török hanem a bécsi udvar szövetsége által eszközölheti. Mert míg ő sergeivel a meg nem hódolt várakat Dévát és Fogarast ostromoltatá, a török Bihar Kraszna és Szolnok behódoltatását vette munkába. Az ígéretek által elcsábított jobbgáyságot lázadásra bírta földesurai ellen, úgy hogy ezek kénytelenek voltak a nagyobb helységekbe húzódni, mialatt a török a falukat behódoltatá. Papmezőben az oláh katonaság maga hívta be a törököt, Súlyomkö várát tulajdon lelkésze adta át, ³⁾ s Szentjóbvára is árulás áldozata lett. A várörző drabantok ugyanis kijártak a városba a törökökkel poharazni. Egy ízben czivódás közben azok néhány muzulmánt agyon ütöttek. A váradi basa ezért magát a várat követelé. A gyulai béget mintegy 400 janicsárral s egy csapat behódolt paraszttal Szent-Jób alá küldé. A vár meg volt erősítve, taraczkkal lőfegyverrel ellátva. De nem volt benne elegendő őrség, s a nép maga is hitvány vala. Pusztá ijesztgetésre — elvonulás feltétele alatt — feladák. Csak Székelyhid állott ellent, melynek védője Borbély Albert az oltalmazás körül sok előrelátást és állhatatosságot fejte ki, miután egy pribéknek árulási kísérlete meghiúsult, ki ezért apr. 2-án Nagy-Kállóban nyárson süttetett meg. ⁴⁾

Ily körülmények közt Keménynek, miután tarthatott a töröktől, sietnie kelle az erdélyi várak kézre kerítésével, hogy minden eshetőségre készen legyen, s mindenek fölött mivel értesült, hogy

¹⁾ Lutsch Keménynél Fundgruben I. 334. l.

²⁾ Bethlen János, II. 56.

³⁾ Bethlen János. II. 55. l.

⁴⁾ Szalárdi 605—6. l.

Barcsai, lemondását megbánva, a töröknél visszahelyezését sürgeti. Dévában kettős őrség volt, magyar és német, midőn Barcsainak a feladást parancsoló levele megérkezett; a kapitány Springer Tamás hajlandó lett volna, de a magyar őrség nem akar ráállani, sőt a Barcsai biztatása folytán Kállai András ref. pap Todor János udvarbíró Jánosi István harminczados nevében Rafai Tamás a jenei basához levelet intézett, hogy a vár elfoglalására törökséget küldjön. A levél kézbe került, és Springer a bünösöket elfogató s Dévát átadá. Radnóton a fejedelmi tanács halált mondott a bünösök fejére, s ezek Déva alatt ki is végeztettek.

Fogaras feladása könnyebben ment. E várban Barcsai András parancsnokolt. De ez testvére izenetei daczára is késett a feladással, félvén a Kemény haragjától. Baktsi-szeraiban ugyanis együtt voltak tatárfogságban, honnan András a Kemény kezeskedése mellett szabadon bocsáttatott, azonban hitlevele daczára is kötelezettségének soha sem tett eleget. Most Keménynek folytonos sürgetésére Barcsai Ákos végre udvari papját Csengeri Istvánt küldé oda szigorú parancsral, hogy a feladást tovább ne késleltesse. Fogaras marc. 15-én átadatott, s András testvéréhez, Ákoshoz vonult Görgénybe. ¹⁾

Ez idők alatt Barcsai mindent elkövetett, hogy visszahelyezését a fejedelmi székbe keresztül vigye. Írt a nagy vezérhez, a a budai basához, a két oláh vajdához, mindenütt visszatételére kért segélyt. Hűséget és hasznos szolgatát ajálgatá a portának, melylyel bizonynyal újabb terhek nehezettek volna az országra. S testvére a csak most kiszabadult András is segédkezet nyújta, sőt hogy már reményök is kezdett éledni, mutatja ez utóbbinak megfontolatlan nyilatkozata, hogy Kemény alig fog még két hónapig fejedelem lenni. S mindez Keménynek hírül vitetett: sőt mi több, a két Barcsainak török segélyt sürgető levelei kezébe adtak.

E percz azonban nem volt alkalmas, hogy föllépjen ellene. Görgényt még kezei közt tartá. Azt sürgeté hát, miután a várakat országgyűlési végzés értelmében a fejedelemnek kell megerősíteni,

¹⁾ Fogaras átadásának idejét azon napló határozza meg, melyből K a t o n a XXXIII. 236. s köv. 1. kivonatokat közöl, s mely Bethlen és Szalárdi előadásával összehasonlítva csakugyan helyes adatnak látszik.

bocsásson be Barcsai őrséget. Barcsai talán mivel félt ügyét elmérgesíteni, engedett, sőt Keménynek egy újabb kívánságára saját őrségét is elereszté, a nélkül, hogy azért az ármánykodással felhagyott volna, ¹⁾

Ez alatt Bánffi és Kászoni visszaérkeztek Bécsből, s Kemény, hogy a bécsi udvarral kötendő szövetségére az országos megerősítés bélyegét iúthesse, s hogy a Barcsai elleni föllepésre törvényes szint nyerhessen, apr. 23-ára Beszterczére országgyűlést hirdetett. ²⁾

Az országgyűlés megnyílt. A két első nap előleges tanácskozásokkal telt el. Apr. 25-én délelőtt egy követség üdvözlé a fejedelmet, ki ebéd után a rendek elé terjeszté propositióit. Ezek fölött a viták 28-ig bevégeződtek. Ez napon Kemény magához hivatá a tanács-urakat, s egy bizottságot a követek sorai közül. A török követeléseit ezek elé terjeszté : hogy maga menjen közibök, fíját adja kezesül, hogy az 500,000 tallért s adó-hátralékot haladéktalanul és egy összegben tegye le. S e szavakhoz mint ügyes szónok, maga készített commentárt. Mind ez arra czéloz — mondá — hogy az országot elszegényítse s könnyebben meghódítsa, miután annak pénzét, vérét, teljesen kiszívta, s állítmányát a porta leveleivel is támogatá. E jelentés a rendekre nagy benyomást gyakorolt. Még másnap (29) mindig azon tanácskoztak. Csak addig köteleztetnek a török irányában hűséggel, míg védi őket ; ha hitét megszegi, elárulja, vesztökre tör, akkor megszünt minden kötelezettség. De hát hol találunk védelmezöt „Isten után refugiumot ?“

E kérdést tevék föl magoknak a rendek, midön a fejedelem köztök megjelent. Rámutatott a német császárra és szövetségeire, s az ez érdemben írt leveleket átadá a rendeknek. Délelőtt azoknak olvasásával foglalkodtak. A délutáni gyűlésben megjelent pater Kászoni előadta bécsi útját, hogy a császár hajlandó őket oltalmazni, csakhogy biztosítékot kíván, nehogy mint a korábbi

¹⁾ Hogy Barcsai valóban ármánykodott Kemény, ellen abban minden forrás megegyez, ha bár ez érdemben írt levelei még lappanganak is.

²⁾ Szalárdi és Bethlen ez országgyűlést megfoghatatlan tévedéssel febr. 23-ára teszik. Ebből aztán annyi chronologiai zavart támasztanak, hogy azokból csak nagy vigyázattal lehet kigázolni.

időkben, ismételve megcsalassék. Épen azért ajánlatokat kell tenni, s gondolkodni azok megtartásáról, „mert, — mond egy egykorú napló-író, — igen nagy diffidentziában vagy on ez a haza előttök, mert gyakorta port rugtak szemekben annyira, hogy ha a fejedelem személye s magok haszna nem nyomnának valamit, el hagynának veszni.“ Ennek folytán határozatba ment, hogy Bánffi Dénest „ultimaria plenipotentiával“ Bécsbe küldik, a császárral való frigykötés befejezésére. „Ezek végbe menvén, folytatja az irt napló, este felé négy s öt óra között unanimes consensu, Istent híván segítségül, elvégezők, hogy török az ellenség, mely végzésünkben Isten boldogítson bennünket! Amen! ¹⁾

Bánffi Dénesnek még ez nap kiadatott utasítása: „megjelenteti, micsoda nyomorúságos sorsra jutott a haza. Török tatár kipsztitá, s 500,000 tallér sarcot követel. Káránsebes, Deszni, Bél, Sarkad, Szalonta elestek, Várad elfoglalva, Bihar, Kraszna, Középszolnok elszakasztása munkába véve, Zaránd behódoltatása folyton folyik, a parasztot mindenütt a nemesség ellen ingerli a török. Hadait a végekben teletteti, s mint bizonynyal tudják, derekas készületeket tesz; kérje hát a császárt, szánja meg Erdélyt s nyujtson segítséget. Mert a veszély előlegesen ez országot fenyegeti ugyan, de ha az elesett, a császár birodalmára kerül a sor, kérje, hogy ha ő felsége a pogánnyal békél, Erdélyt a békéből ki ne hagyja, s ha fegyvert akar ragadni, tegye ugy, hogy őket is kiszabadítsa. Mindezért ök hűséggel fognak adózni, habár szinleg nem szakadnak el a töröktől. De azt ne kívánja a császár, hogy ök kezdjék meg a harcot, erre elégtelenek, s ha végre is a császár segítsége nélkül kénytetnének fegyvert megadni, bizonynyal elvesznek, s ez esetben legalább menhelyet biztosítson nekik országában. ²⁾

Bánffi elindult, s az országgyűlés a közelebbi napokban a Barscai Ákos árulását tárgyalá. Törvényczikket hoztak ellene, a XVII-iket, mely így hangzik:

¹⁾ Történelmi Tár VI-ik kötetében egykorú napló 91—5. II. Chusoni hibásan áll Chásoni helyett.

²⁾ Kemény János önéletirása, kiad. Szalay 529. s köv. l. közölve ez utasítás.

„Noha mind külső országokrol lött informatiokbol levelekbéli productionokbol Ngd relatioibol világosan elucescálnak elébbi Fejedelemnek Ngokkal és a nemes országgal intervenialt contractusoknak ország statutuminak violatioi, és e hazának romlására nézendő mind maga mind némely hozzátartozóknak illetlen cselekedetek, magokviselési és ártalmas dolgokra kifakadott derekas és hiteles emberek előtt lött szavai imide amoda való collusioi, annak felette mind régi fejedelmek s mind elébbi fejedelem idejében végeztetett magától is acceptaltatott mostani kglms urunk választásakor is confirmáltatott országuniojára is studio meg nem esküdt, mely fundamentoma mind religionk s mind egyéb szabadságinkra nézve, egymáshozvaló kötelességünknek, melyet praestalni de jure regni tartozott volna, mindazáltal, hogy egyéb keresztyén nemzetektől is azzal vádoltatni ne láttassunk mintha in absentia sua definitive pronunciantunk volna ellene. Annakokáért Ngd. mindezekben producaltasson az articulusok és maga contractusi szerint ellene és medio tempore oly provisioval lévén elébbi Fejedelem ő Ngá személyére, hogy még is több veszedelem és romlás országot bennünket ne kövessen miatta, hogy ha penig ő Nga személyének alkalmatosságaival az hazára veszedelmet látna jönni ő Nga procedaltasson a maga obligatoriaja szerint, mely előnkben in specie producatatott.“

S e végzést még súlyosíták azon ítélettel, hogy a Barcsai által elkobzott javak visszafoglaltassanak.

„Némely atyánkfiak,—írák, — panaszkodással jelentik, hogy az elébbi fejedelem holmi javokat elvitte volna, azért azoknak jovok valamik in specie feltalátatnak mox et de facto restitultassanak. A melyek penig azokban elő nem talátatnának, fizessék meg azok, kik jovoknak elhozásában elegyítették magokat, ha magán ő Ngán nem akarják keresni; más rendbéli atyánkfiainak penig, kik rabságban nem voltak, jovok ha in specie elébbi fejedelem jovo között talátatnának, azok is restitultassanak, a mely jovok fel nem talátatnak az ország adósága telyén ki elsőben elébbi méltóságos fejedelem jovaiból azokat is ő Nga tartozzék refundalni, de ezeket ugy értjük, hogy ha törvénynyel elérék ő Ngát a megkárosított személyek, melyek processuárol exstálnak végezésink a segesvári és szász-régeni gyűlésünkben; mind ezeknek elvitelében vagy vétetésében ha oly személyek elegyítették volna magokat, kiknek ez hazában semmi avagy a kártételnek mivoltához képest való illendő residentiajok nem volna, azok elébbi végzésünknek erejével megfogathatnak, és ha elegendő kezeseket nem állatnak, fogságban tartassanak, hogy ha kik afféle embereknek jovaiból való nyulásban rejtegetésben avagy tudva afféléknek ki nem jelentésében elegyítenék magokat, hasonló poenában incurraljanak.“

A gyűlés maj. 5-én Barcsai személyét illető felhatalmazását Kemény nem késett teljesedésbe venni. A mint az ország kimondá csatlakozását a bécsi udvarhoz, e fondor és nagyravagyó férfútól méltán tarthatott. Tudta, hogy a ki adott szavát oly hamar és oly könnyelműen megszegi, a ki nem birt egész határozottsággal nyílt

ellenállástkezdeni s csak az allatomos utakat választá, most annyival kevésbé fogja magát visszatartani. Az ország szélein fegyverben álló török seregek az első alkalommal nem kaphatnak-e parancsot kardot rántani? Igaz, hogy mióta Görgényben őrserge volt, Barsait foglyának tekintheték, de tényleg még sem volt az. Mint hazaárulóval ugy akart bánni, hogy a gyáva a további ármánykodástól elijesztessék.

Május 6-án, tehát az országgyűlés eloszlását követő napon, Vécsből Görgény alá ment fényes kísérettel vadászatra. A két testvér Barsait Görgényből kihívhatja. Vadászat után ebédhez ülnek, s ennek végeztével Kemény előhozatja a két Barsai áruló leveleit, bűnöket szemökre lobbantja, s az országgyűlés értelmében elfogatja őket. Barsai Ákost nejétől elválasztva s hívével Budai Zsigmonddal együtt Görgénybe küldi.

Barsai András lánczokba veretve Fogarasba vitetett. Május 16-án a fogarasi piacon felakasztatá, „a mely akasztófára — írja Szalárdi — ártatlan az előtt esztendővel Mikes Györgyöt ő felakasztotta volt, azon akasztófára az Bakcsi-szeraji hitlevele is a nyakába köttetvén.“¹⁾

A török készülleteit folyton folytatá, s ez Keményt is hasonlóra birta. Az országgyűlés felhatalmazása folytán a pénzből, mely a török adóra szedettet be, szaporitá mezei hadait, s tette az előkészületeket, hogy beütés esetében ne találja készületlen az ellenség. S ez már útban volt, de hogy berohanása indokolatlan ne legyen, Kálnoki Mihályt Keményhez küldé föltételekkel, mikről meg lehetett győződve, hogy elfogadtatni nem fognak. Kemény hát jun. 2-ára Medgyesre újabb országgyűlést hirdetett, hogy e feltételek, s hogy Barsai újabb ármányai tárgyaltassanak. A gyűlés a kitzűött napon megnyílt. Kemény személyesen ment be a templomba

¹⁾ Szalárdi azt írja, hogy Barsai András nyomban, a hogy Fogarast feladta, felakasztatott (608—9. l.), mert „csomóját dologának a hitlevélben jól megkötni és abban maga veszedelmére hagyatott s megmaradott rést elkerülni nem találta volt.“ Terhes vád, de — nem való. Bethlen szerint Fogarasból Görgénybe ment mint szabadon bocsátott ember, s a napló, melyet Katona (XXXIII. 237. l.) közöl, hasonló ir, még a napot is meghatározván. A zavar mi e tárgy körül a magyar történet-íróknál látható, azon confusióból eredt, melylyel Szalárdi és Bethlen a régeni és medgyesi gyűlések közti dolgokat tárgyalják.

a rendek közé, s Ali basának Kálnoki által leküldött kívánatait elibök terjeszté: mondjon le Kemény a fejedelemségről, menjen jószágaira, s helyébe választassék más. A választott fejedelem 25 szolga s mindhárom nemzetből 16 fő úrnak kíséretében mind az 500,000 tallért mind a két évi adó-hátralékot egyszerre tegye le. Alit, folytatá Kemény, sokszor kérte, hogy Váradhozne csatolja az oda nem tartozókat, de ő nemho gy ebbe egyezett volna, de még az adónak és sarcznak kifizetése esetére sem ígért békét. S most az ő személyének elmozdítását sem kívánja egyéb okból, mint hogy az ország és fejdelem közt szakadást idézzen elő, s annyival könnyebben elveszthesse azt. A rendekre nagy hatást gyakorolt Kemény ékesszólása. Kérék a fejedelmet, hogy a múlt besztercei gyűlésen ajánlott német confoederatiót sürgesse s magokat Isten után az ő oltalmába ajánlák.

A gyűlés utolsó napján jul. 6-án Kemény újabb bizonyítékokat mutatott fel Barsai árulásáról: leveleket, melyek a török erő betítését sürgeték s hitlevelével és esküjével homlokegyenest ellenkeznek. Az ország megerősíté a besztercei határozatát, s Barsai fölött Keményt tette bíróvá. ¹⁾ Hihetőleg ekkor számolt a rendek előtt Barsai András megöletéséért is. Ha Bethlennek hinní lehet, Kemény e férfiúnak bakesi-szeraji hitetlen magaviseletét hozta fel fő okul a rendek előtt, megszegé a szent háromságra letett esküjét, s ezért tette magát a büntetésre méltóvá, ezért lakolt halállal. ²⁾

A gyűlés törvényczikkei is megerősítették s kiadattak: ezek közül az első a töröktől elszakadást is kimondá.

„Az Ngd méltóságos szóval való propositiojából világosan értjük kglms urunk, az hatalmas nemzetnek, ellenünk megengesztelhetlen, feltett utolsó romlásuokra czéleozó szándékát, egyszersmind Kálnoki Mihály atyánkfíától küldött Ali basa leveléből is mind penig szóval való intézetiből, mivel

¹⁾ Katona Hist. Crit. XXX. 238. Egy a kalocsai könyvtárban levő naplóra hivatkozik, mely az országgyűlést tárgyalja. Egyéb-iránt össze vetendő Szalárdival 607. l. Bethlennel II. 58. l.

²⁾ Bethlen e számadást a februári beczercei gyűlésen mondja véghez mentnek. De februárban nem volt besztercei gyűlés, mint láttuk, hanem igen april 23-án, s Barsai András még akkor is élt, sőt semmi ok, hogy a Katona által közlött egykorú napló azon adatában,

azért oly lehetetlen kívánságokat tölt fel, melynek effectuálására magunkat elégteleneknek ismerjük. Minthogy pedig a töröknek mostani kívánsága nem nem egyébre czéloz, hanem hogy szakadást szerezzen köztünk és Ngd között, akarván mint pásztort a nyáj mellől amovealni a könnyebben való elvesztésünkre, arra nemhogy lépnénk, melynek isten gondolatjától is oltalmazzon, de sőt mindenekben Ngdhoz ragaszkodván, Isten után valamint azért a Besztercei gyűlésünkben Ngdát böles tanácsival authoraltuk, hogy minden hazánk megmaradására nézendő utakat módokat elkövethessen, hasonlóképen mostan is Ngdát authoraljuk böles tanácsival.“

Majd a Barsai ellen hozott végzéseket is megújítják.

„A mint az elmúlt gyűlésünkben bizonyos atyánkfiait küldtük volt elébbi urunkhoz, ő Nhoz, kik által megtaláltatott : a porta contentatiojára rendeltetett pénzünknek a mely részét ő Nga más ususra erogált és erogaltatott, annak refusioja felől ő kegyelmeknek, a melyiket isten egészségben megtartott, referalván, minemű válaszszaal járt, ugy látjuk a rajtunk sok keserves sohajtással fölszedett pénznek contentatiojáról ő Nga még sem gondolkozik, tetszett azért Ngod kegyes annuentiájából nekünk, hogy az ő Nga inventalt javaihoz Ngd szabadon nyulhasson, sőt mivel violálta contractusit, kiknek virtusával conferralattak volt bizonyos jóságok, azokhoz is hozzányulhasson, és a praetendalt summáról egyébiránt is vigore Articulorum satisfactiót venni igyekezzék, hasonlóképen mások is, a kik efféle dologban interessatusok voltak, dolgokat eligazítani tartozzanak az elébbi articulusunak szerint, és más helyeken is, ha mik feltalálthatnak, kézhez vétethesse, melyeket ha kik tudva megtartatnak titkolnak, kinyilatkozáván, a mint az elmúlt besztercei gyűlésünkben Articulo 16 végeztünk volt, hogy ha kik valakiknek-jovokat, melyeket az elébbi fejedelem elvétetett volna és azokat rejtegetnék, avagy tudva efféléknek ki nem jelentésében elegyítenék magokat, az olyanok efféle bonumokat cum duplo restitualnak, azon articulusunkat értünk hasonlóképen elébbi fejedelem javainak rejtegetőjökre is, ugy hogy ha kiknél afféle bonumok volnának és azokat elő nem adnák hanem per inquisitionem tudódnék ki a dolog, az olyanok ellen procedáltasson Ngod affélékről írt brevis articulusok szerint, kik cum duplo tartozzanak restitualni, hasonlóképen más országokban levők is, kiknek ez hazában jóságok volna, azon poenaban azon processus szerint incurraljanak. Annak felette mivel a minapi gyűlésünktől fogva is mind jobban-jobban jött napfényre elébbi urunknak Ngdal és velünk való contractusa után más országokra, romlásunkra való írási, izengetési és a velünk való contractusának violatioi : azért az ő Nagyzágáról akkor írt articulusunkat most is in vigore hagyván, mivel a maga obligatiojában is minden törvénybeli processusok kirekesztettek, álljon a Ngd hatalmában, ha a maga obligatioja szerint procedál ő Nagysága ellen.“

miszerint e kivégzés maj. 16-án ment véghez, kételkedjünk. Hogy azonban számolt a rendeknek, azt ildomosságából következtethetjük, s ez bizonynyal nem lehetett máskor mint a juniusi gyűlésen.

A gyűlés máj. 6-án eloszlott.

Kemény a török készülleteiről már futárok által értesíté a német udvart. S most újlag a Bánffi Déneshez újabb utasításokkal felküldött Teleki Mihály és Kászoni Márton által újabb jelentéseket tett annak. De nem hittek neki. Ő felsége, mondák, kijelenté, hogy ha Erdély nem háborgattatik, csak azon esetben tartja meg a békét, s nem is lehet, hogy a török ezt fontolóra ne vegye ¹⁾. Pedig a magyarországiak is sürgették a segílyt, úgyis — mondák ezek — a töröktől csak azon helyek vannak biztosságban, melyek a távolság miatt rájuk nézve hozzáférhetlenek ²⁾. Most azonban, midőn mind sürűbben jelentkeztek a segílyt kérő futárok s a törököknek már megindulásáról is kaptak híreket, adták ki a parancsot, hogy az örökös tartományokból hadak induljanak Magyarországra, s fővezérül Montecuccoli neveztetett ki. De e készültek lassan folytak s Kemény önálló intézkedésekre volt szorítva.

Ily körülmények közt értesült, hogy a török már az ország határain tanyáz. Jól tudá Kemény, hogy annak egyik célja a Baresai kiszabadítása, valamint a bejövételre is ennek felhívása ösztönzi. Görgény nem volt az a hely, hol foglyát biztosságban tarthatá. Parancsot adott Kővárba-szállítására Kővér János asztalnokának és Váradí János kapitányának, kik valóban Baresait s Budai Zsigmondot egy kocsi fenekére lánczolva, némi lovasság kíséretében Kővár felé elindultak. Hogy mi történt azután, azt aligha-földéríthető homály fedi. Csak a végeredményt tudjuk: Baresai és Budai út közben nem messze Répa nevű falutól meggyilkoltattak ³⁾. A szerenesétlenek tetemeit a falu lakosai a pengér alatti gödörbe takarították.

E kettős áldozat Keménynek nem volt elég. A pártot, mely

¹⁾ Szalay M. ország Tört. V. 57. l.

²⁾ Bethlen II. 59. l.

³⁾ Szalárdi és Bethlen nagyon eltérőleg adják elő a dolgot. Szalárdi szerint (610. l.) véletlenül támadtattak meg Répánál, s úgy gyilkoltattak le nagy reménkedésök daczára. Ő hát épen nem látja Keménynek kezét a dologban. Ellenben Bethlen (II. 60. l.) szerint maga a kíséret s egyenesen fejdelmi parancs következtében gyilkolta volna meg. Legyen így vagy úgy a dolog, valószínű, hogy Keménynek a keze nem volt tiszta.

még Baresaihoz ragaszkodhatott, minden merénytől vissza akarta tartani. Zólyomi kénytelen volt Magyarországra menekülni, Apor Lázár börtönbe vettetett honnan csak később szabadult, ki, Dobai István pedig ragaszkodásáért felakasztatott ¹⁾. S minthogy tudá, mily kevésbé van biztosítva a török pusztítástól, nejt s a főrangú hölgyeket Számosújvárra gyűjté, honnan Kővárba viteté, hogy szükség esetében az út Husztra nyitva álljon ²⁾. Maga pedig jun. 18-án Marosújvárt táborba szállt, oly pontra, honnan útját minden irányban könnyen mozdíthatá.

Mert a férfitől, kit a porta az Erdélybe nyomulandó hadak fővezérévé tett, a már ismert és rettegett Alitól, kegyelmet vagy kíméletet nem várhatott. Ehhez volt csatlakozandó Izmaíl budai basa is. S valóban alig hogy a szerdár kiindult Temesvárból, Zólyomi Miklósnak Husztra megíratá Szinán váradi pasa által, hogy csak siessen az ő, az Ali szerdár táborába, s ott fogadja el fejedelemmé kineveztetését. De Rédei Ferencznek sikerült ezt meggátolni, sőt a leveleket Kemény kezébe küldötték (jun. 28.), ki hogy mégis biztosítva legyen Zólyomi lehető fellépése ellen, Husztra őrizetet rendelt, s ama férfit ennek felügyelete alá adta ³⁾, Bécsben pedig újra meg újra sürgeté a segílyt, s főbadiszállását Decsére tette át.

A császár végre elhatározá Erdély ügyeiben erélyesebben lépni fel. Hadait Magyarországra parancsolta : Metzger Konstantinápolyba, Vischer (jun. 17.) Temesvárra Alihoz küldettek. De mindkettő rosz fogadtatásban részesült; „a szultán — mondák nekik — Kemény ügyének pártolásában a béke megszegését látja“ ⁴⁾. A szultán felhagyott ugyan állítólagos tervével, hogy Erdélyből beglerbégséget alakítson, azonban az Ali táborába küldött biztosnak nem sikerült a szerdárt visszatartóztatni. ⁵⁾ Ily körülmények közt Heister a szatmári parancsnok némely erdélyi váraknak német őrséggel megrakására, Stahrenberg Rikbárd pedig

¹⁾ K a z y Historia Regni Hungariae T. II. 244. l.

²⁾ Szalárdi 611. l.

³⁾ Szalárdi 611. l.

⁴⁾ W a g n e r Katonánál XXXIII. 257. l. Preyer Monographie von Temesvár 42. l. .

⁵⁾ Hammer Geschichte des Osmanischen Reiches VI. 84. l.

a Tisza mellett sergeknek mozgósítására lőnek utasítva¹⁾. Montecuccoli is parancsot kapott Keménynek rendelkezése alá ezer harczost bocsátni, és két serget állítani fel: egyet a Tiszánál, hogy Keményt védelmezze vagy felfogja, mást pedig, hogy Budát vagy Esztergomot ostromolja, „hogyt Erdélyt ekkép Erdélyen kívül segítse“²⁾. A Morvában és Ausztriában szállásoló hadak Semptére és Nagyszombatra küldettek, s onnan Komáromba vették útjokat hol Montecuccoli tizenöt ezer harczos felett tartott szemlét³⁾. Végre Bánffi Dénes is visszaérkezett: „a császár — hangzott a válasz, melyet magával hozott — Erdélyt kegyelmébe fogadta, s igéré, hogy azt régi állásába visszahelyezi“⁴⁾.

E válaszról Kemény bonczhidai táborában értesült. Főhadi szállását a becei táborból Egerbegybe s innen Bonczhidára tette át a beütött török sereg nyomása következtében. Egy csapat jun. 28-án berontott a Körösvölgyen s Bánffi-Hunyadon két ezer embert a templomban kardra hányt, Izmael budai pasa pedig két nappal utóbb jun. 30-án a Vaskapun át benyomult, s útját a Hátszegvölgyének vette⁵⁾. E csapatból 500 jánicsár jul. 1-én Kolczvart esellel elfoglala.

Néhány nap múlva utána nyomult Ali is a derék sereggel s bucsáki tatárokkal. Jul. 4—7 közt a száguldó csapatok rabolva nyomultak elő Hátszeg bájos és a természettől megáldott vidékén Várhelytől Peszteréig, Nagy-Esztréig, Klopotváraig a gabnát mindenütt összetáposva s felégetve. Kendefi Gábort kényszerítik, hogy közikbe menjen, ki ez áron sásfészket Kolczvárat megmenté. Levelet irattak vele, hogy: „ha az ország idején nem hódol, s eleibe nem jő, fejedelmet nem választ magának, mind az nyarat mind az telet mind az következő időket is mindaddig itt töltik (t. i. a törökök), valamig az ország fejedelmet nem választ.“⁶⁾

1) Wagner Katonánál 247. l.

2) Montecuccoli Katonánál 248. l.

3) K a t o n a XXXIII. 241. l. egy a kalocsai könyvtárban levő egykorú napló följegyzésére hivatkozik.

4) Bethlen János II. 63. l.

5) Katonánál idézett helyen egykorú napló.

6) K a t o n a XXXIII. 242—3. l. közölve a levél, azonban nyomda vagy írásbeli hibából kelethelyéül Kolczvár helyett Kolosvár van megjelölve.

A vidéken mintegy másfél betet töltött az ozmán sereg, mely Szalárdi szerint szélében egy mértföldet fogott el s mintegy másfél-százezer török- s negyvenezer tatár- és kurtányból állott. Azután felfelé nyomult folytatva dülásait, Szászvárost és Szászsebest felégette, ha bár e két város már pusztán hagyatott, miután lakosai menekültek. Ali pedig Gyula-Fejérvár felé folytatta útját, s újabban írt a rendeknek, hogy fejedelmet válasszanak magoknak, mert az esetben a további rablástól visszatartja hadait ¹⁾). Ugyanez időben, július 12-én, a konstantinápolyi internunciustól is érkezett figyelmeztetés : „Nyilván lehet országul nagyságtok s kegyelme-tek előtt, hogy azelőtt egynéhány héttel a vezér ő nagysága havasalföldi vajda ő nagysága által értésére adta Kemény Jánosnak ő nagyságának, hogy az hatalmas császár a fejedelemségben szenvedni egyáltalában nem akarja. Hanem a római császár ő felsége tekintetért hatalmas császár a szabad electiót ngtoknak s kglteknek megengedte a szultán Szoliman athname szerint ; inti hát őket, hogy siessenek azt felhasználni ²⁾).

Kemény e figyelmeztetéseket nem terjeszté a rendek elé, s annyival kevésbbé, mert bizott a német segítség megérkezésében. Azonban a török mind nyomult, s az előcsapat, a budtaki tatárság, már elérte Alvinczet, mely a fejedelem táborától csak egy pár órányi járásra volt ³⁾). Kemény, habár a hajdúság, szokása szerint vérnyomokat hagyva maga után, kapitánya a kegyes és istenfélő Kapi György alatt megérkezett ⁴⁾), távolról sem mérközhetett volna meg a törökkel. Tanácsosnak tartá hát egész erejével felfelé vonulni, Petki Istvánt és Lázár Istvánt a székelységgel elválasztá táborától, hogy maradjon ben az országban, nyugtalanítsa az ellenséget, vonúljon Szeben és Fogaras felé, s ha a szükség úgy kívánja, húzza magát a csiki rengetegek közé ⁵⁾).

Ő maga az erdélyi és székely fő urakkal, a mezei hadakkal Bonczhida alól egész rendben Szamosújvár alá érkezett. Azonban egy tatár s kurtón csapat utána indúlt, s jul. 28-án már közeléig

¹⁾ Szalárdi 612. l. Bethlen 61. l.

²⁾ K a t o n a i. h. 244. l.

³⁾ Bethlen 63. l.

⁴⁾ G u n e s c h Trauschnál II. 63. l.

⁵⁾ Bethlen 62. l. Szalárdi 612. l.

nyomult ¹⁾. Nem volt szándéka Szamosújvárba zárkózni, innen is tovább ment Huszt felé, melynek megerősítésére az intézkedések már meg voltak téve, magával vivén Ébeni Istvánt, s e várban parancsnokul a már korábban oda rendelt Brazen Hektort kövári kapitányt hagyván hátra az őrség egy részével. A tatárság pedig kedve szerint rabolt a védtelen vidéken, mely a korábbi hadjáratok alatt kikerülte a veszélyt. Déés és Szamosújvár környékén a szamos-vidéki szép és gazdag faluk a lángok áldozataivá lettek.

Kemény tovább vonult mindig fölfelé. Következő nap jul. 29-én — épen péntek volt — Emberfő és Nyégérfalva közt töltte az éjt, s szombaton jul. 30-án Oláhláposfalván állapodott meg, oly czéllal, hogy a vasárnapot ott töltsse. Reggel azonban a hirt veszi, hogy a tatár csapat nyomába érkezett. A tábort erre nagy rettegés szállta meg, a zsoldosok hanyat-homlok Máramaros megyébe rohantak, s a nemesség a fejedelemmel, bár lassabban, követte őket Magyarországhatáráig. Innen három nap alatt Szigeten, Técsön át Huszt alá érkeztek, hol a vár oltalma alatt tábort ütöttek.

Útjokat szerencsésen választák. A tatár előcsapat Emberfőnél veszté el nyomukat, s Zombori János özvegyét számos paraszttal foglyul ejtve, jobbra Nagy-Bánya felé vette útját. Itt megállt, s a külvárosba rabló csapatok száguldoztak be. A környékből a nemesség e helyen gyűlt össze, s egy ezek segélyével megkísérelt ellenállás azokat elvonulásra kényszeríté. Azonban a környékben mindenfelé rabolva, égetve Szathmár felé s innen Domahidáig száguldoztak, a foglyokat mindenütt magok előtt hajtva. Ugyanez időben Debreczen környéket egy más tatár csapat is rettegteté, mely még jul. 22-én kirablá Piskoltot ²⁾. E hírre a szathmári parancsnok Heister felszólítá Keményt, egyesüljön vele a foglyok kiszabadítására. A fejedelem nyomon indult Szatmár felé, s már csak egy mértföld távolságra volt, midőn a hír, hogy a tatárok Domahida alól elvonultak, Heistert tervétől elállásra bírta.

Kemény most Sasvárt ütött tábort, maga pedig kevesed ma-

¹⁾ Szalárdinál hihetőleg nyomdai hibából jul. 23-ka áll. V. ö. Bethlen 63 l. és Kato 252. l. valamint Szalárdi dátumai-
val Nagy-Bánya megtámadtatásáról.

²⁾ Barta Boldizsár Debreczeni kronikája.

gával Szatmárba ment, hogy nejét, ki Kövából Aranyos-Medgyesre s innen e városba menekült, magával vihesse Husztra. Heister száz gyalog fegyverest adott kíséretül. De midőn útközben kénjei értesíték, hogy a tatárság nincs messze, nejét Nyalábon át a száz gyalog- s háromszáz lovasból álló kísérettel Husztra küldé, maga pedig Tiszabecsnél e folyam túl-partjára vetette magát.

A tatár csapat aug. 1-én visszavonult Nagybánya alá, hogy ott majd a derék sereggel egyesüljön. A városi előjáróság már e hordának első megjelenésekor gondolkodott, mikép fordítsa el a veszélyt? De bármennyire aggódott is, hogy intézkedései a császár iránti hűség megszegésének fognak tekintetni, most, midőn a horda újabban elkezdé fosztogatásait az elővárosokban, kénytelen volt a táborba követeket küldeni, kik a császárral kötött békének megszegése iránt kérdést tegyenek.

Már ekkor Ali a szerdár is közeledett a derék sereggel. Útját ugyanazon dülés és pusztítás bélyegzé mi az előcsapatét. Gyulafejevárt, mely három év előtt annyit szenvedett, újabban feldúlta. De a várak ostromát kikerülte. Aug. 2-án már Nagybánya közelében volt. Egy küldöttség ment most e városból elébe, mely Ali-nak a város hódolatát bemutatta. Ali a követséget kegyesen fogadta. „A ti hibátok, mondá nekik, ha kárt szenvedtek, mert nem hódoltatok meg hamarabb. Azonban éjfélig tudósítsatok, hogy Kemény János hol vagyon?“ — „Nekünk — hangzott a tanács felelete — Keménnyel semmi közünk. Mi ő felsége a római császár hívei vagyunk.“ A szerdár megnyugodott e felelettel, s oltalomlevelet és 70 janicsárt küldött a városba, azonban kijelenté, hogy főbb tisztjeinek némi kedveskedéseket szívesen venne. Végre aug. 6-án elindult, s Szinérváraljára és onnan Nyalábvárába vonult, mialatt tatárjai Ungvár megyében, Munkács vidékén s Máramarosban folytatták a rablást, pusztítást, s fűzték rabszíjra a védetlen népet, habár a huszti őrsereg egy kiütése e vár környékéről el is riasztá őket.

Kemény visszament a Tiszán, s Bene alatt ütött táborn. Azonban a száguldó tatárok miatt itt sem maradhatott, s nehogy a szorosokon feltartóztathassék, két felé osztá sergét. Egyikét az erdélyi nemesség színével fiának Simonnak vezénylete alatt Munkács felé küldé a szélesb úton, míg maga tanácsosaival, udvarával

s a zsoldosokkal a keskenyebben ment. Fáradt seregét Kislónya alatt a Tisza partján kipihenteté, s másnap a Tisza és Bodrog között Semlyénben (Zemplén megye) állapotott meg, bevárando fiát, ki csakugyan megérkezett, habár útjában Munkács alatt Rákóczyne s ennek híve Mikes Mihály feltartóztaták, s egy éjnek a mezőn tölthetését is csak nehezen eszközölheték ki. Keménynek terve volt e helyt várni be a remélt német segítségről a híreket, honnan szükség esetében nyitva állt az út a feljebb vonulásra is.

De Ali nem üldöze őt tovább. Nyaláb alól Hasszánt a jenei basát Huszt alá inditá, egy levéllel. „Bámulok — írta — hogy egy ember kedvéért fellázadtatok a porta ellen. E várból hát Rhédei Ferencz vagy László, vagy Zólyomi Miklós tüstént jöjjen táboromba, hogy a fejedelemséget fogadja el; ekkor a rablást is meg fogom szüntetni.“ Hasszán válogatott lovassággal a vár alá érkezvén, egy paraszt által a leveleket beküldé. A követet a várból megsebesítve visszakergeték, s a várparancsnok Bánffi Dénes rendeletéből Hasszán kíséretére ágyúkkal lövöldöztek. A szerdár erre a vidék dúlásával felelt, s hogy Erdélynek minél hamarabb fejedelmet adbasson, visszafordult; Aranyos-Medgyesen a várost és külső palánkot felégette, s tatárjával az Émelléket és Nyírség egy részét újlag bebarangoltatá, mi alatt maga Szinérváraljához érkezett, hol a nagybányai birót magához hivatá, s azon parancssal, hogy miután ő egy napot e város alatt tölt. táborával, készítse el a szükségesekeket, visszabocsátá aug. 16-án.

Kemény ez alatt Semlyénben várta az események fejlődését ¹⁾. Itt értesült, hogy a Montecuccoli tábora útban van. Szerette volna ugyan e hadvezér a gyengén védett Budát vagy Esztergamt támadni meg, de a bécsi hadi-tanács parancsa elindulásra bírta. Aug. 3-án Lévánál állott. Itt értesült, hogy Keményt 60 ezer török üldözi ²⁾. Itt fogadta Kemény követét, Teleki Mihályt, ki őt a veszélyekről, melyben ura és Erdély forognak, értesíté, tudatá, hogy a kulcsos várak még hivek, de féltő, hogy a veszély azokat eltántorítja, s kérte, siessen most míg a szerdártól a zsákmányt és foglyokat vissza lehet szerezni. A vezér és követ ennek folytán

¹⁾ E hadjárat Bethlen 64—72 l. s Szalárdi 613—619. l. szerint van leírva.

²⁾ Montecuccoli emlékiratai K a t o n á n á l XXXIII. 253. l.

az egyesülés helyéről s módjairól megegyeztek, s most mindkét tábor Erdély felé indult ¹⁾. Montecuccoli a nehezebb hadi gépeket Bádeni Vilmos alatt hátra hagyván, aug. 18-án Tokajnál állott, honnan 12 hosszú nap kívántatott, míg a Kraszna partjainhoz, Szatmártól két órányira érkezett. Késedelmének okait 18 czerenyi harczosának ²⁾ rosz élelmezésében keresi, mert a nádor és érsek nem engedék, hogy a lakosságtól valamit rabolhasson, felhányja továbbá, hogy Homonnaitól alig nyerhetett száz tiz harczost s ez azokat is nyomon vissza rendelte. Valóban pedig a haditanács parancsa nem tetszett neki, s így bihetőleg önként meg akarta semmisíteni a hadjárat sikerét. Végre Majténynál aug. 30-án egyesült Keménynek háromezer emberből álló sergével ³⁾, mely Huszt alól nyomult ide.

A fejdelem elégnék hitte ezen erőt a szerdával meg mérkőzésre. Serege is lelkesedéssel várta a perczet, melyben az ozmanokon boszút állhasson a kiállott szenvedésekért. Óhajták azt zsákmányaival, foglyaival benszorítani az országban, mert minden percznyi késedelem a diadalt hátráltatja. E hitben Kemény felszólítja Petkit, hogy minél nagyobb erőt gyűjtsön a székelyek közül, s azzal vele egyesülni igyekezzék, felszólítja a várak parancsnokait, hogy hűségökben legyenek állandók, ugyanerre figyelmezteté a zászokat is — már későn: a félelem ezeket már meghódolásra bírta.

- Ali Nagybánya alól bement Erdélybe, s maga Deés és Bethlen közt szállt táborba. Innen kiküldé a tatárokat Marosvásárhely és Besztercze felé, kik egész vidékeket lángba borítottak, úgy hogy

¹⁾ Bethlen Comment. 72. l.

²⁾ Montecuccoli i. h. 253, 263. l. Katonái számát különféle-kép határozzák meg. Szalárdi hasonlólag 18000 válogatott jó és fegyveres hadra teszi. A nürnbergi Türk. und ung. Chronik szerint Montecuccolinak Komáromnál 9000 harczosa volt. Katonánál egy névtelen egykorú Kemény erejét 11 ezerre becsüli. Szerinte az egyesült sereg 36,000 volt.

³⁾ Bethlen Majtényt, Szalárdi Goroszlót említi. A két munka szövegéből azt olvasom ki, hogy Bethlen a táborban volt, Szalárdi pedig Nagy-Bányán. Ez okból az előbbi író adatának adok hitelt. De más körülmények is erre mutatnak.

a falvak százával égtek ¹⁾). Maga pedig Besztercze alá ment, a városi hatóságot magához parancsolá, s ezek által aug. 29-én leveleket küldött a szász hatóságokhoz, ily tartalmút: „Valakik győzhetetlen császárunknak fényes köntöséhez ragaszzkodnak, igaz hűségben megmaradnak végig, azoknak kész a kegyelem. Mivel ezért kívánjuk, ha megmaradástokat kívánjátok, s reátok következő rettenetes romlást el akarjátok távoztatni, mennél hamarább elénkbe jöni el ne mulassátok“ ²⁾). S ez esetre vezéri szavát adá, hogy sem nekik, sem helységeknek bántódása nem lesz. Ugyanekkor a szászok superintendensét Herrman Lukácsot, egyházi és világi főbjeiket, az ezek városaiban tartózkodó nemeséget is magához parancsolá, nem Beszterczére többé, hanem Marosvásárhelyre, hova sept. 3-án áttette táborát, magával vivén a nagybányai s kolozsvári bírákat, s szemlét tartván százhetven-ezernyi foglya felett ³⁾).

Herrman Lukács s a szászok hódoló követei — a brassiaiak kivételével — már útban valának, midőn Keménynek a Kraszna melletti táborból írt levelét sept. 11-én a szászok megkapák, melyben ez a nyert segítséget tudtukra adva, inté őket, hogy hívek maradjanak. A követséget többé nem lehetett visszahívni, s ez sept. 12-én Marosvásárhelyre megérkezett ⁴⁾).

A török táborban őket becstülettel fogadták. A szerdár már ekkor megkinálta Petki Istvánt a fejedelemséggel. E férfiú visszautasítá, s a basa dühében Maros- és Udvarhelyszéket dúlatá ⁵⁾). A szászok ekkor intést kaptak, hogy fejedelemválasztáshoz fogjanak, ha csak fel nem akarják áldozni jövőre a szabad választást. Másnap sept. 13-án hosszas tanácskozás után kimondák, hogy miután a nemesség s székelyek képviselve nincsenek, ők, csak egy a három nemzet közül, magokra nincsenek erre feljogosítva. Valaki ekkor a Rhédei Ferencz nevét vette szóba. „Nem méltó rá, felelt

¹⁾ Bethlen 73—4. l.

²⁾ A levelet a kalocsai könyvtárból közölte K a t o n a XXXIII. 257. l.

³⁾ G u n e s c h Trausehnál II. 127. l. K a z y 246. l.

⁴⁾ K a t o n a i. h. 258. l.

⁵⁾ Bethlen János II. 74. l.

Ali, miután már egyszer visszautasítá a méltóságot¹⁾. Majd a szerdár a Bethlen nemzetséget emelte ki, mert e név mindig jó hangzatú maradt a hatalmas porta előtt²⁾. Midőn kielégítő feleletet ekkor sem kapott, Soter Péterhez fordult e kérdéssel: Ki vagy? — Én a budai (t. i. szászbudai = bodendorfi) pap vagyok. — A budai basa nagy úr, válaszolá Ali, lehetsz fejedelem. Soter szegénységével mentegetődzött. — „Elég gazdag a szultán, könnyen nagy urrá tesz,“ volt a felelet ez ellenvetésre³⁾.

E combinatio tarthatatlanságát maga is csakhamar belátta, s most arról tudakozódott, nincs-e a környékben a fő nemesek közt, a ki a fő méltóságra érdemes volna? Következő napra, sept. 14-ére már Basa Tamás és Kassai István főurak, a környékbeli kisebb nemesség, városi polgárok, s többen a Kemény táborából haza oszlottak közül megjelentek, s most a szigorú kényszerűségnek engedve, tanácskozni kezdettek a választásról. A közfigyelem ekkor Apaffi Mihály személyére esett.

E férfiú nem rég szabadult ki a krimi fogságból, s e szenvedéséért Kemény a táborozás alól fölmenté. Régi és előkelő családból származott, s atyja Apaffi György tanács úr volt. Jöszágán Ebesfalván visszavonúlva élt, becsületessége és tudományossága miatt köztisztelet tárgya. Ali most egy főúr vezetése alatt kihozására kíséretet küld. Nagy volt a rémület az ebesfalvi kastélyban, midőn a törökséget bemenni látták, — hol a ház asszonya Bornemissza Anna épen gyermekágyban feküdt. A szegény ember álmában sem vágyott soha e méltóságra, s nagy szorongások közt vált meg udvarházától. De alig indult el, midőn egy utána küldött lovas legény tudatta vele, hogy neje fiat szült. Hiában vigasztalta a kíséret e szerencsés előjellel, ő maga nem tudá örüln-e vagy szomorkodjék, midőn a táborba érkezése számára még nagyobb meglepetés készült.

A megjelentek ez alatt a választásról tanácskoztak, s midőn Apaffi megérkezett, már fejedelemnek üdvözöltetett. S a deli természetes fiatal embernek megjelenése a táborban jó hatással volt.

¹⁾ Egykorú napló K a t o n á n a l i. h. 259. l.

²⁾ Szalárdi 623. l.

³⁾ Soter Györgyből idézet a Benigni Transylvaniája (Szeben 1834) II. k. 2-ik f. 202. l. a jegyzetben.

Ali trombita és dobszó mellett egy e célra elkészített fényes sátorba vezetteté, s számára diszörizetet rendelt. S most hozzá fogtak a választáshoz; mert a szerdár úgy akará, hogy annak formái megtartassanak. S azt jól-roszúl végrehajták néhány percz alatt Marosvásárhelynek Libancs nevezetű mezején, daczára az Apaffi ellenmondásának.

Harmad napra sept. 16-án Ali az új fejedelmet a csengei mezőn feldíszíté a jelvényekkel: karddal, zászlóval, és bottal, fiának fogadta, szép sátrakkal, drága öltözettel, lóval, kaftánynyal megajándékozá. A portára pedig jelentést tett, hogy Erdélynek van fejedelme ¹⁾).

Ali öröme a kérdés ily szerencsés megoldása fölött nem terjedt ki annyira, hogy még a Barcsai megválasztásakor kivetett 500,000 tallérnyi sarcot elengedte volna, s most azt sürgetni kezdé. „Rég megfizettük a ránk esett részt!” mondák a szászok. — „Minek dobtátok ki oly könnyelműen?” ellenveti Ali, „megfizetitek, hacsak nem akartok elveszni!” — „De nem ezért hívtak ki bennünket, felelék viszont a szászok, s mi menlevelünkre támaszkodunk.” — „Nektek nem is lesz semmi bajotok, csak városaitokat fogom felpörköltetni. Aztán ti kárpótolhatjátok magatokat a nemesség kincseiből, mely városaitokban van lerakva.” — A szászok most alkudozni kezdtek Alival az összeg fölött, s valóban kieszközlék, hogy az felére leengedtetett. Most hát magában a táborban hozzá fogtak a kivetéshez. Annak megtörténtével a követek egy része haza ment, a többiek az összeg beszolgáltatásáig a táborban maradtak.

A behajtás helyenként, bár nehezen, sikerült, helyenként lehetetlen volt. A fejdelem és nemesség vízbe fúlasztással lönek rémitve, hacsak az öszlet teljesen ki nem lesz; s midőn Brassó és Medgyes a rájok rótt részleteket nem tudták beszolgáltatni, a követeket lánczra vetették. Hasonló okokból a segesvári tanácsosok elébe nyársakat tettek, s Apafi sept. 28-án a török táborból felszólítá a Segesvárt tartózkodó magyar nemeseket, hogy ékszereiket és aranyaikat visszatérítés mellett adják ki. Ezek ekkor összetettek

¹⁾ Szalárdi 622—4. l. Bethlen 74—7. l. Trausch 128. l. némely eltéréseik mellett is az események ilyszerű véghezmenésére következtetni lehet.

500 tallért, melyhez Samarjai Péter deák a fejdelmi biztos még 135 márka ezüstöt s 3200 forintot zsarolt. Midőnez sem volt elég, sokan menekültek, úgy hogy a város kapuit be kelle zárni. Ekkor Ali rendeletet adott ki, hogy a menekülteknek nejeit, gyermekeit táborába kell szállítani. „Erre nagy sírás-rívás támadt, — írja Krauss egy egykorú följegyző, — sokan mindenöket oda adták, de néhányan elszöktek, és ott hagyták nejeiket, hogy történjék velök a minek történni kell.“ Ily módon hajtatott be a kivetett öszlet ¹⁾.

Kemény a fejdeleni-választási eseményekről Kolosvár tájékan értesült. Útját pihenés után a német sereggel Majtény alól Goroszló- és Karikának vette, majd Sombor mellé nyomult, hol néhány német lovasnak némi tatár portyázókkal előrsi csatája volt, és innen Kolosvárhoz egy mértföldnyire Koród alá vezette a tábort, hova sept. 15-én érkeztek meg. Másnap Vér György egy kis lovas csapattal a környék megvizsgálására kiküldetvén, őt ellenséges fogolylyal tért vissza. Az ellenség számáról és állásáról ezektől tudomást vön, s e fölött a táborába érkezett kolosvári küldöttektől arról is értesült, hogy Ali épen e napokra a megyei nemességet s a százságot táborába parancsolta. Kemény e hírekre a megütközést még több erélylyel sietteté; sikertelenül, mert Montecuccoli eddig követett eljárásának gyümölcseit szedni akarta.

A lassúság, melylyel a segítséget hozta, mutatá, hogy kertüli az ütöközetet, s egész útja nem egyéb egy katonai diszmenetnél, nem oly czállal kezdve, hogy Kemény komolyan megsegíttessék, hanem inkább, hogy az országban léte által a törökre gyakorolt nyomás a szerdárt a bekeblezési kísérletektől visszariassza. S most kijelenté Keménynek, hogy nem fog megütközni. A tábornokok mindnyájan betegek, élelem sehol sincs öszszegyűjtve, a sereg már is éhséggel küzd, a kulcsos városok jobbadán elvesztek, a százsok elpártoltak, a hadseregben ragály dühöng, az ország nagy részét már kipusztítá a török : ily körülmények közt ő nem fogja kockáztatni ő felsége seregét, melytől a keresztyén világ üdve

¹⁾ G u n e s c h Trauschnál II. 129. l. Chronica civ. Schaesburg. K e m é n y Fundgruben II. 127. l. K r a u s s följegyzései Kurz Magazin II. 457. l. V. ö. T e u s c h Geschichte der sieb. Sachsen V. 598. l. S z a l á r d i szerint az öszszege másik fele elengedetett.

függ ¹⁾). Kemény ezek hallás ára meg dermedt, azonban mondhatott bármit, kénytelen volt engedni; de annyit előbb Haller Gábor által, majd személyesen kieszközölt, hogy a kolosvári őrség másfél-ezer némettel s ezerrel a Kemény katonái közül Ébeni István vezérlete alatt megszorítottatott, kiket Kemény személyesen vezetett be ²⁾).

Kemény, bármennyire nem tetszett is e határozat neki, mert „fizetett hadain kívül az ellenséggel való megharcolásnak hírére mindenfelől sok szép magyarság gyűlt“, sept. 17-én maga mondta el visszavonulásuk okát az egész tábor előtt: „még több és nagyobb segítséget vár, s az ellenséget nem is mindig ütöközettel verik le“ ³⁾, volt gyenge mentsége, melylyel eltakarta Montecuccolinak önző és kárhozatos eljárását, hogy bevégezte a hadjáratot, mielőtt azt megkezdte volna. Ez időben érkezett a marosvásárhelyi táborból egy levél, melyben írták: „Erdély ügyei jól állanak, mindenütt teljes nyugalom van. Segélyére semmi szükség, s ha ő (t. i. Kemény) megkezdett útján halad, a haza ellenségének fog tekinteni“ ⁴⁾).

Ezután sept. 18-án ⁵⁾ megkezdetett a visszavonulás. Bethlen, Kővár- és Szamosújvárbán az őrségek megszorítottattak s a fejedelmi hadak Erdőszáda és Kővár mellett s a németek Borhídnál Aranyos-Medgyesen felül ütöttek tábor ⁶⁾. Kemény csak néhány főurat tartott magánál; a megyei nemességet azon intéssel, hogy hűségüket állhatatosan tartsák meg, hazabocsátotta nejeik- és gyer-

¹⁾ „Bizonyosb okát megtérésének azt adták, hogy titkon oly ordinantiája volt a generálnak: hogy ha az török Erdélyben magyar fejedelmet választat meg, ne harcoljon; hanem ha occupálni akarná Erdélyt, aperto marte opponálja magát a töröknek in eo casu.“ Írja Szalárdi 621. l. A dolognak ha nem is bebizonyítható valósága, de valószínűsége kétségbe vonhatlan.

²⁾ Bethlen 77. l.

³⁾ Szalárdi 621. l.

⁴⁾ Montecuccoli Katonánál 266. l.

⁵⁾ Montecuccoli i. h. 269. l. okt. 4-ét ír. Ellenkeznek vele Bethlen és Szalárdi s Katona névtelen szebeni napló-írója, kik mindnyájan másnapi (tehát sept. 18-iki) elindulásról írnak.

⁶⁾ Szalárdi 622. l.

mekeikhez, kik e hadjárat alatt a szász városokban tartózkodtak ¹⁾).

Ali a német seregek távozásának hírére szabadabban lélekezett. Az ellenség elvonulása, a nélkül, hogy csatát merészelt volna, teljes diadal volt neki, míg egy ütközetnek kétes kimenetele babérajain könnyen csorbát ejthetett volna. A Marosvásárhelyre összegyűjtött népet azon intéssel, hogy ha végromlásukat nem akarják, hűségöket az új fejdelem s a porta iránt meg ne szegjék, szétbocsátá, s Radnótról, hol főhadiszállása volt, intő leveleket intéze a székelyekhez, hogy hódoljanak meg. De Csik bizott természetes erődítvényeiben, Háromszék távolságában, s az ősz beálltában, Maros és Udvarhelyszék bár remegve és ingadozva Kemény segítségére várt ²⁾, s a székelység fejei Béli Pál, Petki István és Lázár István a népek ellenséges indulatát fel tudák használni, hogy a népet ellenállási szándékukban megerősítsék ³⁾).

A szerdár most Marosszéknek még meg kimélt részét dülta fel. Onnan Udvarhely alá ment táborával s Apafival, útját dülés és égetéssel jelölvén; ama város alatt tábor ütve felszólítá Csik- és Háromszék lakosait, adják fel magokat. Ez utóbbi meghódolt. De Csikot Petki és Lázár visszatarták; várták Keményt, ki kezei közt tartá a várak jelentékeny részét, s még Déésről is irt hozzájuk biztató leveleket, és felemlgeték, hogy ellenség lova az ő földöket még soha sem tapodta. Szerencsétlenségükre. A szerdár Izmáil budai basa vezénylete alatt, válogatott lovas és gyalog csapatot s a tatárságot ellenök küldi. Az utakat a havasokon át Kemény emberei földsánczczal és árkokkal ellátva elállták, s gondosan őrizék. De a basa a lovasságot jobbra s a tatárokat balra küldé. Ezek a csiki sereget megkerülték, s kalauzúl a megvesztegetett és megrémített földnépet véve föl, járatlan úton és ösvényeken hátuk mögött termettek, egyik oldalon a tatárok, másikon a lovasok, az altt míg az Izmáil alatt velök szembe maradt gyalogság támadásokkal foglalkodtatá őket. Már Csik lángba volt borúlva, s az utakat védő fölkelők családja meggyalázva, leölve vagy rabszolgaságba hurczolva. Ez visszatérésre kényszeríté őket; elég jókor

¹⁾ Bethlen 80. l.

²⁾ Bethlen 81. l. Szalárdi 625. l.

³⁾ A gróf Lázár család 187—90. l. Három ide vágó eredeti levél.

értek haza, hogy romokat és családok hült helyét találják. Petki és Lázár nagy nehezen Görgénybe menekültek, a csikiak pedig meghódoltak ¹⁾.

E dűlás négynapon át (oct. 17—20) tartott ²⁾. E napon Kemény János is, ki ekkor Kővárvidéken Hosszufalván táborozott, azon gondolatra jött, hogy megpróbálja a csikiak fölmentését. E célra Montecuccolót nyert is némi csapatokat, azonban elindulásában szerencsétlenség gátlá. Fia Ferencz kővári kapitány a táborban dühöngő ragály áldozata lett. Temetési szertartását nagybányai deákok végezték, s tetemeit Kővárba kísérték. Csak ezután mehetett Szamosújvárra. Itt értesült a csikiak szerencsétlenségéről, s hogy legalább a fenyegetett Fogarast megtarthassa, Bethlen Gergelyt kétszáz magyar s ugyanannyi német lovassal útnak indítá, hogy magát ama várba vesse. A csapat szerencsésen eljutott rendeltetése helyére, hol a csüggedés már tetőpontra hágott, s épen azon perczben, midőn a török portyázók már feltűntek a láthatáron s a bevonulókra lövéseket is tehettek.

E csapat a derék seregnek előőrse volt. Ali Köhalomszéken át a vár alá érkezett, s táborát attól fél mértföldnyi távolságban helyezve el, Enyedi Jánost Apafi udvari papját a várba küldte, hogy annak feladását békés úton eszközölhesse. De Fogaras kellőleg meg volt erősítve, élelemmel lőszerrel ellátva, s megtagadta a feladást. A török tábor, miután rohamja nagy veszteséggel visszaveretett, elvonult alóla Szeben alá, nem tartván tanácsosnak a bekövetkező télszakban ostromhoz fogni.

Kemény az alatt visszaindult Magyarországra. Bethlent őrséggel látta el, s Teleki Mihályt Beszterce alá küldé, hogy azt átvegye. „Szívesen, válaszolák ennek polgárai, szívesen átadjuk a várat, ha legyőzitek a hatalmas ellenséget. De mi már sokat szenvedtünk miattatok.” Teleki visszatért, s a tábor Kemény kivezette a Rézsekbe. A németek Szatmárott, a magyar zsoldosok Debreczenben lőnek elhelyezve. Kemény és kísérete Máramarosban Bikszárdra ment, hova a fejdelemné s az urak nejei is megérkeztek. Montecuccoli, miután a török határszéleken a Souches és Schmeidáu által rendeletéből megkezdett ellenségeskedések s a kísérletek Szent-

¹⁾ Bethlen 83—5. l. Szalárdi 626. l.

²⁾ Katona i. h. 272. l.

jób visszafoglalására célhoz nem vezettek, (nov. 15.) Tokajban vett téli szállást, csapatai egy részét Szatmárt, Kállóban és Nagybányán helyhezé el, a többiek ide s tova barangoltak, mert a királyi városok vonakodtak befogadni a fegyelmetlen s rakonzátlan népet.

Ugyanekkorra Ali is elhagyta Erdélyt. Szeben alól kivonult Temesvárra, Ibrahim basát hagyva hátra, kétezer lovassal s tizennevezszáz olálval, az Apafi védelmére, ki még Szeben alól nov. 20-ára országgyűlést hirdetvén, s nejét e városban hagyván, táborával Kis-Selyk alá ment ¹⁾.

Az országgyűlés a kitűzött napon Kis-Selyken megnyitott. Apafi itt a törvényes formák közt fejedelemmé választott.

„Nem kicsiny szomorúsággal értjük — írák a rendek — kegyelmes urunk, a mindenható istennek ránk bocsátott súlyos látogatását: holott ő felsége itéletébül a hatalmas török nemzetnek szívét gerjeszté föl ellenünk, kinek árnyékában remélhattünk volna Isten után megmaradást; azok által hazánknak jobb része porrá tétetett, sok ezer keresztyének, vének ifjak férfiak asszonyi állatok leányok levágattattanak és rabságra vitettek. De mivel Istennek, ő felségének, bűneinkért való haragja azt hozta: áldott legyen az ő nagy neve érette. Mindazonáltal ennyi sok látogatási között is ő felsége el nem hagyván bennünket, szent lelkének vezetése által, azon hatalmas nemzetnek szívét hozzánk meghajtván isteni jó voltából Nagyságod méltóságos személyét oly kedvessé tőtte, hogy midőn minden reménységünk elfogyott volna, és láttatnánk mintegy tengeri nagy szélvészben hánkódatni s veszedelemben forgó hajó elburulni: sebes tűz módjára ellenünk fellobbant haragját azon hatalmas nemzetnek annyira megoltoita Nagyságod méltóságos személye által, hogy Nagyságodat szabados választásunkra hagyván, régi szabadságunk szerint fejünk s méltóságos fejedelmünk ké választani és előnkbe igazgatóul állítani engedte: mindnyájunkat valakik hatalmas császár kegyelmességéhez és fényes köntöséhez ragaszkodnánk, kegyelem-igéressel és adással. Melyért az ő isteni szent neve áldassék örökké Nagyságodnak is életét boldogságos hosszú időkre terjessze, és nekünk is életünket a végre meghagyja és tartsa, hogy ő felségét hozzánk mutatott kegyelmességéért áldhassuk, Nagyságodnak is atyai szeretetéért hűséggel szolgálhasunk.“

A választás megtörténtével hozzáfogtak a fejedelmi föltételek készítéséhez. Azon huszonegyhez, melyre Kemény János meg esküdött, még hármat készítettek: a) hogy az ország rendeitől reversalist nem csikar, b) hogy az ország határain kívül nem viszi az haza fiait katonáskodni, s c) hogy az ország rendeitől maga és

¹⁾ Szalárdi 627—30. l. Bethlen 85—8. l.

tanácsa számára nem fog korlátlan hatalmat követelni. A föltételek felolvasása s erre a fejedelmi eskünek letétele a szokott ünnepek közt ment véghez. Azután az ország rendei is bemutatták hódolatukat s letették a hűség esküjét. Ezután jött a tanácskozás a fejedelem előterjesztései, az országos sérelmek és egyes indítványok fölött.

Elhatározzák, hogy Ali basától hat ezer jancsárt s négy ezer lovas törököt kérnek oltalmukra, s ennek illő tartást rendeltek, hogy az ország várait az őrségek öt nap kézbe adni tartoznak, az adóbátralék behajtassék, a regalissal meghivattak közül meg nem jelentek 200 frt büntetést fizessenek; a hazán kívül levő főurak és rendek egy hónap alatt büntetetlenül visszatérhetnek, s a hűségre térteknek netalán elkobzott jószágai visszaadassanak, az idegen és kóborló katonákat a zászló alá be nem fogadják.

A gyűlés nov. 23-án oszlott el¹⁾.

Apafi még a táborból az országgyűlés utolsó napján felszólítá a Keménynél levő főurakat, hogy hűségére térjenek vissza, a kis-selyki választás és határozat alapján. S hogy állását minél inkább biztosítsa, a külföldi hatalmakkal is tudtúl adta megválasztatását, s különösen Turenne tábornagnak a portánáli befolyását kérte fel, kieszközölni az adó részeinek elengedését²⁾. Innen Szebenbe s dec. 16-án Medgyesre ment, hogy az elő s hátra szaguló Kemény-pártiak ellen biztosítva legyen. Azonban az erdélyi főurakhoz írt levelek a Kemény kezébe kerültek, s ez azokat nem adta át az illetőknek, csak a határidő elteltével, nem vette figyelembe a rendek kérését, hogy engedjen a szerencse forgandóságának, mert ő már ekkor azon eszmét forgatta agyában, hogy a fejedelemiség visszafoglalására újabb kísérletet tegyen.

Piheni Ferenczet, bejáróját, Montceucolihoz s gróf Vallis szatmári parancsnokhoz küldé segítség kieszközlésére, s midőn kedvező választ nyert, hogy ne láttassék magától tenni valamit tanácsosaival, Bethlen Jánossal, Haller Gáborral és Petki Istvánval, továbbá Bethlen Farkas, Haller János, Bánffi Dénes és Szent-

¹⁾ Az országgyűlési articulusok eredeti példányából a magyar akad. birtokában.

²⁾ Gróf Kemény József Apafi Mihály fejedelemisége Árpádia I. 148—54. l.

páli János főurakkal közlé betörési szándékát. Senki sem tanácsolta. Másnap Aranyos-Medgyesre ment, s a tanácsnokokat kocsijába ülteté. „Sajnálva látta, hogy terveit nem helyeslik, de daczára annak, ki fogja vinni. Nem hiszi ugyan, hogy a jószág visszaadásának ígérete eltántoritotta volna őket, de azért figyelmezteti, hogy közleményét titokban tartsák, ha csak veszőket nem akarják.“ Aranyos-Medgyesről még Karácson előtt visszatért Bikszádra.

1662. január 3-án, midőn már útban volt Erdély felé, egyesült a német segítséggel. Szerencsétlenségére az idő meglágyult, s a hideget szokatlan esőzések válták fel. Útját a tábor nehezen folytathatá, s Nagy-Bánya közelében Dobraviczánál nejtől elválván, Szentpáli Jánost kétezer lovassal előre küldi, hogy Kolosvárott Ébeni Istvánnal egyesüljön, siessen Medgyesre, s ha lehet, Apafi útját vágja el. S az egyesülés valóban véghezment.

Apafi e hírre a három nemzet rendeiből követséget küldött Keményhez, mely által összes vagyonát biztosítá neki, ha a fegyvert letenni hajlandó lesz. A követség Keményt a Szamos mellett találta, s ez által le lőn tartóztatva. Maga Apafi pedig, midőn a tizennyolcz száz havas alföldi hazájába visszatért, hogy biztosítva legyen, Segesvárba vette útját ¹⁾. Kemény e városra ráiratott, hogy Apafit a várba befogadni ne merészelje s csak az alvárosban helyheztesse el. Apafi pedig jan. 12-én megérkezvén s e parancsról értesülvén, hangosan követelte vitézeinek bebocsáttatását a várba. E hírre a nép feltámadt, a várat maga akarta elfoglalni, hogy Apafi s a törökök a Kemény támadásának kitéve legyenek. A népzavargás csak nehezen volt lecsendesíthető a tanács által, mire ez a várat felajánlá Apafi fegyvereseinek ²⁾.

Szentpáli ez alatt megérkezett Segesdre, s Keményt a történetkről értesítvén, ez útnak indult Szamosújvárról. Az előre küldött Váradi János jan. 14-én kétezer emberrel megérkezett Holdvilágra, hol még az nap s a következő jan. 15-én újabban előörsi csatája volt a törökökkel. Apafi ezek folytán a segesvári tanácsot újabban inté a hűség megtartására, s tudatja, hogy szükség esetében maga megy a várba. S midőn jan. 16-án Szentpáli a Kemény nevében

¹⁾ Bethlen János II. 93—4. l. Szalárdi 628. l.

²⁾ Krauss naplója Kurz Magazinjében. II. 458. l. Kemény Fundgruben Chronica Civ. Schaesb. 129. l.

egy iratot küldött a tanácshoz, ez azt felbontatlanul átadta Apafinak. Ez nap ezer ember sikertelen támadást intézett a város ellen. Végre Kemény jan. 18-án megérkezett Szász nádashoz, hosszas és fárasztó utazás után, mert e természeténél fogva is késedelmező férfiú, most még késedelmezőbb volt, alig menvén naponként egy pár órát táborával. A várost innen újabban feladásra szólította fel.

Jan. 19-én Szentpálit s Ébenit Segesden, a németeket Volkányon helyhezé el, maga pedig a főhadiszállást Fejéregyházban ütötte fel. Itt értesíté Bethlen Gergely, hogy nyolczszáz havasalföldi Brassóhoz közeledik. Kemény Szentpálit és Bethlent ellenök küldé, s ezek gyorsan velök szembe nyomúlva, egy véletlen támadással szétverék őket, s két zászlójokat elvették.

Kemény e közben jan. 20-án Kassai Ferenczhez Apafi udvarnagyához levelet íratott, melyben urát, ha őszintén hajlandó volna a békére, párbeszédre hívta föl. Egy összecsapás, mely a Kemény harczosai s némi török zsoldosok közt épen ez időben történt, megküsi a már megígért összejövételt, sőt Kemény újabban s most utóljára felhívta a segesváriakat hódolatra. A város kitérőleg felelt, s midőn a szászok a várba felvételt Apafitól megtagadák, számosan ott hagyák szorongatott urokat, és az erdőkön át menekültek. Kemény némi kísérettel körül lovagolta a várost, megszemlélendő a támadásra legalkalmasb helyet. Estve felé baza érkezvén, hirt vesz, hogy Medgyesre nagy török erő érkezett.

S ez valóban úgy volt. Apafi Kemény elindulásának hírére Alitól segítséget kért. A szardár Kucsuk Mehemet jenei pasát, egy vakmerő és kegyetlen férfiút, ki nevét már Kis-Ázsiában retteté tette, küldte két ezer tapasztalt és válogatott lovassal segítségére. E csapat a Havasalföldre kiment s onnan visszaparacsolt tizennyolczszáz olálhval érkezett Medgyesre s állapotott meg ottan egy napi pihenésre.

Kemény, midőn kémjei a hallott hír valóságáról meggyőzék, jan. 21-én hadi tanácsot tartott, s bár tábornokai mindnyájan azt ajánlák, hogy menjen a török elébe s ütközzék meg vele, ő maga, hogy Apafi elől szaladni ne láttassék, a maradásra batározá magát, s hogy másnap ostromot próbál a város ellen.

Jan. 22-ére Kemény az összes seregeknek rendeletet adott, hogy Fejéregyházára siessenek, csatlakozandók vele. S valóban

Ébeni sergei s a németek 9 órakor megjelentek. E közben folytonosan érkeztek a futárok a jelentéssel, hogy Kucsuk nyomul Segesvár felé. De e férfiú, mintha a végzet súlya tartaná vissza, késett, hogy megfutamodni ne láttassék, s Apafi és a rendek követeit visszabocsátá. Végre 3 óra felé délután megindult Hétur felé, hol értesült, hogy az ellenség tőlök aillig fél mértföldnyire van. Még ekkor is késett, daczára, hogy vitézei harczzomja ekkor is sürgeté az előnyomulást. Estefeléig tábornokaival tanácskozott, s csak akkor indult el, hogy a törökök egyesülését Apafival meggátolja. Végre Nagyszöllösre érkezett, s az e falu mellett elterülő téren megállapodott. Már későn. A Segesvár felől hangzó ágyüdörgések tudatták a gondolkozó vezérrel, hogy Kucsuk basa és Apafi egyesültek. Kemény visszavezette táborát Nagyszöllösre.

Kemény jan. 23 án reggel hadi tanácsba gyűjté össze tábornokait és tiszti karát. Ezek egyező véleménye oda ment ki, hogy miután az egyesülést az ellenség létre hozta, haladéktalanul Magyarországba kellene futni. Csak Kemény ellenzette, mert a megszaladás színét kerülni akarta, habár Segesvár bevehetésének lehetlenségéről meggyőződött. Az nap maradni akart, másnap Berethalomnak indulandó volt, oly czállal, hogy Apafinak ebesfalvi kastélyát felprédálja. Ezt mint közép útát ajánlá, mert nem hívé, hogy Kucsuk fáradt harczzosaival kiütést merészjeljen. Csak Huszár Péter szakasztá félbe a csendet: „a vakmerő török bizonynyal nem fogja a támadást elhalasztani.“ De véleménye viszhangra nem talált, s Kemény terve mellett maradt. Szerencsétlenségére: mert a bizalmatlankodó s fél rendszabályok e hadjáratban már is csudálatosan a lankaszták erejét. Egyszersmind Montecuccoli tábornok- s Vallis szatmári parancsnokhoz segélyt szorgalmazó levelet iratott. E közben egy elfogott paraszttól megtudák, hogy ő 53 török zászlót számlált meg; az összes sereg azonban ennél jóval nagyobb volt, mert miután Kucsuk az oláhokkal egyesült, ereje a két ezeret meghaladta. Délben midőn már ebédhez ültek, jött a jelentés, hogy a török erő közeledik.

S valóban úgy volt. Kucsuk hadait kivezette Segesvárból, megizenvén Apafinak, hogy üljön veszteg a városban, ő fölkeresi Keményt bárhol legyen. E férfiú Kucsuk közeledésének hírére megfuvatá a harci riadót: de vitézeinek alig fele gyűlhetett össze. Hozzá fogott seregei felállításához, de lova hirtelen meg-

botlott, úgy hogy a zabla annak szájában ketté tört. A harczerének egy völgyet néze ki. Radák Imrét 600 harcossal egy erdő alatt a jobb oldalra állítá. Maga Kemény kétezer emberrel a közepet foglalá el. Balra a horvátokat és németeket rendelé, s hogy meg ne kerülhessék, háromszáz harcost a falu másik oldalán állított fel. E perczben egy fejrbe öltözött magyarországi lovas inté, hogy az erdélyieknek ne higgyen. E szavak felkölték lelkében a gyanút, s Teleki Mihály által megizente Haller Gábor, Bethlen János és Farkas, Haller Pál, Bánffi Dénes, Huszár Péter, Rédei Ferecz, Ugron András főuraknak, hogy a német csapatokhoz menjenek át.

Kucsuk már megérkezett. Kemény táborának megláttára leszállt lováról, s megcsokolá a földet. Süvegjéből kivett egy kerecseny-tollat s azt átadá fiának: úgy harcsoj, hogy inkább az ellenség fegyvere emészsen meg, mintsem hogy én gyilkoljalak le. Azután körüllovagolta harcsojait. „Jó vitézek, látjátok az ellenséget. Nem mondom sok e kevés-e? harcsojlatok vitézül, s gondoltok meg, hogy Erdélynek közepén vagyunk. Ha elszaládtok, a föld népe ver agyon. Ti pedig kutyák, folytatá a havasalföldiekhez fordulva, tudom szivesen megszaládtok. De a hátatok mögött törökök állanak, s ha csak visszánéztek is, beütik fejetöket. És most hajoljátok le lovatok fejére, ki a kardot, félre a puskával, mert ez amott sokkal több van!“ A trombita harsogott, s a török roham megkezdődött.

Az ellenök intézett lövés soraikban kevés kárt tett. S a török bal szárnyat a Kemény jobb szárnya már-már megszalasztá, midőn a közép maga Kucsuk által szétzavartván, az egész tábor rendetlen futásban keresett menedéket. Kemény leesett lováról. Hasztalan ajánlá neki Gyulai István a magáét cserébe; a megfutamadott sereg összetaposá. Kucsuk diadala teljes volt. Harcsojait az üzésből visszaparancsolá, s megmaradott ellenei háborítatlanul menekültek részint Magyarországra részint a szomszéd várakba.

Kucsuk visszatért Segesvárba. Harcsojai 448 levágott főt a kopjákon, 18 zászlót s három dobot vittek magokkal e városba, a gazdag zsákmányon kívül, miket az elesettek testeiről szedtek. Apafi trónja megszilárdult, azon erőtelen kísérletek daczára, melyeket Kemény Simon tett atyja méltóságát visszaszerezni. S

KEMÉNY JÁNOS FEJEDELEMSÉGE.

midőn ama fejdelem az ellenpártot kegyelem által próbálta lefegyverezni, az teljesen meghódolt neki ¹⁾).

SZILÁGYI SÁNDOR.

¹⁾ Cserei Historiája 6—10. l. Bethlen János 94—107. l. Szalárdi 620. l. Chron. Civ. Schaesb. 130—2. l. Krauss 460. l. V. ö. Wagner Katonánál 276—85. l. Kemény teste az egykorú krónikák szerint nem találtatván fel, temetetlen maradt. Azonban gróf Kemény József a Fundgrubenben oda nyilatkozott, hogy az ellenkezőt oklevelekkel tudja bebizonyítani.

HUMBOLDT SÁNDOR

ÉS MŰVEI.

HARMADIK KÖZLEMÉNY *).

A visszaemlékezés Caracasra, hol Humboldt oly sok kellemes és élvezetteljes napot töltött barátjával Bonplanddal, s hol a tudományra nézve oly sok érdekes adatot volt szerencsés gyűjthetni, igen szomorú volt, midőn utazóink visszatértek ismét Európába. Több jó barátjokat veszítették el az ott keletkezett polgári forradalmak viharában, s a város 1812-ben márczius 26-kán borzasztó földindulás színhelye lőn, mely által ezen város romokba dült, s Venezuela tartománya, ugyanazon pillanatban, több mint húszezer ember sirja lőn. Azóta egy új város épült lassanként az omladványokon, s az új lakók nem gondolva a jövővel, ép oly fáradhatlan szorgalommal működnek a vagyonkereset utain, mint megsemmisült eldőideik. Az ember a ritkábban előforduló veszélyektől nem retteg, s könnyen feledi a rég történeteket. Caracas eltemetett lakói azt hívék, hogy őket a völgy magas helyzete, s a primitív sziklák szerkezete, biztosítják minden ily veszélytől, de a szomorú tapasztalás keserűen megzáfóla a csábító teoriát.

*) Az első közlem. a VIII. köt. 389 s k. l.; a második közlem. a IX. köt. 155 s köv. lapjain.

Bús érzelmeket fakaszt az emberi kebelben, s leverő elméletekre nyújt alkalmat, hogy a természet épen azon tartományokat teszi a legnagyobb nyomor s szerencsétlenségek színpadává, melyeket egyébként legbecsesb adományaival árasztott el, s melyek egyszersmind legfenségesb kifejléseinek tükörei.

A légben teljes csend honol, a természet legnagyobb pompájában diszelg, s egyszerre a föld köves héja alatt borzasztó dörgések s bömbölések hallatszanak. A föld felülete erős rázkódásokba jő, sokszor ellenkező irányokban, s pár percz alatt ezer meg ezer embert temetnek el a templomok és házak romjai. Caracában csaknem tízezer ember vesztette így életét. A templomok több mint 150 lábnyi magas boltozatai s 10—15 lábnyi vastag oszlopai ezer meg ezer embert temettek romaik alá, midőn ezek épen processióval készültek onnan kiindulni. A nagy kaszárnya, honnan egy zászlóalj katonaság készült a processióhoz csatlakozni, csaknem teljesen eltűnt, s egy pár ember hijával minden lakóját eltemeté. Az éj csötörtökről nagy péntekre a szerencsétlenség és siralom legszívzszakgatóbb látványát nyújtá. A romok fölött elvonuló vastag porfekvet, mely a levegőt sűrű ködként fátyolozá el, a földre ülepedék. A rengésnek nem vala többé semmi nesze, s szebb és csendesebb éjt képzelni sem lehet. A csaknem teli hold ezüst fényvel borítá el a Silla gömbölyded kúpjait, és alól — a romokkal és holttestekkel fedett föld homálya, borzasztó ellentétet képezett a szendén ragyogó égboltjával. Csak az anyák bolyongtak karjaikon fekvő gyermekeikkel, kiket az életre visszahívhatni reménylének. Jajgató családok futkostak a romok közt; ki testvérét, ki férjét, ki barátját keresve, azon biztos reményben, hogy azok a tolongó néptömegben tévedének el. A romok alá temetett sérültek szívható nyögések s hangos jajgatások közt esengtek segélyért az elmenőknek. Több mint kétezer embert kapartak ki az élve maradtak a romok halmazai alól, félholtan vagy megsebesülve, nem ásó eszközökkel, melyek teljesen hiányzottak, hanem kezeikkel. A szánakozás soha sem mutatkozott meghatóbb, s a segélyzés módjaira nézve elmésebb modorban. Mert nem volt se ágynemű, se fejér ruha, se gyógyszer, se sebészi eszköz, sőt nem volt se eledel, se víz, mivel a rázkódás a csatornákat összerombolá s a forrásokat betemeté.

És végre részint a holtak iránti kötelesség, részint a ragály-

töli félelem a holttestek minél előbbi eltakarítását igényelé. De annyi sok ezer, a romok által félig eltemetett holttest eltemetése lehetetlen volt. Biztosok nevezettek hát ki azok elégetésére, mi több napokig tartott. Mint több hasonló nagy szerencsétlenségek-nél, úgy itt is az erkölcsszelidülésnek, simulásnak, kiengesztelődésnek s szánakozásnak több példája fordult elő; de voltak, kiket keményebb szíviékké s embertelenebbekké tett az. „Nagy nyomorúságokban“ — mond Humboldt — „közönséges lelkek, több erélyt mint jószívűséget tanúsítanak. Nagy szerencsétlenségek épen úgy működnek, mint az irodalmi törekvések s a természet tanulmányozása. Csak kevesekre vannak azok szerencsés befolyással, magasb fokra hevítve érzelmeiket, magasb emelkedettséget eszközölve gondolataiknak s jobb akaratot jellemöknök“ *).

Méltó joggal lehetne hinni, hogy annyi szenvedés és szerencsétlenség látása, mint a milyek egy földrengést kísérni szoktak, az emberiség s száanalom érzelmeit a legvadabb kebelben is képes felébreszteni. Fájdalom azonban, a tapasztalás ellenkezőt bizonyít. A calabriai földindulás febr. 5-dikén 1783-ban 40,000 embert tett Hamilton szerint semmivé, s valami 20,000 ember halt meg eledel és fődélhiány s az előállott tavak- és mocsárokból keletkezett malaria által okozott epidemiák következtében **). „Midőn az elpusztult Messinából Calabriába átmentem“ — így szól a híres természetvizsgáló D o l o m i e u, ki a földrengés után beutazta ezen vidékeket, — „s először láttam Polisténát, a borzasztó látmány csaknem minden érzékeimtől megfosztott, lelkemben száanalom és ijedelem érzelmei keltek. Nem menekült itt semmi meg; minden a porral egyenvonalba vala téve, egyetlenegy ház, egyetlenegy fal sem maradt meg; mindenfelé idomtalan kőomlások tűntek fel, melyekből senki sem gondolta volna, hogy ezen helyen valaha város létezett. Az omladványok közül a holttestek büze szállott fel. Többekkel beszéltem, kik 3, 4, sőt öt napig el voltak temetve; tudakozám tőlök, mit éreztek ezen borzasztó helyzetben, s mind megegyeztek abban, hogy minden általok szenvedett physikai rossz közt, legkiáll-

*) Voyage etc. T. V. p. 21.

***) W. Hamilton, an Account of the Earthquakes which happened in Italy from Febr. to May 1783. in the Philosophical Transactions — Tome V. p. 79. P. I. p. 169.

hatlanabb volt a szomj, s hogy lelki vonaglásaikat nevelte azon gondolat, hogy őket barátjaik elhagyák, kik nekik segédkezeket nyújthattak volna.“

„És ezen szívrázó jelenetek daczára, a calabriai vadkeblű parasztok, odahagyva tanyáikat, seregestül tódultak a városba, nem azért hogy szenvedő honfitársaikat a lassú halál kinaitól megmentsék, — hanem hogy raboljanak. Az utczákon bolyongva, s nem rettegvé semmi veszélytől, ingadozó falak és porfellegek közt, lábaikkal taposva a megsérült vagy félig eltemetett testeket, ruháiktól fosztották meg a halállal küszködőket“ *). Fájdalom, ezen vadállati jellemet, ezen erkölcsi aljasságot, több más népeknél is feltaláljuk a szerencsétlenségek napjaiban.

A caracasi földrengés több tanulságos és érdekes elméletekre nyújtott Humboldtnek alkalmat, melyek mindenki figyelmét teljes mértékben megérdemlik; s ha mi őt jegyzeteiben és elméleteiben követni kívánjuk, reményljük nem teendünk kellemetlen szolgálatot a Budapesti Szemle mívelt olvasóinak. A caracasi nagy földrengés, mely némelyek szerint 50'' mások szerint 1' 12''-ig tartott, nem szorítkozott magára Caracasra, hanem kiterjeszkedett Venezuela csaknem minden tartományaira, sőt érezték azt az új-granadai királyságban is, a magas Sierra de Santa Maria elágazásaitól fogva, egész Santa-Fe de Bogotáig s Hondáig a Magdolna folyó partján, 180 mérföldnyi távolságra Caracastól. Legerősebb volt az a gneis és csillámpála cordillerákban vagy azok lábainál, de annál kevésbé volt érezhető a lapályokon. A geologia azon rendszeréből, hogy a tűzokádó és nem-tűzokádó hegyek mintegy a föld repedékeiből emelkedtek ki, könnyen kimagyarázható ezen tünevény. Hogy a földrengések többnyire a hegylánczokat követik, azt sokféle tapasztalatok kivívják. Ezt tapasztalta P a l a s s o n a Pyrenaeusokban s G r a y Angliában, de ezt tapasztalták mások is az Alpesebben, Apenninusokban és a scandinaviai hegyekben. Csak ritkán és kivételkép történik az, hogy a földrengés keresztülvágja a hegylánczot, mint H u m b o l d t szerint az Andeseknél s Venezuela parti hegylánczánál tapasztaltatott. Ily eset történt 1828-ban ősszel, midőn a földrengés a vogherai Apenninusok lánczát keresztülvágva, Genuáig terjedt, s ily esetet mutatott fel B u r n e s is, a

*) Mémoires sur le tremblement de terre de la Calabre. Rome. 1784.

midőn 1832-ben jan. 27-dikén Lahore-ban a földrengés a Hindukhus lánczát D. D. K.-ról É. É Ny-ra átmeszván, Badakschans és a felső Oxusnál fekvő helységeket elpusztította, miután még messzebb Bokhara és Kokand felé terjeszkedett. Így Eversmann és Falk szerint, a tulajdonképeni Közép-Ázsiában, gyakran a Thian-schan hegyláncz mindkét oldalán éreztetnek a földrengések *).

A földrengés munkálatai közt legnevezetesebbek a földhéj megrepedései s a föld felemelkedése és lesüllyedése. Ezen tátongó repedések, sokszor több ezer lábnyi hosszúságra terjeszkedhetnek s több lábnyi szélesek lehetnek. Ily esetben sokszor víz, homok és iszap, máskor gőz és különféle belehellhetlen s a barlangokban élő állatokat, kigyókat patkányokat stb. megfojtó gáznemek vettetnek nagy erőszakkal ki a földből, gyakran a legmagasb fák magasságáig. A caracasi földindulásnál, Valecilloban, néhány mérföldnyi távolságra Valenciától, a megnyílt föld oly nagy tömeg vizet öntött ki, hogy abból egy egész új folyam képződött. Hasonló tűnemény mutatkozott Porto Cabello mellett; az alatt míg a maracaybói tó észrevehetőleg leapadt **). A calabriai földindulásakor Seminaránál egy nagy repedékből oly sok víz folyt ki, hogy abból egy kis tó, a Lago del Tolfilo képződött, mely csaknem 1800 lábnyi hosszú, 900 lábnyi széles és 52 lábnyi mély volt. Hasonló tűnemények több nevezetes példáit jegyezték fel a természetvizsgálók ***). Vannak esetek, hogy az ily repedékekből fekete füst-oszlopok emelkednek fel, sőt hol lángok is löketnek ki. — Riobamba elpusztulásakor 1797-ben, midőn a földrengéseket nem kísérték a közelfekvő vulkánok kitörései, számos egymást követő kúpocskákban emelkedék ki a földből a moya, egy különös, szénből, augit-kristályokból s az ázalagok kovakő pán-czéljaiból vegyített tömeg †). Repedékek nyíltak meg és ismét

*) Central-Asien. Untersuchungen über die Gebirgsketten und die vergleichende Klimatologie, von Alex. v. Humboldt. I. Bd. Berlin 1844. S. 425. u. 426.

**) Humboldt. Voyage etc. T. V. p. 23.

***) Lehrbuch der Geognosie, v. Dr. C. Fr. Naumann. I. Bd. Leipzig 1850. S. 239.

†) Kosmos. I. Bd. S. 221. és Humboldt. Voyage etc. T. II. p. 286.

összezáródtak. Lovagló és megterhelt öszvérek egész hosszú sorai tűntek el; a hirtelen megnyílt repedések által elnyelve, erős házak süllyedtek el, s templomok és kolostorok 8—10 lábnyi magas kőhalmokká váltak *).

A földrengés elterjedése egyenes, habzó vonalban történik 5—7 geographiai mérföldnyi sebességgel egy perez alatt. Perui és mexicói tapasztalatok kivívják, hogy ott a földrengések századok óta, határozott irányt követnek. Különös, hogy vannak közbeeső földek, melyek a közönséges mozgásban nem részesülnek, s melyekről az Andesek lakói azon naiv kifejezéssel élnek, hogy azok „hid a t k é p e z n e k“ (rocas que hacen puente). Ily esetben a rázkódásoknak véghetlen mélységben kell történniök a sziklák alatt **). De vannak függőleges földrengések is, midőn az aknanemű kilövődés alúlról felfelé történik. Ilyen volt H a m i l t o n szerint a calabriai hosszantartó földrengés, valamint G a y tudósítása szerint, egy Aragoéhoz intézett levélben, a chili is, nov. 7-d. 1837. hol egy több mint tiz métre-nyi mélységre levért s három vaskopocsal megerősített nagy árboczfa, a san carlosi erősség terraszszán, úgy fellökődött, hogy a környező föld legkisebb sérülést sem kapott, a lyuk tökéletes gömbölyűségű maradván ***). De legkitűnőbb mértékben történt ez Riobamba városának összeomlásánál, midőn a lakosok holttesteit, a Lican folyamocskán túl fekvő s több száz lábnyi magas Cerro de la Culca halomra vettettek †). Legritkábbak, de legveszélyesebbek a k e r i n g ő rengések, melyek az épületeket megfordítják, a nélkül hogy összeomlasztanák, a párhuzamos faültetvényeket meggörbítik, a bevetett földeket elcsavarják, a házak bútorzatait egymással kicserélik, mint az a riobambai s calabriai nagy földrengéseknél tapasztaltatott †*).

Caracasban a nagy catastrophe után a föld csak 15—18 óráig maradt csendesén. Akkor ismét igen erős s hosszantartó

*) H u m b o l d t's Kosmos IV. Bd. S. 221.

***) H u m b o l d t. Voyage etc. Vol V. p. 25.

****) Annales de Chimie et de Physique, par Gay-Lussac et Arago. — Tom. 68. Paris 1838. p. 204.

†) Kosmos I. Bd. S. 210. ●

†*) Lást Lyell, Principles of Geology. Vol II. London 1837. p. 221. H u m b o l d t's Kosmos I. Bd. S. 222. és IV. Bd. S. 219.

dörgések hallatszottak a föld alatt. Ugyanazon nap, valami tizenötzör mutatkozott a rengés, s april 5-dikén majdnem oly nagy földrengés volt, mint a mely a fővárost semmivé tette. A föld több óráig folytonos habzó mozgásban volt. A hegyekben nagy földomlások történtek, s a Silláról roppant sziklatömegek váladoztak el. Innen sokan azt vélték, hogy a Silla valami kialudt vulkán, melynek keblében sok vulkanikus anyag rejlik. Mindentűt hol a föld hónapokon keresztül rengő mozgásban volt, mint Jamaica-ban 1693-ban, Lisabonban 1775-ben, Cumanában 1766-ban, és Piemontban 1808-ban valami tűzokádó hegy megnyílását várták. Azonban kik a földrengés tűzhelyét valamely közel fekvő vulkánban keresik, feledik, hogy a működés főtanyája nem a föld színe alatt van, hogy hiteles figyeletek szerint az ingások csaknem ugyanazon pillanatban ezer mérföldnyi távolságra terjeszkednek, roppant mélységű tengereken keresztül, s hogy a legnagyobb dülások nem a működő vulkánok aljánál, hanem a legkülönbözőbb sziklák-ból álló hegyláncokban történnek.

Nagyszámú, különösen az Andesek cordilleráiban gyűjtött tények bizonyítják, hogy valamely vulkán földalatti munkásságának sphaerája sokkal nagyobb terjedelmű, mint gondolni lehetne a föld felületén látható apró változásokból. Terra Firmában senki sem tudta azt, hogy februar 7 és 8-dikán 1812. a saint-vincent szigeti vulkán egyrészt, másrészt pedig a Mississippivi völgye, éjjel-nappal folytonos ingásban volt; még kevésbbé gyanította azt, hogy ennek következtében néhány hét múlva, oly nagy szerencsétlenség éri Caracast. Azon nap, melyen Terra Firma lakosait földalatti dörgések riasztották fel, a Saint-vincent szigeti vulkán, mely csaknem 500 ölnyi magasságú, s mely 1718. óta nem hányt lávát, nagyon kitört. Az első kitörés april 27-dikén délben történt 1812-ben. Csak hamut hányt ki a vulkán, de borzasztó ropogásoktól kísérve. 30-dikán ömlött ki a láva, s négy órai út után érte el a tengert. A kitörés lármája hasonlított egymást felváltó nagycsövű ágyú- s puskalövésekhez, s mi nevezetes, sokkal erősebben hallatszott az a szabad tengeren, nagy távolságra a szigettől, mint a kigyúlt vulkán szomszédságában. Ha már tekintetbe vesszük, hogy a saint-vincenti vulkán a Rio Apure-tól a Nula torkolata mellett 210 tengeri mérföld távolságra van, lehet képzelné azon roppant messzeséget, hová a földalatti dörgések

elhallatszanak*). A földrengést magát egyébiránt nem mindig követik dörgések. A riobambai nagy katastrophét csak 18—20 percz múlva követte az iszonyatos dörgés, melyet még most is el gran ruidos-nak neveznek, és pedig nem a pusztítás fő színhelyén, hanem Quito és Ibarra városok alatt**).

Ezen dörgések, melyeket az új világban egész napokon át, a kratertől 80, 100, sőt 200 mérföldnyire is hallani lehet, nem a levegő, hanem a föld által juttatnak füleinkbe, annyival inkább mivel Quito, de los Pastos és Popayan tartományok colossalis hegyei közt számtalan völgy és repedések léteznek, s nem lehet, hogy ily körülmények közt a dörgés a levegő vagy a föld felső rétegzete által történjék. Igen hihető, mond Humboldt, hogy a quitoi királyság s a szomszéd cordillerák felemelkedett része, nem egyes vulkánok csoportozatából áll, hanem hogy az csak egy nagy kidomborodott tömeg, egy délről éjszakra vonuló roppant vulkanikus fal, melynek háta több mint 600 négyszög mérföldnyi területű, s hogy a Cotopaxi, Tunguragua, Antisana és Piclincha, ezen dombon, ezen felemelt földön fekszenek, s nem egyebek mint ezen vulkántömeg különböző csúcsai, melyek több mint 2500 ölnyi roppant magasságra emelkednek, s melyeknek hol egyike, hol másika hány tüzet***).

Éjszakra a Cotopaxi tüzokádó hegy s Honda városa közt, két más vulkánrendszer létezik, a los Pastos és a Popayan. Ezen két rendszer közt az Andesekben tagadhatatlanul összefüggés van. 1796-diki november hónap óta, a pastói vulkánból folytonosan sűrű füstoszlop emelkedett ki. 1797-diki február 4-dikén egyszerre eltűnt a füst, s ez azon pillanatban történt, midőn 65 mérföldnyi távolságra délre, a Chimborazo, Tunguragua és Altar (Capac-Uren) közt, Riobamba városa semmivé lett egy földrengés által, mely a legborzasztóbbak egyike volt azok közt, melyekről a traditio emlékezik. Ki merné tagadni, hogy ezen tünemények összefüggésben voltak, s hogy nevezetesen a pastosi vulkán szájauskáiból (ventanillas) kitóduló gőzök nem vettek részt azon ruganyos folyadékok nyomásában, mely által a quitoi királyság

*) Humboldt. Voyage etc. T. V. p. 33.

***) Humboldt's Kosmos. IV. Bd. S. 220.

****) Humboldt. Voyage. T. V. p. 36.

földje megrázkódtatott, s mely néhány pillanat alatt 30—40 ezer embert semmisített meg?

És így az Andesek Cordillerája által teljesen bebizonyúl azon tény, hogy a földgömbön létező vulkánsoportozatok egymással szoros viszonyban vannak. A világ egy része sem nyújt oly nagyszerű és oly sokféle vulkanikus tüneményt, mint ezen tűz által kiemelt kettős hegyláncz; azon föld, hol minden hegycsúcs, minden völgy, a természet annyi csodáit tünteti előnkbe. Csak ezen egyetemes felfogás által képezhettünk magunknak fogalmat, a földgömb felületén működő vulkánok hatalmáról és terjedelméről; ha például Nápoly és Szicília, a kanári szigetek, Azórok s a kis Antillák, Mexicó, Guatimala és a quitói magaslat vulkános csoportozatait úgy fogjuk fel, mint egymással szoros viszonyban álló képleteket, ha illőleg tanulmányozzuk azon viszthatást, melyet ezen különböző vulkán-rendszerek egymásra gyakorolnak, s ha azon távolságokat méltatni tanuljuk, melyekben föld alatti összeköttetések által a földet ugyanazon időben megrázkódtatják.

Humboldt magas nézeteit mind az ó, mind az újabb kor tapasztalatai s vizsgálódásai még nagyobb világba helyeztetik. Azon órában, melyben november elsőjén 1755-ben, Lissabont a földindulás elpusztította, a Vesuv csúcsából kiemelkedő gőzfelleg visszaesapódott, mintha a tűzhegy belehellett volna*). Miután a föld egész Syriában, a Cycladokon s Euboeában sok ideig rezgésben volt, ezen rázkódások azonnal megszüntek, a hogy Chalcisnál a lelanti lapályon, egy repedékből, izzó iszapfolyam (láva) ömlött ki**).

A vulkánok és földrengések közti szoros összefüggést, vagyis világosabban szólva ezen tünemények alapokának ugyanazonosságát, bizonyítja már az is, hogy a vulkánok kitörését rendszerint földrengés előzi meg, mely annál inkább fogy, minél nagyobb erővel történik amaz. Humboldt szerint, a Tunguragua és Cotopaxi lábainál soha sem félnek annyira a földrengéstől, mint akkor, ha azok csúcsán sokáig nem történnek gőzkifejlések, s azon sok szerencsétlenség, melyeknek Quitó magas völgye oly

*) Geschichte der natürlichen Veränderungen der Erdoberfläche. Von K. E. Adolf v. Hoff. 11. Theil. Gotha 1824. S. 73.

***) Humboldt's Kosmos. I. Bd. S. 223.

gyakran ki volt téve a borzasztó földrengések által, az ottani lakosok közvéleménye szerint akkor fognak megszűnni, ha egykor a Chimborazo csúcsa ismét megnyílik s háynyi fog, mint azelőtt történt*). Ott hol a vulkánkitörések gyakoriak, ritkán fordul földrengés elő. Java szigetén, hol Junghuhn szerint, ki ott 12 évig lakott, a vulkánok száma 45-re megy, melyeket ő mind megmászott, megmért és gondosan megvizsgált, a földrengések igen csekélyek s csupán helyhez kötöttek, mivel itt a vulkánok, melyek Amerikában csak századonként törnek ki, csaknem folytonos működésben vannak**). Reánk nézve, kik a Vezuv rázkódási köréhez tartozunk, igen kívánatos, hogy az nagy szüneteket ne csináljon, mi nálunk kisebb-nagyobb földrengésekre nyújtana alkalmat. Azonban többnyire mindkét tünemény egymástól egészen függetlenül mutatkozik. Erős földrengések p. o. oly vidékeket rázkódtatnak meg, egyenes vonalban terjedésökben az Andes heglánczában, hol ki nem aludt, sőt gyakran működő vulkánok emelkednek fel, a nélkül, hogy azoknak ezekre legkisebb észrevehető hatásuk volna. A riobombai nagy katastróphénál, a közel levő Tunguragua s a kissé távolabb eső Cotopaxi vulkán egészen nyugodtak voltak. Megfordítva, hatalmas vulkánok sokáig tartó kitöréseket tettek a nélkül, hogy vagy azok előtt, vagy azokkal egy időben, a környékben földrengést éreztek volna. A legpusztítóbb földrengések, melyek sok ezer négyszög mérföldet átfutottak, épen azok, melyek legkisebb összefüggésben sincsenek a vulkánok munkás-ságával***).

Ezen összefüggést egyébiránt a földrengések és vulkánok közt már a régiek is gyanították, azon véleménynél fogva, hogy a földrengések a vulkánok esaternáinak bedugulása által állnak elő. Újabb időkben, első rangú tekintélyek osztoznak azon nézetben, hogy a vulkanikus kitörések és földrengések ugyanazon egy alap-ok által feltételeztetnek. Így Parrot a szellemdús dorpati physicus †), az alapos természetvizsgáló von

*) Humboldt. Voyage etc. Tom. V. p. 43.

***) Java, par Junghuhn. Amsterdam 1850—54.

****) Humboldt's Kosmos IV. Bd. S. 227.

†) Grundriss der Physik der Erde. Dorpat 1844. S. 289.

H o f f *), a néhai híres berlini professor H o f f m a n n, a vulkánokról írt jeles munkájában **), a nagy geolog M ū r c h i s o n a londoni geographiai társaság elnöke ***) és több mások, a földélet ezen egyszerű nyilvánításáról mind ezen értelemben nyilatkoztak.

H u m b o l d t tette különösen figyelmesekké a természetvizsgálókat arra, hogy ezen nevezetes tüneményeket, nem helybeli, csekély okoknak kell tulajdonítani, hanem hogy csak az egyes elszigetelt tények egyetemes felfogása, a földfelület nagy terjedelmét felfogó általános nézet, a legkülönbözőbb képletű sziklákon keresztül működő viszonyok tekintetbe vétele felel meg a józan természetvizsgálat igényeinek.

Minden azt mutatja, hogy a föld belsejében folytonos életműködés van, hogy ott oly titkos erők honolnak, melyek egymásra visszahatnak, egymást ellensúlyozzák és módosítják; melyek a föld felületén gőzök nemzése, tüzes salakok, új vulkanikus sziklanemek és meleg források, szigetek és hegyek felemelkedése, a villamos szikra sebességével elterjedő rázkódások s végre azon föld alatti dörgések által nyilvánulnak, melyek egész hónapokon keresztül hallatszanak a működő vulkánoktól messze tartományokban, a nélkül, hogy a földet megráznák. Ezen erők folytonos működését bizonyítja az, hogy a földrengések, kisebb-nagyobb mértékben sokszor hosszú ideig tartanak. A calabriai földrengések a múlt században, nagy számú éveken keresztül tartottak, s Irlandiában van egy hely, hol minden nap földrengés van. H u m b o l d t és B o u s i n g a u l t szerint, csak magát Amerikát tekintve, nincs egy nap sem, melyben ne nyilvánítná csudálatos rángásait a föld, úgy hogy valójában az örökös mozgás földgolyónk felületé-

*) Geschichte der natürlichen Veränderungen der Erdoberfläche. II. Th. Gotha 1824. S. 72 és 548.

**) Hinterlassene Werke. Berlin. 1838. II. Bd. S. 431.

***) The volcano and the earthquake are in truth dependent on the same cause and are but outward signs of internal heat. The one is the safety-valve, by which heated matter escapes at intervals from the interior; the other is the shock, which lacerates the solid ribs of the earth, when that heated matter and its vapours are denied an access to the atmosphere. The Silurian System. By Roderick Impey Murchison. F. R. S. London 1839. p. 72.

nek normalis állapotát jellemzi, mit *Babinet* szerint, ha eléggé érzékeny eszközökkel bíránk, mindennap észlelhetnénk *).

Sehol sem mutatkozik azonban ezen folytonos működés fölünk belsejében oly nagyszerűen, mint az indiai szigetesoportban, hol a vulkánok messzeterülő lópatkó alakban környezik a nagy Borneo szigetét, s melyek száma a Nicobar szigetektől a Philippinák szigetesoportjáig valami százkilenczre megy. Ezen roppant vulkán-lánczolat sajátos tulajdonokkal bír. Mert ha *Humboldt* és *Boussingault* nagybecsű tapasztalataik szerint a vulkanikus tüneményekben mindig vannak is egymással közös jellemvonások, de sajátos eredeti vonások sem hiányzanak. Így az Andesekben tapasztalt tünemények s a vulkánokkal gazdag Java szigeten tapasztaltak közt van némi hasonlatosság. Mint az Andesek vulkánjai, úgy a Java szigetié is — és mi ezeket különösen jellemzi — hihetlen mennyiségű, sáros özönleteket okádnak ki, melyek nagy szikladarabokat ragadnak magokkal, gyakran elöntik az egész környéket, s mezőket, erdőket és falukat pusztítanak el. Ezen sárözönlet az, melyet a benszülöttek *moyának* neveznek, s melyről már feljebb szólottunk. Ilyen sárökadás volt az, mely a Galungung vulkán kitörésénél történt, Java szigeten, oct. 8-dikán 1823. Délben egy és két óra közt borzasztó durranás hallatszott, mely a földet megrendítette, oly durranás, mely az egész szigetet megrázkódtatá. A vulkán nyílásából roppant nagy gőzoszlop emelkedett fel, mely villámsebességgel terjedt el mindenfelé, s az egész vidéket vastag sötétséggel fedé be. A hegyről forró iszap ömlött le, betöltött minden vízmedret, szétrombolt minden lakást, egész falukat útjában, s füstölgő hullámai magokkal ragadák az emberek és állatok hulláit, tiz mérföldnyi távolságra le a hegyről. Borzasztó durrogások és földrengések követték, mindig erősebben s rettentő sebességgel egymást; a sűrű felhőzetben ottan-ottan villámok cikáztak. A légbe fel, nem csak iszap és hamu, hanem mindenféle nagyságú kő darabok is lökődtek, melyek a tartományt köröskörül 25 mérföldnyire elpusztították.

Négy óraker megszűnt a vulkán dühösködése, s halálcsend állott be; az ég kiderült, s világánál ott, hol pompás erdők, buja riskásaföldek s népes faluk voltak, most nem látszott egyéb

*) *Revue des deux mondes*. Tom. XI. Paris 1855. p. 1122.

mindenfelé, mint egy füstögő, kékes-fekete iszaptenger, melyből itt-ott egy szétzúzott fa hegye emelkedett ki. Alsóbb tájakon azonban folyvást ömlött még le az iszap, s ehhez még folytonos eső járulván, a patakok medreikből kikelve, mindent elöntöttek. 12-dikén estve ismét borzasztó durranások hallatszottak. Az éj sötét és halálcsendes volt, csak a földagadt folyók zúgása és dühösködése a halmok körül, volt hallható. Csak kevés ember menekült meg, mert az iszaptömegek, melyekben borzasztó robajjal roppant nagyságú kődarabok is hengeregtek le, s az útjokban fekvő fatörzsöket, szétrombolt házakat, rakásokban fekvő hullákat, s minden egyebet magokkal ragadtak, mindig magasabbra tornyosodtak a halmok ellenében, túlemelkedtek a halmokon s hegyekké alakultak. És így ezer meg ezer szerencsétlen jávai, kik a halmok csúcsaira menekültek, s kik ott eldődeik sirjánál menhelyet találni vélték, nyomorúttul veszték el*). Egyébiránt a Pichincha vulkán lábainál Humboldt is nagyszámú éles szögletű szikladarabokat talált oly helyen, melyet kölapálnak (Plaine de Pierres) neveznek; de ő azt hiszi, hogy azokat nem a Pichincha mostani kráterje vetette ki, hanem hihetőleg a hegy első kiemelkedésekor rohantak azok le a hegy csúcsáról a cundurguachanai repedéken keresztül**). De azon kívül, hogy a benszültök azoknak vulkánikus eredetet tulajdonítanak, a Java szigeti tűnemények igen valószínűvé teszik azt, hogy azokat a Pichincha többszöri sáros özönletei ragadták magokkal. A sziget legnyugat-
lanabb vulkánai azonban nem hányanak ki jelenleg egyebet, mint roppant mennyiségű s nagy magasságokra emelkedő sziklatöredékeket és hamut, sokszor borzasztó ropogások közt.

Ha így ezen két vulkán-rendszer tűneményei közt van is némi hasonlatosság, de nagy különbség van a működésre nézve. Az alatt míg az amerikai vulkánok kitérései csak századonként fordulnak elő, Java szigetén, mely egészen át van mintegy lyugatva, a vulkánok csaknem folytonos működésben vannak, s mint Jung h u h n fenemlített jeles munkájában előadja, nem csak a

*) Topographische und naturwissenschaftliche Reisen durch Java, von Dr. Friedrich Jung h u h n. Magdeburg, 1845. S. 222.

***) Mélanges de Géologie et de Physique générale, par M. Alexandre de Humboldt. Paris 1854.

kráterek nyilvánítanak folytonos munkásságot, hanem sokszor nagy távolságra a hegyektől találkozunk annak nyomaival, melyek a földalatti műhelyekben (laboratoriumokban) létező vízhatásokat tanúsítják.

Nem is mutatkozik sehol földünk felületén a vulkánikus munkásság oly nagyszerűen, mint a Sunda szigetein. Ezelőtt negyvenöt évvel, a legborzasztóbb kitörés történt a Sumbawa szigeten, — mely mintegy keleti nyújtványa Java szigetének. Földgolyónk felületén ehhez hasonló nem történt, és még is mi felette kevesen tudnak valamit a Temboro vulkánról, mely 1815-ben több mint 50,000 embert semmisített meg? Ezen kitörés április 5-dikén kezdődött rettentő ropogásokkal, s csak öt nap múlva érte el legmagasb fokát. Roppant füstoszlopok emelkedtek ki a kráterből, s elfedék a hegy csúcsát, melynek oldalai fedve valának izzó tördelékekkel s finom hamuval. A hegy lejtőin elterülő mivelte föld, kevés idő alatt, kopár pusztává változott. 12,000 lakos veszett el Sumbawán, részint megégve, részint az omladványok alá temetve. Az egész Lombock szigetét, 36 mérföldnyi távolságra, két lábnyi vastag hamu fedé be, s 44,000 ember éhen halt meg a szigeten.

Az ezen vulkán által kivetett hamu mennyisége valóban borzasztó. 120 mérföldnyi távolságra sötét éjszakává változtatá az a nappalt s egész 180 mérföldnyire elhomályosította a napot. A hamu oly nagy távolságra szóródott, mint mennyire van Turin vagy Marseille a Vezuvtól, s oly nagy körközt fedett be, melynek felülete nagyobb mint egész Németorszáé. Ha felvesszük hogy ezen körközt általában véve két lábnyi magasságú hamu fedé be, — mi talán az igazságon által van, — számítás szerint az egész terime körülbelül három annyit tesz, mint a Mont-Blanc. Az erős ágyúzáshoz hasonló dörgések, melyek ezen kitörést követék, még sokkal nagyobb terjedelemben hallatszottak. Hallották azt egész Java, Celebes, Ternate és a Molukka szigeteken, egész új Guineáig, Sumatra sziget legnagyobb részén, egész Australia éjszak-keleti részéig. Ha a Vezuv lett volna hasonló kitörés középpontja, a földalatti dörgéseket egész Odessáig, egész Németországban Dantzig-ig, Franciaországban egész Cherbourg-ig, Spanyolországban egész Granadáig, egész Algeriában és Tunisban s egy nagy részében kis Ázsiának, lehetett volna hallani. Öt nappal a kitörés után, egy közel levő öbölben a tenger hányódott, s három perczig 12 lábnyival

magasabbra emelkedett, mint a leghatalmasb tengerár pillanatában. Ugyanaz nap közel a Temboróhoz, egy forgó szél (trombe de vent) egy óra folyásáig a legborzasztóbb pusztításokat tette, s útjában embereket, fákat, sőt házakat hordott el.

Ha már egy részt mély homály fedi előttünk azt, mi történik a föld keblében, s miként működnek az abban rejlő titkos erők, más részt épen oly kevésbé tudjuk azt, micsoda befolyásuk van az ekként előálló tűneményeknek földünk légkörére. Annyi bizonyos, hogy nagy földrengések után az idő hirtelen megváltozik, s hogy néha az esős idő köszönt be, oly időszakban, mikor az a tropikusok alatt történni nem szokott, mint az néha Quitóban és Peruban nagy földrengések után tapasztaltatott*). A pelisi és elussoni völgyekben, Piemontban, hosszan tartó földrengések alatt, tiszta ég mellett, a legnagyobb változások észleltettek a légkör villanyos feszülésében. Micsoda összefüggésben vannak ezen tűnemények, s hol rejlenek az okok, melyek azokat előhozzák? A föld belsejéből feltoluló gáz-alakú folyóságok vegyülnek-e a légkörbe, vagy tán a földrengés által megzavart légvillanyosság eredménye-e az: megfejtetni nem tudjuk.

Sokan hiszik, hogy már a közlegő földrengés is változásokat idéz elő a föld légkörében. Terra-Firmában közönséges azon vélemény, hogy ha néhány év alatt igen ritkák a villanyos kitörések, akkor a földrengések gyakoribbak. — Cumanában és Caracasban 1792 óta az esőket ritkán követték mennydörgések, s Cumana teljes romba dülését 1797. s a maracaibói porto-cabellói és caracasi földrengéseket 1800, 1801, és 1802-ben annak tulajdonították, hogy a villanyosság a föld belsejében összegyülemlött. Azok, kik sokáig laktak Új-Andalusiában vagy Peru alvidékein, nehezen tagadhatják, hogy a földrengésekre nézve legfélelmesebb időszak az esők megindulása, mi egyébiránt a szélveszek időszaka. A légkörnek s földünk felszínének állapota, úgy látszik előttünk ismeretlen módon hat azon változásokra, melyek nagy mélységekben történnek, s Humboldt azt hiszi, hogy a szélveszek hiánya s a földrengések gyakorisága közti összefüggés, inkább féltudósok által kigondolt hypothesis, mint hosszú tapasztalások eredménye**), s hogy álta-

*) Humboldt's Kosmos. I. Bd. S. 221.

**) Humboldt. Voyage etc. T. V. p. 13.

lában azon hiedelmet, miszerint szélcsend, rekkenő hőség, gőzös lát-határ s más meteorologiai tünemények, előjelei volnának a közelgő földrengésnek, mind saját, mind mások tapasztalatai megczáfol-ják, miután földrengéseket mind tiszta időben s fris keleti-szél mellett, mind esős és égháborús időben érzett. Hogy a súlymérőre és a mágnestűre a földrengésnek a tropikusok alatt semmi hatása sincs, Humboldt s később Boussingault, — ezen nagy ismerője az aequatorialis cordillerák vulkánainak, — tapasztalataiknál fogva állítják*). De másutt tetemes hatás tapasztaltott földrengés előtt a súlymérőre**), sőt maga Humboldt is a cumanai erős földrengésnél nagy meglepetéssel tapasztalá, hogy a mágnestű meghajlása 48'-al kisebb volt, s igen hihetőnek tartja, hogy a földrengések nem mindig tisztán dynamikailag működnek, hanem hogy valamit a légkörrel is közölnek.

Hogy a közelgő földrengésnek biztos előjelei nincsenek, azt már Kries igyekezett megmutatni kritikai összeállításában***) s legújabbban Naumann is azt állítja, hogy a földrengésnek légköri tüneményekkel találkozása csak történetes †); de más nevezetes figyelők, mint nevezetesen Perrey, óvakodnak a tények elégtelensége miatt, közönséges és állandó viszonyokat állítani fel ezen tünemények közt †*). Sőt maga Humboldt is azt mondja, hogy nem lehet eltagadni minden befolyást, melyet az évszakok (tavaszi és őszi aequinoctiumok), az esőzéseknek hosszú szárazságok utáni beállása a tropikusok alatt, s a moussonok (passzát vagy tengeri szelek) változásai gyakorolnak, mint azt a nép közönségesen hiszi; és pedig csupán azért, mert a meteorologiai tünemények genetikus összefüggését a földhöz alatt történő processusokkal, tisztán kimagyarázni nem tudjuk †**).

Boegner mindazon tüneményeket összeállította, melyek

*) Humboldt's Kosmos. I. Bd. S. 213.

**) Humboldt. Voyage etc. T. II. p. 284.

***) Von den Ursachen der Erdbeben. Von I. Kries. Utrecht 1820. S. 25.

†) Lehrbuch des Geognosie. I. Bd. Leipzig 1850. S. 209.

†*) Comptes rendus des séances de l'Académie des sciences. Paris 1843. p. 1303.

†**) Humboldt's Kosmos. I. Bd. S. 443.

a földrengéseket megelőzni szokták, azon tartományok lakóinak tapasztalatai szerint, hol azok gyakran történni szoktak*). Azonban ellenkező tapasztalatok, azok érvényességét igen meggyengítik. S ez a sorsa több igen jeles figyelők tapasztalatainak is. D a r w i n híres utazó, saját figyeleteiből, azon következtetést húzza, hogy a légköri s földalatti tűnemények közt, bizonyos, de lényegében mindaddig ismeretlen összefüggés van**). E g e n, a németalföldi földrengésnél (febr. 23-dikán 1817.) tett pontos figyeletei szerint, a súlymérő tetemes sülyedést mutatott a földrengés előtt***). M e r i a n úgy találta, hogy 56 kisebb és nagyobb terjedelmű földrengésnél, melyek 1755-től 1838-ig történtek Schweizban, 18 inkább helybeli földrengésnél, a súlymérő feltűnő sülyedést mutatott †). Azonban mások számos figyeletek után sem tapasztaltak legkisebb befolyást sem a súlymérőre, sa jeles H o f f m a n n 37 földrengésnél, melyek 40 év alatt történtek, összehasonlítván a súlymérő állását, annak ingásaiban se rendkívülit, se sajátságost nem talált †*). De mások ismét, kik azt hiszik, hogy bizonyos földrengések egészen hasonlítanak a viharokhoz, a légkör villanyos feszültségében biztos előjeleit találják a földrengéseknek, s reménylik, hogy figyelet és elmélkedés által egykor annyira megyünk, hogy mint a fogyatkozásokat, úgy a földrengéseket is előre megjósolhatjuk, sőt, hogy annak óvó szereit is feltalálандjuk †**).

Egyébiránt nem csak a légkör physikai állapota által nyilvánulnak a föld életében történő rendkívüli változások. A Galungung vulkán borzasztó kitörése előtt 1823-ban minden csendes volt,

*) Das Erdbeben und seine Erscheinungen. Frankf. am M. 1847. S. 79. u. ff.

***) Voyages of the Adventure and Beagle. London. T. III. p. 433.

***) P o g g e n d o r f f's Annalen der Physik. u. Chemie. Leipzig. Bd. XIII. S. 153. u. ff.

†) Neues Jahrbuch für Mineralogie. Geognosie, Geologie u. Petrefactenkunde. Stuttgart. 1839. S. 581. u. ff.

†*) Hinterlassene Werke. Berlin 1818. II. Bd. S. 372. u. ff.

†**) Encyclopédie nouvelle ou Dictionnaire philosophique, scientifique, littéraire et industriel, par M. M. L e r o u x et J. R e n a u d. Paris. Tom. VIII. 1840. p. 537.

s a buja növényzet látmánya távolról sem engedé gyanítani a közelgő katastrophát. Egyszerre october elején, a hegy lábainál fekvő s a völgyön leömlő patak (Ankunier) felzavarodott, kénes szagúvá lett s fejér üledéket tett le. De ismét megtisztult, s így semmi figyelmet sem gerjesztett. Azonban october 8-dikán előállott a feljebb leirt borzasztó kitörés*).

Mind ez egyébiránt azt mutatja, hogy még igen távol vagyunk a föld belsejében történő nagyszerű s minden eddigi fogalmunkat túlhaladó változások ismeretétől, s hogy a híres Lyellnek teljes igaza van, midőn azt mondja, hogy nincsen senki, a ki meg ne volna győződve, ha gondolatait a földrengések tárgyára függeszti, hogy a természetvizsgálók és chemicusok okoskodásait, általában véve, nem lehet egyébnak tekinteni mint gyanitmányoknak oly tárgyról, melynek lényeges körülményei távol esnek azoktól, a melyek valóban figyeletünk alá esnek**).

Micsoda törvények szerint működnek a vulkánok; honnan van, hogy némely vulkánok mindig lávát bocsátnak ki, azalatt míg mások soha sem vetnek azt ki, hanem rendszerint hihetetlen mennyiségű vizet, számlálhatlan szilárd tördelékkel s vulcanikus hamuval vegyülve, s azzal egy igen sajátos sárözönt (moyát) képezve; honnan van, hogy a lávaözönletek az új korban igen ritkák, mind az Andesekben, mind Jávában, s hogy ezen roppant trachyt-óriások munkássága rendszerint csak földalatti gőzök kifejlése által nyilvánul, kimagyarázni nem tudjuk.

Nem tudjuk kimagyarázni azt sem, honnan van, hogy némely vulkánok ritkán, mások ellenben oly gyakran kitörnek. Sokszor tapasztaltatott, hogy a vulkánok magassága e tekintetben feltűnő befolyással van. A Stromboli, mely Homér korától fogva folytonos munkásságban van, csak kétszáz métrenyi magasságú. Az 1,181 métrenyi magas Vezuv gyakran kitör, gyakrabban mint az Aetna, mely 3,313 métrenyi magasságra emelkedik. Azonban nem tudjuk, mi befolyása van a hegyek magasságának a kitörések számára és minőségére. Sokszor mondták, s legközelebb B a b i-

*) Lásd Junghuhn f. idézett munkáját l. 222.

**) Principles of Geology. By Charles Lyell. Vol. II. London. 1837.

net is*), hogy az Andesek vulkánai nem okádnak lávát, mert a megolvadt anyagok nem képesek ezen colossalis hegyek csúcsáig emelkedni, vagy áttörni azok hófedte kúpjain, hanem legfeljebb oldalain törnek át; azonban a jávai vulkán-hegyláncokban is ritkák a lávaömlések, holott azoknak csúcsai jóval alacsonyabbak. Mi több, az Andesekben a lávaözönletek nem oly ritka tűnemények, mint Jáva szigetén. Az Antisana, mely Quito mellett van, 6,378 méternyi magasságon több ízben okádott lávát, s a chili-i Andesekben roppant lávafolyadékokat láttak leomlani az Antuco vulkán oldalain, mely a tenger fölött 5,300 méternyi magasságra emelkedik fel.

Földgolyónk vulcanicitása **) különböző erőteljjel bír, s a működő vulkánokban minden fokozatát fel lehet annak találni, a nagy hawaii vulkántól fogva, melyből szörnyű nagy lávafolyamok ömlenek ki, egész a jávai vulkánokig, melyekből csak víz ömlik ki. Azon különféle anyagok, melyek a vulkánokból kiömlenek, rendkívüli mélység s véghetlen nyomás befolyása alatt vannak, s mi nem vagyunk képesek kimagyarázni, hogyan van, hogy a természet ezen csudás vegyzavarból, hol lávát, hol gőzöket, hol vizet emel ki. Ezen titkos működések kimagyarázására, jelenleg a chemiai felelemzések kisértették meg a természetvizsgálók, s nevezetesen annak kikutatásával, micsoda rendben fejlenek ki a kitörés alatt a gőzök és gázok, Deville Károly sikerrel foglalkozott a Vezuvon. Sokat lehet várni hasonló összehasonlító kísérletektől, melyek egykor nagy világot vehetnek azon homályos kérdésekre, melyekre földünk belsejének viselkedése a külső héjra, — ezen Humboldt által megalapított fontos tény — ***) bő alkalmat nyújt.

A lávakiömlés a vulcanikus munkásság legmagasb fokát képviseli, de a hamu és gőzök kitörése legborzasztóbb. A Vezuv gyakori kitöréseitől nem igen félnek a környék lakói, mivel a láva magának oly könnyű és állandó utakat tör; de a híres kitörés előtt, mely Pompejít semmivé tette, legkisebb munkásságot sem

*) Revue des deux mondes. Paris 1855. Tom. XI. p. 1126.

**) Így nevezi Humboldt valamely planéta belsejének viselkedését a külső héjra. Kosmos I. Bd. S. 257.

***) Humboldt's Kosmos. I. Bd. S. 209 és IV. Bd. S. 212.

mutatott a vulkán, s tudjuk, hogy a várost roppant hamueső tette el.

Már többször említettük azon feltűnő ellentéteket, melyek a természet országában előfordúlnak, s melyek minden tudományos ismeretünket zavarba hozzák. Ily rendkívüli tünemény az, hogy a vulkánok kitéréseit rendszerint gőzfellegek s vízözönletek kísérik. Hogyan nemződnek ezen vizsgálók a tűzfolyamok közt, melyek ha meghűlnek szikla- és salakrétegeket képeznek? Tűz és víz, úgy látszik, ninesenek a föld keblében oly ellentétben egymással, mint közönségesen hiszszük, miután a vulkánokból sokszor oly roppant mennyiségű víz ömlik ki, s máskor folytonos villámok által átvagdalt sűrű felhők torlodoznak a kráter felett.

Általában feltűnő azon ellentét, mely a földalatti rendkívül-nyomás alatt s a szabad légben történő égés közt létezik. A legújabb geologiai korszakokban, a feltörő bazalt-folyamok a leülepedéki rétegeket elöntötték, és még is a legfinomabb állati és növényi állományok nem égtek meg, hanem megmaradtak, kövé válva ugyan, de eredeti alkatásukat megtartva, mint például a kőszén rendszer növényei s a liás, oolith és mészkagylói és koráljai. A glarisi kréta képletekben, noha a rétegek palákká változtak a tűz ereje által, de a halak megmaradtak még is; a monte-bolcai mészkőben, noha azt bazalt fedi, hemzsegnek a halkővületek (ichthyolith-ek); az auvergne-i tűzfolyamok tavi mészkövek felett futottak el, és mégis rovarok, kigyók, madarak és négylábúak maradványi sértetlenül maradtak; az Andesek harmadrendű erdei, melyek lávafekveteiken nőttek fel s most csudás vastagságú vulcanikus tömegek alá temetvék, alakjokat teljes sértetlenségben tartják meg, s a dodo csontjai újkori láva által fedett márgafekvetegekben találtattak *).

Mennyi érdekes tárgy az elmélkedésre! Mennyi inger a folytonos tanulmányozásra! Mi felemelő, magasztos tér lelki tehetségeink foglalkodtatására! És bár nem reménylheti halandó, hogy ezen titok leplevel fedett tárgyakra valaha teljes világot deríthessen, de az emberi kebelben honoló nemes tudvány, az emberiség s tudomány meleg érdeke nem szűnnek meg bennünket folytonosan ösztönözni, lelkünk minden tehetségeinek igénybe

*) The wonders of Geology. By Gideon Algernon Mantell. London 1839. Vol. II. p. 735.

vételére s a kivívott eredményeknek haszonra fordítására. A munkálkodók oly sokszor sikertelen fáradalmaikat enyhíti a francziák azon buzdító mondata: „Si nous ne savons pas, la posterité saura.“

Venezuela fővárosát elhagyva, a Rio Guayre jobb partján, festői szépségű tájak, sűrű növényzettel fedett halmok közt vándoroltak utazóink Antimano falujába. Humboldt az úton igen érdekes geológiai tünemények vizsgálatával foglalkozott. Antimánótól las Ajuntas-ig 17-szer kellett a Rio Guayré-n keresztül menni. Caracas völgyének gazdag kávéültetményei sok érdekes statisztikai adat gyűjtésére nyújtottak neki alkalmat. Ezek szerint 1817-ben Amerikából Európába több hozatott be 106 millió font kávénál, s ide számlálva az Ile de France és Bourbon szigetekről hozott 4—5 millió, az Arabiából és Jávából hozott 30 millió font kávé, az egész európai fogyasztás nem volt ekkor kevesebb 140 millió fontnál. Ezen roppant kávéfogyasztás — mond Humboldt — nem kisebbitte a thea kivített Chinából, mely akkor 31 millió fontra ment, melyből maga nagy Britannia 20 milliót emésztett fel*). Azonban a mit Anglia felemész, — Bowring chinai angol követ szerint csak annyi mint egy csepp víz egy kádban, ahhoz képest mit a chinaiak magok felemésztenek, miután ott 300—400 millió ember iszik theát, és pedig háromszor-négyszer napjában**). Egyébiránt a theát épen úgy lehetne Humboldt szerint mivelni Caracas és Cumana hegyes tartományaiban mint az éjszaki félgömbön, miután ott minden éghajlat feltalálható, mintegy emeletekre helyezve egymás felett***).

Caracas völgyét egy magas hegycsoport — a Higuerote — választja el az Aragua völgytől. Ezen hegyeken keresztül országos út vezet ezen völgybe. A buenavistai magaslatról leereszkedve, vagy ötven ölnyi távolságra délkelet felé, gazdag forrás ömlik ki a gneisből, több vizesést képezve s a legsűrűbb növényzettel környezve. Az ide vezető ösvény oly meredek volt, hogy a fanemű páfrányok hegyeit, melyeknek törzsöke több mint 25 lábnyi magasságra emelkedik fel, kézzel lehet elérni. A zuhatag nedves és kigyók által nyugtalanított környéke pompás növényzettel

*) Humboldt. Voyage etc. Tom. V. p. 87.

***) Revue britannique. Juin 1854. p. 495.

****) Humboldt. Voyage etc. Tom. V. p. 88.

diszelg. Az 50—60 lábnyi magas Browneák, melyek négy-ötszáz biborszin virágot egyesítenek egy bokrétában, s melyet a benszülötték Rosa del Monte-nak vagy Izla del cruz-nak neveznek ; a Ficus giganteák, Heliconiák, Plumeriák, Clusiák és más pompás növények, gazdag táplálatot nyújtanak a természetbarátnak s különösen a fűvészeknek. A földet ananászok, Hemimerisek, Polygalák és Melastomák fedik. Egy kúszó pázsitféle, mely mint egy liana nyolcz-tíz lábnyi magasságra mászik fel — virágfüzérékkel egyesít egymással oly fákat, melyeknek jelenléte ezen hegyek éghajlatának nagy frissességét tanúsítja. Ily fák az Aralia capitata, Vismia caporosa és a Chletra fagifolia. Ezen szép s a fanemű páfránok megyéjében otthonos növények közepében, az üres helyeken, némely pálmafák s ezüst-levelű Gudrumók vagy Cecropiák elszórt csoportjai emelkednek fel. Ezen utolsó gyönyörű fák csekély vastagságú törzsökei a tető felé feketék, mintha a légkör oxigénje által megvolnának égetve.

A hegy aljában fekvő völgyben, egy kis falu (San Pedro) korcsmájában, európai spanyolokkal találkoztak utazóink, kik fáradtan érkeztek oda a kormány dohánybérletéből, panaszok- s átkozódásokba törve ki azon szerencsétlen tartomány ellen, melyben ők élni kénytelenek. Humboldt és társa ellenben, nem győzték eléggé magasztalni a helyzet vad szépségét, a föld termékenységet s az éghajlat szelidségét. Mi különböző az emberi lelkület s mennyire függ az a körülményektől? Mi az egyiknek lelkét fel-emeli, keblét kéjörömmel tölti el, az a másokban csak elégtelenség s bosszúság érzelmeit költi fel.

A Higuerote és los Teques hegyeket elhagyva, melyeket unalmas egyformaság jellemez, gazdagon mivelt tanyák- és népes falvakkal fedett tartomány, a Tuy folyam lapályai (Valle del Tuy) területnek el az utazó szemei előtt. Ezen gyönyörű völgy szépségeit eleven színekkel rajzolja Humboldt. A levegőt a virágok balsamos illata tölti el. A Rio Tuy partjait a Pancratium egy új neme (*P. undulatum*), a 8—9 hüvelyknyi hosszú, kellemes szagú virágokkal fedett lirio hermoso ékesíti. Két igen kellemes napot töltöttek itt utazóink, Don Lose de Manterola szép czukornád-ültetményében. Ezen gyönyörű völgyön folyik a Rio Tuy, pizangfák, egy kis Hura crepitans erdő, Erythrina corallo-dendron és nymphaealevelű figefák közt kigyózva. Nem látott Humboldt kellemesb fürdőt,

mint milyet a Tuy nyújt. Vize még nappal is tiszta, mint a kristály, s hőmérséke 18° C. mi ily éghajlatokban igen frissítő.

A tuy ültetvénytől éjszak-nyugatra elnyúló mély s kávéfákkal beültetett vízvájtút (Quebrada sicca) környéke sűrű és friss növényzettel van fedve, mint minden, a fellegek megyéjébe emelkedő s a tenger gőzeit szabadon fogadható föld. Egy csudás vastagságú fa, (Hura crepitans) vonta itt különösen utazóink figyelmét magára, egy hegy lejtőjén, melynek magassága közel ötven méternyi, átmérője a gyökereknél 8, felső végénél 4 lábnyi és 2 hüvelyknyi volt. Az itteni aranyvizvajat (Quebrada del Oro), mely a benlakókat inkább érdekelte, mint a természet minden szépsége, nem sokat látszik Humboldt szerint igérni. Annál inkább érdekelte őt az itteni természet nagysága. Az itt elterjedő sűrű erdőben számos Cedrela, Brownea és nymphaea-levelű fügefafa van. Ezen utólsónak dereka igen illatos vanilla-növényekkel van fedve. Bennünket — mond Humboldt — újra megleptek azon fás kinövések, melyek mint valami bordák vagy gerincek, oly rendkívül s néha 20 lábnyi magasságyra a földtől, nevelik az amerikai fügefák derekának vastagságát. Találtam oly fákat, melyek a gyökérnél 22 és fél lábnyi átmérővel bírtak. Néha ezen fa-kinövés a deréktől elválík, s 8 lábnyi magasságra emelkedik, két lábnyi vastagságú hengerded gyökerekké válván. Ilyenkor úgy látszik, mintha a fát támaszlopok tartanák. Ezen talap azonban nem hat igen mélyen a földbe. Az oldalgyökerek a föld felületén kígyóznak szét, s ha azokat a deréktől húsz lábnyi távolságra ketté vágja egy baltával az ember, a fügefafa tejes nedve szökik ki, mely az életművek munkásságától megfosztva, elváltozik s megalszik. Mi csudálatos összefüggésben vannak ezen növénytömegben, a forró éghajlat ezen óriási fáiban az edények és sejtek, melyek szakadatlanul, talán egy évezred óta, készítenek tápnedveket, felemelik azokat 180 lábnyi magasságra, visszavezetik a föld felé, s durva és kemény héj, élettelen farostok fekvetei alatt az életműves élet minden mozgalmával bírnak *).

A Tuy és Aragua völgyekben, majd minden éjjel feltűnt Humboldt ott mulatása alatt az állatkörfény (lumiére zodiacale) még pedig rendkívül ragyogó alakban. A tropikusok alatt legelő-

*) Humboldt. Voyage etc. Tom. V. p. 113.

szőr Caracasban látta ő azt január 18-kán esteli hét órakor. A pyramis hegye akkor 50' magasságnyi volt. A fény egészen eltűnt 9° 35' (igaz idő), csaknem 3° 50'-el később mint a nap lement, a nélkül, hogy az ég tisztasága csökkent volna. La Caille, Rio Janeiróba s a jöreményfokhozi utazása alatt, meg volt lepetve ezen állatkörfény gyönyörű látmánya által a tropikusok alatt, nem annyira kevésbé hajlott helyzeténél, mint a lég nagy tisztaságánál fogva.

De bármely ragyogó volt is a Tuy száraz völgyben az állatkörfény, még ennél sokkal szebbet látott Humboldt a mexicói cordillerák hátáról a Tezcuco tó széléről 1160 ölnyi magasságon a tenger felett. Januárban 1804-ben a fény néha a láthatár felett több mint 60 fok magasságnyira terjedt. A tejút elhalványulni látszik az állatkörfény ragyogása mellett, s ha nyugat felé apró kékellő s szakgatott felhők gyülekeztek össze, úgy látszék, mintba a hold készülne feljöni *).

Ki évekig lakott a pálmák éghajlatában, — mond Humboldt — mindig kedvesen fog emlékezni azon szelíd fényre, melylyel ez állatkörfény, kúpalakban felemelkedve, az egyenlő hosszúságú tropikus éjek egy részét kivilágítja. Nem csak az Andes-csúcsok vékony és színes légkörében, tizenkét vagy tizennégyezer lábnyi magasságon, hanem Venezuela határtalan síkmezőségein (Llanos) úgy mint a tengerpartokon, Cumana örök tisztaságú ege alatt is láttam én azt, sokszor erősebb világlásban mint a tejút a nyilásban. Felette különös szépségű volt ezen jelenet, ha apró párás felhők vetődtek az állatkörfényre, melyek festőileg emelkedtek a kivilágított háttérről. Naplóm egy helye, midőn Limából Mexicó nyugati partjára hajóztam, emlékezik ezen légképről. „Három vagy négy éj óta, (az éjszakai szélesség 10 és 14-dik foka közt), látom az állatkörfényt oly pompában, mint még soha sem láttam. A déli tenger ezen részében, a csillagok s ködfoltok fényéből ítélve is, a légkör átlátszósága csudálatos. Márczius 14-dikétől 19-dikéig, miután a nap tányérja a tengerbe merült $\frac{3}{4}$ óráig, legkisebb nyoma sem volt az állatkörfénynek, noha egészen sötét volt. Egy óra múlva nap lementé után egyszerre nagy pompában vala az látható Aldebaran és a fiastyúk közt, s márczius

*) Humboldt. Voyage. Tom. V. p. 115—117.

18-dikán 39° 5' magasságot ért el. Keskeny, hosszannyúló fellegek tűnnek fel a kedves égkéken elszórva, mélyen a láthatáron, mint valamely aranysárga szőnyeg előtt. A felhők ottan-ottan tarka színeket játszanak. Azt vélnéd, másodszor megy le a nap. Az égbolt ezen oldala felé, az éj világossága növekedni látszik, majdnem úgy mint a hold első fertályában. Tíz óra felé itt a déli tengeren már rendszerint gyenge volt. Midőn márczius 16-dikán legerősebben világolt, akkor kelet felé gyenge világú ellenfény látszék“*).

Azokra nézve kik ezen felette nevezetes égi tűneményről, — mely egyébiránt a mi homályos, úgy nevezett mérsékelt éghajlatunkban, csak tavasz kezdetén az esti szürkület után látható világosan a nyugati, s ősz végén a reggeli szürkület előtt a keleti láthatáron, — kevesebb ismerettel bírnak, álljanak itt némi felvilágosító észrevételek.

Az állatkörfény legjobb leírását adá Sir John Herschel. „Az állatkörfény — mond ő — mint már neve mutatja, változhatlanul az állatkörben, vagy tüzetesebben szólva, a nap egyenlítő lapjában jelenik meg, mely 7 foknyira hajlik az állatkörre, s mely lap a napból nézve, a nap utját (az ecliptikát), 78, és 258 foknyi hosszúságban, vagyis az aequinoctialis pontok annyira haladásánál metszi át, következésképp legszebben látható az aequinoctiumok előtt vagy valamivel azok után, nap lementé után tavasszal és nap felkölte előtt ősszel, nem csak azért, mert ügylátszó tengelye azon időkben csaknem függőlegesen áll a láthatárra, hanem azért is, mert azon időszakokban közelgünk azon helyzethez, midőn az legtökéletesebben látható átmetszetben.“

„A tavaszi aequinoctiumnál az állatkörfény úgy tűnik fel, mint valami széles kúp vagy inkább lencse alakú világtest (pyramidal or rather lenticular body of light), mely azonnal látható, mihelyt a szürkület mülk. Közel a láthatárhoz, alsó vagy széles részén igen fényes, s ha körülte fellegek vannak elszórva, gyakran úgy látszik, mint valami távol levő égés vagy a felkelő hold parázsa, csakhogy nem oly veres, melyből, röviden szólva, alakatlan fénytömegek (amorphous masses of light) emelkednek fel. Nagyobb magasságokon fénye fokonként halványodik, s a fiastyúkon felül ritkán nyomozható, de a melyet még is rendszerint elér és

*) Humboldt's Kosmos. I. Bd. S. 142—143.

betakar, s tengelye a tavaszi aequinoctiumkor mindig meg van hajolva (az egyenlítő éjszaki részére) 60 és 70 foknyi szöglet között a láthatárra, s alapján, mely a láthatáron nyugszik, legragyogóbb és legszélesebb is, körülbelül 10 vagy 12 foknyi szöglet szélességet foglalván valójában el, közönséges tiszta időben“ *).

Különös, hogy ezen igen mély érdekű égi tűnemény csak az újabb időkben vonta magára a természetvizsgálók figyelmét. Közvélemény szerint Childrey — Lord Somerset káplánja — ki ezen tűneményt több éveken át látta ferbruárban s márczius elején, ébresztette fel 1661-ben a csillagászok figyelmét annak szemmel tartására. De Cassini tagadhatatlan érdeme, annak tudományos megvizsgálása. Egyébiránt mások, mint többek közt Mairan, azt állítják, hogy az állatkörfényt már a régiek is látták.

Az állatkörfény mivoltát mind e mai napig mély homály fedi. Több nagynevű csillagász törekvék azt felderíteni, mint különösen Cassini, Euler, Young, Mairan és mások; de mindezen hypothesisok legyőzhetlen nehezségekkel találkoznak. A Mécanique céleste halhatlan szerzője azt gyanítja, hogy az állatkörfény az ős csillagköd legfinomabb részeiből áll, melyeknek összesűrűdései által álltak elő, a nagy férfiú cosmogonikus eszméi szerint, a nap és azon planeták, melyekből áll rendszerünk. Ezen anyagrészek (molécules) nem levén — mond ő — egyesülve a nap légkörével, folytonosan kerengenek azon távolságokban, hol eredetileg voltak, ismeretlen sebességgel, mely a tulajdonképi légkör sebességéből nem fejthető meg. Az állatkörfény ekként, Laplace szerint, egymástól független anyagrészekből képződik, melyek a nap körül oly sebességgel kerengnek, mely a középponti égitesttől távolságnak s annak vonzerejének megfelel.

Humboldt, elismerve azon homályt, mely ezen titokteljes tűneményt fedi, azon matematikai bizonyosságnál fogva, hogy a nap légköre nem érhet tovább, mint Merkur távolságának $\frac{9}{20}$ -ad részéig, legkielégítőbb nézetnek tartja — figyeleteink mostani igen hiányos állapotában — azon Laplace, Schubert, Arago, Poisson és Biot által oltalmazott véleményt, hogy az állat-

*) The Times. March. 1843.

körfény egy göznmű, igen lapos, a világűrben s nevezetesen a Venus és Mars pályája közt szabadon kerengő göznmű anyag gyűrűből sugárzik ki. A légkör legszélsőbb határa, a napnál úgy mint a Saturnusnál (mely alárendelt rendszer) csak addig terjeszkedhetett, hol a közönséges vagy részintes középponti test vonzereje a központfutó erőt teljesen egyensúlyozza; azon ponton túl a légkörnek érintőlegesen kelle eltávolozni s futását folytatni, vagy gömbölyded bolygókká és holdakká, vagy ha gömbölké nem sűrűdött, tömör és gözalakú gyűrűkké alakulva. Ezen nézet szerint az állatkör gyűrűje planetaris alakok categoriájában lép, melyek az alakulás közönséges törvényei alá esnek*).

Azon gözalakú részesekék, melyekből az állatkör gyűrűje áll, s melyek planetaris törvények szerint a nap körül kerengenek, vagy saját fénynyel bírhatnak, vagy a naptól kaphatják a világítást. De még a földkörüli köd is bírhat néha sajátos phosphorfénynyel, mint az 1783-i nevezetes köd bizonyítja, mely Afrika éjszakai partjaitól egész Svécziáig terjedt, s melyet még éjszakai Amerika nagy részében is láttak. Ezen csudálatos köd, mely tovább tartott egy hónapnál s igen kellemetlen szagú volt, más közönséges ködöktől abban különbözött, hogy nem mint közönségesen szokott lenni, nedves, hanem igen száraz volt. Legnagyobb nevezetessége azonban ezen ködnek az volt, hogy saját phosphor nemű fénynyel bírt, s még éjjélkor is úgy világított mint a teli hold, s világánál több mint 200 mètre-nyi vagyis 600 lábnyi távolságra meg lehetett különböztetni a tárgyakat. A r a g o tudományosan megmutatja, hogy ezen tüneményt épen nem lehet onnan magyarázni, mintha a föld valami üstökös farkába merült volna. Ezen rendkívüli ködhöz igen sok tekintetben hasonlított az 1831-diki nevezetes köd, mely a világ négy részében oly nagy figyelmet gerjesztett, s melyen át sok helyen a nap tányérját hol égkék, hol zöld, hol smaragd színben látták. Hogy ezen ködről szinte nem lehetett feltenni, hogy azt valamely üstökös farka tette volna le légkörünkbe, megmutatta A r a g o, valamint azt is kivívni igyekezett, hogy azt cosmicus anyagnak mondani

*) Humboldt's Kosmos III. Bd. S. 587—588.

nem lehet *). Azonban az általa felállított theoria, mintha az 1783-diki száraz kód az akkori borzasztó calabriai földrengéssel szoros összeköttetésben volt volna, épen oly kevésbé kielégítőleg magyarázza ki annak eredetét és különös sajátosságait, mint más előtte felállított theoriák. A természet itt is mint mindenütt mély homály leplével fedé el titkos működéseit.

Mi Humboldtot sokszor csudálkozásra gerjeszté, déli Amerika tropikus éghajlatában, az az állatkörfény erőteljének változékonyága volt. Miután ő több hónapokon át, a tiszta éjeket a folyamok partján s a síkmezőségeken (Llanos) szabad ég alatt töltötte, elég alkalma volt neki ezen tünemény gondos észlelésére. Mikor az állatkörfény épen legerősebb volt, gyakran néhány percz alatt észrevehetőleg gyengült az, míg majd hirtelen megint egész fényében tűnt fel. És ezen változások az egész pyramisban történtek, különösen annak belje felé, távol a szélektől. Az állatkörfény ezen változásai alatt, a nedvntérő (hygromètre) nagy szárazságot mutatott. A negyedik és ötödik nagyságú csillagok fénye állandóan egyenlő erőben mutatkozott. Gőznek semmi nyoma sem vala látható; a légkör tisztaságát semmi sem látszék megzavarni. Innen Humboldt épen nem hajlandó hiinni, hogy ezen változások a légkör bizonyos módosításai által állnak elő **). Sokszor a legtisztább éjeken, hiában kereste ő az állatkörfényt, midőn a megelőző estve a legnagyobb fényben ragyogott. Mind e mellett is nem tagadja ő, hogy a légkör legmagasb rétegeinek tulajdonsága, kisebb vagy nagyobb átlátszósága (Diaphanität) befolyással lehet azon tüneményekre, miután a mi műszereink az alsó rétegekben, legkisebb hygrometer-változást sem mutatnak ***). Hogy légkörünk véghatárán ilyen meteorologikus változások történhetnek, azt O l b e r s tapasztalatai is megerősíteni láttatnak, kinek éles figyeletei szerint az üstökös egész farkát több másod perczig tartó fellobbanások és verések (pulsatiók) rezgették keresztül, s a világosság ezen pulsatiói alatt az üstökös farka hol néhány foknyival meghosszabodott, hol megrövidült. Miután

*) Annuaire pour l'an 1832. Par le bureau des Longitudes, Paris 1832. p. 244—255.

***) Humboldt. Voyage etc. Tome V. p. 117—120.

***) Humboldt's Kosmos. III. Bd. S. 589.

azonban, valamely üstökös farkának egyes részei igen egyenetlen távolságra vannak a földtől, lehetetlen a világosság sebessége és kiterjedésének törvényeinél fogva oly rövid időközök alatt valami tényleges változást észlelnünk egy oly roppant terjedelmű cosmicus testben. Ezen elmékedések — mond Humboldt — korán sem zárják ki annak valóságát, hogy valamely üstökös összesűrűdött magboritékaibóli kisugárzások változáson mentek keresztül, sem azt hogy belső anyagrészececskébeni (molecularis) mozgalmak s a fénygyűrű világközében (Weltdunst) történő kisebb-nagyobb világtörés által, az állatkörfény hirtelen ragyogásba jövése ne volna lehető*).

Az állatkörfény erőteljének s színének gyakori változásait Arago is gondos figyelemmel kísérte, összehasonlítva az üstökösök farkával, melylyel az szembeszökő rokonságban van; de ő is azt hiszi, hogy a légkörünkben történő változások nem elegendők az állatkörfény tüneményeinek kimagyarázására**). Egyébiránt mind ő, mind különösen Humboldt megegyeznek abban, hogy az állatkörfényről ismereteinkre, csak a tropikus tartományokban lakó tudósok deríthetnek nagyobb világot, hol a meteorologikus tünemények az egyformaság s szabatoság legmagasb fokát érik el, a változások időszakiségában. Az állatkörfény állandó tünemény az új világban, s a tünemények gondos összehasonlítása, különböző magasságú pontokon s különböző helybeli viszonyok alatt, a valószínűség számításának felhasználásával, elhatároznák azt, mit lehet cosmicus fényprocessusoknak, mit csupa meteorologikai befolyásoknak tulajdonítani***). Innen Arago már 24 év alótt figyelmezteté a francia Akademiát, hogy a világműri utazásokban résztvevő tisztek kéressenek meg, hogy a tropikusok alatti mulatásuk egész ideje alatt, holdtalan éjeken, naplemente után és napfelkölte előtt, azon csillagzatokra figyeljenek, melyeken az állatkörfény átmegy; azon csillagra, melyet hegyével érint, s a tünemény szögletszélességére a láthatár közelében, meghatározott magasságon †).

*) Humboldt's Kosmos. I. Bd. S. 147—148.

***) Arago. Astronomie populaire. Tom. 11. Paris 1855. p. 192—196.

***) Humboldt's Kosmos. III. Bd. S. 590.

†) Annuaire pour l'an 1836. Paris 1835. pag. 297. 298.

Február 11-dikén hagyták el utazóink a manterolai ültetvényt, követve a Tuy mosolygó partjait. A *Panacratium undulatum* s más liliom-félék a legkellemesb illattal balzsamozák a levegőt. Útjokban egy föld- és nádból készített kunyhócska előtt ülve találtak egy több mint száz éves néger rabszolganőt, ki még igen jó egészséget látszék élvezni. „A napon tartom őt, mondá unokája, a meleg élteti őt.“ — Az eszköz nekünk igen erőszakosnak látszék — mond Humboldt, mivel a nap csaknem függőlegesen lövellé sugarait. A barna bőrű népek, a nagyon éghajlatosított feketék s az indusok szerencsés vénségre jutnak a forró éghajlat alatt. Humboldt egy perui bensülött történetét említi, ki 143 éves korában halt meg, miután 90 évig vala házasságban *).

A Tuy folyamtól eltér az út Victoriába, mely még akkor egyszerű falu (pueblo) volt, mert noha 7000 lakossal, szép épületekkel s doriai oszloprenddel felékesített templommal bírt, meg nem nyerheté a városi czímet a spanyol ministeriumtól, mely félt a municipalis kormánytól, a lakosok szabadságának s egyenlőségének ezen egyik fő alapjától. Victoria nevezetes látmányt nyújt földművelési tekintetben. A bemunkált föld noha csak 270—300 ölnyire fekszik a tenger felett, még is ott a búzaföldeket, cukornád, kávéfa és pizang ültetvényekkel vegyítve látja az ember. Sehohsem művelik nagyban az európai gabonaféléket a spanyol gyarmatokban ily csekély magasságon, kivevén Cuba szigetét. Minémü körülmények segítik elő a búzatermesztést ily csekély magasságokon a tropikusok közt, nem tudjuk. Meglepő látmány, — mond Humboldt — az európai gabonafélék művelése az egyenlítőttől fogva egész Laponiáig, 69 szélességi fokon keresztül, oly tartományokban, hol a középmelegség + 22. foktól — 2 fokig megy, mindenütt hol a nyári hőmérség 9—10 foknál feljebb megy. — La Victoria és a szomszéd falu San-Matheo 4000 mázsa búzát termeszt. Egy hold (francia hold) általában véve 3000—3200 font búzát hoz, s e szerint itt mint Buenos-Ayresben, két-három annyi a közép termés mint az éjszaki tartományokban.

San Matheóttól a négy mérföldnyire fekvő Turmero faluig, a cukornád, indigó, pamut és kávé ültetvények egymást érik. Ezen falvak valamint Maracay is, mind gyönyörűek; minden a

*) Humboldt. Voyage etc. Tom. V. p. 121.

legnagyobb jólétre mutat. Azt hinné az ember, hogy Catalonia legiparúzóbb részében van. A faluk alkotásában szabályosság s izlés mutatkozik, mit kétségkívül a szerzeteseknek s missióknak lehet köszönni. A turmerói templom pompás épület. Itt és Guacarában még legtöbb indus van. Humboldt az araguai völgyben 4000 adózó indust talált. Ezen indusok apró de kevésbbé zömök emberek, mint a chaymasok; szemeikből több elevenség s eszesség tűnik ki, mit Humboldt nem annyira a faj különségének mint az előbbre haladott civilisációnak tulajdonít*).

Turmerótól egy mérföldnyi távolságra egy gömbölyded halom tűnik fel a láthatáron, mint valami növényzettel fedett tumulus. Nem halom ez azonban, hanem egyetlen egy fa, a híres Zamang del Guayre (Mimosa du Guayre), melynek félgömb feje 576 lábnyi kerületű. Dereka csak 60 lábnyi magas s 9 lábnyi átmérőjű, de annak valóságos szépsége közönséges alakjában van. Ezen szép fa vékony s gyöngéd levélzete kellemesen habzik az ég kékboltja felé. Ágai mint egy roppant napernyő, mindenütt a föld felé hajolnak s attól 12—15 lábnyi távolságra maradnak. Ezen völgyek lakói, különösen az indusok, tisztelik ezen óriási fát, melyet az első foglalók hihetőleg épen ily állapotban találtak. Humboldt legalább is oly korúnak tartja azt mint az orotavai sárkányfa. — „Valami pompás és tiszteletgerjesztő van — mond ő — a vén fák tekintetében; innen a természet ezen emlékeinek megsértése keményen meg van tiltva oly tartományokban, hol a művészet emlékei hiányzanak“ **). Utazóink sokáig mulattak ezen növényi bolt alatt. Ezen szerencsében sokat utazott hazánkfia Rosty Pál is részesült, ki azt gyönyörű fényképeinek egyik tárgyául választotta, azon pompás albumban, melynek egyik példányával Humboldtnek annyi örömet szerzett Berlinben.

Aragua völgyeiben 52,000 ember lakik, kikből egy négyszög mérföldre valami 2000 lélek esik s így ezen völgyek Franciaország legnépesebb részeivel vetélkednek. Utazóink mindenütt a legszívesb fogadtatásban részesültek. „Ezerszer elmondották már“ — mond Humboldt — „de az utazónak mindig ismétetni kell azt, hogy a spanyol gyarmatok, a vendégszeretet földje, még ott is

*) Humboldt. Voyage etc. Tom. V. p. 138.

***) Humboldt. Voyage etc. Tom. V. p. 142.

hol az ipar és kereskedés által a gyarmatosok közt jólét és némi műveltség terjedt el“ *). Mint a régieknél, úgy ezen tartományokban is úgy tekintik az utazó vendégeket, mint a közlekedés legbiztosb eszközeit. — Hét igen kellemes napot töltöttek Hacienda de Cura-ban s úgy éltek ott mint a vagyonos beulakók; kétszer fürödtek, háromszor aludtak és háromszor ebédelték 24 óra alatt. Az itteni gazdag pamut, indigo és czukornád ültetvényekre s általában a colonialis földművelésre, nagy gondot fordított és sok adattal gazdagítá naplóját Humboldt.

Aragua csudás termékenységű völgyei egy mész és granit hegyek közé szorított medenczét képeznek. Ezen rendkívüli alakzatnál fogva ezen völgyek, mint Mexico völgyének apró folyamai, sajátos rendszert képeznek, melynél fogva nem az oceánba öntik vizeiket, hanem egy belső tóban egyesülnek, s hatalmas párolgás befolyása alatt, úgy szólván a légkörben vesznek el. És ezen folyamoknak s ezen tónak köszönhetik ezen völgyek nagy termékenységöket.

A valenciai tó, melyet az indusok T a c a r i g u á n a k neveznek, hasonlít a genevai tóhoz, melylyel csaknem egyenlő, valami 1332 lábnyi magasságon fekszik a tenger felett. Különös, hogy a tónak déli partja puszta, meztelen és csaknem lakatlan, melynek szomorú és monoton tekintet ad a magas hegyek függőnye; ellenben az éjszaki part mosolygó, gazdag czukornád, kávéfa és pamut ültetvényekkel van fedve. Minden ház facsoportozatokkal van környezve. A nagy sárga virágú Ceiba (*Bombax hibiscifolius*) ágai, a biborszim *Erithryna* ágaival összefonódva, a tájnak sajátos jellemet kölcsönöznek. A növényi színek vegyülete és ragyogása, ellentétben állnak a felhőtlen ég egyforma színezetével. A szárazság időszakában, midőn a megpergelt földet hullámozó gőz fedi, mesterséges öntözések táplálják a föld zöld színét s termékenységét. A völgy közepén a megművelt földből imitt-amott roppant sziklatömegek emelkednek ki, melyek egykor az itt zajongott tengerekből kiálló szigetekeskék vagy zátonyok valának, s melyek csúcsairól most egy fügefafa vagy egy húsos levelű *Clusia* uralg a vidéken.

Ezen gazdag képezet, ezen ellenzetek a valenciai tó két

*) Humboldt. Voyage etc. Tom. V. p. 146.

partja közt, Humboldt — ki mindenütt szerette összehasonlítani az új világ feltűnő tájékait az európai tájékokkal — sokszor emlékezteték a Vaadt föld (pays de Vaud) tengerpartjaira, hol a két part közt szinte oly nagy különbség uralkodik. „Nem lehet eléggé ismételni — mond Humboldt — hogy a vad vagy művelt, mosolygó vagy pompás természet, mindenütt sajátos jellemmel bír. A benyomások, melyeket azok reánk tesznek, véghetlen különféleségűek, épen mint azon érzelmek, melyeket bennünk a génie művei költenek, azon századok szerint, melyekben keletkeztek, s a nyelvek különfélesége szerint, melyektől kölesönözik bájok egy részét. Helyes összehasonlítás csak oly tárgyak közt történhetik meg, melyeket megmérhetünk, hol külső alakról van szó. Össze lehet hasonlítani a Mont-Blanc óriási csúcsát a Himalaya hegyeivel, a pyrenaesi zuhatagokat a cordillerák zuhatagaival; de ezen összehasonlító képek, bár hasznosak tudományos tekintetben, nem képesek megismertetni velünk azt, mi a természetet a mérsékelt s forró éghajlat alatt jellemzi. Mi lelkünket titkos csudálkozással tölti el egy tó szélén, egy roppant erdőben, azon örök hóval fedett hegyek aljánál, nem csupán a tárgyak physikai nagysága. Azt mi lelkünkre hat, mi abban mély és oly különféle érzelmeket gerjeszt, se megmérni se kibeszélni nem tudjuk. Ki a természet szépségeit érzi, különböző jellemű tájak összehasonlítása által élvezeteinek csökkenését eszközölhetné“ *).

De nem csak a festői szépségek tették híressé a valenciai tó partjait. Többféle tüneményeket nyújt az, melyeknek magyarázata a physikai tudományokra s a lakosok jólétére nézve érdekes. A tapasztalás bebizonyította azt, hogy ezen vizek színvonala nem állandó, s hogy a kipárolgás és a tóba folyó vizek általi növekedés közti egyensúly nem mindig ugyanaz. Honnan van, hogy a tó vizei elapadnak? Így volt-e ez századok óta mindig? Hihető-e, hogy ezen egyensúly ismét helyre áll, vagy tán egykor el fog tűnni az egész tó? Mind kettőtől félnek az araguai völgyek földművelői. Jelenleg annak hosszúsága tíz francia mérföld vagyis 28800 öl, szélessége 2—3 mérföld. Venezuela historiographusának O v i e d o-nak adatainál fogva, kétséget nem szenved, hogy az ő

*) Humboldt. Voyage etc. Tome V. p. 161.

kora (1723.), de különösen félszázad óta — a vizek tetemesen leapadtak.

A vizek ezen megkisebbedésének elegendő okait találja Humboldt az erdők pusztításában, a lapályok kiirtásában, s az indigoművelésben, melyek nagy változásokat okoztak, a befolyó vizek mennyiségére nézve; más részt a föld kipárolgása s a légkör szárazsága, elég hatalmas okokat nyújtanak a valenciai tó fokonskénti leapadására. Az emberek, az erdők kivágása által, minden éghajlatban, egyszerre két nyomort készítenek a jövő nemzedékeknek, égőfa- és vízhiányt. A fák, kipárolgásuk természete s leveleik kisugárzása által a felhőtlen ég felé, mindig hűs és ködös légkörrel övedzvék; a források növelésére nem a légben elterjedt gőzök magukhoz vonzása által hatottak, mint sokáig hitték, hanem a föld megóvása által a nap egyenes hatása ellen, megakadályoztatván ekként az esővizek elpárolgását. Az erdők kivágása által, mint azt egész Amerikában oktalan szelességgel tenni szokták az európai gyarmatosok, a források egészen kiszáradnak vagy leapadnak. Humboldt ezen állítását, mindkét félgömbön tett tapasztalatok igazolják. Egyébiránt ezen természetes kiszáradások a gyarmat földművelésére nézve igen fontosok. A mint a tó apad, a gyarmatosok előrenyomulnak az új part felé.

A valenciai tó — melynek közép mélysége 12—15, és hol legmélyebb, 35—40 ölnyi, tele van apró szigetekkel, melyek festői alakú sziklák s az azokat fedő szép növényzet által a tájt felette szépítik. A kilátás a tóra s a szomszéd völgyek gazdag termésre csudás szépségű, különösen nap lementé után, midőn ezer meg ezer vízi madár, géme, flamingók és kacsák repülik át a tót, hogy a szigeteken háljanak, s midőn a láthatárt környező hegyek széles övezete lángba van borúlva. A lakosok tudniillik a legelőket meggyújtják, hogy frisebb s finomabb füvet növeszzenek. A fűneműek legbövebben nőnek a hegylánc tetején, s ezen roppant égések, melyek néha ezer ölnyi hosszúságra terjednek el, hasonlítanak a hegyek ormairól lefolyó lávához. Ha a tropikus tartományok egy ily szép estvéjén a tó partján pihen az ember, hogy a lég szelid friseségét élvezze, gyönyörű látmány a parthoz csapongó hullámokban látni a láthatárt lángba borító vereslő tüzek viszképét

A valenciai tóba ömlő vizek közt vannak olyak is, melyek a

tengerpart granit cordilleráiból eredő meleg forrásokból veszik eredetüket, s különös figyelmet érdemelnek. Mindnyája csekély mennyiségű kénes hydrogen gázt tartalmaz, de Humboldt nem volt képes azokban legkisebb sós alkatrészt is felfedezni, sem a fenebbi gáz eredetét kipuhatolni. A granit hegyekből lejöő meleg vizek ezen tisztasága, a két continens legkülönösebb tüneményeinek egyike. A mariarai hegyekből származó meleg források egy gömbölyded medenczébe egyesülnek, melyben a szerencsétlen rabszolgák szokták felfrissíteni fáradt tagjaikat. Ezen fürdő (baño de Mariara) közelségében találták utazóink a Volador-t vagy Gyrocarpust. Ezen nagy fa szárnyas gyümölcsei, ha kocsánjaiktól elválnak, úgy forognak, mint a tolllapták. Megrázva a Volador ágait, tele lett ezen gyümölcsökkel a lég, s egyidőbeni lehullások a legrendkívülbb tekintetet nyújtotta. A két hártás és sikos szárny úgy hajlott meg leesés alatt, hogy a levegő nyomását 45°-nyi szöglet alatt fogták fel. A szerencsére érett gyümölcsöket utazóink Európába küldötték, s azok a berlini, parisi és malmaisoni kertekben ki is csiráztak. Azon sok Volador az európai melegházakban mind azon egy fától ered, mely a Mariara mellett találtatik*).

Hacienda de Cura-ból Guacarába és Nueva Valenciába mentek utazóink. Amaz egy nagy indus falu, ez egy nagy terjedelmű de alig hat-hét ezer lakossal bíró város. A nappali rendkívüli hőség miatt csak éjjel utaztak. Az utat nagy Zamang vagy Mimosa-fák szegik be, melyek 60 lábnyi magasságra emelkednek. Csaknem vízirányos ágaik 150 lábnyi távolságra találkoznak. Sehol sem látott Humboldt gyönyörűbb és sűrűbb zöld boltozatot. Az éjsötét volt. A Mur du Diable s ágasbogas sziklái a távolban, hol a savannák égése által kivilágítva, hol vereslő füstbe borúlva látszának. Guacarából a mocundoi gazdag czukornád-ültetvényhez egy Carolinea fasor vezet. Ezen pompás növény (Carolinea princeps) a schönbrunni nagy üvegházak legnagyobb ékességeinek egyikét teszi, s Caracas környékéből került oda. Mocundóból egy új fajta pálma erdön keresztül visz az út Nueva Valenciába. Ezen pálmák (Palma de Sombrero), melyeknek száraz leveleit legkisebb szélfuvalom is zörögteni, a lapályon legelő tevék, a nap heve által

*) Humboldt. Voyage etc. Tome V. p. 210.

megégett földön habzó gőzök, az egész vidéknek afrikai tekintetet nyújtanak *).

A forró éghajlat egyik ostroma az ott tenyésző számlálhatlan mennyiségű hangya. Ki azt maga nem látta, nem is képzelheti azon pusztításokat s földszüvedéseket, melyeket azok okoznak. Valencia földjén oly nagy számmal vannak azok, hogy kivájásaik hasonlítanak földalatti csatornákhöz, melyek az esőzések időszaka alatt vízzel megtelvé, az épületekre nézve igen veszélyesek lehetnek. Egyébiránt nem folyamodtak itt azon rendkívüli eszközökhöz, — mond Humboldt, — melyeket San Domingo szigetén felhasználtak, a tizenhatodik század elején, midőn a szép la vegai lapályokat s a szent-ferencziek gazdag birtokait pusztították a hangyaseregek. A hangyák lárváit hasztalan égetvén el a szerzetesek, hasztalan kísértvén meg a füstöléseket, azt tanácsolták a lakosoknak, válaszszanak sorshúzással a szentek közül ügyvédet a hangyák ellen (Abagado contra las Hormigas). A választás szerencséje szent Saturninusra esett, s a hangyák eltűntek ezen szent első ünnepénél. A foglalás óta azonban nagy haladást tőn a hitetlenség, s Humboldt csak a cordillerák hátán talált egy kis kápolnát, melynek rendeltetése a felírás szerint az volt, hogy ott könyörgések intéztessenek az éghez a termiták elpusztulásáért **).

Valenciától három órányi távolságra vannak a trincheraik bő és nevezetes meleg források — Geologiai tekintetben feltűnő az, hogy ezen források nem a hegyek déli oldalából erednek, mint a többi meleg források, hanem csaknem az éjszaki lejtősegen fakadnak a nagyszemű granitból. Azonkívül, hogy ezen források egy patakot képeznek, mely száraz időben két lábnyi mélységű s 18 lábnyi szélességű, a legmelegebbek közé tartoznak azok a világon. A medenczét a legbujább növényzet környezi. 85 foknyi hőmérsékű posványból gyöngéd, szárnyas levelű Mimosák, Clusiák és fügefák emelkedtek ki s kiterjeszték ágaikat a víz felületére, és még is noha folytonos meleg gőzök által nedvesítvék, a legszebb zöld lombozattal bírtak. Sőt egy fás derekú s nagy nyilalakú levelű Arum, oly posvány közepében állt, melynek hőmérséke 70 foknyi

*) A tevéket a Canári szigetekről hozták be Venezuelába.

***) Humboldt. Voyage etc. Tome V. p. 233.

volt. Ugyanezen plánták a hegy más részein oly erdei patakok szélein tenyésznek, melyek hőmérséke nem több 18 foknál. Mi több, a 90 foknyi hőmérsékű meleg forrásoktól 40 lábnyi távolságra egészen hideg források buzognak fel.

A porto-cabello-i pompás kikötőhelyhez vezető út innen igen festői. A tengerbe siető meleg vizek a szikladarabokról omlanak le, környezve a legerőteljesb s gazdagabb növényzettel. A virágos cserjék, Bignoniák és Melastómák közepéből pompásan emelkednek fel a fejr törzsökű Cecropiák. A kőszikla ezen az úton geologiai tekintetben nevezetes tüneményt nyújt, mivel az valóságos réteges granitból áll, melynek lételéről sok ideig kételkedtek.

Az egészségtelen éghajlatú Porto-Cabellóból, hol nagy pusztításokat szokott tenni a sárga hideg, különösen a rosz gyógy-mód következésében, ismét az araguai völgyekbe tértek vissza utazóink, s ismét a barbulai majorságnál állapodtak meg, melyen keresztül visz az új út Valenciából Porto-Cabellóba. Itt ismerkedtek meg a növényvilágnak egy új, nagy érdekű polgárával a tehénfá-val (Palo de Vaca), mely a tengerparti cordillerákat látszik szeretni. Ezen szép fának tíz ujjnyi hosszú, bőralakú, változó levelei vannak. Ha törzsökébe metszések tételnek, ezekből különösen nagy felöltével bő mennyiségű édes és tápláló, kellemes ízű s balzsamos illatú tej folyik ki, mi annyival nevezetesebb, mivel rendszerint minden növényi tejes nedv, csipős, keserű s többé-kevésbbé mérges szokott lenni. Az ültetvényekben dolgozó négerek s szabad emberek örömet iszszak azt, kukoricza- és manioc-kenyeret, arepát és cassavét mártanak abba, s észrevehetőleg meghíznak attól. Utazóink is reggel és estve bőven ittak abból legkisebb alkalmatlanság nélkül, csak enyvessége miatt találták azt kissé kellemetlennek. Különös, hogy ezen nedv tetején, a szabad levegőn, állati anyaghoz hasonló sárgás, rostos, sajtnemű anyaghoz hasonló hártya képződik, melyet a nép túrónak nevez.

Azon nagy számú különös tünemények közt, melyek Humboldt figyelmét hosszú útazásai alatt igénybe vették, csak kevés hatotta meg oly elevenen képzelő tehetségét mint a tehénfa. „Nem az erdők pompás lombjai — mond Humboldt — nem a folyók fenséges folyása, nem az örök hóba burkolt hegyek azok, melyek itt érzéseinket felgerjesztik. Néhány növényi nedvesep

eszünkbe juttatja a természet hatalmát és termékenységét. A szikla szikár oldalain nő egy fa, melynek levelei szárazok és bőrneműek. Vastag fanemű gyökerei csak nehezen hatnak a földbe be. Az év több hónapja alatt nem öntözi leveleit semmi zápor. Az ágak elszáradnak s kiholtaknak látszanak; de ha a fa derekát megszűrik, édes és tápláló nedv folyik abból. Nap felköltekor legbővebb a növényforrás. Láthatni akkor, mint jönnek fel a négerék és benszülöttek, nagy tálakkal ellátva, hogy tejet kapjanak, mely tetején megsárgul és megsűrűdik. Azt gondolja az ember, egy pásztor családot lát, mely nyája tejét osztja ki*).

Ezen rendkívüli fa virágát nem látták utazóink. Gyümölcse nem igen hűsös, s egy-két dió van benne**). Hasonlít a széleslelevelű csillagalmához (*Chrysophyllum Cainito*), s ugyanazon családhoz (a *Sapoteákhoz*) tartozik De Candoille szerint, hová számította Kunth a tejfát. Ha tejét megfőzik, sárgafejér, gyanítás és viasznemű anyag válik abból el, melyből gyertyákat készítenek. Salétromsavanyval, balzsamos illatú kaucsukot ad***). Humboldt két palaczkkal küldött abból a híres chemicus Fourcroy-nak Parisba. Bredemeyer, ki a schönbrunni és bécsi szép üvegházakat oly sok szép külföldi növényekkel gazdagította, több tehénfát talált a caucagnai völgyben, Caracastól három napi járó földre, hol azt a benszülöttek tejfának (*Arbol de lache*) nevezik †). Nevezetes dolog — mond Humboldt, — hogy mielőtt a chemikusok, a virágporban, a levelek fénymázában s szilváink és szőlőink fejéres porában, viaszrészecskéket fedeztek fel, már a quindiu Andesek lakói, azon vastag viaszfekvetből, mely bizonyos pálma törzsökét befedi, gyertyát gyártottak, s hogy Venezuela tengerparti hegyeiben századok óta úgy tekintik bizonyos fának tejét s az ebből elváló sajtot, mint egészséges eledelt

*) Humboldt. Voyage etc. Vol. V. p. 261.

***) Ezen nevezetes fát *Oken Brosimum utile* (Naturgeschichte. III. Band, dritte Abth. Stuttgart 1841. S. 1571), *Bischoff, Galactodendron utile Kunth* (Naturgesch. der drei Reiche. VI. Band, 2. Theil. S. 775) név alatt írja le.

****) Lásd Humboldt-nak Delambrehez küldött levelét. *Annales du Museum nationale d'histoire naturelle. Paris. 1803. p. 180.*

†) Humboldt. Voyage etc. Tom. V. p. 261.

melynek alkatrészei nem mérgesek, mint több más tejnedv-nemző plántákéi az Euphorbiák és Asclepiasok neméből*). Humboldt érdekes összehasonlításokat tesz azon tejnedvekről, melyek a plántákban keringenek. Nagy figyelmet fordított ő ezenkívül a kakaófákra, melyek mindig úgy tekintettek mint ezen tájak szerencsés létének főforrásai. Humboldt szerint, a civilizatio akkori állapotában 23 millió font kakaót emésztett fel Európa.

Barbulából kedve lett volna Humboldtnak Új-Granada keleti cordilleráit egész végig megvizsgálni, egész addig tudniillik, hol azok a timotesi és niquitaoi pusztaságokban (paramos) elenyésznek; de ez harminczöt napba került volna, s így attól félve, hogy így az utazás főczélja, astronomiai figyeletek által meghatározni azon pontot, hol az Orenoco a Rio Negro-val s az Amazonfolyóval egyesül, háttérbe szorulna, visszatértek Guacarába és innen Nueva-Valenciába.

(Folytatjuk).

ALMÁSI BALOGH PÁL.

*) U. o. 265. l.

MŰVÉSZEK CSARNOKA.

III *).

MICHEL-ANGELO.

Michel-Angelo élete eseményekben szegény, de a mit róla tudunk, bámulatosan öszhangzik művei általános jellemével. Valóban, Vasari és Condivi Ascanio tudósításai, kik e nagy mester tanítványai s baráti voltak, élete több episódját fölvilágosítatlan hagyják; de mindkettő ugyanazon világitásban tünteti föl a példánykép helyzetét és izgalmaít, mely előttök állt. Duppa Richárd tudós munkája kizárólag a Vasari és Condivi által közölt adatokon alapszik, s ha néha vitatja is bizonyoságtételeiket, ritkán tagadja. Inkább arra törekszik, hogy e két elbeszélő zavart előadásait öszhangzatos és világos alakba kerekítse ki. Néha Olaszország általános történelméből kölcsönöz fénysugarakat, s ilyenkor kénytelennek érzi magát, élesség nélkül, de szigorú udvarisággal megczáfolni a Medicik türelmes történetíróját, Roscoe Tamást, ki az embereket sokszor saját szive erényei után ítélte meg. — Benvenuto Cellini is adott Michel-Angelóról némely részleteket, miket Vasari és Condivi kétségkívül megczáfolnának. De a hihetlén és felséges dicsekvések közepett, melyekkel könyvét megtölté, nem csodálhatjuk, ha azzal akarta magaviseletét igazolni, hogy

*) Lásd: I. Rubens. VII. köt. 101. s k. l.; továbbá II. R a f á e l. VIII. köt. 440 s köv. lapokon. —

Julius Romanust és Michel-Angelót is büntársaivá tette. Egyébiránt a hazugság, melyre czélzok, — ha ugyan az, mint hinni hajlandó vagyok, — semmit sem von le Benvenuto becsüléséből a nagy mester iránt, s azon rendetlenségek, melyeket elbeszél, felfogása szerint csak vidor játsziságok.

Michel Angelo 1474. márczius 6-án született a capresei kastélyban Arezzó területen, és a canossai grófok régi és híres családjából származott. Atyja, Buonarotti Simeni Lajos Leonárd, capresei és chiusii podesta volt, s hivatalából szigorogva élt, a nélkül hogy birtokát ipar által növelni igyekezett volna, mi neve fényére homályt boríthat vala.

Meglepetve fia kora értelmiségétől, belőle tudóst akart képezni. Azonhan reményében csakhamar megcsalódott. Az ifjú Michel-Angelo barátságot kötött Granacci Ferenczcel, Ghirlandajo növendékével, tőle rajzont és képeket kölcsönzött s azokat másolni kezdte. Kedve a rajzolásához, mi a város házainak holtszénnel bemázolásán kezdődött, gyorsan fejlődött a Granacci segélyével. Atyja és nagybátyja, kik a művészet gyakorlásában családjok becselenségét láták, élénken ellene szegültek, de végre is engedniök kellett. A legszigorúbb bírak sem tagadhatták meg a bámulatot az ifjú művész kísérleteitől, és megjóslák a prodestának, hogy ily határozott tehetség tud bármely akadályokon is diadalmaskodni. Tanácsaik nyomán, Michel-Angelo Ghirlandajo Domonkos mesternél lőn elhelyezve, ki korának leghíresebb művésze volt. Három évig kell vala műhelyében maradnia. Egyezségök, mit Vasari tartott fen az utókornak, úgy volt: hogy a mester fizessen a növendéknek évről évre 6, 8 és 10 forintot. Michel-Angelo ekkor tizennégy éves volt. És így Ghirlandajo, az egyezés értelmében, inkább társul, mintsem tanítványul látszék őt fölvenni.

Az ifjú növendék felsőbbbsége csakhamar kitűnt. Egyszerű és merész büszkeséggel javítja ki mestere rajzait; nem mintha az utasítást és jó tanácsot megvetné, sőt szigorú lelkiismeretességgel másolja a mintákat, melyeket helyesel és bámul; s Ghirlandajo látván tanulási vágyát, munka-hevét, világért sem érzi magát sértve oly változtatások által, melyeknek maga is hasznát veszi.

Csalódnánk, ha e korán fejlett egyéniséget, ez idő előtti függetlenséget, kevélységnek tartanók. Feltétlenül engedelmes-

kedett volna ő a Ghirlandajo tanításainak, ha azt találta volna föl benne a mit sovárgva keresett, az eszmény és művészet tökélyét. Azért a híres del Carmine kápolnában egész odaadással találjuk őt, többször ismételve másolni Masaccio festvényeit, melyeket Rafael is tanulmányozott.

A gyűlölet és irigység nem kerülték el Ghirlandajo növendékét. Vetélytársainak egyike, Torregiani, egyszer összeveszett vele, s kegyetlen boszút vőn rajta, öklével olyat ütven arezára, hogy orrát összezúzta s őt egész életére elékteleníté. Torregiani száműzetett Florenczből.

Ez időtájban tervezé a nagylelkű Medicis Lőrincz egy szobrásziskola alapítását. Magához hívatta az ifjú Michel-Angelót, asztalához méltatá s palotájában ada neki szállást. Ez atyai pártolás oly állapotba helyezé végre Buonarottit, hogy szabadon élhetett azon művészet tanulmányozásának, mely iránt kiváló előszeretettel viselteték, melynek szeretetét, a mint mondani szokta, a tejjel szopá, mert dajkája egy szobrász neje volt.

Lőrincz palotái s kertjei ókori töredékekkel valának tele. Michel-Angelo egy elzúzott s csaknem semmivé lett faun-főt fedezett föl; másolatát vevé s a hiányzó részeket kipolta. Sőt a mintához saját részleteket csatolt, kinyitotta a faun száját s kéjittas mosolyt tett ajkaira. Lőrinczet e váratlan teremtés bámulatba ejtette. — „E faunt, mondá tréfásan, öreggétted s még is minden fogát meghagytad; nem tudod-e, hogy az öregeknek mindig hiányzik egy vagy más foguk?“ Alig ment el a hercege, Michel-Angelo kitörte egy fogát a faunnak, s a helyét kivájta mintha a foghús lyukas volna. E szellemdús javítás határtalan helyeslést nyert a hercegtől. Ettől fogva Michel-Angelót fiának és barátjának nézte s bőkezűsége iránta határt nem ismert.

Az ókori szoborgyűjtemény mindennapi látása, a legjelesebb művészek és tudósok folytonos társasága, sokat tettek a szép és nagy iránti érzék kifejlésére az ifjú művészen. Különösen Angelo Poliziano kifogyhatatlan tudományában eszmék és enlékezések bő forrására talált, melyből első irodalmi tanulmányai hézagosságát szerencsésen pótolhatta.

Lőrincz halála, munkái közepett lepte meg Michel-Angelót. Medicis Péter, atyjának csak birtokait öröklé, de a művészet ismeretét s kedveletét nem. Az udvarában összegyűlt nagy embere-

ket csak országlati foglalkozásoktól türes idejének szórakoztatói gyanánt nézte. Egyetlen vonásból megítélhetjük őt. Florenzben egyszer bőséges hó esett, s a herceg Michel-Angeloval a tél nagy része alatt hó-szobrokat készíttetett, muló szeszélye muló gyönyöreit! Gyakran ismételte, hogy udvarában két csoda ember van: Michel-Angelo, s egy spanyol kengyelfutó, ki őla legjobb lovait is felülmúlja gyors futásban.

Szerencsére, egy fölvilágosult ember, a Szent Lélek templomának priorja, az ifjú szobrászsal egy fakeresztet készíttetvén, a zárdában adott neki szállást s alkalmat nyújtott az emberi boncz-tudomány tanulmányozására. Michel-Angelo nem is fáradott ki a tudomány részleteiben; átlátta mennyire szükséges mindent bonczolnia s természetben látnia a mit meg akar tanulni, és nem elégedett meg azzal a mit a könyvekből és rajzokból meríthetett. Jól is tette, mert izomtani ismereteinek köszönhető a szobrászatban és festészetben elsőségét minden mások fölött.

Nem várta be a Medicik bukását, maga mondott le a tudatlan pártfogásról. Condivi Ascanio beszéli, hogy egy Cardiere nevű zenész, az ifjú Buonarotti barátja, álmot látott, mely neki a Medicik száműzetését megjelenté. A nagy Lőrincz jelent meg előtte halványan és nyögve, s parancsolá neki, hogy fiát értesitse azon veszélyekről, melyekbe magát esztelensége által dönti. Lehet gondolni, hogy az álomlátónak eszébe sem volt az üzenetet átadni; de közlé álmát Buonarottival, ki egyértelemben volt a szellemmel s elszánta magát a szólásra. Egyszer, vadászatról visszatérve, nevetve hallgatá Péter a Cardiere jóslatát, ki minden tagjában reszkedett. Tudva van, hogy a Medicis családot kiűzték Florenz-ből; Michel-Angelo, kit jótéteményekkel halmoztak, eszéyesen előre elvonult a városból, nehogy bukásukba sodortassék.

Velenczébe ment, de ott alkalmazást nem kapván, Bolognába utazott, s ott sz. Domonkos siremlékét, szent Péter alakját s egy angyalt faragott, mely gyertyatartót tart. Ekkor mintegy húsz éves volt.

Florenzbe visszatérve, hol azalatt a csönd helyre állt, egy alvó Cupidót készített, melyet elásott s aztán mint ő szobrot adott el a sz. György bíbornokának. A vevő, megtudván a dolgot, nevetségesen megmakacsolta magát s nem akará az alkudt árt kifizetni és Bálint hercegnek engedé át a vásárt, ki a szobrot a

mantuai hercegnőnek ajándékozta. A bibornok udvaronczaí egyikét küldé Florenzbe annak kipubatólására, ki volt légyen a ki őt ki akará játszni? Michel-Angelo önként elárulta magát, midőn rajztollával egyszerre egy kezét rajzolt, mely a vonalak tisztasága s merészsége által nevezetessé lett, ezzel megmutatván, hogy egyedül ő képes a régiekkel versenyezni. A nemes ajánlá neki, hogy Romába, a bibornokhoz vezeti; a művész elfogadá az ajánlatot, de csakhamar megbánta.

Ez első római útjában készítette Bachusát, mit azután Florenzbe vittek át; a sz. Dénes bibornoka egy „szent család d d a l^a” bizta meg őt, mi művei egyik legszebbike s ma a Szent-Péter templomában látható a kereszt oltárán. E híressé vált csoportozat nem volt előbb a Michel-Angelo nevével megjegyzeve. A művész egyszer oly félreértés tanúja volt, mi büszkeségét sérté,— s a következő éjjel reá metszé nevét a Szűz övére.

Némely családi ügyek miatt Florenzbe vissza kellettvén térnie, engedelmet kért s kapott, hogy egy óriási darab márványból, mit Fiesoli Simon vésője elrontott s félben hagyott, és mely már egy század óta ott hevert, kedve szerint valamit csinálhasson. Ebből készíté Dávid óriási szobrát, mely a régi palota előtt van felállítva.

Ez időszakban Michel-Angelo élete figyelemre méltó sajátóságot mutat föl. Az életkor és tehetség erejében volt; neve híre terjedt, s egyhangú dicsőség jutalmazta műveiért; — egyszerre lángesze megfogy, keze megmerevül. Mély csüggedéssel fordul el a márványtól és az ecsettől. Magányba vonul, s a bibliával és a Divina Comediával elzárkozik. Panaszol és kétségbe esik, s mély szomorúságát sötét elégiákban, panaszos sonettekben önti ki. Elbűvik az emberektől, kik látogatására jönnek, s istenhez emeli lelkét, mely addig egyedül a művészetnek és dicsőségnek látszott élni.

Se Vasari se Condivi nem tudják kielégítőleg betölteni e hirtelen támadt ürességet s mintegy szakadást, Michel-Angelo addig oly folytonos életében. Ők e hosszú tétlenséget egyedül külső körülményeknek tulajdonítják: nem lett volna munkája. Középszerű művészre nézve, a mentség elfogadható volna; de Buonarotti neve ekkor már betölté Olaszországot, s a márvány a mint kezeiből kikerült, bizonyos helyet talált valamely palotában vagy templomban.

Nem hihetőbb-e, hogy Michel-Angelo a legnagyobb szellemekkel köz különösségnél fogva oda jutott, hogy önmagában kezdé kételkedni s erejét és tehetségét kétségbe voná? Nem gyakori-e a nagy hadvezérek és költők életében is ily különösség? Elég a kitünő jellemek és nagy szellemiségek tanulmányozására néhány évet fordítanunk: hogy Michel-Angelora nézve is e föltételnél állapodjunk meg. Csak a kis elmék nem bizalmatlanokodnak soha magukhoz; és a nagy emberek közt, a kik mindig fenhanguak, többnyire nyeglék, kiket saját hazugságaik zaja ragad és kábit el.

E fájdalmas tétlenséget végre II. Gyula pápává léte szakítá félbe. Alig lépett a pápai trónra, az új pápa Rómába parancsolja Michel-Angelót. Sok hasztalan ide-oda küldözés után, melyekben II. Gyula heves türelmetlenségének a művész vadócz büszkeségével s hajthatlan akaratával kellett küzdenie; végre közmegegyezéssel egy nagyszerű terven állapodtak meg, II. Gyula síremlékén. A Michel-Angelo által készített rajz, mely metszetben maradt reánk, bámulatra ragadta a pápát, s ma is ugyanazon bámulatot és elragadtatást szüli a szemlélőben.

Buonarottí Carrarába utazott, hogy személyesen vezesse a márvány kiásását. A tömegek, Rómába szállittatván, meglepték a a világot csodás tömérdekségök által.

Ily magas kegy s dicső szerencse, mi a Ghirlandajo tanítványának kinálkozni látszott, felizgatta ellenségei irigységét s gyűlöletét. Bramantet különösen sértette a pápa választása; nem csak féltékeny volt Michel-Angelo érdemeire, hanem az ő szigorú becsületességének ítéletétől is félt; mert, hogy rendetlen vesztegető hajlamait kielégithesse, botrányos sikkasztások bünébe esett. Gyakran kénytelen volt az alig néhány hónapos építményeket föltáogatni; munkáihoz rossz anyagszereket alkalmazott. Miután hiában igyekezett mindennemű akadályokat gürdíteni annak útjába, ki őt II. Gyula barátságától megfosztani fenyegetőzött, — végre azon elhitésthez folyamodott, hogy e síremlék építése igen baljóslatú előjel ő szentsége élete tartósságára. Sikerült neki a pápát a tervtől elidegeníteni. Michel-Angelo csakhamar észrevette azt. Egy napon, midőn védurához akart menni, tőle bizonyos, a munkára előlegezett öszveg visszafizetését kérni, nem bocsáttatott-

a pápa elébe. Azonnal szállására ment, s légenyének megparancsolván, hogy bútorait adja el, sietve visszatért Florenczbe.

Alig lépte át a toscánai határt, midőn a pápa őt futárt küld utána sürgető levelekkel, őt Rómába parancsolván. De kérés és fenyegetés mind semmit sem ért; Buonarotti azt felelte, hogy ő szentsége válaszszon magának oly szobrást, a kinek szolgálatával jobban meg lesz elégedve mint az övével, s a ki alkalmazkodni tudjon azon megalázásokhoz, melyeket ő eltűrni nem tud. Három hó lefolyta alatt II. Gyula három fenyegető brevet küldött a florenczi tanácshoz, hogy attól Michel-Angelo visszatérését kiereszkolja. Soderini Péter, akkor a köztársaság gonfalonierije, fölhasználta e viszály időközét, hogy azalatt a művésznel a tanácsteremet fölékittesse. Ez alkalomra készítette Buonarotti a pisai harc ama híres cartonját, melylyel da Vincivel versenyzett. E műből, mit tőlünk az idő irigyelt, s melyet némelyek szerint ellenségei téptek szét, mások szerint számtalan bámulói osztottak fel magok közt, csak két töredéket ismerünk, metszet után. Az is elég, hogy kortársai itéletét igazolja. Végre II. Gyula fenyegetéseinek engedve, Soderini azt parancsolta Michel-Angelonak, hogy menjen vissza Rómába. Michel-Angelo ellenszegült s inkább Törökországba akart menni a Nagy-Úr meghívására, ki őt a Konstantinápolyt s Perát összekötő hid építésére szólította fel, — azonban a tanácsnak végre sikerült makasságát legyőzni, őt követül nevezvén ki a pápai udvarhoz.

II. Gyula épen Bolognában tartózkodott. Soderini volt megbízva, hogy a töredelmes művészt ő szentsége elébe vezesse. A helyett, hogy hozzánk jönél, mondá Gyula haraggal, elvártad míg mi jöttünk elődbe. Michel-Angelo mentette magát, a hogy tudta, midőn a jelenlevő püspökök egyike átvette kimentését, figyelmeztetvén a pápát, hogy a művészek rendesen neveletlenek, illemtudatlanok, s a válogatott és jó társaság szokásaihoz alkalmazkodni nem tudók. „Hallgass, kiált rá Gyula, őt mankójával megütve, — igen merész vagy, hogy ily embernek oly szemrehányásokat téssz jelenlétünkben, melyek távol vannak gondolatunktól. Tudatlan, neveletlen vagy magad, eredj azonnal szemünk elől.“ — Hogy Buonarottit a múlt teljes feledéséről meggyőzze, II. Gyula őt oriási érczsobra készítésé-

vel bizta meg, melyet a bolognai Szent-Péter templom előtt akart fölállíttatni.

„Mit adjunk ebbe a kezébe?“ — kérde a művész a pápától, ki a minta megtekintésére jött. Könyvet? Nem; inkább kardot; azzal inkább tudok bánni. S ezzel a kézzel mit csinál? Áld? átkoz? — Bolognát fenyegeti, s azt tanácsolja neki, maradjon hű szent-ségedhez.

A szobor elkészült. De a Bentivogliak visszatértek Bolognába, s a nép feldönté a diadalmas képet. Estei Alfonz, Ferrara hercege megvette az érczet, s ágyut öntetett belőle, mit Julianának nevezett. Egyedül a fej maradt meg.

Rómába visszatérve, II. Gyula a IV. Sixtus kápolnáját akarta Michel-Angelóval festetni. Bramante, ki öcsesét Rafáelt a pápai udvarhoz hozta s minden szobrászati és építési munkálatok vezetését magának akarta tartani, — e tervet azon reményben sugallta a pápának, hogy majd vetélytársa, oly munkára kényszerítve, melytől már rég elszokott, s Rafáellel hasonlítva össze, örökre elvesztendi II. Gyula kegyét és ily megalázó kísérlet után többé az udvarhoz vissza nem térhet. Így tulajdonképen legátalkodottabb ellenének köszöni Michel-Angelo, hogy e dicső művére alkalmat nyert.

Mivel falfestésben járatlan volt, soká vonakodott a Sixtuskápolna díszítésének elvállalásától. Végre a pápa sürgetéseinek engedett, s Florenczből a legjobb falfestőket hívatta el, hogy a frescoművészet kezelését tőlök eltanulja, s ha szükség, segítségökkel is éljen. De alig kezdett dolgoztatni velök, képtelenségök a legmélyebb megvetést költé fel benne ellenök, s azonnal elutasítá őket. Bezárkozott, s remélte hogy egyedül dolgozhatnak. Első festvénye közepéig érkezve, — az egész festés fehéres penészvirágzattal lön elborítva. Michel-Angelo le akart mondani a munkáról, midőn San-Gallo, a pápától küldve, észrevette, hogy a vakolat, mely a fresco alapjául szolgált, túlságosan be volt meszelve, s a falat alkalmasabban készítette el.

Biztosítva így munkája sikeréről, Michel-Angelo egyszerre szakított barátival; csupán langesze társaságában elzárkozott; öltözetében hált, alig aludt néhány órát; csak magához bizott színei készítésében; alig engedte meg II. Gyulának, hogy midőn dolgozik, jelen legyen. Sőt beszélük, hogy egy napon, dühében, —

hogy a pápa munkáját zavarta, -- az állás tetejéről egy deszkát dobott a templom kövezetére a látogató lábához, mely őt porfelleggel borítá. De II. Gyula meg tudta bocsátni az ihletett művész haragját.

A pápa, hogy a remekmű látásában előbb gyönyörködhesék : leszedette az állásokat. Még a kápolna fele festetlen volt. Michel-Angelo életirói egyhanguan vádolják Bramantét, hogy vetélytársától az ily dicsőségesen kezdett munkát el akarta venni, — sőt némelyek allitják hogy az ármánykodásokban Rafáelnek is része lett volna. De II. Gyula férfiasan ellenállt Bramante sürgetéseinek, s Michel-Angelo ismét elkezdé munkáját a kápolnában, Azonban a türelmetlen pápa látogatásaival zavarta a művészt. „Mikor végzed el a kápolnát?“ — Mikor lehet. — „Vagy leszedessem az állásokat?“ Feleletül e fenyegetésre, Michel-Angelo úgy sietett, hogy Minden Szentek napján a pápa pontificálhatott a kápolnában. Az egész boltozat festését húsz hónap alatt végezte.

Kegygyel s magasztalásokkal halmozva, Buonarrotti hasztalan kérte az engedelmet, hogy Florenzbe mehessen Keresztelő Szent János szobrát elkészíteni, — s ismét a siremlék készítéséhez fogott, mit azonban II. Gyula halála csakhamar félbe szakított.

X. Leo, szülő városát oly emlékekkel óhajtván megajándékozni, mely nevét örökítse, Michel-Angelót megbízta a Sz. Lőrincz-templom homlokzatának építésével. A terv pályázatra bocsáttatott, s Michel-Angelo lön a nyertes, Baccio d' Agnolo, Antonio San-Gallo, a két Sansovino (András és Jakab) és Rafáel előtt. Rögtön mintázatot készített fából, mi a Medicik könyvtárában mind maig megvan. Carrarába ment a szükségelt márványok után, midőn X. Leonak értésére esett, hogy Saravezzában is hasonló minőségű márványra akadtak. Michel-Angelo parancsot kapott, hogy az új bányászásokra személyesen ügyeljen fel, mi több évet foglalt el; az épületnek csak alapjai készültek el, — X. Leo halála a terv kivitelét megakasztotta.

VI. Adorján pápa alatt II. Gyula siremléke építését folytatta, s néhány építészeti munkát végzett.

VII. Kelemen, pápává léte előtt, a szent-lőrinczi könyvtárt (Florenzben) és az e nevű templomban ősei sirboltját rendelte meg a nagy mesternek. Azután Rómában is akarta volna őt alkalmazni. Azonban Michel-Angelo, miután az urbinoi herceggel, II.

Gyula unokaöccsével tisztába hozta a nagybátyja sírboltjának számadásait, visszatért Florenzbe, hogy a könyvtárt és sírboltot bevégezze, melyek legjobb művei közé tartoznak. Mielőtt Rómát elhagyta, a Minerva-templomban fölállította a keresztet ölelő krisztus szobrát.

VII. Kelemen pápasága első éveit, mint tudjuk, szomorú időszakot képeznek Olaszország történetében. A Mediciek kiűzetése s Róma kizsákmányolása, e zavaros időszak nevezetes eseményei. Michel-Angelo a florenzi erődítések főbiztosává nevezetett. Ezért Ferrarába utazik, e hely erődéit tanulmányozza, s visszajő, hogy Florenz egy évig oltalmazza. Azonban e munkák, bármi újjak előtte, hagynak még néhány szabad órát kedvenc tanulmányaira is. Ez időben festé azon Lédát, melyet kortársai annyira magasztalnak, de a melyről csak egy metszet maradt fenn. Folytatta a Medicis-kápolnát is.

Florenzbe bevették. A Medicis-család visszatért, Michel-Angelo néhány hétre Velenczébe menekült; visszajővén Florenzbe, egy barátja házában rejtőzködék, VII. Kelemen megbocsátott neki, s kérte, hogy végezze be a családi kápolnát. A művész négy dicsravatalt tervezett, de a költségek összébb vonatván, csak a Lőrinczét és Juliánét végezte be. Ez emlékeket alkotó szobor-csoportozatban legnevezetesebbek a Gondolkozó (il penseroso) Lőrincz szobra és egy allegorikai alak: az Éj. Egy napon a művész ez alak talapzatán négy sor verset talált, körülbelől ily értelműt:

„Ez Éj, mely itten alszik, több a kőnél:
Angyal hívá őt létre, hő mosolylyal!
Es minthogy alszik: bizonyára ő él.
Ébreszd fel csak, ha kétkedel, — s megszólal!”

Michel-Angelo az Éj nevében így felelt:

„Oh jó nekem hogy alszom s kő vagyok.
Mert ily silány, gyalázatos napokban
Az alvók, a nem érzők boldogok . . .
Oh kérlek, fel ne költö! beszélj halkabban!”

E méla tiltakozás eléggé tanúskodik Michel-Angelo hazafi érzelmeiről, s világosan mutatja, mint gondolkozott hazája urai felől. Azonban az urbinói herczeg, II. Gyula sírboltjának bevég-

zését sürgette; VII. Kelemen pedig ugyanakkor a Sixtus-kápolna két kisebb falának frescókkal ékítését tervezé; tárgyakül az anyagok bukását és az utolsó ítéletet választotta. Michel-Angelo inkább a II. Gyula sírboltját sietett elvégezni, s örökre ketté vágni az örökösök panaszait, kik a munkára előlegezett pénzösszegekért szót emeltek, és ernyedetlenül folytatta a munkát, midőn III. Pál fölkarolta VII. Kelemen tervét. Mivel Buonarotti késett a kápolna frescóihoz fogni, előbb az urbinói herceggel tisztába jöni óhajtván, a pápa rábirta a herceget, hogy elégedjék meg három szoborral Michel-Angelo kezétől s a más hármat bizza más ügyes mesterre. Ez új egyezés szerint a siremlék egy év alatt elkészült úgy, mint ma is látható a S. Pietro in vincoli templomában.

Michel-Angelo hatvanadik évében járt, midőn az Utolsó ítéletet kezdette. Elkészíté a cartonokat, s maga festette a falra az első alapszínezetet. Soha lelkesültebben s több hévvel nem dolgozott. Munkája közben a pápa eljött azt megnézni. Vele volt udvarmestere Cesene Balázs, ki a kárhozottak csoportozatából semmit sem értve, azt találta mondani, hogy a festvény csak korcsmába vagy lebujba való volna. Alig fordított hátat a derék műtész, Michel-Angelo őt is oda festé, még pedig Minosnak, számárfülekkel. Később Balázs úr panaszt tett e miatt a pápánál, ki azonban azt felelé: „tudod, fiam, hogy teljes hatalmam van mennyen és földön, de a pokolban nem parancsolok, onnan téged ki nem húzhatlak, hát csak maradj ott.“

Midőn az Utolsó ítélet bevégzéséhez közeledett, Michel-Angelo az állásról lebukott s lábán keményen megsérült. Kedélye, mely rendszeren is sötét volt, annyira elmordúlt e balesettől, hogy senkivel sem akarta sebét tudatni, bezárkozott s halni kívánt. Rentini, orvosa és barátja, miután soká hiába zörgetett ajtaján, végre sok kerülgetés után hozzá jutott, és nagy bajjal reá birta, hogy engedje bekötözni sebét s gondoljon gyógyulására.

E csüggetegség, e halálkészség, — életírói szerint, — onnan magyarázható, mert mindig a prófétákat olvasta mióta csak munkáját megkezdé, s azoknak írásai lelkét panaszos és sivar képekkel töltötték el.

A sok gáncs daczára, mi az Utolsó ítéletet érte, III. Pál a Vaticanban Sz. Pál kápolnáját építtetvén, annak ékítését ismét Michel-Angelora bizza. Szent Péter basilikája is, Bramante halála

után, bevégzetlenül állott. San-Gallo, ki annak folytatásával megbizva volt, csak annyira tudott menni, hogy az eredeti terven nagyszerűsített változtatásokat dolgozzék ki. Michel-Angelo, San-Gallo tervezéseit figyelmesen megvizsgálva, új rajzot készített, s a templom alaprajzának görög kereszt alakot adott. Temérdek cifraság-részletet elhagyott, s a kupola súlyát megkisebbité. 1546-ban brevét kapott III. Páltól, mely őt felhatalmazza, hogy elődei munkáját szabadon átalakítsa, s egyszersmind súlyos büntetés alatt tilalmat hirdet az új terv változtatása ellen. A művész nagylelkűen visszautasítá az ajánlott 600 római tallér évdíjt, s tizenhét évig dolgozott minden más cél, más jutalom nélkül, egyedül eszméje valóságáért. A kupola oszlopait harmadszor megerősíté; a boltíveket új párkányzattal koronázta; s végre bevégezte e nagyszerű templomot, melyet, igaz, Bramante tervezett — de mely ennek teheflen szelleméből soha meg nem születetett volna. Az ékítések szigorú megválasztása által bebizonyítá felsőségét San-Gallo fölött, ki rajzaiba számtalan egymással ellenkező cifrázatot vegyített. A rendetlenségbe és zavarba Michel-Angelo öszhangot és egyezményt lehel. Megmutatta, hogy többet tud, mint Bramante, s midőn San-Gallo frivol képzelgéseit kijavítá, példát adott, hogy az erő nem kevésbbé ragyog a mérsékletben, mint a pazarságban.

A nagy építészek mind elhaltak. Michel-Angelo maradt csak; a tanács nem habozott reá bízni a Capitolium munkáját. A c o n s e r v a t o r o k (vagy városi tanács) palotája, a Capitolium szárnyai egyike, rajzai után készült.

III. Gyula, a San-Gallo pártjának ármányai daczára, továbbra is ráhagyta a Sz. Péter templom építését. Sőt a Papa Giulio nevet viselő villája építésével is őt bízta meg, mit azután Vignole végzett be.

Florenz és Róma vetélkedtek Michel-Angelo fölött. A nagyherczeg sürgette a Sz. Lőrinczi kápolna és könyvtár befejezését. A pápa Rómában tartotta őt a Sz. Péter templom bevégzésére. Buonarotti a nagyherczeg előtt az aggkor gyöngeségével mentette magát. De mivel honfiai a Giulia-utczában templomot akartak építtetni florenczi sz. János tiszteletére, őt tervet adott elébök, választás végett. Ők a legköltéségesbet választották, s a művész naiv büszkeséggel mondá: „ha ezt kiviszitek, oly templomotok

lesz, milyen a görögöknek és rómaiaknak nem volt soha.“ Szerencsétlenségre az építkezés jövedelmi forrásai elapadtak s a mű befejezetlen maradt.

1557-ben Michel-Angelo, miután a Sz. Péter templom hajójának boltozatait bevégezte, fából elkészítette mindannak, mintázatát, a mi még hátra volt, és gondosan, a legkisebb részletekig megjelölte mindennek mértékszerét. Akaratát kegyeletes tisztelettel hajtották végre a kupola munkáiban. E nagy vállalaton kívül, mi dicsőségére magában is elég volna, még több építészeti művet hajtott végre, minők : a del Popolo kapu homlokzata, a porta Pia; helyre állította a Diocletian fürdejében a nagy teremtet.

Napról napra gyöngülvén, helyettesítettni kérte magát a Sz. Péter templomnál. Az ármánynak sikerült Nanni di Baccio Bigiot neveztetni ki, ki már többszörös jelét adta képtelenségének. Michel-Angelo, egy általa a kupola szolgálatára emelt haszontalan állás miatt kiszidván ezt, a pápánál kieszközölte, hogy Nanni elküldessék s a munka folytatása Vignole- és Ligoriora bizassék.

Előre lehetett már a nagy mester végét látni. Lassú láz jelenté, hogy halála nem késik soká. Unokaöcsését, Buonarotti Leonardot magához hivatá, s röviden tollba monda neki végrendeletét : „Lelkemet Istennek, testemet a földnek, javaimat legközelebbi rokonimnak hagyom.“ — Meghalt 1564. február 15-kén, kilencven éves korában. Testét a Szent Apostolok templomába vitték, hova a pápa őt temettetni rendelé addig, míg a Sz. Péter főegyházában számára más sirbolt készülene. A florenczi nagy-herceg azonban titkon fölösatta a hullát s átvitette hazájába. Szent Lőrincz templomába nagyszerű dics-ravatalt emeltek, a hercegek temetkező helyén. Varchi Benedek mondotta fölötte a gyászbeszédet. A nagy-herceg Buonarotti Leonardnak annyi márványt adott rendelkezésére, mennyi a Vasari által tervezett síremlék létesítésére szükséges volt. Három florenczi szobrász, Giovanne dell'Opera, Battista Lorenzi, és Valerio-Cioli, domborműben készítettek el a ravatalhoz az Építészet, Festészet és Szobrászat alakjait, Vasari az emléket a mester mellszobrával koronázta.

A florenczi Buonarotti-palotában, melyct mindvégig Michel-Angelo utódai laktak, egy csarnok van, hol a legjelesebb florenczi mesterek által élete főbb eseményei vannak ábrázolva.

Több ószerű mondásai is maradtak emlékezetben. Vasari egy napon Buonarotti Leonárd (unoka öcs cse) örömről beszélt vele, kinek éppen fia született. „Nem látom át, monda Michel-Angelo, miért kelljen annyira örülni egy ember születésén, s miért kelljen azt megünnepelni. Ez ünnepek, ez öröm inkább helyén-volnának oly ember halálakor, ki jól élt! Ovid „Tristium“-ában hasonló hely van. — Midőn egy pap-barátja szemére hányt, hogy nem nősült, azt felelé: „Elég nekem, sőt igen sok, életem nyugalma, egy feleség: művészetem. Gyermekeim: munkáim. Ennyi úttóddal megelégszem. Ghiberti Lőrincz sok vagyont és sok örököszt hagyott; tudnok-e ma, hogy élt valaha, ha Sz. János keresztelő kápolnájának érzajtait nem készítette volna? Vagyona széteszolt; gyermekei meghaltak. De a bronzajtóké még állanak.“

Élete vége felé mély szomorúságba süllyedve, im ezt írta:

„Töredékeny hajón hanyatva, viharos tenger közepén, végzem be életem pályáját; közeledem a parthoz, hol mindenki számat ad a jóról vagy rosszról a mit tett. Ah! elismerem, hogy e művészet, mely képzelődésem bálványa és zsarnoka vala, tévelybe ejté azt!

„Szerelmi gondolatok, hiú és édes képzelődések, mivé lesztek most, midőn két halálhoz közeledem, melyek egyike bizonyos, másika fenyeget! Nem! a szobrászat és festészet nem elégíthetnek ki, nem nyugtathatnak meg oly lelket, mely feléd fordult, oh én istenem, s melyet a te szerelmed megemészt.“

Érdekes volna tudni, mely napon, mily alkalommal írta Michel-Angelo e fájdalmas sonettet. Az ember-szeretet csalódásai tették-e őt követelőbbé kedvencz tanulmányai iránt? Művészete munkáiban keresett-e oly örömekeket, melyeket a gyöngédségben s az érzelmek áradásában többé nem találhatott? Emlékezés volt-e ez Colonna Victoriára, kit soká szüzi és mennyei érzéssel szeretett, kinek halálát a kétségbeesés könnyeivel sirató meg? E dicső, de oly hirtelen eltűnt látmány emléke fölött vádolta-e lángeszét, hogy az képtelen volt megvigasztalni őt?

Vagy nagy és nemes lelket kért istentől, melyben a dicsőségtől megnyughassék? Panaszkodott-e, mint a héber törvényhozó, lángeszének mély és hatalmas egyedülisége miatt? A boldogság, mely felé óhajtsái szálltak, nem az volt-e, hogy hírneve fény sugarait oly névre vethesse, melyet nevezni nem mert? . . . Ah?

bizonyára, — nem kétkedett ő lángesze erejében, hanem Isten előtt panaszkodott, egyedülisége miatt!

A szomorúság e gyakori rohamaiban abban telt kedve, hogy a Divina comedia széleit setét rajzokkal borithatta. Nyomon kísérte Alighieri sivar képzelődését. Azonban az idő, irigyen, e becses rögtönzéseket elvonta tőlünk. A példány, melyet rajzaival ékített, szerencsétlenül oda veszett egy hajótörésben a Livorno és Civita Vecchia közti úton.

Michel-Angelo társaságát a nagyok keresték, de ő szívesen elkerülte azokat. Barátai közé számítá kora legjelesebb egyéneit, kik közt első helyet foglalnak némely tanítványai, mint Rosso, Volterre Dániel, Pontormo, Vasari. Gyakran a középszerű művészek társaságát szerette, mint Menighella és Topolino, kik képeket csináltak s árulgatták.

Nyolczvanhárom éves korában Orbán nevű hű szolgáját veszté el, ki Florenz ostroma óta mindig mellette volt. Ime mit irt Vasarinak feleletül a vigasztalásokra, miket e tanítványa neki ír:

„György úr, édes barátom, csak rosszul tudok most irni; azonban felelnem kell leveledre. Tudod mikép halt meg Orbán. Isten kedvezése az, mi egyszersmind a legnagyobb csapás; kedvezés, mert a példa, melyet láttam, mikép hal meg a becsületes ember, nem csak halni tanít meg, hanem a halált óhajtani is. Huszonhat évi együttlét után kelle a ritka hű szolgától megválnom! Mily örömem telt abban, hogy őt gazdaggá tehetém, s mily vigasztalásom a gondolatban, hogy ő lesz agg korom istápjja! Most már nincs más reményem, mint hogy őt viszontláthatom a jövő életben. Boldogságáról kezeskedik nekem az: mikép halt meg. A mi jó Orbánomat búsítá, nem az volt, hogy meg kell halnia, hanem az, hogy engem, gyöngeségemmel e gonosz és csalfa világ közepette hagyni kénytelen. Igaz, hogy magával viszi belőlem is a jobb részt, s a mi belőle még itt maradt, csak baj és nyomor. Isten veled.“

Nincs-e a kegyes gyöngédségben, mi e levél minden sorában lehel, diadalmas válasz azok vádjaira, kik Michel-Angelot önzéssel s egybeférhetlenséggel vádolták? Bámuljuk-e, ha szerette elvonni magát azoknak hitvány fecsegései s zajos torzsalkodásai elől, kik akkor is mint ma „a világ“-nak nevezték magokat?

Michel-Angelo szokott társasága : elvégzett munkáinak emlékezete volt, és azoknak égő reménye, elérzett öntudata, melyek még álmaiban éltek, vagy a melyek már tervezve valának. Élete könyvében kevés lap van, melyre nevét dicsően ne írta volna föl. Az egyetlen földi tárgyú szerelem, mely őt szelleme teremtéseitől elvonta, szintoly rejtelmes fátyollal van borítva mint az Alighieri Beatrice-ja. S ki tudja? — miért ijednénk vissza oly hozzávetéstől, mely kegyetlennek látszik, de valószínű? — talán vigasztalan könnyeiben azon meggyőződésre jutott, hogy a boldogság örökre elzárva maradt előtte? Talán a való élet sanyarúsága arra kényszerítette őt, hogy magasabbra emelkedjék, föl az eszme birodalmába? — Érzem, hogy a fájdalom ily magyarázatában, ily kizsákmányolásában, valami leverő és a tömeg szemei előtt szégyénletes önzés van. De a fel nem száradó könnyek mély és teljes értelmének fölfogása nem oldhatja föl a komoly lelkeket a részvét és rokonpanasz kötelességétől. Mindjárt háromszáz éve, hogy Michel-Angelo meghalt; az ember ugyanaz ma, mint akkor volt; de csak igen keveset élt, a ki önmagán, legkedvesebbjéin, vagy a legfényesebb szellemeken kikhez közelítnünk adatott, nem tapasztalta volna igazolva azon sanyarú és hajthatlan törvényt, melyről imént szólék; csak tegnap kezdett érezni és gondolkodni az, ki még nem tudja: mikép mennek végbe legtöbbszörre az eszmék forradalmi, ki nem látja a költő által előttünk kiterjesztett hímes fátyol fényképei alatt a fájdalom tördöféseit, melyek az embert vértették. Chaworth Maria, Beatrice, Colonna Vittoria nélkül, bírnók-e Childe Haroldot, a Divina Comediát, az Utolsó ítéletet?

Örökre sajnós, hogy Michel-Angelo nem hajthatta végre II. Gyula síremlékét úgy, a mint először tervezte vala. A mit így bírnunk, oly kevéssé hasonlít ahhoz, a mit akkor bírnánk, hogy soha nem lehet eléggé vádolni az urbinói herceget és örökös-társait, kik farkar fogásaik által elütötték a művészt a nagyszerű terv teljes kivitelétől. Az emlékek tömör négyszögöt kell vala alkotnia, fülkékkel körülvéve, melyekben álltak volna a *D i a d a l m a k*, oszlopokkal ékítve, mikhez a *F o g l y o k* alakjai lettek volna háttal támasztva. E nagy négyszögön, egy másik, kisebb tömegnek kelle állani, körülvéve a *p r o f é t á k*, és *s y b i l l á k*

óriás alakjaitól. A egésznek pedig, koronául, nagyszerű lobor vala tervezve, mely több jelképes szoborral lett volna ékesítve.

Condivi és Vasari ez emlék némely egyes részleteit illetleg eltérnek egymástól. De az általok fenhagyott leírás után minden- esetre azt lihetjük, hogy e nagyszerű eszme, egészen végre hajtva, fő remeke lett volna a dícső mesternek. Mert a szobrászat, mint maga többször mondá, kedvencz művészete volt; a számtalan szépségek is, mik a Sixtus-kápolnában és az Utolsó ítéletben elra- gadnak, inkább szobrászati mint festői jelleműek.

Nem különös-e, hogy folytonos munkában, kitaró akarat- erőben, fáradatlan tanulmányban, égő és bátor virasztások közt töltött hetven évi pálya alatt, oly ember, ki korának első művésze vala, nem tudá bevégezni, nem viheté ki, nem ruházható fel örök élettel azon eszmét, mely hite szerint a szív hálájának s a mű szépségnek legtökélyesebb kinyomata lett volna? — II. Gyula- lának köszönheté első dícsőségét; jóltevőjének nevét akarta örökíteni életének legnagyobb művei által.

E mausoleum képletes magyarázata, a mint azt Vasarinál találjuk, különöz és erőtett. De mit tesz az? S ki kezeskedik, hogy e magyarázat valóban Michel-Angelotól származik? Mi e márvány-költeményben, a mint az eredetileg tervezve volt, minden komoly lelket egyszerre meglep: a vitézkedő egyház szembeötlő képlete. Próféták, és diadalmak! Ime ezt választotta Michel- Angelo a Gyula emlékének örökítésére. De mit keresnek a sybil- lák a proféták mellett? Mit czéloz a pogány hagyományok és a keresztyén szellem e vegyes házassága! Miért e nehezen rokonít- ható ellentétek? Miért? Mert a század lelkesültsége a régiség iránt, még egy új fölfedezés hevével lángolt; — mert Michel-Angelo csak 21 évvel született Konstantinápoly elesése után; mert a kibujdo- sott görögök, a katolikus Olaszföldre elhozták isteneiket, nyelvöket és ábrándjaikat. Florenzben újplátói iskola támadt, mely az alexandriai rejtelmeket föleleveníté. Midön a Medicik tudós vendégei a „Phaidon“t magyarázták, — a sybillák és a proféták egy és ugyanazon eszmét fejezték ki: a látnoki bölcseséget. Nagylelkű Lörincz tudós vendégei előtt a keresztyén törvény csak a régi bölcsészet erkölcsi átalakulása vala, tisztább, felségesebb, de igazságai alapján azzal rokon.

A Medicis család mausoleumait is ugyanazon sors érte, mint

II. Gyula síremlékét. Az eredeti tervben úgy volt, hogy a temetkezési kápolnába négy emlék jöjön. Azonban csak kettőt találunk. De legalább e kettőt egészen Michel-Angelo keze végezte be. A Julián szobra alján láthatók az Éj és Nappal jelképes alakjai; a Lőrinczének alján a Hajnal- és Alkony. Ezeket az ítészet nyilai és gúnyai nem kímélték meg; kérdezték: hogy jelölhet a márvány ily jelképeket? — Valóban egy kis előzékenység kell, hogy a művész gondolatát kitaláljuk, ha ugyan volt neki ily gondolata, a mi előttem valószínűtlennek látszik. Az alakok igen szépek, annyi bizonyos. Az Éjt nem nehéz megismerni, ha elég az éj ábrázolására az álom, mely fejét lehajtja, s a madár, mely bal lába alatt szunnyad. A Nappal, erőteljes és nyugodt helyzetében, a munkás pilhenését ábrázolhatja a dél órájában. Az Alkony, ötvenéves ember alakját ölté magára, kinek erői még nem fogytak el, de heve már ellankadt. Végre a Hajnal, — ha ő az, — eléggé van ifjúsága s szemérmes keesei által jelölve.

Nyomorult szörszálhasogatások! Michel-Angelo talán csak azért adott nevet ez alakoknak, hogy kora jelképkeresőit bosszantsa; mintegy föloldandó rejtélyt dobta elébök azt, mi előtte kijelölt értelemmel nem birt. Ő, eszméje szerint, képzelme szabadságával faragta a márványt m^l vésője alá került; miért inkább e négy alakot mint másokat? — nem tudom. Tudta-e ő maga is? Egy emlék, vagy álom, — nem elég-e ennyi, az előállítandó alakok neme, kora, helyzete, mozdulatai meghatározására? S ha be volna bizonyítva, hogy ama négy alak valóban a nap négy részét ábrázolja, mi volna velök a szobrász célja? — Florencz gyászának örökké tartóságára célzott-e Michel-Angelo? De hogy magyarázzuk akkor feleletét az Éj lábához irt verssorokra? A két halottat, kiknek sirját vésőjének szeszélye remekművekkel tisztelte meg, maga nem nagyra becsülte.

Részemről megelégsem a bámulással, s keveset törődöm azon rejtélyyel, mely ez isteni márvány alatt lappang.

A B a c h u s és D á v i d, Michel-Angelo ifjúkori művei, mintegy átmenetet képeznek tanulmányai és lángeszének határozott nyilatkozásai között. Egy, a szent szüzből s Krisztusból álló kis csoportozat sokat foglalkoztatta a kor műkedvelőit. A haldokló Krisztus valóban oly korú, minőnek életirói jelölik, de Mária, műértők szerint, igen fiatal arra, hogy ily korú fia lehessen. Condivi

hosszú védiratot ad erre, mit egyenesen Michel-Angelo szájából vett át, mely a szüzességből magyarázza ki a szent Anya természetfölötti ifjúságát, üdeségét. Nem tudom, jó hiszemmel adta-e Michel-Angelo ez igazolást? Krisztus tényleg elérte a férfúságot, s nem foghatom meg, a művész miért törekszik komolyan, theologiai magyarázattal igazolni a legtermészetesebb művészi alkotást, mely kétségtelenül oly önkénytelen vala, hogy igazolására sem gondolt, csak egy perczel is előbb mint szólani kezdett. Egyébiránt e mű egyike Michel-Angelo legbevégzettebb teremtéseinek.

Egy keresztye mellett álló Krisztus, az úgynevezett „Meggötözött Krisztus“ Antonio Metelli által kivive, az akademiáknak kétségkívül igen ékesszóló leczkére adna hasonlóan alkalmat, a vallásos kifejezés és a keresztyén illem felől a szobrászatban. A tanár, mintán elismerné e szobor fejében a lemondás és szenvedés hü kifejezését, bizonyosan hibáztatná, Szent Lukács vagy Sz. Máté nevében, a derék és lábak világias egészségét s kitünőségét. Kétségkívül, ha Condivi síturgeti, erre is új exegesist adott volna Michel-Angelo. Felelhetne volna : hogy a világ Üdvözítőjében a fájdalom nem zárja ki a szépséget; talán az egyházi atyák írásait forgatva, találhatott volna kifejezéseket, melyek mentségét megerősitenék. De hogy Michel-Angelo, Krisztust a pogány hagyományok szellemében ábrázolván, ezt nem meggondolatlanul tevő : eléggé mutatja az, hogy a Mediciek kápolnája számára a két emlék közé még egy szent képet állított, melyen a legszigorúbb casuista sem találhatna semmi kivetni valót. Az anya és gyermek kora itt a legjobb öszhangzatban áll. Továbbá Salamancái Antonio, két, Colonna Vittoria számára készült rajzot tartott fen, egy Krisztust a kereszten és egy keresztről levételt, melyekben a keresztyén hagyományok teljesen meg vannak tartva. Két más rajz, a holt Krisztus és a megostorozott Krisztus, szintén Michel-Angelotól fogalmazva, de Piombói Sebestyén ecsetére bízva, még bővebben is igazolnák szavainkat, ha arra szükség volna.

De Michel-Angelonak szobrászati főremeke, mely őt az új művészetben azon rangba állítja, hol Phidias áll a régiben, — a Mózes szobra, egyike a II. Gyula emlékére szánt szobroknak; a nagyszerű emlékre tervezett negyven alak közül kivive nincs

több mint: egy *Diadala*, mely Florenzben van, — két *Fogoly* az angoulémi muzeumban és *Mózes*, mely a *S. Pietro in vincoli* (megkötözött szent Péter) templomában látható.

Nem töltöm az időt azon szűkkeblű és gáncsoskodó itéletek elésorolásával, melyek két század óta *Mózes* ellen emelkedtek. Szivesen elismerem, hogy e szobor, bármily szép úgy a mint van, nem lett volna kevésbé szép, ha Michel-Angelo héber ruhába öltöztette volna. De e vallomás után — melynek, jól meggondolva, nincs valami nagy fontossága, — ki kell mondanom, hogy e mű általános benyomása: a szomor és tisztelet vegyülete, valami vallásos meghatottság, valami szent lelkesülés borzalma. A héber törvényadó jellemében s tekintetében valami méltóságos és szokatlan van, mit a legtudósabb és legmélyebb gyakorló művészet sem adhat. A kinek tetszik, gáncsolhatja a különöz ügyetlenséget és gyermekte tudatlanságot, mi a ruha redőzetében van; elvesztegetett idő volna, azt mentegezni akarni, mi a művész nagyságából oly keveset von le. *Mózesben* emberfölötti szépség van, isteni szépség, oly örökké való; hogy könnyen nélkülözheti a külső helyességet, azon viszonyos igazságot, mit a tömeg a könyvekből tanul. E férfi szigorú, de nyugodt tekintete, ki Istent látta, vele beszélt, s ki — miután tőle parancsot vett, népét a kitűzött czélig vezette, — kimagyarázhatlan hatalommal bír, az isteni szó eleven emlékezetével, a makacs és elienszegülő tömeg magasztos megvevésével, s egyszersmind teljes elhatározással, feltétlen odaadással, határtalan lemondással.

Mi *Mózesben* mindenek felett bámulatra ragad: a művész által használt eszközök egyszerűsége, a vonalak valódisága, a személy természetes állása. Oly márvány ez, mely gondolkozik, előrelát, magával tanakodik, az eltűnt századok zavart hullámi közt a jövő századok sorsát keresi, — mely kikutatja a gondolat árnyát s abban megnyugszik; oly szellem ez, mely még nem isten, de már nem ember; mely eléggé ismeri a szenvedést arra, hogy megértse és segítsen rajta, de mely előtt a köznapi élet szenvedélyei és nyomorai ismeretlenek. E mély szemekből, e pillákról, melyeknek tekintete oly messze néz a még nem született dolgokba, — könyveknek kellett omlani, de nemes könyveknek, a részvét könyveinek, *Mózes* sirt, de oly sebek fölött, melyeket be nem gyógyíthatott. Ha néha térden kérte istent, hogy hívja őt vissza

küldetéséből s vegye magához, — csakhamar elpirúlt e múlt gyön-
geség fölött. Ez ima után bátrabban, erősödve kelt föl ismét; s
föltette magában, hogy többé nem könyörög istennek, csak a vak
tudatlanság vagy az átalkodott bűn térítéseért!

Mózes vén már, fürtei havának a szél lengetheti fehér pely-
heit. De mikép vénült meg? Volt-e valaha ifjabb s kevesbbé bölcs?
— Homloka redői, viharos kísértetek után maradtak-e vissza, mint
az iszap s fővény a zavaros ár után? Élt-e mielőtt tudott
volna? Nem így jött-e ki isten kezéből, érett évekkkel s bölce-
séggel?

A vonásaira nyomott szomor, nem — mint a közönséges
aggoknál — a kialudt tehetségek utáni bánat, a meglanyhult vér
által nem érezhető örömök miatti tehetlen irigység, s a mozgékony
ifjúság keserű és igaztalan gáncsolása; nem: — a tudomány az,
mely kérd, mely a rosszat javítani akarná, de nem képes; a bölcs
ki a révben ül, látja a fehér tajtéktól elborított vitorlákat, jelt int
az eltévedt hajósnak, s nyög a kikertülhetlen hajótörés fölött; a
szellem az, mely egyszerre sok nemzedékkel él együtt, mely nap-
ról napra remélte, hogy az ősök tévedései, melyek szerenesétlen-
ség s pusztulás közt vetettek magvat, a fogékonyabb utódoknak
bölcseséget és erkölcsöt érlelnek, s mely csalódott reményei fölött
szomorkodik.

Hol vette Michel-Angelo a Mózes isteni alakját? Hol a su-
gallatot reá? Az Exodus olvasásából? De mikép vesztetett el
akkor e szép könyv értelme? Minő szemekkel, minő gondolatokkal
olvasta Ghirlandajo növendéke a törvény öt könyvét? Volt-e éle-
tében valamely titok, melyet nem ismerünk? Magános sétéiben,
hosszú, álmatlan éjein, századja előtt ismeretlen látományok jelen-
tek-e meg neki, megtanítani, mikép uralkodjék korán? — Balgatag
és sötét kérdések! Homályos és sikertelen kutatások! Ő jókor
átlátta, hogy a való élet senmit sem ér, a zaj és hiú beszédek
köréből elvonult a munkás időtöltés és édes eszmélkedés körébe;
emlékeztvén, jósolt. Egyszer elfáradván csak tudni akart; hatal-
mas akarata alatt a márványból Mózes lett, mint a makkból cser-
lesz a nap és harnat erejétől.

Michel-Angelo ama szerencsés időszakok egyikében állt elő,
minők az emberiség történetében csak ritkán találkoznak. Arra érke-
zett, hogy bevégezze, megkoronázza a Ghiberti és Luca della Rob-

bia által kezdett munkát. Nagyobb volt-e azoknál, mert magasabbra emelkedett? Erősebb volt-e, mert folytatta az utat, melyet ők csak megnyitottak? Mert a főveny, mely amazok lába alatt megkéményedett vala, az ő lába nyomát megőrzé: azt kell-e hinnünk, hogy ő más úton járt mint előzői? kétségkívül Michel-Angelo nagyobb mint Ghiberti; de Ghiberti, ha utóbb jó, hihetőleg Michel-Angelo lett volna szintén.

Azt mondtam, hogy Mózes művésze azon helyet foglalja el az újkor műtörténelmében mint az ókoréban Phidias. Valóban mindkettőnek azon ritka szerenese jutott: hogy az előtők vázolt tanulmányokat teljes eszményi alakban állíthatták elé. Húsz százada, hogy Phidias született, midőn Aegina, Argos, Sikyon már híres oskolákkal bírtak, és ez oskolák voltak a Parthenon előkészítői. Phidias korában, mint Michel-Angeloéban, az emberi képzelődés csak egy ihlett lángészre várt. Agéladas és Polykletes ugyanazon szerepet játszák, mint Luca és Ghiberti. Az aeginai szobrászat egyengetett utat az athenéi művészetnek; mint a florenczi keresztelő kápolna ajtai a II. Gyula síremlékének.

Phidias művei közt az olympi Jupiter, mely a keleti császárság viszontagságaiban, hihetőleg a XIII. század elején veszett el, de melyről Rómában egy bámulatos másolat létezik, Michel-Angelo Mózesével több pontban feltűnőleg érintkezik. Phidias Homérrtól vett ihletet, mint Michel-Angelo a Bibliából. Mindkettő a gondolat legmagasabb hatalmát akarta, bevégzett tökélyi alakban kiabrázolni. A görög isten és a héber proféta, az ivarból és márványból kiemelkedve, ugyanazon czélt fejezték ki, s egy közös eszmével és ugyanazon nyugodt magába tért szellemmel bírnak.

De Phidias önkényesebb s kevésbé tudós eljárást követ; ő általános tervnél és az emberi alak nagyobb mérveinél marad; bámulatosan bírja az arczrészek rendezését, egészen áthatotta, magáévá tette azt; kedve szerint átalakítja, eszményíti; nemesíti, magasztja; minden kicsinyes és szűkkörű valódiságot mellöz s kijavít; szabadon töröl és változtat; földülván az embert, megtalálja az istent.

Michel-Angelo tudományosabb. Profétája, ki csak közvetítője s szószólója az istenségnek, nehezebb és fáradságosabb munka, merészségénél fogva, mint Phidias Jupitere. Michel-Angelo látta az arcz izmait, tanulmányozta a redők gépezetét és rejtelmait,

melyeket Phidias is észrevett de nem elemezett. Ő szorosabban nyúl a természethez, a lihegésig megküzd vele; győzelmét drágábban vásárolja meg.

Első tekintetre a Jupiter arcza tisztább és öszhangzatosb mint a Mózesé. Egyszerűbb és nagyobbnek látszik. Derendre rendre, a mint a figyelmesebb tekintet fölfedezi a florenczi márványon mindazon gazdagságot mit reá a művész pazarolt, elbámul s azonnal fölfogja a szövevényes öszhangzatot, mely uralkodik a nagy mű részletein s mindazokat összeköti. Az egymást követő benyomások, melyek eleinte e mű hatását öszhangtalanná tenni látszottak, végre egy mély és általános benyomásban olvadnak össze; több a látni való, de jobban át lehet tekinteni.

Vegyük ugyanazon időszakokból, a képzelet más nemű kifejezéseit; például a drámai költészetet, Sophoklest és Shakespearét. A stratfordi költő akkor született, midőn a chiusii szobrász meghalt.

És ime! a görög tragoedia úgy hasonlít az angol drámához, mint a görög szobrászat a florenczihez. A dallamos elégia kielégíti az athenéi szint; Erzsébet udvarának élénkebb szehvedélyek, mélyebb tanulmányok kellenek. Elektra és Othello, ugyanazon dallam, de ez terjedtebb körü zeneszeren, hangzatosabb, árnyaltabb hűrokkal.

Michel-Angelo szobrai kis számuak; ezen csodálkozunk kellene, ha életirói föl nem jegyezték volna, mikép dolgozott ő márványból. Ritkán tudott vázlatot megállapítani, mi vésűjének mintául szolgálhatott volna. Viaszból nagyjában kialakította a személyek állását és mozdulatait, aztán több gond nélkül megfaragta a ködarabot, bizván magában, hogy el találandja alakjai mozgásának a tért és tárgyat. Néha kijátszotta őt a márvány, a két Fogoly, mi most Párisban van, nincs bevégezve. Néha meg, türelmetlensége és elkedvetlenedése zúzta össze az elkezdett művet; így veszténk el egy Szent-családot, melynek engedetlen márványa föllázadt a művész akarata ellen.

Ha kérdik, mi a Michel-Angelo szobrászatának általános jelleme? ha keressük mindazon márványokban, melyeket bevégeztet vagy félbehagyott, lángesze uralkodó tehetségét, azt hiszem csak egy felelet lehetséges s ez: a cselekvés.

És e kifejezés alatt nem csak a két Fogolynak oly bámula-

tos izom-mozdulatait akarom érteni, nem is csak a Szent-Lőrinczi sírbolt jelképes alakjainak élethű állásait; hanem értem Mózes t és a Gondolkozót is, szintúgy mint az említetteket.

Egy rajzot is bírnok tőle, mit dei Cavalieri Tamás számára készített, *Tityus gigas, a vulture laceratus*, mi a Borghia-villában féldombor műben van kivive, ismeretlen művész által, ki a legnagyobb mértékben egyesíti magában e kítűnő művészet minden segély-forrásait.

A Sixtus kápolna boltozata és az Utolsó ítélet, melyeket egymástól igen távol eső időkben dolgozott, érdekes tanulmányt nyújtanak a föltalálás és kivitel kettős szempontjából. Bár mindkettőben fényesen látjuk ragyogni Michel-Angelo szobrászatának sajátosságait, de azok különbözőleg nyilatkoznak a Boltozat s az Utolsó ítélet festményeiben.

Íme, a Boltozat berendezése következő:

Michel-Angelo a tért kilencz részre osztotta el, s mindenikbe egy, az ó testamentomból vett tárgyat festett, ú. m. 1. Isten a világgosságot és sötétséget elkülönzi. 2. Isten a napot, holdat, a földet s rajta a növényzetet teremti. 3. Isten a vizeket megnépesíti. 4. Ádám teremtése: Isten, angyalaitól környezve, kinyújtja jobb karját, mintegy közölve a teremtett alakkal az élet lehellét. 5. Éva teremtése. 6. A paradicsom elvesztése. 7. Kain és Ábel áldozata. 8. Az özönviz. 9. Nőé ítassága s gyalázata.

A festett párkány alatt, mely a boltozatnak határul s foglaltványul szolgál, Michel-Angelo negyvennyolcz gyermekalakot helyezett el, kettőnkénti csoportokban, különböző helyzetekben, kik mint oszlopok tartják a mennyezetet. Ez alakok közé tizenkét prófétát és sibyllát festett, óriás nagyságban, fölváltva egymás után. Az ablakok felett tizennégy festvény van, s ugyanannyi táblácsba, azon nevekkal, melyek a Krisztus nemzetségfáját alkotják; azon háromszögű térekre pedig, melyeket a fal vastagsága képez, közvetlenül a fény beocsátására szánt nyílások alatt, a művész nyolcz jelenetet festett a házi élethől. A boltozat négy szögletén végre az ércz-kigyó csodája, Hámán kivégeztetése, Góliát halála és Judit árulása ábrázolvák. — Mindehhez tiz kis körbe festett történeti tárgyú kép s több mint ötven külön alak járul, mik csak ékítésül szolgálnak.

Az elősorolt tárgyak fő nehézsége a szereplő személyek ter-

mészterfölkttiségeben áll. Kétségekivül minden festő, lángesze saját-sága szerint, más meg más vonásokkal és színekkel állítandja elő azon költeményeket, melyeket a Biblia előnkbe ad. De az első törvény, ez ábrázolatoknak mindenek felett uralkodó törvénye, multhatlanul az egyszerűség. És lehetlen az egyszerűségből eredő nagyságot tovább vinni, mint Michel-Angelonak sikerült a Sixtus-kápolnában.

A Genesis (teremtés) tárgyai méltóságos gyermetegséggel vannak kezelve, melyhez semmi egyebet nem hasonlíthatok mint magát az Írást. Alkotásai mindenike, egyenként vizsgálva, oly valódi alakokat, oly világos mozdulatokat tár fel, hogy azt kérdjük magunktól: lehetséges-e hogy e személyek másképp cselekedtek volna, mint itt festve van?

Közvélemény, hogy Michel-Angelo kizárólag a különöz és erőltetett mozdulatokban tetszett magának. A Sixtus-kápolna boltozata hangosan és szilárdul utasítja vissza azokat, kik tehetségének egy esetékes tulajdonából, műveinek egésze ellen akarnának vádat kovácsolni. Éva születése, a mint azt Michel-Angelo előnkbe állítja, csupa keces és öszhangzatos vonalokat ad. Kain és Ábel áldozata ritka báj által kitűnő. Nőé ittassága, mely mintegy természetesen fölhív a rendetlen helyzetek- és mozdulatokra, oly komolysággal van kezelve, mely minden vádat lehetlenné tesz.

A házi élet jeleneteiben a részleteket, melyek a költészet köréből kizárva lenni látszottak, annak legfelső magasságába sikerült emelnie.

A Sixtus-kápolna prófétái és sibyllái erővel Mózes mellett foglalnak helyet, alakjok természetfölkötti méltósága által; a ki e különöz képeket egyszer látta, soha el nem felejtheti. Az emlékezet fenekén bámulás s ijedelem benyomása marad, mely minden álmainkhoz vegyül, s mely kisszerűséggel vádolja a legmerészebb alakításokat, melyekkel imetten találkozunk. E csodás arczok mindenikére oly gondolat s erély van fölírva, mi a köznapi látományokat és a csupán emberileg szépet érdektelenné halványítja el.

De meg kell egyszersmind mondanom, hogy e próféták, mintha rosszúl találnák magokat az egyenes falon, melyre őket Michel-Angelo lebüvölte. Az élénk és kirívó ruházatok, a határozott taglejtés, a különöz nyersséggel rajzolt körvonalak, a mozdulat féktelen teljessége, az alakok egész domborulata, tényleg a

szobrászat körébe vonják e műveket. Egy sines e próféták közt, mely fölött ne sajnálkoznánk, hogy miért nincs márványból. Alig lehet elhinni, hogy ecset alatt születtek. S mikor arról a néző meggyőződött, sem mond le előbbi óhajtásáról, és kezével szeretné érinteni a mit szemével érintett.

Az Utolsó ítéletben még sokkal inkább mint a Sixtus-kápolna boltozatán, kitűnik Michel-Angelo saját hivatása. Nem akarom oly utazók együgyűen tudatlan ítéleteit vitatni, mint Simond úr. Ha valaki sok éven át a gazdasági és ipar-kérdéseket tanulmányozta, nem multhatlanul müértő a festészetben. Miután a trágya sajátságait, az alagesővezés előnyeit — csak úgy kitalálni nem lehet, nem tudom átlátni, hogy magasabb rendű kérdések mikép volnának minden készület nélkül megoldhatók? Ha Simond úr s akárhány kedvére utazó bátran kikiáltja, hogy nem foghatja meg mit bámulnak a művészek az Utolsó ítéletben, én nem fogom őket rendre utasítani. Megelégszem annyival, hogy azt mondom nekik, mikép érdekeink s tehetségeink mindegyike külön kiképzést kíván; s ők kikerülhetlen kétföltét (dilemma) közé jutottak vagy képességök hiányzik, vagy a képesség fejletlen maradt, kellő nevelés hiánya miatt, bennök.

Mondatott : hogy az Utolsó ítéletben nincs központi egység. Az egység benne : isten, kitől az ítéletek származnak. A festői alakítás közönséges törvényei ily természetű tárgynál nem bírnak jelentőséggel. Michel-Angelo a kápolna falát három övre osztotta fel; ebben csak a keresztyén (római) hagyományt követte. A Tisztító-tűz és a Pokol, igaz, magokban szintűgy egy-egy bevégzett egész, mint a Paradicsom; de e trilogiának összefűző és föloldhatlan kapasa van : az isteni akarat.

Mi engem az Utolsó ítéletben meglep : az, hogy egész darabok, könnyen s egyszerre márványba kidolgozhatóknak bizonyultak. — Michel-Angelo itt inkább mint bárhol szobrász.

AZ ÉSZAKI SARKVIDÉKEK.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Források : Hearne's Reise vom Fort Prinz Wallis in der Hudson-Bay nach dem nördlichen Weltmeere. Aus dem Englischen von M. C. Sprengel. Halle, 1797. — Chronological history of voyages into the polar regions. By Sir John Barrow. London, 1818. Ross, Voyage of discovery, ect. London, 1819. (A magyar Akademia könyvtárában német fordítása létezik). Journal of a second voyage for the discovery of a North-west-Passage ect. under the command of capitain Parry. London, 1824. Scoresby : Journal of a voyage to the northern whalefishery, ect. Edinburg. 1823. Narrative of a journey to the shores of the Polar Sea, in the years 1819, 20, 21, 22. By John Franklin ect. London, 1824. Reise des k. k. russischen Flottenlieutenants von Wrangell längs der Nordküste von Sibirien und auf dem Eismeere 1821—24. Herausgegeben von C. Ritter. Berlin, 1839. Ferd. v. Wrangell : Physikalische Beobachtungen während seiner Reise auf dem Eismeere 1821—1823. Herausgegeben und bearb. von G. F. Parrot. Berlin, 1827. — Dr. Richardson, Backs Reise durch Nordamerika bis zur Mündung des grossen Fischflusses und an den Küsten des Polarmeeres. Aus dem Englischen von Karl Andree. Leipzig, 1836. Voyages of discovery and research within the Arctic Regions from the year 1819 to the present time ect. By Sir John Barrow, aetatis 82. London és New-York 1846. Castrén : Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838—44. Herausgeg. von Schiefner. Petersburg und Leipzig, 1853. Seemann, Reise um die Welt und drei Fahrten der brittischen Fregatte Herold nach dem nördlichen Polarmeere zur Aufsuchung Franklin's in den Jahren 1848—51. Hannover, 1853.

The discovery of the North-West Passage by H. M. Ship „Investigator“ Capt. R. McClure, 1850, 51, 52, 53, 54. Edited by commander Sherard

Osborn. London, 1856. Reise-Tagebuch des Missionars Joh. Aug. Miertsching, ect. Gnadau, 1855. Armstrong: A personal narrative of the discovery of the North-West Passage ect. London, 1857. Journal d'un voyage aux mers polaires exécuté à la recherche de Sir John Franklin 1851—52. (Bellot jegyzetei szerint) Paris, 1854. Dr. Karl Brandes: Sir John Franklin, die Unternehmungen für seine Rettung und die nordwestliche Durchfahrt. Berlin, 1854. The United States Grinnell Expedition in search of Sir John Franklin ect. by E. K. Kane. New-York, 1853. Arctic Explorations: the second Grinnell Expedition ect. By Elisha Kent Kane. Philadelphia et London, 1856. John Brown: The North-West Passage and the Plans for the search of Sir John Franklin. London, 1858. M'Clintock: The voyage of the Fox in the Arctic Seas. A narrative of the discovery of the fate of Sir John Franklin and his Companions. London, 1859. Eine Nordfahrt. Streifzüge in Island von Pliny Miles. Aus dem Englischen von W. E. Drugulin. Letzpig, 1855. Der hohe Norden in Natur- und Menschenleben dargestellt von Dr. Georg Hartwig. Wiesbaden, 1858.— Nordamerika in geographischen und geschichtlichen Umrissen etc. von Dr. Karl Andree. Braunschweig, 1851.

The Journal of the Royal Geographical Society 22-dik vagyis 1852-diki kötétében: Journey from Great Bear Lake to Wollaston Land, by dr. John Rae in the year 1851. Recent Explorations along the South and East Coast of Viktoria Land by dr. John Rae in the year 1851. Notes on the distribution of animals available as food in the Arctic Regions by A. Petermann. — 23-dik vagyis 1853-diki kötétében: Return of Kennedy. Lady Franklin's vessel the Prince Albert. — Sir John Franklin and the Sea of Spitzbergen, by A. Petermann. — Return of the Isabel from the Arctic Regions, by Inglefield. Origin of the icebergs in the Arctic Seas and on the large continental ice of Greenland, by dr. Rink. — A 24-dik vagyis 1854-diki kötétében: Discovery of the North-West Passage by commander M'Clure. — A 25-dik vagyis 1855-dik kötétben: Enterprise from Behring Strait to Cambridge Bay by Collinson. Sir John Franklin's missing Party by dr. Rae. — A 26-dik vagyis 1856-dik kötétben: Anderson, Descent of Backs Fisch River. Dr. Kane, Search for Franklin up Smith Sound. Findlay, Probable course taken by Sir J. Franklin. Irmingier, Arctic Currents around Greenland. A 27-dik vagyis 1857-dik kötétben: Extracts from Chief-Factor James Anderson's arctic journal etc.

Zeitschrift für allgemeine Erdkunde etc. Herausgegeben von Dr. Gumprecht. Berlin, 1853 óta. Az első kötétben: C. Ritter: Die Auffindung der Nordwest-Passage durch Capit. M'Clure nach den officiellen Berichten; Humboldt und Ritter: Die Auffindung der Nordwest-Passage, C. Ritter: Capitain Sir E. Belcher's Nordpolar-Entdeckungen. A II-dik kötétben: C. Ritter: Die Überwinterung des Capit. Maguire auf der polaren Nordwestküste Amerika's und die West-Esquimauxstämme (1852—53). Etzel: Rink's physikalisch-geogra-

phische Beschreibung von Nord-Grönland. A IV-dik kötetben : Etzel : Rink, die productiven Erwerbsquellen und Bedingungen für den Lebensunterhalt der Bewohner Nordgrönland's. Brandes : Die letzten Unternehmungen zur Rettung Sir John Franklin's und seiner Gefährten. — Az V dik kötetben; Brandes : Die letzte Kunde über Sir John Franklin und seine Gefährten. Brandes : Die Expedition des Dr. Kane jenseit des Smith-Sundes 1853—55. A VI-dik kötetben : Brandes : Reisetagebuch des Missionärs Joh. Aug. Miertsching. Brandes : Die arktische Bootexpedition im Jahre 1855.

Zeitschrift für allgemeine Erdkunde, Neue Folge. Az I. kötetben : Dove : Über das Klima von Nord-Amerika; Die Isothermen des Jahres und der extremen Monate in der Polarprojection. Rink : Der Mineralreichthum Grönlands. Brandes : Die Smith-Sund-Expedition unter Dr. Kane. A II-dik kötetben : Brandes : Die nordwestliche Durchfahrt und ihre Entdeckung. A VII-dik kötetben : Das Schicksal der Expedition Franklin's.

Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über wichtige Neue Erforschungen etc. von Dr. A. Petermann 1855 óta. Az I. kötetben : Rink : Die Vegetation von Nord-Grönland. Petermann : Die Entdeckungen im arktischen Archipel der Parry-Inseln bis zum Jahre 1855. Petermann : Dr. E. Kane's Expedition nach dem Nordpol 1853—55. A II-dik kötetben : Petermann : Die amerik. Entdeckungen im Polar-Meere etc. A III-dik kötetben : Arktische Forschungen. Az V-dik kötetben : Capit. McClintock's Expedition zur Aufsuchung des Erebus und Terror etc. Azonfelül minden kötetben kisebb-nagyobb adalékok.

Unsere Zeit. Leipzig, Brockhaus, 1856. XX. füzet : Die letzten arktischen Expeditionen und ihre Ergebnisse, von dr. K. H. Brandes.

Család könyve 1855-diki folyamában : Az északi sarkvidékek; az északi sarkvidék átjárása (földképpel); 1856-diki folyamában : A sarkföldi vidékek tele; 1857-diki folyamában : Közlemények Kane második utazásából.

Kolumbus és Vasco de Gama tengeri útát kerestek a gazdag Indiába, amaz nyugatnak, emez keletnek hajózva. Az egyik Amerikát fedezte föl, a másik Afrika déli csücsát kerülte meg. Azóta egyik fölfedezés a másikat érte, s lassan-lassan az egész föld kerekésege, a nagy szárazok körvonalai s a még sokkal nagyobb tengerek és számtalan szigeteik fölmerültek a homályból, mely azokat oly sokáig eltakarta volt. De két nagy vidék van még, melyeket eddigelé nem sikerült egészen kikutatni; a mely eszközöket csak az emberi elme kigondolhatott, mindazokat felhasználták a legállhatatosabb lelki szilárdsággal, mind hiába! földünk azon két vidékét még senkisésem járhatta meg. E még ismeret-

len két vidék földünk északi és déli sarkai körül terjed el. Tengerrek, szárazföldek vagy szigetcsoportok vannak-e ottan? nem tudjuk, s tán nemis fogjuk sohasem tudni. Az északi félgömbön a szélesség 80-dik fokán túl csak egyes helyeken jutottak el, a déli félgömbön még eunyire sem juthattak. Tehát az északi sark körül majdnem 10 foknyi, azaz 150 nfdnyi szélességű öv van, melyet még nem ismerünk. Spitzbergen mellett, mely egyik csücsával a szélesség 80-dik fokát érinti, s Grönland nyugati oldalán legmesszibbre jutottak; amott Parry a 82 fokot 45 perczet érte el, emitt pedig pedig Kane a szélesség 79° alatt telet s kirándulásain még 2—3 fokkal odább jutott, sőt két kísérője a 82-dik fokon is túlment ¹⁾.

Az északi sark felé Európa, Ázsia, Amerika és a külön földrészek vehető Grönland nyúlnak fel, de Európa az északi szélesség 70 fokán túl csak igen kis részével, északnyugati csücsával terjed, Amerika északi partjai nagyjából szintén a 70 fok táján futnak el, s csak egyes nyúlványai érnek odább; Ázsia északi partjai ellenben majdnem mindenütt a szélesség 70 fokánál feljebb húzódnak, sőt a Tajmür és Tselinszkin fokhegyek a szélesség 77 fokáig érnek. Grönland végre az északi szélesség 60 fokánál kezdődik s egyenest a sark felé húzódik ismeretlen messzeségre. Amerika északi partjaitól a sark felé össze-visszahányt sziklás szigetek, tengeröblök, szorosok és csatornák terülnek odaig, a meddig azon rettenetes vidéket megvizsgálhatták. Grönland s Európa között, (a szélesség 60 és 70 fokai között), a nagy Island s a kis Färői és Shetland szigetek vannak, a 70. fokon túl Jan Mayen sziget, még odább a kis Medveszigetek s a nagy Spitzbergen nevű szigetcsoport terülnek. Ázsia északi parjain a három részből álló Novája-Zemlja, Kotelnoi, Új-Szibéria s más kisebb szigetek vannak. Végre Ázsia és Amerika között a Kamcsatkai vagy Behring tengerben, az 50 és 60 fokok közt, az Aleuta szigetcsoportot, a Behring-, Réz- és Pribilov-szigeteket találjuk; odább a 70-dik fokon túl Sz. Máté, Vancouver, Sz. Lőrincz, stb. szigetek vannak.

Az északi sarkvidék jeges tengereire, szigeteire és szárazföldi területeire akarom ez úttal olvasómat vinni. De mit keressünk mi magyarok ottan? Miféle érdekünk lehetne abban, hogy oly vidékkel ismerkedjünk meg, hova alkalmasint egyikünk sem fog járni, melylyel semmiféle kereskedelmi vagy egyéb viszonyban

¹⁾ Parry-n és dr. Kane-nen kívül a következők közelítették meg leginkább az északi sarkot, és pedig a Spitzbergentől északra terjedő tengeren: Martin kapitány 1837-ben a 83° 30'; dr. Whitworth 1837-ben „Truelove“ hajón a 82° 30'; Senjen norvég bálnász a 82° 30'; Willis kapitány 1848-ban a 82°, „Aeolus“ norveg bálnászhajó 1855-ben a 82° érték el.

nem állunk, melytől semmi anyagi hasznot nem remélhetünk? — A kik ily kérdéseket intéznek hozzám; kik az ismeretet és tudományt csak a szerint tudják megbecsülni, a mint közvetlen anyagi hasznot ígér; kik tehát a földirati tudást legfeljebb édes hazánknak félig-meddig való ismeretére akarják szorítani: azok számára nem írok; azoktól csak azt kívánom, engedjék meg másoknak, hogy magasabb álláspontra vergődhessenek, magok pedig ériék be azzal, hogy ama nyomorúlt népséghez hasonlítsanak, melyet Ross a Baffin-öböl északi zugában talált. Ezen valami 200 fűből álló népség t. i. egyfelől a tenger, másfelől magas hegyek által elrekesztett völgyben él; Ross látogatásáig nem is gyanította, hogy rajta kívül még más emberek is vannak a földön, s azt hitte, hogy kis földdarabja az egyetlen lakható vidék, s földünk többi része merő lakhatatlan jégtömeg.

Az „északi sarkvidék“ határozatlan kifejezés, s majd szűkebb majd tágabb értelemben veszik. Matematikai tekintetben a sarkkörnek déli határát a sarkkör teszi, mely, mint tudva van, az egyenlítőtől 66 fokra 30 perczre, azaz körülbelül $967\frac{1}{2}$ mfdre, s a sarkponttól 23 fokra 30 perczre, vagyis $352\frac{1}{2}$ mfdre van. De a földünknek növényi és állati életét föltételező és szabályozó tényezők nem egyedül a földirati szélességtől függnek. A melegvonalok, melyek földünk azon helyeit kapcsolják össze, melyeknek évi, évszaki és hónapi közepes mérsékletök egyenlő, nem követik a szélességi körvonalokat, de hol délre hol északra eltérnek azoktól. Noha kivált a növényi élet főleg a nyári melegtől függ, mégis általában véve azon vidékeket, melyeknek évi közepes mérséklete a 0, azaz fagypontra áll, már a hideg, azaz a sarki vidékekhez számíthatjuk. Az északi félgömbön a 0 fokú melegvonal Ázsiában a szélesség 50 és 60 fokai között fut el, Európa felé mind feljebb vonul, s a finn tengeröböl északi szélét megérintvén, még odább északra megyen és Svéd- s Norvégország északi határján a szélesség 70 fokán túlre vonul föl. Azután nyugat felé megint lejjellejebb száll, s Island északi részén és Grönland déli csücska alatt halad el; Amerika északkeleti részén majdnem a szélesség 50-dik fokáig közeledik, de nyugati Amerikában ismét följebb megyen egészen a sarkkörön túlre; azután még egyszer lejjebb húzódik s így Ázsiára csap át. Ha tehát a 0 fokú melegvonal a sarkvidékek déli határjául vesszük, akkor úgy találjuk, hogy Európának csak igen csekély része, Ázsiának és Amerikának pedig azon terjedelmes részei tartoznak oda, melyek a szélesség 60 sőt 50 fokától északra esnek.

Szomorú, elhagyott vidékek azok. A nyár csak néhány hétig tart, s a hó és jég még akkor is uralkodik. Földünk helyzeténél fogva a sarkvidékeken nyáron a napok igen hosszúk, 24 és több óráig, sőt egész hónapokig tartanak. Épen a sarkponton évenként csak egy hosszú nap s egy hosszú éjszaka van. Mikor az északi

félgömbön, tehát nálunk is, a tavasz megnyílik, akko: az északi sarkon hosszú hajnal után fölkel a nap, s mind magasabba emelkedik. De nem úgy mint nálunk, hol az égboltozat egyik pontján, keleten, fölkel, s az égboltozatnak majdnem közepén elhaladván, nyugaton ismét leszáll; hanem a látkörön köröskörül forogva csigavonalban emelkedik feljebb és feljebb egyfolytában vagy három hónapig, s miután legmagasb pontját elérte, ismét csigavonalban köröskörül menve lejjebb és lejjebb száll, míg nem a láthatár alatt eltűnik, csak hosszú alkonyt hagyva maga után. Ekkor tehát a majdnem félévig tartó éjszaka áll be.

Már a sarkkör alatt, vagyis pontosabban a szélesség $66^{\circ} 32\frac{1}{2}$ percze alatt, nyár derekán, 24 óráig egy folytában süt a nap, télen pedig ugyancsak 24 óráig föl nem kel. Azon szélességtől fogva a sark felé mind hosszabbak a nyári napok s azután a téli északák is. Így a szélesség $67^{\circ} 19'$ alatt már egy hónapig, a $69^{\circ} 34'$ alatt két hónapig, a $73^{\circ} 5'$ alatt három hónapig, a $77^{\circ} 38'$ alatt négy hónapig, a $82^{\circ} 35'$ alatt öt hónapig tart a leghosszabb nap.

Azon vidékeken tehát nyáron a folytonos nap és világosság bántja az embert; miatta nem alhatik jól, s a verőfényben csillogó hó- és jégtől könnyen meg is vakúlhat, stb ¹⁾. De a hosszú téli

¹⁾ Ez örökös sarkvidéki nap eleintén örvendeztetőleg hat az utasokra, de csakhamar más érzéseket költ. Dr. Kane így nyilatkozik: „Eleintén valami határozatlan könnyebbülésnek túlláradó érzelmét vettem észre magamban, mintha valami kényszertől megszabadultam volna. Úgy voltam vele, mintha az órák jármát leráztam volna magamról. A ruhaszekrényeinken álló lámpák valami elavult furesaságnak látszottak nekem. De lassanként más érzelmek állottak be. A folytonos vakító változatlan világosság bántott. Lassanként valami ismeretlen, de folytonos ingerlőszernek éreztem hatását. Álmam rövid és szabálytalan lett; az evési órák nyomba követték egymást, s az igen szigorú rendszabályok nélkül, melyeket magamnak szabtam, egészen kiestem volna szokásomból. Végre forró vágy támadt bennem a mindent enyhítő, léleknek és testnek egyaránt nyugalmat adó éjszaka után! — Taylor Bayard, ki 1857-ben Európa legészakibb partjai mentén tett utazást, hasonlólag nyilatkozik ezt mondván: „E szüntelen napvilágosságot már szivemből megúntam, s a sarki éjféli fényét és pompáját örömet odaadnám hazám csillagos éjeiért. Az, hogy nincs éjszaka, egészen megzavar, az időt sem tudjuk jól megkülönböztetni. Az ember sohasem álmos, csak fáradt, s ha a nap fénye mellett nyolcz órát aludt is, még bágyadtabbnak érzi magát, mint lefekvésekor. Végre az álom megszakad s szabálytalanná lesz: a megszokott éjjeli álom helyett az ember igen sokszor alszik el, de mindig csak kis ideig alhatik. Ez végre nem jó, s bizonyos nyugtalanságot és kényelmetlen érzést okoz. — Eleintén az ember azt hiszi, hogy az az éjjeli napvilág valami nagyon

éjszaka még sokkal alkalmatlanabb, a folytonos sötétség felette leverőleg és károsan hat mind a lélekre mind a testre. Hozzájárul a kemény tél, a roppant hideg, mely 30, 40, sőt néha 50 fokra is emelkedik, s mely minden ruházaton keresztülbat, minden folyadékot, húst és zsírt aczélmemény tömeggé változtat. „Minden élelemszereink — írja Kane — nevétséges kinézésű s legkülönbfélebb alakú szilárd testekké váltak; pl. az aszalt alma összeszorult szögekkel és zugokkal teli kemény anyaggá lett, mely karimákba szelt kalcedon-tömeghez hasonlított; épen ez történt az aszalt baraczkával is. Ezt a hordóból kivenni, vagy a hordót róla lehúzni, teljes lehetlen volt. Többféle kísérlet után legjobb s legrövidebb módnak találtuk, a hordót gyümölcsöstül nehéz fejszével ketté vágni s azután az egyes darabokat fölengesztetni. A savanyú káposzta úgy nézett ki, mint a csillámkő vagyis inkább mint a faggyúpala. A káposztarétegeket csak feszítő vas segítségével választhattuk szét. A czukrot fűrészszel kell kivenni s összedarabolni. A vaj és disznózsír súlyos vésőt és ütőt követelnek, törésök kagylós vasércz-pörsenésces felületű . . . Ketté fűrészelt s két napig

kényelmes dolog. Az ember mindig lát, az egész 24 óra alatt folyvást olvashat és írhat; sohasem kell sietnie, mert hisz a napnak nincs vége hossza. Nem kell a munkát estig megtenni, hisz nincs este, a nap folyvást ragyog. De ha a 24 óra néhányszor letelt, a nélkül hogy alkonyodnék, csakhamar azt óhajtja az ember, bárcsak már egyszer sötét is volna, hogy ne látna, ne gondolkodnék, sőt még a mulatságnak is végét óhajtja. Nincs az a kényszerített nyugalom, mely az éjjeli sötétséggel jár, nincs az az édes magány, mely az álomnak legjobb enyhet kölcsönöz. Ha az ember fényes nappal lefekszik, mindúntalan azt véli hallani: „Kelj föl!“ mihelyt szemét megnyitja. Mikor a hajószobába lementem s ott utitársaimat mély álomban találtam, rögtön azon gondolat villana meg agyamban, hogy őket valami baj érte; úgy rémlik előttem, mintha álomszert adta volna nekik, mivel oly jól alusznak, holott a nap teljes erővel süt.“ stb.

Mindazáltal a sarkvidékek hosszú nyári napjában is lehet a tulajdonképi nappal az éji időtől megkülönböztetni. Azon időszak, mely a mérsékelt égöv alatti éjjeli nyolcz órának (estve 8 órától reggel 4 óráig) megfelel, sajátságos jellemű s más természetű mint az igazi nappal többi tizenhat órája. Azon nyolcz óra alatt a viláosság bágyadtabb, a szárazföld és tenger színezetei homályosabbak, az árnyékok halványabbak. A növények lekonyítják leveleiket s becsukják kelyheiket, a madarak nyugalomra telepednek. „Semmisem lehet kedvesebb,“ mondja Osborn M' Clure utazása leírásában, „mint ily sarkvidéki éjszaka, mely megint nemis éjszaka, de inkább hosszú szende szürkület, mely ezüst szalagként a mai napot a tegnappal egyesíti, míg a csillag-talan égboltozat alatt az est és reg karöltve közvetlen szomszédságban egymás mellett ülnek.“

19¹/₂ foknyi meleg mellett a hajókonyhán tartott hordó hús néhány hüvelyknyire a felülete alatt még oly kemény volt mint a kovakő. Egy tuskó lámpaolaj, melyet a hordó dongáiból kifejtettünk, ott állott mint homokkő-henger, melyet a kavicscsal töltött út egyengetésére használnak“ stb.

Mindentűtt hó és jég terül, a merre csak az ember szeme lát. A tengeröblök és csatornák befagynak, s szilárd jég hátuk 10—15 láb vastag; sőt néha 40—50 láb vastag jégtáblákat is leltek. De nem csak a partok hosszában, s a berekesztett öblökön támad ily jég hát, maga a sik tenger is lassanként befagy. Elsőben apró kristályok (sludge) támadnak, melyek a vízben mint hóhelyek úszkálnak. Azon kristályok azután lassanként összeforradnak, elébb gömbölyű darabokká, melyek átfallója csak valami 3 hüvelyknyi, utóbb nagyobb lepényekké, az úgynevezett héjas vagy fánk-jéggé (pancake-ice). E lepényekből végre nagyobb jégtáblák lesznek, melyek néha oly gyorsan összeforradnak, hogy 24 óra alatt több földnyi terjedelmű jégmező támad. E jégmezők nemesak a tengeröblöket és szorosokat hidalják át, de a nagy tengernek kisebb-nagyobb részeit is beborítják, s vastagságuk egyremásra 10—15 lábnyi. Felületök, melyet rendszeren magas hó borít, hol sima, hol rögös és halmos.

Ez egybefüggő kisebb-nagyobb jégmezők, a partok hosszában elnyúló jégövek s a tavasszal és ősszel zajló jégrogók és táblák mellett még nagy jéghegyek is előfordulnak. Ezek a száraz földön támadnak. Tudjuk, hogy pl. a svajczországi magas hegyek völgyeit roppant jegesek (Gletscher) töltik be, melyek észrevétlen lassú mozgással alább meg alább ereszkednek. A sarkvidékeken még sokkal hatalmasabb jegesek támadnak. Ezek a hegyekről a kopár sziklavölgyeken aláereszkedve a tengerig érnek, s néha nagy messzire kinyúlnak a tengerbe. Ezen nyúlványaik idővel a szárazon nyugvó fő tömegtől elszakadnak, s a tengerbe zuhannak, hol azután ide s tova úsznak s az ismeretes jéghegyeket alkotják. A jéghegyek rendszeren függőleges magas falhoz hasonlítanak, de gyakran a legfuresább alakokat mutatják. Roppant nehézségök miatt rendszeren három ötöd-részök a vízben van, s csak két ötöd-részök áll ki, mindazáltal ezen kiálló részök néha 200—300 láb magas. A sekélyebb helyeken megfeneklenek, s ott maradnak, míg a dagadó tenger hullámai el nem hordják, vagy míg el nem olvadnak. Mikor a délibb vidékekre kerülnek, a melegebb víz szüntelen nyaldossa oldalait, ennek folytán elvesztik egyen súlyukat s iszonyatos robajjal felbuknak, a tengert köröröskörül felkavarva. Nyáron az úszó jéghegyek nagyon porhanyósok és törékenyek, s gyakran a lég hirtelen lökésére, egy fejszeütésre, puskalövésre, sőt az ember kiáltására is kettéhasadnak vagy egészen összeomlanak. A hajós nagyon fél a jéghegyek közelétől,

de néha azok szolgáltatnak neki biztos menhelyet, hol a hajót kikötheti, vagy azt a zajló jégrögök ellen biztosíthatja ¹⁾.

A Sarkitenger legnevezeteseb tüneményeihez tartozik a jégnek viszfénye, (ice-blink), mely az égen látszik. Ez a hajnalhoz hasonlítható, csak hogy nem piros, hanem fehéres világos fény, mely tetemes távolságra feltűnteti a tengeren elterülő jeget, midőn a hajós különben még nyomát sem látja. A jégnek azon viszfénye az égen a tapasztalt hajósnak igen nagy hasznára lehet, miután vele nemcsak általában azt tudatja, hogy nem sokára nagy jégtömegekre fog találni, de neki még azt is előre mutatja, milyen alakja s természete van azon jégnek, tömött-e vagy porhanyós, folytonos-e vagy nyílásos. Így Scoresby, a híres és tudós czethalász, beszéli, hogy 1821 jun. 7. oly világos jég-viszfényt látta a távoli láthatáron, hogy köröskörül 20—30 mfldre minden egyes mezőnek alakját s valószínű terjedelmét világosan megkülönböztethette. A jégrög-területet s nyílt jeget a homályosabb sárgásabb fényben ismerheté föl, míg a hajózható csatornák a jég-viszfény közepett sötétkék csíkokat vagy kékes fekete foltot láttak.

¹⁾ Tán nem felesleges dolog, ha e helyen az angol és amerikai hajósok által használt jég-műszókat felhordjuk s Parry és Kane nyomán megmagyarrázzuk. A jéghegy (iceberg) egyes nagy jégtömeg, mely a szárazföldön támadt jegesektől elválván, a tengerre jutott. A jégmező (field, fieldice) terjedelmes, s rendszeren igen vastag jégterület, melynek végét az árboczkosárból el nem láthatni. Mikor a jégterület kisebb s áttekinthető, tehát nagyobb jégmezőnek elszakadt darajja, akkor jégfoltnak (floe) mondják. Bay-floe oly jégfolt, mely nem régen alakult az öbölí vagyis új jégből (bay-ice); hummocks egyes jégrögök vagy halmok, melyek jégmezőn vannak, s melyek főleg a jégmezők összeütközése folytán szétdarabolt s egymáshozhalmozódó jégből támadnak; pack tömeges jég, azaz egymáshoz többé-kevesbbé szorosan összeszorult, úszó jégrögök területe; patch tömeges jégfolt azaz úszó darabokból álló kisebb jégterület; loose-ice oly laza jégterület, melyen keresztül a hajó útát törhet magának; sailing-ice oly összedarabolt zajló jég, melyen a hajó minden baj nélkül keresztül mehet; brash-ice összedarabolt, porhanyós jég; cake-ice összeradt jég, mely az év első felében támadt; heavy-ice súlyos tömött jég, mely igen mélyen jár; calf jégborjú oly darab, mely a jéghegy vagy jégmező alsó részétől elválván, rögtön a víz felszínére került; ice-table jégtábla, lapos jégdarab; ice-belt jégöv a part hoszszában a víz rendes színe fölött függő jégsegély; land-ice föld jég előfokok közé zárt vagy partokhoz ragadt jégmező. Barrier jégrekesz, mely a hajózható helyet keresztben elzárja; tongue jégnyelv a jéghegyből vagy mezőből a víz alatt szintesen kiálló nyúlvány; lead szélesebb csatorna a jég között; lane vagy vein keskenyebb nyílás vagy járás a jég között.

Csak e jég-viszfény útmutatása szerint szabadülhatott ki a jéggel környezett medenczéből. Valamint a jég, úgy a szabad víz is sajátságos, sötét homályos viszfényt vet az égre, ezt vízi égnek (water sky) mondják.

Nyáron, mint már említettük, azon sarki vidékeken a nap folyton folyvást süt, de gyakran igen sűrű ködök vannak, kivált júliusban, melyek a hajózást épen a legalkalmasabb időben akadályozzák.

Télen folytonos éjszaka borong; mindazáltal azon hosszú éjszaka is időről időre megvilágittatik. Egy az, hogy a sarki vidékeken a nap lementé után hosszú alkony következik, s fölkelését is hosszú hajnal előzi meg. Az alkony és hajnal vagyis a szürkület együtt véve épen a sark alatt valami 100 napig tart. Továbbá valamint nyáron a nap folyvást a láthatár fölött kering, úgy a hold is köröskörül mozog az ég boltozatán, tehát mikor világít, lenyugvás nélkül folyton folyvást világít. Végre még egy sajátos tünemény járul hozzá, mely a sarkvidékek sajátja, ez az északi s illetőleg déli fény.

Sötét éj borong a földön; az eget gyöngéd ködfátyol takarja, melyen át a csillagok bágyadt fényvel pislognak. Egyszerre széles világos fényív támad a láthatáron; e fényív néha órákig lobog és libeg más-más alakban; azután fényugarak és fénycsomók villognak ki részint a fényívből, részint a láthatárnak más pontjaiból is. E fényugarak és tűzoszlopok hol összeolvadnak hullámzó reszkető lángtengerré, melynek hullámjai minden pillanatban változnak; hol sötét, füstféle sávolyok által elválasztvák egymástól. Majd a sötét közök is felfeliobognak, a világító színes sugarak felséges fénykupolává, az úgynevezett koronává egyesülnek, s az egész fénytünemény legpompásabb alakját ölti magára. A sugarak alú veresek, a középben zöldek, a tetőpontou halvány-sárgák; fényök nőttön nő, lobogásuk mind gyorsabb. A színek a legtisztábbak, leggyöngédebbek, legátlátszóbbak. A veres szín majdnem vérpirossá, a zöld smaragdzölddé változik. Míg a mennybolt északi fele ily hullámzó, szüntelen változó fényárral van elöntve, a föld is valami bűbajos fényben úszik. A tenger oly fekete, mintha kögyantából állna, s erősen elüt a végtelen fehér hólepel-től, mely a földet takarja. Minden tárgy, úgy látszik, rezgésben van; mintha az egész dolog csak játszi álomkép volna. A szikla-csúcsokat lobogó fény környezi, mely, úgy látszik, magából a sziklából lángol fel; köröskörül mély csend uralkodik s növeli a pompás látvány bájait. De végre a fénykorona elmosódik, a fényívek szétfoszlanak, a sugarak összehúzódnak, gyérülnek s elhalványodnak. Nem sokára az egész mennybolton csak elszórt, halvány, majdnem hamvasszínű foltokat látunk, melyek lassanként fehér felleggé változnak. Végre ezen foltok is eltűnnek, s ismét sötét éjszaka burkolja be a rideg tájéket.

Az északi fény a legváltozatosabb alakokban mutatkozik, nem mindig olyan szép, mint leirtuk. 24 óra alatt legfeljebb kétszer mutatkozik, de gyakran hosszabb ideig épen nem látszik. Mint tudjuk, néhanéha nálunk is látható, de sohasem oly ragyogó pompában, mint a sarkvidékeken.

Alföldi vendégünk, a tündéri délibáb, természetesen csak nyáron fordulhat elő a sarkvidéken. A hajósok nem szeretik e tüneményt, mert bizonyos távolságra minden tárgy rezgő, határozatlan körvonalokat kap, s már az egyikét angol mfdre levő hajókat sem ismerhetni meg, a jégmezők és rögök pedig a legkülönösebb csoportozatokban és alakokban mutatkoznak. Gyakran magas jégfal és bástyák látszanak a hajót környezni; máskor a tenger közepett száraz földet, roppant templomokat, tornyokat, oszlopokat, egész nagy várost láthatni, valamint hajókat ott, hol hajó sohasem járhat.

Igaz, a sarkvidékeknek is vannak szépségeik; az éjszakát a legszebb, biborszínű hajnal és alkony s a csillagok bámulatos ragyogása deríti föl, s az északi fény a legpompásabb színekkel ragyog; nyáron néha hármas és négyes napok járnak az égen, színes ívekkel összekapcsolvák, s aranyos sugarakat vetnek az azurkék vagy ezüstös fényben csillogó jéghegyekre; a hőmező itt-ott karminvörös lepellel van borítva. Mindazáltal elhagyott rideg vidékek azok. De még ott is életet találunk, növényeket és állatokat mind a szárazon, mind a tengerben, sőt emberek is élnek, a szélességnek majdnem 79 fokáig.

A sarkvidékeket általában két külön övre oszthatjuk, t. i. a fátlan puszták s az erdőségek öveire. Ázsiában az északi fátlan vidékeket tundráknak, Amerikában pedig kopár földnek (barren-grounds, barrens) nevezik. E pusztavidék a Jeges tenger szigetein s a belé nyúló szárazföldeken északról délre bizonyos szélességig terül. Legdélibbre Labradorban nyúlik le, hol a szélesség 57. fokát éri el. A Hudsonöböl túlsó oldalán, az amerikai szárazon, körülbelül a szél. 60. fokáig ér a pusztavidék déli határvonala, onnan kezdve mind odább északra húzódik a Mackenzie folyóig, melynek partján az erdőség a szélesség 68-dik fokáig s még odább szorítja a pusztavidéket. De az a Mackenzie-n túl ismét délibbre terül s a Behring-tenger partján a szél. 65. fokáig nyúlik le. Ázsiában, a csukcsok földjén a pusztavidék vagy tundra a szél. 63. fokáig ér, de azután feljebb meg feljebb húzódik a Lena folyóig, hol az erdős vidék, Anjou szerint, a szélesség 71. fokáig terjed. Azután a pusztavidék megint délibbre húzódik az Obi folyóig, hol a sarkkörön alülig terjed, onnan ismét északibbra vonul, s végre Norvégország északi partján csak a szélesség 71. fokáig terjed. Azonban a puszták s erdős vidékek határvonalát nem lehet szabatosan meghatározni, mert a két vidék közt bizo-

nyos átmeneti terület van, hol majd az egyik, majd a másik előbbre nyomul.

A sark felé meddig nyúlik el a pusztavidék északi határvonala, vagyis hol szűnik meg minden növényzet, azt nem tudjuk. Még senkisémm nyomulhatott odáig, hol az örökös hó és jégvonal a tenger színéig leér; még senkisémm talált oly földet, melyen a hó legalább néhány napra el nem olvadna. Az iramszarvasok Spitzbergen szigetén még a szél. 80. foka táján is tápláló füvet és zuzmókat találnak; még Új-Szibériában is vannak vándoregerek (lemming), melyek bizonyosan nem a hóval táplálkoznak. Kane vizsgálatai hihetővé teszik, hogy még a sark alatt is van növényzet, haugyan ott alkalmas fekvésű szárazföld vagy szigetek vannak.

A szibériai tundrák s az amerikai kopár földek együttvéve egész Európánál jóval nagyobb területet foglalnak el.

September elején, mikor a fagyok a tél közeledését hirdetik, általános költözködés támad a pusztavidéken; a ludak, kacsák és hattyúk sűrű foltokban dél felé szállnak; a parti madarak is szelidebb tájakra vonódnak, hol télen be nem fagyott vizeket találhatnak; az iramszarvas odahagyja a nyílt gyeptételeket s az erdős vidékre menekül; a tokok és lazacok ellenben északra, a mély tengerbe költözködnek. A folyók, tavak, mocsárok és tengeröblök csakhamar befagynak: az egész roppant földövet vastag hó és jégrétegek borítják, s a nyílt téreken a Jeges tenger felől jövő dühös északkeleti szelek nyargalnak végig. Mindenütt a rideg balál uralkodik hat, nyolcz, sőt kilenez hónapig, valameddig a rettenetes tél tart.

A növényeket a kifagyástól csak a vastag hótakaró védi meg. E hótakaró több rétegből áll. Elsőben nagy pelyhű, kevéssé tömött s igen sejtes hó esik; ezen alsó rétegre azután a téli, finom és tömött hó esik, melyre tavasszal az esővel kevert hó következik. A hó igen rossz melegvezető, tehát nem engedi, hogy a meleg a földből kisugározzék. Azért benne s alatta nagyobb meleg van, mint a levegőben. Kane az északi szélesség 78° 50' alatt úgy találta, hogy míg a légkörny 27 és fél R. foknyi hideg volt, a hóban 2 lábnyi mélységben csak 17, 4 lábnyi mélységben 13 és $\frac{3}{10}$, 8 lábnyi mélységben pedig már csak 2 és $\frac{6}{10}$ foknyi hideget mutatott a hőmérő. — Tavasszal a nap felé fordított hegylejtőkön a felső hórétegek gyors olvadásnak indulnak, a víz patakként csurog és omlik alá, de az alsó rétegek még meg vannak fagyva s így még folyvást védik a növényeket a vízmosások s az éjjelenként beálló fagyok ellen.

Ha végre a hó eltűnik, s a folyók, tavak és mocsárok fölenvednek, akkor hirtelen az egész pusztavidék új életre fakad s megnépesül. A vándormadarak elláthatlan seregekben jelennek meg, a vízi és parti madarakat a sasok és ölyvek követik; az alacsony

bokrok alatt a fogolymadarak futkosnak, s mikor a nap kisüt, a pintyöke is megszólal. Mig a madársereg északra tart, addig a halak délre úsznak, a folyókon fölfelé, hogy ott a melegebb vizekben ivjanak. Most az ember is megjelenik a nyílt pusztán, halat fog s madarat és mindenféle ködmönös állatot lő, vagy szelid iramszarvasait legelteti.

A tarka virágszőnyeg, melybe a jóságos természet a föld felületét öltözteti, nagyon különböz, a szerint, a mint az illető vidék a tenger színe fölött magasabban vagy alacsonyabban az egyenlítő-től azokat vagy kisebb távolságra van. Az illető helyeken uralkodó s nagyobb jellemző növények szerint földünkön több övet különböztetnek meg. Unger mind a két félgömbön nyolecz-nyolecz növényzeti övet különböztet meg. A sarktól a szélesség 72 fokáig terjedő övet sarki övnek nevezi, ennek évi közepes mérséklete — 13°, 5 R. Ide tartoznak Spitzbergen, Grönland, a Baffin-öböl partja, Melville szigete, északi Szibéria és Novaja Zemlja. Ezen földterületeknek csak kevésajátságos növényfajuk van, s növényzetük egészben véve egyenlő. A fák és cserjék hiányzanak. A növények aprók, legfeljebb arasznyi magasak, pázsitot alkotnak, gyökereik kúszók, virágaik aránylag nagyok. Az egyes fajok igen kevertnek. A zuzmók, mohok, kőtörök, és sásfélék uralkodnak. Kane szerint a simaszárú mák (*Papaver nudicaule*) a legmedvedzettebb növény, mert tavasszal legkorábban búvik ki, s az őszi fagyokat is legtovább állja ki. De Kane a Smith-sundon túl még estikét (*Hesperis Pallasii*) is talált.

Az erdővidék még nagyobb területet foglal el mint a pusztavidék; egész északi Ázsián és Amerikán vonul keresztül, s öve néhol 15, sőt 20 foknyi széles. Északi határa Unger sarkkörívébe esik, mely a szélesség 66 és 72. fokai között terül. Ezen övnek közepes mérséklete 1°, 5 R. Azon földövön rétek csak elvétve fordulnak elő, a téreket mohok és száraz zuzmók borítják, s alacsony cserjénövényzet az erdővidék kezdetét jelöli. A sarkkör-alatti öv a szélesség 58. és 66. fokai között terül; ennek évi közepes mérséklete 3–5° R. Ez övben már az erdei növényzet uralkodik. De a sarkvidéki erdőségek nagyon különböznek a forróövi, pl. az Amazon folyó mellékeinek ős rengeteg erdőitől, ezekben a legkisebb téren is a legkülönbébb növények szorúlnak össze, úgyhogy az útas minden nap új meg új alakokat talál. Az északi erdővidékeken ellenben gyakran roppant területeket egyazonfafaj borít; mindenütt a fenyvek, nyírek és fűzek uralkodnak; csak a réttérségekre (*prairie*) átmenő déli határszélén bükkfák is jelentkeznek. Továbbá az északi erdőt bizonyos ártatlanság jellemzi: nincs ott mérges fa, melynek kigüzlésétől az alatta alvó ember örökre elszenderülne; nincsenek ott mérges kigyók, öldöklő krokodilok, s az azokat népesítő ragadozó állatok sem oly veszedelmeseek, mint a forróövi erdők oroszlányaival és tigriseivel.

Az északi erdővidék fái mindig fiataloknak látszanak, itt-ott ugyan kissé magasabb és vastagabb fák is vannak, de ezek az egészhez képest számba sem vehetők. Nemcsak a kaliforniai fa-óriásokat, melyek 15—30 lábnyi kerületűek s 270 lábnyi magasságot is érnek, nem találjuk az északi erdővidéken, de még az európai közepes nagyságú fákat is hiában keresnők ottan. A rövid nyár hirtelen beálló melege képes ugyan a fákat sarjazásra bírni, de a fiatal sarjagnak nincs elég idejük, hogy fává keményedjenek. Minél odább északra vannak a fák, annál lassabban nőnek; a Nagy Medve-tó mellékén 400 esztendő kell a fának, hogy törzsöke emberderéknyi vastagságra nőjön. Az erdővidék északi határán, a törpe nyomorék fákön számtalan ki nem fejlett tobozokat, rügyeket és hajtásokat találunk; a veresfenyűk gyakran a gallyak és ágak helyett csak egy rakás elszáradt törzshajtást mutatnak. Végre a 2—3 ölnyi, ágatlan fenyűk is eltűnnek, s a mohok alatt csak törpe bokrok lappanganak, melyek alig egy hüvelyknyi vastagok s legfőlebb egyikét lábnyi hosszú, csak fiatal mellék-sarjaik búvnak ki a mohlepel alól.

Szibériában az erdővidéken különösen a következő fajok fordulnak elő: Az erdei fenyű (*Pinus sylvestris*); a czi-boly fenyű (*Pinus cembra*); a szibéri jegenyefenyű (*Abies sibirica*); a sziberiai fenyű (*Picea obovata*); a sziberiai veresfenyű (*Larix sibirica*),

A szibériai erdőket gyakran égések pusztítják el, melyeket az ember vagy szántszándékkal vagy gondatlanságból okoz. Különös, hogy az égések által kipusztult tülevelű fák helyett, a hamuval trágyázott földön a fehér nyír (*Betula alba*) hatalmasodik el, annyira, hogy a többi fákat kiszorítja, pedig különben csak helyel-közzel fordul elő. A nyír még a szélesség 69° alatt törpe, de meglehetősen ép állapotban fordul elő, s még egy fél fokkal odább északra is ember-magasságú nyírfák vannak, de oly revések és törékenyek, hogy törzsük a legkisebb lökésre széttörik.

A törpe gyalogfenyű vagy boróka (*Juniperus nana*) s a berkenyefa (*Sorbus aucuparia*) még Turuchanszkon túl is teremnek. Az égerfa (*Alnus incana*), a veres ribiszke (*Ribes rubrum*), sőt még egy rózsafaj is a Boganida mellett a szélességnek majdnem 72 fokáig terjed,

A szurkosfenyű-erdőkben a földet rendszeren fehéres zuzmók vagy zöldellő mohok borítják; ellenben a jegenyefenyűk alatt cserjés növények, nyír- és fűzbokrok, gyalogfenyű, hamvas, fekete és vörös áfonya cserjék diszlenek. A folyók mentében sűrű fűzbokrok húzódnak el.

Amerikában az északi erdőségek legközönségesebb fafajai: a fehér fenyű (*Abies alba*), mely a Mackenzie folyónál 69. fokig előfordul, De a sarkkörtől északra csak igen védett helyeken nő, 40—50 lábnál magasabbra. Az indiánok szívós gyökerei-

vel a nyírfa kérgét varrják össze, midőn ebből ladikjaikat készítik, s hol a nyírfa nem terem, ladikjaikat a fehér fenyő kérgéből készítik. E végre 30—40 láb magas sudar törzsöket szemelnek ki, ennek kérgét az egyik oldalon hosszában bevágják s azután egészben lefejtik. Az így lefejtett kérget elől és hátul összekötözik, közepén néhány keresztbetett bottal kifeszítik, s megvan a ladik, melybe a limlomon kívül 2—3 indián is beletül. De az ily kéregladik már néhány nap múlva sok vizet szív magába s egészen megpuhul. — A fehér fenyő az egyetlen fa, melyet az eskímkimók zöldelleni látnak, különben partjaikon legfelebb uszadékfát lelnek. A fehér fenyőn kívül előfordulnak: a fekete fenyő (*Abies nigra*); a balsamos fenyő (*Abies balsamea*); a sziürke fenyő (*Pinus banksiana*); a kanadai veres fenyő (*Larix americana*); továbbá: a papírnyírfa (*Betula papyracea*), melynek kérgéből az indiánok rendszeren ladikjaikat készítik; két törpe nyírfa (*B. nana* és *B. pumila*) s egy égerfa-faj (*Alnus incana*).

Az erdőégek Amerikában is gyakoriak; az égések következtén kipusztult fehérfenyő helyett bizonyos nyír szokott elterjedni, mely sűrű bozótokat képez. A folyók és tavak partjain egész a Sarki-tengerig fűzfa-sűrűségek vannak, úgy a tengerparton is.

A gyümölcsfa helyét boggyós cserjék pótolják ki. A fekete, hamvas, lápi, kék, veres áfonya s más effélék északra az erdővidéken túl is terjednek.

A vadrizs (*Hydropyrum esculentum*), melyet a kanadai tavak mellékein lakozó indiánok learatnak, úgy a komló és más kűsző növények is csak a Winipeg taváig érnek északra. A termesztési növények a sarkvidéknek legfelebb déli határát érik el. A tengeri Amerikában egyes helyeken a szélesség 51°-ig természetik, Szibériában épen nem. A búza Amerikában a 61., Skandinávia nyugati partjain a 62., sőt egyes helyeken a 64., a keleti tenger mellékein csak Rigáig és Libanig vagyis az 57 és 55. fokig, Szibériában is körülbelöl azon szélességig természetik. Az árpa és rozs a Mezen folyónál a szél. 65° 50'-ig, a Pecsoránál a 65° 30'-ig, Norvégiában a 70°-ig, Amerikában legfelebb a 65°-ig érik meg. Zab a sarkvidéken épen nem természetik. A tatárka és burgonya a Mezen folyó mentén s Amerikában a Mackenzie folyónál a 65°-ig terem. De Good Hope erőd vagy szállás környékén már a burgonya sem terem, s még csak a répa, odább Peel folyónál pedig már csak a zsázsa természetű. (Good Hope szállásnál a föld, Lefroy szerint, 46 lábnyi mélységre van megfagyva, s nyáron legfelebb néhány hüvelyknyi mélységre enged föl). Észak-Amerika keleti partjain a burgonya csak Hebron telepig (Labradorban) a szélesség 58° 15'-ig terem, Grönlandban épen nem természetű.

A sarkvidékek állatvilága Amerikában és Ázsiában sok ha-

sonlatosságot mutat, kivált a legészakibb részeken, hol a szárazföldek egymáshoz közelednek s hol ugyanazon természeti föltételek vannak. De az amerikai erdővidék füevő, valamint a nagy költözésekre alkalmatlan hűsevő állatai is fajilag különböznek az ázsiai erdővidék állataitól. Legszegényebb természetesen mind a növényi mind az állati élet ott, hol aránylag a legnagyobb hideg uralkodik. Amerikában a Davis-szoros, Baffin-öböl, Lankaszter-szund, Barrow-szoros, Herczeg-kormányzó-bejárás, Boothia-öböl és Fox-esatorna közötti földterületek leghidegebbek s legszegényebbek növényben és állatban. Ázsiában pedig a leghidegebb vidék a szél. 72-dik fokától északra s a keleti hosszúság ¹⁾ 110- és 170-dik fokai között terül. Azon vidéken tehát aránylag legkevesebb, a Kolüma és Lena folyók mellékén pedig legtöbb állat van.

Az erdővidék különösen a prémes állatok hazája. Amerika erdős és pusztá vidékeit népesítik: a fekete amerikai medve; az európaihoz hasonlító barna medve; a sarki vagy jég-medve, melyet északra a 82. fokig találtak; a mosdómedve; a fehér, fekete, feketebarna, foltos és szürke farkas; több kutyafaj, különösen az indiánok vadászcebe s az eskimók vontatókutyája; az amerikai róka, melynek fekete, ezüstsínű, lügszínű, fehér és kék fajai vannak; a sarki vagy jégróka; a kanadai hiúz; az amerikai nyúl; a sarki vagy jégnyúl; a nagyevő (wolverene, gulo luscus); a hölgymenyét, menyétgörény (Mustela vison); nyászt: pekan-nyest (Mustela canadensis); szagosgörény (Skink vagy Skunk); kanadai vidra s a tengeri vidra. Továbbá a pézsmapatkány (Fiber zibethicus, muskvas vagy vatsus); köfali ürge (Spermophylus Parryi); szökőegér és borz. Legfontosabb prémes állat a hó-d, mely egész Amerikában Labradortól a Csendes tenger partjáig van elterjedve. Északi Ázsiában a czóboly a legkeresettebb prémes állat. Az őrlőkből előfordulnak: a gyökerész-egér (Arvicola oecconomus), különösen Ázsiában az Obi folyótól Kamcsatkáig; a vándoregér vagy lemming.

A gimek közül a jávorszarvas mind Amerikában mind Ázsiában fordul elő; az iramszarvasnak Amerikában két faja van; ugyan ott a csavart agancsú szarvas vagy vapiti is él. Ott találjuk a pézsmäökröt és vadbivalyt.

A prémes állatok a sok túldzötetés miatt mindinkább gyérülnek. Kamcsatkában hajdan annyi czóboly volt, hogy bőrével a lakosok ladikjaikat is bevonták, most pedig már nagyon megfogyott. Szibériában évenként valami 50,000 jégrókat s 60,000 sárga rókát (Canis corsac) ölnek le. A Hudson-öböl-társulat, mely leginkább prémkereskedéssel foglalkozik, 1848-ban 2884 szarvas, 21,349 hó-d, 150,785 nyest, 6,683 vidra, 900 ezüstróka, 19,444

¹⁾ A hosszúságot, ha különösen meg nem jelöljük, a greenwichi délkörtől számítják.

másféle róka, 218,553 muskvas, 6099 medve, 31,115 hiúz, 38,100 menyét, 11,294 farkas, 708 wolverene, 2090 mosdómedve (raccoon) bőrét adta el. Angliába 1851-ben a különféle országokból összesen bevitetett : 59,959 hód, 230,480 hölgymenyét, 65,899 görény, 789,955 kecske, 616,704 gidó, 1,600,109 bárány, 220,669 nyuszt, 191, 729 menyét, 1,541,268 pézsmapatkány, 465,310 mosdómedve, 769,756 foka, 736,204 juh s 4,582,619 mókus bundája.

Ily sok négylábú, prémes állat népesíti az északi vidékeket. De a sokféle madarak száma végtelenül nagyobb. Mibelyt tavaszszal a hó és jég fölenged, a délibb tartományokban telet madarak megszámlálhatlan sargei azonnal fölkerelkednek, s ellepik a mocsárokat és tavakat, a folyók és tengerek partjait s a tengernek kisebb-nagyobb szigeteit. A parti és vízimadarak sokasága az északi vidékeken általában nagyobb mint a szárazföldi madaraké, s a pászta és költözködő madarak ismét számosabbak mint a helybenmaradók. Az északi rideg tengerek kopár szigetein a legkecsesebb, legfelségesebb s legmelegebb tollazatú madarak fészkelnek. Ide tartoznak : a vad hattyú, a bevik-hattyú, a kanadai lúd, a fehérhomlokú vagy kaczagó lúd, a jéglúd, az örvös lúd, a veresbgyü lúd ; a hosszúfarkú vagyis jégkacsa, a pompás kacsa, a dnnakacsa ; a köszáli hófajd, a tengeri hollók vagy kormoránok, a totykák (soland-geese), a szürke lumme, a fekete lumme ; a tengeri fecske, a háromujjú csüllő, a vészcsüllő, a szürke csüllő vagyis polgármester, a köpenycsüllő, a rablócsüllő, a jéghojsza vagy fulmár, a buvárhojsza, stb.

Miként a parti és vízi madarak sokkal számosabbak, mint a szárazföldiek, úgy általában a vízben élő állatok végtelenül számosabbak a szárazon élőknel. Valóban csodálatos dolog, hogy a jeges Sarkitenger is, melynek hőmérséke nyáron is csaknem fagyvást a fagypontra áll, oly igen sok mindenféle állattal van megnepesítve ; sőt a legóriásibb tengeri növények, az alariák, melyeknek levelei egy ölnyire nőnek, a száz rőf hosszú nereocysták s a széleslevelű thalassophyllák, épen azon fagyos tengerben fordulnak elő és sűrű rengetegeket alkotnak, egy úttal a legnagyobb állatok is abban élnek. Mindenütt, a meddig a hajósok eljuthattak, a tengert tömve találták nagy és kis állatokkal, az óriási bálnától kezdve a legapróbb héjanczokig, bomlaszokig és puhányokig. A grönlandi tenger gyakran ezer mfdnyi kiterjedésben olajzöld színre van festve ; e színt a képzelhetlen sokaságú apró bomlaszoktól kapja, melyeket meduzának neveznek. A bálnák, rozsmárok és fókák mellett megszámlálhatlan hering, tökegadóc és másféle halseregek tartózkodnak ; a folyók és tavak is bemzsegnek a sok haltól. Amerika folyóiban és tavaiban különösen a fehérkeszeg, pisztráng, csuka és ponty, Szibéria folyóiban pedig kivált a tok és lazac fordul elő nagy mennyiségben. A lazacfajok a legészakibb vizekben élnek ; a Jegestengerből a folyókon délre költöz-

nek, Amerikában a Rabszolga taváig, s ott ivnak. Islandon 8 lazacfaj van.

A tengeri emlősök a legnagyobb állatokhoz tartoznak. A sarkvidéki tengerek minden bálnafaját még nem is ismerik. Legismeretesebb a közönséges vagy grönlandi bálna, melynek hossza 60—70 lábnyi, kerülete pedig legvastagabb részén 30—40 lábnyi; a halormós bálna (Finnfisch) még hosszabb, de nyúlankabb testű; a hosszúfejű fizétert homlokán levő zsirja (spermaceti) miatt üldözik; az agyard vagy narvál vízszintesen kiálló, 8—10 láb hosszú szarva vagyis agyara becsebb mint az elefánté; a kardos cselle (delphinus orca) a bálnának veszélyes ellensége; a fekete cselle is kitünik nagysága által; a fehér s a kacsaurru cselle kisebb fajok. A bálna után a sarkvidéki vadászok és hajósok a fókát üldözik leginkább. Az eskimo csak ott élhet meg, hol fóka van. A sok fókafaj közül csak a taréjos, grönlandi és szakállas, s a közönséges fókát vagyis tengeri kutyát, tengeri borjút, azután a medvefókát és oroszlányfókát említjük meg. Igen nevezetes állat a rozmár is. Az úgynevezett kérges állatot (Rhytina Stelleri), melyet Steller 1741-ben Bebring szigetén fölfedezett, s mely 23 lábnyi hosszúságot ért, az oroszok már egészen kipusztították; 1768-ban az utolsó példányt ütötték agyon, legalább azóta sehohsem találták. A többi nagy állatok is a sok üldöztetés miatt mindinkább fogynak, vagy pedig odább északra, a nehezen megközelíthető tengerekbe és szigetekre menekülnek, s a bálnászat most már igen bizonytalan és veszélyes vállalat. Újfundland partjain évenként valami 300,000 fóka öletik meg.

A mívelt országok emberei csak kis időre szokták különböző célekből, a zord sarkvidékeket meglátogatni. De ezeknek állandó emberi lakosaik is vannak. Ázsiában ugyan a Sarkitenger szigetei lakatlanok; az altai nemzetcsaládhoz tartozó különféle nevű népségek leginkább csak az erdősvídeden laknak, s a pusztavídeden, a tundrán, csak itt-ott vannak állandó telepek. Amerikában ellenben az erdősvídeden lakó indián népségektől északra még az eskimo népségek élnek, Grönland nyugati partjain Kane majdnem a szélesség 80-dik fokáig talált eskimókat. Az amerikai szárazföldtől északra levő szigetcsoportokon hajdan jóval odább északra laktak emberek, mint jelenleg. A Barrow-szoros északi partvonalan, Melville szigetén, Albert herczeg s Walesi herczeg földéin, Walesi herczeg csatornája szigetein, Banksföldén, sőt a Wellington-csatorna mentén felfelé Northumberland szundjáig és Grinnell földén is kőházak s egyéb emberi lakok, eleség s más készletek tartására való helyek s mindenféle szerek maradványait lelték. S e most elhagyott emberi lakok és készítmények az ottani égalji viszonyoknál fogva még oly bántatlan állapotban vannak, mintha csak imént hagyattak volna el, holott most a legszélsőbb emberi telepek azon maradványoktól száz meg száz mfddel délíbre

vannak. Banks szigete északnyugati partján, 300 lábnyira a tenger színe fölött, agyagos földön többé-kevésbé megszenesült fenyő- és juharfákat találtak, oly mennyiségben, hogy azoknak egykor ott kellett diszleniök, holott most a kopár és rideg parton csak igen hitvány és gyér fű, néhány moh- és gomba terem. Mindezekből azt következtetik, hogy azon most egészen lakatlan és lakhatatlan vidékek égalja hajdan szelidebb, kedvezőbb volt.

Az ázsiai szigetsoporton, Új-Sziberiában is oly nyomokat találtak, melyek a mostaninál szelidebb égaljra mutatnak. A magas havasokon, úgy tapasztalják, az örök hó és jég terjedelme lassanként növekedik, a jegesek mindinkább nyújtózkodnak. A svajezi havasokon pl. már számos régi szállás, sőt történelmileg ismeretes falvak is a növekedő hótömegek és jegesek által elborítottak; oly térségek, melyek századok előtt sok marhának jó nyári legelőül szolgáltak, most soha föl nem engedő hó és jég alatt vannak. Az északi sarkvidékeken az örök hó és jég terjedelme hasonlóképp növekedik, csakhogy sokkal nagyobb mérvben. Különösen Grönland keleti partjain néhány század óta mindinkább torlódik össze a jégtömeg. E körülményt némelyek az ottani földfelület lassankénti emelkedésének, mások a mexicói tengeröbölből északra tartó meleg tengeri áramlás csökkenésének vagy elhajlásának tulajdonítják ¹⁾.

Az eskimók a sarkvidéki égalj mostohaságaihoz már teljesen hozzátörődtek. Saját nyelvökön „inuit„-oknak, azaz embereknek, nevezik magokat, indián szomszédaik által pedig „eskimai“-knak, azaz nyers-hús-evőknek csúfoltatnak, s európai nevek onnan származott. Roppant területenk elhímlettén élnek; mert Labrador- és Grönlandtól kezdve nyugatra a csukások földéig s a Behring-tenger szigeteiig, azaz kerülből 140 hosszúsági s valami 30 szélességi fokokon vannak elszórva. A keleti eskimo népségek

¹⁾ E tárgyról Babinet a „Revue des deux Mondes“ 1858-ki novemberi füzetében megjelent „L'Océan Islandais“ című czikkében tüzetesebben nyilatkozik. Ő a jégtömegeknek Grönland keleti partjain tapasztalt összehalmozódását, vagyis a hideg növekedését, a mexikói öbölből kiömlő melegítő tengeri áramlás csökkenésének és elhajlásának, ezt pedig az azon szélesség alatti tenger fenéke emelkedésének tulajdonítja. Szerinte ugyanezen okból az Északi-fok körül is a tenger hőmérséke legalább 10 évről 10 évre észrevehetőleg alábbszáll. Ha a tenger fenéke északon csakugyan emelkedik s ennek következtén a mexikói öböl áramlása más irányt vesz, akkor előbb-utóbb Közép-Európa égalja is okvetlenül zordonabbá válik, — Babinet egyébiránt idézett czikkében különösen a Napoleon herceg által „La Reine Hortense“ hajón 1856-ban tett utazás tudományos eredményeit akarja felmutatni. Ez utazást Edmont írta le. Napoleon azonban Jan Mayen szigetét sem érthette el, s az utazásáról megjelent igen díszes munkában újat nem igen találunk.

a dánokkal és angolokkal, a nyugatiak pedig az oroszokkal közlekednek századok óta, de a közepett levő népségek még mulékony érintkezésbe is alig jutottak az európaiakkal. S épen ezen őseredeti vad népségek tűnnek ki jó tulajdonaik által. Ily még el nem romlott jámbor eskimókat M'Clure Albert herczeg földén, dr. Kane a Smith-sund partjain, mások más helyeken találtak. Az orosz, amerikai és angol prémkereskedőkkel közlekedő eskimók mind jobban elfajúlnak s elromlanak: bizonyosan félmíveltséget vesznek föl, mely gonoszabb a teljes vadságnál, s mely csakis abban áll, hogy a szesz italokkal ismerkedtek meg s mértéktelenül élnek, hogy az európai fegyverekkel tudnak bánni, s hogy fölgerjesztett birtokvágyoknál fogva a tolvajlásra hajolnak. Szegényekre csak a Grönland és Labrador partjain levő lithirdető telepek ¹⁾ hatnak jótékonyan; az ottani eskimók már jobbára a keresztyénséget vették föl, és pedig nagyobb sikerrel, mint az oroszok által megke resztelt aleuta-szigetbeliek s egyéb nyugati testvéreik. Az oly annyira elszéledt s oly különböző behatások alatt élő eskimó népségek természetesen egyes dolgokra nézve nagyon eltérnek egymástól, de egészben véve mégis egy nemzetesaládnak tagjai, s a főbb vonásokra nézve megegyeznek egymással. Valamennyien egyazon nyelven többé-kevésbbé eltérő járásaik beszélnék, s testi alkotásuk, jellemök és szokásaik is ugyanazok.

Általában véve deli termetű, vállas, izmos, izgó mozgó emberek. Arczuk széles és lapos, szájok nagyocska, de különben szép szabású s vékony ajkú, orruk széles és behorpadt, pofacsontuk kidudorodó, apró, fekete szemök mélyen ülő s többé-kevésbbé ferde nyílású, kezök és lábok kiesiny, újjaiuk rövidek. Hajok fekete, sima és durva, szemöldük is fekete, szakálluk többnyire ninesen s legfeljebb gyér bajuszuk van. A nyugati népségeknél a férfiak hajokat a fejtetőn levágják, de az asszonyok csinosan felkötik s a két halántékon egy-egy fürtöt alá hagynak esüngeni. Egy szóval az eskimók külsejüknél fogva inkább az európai fehér fajhoz, miutsem a vörhenyes indiánokhoz hasonlítanak, kik irántok a legnagyobb megvetéssel és gyűlöléssel viseltetnek. A piperét ők is ősmérik. Mind testöket, mind ruháikat szeretik ékesíteni. Sok vidéken állukat, pofacsontukat vagy homlokukat egyes vonásokkal tatovirozni szokták. A Behring-szorostól keletre a Mackenzie folyóig tanyázó népségeknél a férfiak rendszeren alsó ajkukat lyukasztják át, s holmi botocskákat, rozsmárfogból való szálkákat, nagy kék vagy zöld üveggyöngyöket, vagy holmi kavicsokat dugnak belé. Némelyek orruk középső porczogóját is átszúrják, s ebbe is holmi csontokat dugnak.

¹⁾ Labradorban már több mint 100 év óta létezik egy protestans missio, melynek négy telepei: Hoffenthal, Nain, Okkak és Hebron. E lithirdető telepeket európai hajó évenként csak egyszer látogatja meg.

Többnyire iramszarvas vagy foka bőréből készült két rendbeli nadrágot és bekest viselnek; a felső bekesen (parka), melyet övvel szorosán derékukhoz kötnek, rendszeren farkasbőrből csinosan készült csuklya van, mely süvegül is szolgál. A nadrág a térden alulig ér s a csizmaszárba van dugva. A madárbőrrel vagy vékony iramszörrel béelt saru szintén iramszarvas vagy foka vagy rozmár bőréből készül. Kezökre télen kettős keztyűt öltenek. Nyáron mikor halászatra vagy vadászatra indulnak, a nehéz felső bekest levetik, s helyette bálna vagy foka béleiből készült zubonyt (kamlejka) öltenek fel, melyen a víz keresztül nem hathat. Az övükről aláfüggő zsacsokban holmi szereiket tartják, dohányt, pipát, aczélt és kovát, vagy csak két fa darabot, melyeket egymáshoz dörzsölve tüzet csinálnak. A nők öltözete hasonló, csakhogy sarujok szára igen bő, úgy hogy azt kosárul is használják, s néha gyermekeiket is abban hordják.

Jóllehet a természet mostoha sága arra kényszeríti az eskimókat, hogy kirekesztő gondjaikat az állati szükségsek kielégítésére fordítsák, s így minden magasabb emberi érzelem és műveltség nélkül vannak, mégis szép tulajdonságaik is vannak. Ők jó- és nyíltszívűek, békeszeretők, derültek, vidámak és elégedettek. Egymással ritkán veszekednek s még ritkábban verekednek, ha csak az európaiak gonosz ajándékával, a szeszes italokkal, mértéktelenül nem éltek. Családjokat nagyon szeretik; a férj jól bánik nejével, ki ugyan a legnehezebb munkát kénytelen végezni, s különösen fiai iránt nagy szeretettel van. Nyomorult hazájokhoz is nagyon ragaszkodnak, s idegen földön nagy honvágyat éreznek. Egymás s az idegenek iránt is általában véve nagyon vendégszeretők¹⁾, a vigadozásra, társalkodásra is igen hajlandók. A szennytől és büztől ugyan nem irtóznak; a tisztaságot, mosakodást nem igen ismerik, szaglási és izlési érzékök bizonyos dolgokra nézve egészen eltompult. Lelki tehetségeikre nézve azonban nagyon

¹⁾ A nyugati eskimók következőleg fogadják a gunyhóikba megszállt vendéget: elsöben mindent eléje tálnak, a mit éléstárokkal lelnak; azután tánczra kerekednek, melyet énekkel kísérnek, s melynek alkalmával a jövevény tetszését mindnyájan vetekedve keresik. A táncz után kiki valami apróságot ajándékoz a vendégnek. A nyugati eskimóknál ritkán találunk falut, melyben külön tánczház nem volna. Ezt a község egyesült erővel építi föl, és pedig ugyanazon modorban mint a lakóházakat, csakhogy az alját rendszeren három lábnyi magasságban a föld felett készítik, nehogy a víz ellepje. A falakat kézidobokkal s néha fa álorczákkal is ékesítik; körskörül mécses lobognak, melyeknek zsírzsükségletét köz adakozás útján fedezik. V. ö. Seemann: Reise um die Welt und drei Fahrten der brit. Fregatte Herold nach dem nordischen Polarmeere, etc. 1853.

meghaladják az indiánokat; értelmesek, az utánzásra igen hajlandók, tanulékonyok és sok tekintetben nagyon ügyesek.

Fegyvereiket s egyéb szerszámaikat csinosan és elég czélszerűn tudják készíteni. Gerelyeik nyelét rendszeren a partjaikon találtató uszadékfából, hegyét pedig rozsmárfogból készítik, kopjái, láncsaik és nyilak hegye éles kőből vagy valami csontból van. Vas szerszámokkal és fegyverekkel csak azok bírnak, kik az európaikkal közlekednek.

Téli lakjaikat hol kőből, hol uszadékfából építik. Rendszeren valami 8 láb mély vermet ásnak, melynek szélét köröskörül vékony faszálakkal és mohhal rakják ki; az így félig a földben levő épületre tetőt raknak, melyet pázsittal vagy földdel beborítanak, de közepén négyszögletű lyukat hagynak, melyre hólyagot feszítenek, s mely ablakul s keményül is szolgál. Bejárásul délkeletre vagy délre menő keskeny, alacsony s 30—40 láb hosszú, földalatti sikátor szolgál, mely egyfelől a szabadba, másfelől a gunyhóba nyílik; e két nyílást vagy ajtót iramszarvasbőrrel zárják be. A sikátor feneke vízszintes s a gunyhó aljával egyenlő mélységű, gyakran ennél valamivel mélyebb; a hideg levegő tehát kívülről be nem hathat a gunyhóba. Ennek oldalain köröskörül holmi ülő- és fekvőhelyek, közepén a tüzhely, sarkain a mécsek vannak. Nagy tüzet sohasem raknak, nehogy a tetőn levő hó elolvadjon, s a víz a gunyhóba csurogjon; a húst rendszeren nyersen költik el, s a világító mécsek elegendő meleget terjesztenek. Mécsül kivájt kő szolgál, melybe halzsirt és mohbelet tesznek.

Sok helyütt csak hógunyhókat raknak. Ezt így teszik. Elsőben a hőmezőn kört vonnak, azután a körön belül levő, kőkeménységű havat 3—4 hüvelyk vastag táblákban kivágják, míg nem a hó alatti jégre jutnak, mely az építendő gunyhó aljaul szolgál. A kivágott hólapokat a kör szélén gondosan egymásra rakják, és pedig keskeny oldaluknál fogva; egy ember belülről, a másik pedig kívülről épít, s így egykét óra alatt a harangforma hóépület teljesen elkészül. Az egyes hólapok illesztékein meleg bálnacsont késsel mennek végig, ekkép a hó kissé fölenged, s a hideg levegő folytan azonnal összeforrad. Az ily hógunyhó 3—4 hüvelyk vastag falai megóvnak a szélőt, de a levegőt és világosságot mégis átteresztik, azért ablak sem kell; de ha mégis nagyobb világosságot akarnak, akkor a tető közepén átlátszó jéglapot illesztenek be. Az ily hógunyhóba is alacsony s kecskeny nyíláson másznak be.

A bálnavadászat több egyén közremunkálkodását kívánja meg, azért azon partokon, hol bálna van, rendszeren több-kevesebb gunyhóból álló eszkimo falvak vannak, különösen Parry fok-hegyétől nyugatra. Grönland nyugati partjain egymástól igen messzire elszórt eskimo telepek csak 2—3 lakból állanak, melyekben néha 20 ember is él. De sok vidéken csak messzire elszórt

egyedül fordúlnak elő, melyekben gyakran több család együtt van.

Nyáron mikor a jég és hó elolvad, a téli gúnyhók rendszeresen vízzel telnek meg s nem lakhatók; akkor az eskimók nyers iramszarvasbőrből készült, kúpalakú sátrak alatt élnek.

Ladikjaik és szánaik készítésében is bámulatos ügyességet tanúsítanak. Kétféle ladikjaik vannak; az egyiket kajaknak vagy bajdarnak, a másikat umiaknak hívják. A kajak körülbelül 18 láb hosszú, de alig két láb széles, elül hátul csúcsos ladikforma farámázat, mely fókabőrrel van gondosan bevonva, úgyhogy belé sem a víz, sem a levegő be nem hathat. Körülbelül a közepén kerek nyílás van. Ez igen csinos készületű ladikban csak egy ember foglalhat helyet, s csak a férfiak használják. Az eskimo, mikor a tengeren kirándulást akar tenni vagy halászatra és vadászatra indul, vállára veszi a könnyű művet, így hordja a szárazon vagy jegen keresztül, s mikor a tengerre jut, belé mászik a középső nyíláson, nyers fókabőrből vagy fókabélből való zubbonyát a nyílás párkánya alatt erősen körülkötí, s ekkép magát egészen összekapcsolja a ladikkal, s csak feje és dereka látszik ki belőle. Kezében kettős lapátú könnyű evezőt forgat, előtte fegyverei vannak, így könnyű mozgással tova repül a ringató hullámokon, melyek gyakran összecsapnak a ladik fölött, de el nem nyelhetik. Az umiak hasonló szerkezetű, de akkora, hogy 50 személy is elfér benne. Árboczán háromszögletű vitorla van a foka bélhártyájából. Az umiakon az asszonyok járnak.

Az eskimók szánya 4—5 láb hosszú s valami 14 hüvelyk széles. A szán talpai rendszeren fából vannak s az agyard szarvával beszegvék, néha csak összetekert s megfagyott fókabőrből is készülnek, a szán többi része a rozmár foga vagy agyard szarva darabjaiból van összeszerkesztve. Ily szán becses birtoknak tekintetik, s mint a gúnyhó apáról fiúra száll.

Az eskimók egyetlen házi állata az eb, mely a sarki farkashoz hasonlít. Nyáron 30 fontnyi terhet is raknak egy-egy kutya bátára, s így indulnak sokáig tartó vadászataikra; télen 6—8 ebet fognak a szánba, melyre néha 5—6 személy is felül. Az ebek a sík helyeken oly sebesen rohannak, hogy egy órában két mfdet is futnak. Ha iramszarvast szaglálnak, feltartóztatlanul neki rohannak, míg csak útol nem érik, s urok azt le nem ejtheti. A foka, rozmár s a rettentő jégmedve vadászatára is idomíthatók. Szóval az ebnek felette nagy hasznát veszi az eskimo, s azért csak is a legnagyobb inségben öli le és eszi meg.

Az eskimók, úgy szólva egész éltökben csak vadászattal és halászáttal foglalkoznak. Nyáron az iramszarvast üldözik, melynek húsát legjobban szeretik, s melynek bőréből rubázatukat és sátrakat készítenek. A dunalúdat is szeretik, húsát megeszik, tollazatába öltözködnek. Télen egyedül a tengeri állatokat vadásztatják, s

ekkor néha egész nap ott guggolnak a szörnyű hidegben, leselekdedve a jég nyílásai közül olykor-olykor felbukkanó rozmárra, fókára, vagy valami halra. Ha efféle nagyobb állatot vagy épen bálnát sikerül megfogniok, akkor az egész telepet öröm járja át, mert mindenkinek része van a zsákmányban. Roppant mennyiség húst és zsírt képesek megenni s meginni; egy lakomára 4—5 fontot is elköltenek, mert a nagy hideg és tengeri levegő az az emésztést rendkívüli mértékben mozdítja elő.

Az északi sarkvidéken való fölfedezési utazásokat mindenha rendkívüli vállalatnak tekintették, melysajátságos intézkedéseket és készülleteket kíván. Kivált 1818. óta a legalkalmasb eszközök és készülletek kitalálásában és használatában lassanként nagy tökéletességre jutottak. A hajókat különösen szerkesztették és szerelték föl; sajátos szerkezetű csónakokat és ladikokat is gondoltak ki, hogy ezek mentől könnyebbek s másfelől mentől erősebbek, s hogy a szárazon és jegen át hordhatók vagy továbbvonhatók legyenek. A szárazon teendő nagyobb kirándulások végett, az utolsó időben, a szánokat használták, melyek szintén különös szerkezetűek, s melyeket rendszeren magok az emberek vontak. Gyakran eskimo kutyákat is használtak a szánok vontatására; Parry egy ízben, t. i. 1827-ben a földszark felé tett utazásán, az iramszarvasokkal is tett kísérletet, de ezeknek a jég rögössége miatt nem vehette hasznát.

(Folytatjuk).

HUNFALVY JÁNOS.

SZERÉMI GYÖRGY

EMLEKIRATA.

Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország Romlásáról 1484—1543. Közli Wenzel Gusztáv m. akad. tag. (Magyar történelmi emlékek. Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. Első kötet. 1857).

A M. T. Akadémia történelmi bizottsága Szerémi György, II. Lajos és János királyok házi káplánjának „Magyarország romlásáról“ hátrahagyott emlékiratában, jeles történet-búvárunk Wenzel Gusztáv által, több szempontból érdekes könyvvel ajándékozta meg irodalmunkat. Teljes mértékben méltányolva azon helyet, melyet Szerémi műve, mint hazai történelmi kútfő elfoglal; mi becsének súlypontját főképen azon oldalára véljük helyezhetni, minélfogva a XVI-dik századbéli nemzeti életnek és közérzületnek hű tükrét szolgáltatván, ama kor szelleméről több tekintetben tanulságos képet nyújt.

E szempont érvényesítésére két-képen lehet és kell Szerémi emlékiratát fölhasználnunk: egyszer a könyvíró magán egyéniségére vonatkozó, s azt jellemző részletek olyatén összeállításával, hogy az így körvonalozott alakban az írástudó, akkor úgynevezett „deák“ osztályból (litteraria plebs) — mely a nemzeti művelődés háztartásában akkor szerepet vitt, typus legyen fölmutatva; másodsor azon adatok elvonásával, melyek feltűnőbb tanulságot tesznek felőle, mily színben állottak ama kor eszményei a nép alsóbb rétegei előtt — melyeknek Szerémi írása többnyire egyenes nyilatkozatául tekinthető; s mily mondákká vagy épen mesékké szűrődtek annak tudalmában a

múltról általszállott történeti hagyományok; — az összefüggés megtartása végett a tarlózatunk folytán egymásba szőtt két mellék-szempon t elválasztását az olvasóra bízván.

Az akkori népezérület közvetlen és nagyára hü kinyomataú l tekinthetű pedig Szerémi irománya nemcsak szerző arendű származásánál — de szellemi látkörének azon nagyon kevésé emelkedett fokánál fogva is, mely az írni-tudáson, s némi, akkoriban szokásos tanodai gyakorlat szerint betanult classicus és ritualis tanulmányon túl nem igen terjedett, s eszmekörének tisztítására szerfűlött csekély mértékben volt képes hatni.

Nem hiszszük fűlűslegesnek, tájékozás kedvéért, az emlékirű egyéniségét s magán viszonyait illetűleg, a kiadáshoz csatolt becces bevezetés segélyével némieket elűrebocsájtani.

Gyűrgy — kinek családi neve nincs tudomásunkra, mert a „Szerémi“ nevet a szűlűvárosát Kameniczet magában foglalű Szerém megyétűl kölcsűnűzte — csekély sorsű, katolikus magyar szűlűktűl, 1490 után szűlethetett, minthogy értesítése szerint, Corvin János leánya Erzsébet temetésénél — tehát 1507-ben — mint gyermek, oskolatársaival halotti dalokat énekelt. A köznép számára akkor egyedűl nyitva állott egyházi pályán növekedve, pappá szenteltetésével, hat hónapig Bánfi Jakabnál, majd Perényi Ferencz váradi pűspűknél szolgált, majd meg aradi pappá lett, honnan káplánnak II. Lajos király udvarába, s a mohácsi veszedelem után Zapolyai Jánoséba került, és itt tartűzkodott egész annak haláláig, 1540-ig. Ezentűli életérűl csupán annyi bizonyos, hogy 1548-ban a bécsi egyetem magyar tanulűi közé volt beírva.

Munkájának, melyet erdélyi prűpűst Veráncsics Antalnak ajánlott, de a melynek írásában sem ezen, sem egyéb külsű szempon t nem vezette, készűlését teljes biztossággal 1544—46 közé lehet helyezni, miután a nevezett jeles államfűri és fűpap ama hivatalt csupán az irt két év alatt viselte. S épen mivel ez ajánlás gondolatára alkalmasint csak utűlagosan bukkant, s mivel munkája szerkezetére kiválűbb műgondot nem fordított — mert tán képtelen is lett volna, — annak köszűnhetni, hogy egyéniségét s elbeszélési közvetlenségét, mint magyar, paraszt, és r. katolikus, elűadás közben folytonosan megtartván, könyve a számára elűl kijelűlt szempon toknak megfelel. — Csak mellűkesen kívánjuk itt fűlhozni a jelen kiadás alapjáűl szolgált codex s a j á t k e z ű s é g e ellen támadt abbeli kétsűgűnket, mivel a szűveg folyamában olyszerű szűbeli vétsűgeket lehet észrevenni, melyek — Szerémiéhez hasonló konyha-latinságű, s szarvas botlásokban gazdag nyelv mellett sem származhattak az írűtűl, hanem másolűtűl kellett eredniűk, s a melyekbűl legyen elég a sok közűl a 80—85-ik és 110-ik lapon talátatűkat megjegyyezni, hol is „haec scito ergo“ helyett „haec scit t ego;“ „consensisset“ helyett „eum sensisset;“ és végre „Servia“ helyett „Persia“ talátatik.

Mielőtt krónikásunk együgyű elbeszélését követnők, csekély tudományos műveltsége mellett, melyet már érintünk, ki kell még emelnünk a következő jellemző vonásokat. Szerémi magyar volt, de oly vidékéről hazánkban, hol szerbek is nagy számmal laktak, s innen van, hogy szerbül is tudott, hogy a szerbek szoros összeköttetésben voltak vele s különös bizalommal viseltettek iránta. Ezekből magyarázható, valamint egy részről előszeretete a magyar és szerb nemzet iránt, melyeket úgy szólván egynek tekint: úgy más részről egyoldalú elfogultsága minden egyéb nemzetiség irányában. Tudnunk kell továbbá, hogy alacsony rangú születése s az 1514-diki pórháborúhoz csatlakozó visszaemlékezések folytán az arisztokráciának úgy szólván született ellensége volt krónikásunk. Végre vallásos tekintetben mindig a legbuzgóbb katolikusnak mutatkozik; s a keleti keresztyénektől, sőt a törököktől sem idegenkedik annyira, mint a protestánsoktól. Krónikásunk e jellemvonásai minden léptennyomon mutatkoznak. Előadása különben sajátos vegyülete a valóznak és mesének. Itt-amott becses adatokat szolgáltat a történetirónak, főleg a hol mint szemtanú beszél; majd mendemondákat fűz egybe. Részünkről nem kevesebb becseseknek tartjuk az utóbbiakat. Azokból látjuk, mint érzett, mint gondolkozott azon romlott időkben a magyar köznép, mint képzelte magának s miként ítélte meg a történeteket és történeti egyéniségeket. Nagybecsű adalék e szempontból krónikánk a XVI-ik század erkölcsrajzához. Minő anyag egy magyar Walter Scotnak!

De halljuk immár krónikásunkat.

Elbeszélése kezdetét Mátyás király idejére, az 1484-ik évre tűzi ugyan ki, de innen egy pár évtizeddel hátraszökvén, kiindulási pontul a Hunyadi László és Czillei Ulrik közti visszálkodást veszi.

Az időben a német nemzetből származott László volt a magyarok királya, annak pedig egy német atyafia Czilling Ispán, ki vele együtt jött be Magyarországra. Ezt Szerémújlaki Miklós nádor tanácsára Hunyadi László mellé nándor-fehérvári parancsnokká nevezte a király; de Hunyad sem a kulcsokat kezére nem bocsátotta, sem a vele levő német őrizetet szolgáltni nem engedte, mi miatt Czilling Ispán alemannus elbúsulván, meghatározta, eltenni láb alól a nyakas Lászlót. Magához hívatta hát egy szóra, s kevés beszéd után koczkát tett elébe. Játék közben többnyire László lett a nyertes, ezen Czilling Ispán felháborodott, kardot rántott, s nagy erős ember létére, szegletről szegletre kergette Hunyadot, ki, különben is rövid szablyája védelem közben megcsorbulván, a palota közepén álló fa-szobrot igyekezett paizsúl használni, majd egy kis asztalt kapván föl, azt tartotta maga elébe, Czilling kardcsapásai felfogására. Végre az ajtó előtt álló apród meghallja Vajdafia László segélykiáltását, s rohan a kapu közt levő őrizet-

hez, melynek Nagy Simon magyar kapitány volt parancsolója. Siessetek — kiált az apród — mert mindjárt megöli Czilling Ispán az urunkat. Már van egy órája, mióta küszködnek. A magyar katonák rögtön a palotára rohantak, de a mely mindenfelől erősen zárva levén, az ajtót nagy gerendával szaporán betörték, az ispánt lekonzolták és fejét az ablakon kihányták, míg ömlő vére hosszú kigyót festett végig a padlaton, a mit még Szerémi, a megvagdalt fa-szoborral és asztallal egyetemben saját szemével látott.

Értvén német László király bátyjának szomorú végét, serget gyűjtött, s gyorsan Nándor-Fehérvár alá szállott; de Szilágyi Mihály és Hunyad László be nem bocsátották, míg meg nem ígérte, hogy Czilling haláláért boszút állani nem fog. Így aztán bejutván ispán, bátyja fejét és testét a városbeli franciscanusoknál eltemetteté.

Azonban a Hunyadihoz szító magyar urak nem bízván német László ígéréteben, összebeszéltek megölésére. Mely határozat miatti félelmében a király a feszületre esküdött meg, hogy soha bátyja meggyilkoltatásáról emlékezni sem fog; aztán kérte Vajdafia Lászlót, kísérje el őt Budáig, — László, Szilágyi ellenmondása daczára, rá is állott, a király pedig, midőn útközben Szilágyi megújult kétségeit látta, másod és harmad ízben is esküt tett le a keresztre.

A mint Pesthez közeledtek, a nádor Zenthfalvánál kiáltatta, mikép kíséretét mindenki hagyja Pesten, mert a budai szállások már elfoglalvák. Úgy is lett. Hunyad csapatja is a vizen túl maradt, maga pedig a királylyal és urakkal általment Budára.

Két napig sem ült még ott, már nesze rebbent, hogy ki akarják végezni, de ő eleinte mind gazdája, mind Dénes, budai bíró intését csak nevetve fogadta; hanem utóljára észrevevén, hogy fele sem tréfa, és haragosa Miklós nádor az ő elfogására rendeletet adott: lóra teremt, s a logodi kapuhoz nyargalt, melyet mégis, a nádor parancsára, immár zárva talált; onnan a Szent-János kapujához, szombathelyi, bécsi kapuhoz, de nyitva egyiket sem lelte, s így fogságba került. A budai hóhérok kötözve vitték Szent-György terére az egykori nagy kormányzó jámbor fiát, Zsigmond király deli unokáját; hosszú göndör haja búsan fődte el a fürtjeit összefoglaló kis arany-keresztet. Egy — két — három bardsapásra sértetlenül maradt, s fehangon hivatkozott a törvények szavára: „A ki a bakónak három stújtását kiállja, fel van mentve a büntetés alól!” De csak azért, hogy hős feje a negyedik csapásra hulljon porba.

Mindig szomorkodott Mihály, öcsese Hunyad László halálán, habár mások előtt nem mutatta. Bírván pedig még a nándor-fehérvári erősséget, háborút indítványozott a török ellen, mit a király helybehagyott, az urakat és megyéket felköltötte, maga is megredt, s Pesten alól, a t i d e r e w i révig tábort ütött. Szilágyi Mi-

hály derék katonákkal tartván a révet, midőn a király hajóba lépett, körülfogták, s a Duna közepén meret nagy követ kötöttek a nyakába és a vízbe lökték. Aztán úgy beszéltek, hogy a török elleni harcban veszett el, a min a magyarok teljességgel nem búsultak. „Mert hasonló hasonlóval barátkozik, s mint a fehér különbözik a feketétől, úgy a nemzetek sem képesek egymással megegyezni.“

A királyi szék illetéknépen üresedésbe jöven, Szilágyi a magyar mágnásokat, bárókat szép szóval, ajándékkal, — főleg Szerémújlaki Miklós herceget sok hízélgéssel és adományyal részére hajtotta, hogy a meggyilkolt László kisebb testvérét Mátyást válaszszaak királynak, a mi csakugyan meg is történt. Mátyás eleinte olyan szegény állapottal vala, hogy méltó királyi asztalt sem tudott tartani. Zobi Péter, édes-anyjáról rokonság, hazúlról Budára lovagolván, látta Mátyás királynak nagy szegénységét, a ki midőn a törökök tatárok beütését, tüzzel-vassal pusztítását is megérté, s sem katonája nem volt, sem pénze, a mivel hadat gyűjtsön : sirni kezdett. Annyival inkább megszanakozott rajta Zobi Péter. „Szünj meg a sirástól, majd segít az isten, csak fogadd meg, a mit javasolok. Gyűjtsd össze a főuraságokat, s hívd ebédre őket. Ebéd végeztével szólj hozzám ilyen formán : „Péter bácsi, te fogoly vagy, s ki nem mégy a várból, míg segítségemre ha t s z á z e z e r m á r k á t le nem teszesz.“

Helybenhagyta Mátyás a tanácsot, s azon módon cselekedett. Zobi példájára aztán a többi urak is, a vár kapuit zárva találván, ki n e g y v e n — ki s z á z e z e r márkát ajánlottak váltság fejében, melynek összegével Mátyás király katonát fogadott. Szabácsot és Jajczát a töröktől visszavette, — s mindvégig áldva igazgatta az országot gyöplőit, nem mint László-Kázmér ¹⁾, ki fiával Lajossal a magyarok nagy siralmára százhúsz várat veszített el.

Szilágyi Mihály Nándor-Fehérvárt folyvást bírván, egy nap száz lovassal Sarnow vára felé száguldott, mely a rácz despotának volt birtokában, kire ott valahol reá is bukkantak, elcsípték és bekisérték Nándor-Fehérvárra. — Hat hónapi fogság után Szilágyi, Szendrőt kívánta váltságúl a despotától, és az rá is állott volna, de családja és a főrendek sokalták, hanem ötven ezer márcá kész pénzt ígértek érte. — Volt pedig Mihálynak egy László nevű iródeákja, a ki urát a rácz fejedelem hallatára is untalan arra ösztönözte, hogy ha már elfogta, ne bocsássa el, mert meglássa, előbb-utóbb bossút fog venni rajta. Szilágyi mindazáltal százezer márcában meghatározta a váltságdíjat, a mit a despota is megígért, oly kikötéssel, hogy a határig kísérvén, ott cseréljék ki a pénzzel; minek véghezvitelére Szilágyi a deákot bizta meg. El is hozták a rácz urak a pénzt, de egyszersmind a közel berekben ezerkétszáz lovast bújtattak meg,

¹⁾ Dobzse László.

s midőn László a kiucs beszállítására rendelt emberekkel a kitűzött helyre közelítne, hirtelen előrohantak, s nem csak a despotát, de a váltságdíjat és Lászlót is hatalmukba ejtven, Vég-Szendró várába hazavitték. Ott a despota László deákot jól megvendégelte; majd kovácsaival vas-szorítót készítettven, nyelvébeteletette: így halt meg nyavalyás, kegyetlen halállal.

Szilágyi Mihályon azonban nem volt módja bosszúját tölteni a rácz despotának, mert ezen történet után nem sokára a török ellen táborba szállván, a Rigómezőn, élve Amurát szultán fogságába jutott. Amurát a maga birodalmában négy várat és tetemes kincset ígért neki, ha Nándor-Fehérvárt kezére játssza. Mihály egyelőre vonakodott, aztán mást gondolván, megegyezést szinlett, s csak azt kérte: küldhesse szolgáját Nándor-Fehérvárra, a várnagy megnyerése végett. Ehhez a szolgától ily levelet küldött. „Parancsolom, és utasításba adom, hogy harcra készülj, s a midőn a törökök a külső kapun a várba akarnak lépni, konczold le őket, hogy egy se lássa meg többé a napvilágot. Isten veled! Én már többé nem megyek vissza magyar hazámba . . .“ — A várnagy sietve írta rája: „Minden nagyságod akaratja szerint léssen.“ — Örvendett Amurát a várnagy kedvező válaszána, s ötszáz ispábit Nándor-Fehérvár átalvételére küldött, kik midőn beléptek, a magyarok a kaput az intézet szerint gyorsan bezárták, s a törököt mind egy lábíg lekaszabolták. Hogy a szultán kiküldött sergének szomorú végét megértette, Szilágyi Mihályt tizfelé vágatta. S a milyen mértékkel ő mért vala, olyaunal mérték neki is vissza, László király haláláért.

Ekközben Mátyás azon gondolkodott, mint lehetne Szendró várát, melyet Nándor-Fehérvárral együtt nagyapja Zsigmond szerzett volt Magyarországhoz: Nagy-Túr, Tiszszavarsány, Tokaj Talya és Boldogkő várakért, s Borsodvármegyeért cserében, de ő elveszített: megint kezére keríteni, s e végre a vár parancsnokát Nagy Simon kapitány által jó előre lekenyereztven, a török ellen országos fölkelést hirdetett, és a Dunát ágyukkal megrakatta, midőn egyszerre értesült hogy a németek beütöttek, s Zalát és Somogyot tüzzel-vassal pusztítják. Mire a törökökkel, bár nem kis kedvetlenségére, kénytelen volt békét kötni, s egy szolgáját, név szerint Magyar Balázst szaporán a németek ellen indította, ki őket részint levágta, részint fogva kísérte Budára. Aztán fő-sergét Bécsnek fordította Mátyás, és az osztrák fővárost hét esztendeig ostromolta.

A nagy számmal vele lévő főurak és katonák közt volt Baranyából Chupor Miklós vajda, derék bajnok. Ez koczkajáték közben a királyt mindegyre nyerte, s a mellett az igazat kedvezés nélkül szemébe ki szokta mondani, a miért a király nem igen jó szemmel nézett szolgájára, s első alkalommal csapatját a legveszedelmesebb bástyához küldte. De Chupor három rohanásra

bevette a hástyát, s sok ragadmánnyal tért vissza a királyhoz. Majd a város is kénytelen volt magát föladni, s a mely nap Mátyás sergei Bécsbe győzedelmes bevonulásukat tartották, ugyanaz nap verte meg Erdélyben Kinizsi Pál és Báthori István Ali béget.

Megfészkelvén már magát Mátyás király Ausztriában, ismét készülteket tett a török császár elleni döntő háborúra, s a Duna mentén erősségeket építtetvén, hajókat készíttetett, fegyvert kovácsoltatott, és a nemességet is lóra szólította. Hanem a főurak megúnták a sok hadi költséget, s összesúgtak, mit csináljanak evvel az átkozott emberrel, ki nem akar nekik s erszényöknek nyújtot hagyni. Komája, Zapolyai István kincstárnok índítványozta: „öljük meg! — Nekem mindig szabad bejárásom van hozzája mikor csak egy ajtónálló marad előszobájában, könnyű lesz végezni vele.“ — Megegyeztek a lator nagy urak.

Kilesvén hát az időt Zapolyai István, háromélű meztelen cseh kardot rejtett köpenyége alá, harmad magával a palotába ment, s kopogott a király ajtaján, ki halálát már régen sejtette, s eszében forgatván, mindig szomorkodott miatta, és most egyedül piritkozott a kályha mellett — mert ez aprilisben történt. Csak meg, mond szolgájának a kopogásra, s ha Istvánon kívül más valaki lenne, ne ereszd be. Kinyitotta az ajtót a fiú, mindjárt is üstökön ragadták, — látta: neki is, a királynak is vége. „Ne gyilkoljatok meg, szól, én egyes leszek tiveletek.“ Elbocsájtották, és az beeresztette őket. A mint a király meglátja, kérdi: „Mért jöttetek, barátaim?“ Majd, érezve veszedelmét mond: „Komám, hamar cselekedjed, a mit akarsz!“ Meg is fogták, az asztralra nyomták, s István a három élű kardot hátulról mellén kidöfte. Szegény, — három nap, három éjszaka szörnyen ordított. Sokan kívánták szenlélni kegyetlen halálát, de senkit sem hagytak be hozzája.

Azután hajóra tették a testet, s Budára levitték. Egész Magyarország tudakozódott halálának mivoltáról. A főurak azt költötték, hogy szokott fige-reggelijébe mérget rejtettek volna, attól halt meg. Na ha ez már igazság lett volna, akkor be szabad vala menni a királyhoz, nyavalyájának meglátására.

István pedig minden Bécsben levő királyi kincset szépen trencsényi várába szállíttatott.

Király nélkül lévén most már Magyarország, Corvinus János igazgatott, s gyűlést hirdetett Buda várába, de azon gyűlésre azon urak közül, kik Mátyásnak ötször tettek volt esküt, hogy halála után fiát választandják fejedelemnek, nem jelent meg Tamás esztergomi érsek; nem Báthori István; István kincstárnok, a ki Mátyás tett nagygyá; Kinizsi Pál, Temesvárról, sem Drághi Bertalan.

Ezeket hát egyszer ebédre hívatta Visegrádra, s míg fen ettek-ittak, tizenkétezer embert állított a vár kapujához, hogy az esküszegők fejét leszedesse. Míg megsejtvén főkép Báthori István,

és a másik — Terebesi Pírni — István, s a többiek : egyenként sietve lelopóztak Visegrádról, s (Zapolyai) Istvánnak és Kinizsinek lovakat hozattak. Hogy lóra ültek, mondta Báthori István: „Bizony nem koronázzuk meg azt a fattyút!“ s sebtben hazalovagoltak. Itt van, legkedvesebb olvasók! a magyar mágnások hitszegőségének első bizonytsága. De a hűtelenek egyenként a legcsúfosabb halállal múltak ki ez árnyék-világból, még pedig: Kinizsi Pál megnémült, Báthori István nagyon megbolondult, s úgy halt meg — és mind ekképen vesztek el, mint lejjebb meglátjuk.

1493-ban, Szentfaluán, Pest mellett nagy országgyűlést tartottak a rendek. „Ne tegyünk többé olyan fejedelmet — szóltak — a kitől örökké reszkessen a májunk“; Szerém, György hazája, Valkó, Somogy, Baranya, — Rác- és Horvátország; a mágnások közt (Újlaki) Lőrincz herczeg; a rác despotá, Keserü István, Siklósi Both András, Széchi Tamás, Kanizsai György s sok más mégis Corvinus Jánost kiáltotta királynak. Más rész Albert, lengyel királyt, a legnagyobb a cseh László-Kázmért kívánta: legkivált a lator Esztergomi Tamás érsek kit Corvinus apja koldusbaráttól fő-fő hivatalra magas állapotra emelt, — Kinizsi, a kit hasonlag szolgából, stb. — Az a nagy párt elnyomta a két kisebbet, s ökröt vittek a királyi székbe; Corvinusnak pedig egy hetet tettek, mely alatt Budáról kincseivel együtt kiköltözzék, bántatlan utazás biztosítása mellett egész a szendrői bánóságig, melyet számára kárpótlás gyanánt adtak.

A hét elteltével ki is indult János, hét ezer lovas és három ezer gyalog katonával, Újlaki Lőrincz, s más vele tartó főurak kíséretében Budáról. Csak aranynyal s ezüsttel tizenkét szekere volt rakva, azonkívül egyéb drágaságok. Áhítván pedig az áruló Kinizsi, Tamás érsek, Báthori István; s a többek a kincsre, meg egyeztek, hogy elveszik Corvinustól, s midőn a feliérvári úton Kelemföldre, leereszkedett, utána siettek, megtámadták, s sergét rövid, de heves csata után szélylyelszortá. Mindkét részről tetemes számmal maradtak a harc színhelyén. Anyi volt a zsákmány, hogy el sem bírták mind vinni a győztesek, s a környékbeli falusiak sok gyűrűt és egyéb ékszert szedegettek össze, kiktől olcsón lehetett affélet vásárolni. Szerémi is vett egy aranyt és két gyűrűt. — Corvinus aztán kincse, s kísérete megmaradt részecskéjével megérkezett Horvátországba.

Királylyá koronázták hát a számár László-Kázmért. — Élt pedig az időben a krakkói egyetemben egy Glogor nevű tanár, nagy tudományú férfi. A mint ez astrologiát magyaráz, egy főrendű magyar ifjú hallgatója megmutatta neki hazulról kapott levelét, mely László koronáztatásáról szólt. Látván Glogor a levél tartalmát, könyvét földhöz vágta, s fölkiáltott: „Jaj nektek és az egész keresztyénségnek, hogy azt az ökröt koronáztátok

meg!“ A magyar tanulók elvitték a szót Magyarországra, a hol, innen, Lászlót haláláig ökörnek nevezték.

Azonban László mindenkinek, a ki iránta hódolatát nyilvánítja, kegyelmet ígért, s erre legnagyobb rész meg is hódolt; a ki személyesen meg nem jelent, helyettest küldött magáért — s megvolt.

De Lőrincz herczeg teljességgel nem akarta magát alávetni, minek okáért hűségtelennek nyilvánították, várát ostrom alá vették és el is foglalták, mert bár ügyes ember s jobbágyaihoz kegyelmes úr volt, atyját, Miklós bosnyák királyt ám utól nem érte. Most már, hogy magán segítsen, István kincstárnokhoz, s Bornemiszához, a király várnagyához fordult, szöszölésért. István ígérte is pártfogását, azon föltétellel, hogy megszakadás esetére egymást kölcsönösen örökössé hagyják, miben Lőrincz kénytelen volt megegyezni, s így István kegyelmet eszközölt számára. Mert Istvántól nagyon tartott a király, s ha azt mondja, hogy ne egyék egy hétig, nem evett volna; bezzeg nem félték úgy tőle, mint Mátyás királytól.

Időközben Corvinus meghalálozván, egy fi- és két leánygyermeket hagyott hátra. A gyermekek testben-lélekben kitűnők voltak, s Kristófról, a fiúról mindenki azt mondta, egykor még nagy ember lesz az az országban. Ennek hire egész a királyi udvarig terjedett.

Volt a herczegnének Török Imre nevű tisztje, kit vásárlás végett gyakran küldött fel Budára. Egyszer ilyenkor Imrét a királyné, az olasz Beatrix megkönyékeztvén, különféle ígéretekkel rávette Corvinus gyermekei megölésére. Nevezetesen, minden keze alatt levő várát örökös adományképen neki ígért, hogy ha a megbízást végrehajtja: úgymint a gyulai, szőregi, szabadkai és világosvári erősségeket és uradalmakat; ezekről ajándéklevelet is adatott számára, négy ékesen szerszámozott lovat, és kétezer márcát; a mérget is kezéhez szolgáltatta.

Midőn aztán Horvátországba visszaérkezett Török, és a herczegi udvarban lováról leszállott, Corvin gyermekei, kik ott játszadoztak, kiabálva elébe szaladtak: „Imre apó! mit hoztál nekünk?“ „Édességet!“ — s mindegyiknek egy-egy kis tok nyálkságot adott, melyet a kis ártatlanok mohón felfaltak. De csakhamar rosszul lettek tőle, s a fiú és a nagyobbik lány két hétre édes-apjuk után költöztek.

A második lány később, mint Palócy Mihály nevű főúr jegyese, gyanítólag szintén Török Imre mérge által halt meg, s György, nyolcz oskolatársával egyetemben maga is énekelt temetésén, nyolcz márcáért.

Volt László-Kázmérnak egy német bátyja, Markoláb György¹⁾

¹⁾ Brandenburgi markgróf.

a ki Corvinus kincseire ácsingózott; ehhez rendelték az özvegyet feleségül, 1505-ben. Tizenhat esztendeig éltek együtt. Markoláb a kincseket kicsalván, a szegény hercegnőt ütötte-verte, míglen meghalt, 1521-ben. Szerémi az ő temetésén is énekelt halotti zsol-tárt tizedmagával. Markoláb pedig a jószágnak rövid időn nyakára hágott, s visszaköltözött az országába.

Már ekkor hullott el a magva Magyarország későbbi bukásának, melyben főindító esztergomi Tamás vala, kit Mátyás előbb zágrábi, majd esztergomi püspökké emelt, s ki később sok nagy címre tett szert, úgymint: esztergami érsek, titeli prépost, zágrábi püspök, királyi tanácsos, szent-mártonbegyi bibornok és konstantinápolyi patriarcha. Ez a natóliai török pasát hit alatt fiává fogadta, s különféleképen megajándékozta, hogy mellette, a szultán előtt pártfogással legyen, s a konstantinápolyi patriarchaság után számára valami jövedelmet eszközöljön. Kétezer márcát csakugyan eszközölt is. — Azonkívül volt egy ragusai kereskedő, Zankó Miklós, a ki török, olasz, német, tót, rácز nyelven, és egy kissé magyarul is értett. Tamás érsek, ki a királyi tanácsban a legöregebb volt, meghatározhatta, hogy ezt a Zankót küldjék követül a törökökhöz; a török császár pedig titkon a maga részre bérelte, s így a magyarok ellen kémül szolgált, a mit onnan is lehetett látni, mert örökké ötven török lovas szokta kísérni az incsai révig, s magyar soha — csak mindig vegyesen törökök és oláhok jártak vele. Aztán rendszerint török árrukkal megrakodva ment Budára, s valahányszor a mondott kétezer márcát kézbesítette Tamás érseknek, egy úttal üdvözetet hozott számára a natóliai pasától és köszöntést a szultántól.

Továbbá a török császár zsidói is szünetlen jártak a budai zsidókhöz, s ha valamit észrevettek, azonnal szaladtak Konstantinápolyba referálni, s a magyarság egyenetlenkedését tudtúl adni; nem-különben a kevei ráczok, kiknek sátraiban soha sem volt, hogy egy-két török ne lappangott volna. Jeronimus nevű brassai öreg kereskedő is szünetlen hordta a cinobert Törökországból, de oly drágán adta, hogy nem igen lehetett venni tőle. Szerémi hozzámment, s ráczúl megszólította; mire Jeronimus, mint papi embertől nem tartózkodván, György atya előtt minden titkát felfedezte. — Itt kezdődik Magyarország elárulatása.

Kinizsi Pál pedig megnémült, s úgy költözött ki az árnyékvilágból. Isten büntetése:

1) mert Temesvárott egy papot meztelenen malomkerékre köttetett. S csuda-dolog: a kerék a pappal megállott, a mit mai nap is bizonyít az egész város; Kinizsi is azt mondta reája: Ejnye beh haragos, isten komám uram!

2) mert a csanádi püspök dézmáját, a gyalázatos, minden esztenében magának felvitette a temesvári várba. És

3) mert egyházból lett kiközösítettésével semmit sem gondolt.

Mindezárt lelke egy kerek esztendeig föl volt függesztve, míglen Demeter pap megszánván komája sorsát (mert ő volt fiának keresztelője) nagy misét tartatott nyavalyásért, s bornyút, gödölyét és szárnyas-állatokat áldozván nevére papoknak, egyháznak, szegényeknek bő ajándékot nyújtott, mit amazok imádságaikban fölemlitettek, és így menekedett meg végre.

Báthori István sorsa sem végződött jobban, sőt megőrülvén, tüskén-bokron nyargalászott, rémes üvöltéssel, s ekképen vándorolt ki a földi életből.

Akkor hozta Rómából Tamás érsek a szent-keresztet a törökök ellen, kik már Nándor-Fehérvárát fenyegették, melyre Török Imre semmi ügyelettel nem volt; s nagy hadat hirdetett Tamás a kereszt alá, vezérül Székely Györgyöt tevén. Ez a Székely abban az esztendőben a Jézus-Kristusért Nándor alatt párbajt vívott egy törökkel, s a keresztyén vallás igaz voltát megbizonyította. mert a török kezét paizsostúl együtt leszelte, és a cseh királynak Budán bemutatta, ki Csáki Miklós csanádi püspöknél kétszáz aranyat utalványozott György részére, de a püspök, pénz helyett csúfsággal, szitokkal fizette. György az esztergami érsekhez fordult keserű panaszával, a ki vigasztalásul a keresztes-hadak vezetőjéül nevezte ki, és a költségekre száz forintot adott kezébe. A mint a keresztes had ki volt kiáltva, rögtön mindenhonnan gyűlt a népség György zászlója alá; legelőször Ványai Amrus pap és krakkói koszorúsbősz, de nagy tudományú férfi állott mellé tetemes csoporttal, s serge Hegyénél már kétezer lovast és három ezer gyalogot számlált. Majd Nagybotú Lőrincz csatlakozott hozzá kétezer emberrel, Balog István háromszáz lovassal, úgy hogy Gyulánál már 33,000 fegyverese volt, a kik hallván, hogy az urak nem egyeznek meg a háborúban, rabolni, pusztítani, ölni kezdtek. De míg Székely, Balog Istvánt az abádi rév elfoglalására indította, Báthori István és Csáki Miklós ráütöttek és véres csatában tönkre verték. Azonban mialatt Báthoriék a diadal-lakomát hevernék, Székely György sergestül szaporán lóra kerekedvén, Nagylaknál meglepte őket, s az egész hadat szélylyel ugrasztotta. Báthori meztláb szaladt be Temesvárra, míg Miklós püspök Csanád felé futtában a keresztesek kezére került; ott György parancsára — ki ezt neki Budán azonképen megígérte — karóba húzták. Aztán Temesvár vivásához fogtak a parasztok, s két hónapon át oly erős ostrom alatt tartották, hogy a benn levők már lóhússal éltek, midőn Báthori sok esdeklése után Zapolyai János erdélyi vajda azon feltétel alatt vállalkozott a vár felmentésére, ha mind ő, mind a vele levő urak írásban kötelezik magokat, hogy László, és fia Lajos halálával őt választandják királynak. Ekkor aztán serget gyűjtött, de Székelyt álnokul úgy értesítette, mintha a keresztesek segélyére kívánna lenni, s midőn György az örömhírel mind magát mind embereit fölbiztatta, tizenhat nap alatt Erdélyből Temesvárnál

termett, a paraszt táborot felverte, s magát Györgyöt is elfogta, kinck azonban Petrovics Péter kerésére kegyelmet ígért. Hanem az urak megújtván Jánosnak tett esküjüket, egyúttal halálra kérték Györgyöt. Vonakodott ugyan eleinte a vajda, de addig beszéltek, a míg csakugyan általadta nekik a vezért. Ezek három nap földalatti tömlőczben tartották, aztán fölhozván, e végre készített s megtüzesített vaskoronával megkoronázták. De ő, azt beszélik, meg sem motszant, hanem békével szenvedte a rettenetes kint. Annakutánna vagy tiz cigány rabot hajtottak rája, hogy mezíten testét harapdálják, s így múlt ki egy óra alatt, mint második Macedonai György martyr (!).

Lőrincz pap ekkor keresztszegi győztes csatája után Bihar körül táborozott egy seregrészszel, ott találta meg a vajda által ellenébe küldött Tomori Pál, a hol össze is ütköztek. A győzelem itt az uraké leve; a keresztesek vagy elestek, vagy elszaladtak, maga Lőrincz a Szilágyságba, Zilahra futott, hol a nép, hogy vele kegyelmet nyerhessen, elfogta, és megkötözve, a vajdához Kolozs-várra vitte. Ott nyársra bűzták s elevenen megsütötték.

Balog István általszökött a Havasalföldre; azt mondják valami zárdába menekült volna.

Ugyanakkor jött be a lutheránus vallás legelőbb Magyarországra, s minden tilalom és büntetés daczára erősen terjedett. (Werbőczy saját birtokán nyolczat, Budán hármát égettetett meg).

Történt ezalatt, hogy Újlaki Lőrincz herezeg, fi-maradék nélkül meghalálozott; minek hallatára János vajda öcsését, Györgyöt Erdélyből kiküldte, hátrahagyott birtokának, a két apa közt Ulászló idejében tett egyezség szerinti átvételére; ezt azonban Móre László, ki Lőrincz özvegyét már magának eljegyezte volt, nem bocsájtotta be a szerém-újlaki várba. Zapolyai kedves emberét, Werbőczy Istvánt kérte meg, hogy az ügyet német, cseh, és lengyel törvénytudókból álló, kölesönösen választott bíróság elé terjessze, s az ellátás a pesti Szent-Péter-zárdában azon módon meg is történt. Vajda helyett Werbőczy István szólt; Móre: Somogyi Nagy Lászlót állította ügye védőjéül, a ki dolgát elég okosan folytatta, azt vetvén, hogy Lőrincz úr a szerződést még életében visszavonta, de az oklevelet erről hamarjában nem találják.

A budai ötvösök közt Német Balázs nevű aranyműves a leg szebb pecsétnyomókat készítette. Ezt Móre magához csalván, így szólt hozzá: „addig egy lépést sem távozol, míg László király pecsétjét nekem le nem metszed.“ Ok nélkül hivatkozott Balázs, hitére és becsületére; végre is csak kénytelen volt szerszámaait elhozatni és munkához látni, a minthogy László egy adománylevelének mintájáról a pecsétet nyolczad napra el is készítette, s evvel, egy Fabricans nevű pap által a kitűzött időre a szükségelt okmányt meg is csináltatták, s mind Balásznak, mind a papnak fáradságáért száz forintot adtak. Ezt a praktikát Szerémin kívül

senki sem tudta, de vele jó barátságban levén a német, neki az egész körülményt fölfedezte, s tudakolta, mi tevő legyen, hogy mint hites királyi ötvös, esküjét ne törje. Szerémi arra utasította, mondja meg a dolgot Vén-Bornemisznak s a királynak; meg is tette, de azok azt mondták: „nem baj, mester!” — mert lát egyet-értettek Móréval. Így a pert Werbőczy, minden tiltakozására daczára elvesztette, s Móré megmaradt Lőrincz uradalmában, csal-fasággal, nem igazán. Hanem utóljára Móré, megszámlolhatatlan kincseivel együtt, török kézre jutott, mivel áll az a köz példa-beszéd, hogy ebül gyült szerdéknék ebül kell elveszni.

Midőn az erdélyi vajda, jogának emezen csorbulását hírül vette, nagyon felháborodott, s lépéseket tett dolga megigazítására. Ugyanis akkor tájt esvén Drágula vajdának országából lett kiüzete, ez Jánoshoz folyamodott, helyezze vissza havasalföldi trónusába. János vajda, mint hatalmas ember, meg is igézte a segítségét, s tetemes sereggel hazavitte és beállította Drágul vajdát, a miért egy nagy hegy tetején fekvő Po in ár várát nyerte ajándékul, 1520-ban.

De a volt itt a főbenjáró, hogy Ibrahim basának, a török császár titkos tanácsosának egy öreg hársfa alatt találkozást adott János vajda. A szultán kötelezte magát, ez összejövetelnél Jánosnak Lőrincz vezér hátrahagyott jószágába való beigtatására, azon föltétellel, hogy a magyarok ellen Nándornál kezdendő hadjáratában a magyar királyt se szóval, se pedig tettel ne segítse. A török császár erről irt arany-betűs, öt pecsétes levelet az író, Zapolyai balála után, saját szemével látta, s a vajda Kenderessi nevű apródjától hallotta, hogy kétezer arany forintot és pompáson szerzőmözött lovakat is küldött urának a szultán ajándékul. Íme, itt kezdődik Zapolyai egyezsége a törökkel.

Málfelől a szultán is igyekezett az alkalmat fölhasználni, és szendrői basája Bali bég által Nándor-Fehérvár parancsnokait, Oláh Blázskót és Morgai Jancsit megvesztegette az erősség általjátszására, igérvén nekik több rendbeli ajándékot, és azokról, fehér pergamenre, fénylő arany-betűkkel, levelet is írván, mert ismerte már a magyar természetet, mely a festett aranyos papírosnak örvend. De az ígért megtartásával nem törődött; minthogy prófétájuk megrendelte, hogy ha fegyverrel nem boldogúlnak, próbáljanak hitszegéssel, és álnoksággal. — Nemsokára elkezdték a törökök járni a várat, kettesével, hármassával; egyszer számszerint heten jöttek, vállukon egy meztelen törökkel, kit ők a feltámadt s jövendőt mondó prófétának neveztek. S azon szín alatt, hogy itt is jósolhasson, beeresztette Blaskó a várba, de a török emígy kikémlelte annak csinját-binját, s visszatért Törökországba, 1521-ben. Ez évben halt meg esztergami Tamás érsek, s a szultán, ki eddig tőle féltében nem merte: most, miután Blaskó is le volt kenyerezve, megszállotta Nándor-Fehérvárát. Az urak

egy része Tamás érsek temetésére ment, a többiek pedig a király menyegzőjén voltak, mert akkor érkezett le a Dunán egy Mária nevezetű német leány, a kit Lajos feleségül vett el; s így erdélyi Jánoson kívül senki sem találtott, hogy a törökkel szembe álljon. Hitta is Báthori István, ki a temesvári várörizzettel Futaknál táborozott, de hiában várták, nem hajtott a sürgetésre. Ezért a budai vár előtt, saját komája Ártándi Pál által, hitszegőnek kiáltatták ki, s nem eresztették be a várba. „Jaj nektek, mondotta János vajda; jön még idő, hogy ha harminczkét János lenne is, elkelne, — de nem lesz.“

Báthori István azt beszélte, hogy hét teve hozott kincset a török császártól a vajdának, a mennyit csak elbirt, a miről nem lehet ugyan jót állani, de annyi igaz : Zapolyai a török ellen egy lépést sem tett. A főurak pedig a királyné kíséretében levő német leányokkal enyelegtek. Eb hiszi, mondták, hogy a török bevegye Nándor-Fehérvárát. Holott a fehérvári, zimonyi, szalankemeni csákyások már azelőtt három esztendővel megjövendőlték volt az ostromot, s felmentek Budára a királyhoz, hópénzt kérni. „Tudom — írja György pap — mert mindnyájan ismertek s folya-
modást készítettetek velem, és rácz nyelvöknek tolmácsa voltam.“ A király, Pál prépost, kincstárnokhoz utasította őket, a ki pedig, a mennyi csákyás, nem adott volna egy éneklő fiút érte. Nem tudta a lator, mint áll a dolog az ország szélén, s fizetés helyett kipirongatta s elkergette őket. De egy hónap múlva újra feljöttek szegények Lajos királyhoz. Az örömmel adott volna nekik, de már úgy állott, hogy asztalát sem tudta illően ellátni, s a királyi szakács, Bosnyák Mátyás, sorra kunyorálta a praelatusokat és mágnásokat ebédre-valóért. Elég az hozzá, hogy ismét Pálhoz utasították a csályásokat s Pál apát megint szitokkal fizette. Ezek, jámborok, szomorán eveztek haza, s többé fel sem mentek, hanem ottthon éldegéltek, s mindkét részről ragadoztak, a mit tudtak.

Azalatt a szultán Nándor-Fehérvárát az áruló tisztek által csakugyan elfoglalta, s Oláh Balázst és Morgai Jancsit Szerbiáig magával vivén, ott így szólott hozzájuk : „Szeretitek-e ezt a szép tartományt?“ Oh igen is, felséges császár!“ — Mindjárt hát jó nagy gödröt ásatott azon helyen, és a két árulót élve bele lökette, földet bőven hányatott reájok : mai napig is mind ott vannak. — Jobban szerették az ismaéli hitet a mgokénál, s eladták hazájokat az ellenségnek : megérdemelték.

De térjünk a királyhoz. — Nándor-Fehérvár elvesztése nagy lármát ütött az országban, s habár későn, a királyt is cselekvésre ösztönözte. Báthori András lón a dunamelléki seregek vezéréül ki-nevezve. „Készülődés közben — beszéli Szerémi — nagyságos András úr a bástyán találkozáva velem, megszólított, mit keresek arra, s egyszersmind kérte, nem volnék-e hajlandó seregében, hópénz mellett századosságot vállalni. Én szívesen elfogadtam,

felkészültem, s oldalánál lovagoltam. Délután háromszori „Jézus“ kiáltással útnak eredtünk, a királyné indulásunkat az ablakból nézte. És én, mint alkapitány voltam vele. Budán át Erdődre mentünk, ott kikötöttünk a királyt megvárni. Meg is érkezett az, de kevés ideig ülven, visszatért; de előbb három vezért nevezett ki a török ellen, u. m. Sumi Gáspárt, Dóczi Jánost és Bánffi Jakabot, s kétezer márkát adott kezökbe a szélek oltalmazására. Azok a zsványok pedig megosztottak, jó szerémi borokat vettek a pénzen, s télre mindnyájan haza lovagoltak. Jakabbal én is elmentem, s hat hónapig udvarában tartózkodtam, azután visszatértem Budára.“

Tomori Pál beleútván a hadi élet lármájába, a Szent-Bernhárd-rend esztergomi zárdájába vonult vissza. De a folyton bonyolódó viszonyok közt mind több szükség mutatkozott a tevékeny, bátor és tapasztalt férfirra, ki már azelőtt Erdélyben és a széleken magának nem csekély érdemeket szerzett. — Szerémi éppen Esztergomba vala indulandó, s midőn útra készülnen haladt ki a várból, Vén-Bornemisza János, ki a kapu közt ült, tudakolja, hova igyekszik. „Esztergamba.“ „Kérlek pater, téged jól is ösmer kedvell is Tomori; add által ezt a levelet neki.“ Szerémi elvállalta a megbizást, s megérkeztével a zárdához menvén, egy szerzetestől kérdezi Pál barátot. „Menj a kertbe — mondják — ott talárod; hogy az isten vinné el innen, mert mi ugyan nem szeretjük.“ A mint beléptem, folytatja György, Pál barát kapálgatott a kertben. Meglátván engem, lelökte a kapát, s hozzám fordult. A Vén-Bornemisza levelet szívesen vette, szidott, miért járok világi ruhában, s javasolta, vegyem föl a csuhát. Rövid időn atyaságod is kijő a kolostorból — szólék — mert királyi káplánokul már tudjuk, hogy érsekké léssen. Ő felsége, a tanácsosok egyes akaratóból, el is küldött Rómába a felmentésért. — Hanem Tomori így felelt: Nem olvastad-e György atya, mikor egyszer egy katona, kit a pápa fölmentett volt, halála után jó barátjának lángok közt jelent meg, és barátja kérdésére: miért ég így, holott a pápa fölzsabadította volt? — azt felelte: De isten nem egyezett bele, azért im elkárhoztam.

Igy beszélgettünk egyetmással, aztán köszöntette s üdvözölte általam Vén-Bornemisztát.“

Nem-sokára megjött Rómából a fölmentési okmány, melylyel Lajos király Bornemisza Jánost rögtön Esztergoniba küldte és Tomorit Budára hívatta. Ott hatalmat adott nekie akasztatásra, fejeztetésre, égetésre, ki miként érdemli. — És a magyarok Cséribasának hívták haláláig.

1523-ban ismét nagy gyűlést tartottak a rendek, s a török megújított készülődéseinek hírére sürgös intézkedéseket tettek; többek között Máris királyné, az indítványozta, hogy az arany- és ezüst-edényeket minden egyháztól szedjék el, s pénzt verjenek belőlök Nándor-Fehérvár visszavételére, mibe közönségesen bele-

egyeztek, csak Werbőczy István mondott ellent, a ki valóban okos úr volt, nagyon jól tudta a haza törvényeit, s azoknak új gyűjteményét készítette. Ez párthívei előtt tisztán kijelentette, hogy hite szerint a királyné csak a maga számára kívánja a templomokat kirabolni, nem pedig a haza gyarapodására. De a többség rá zúdult a tagadó véleményért, s szinte megölték azon nap; végre kénytelen volt megegyezni. Mégis, hogy a határozatot kihirdesse, reá nem vehették. „Nem tehetem, uraim, mondá, mert be vagyok rekedve; a fejem is fáj, és az orommal vagyok catarhusban.“ Így másnak kellett a kikiáltást véghez vinni, s a Szent-Lélek ellen elkövetett ezen bolondsággal fejezték be az országgyűlést, 1523-ban.

A királyné pedig összegyűjtötte a temérdek ezüstöt, s a szegény földnépnek, mely nem tudott hozzá, réz-pénzt veretett helyette, úgy hogy azon éjjel, a mikor elszaladt, ötven márkánál is többet vitt magával mégis sok kincset hagyott a várban. Az új pénznek semmi becese sem volt, — egy régi forintban százötvenet adtak újat, német portékákért.

Ekkép a királyné olyan kárt tett Magyarországnak, hogy a török pusztítás sem tett nagyobbat.

1526-ban jött be a török császár 600,000 emberrel Magyarországra és a Szerémségnek tartván, csak ott egymás után tizenhat várat foglalt el, mert a főurak semmit se gondoltak a haza sorsával, s elvesztették a dicső országot! De a helyett beszédtek s kicsikarták a kelyheket, kereszteteket, ibrikeket a templomokból, miben Serédi Gáspár volt a fő mester, — szegény ember, de az egyház kincséből nagy úr lett; másik a budai lelkész, Bencze: ez a mit kapott a többekkel költötte el, jámbor. A kik nem lopták az országot, azok meg egymással civakodtak. Bárdi István volt Lajos lüderékább katonája; ezt is, — igaz, több rendbeli csinyjáért — lefejezték; ugyanis: egy papot Péterváradon, agyonvert, — Lőrincz herczeg és a Szent-Zsigmond-rend jószágait pusztította, sőt a redneki szőlőben tizedelő Bosnyák Jakabot is megölette; Cséribasával is szüntelen csufolódott, s bolonddát tartotta. Mindazáltal csak a haragosa a . . . püspök vitte ki megöletését; ez Oláh Miklóssal, Lajos deákjával álnokul levelet íratott Cséribasához, s a mint a király sietve vadászni indult, hét más levél között tette elébe; melyekből a király csak a három felsőt nézte meg, s egyenlő tartalmukat látva, mind a hetet aláírta. Ennélfogva végeztette ki Tomori Bárdit. — Bánfi Jakabot méreggel vesztették el; Gróf Kristófot (Frangepánt) Zalkán László szakálánál fogva hurczolta Csepel szigetében; erdélyi Jánost is száműzték, mint láttuk: — csak a csizmadia-érsek ¹⁾ volt a király mellett, más nem; — minek hallatára a szultán félelem nélkül jött által a Száván.

¹⁾ Zalkán László.

Nyolcz hajója volt szegény magyar királynak a Duna vizén; ezeken Zalkán úrral leindúlt Mohácsnak. Mária királyné is el akart menni, de a király nem engedte; az udvariak kérdésére pedig: mint csináljanak ők azalatt Budán, azt felelte; „Ebbavában jól munkálkodjatok, minden héten kétszer megmosdjatok!” Eny nyire megakadályozta volt elméjét a nagy isten.

Mohácsnál vele voltak, vagy csatlakoztak hozzá: Báthori István, Móré László, Battyáni Ferencz, Prini Péter, Zapolyai György, Széchi Tamás, és Cseri-basa; esztergomi csizmadia-érsek, László, a kancellár; Prini Ferencz, Palóczi Pál zágrábi püspök és Móré Filep, az Úr házának zsákmánylója, ki belőle az ezüst edényeket összeszedegette, minek hírére a török szultán is fölki-áltott: „No már a Krisztust is, a kit istenöknek bisznek és vallnak, bizonyára felharagítottak magok ellen. Ha mit elődeim Mahomet tiszteletére ajándékoztak, én ahhoz nyúlnék, a nép mindjárt össze-
apritana. Már bátran megyek, mert tudom, meggyőzőm őket. . . Meg is kell boszúlnom a nagy prófétát (a Jézust), a kin ők olyan gyalázatot vivének végbe.“

A mohácsi mezőn egy hónapnál tovább feküdt mozdulás nélkül a két tábor; hanem a magyarok apró csatapatétkban naponként zaklatták a törököket, s a győztesek mindig ők maradtak. — János vajda sergével Debreczennél tanyázott, hová Lajos királymind egyre küldeni akart utána, de a többi főurak nem engedték, — a helyett a csata előestéjén is donatiókért cigánykodtak. Korlot Péter Trencsén várát és a vele járó uradalmat kérte, — mások mást kívántak. „Mit kértek, mit kívántok! viszonzá Lajos; — ki tudja, hátha maholnap más ura lesz Magyarországnak! . . .“

Ekközben János megintette a török szultánt, ne sokat halaszsa, a miért jött, mert már itt az idő. Másnap csakugyan rohamot is intézett a szultán, s egész estig vívott a két sereg; végre is az ozmán lett a nyertes, s a magyarok megszaladtak. Hét praelatus veszett el az ütközetben; mágnások, a kiket felebb említettünk, — köztök Prini Ferencz váradi püspök, a kiről szolgálja olyan látomást beszélt Szerémi előtt, hogy szaladás közben két szarvú fekete kecske ugrott pej lova hátára, s hajába ragadva, egyenesen vitte a Duna kis ágába. Mert borbau, ételben, kéjben kicsapongó és gyilkos volt, földi életében. Elveszett Lajos király és vele két udvari káplán: Gyönyösi Tamás, — Nagy Mátyás. Szegény király, — már gyermekségén kezdve ő is bujálkodásra adta magát, mert a gonosz udvariak inkább szoktatták a roszra, mint a jóra; ezt az emlékiró nem egyszer szemlélte.

Másnap, estefelé a királyné egy német szolgálja érkezett Mohács felől, s zavarodásában alig tudott belépni az ajtón. A királyné Thurzóval beszélgetett. Szerémiék káplánokul a kapun kívül várták, hogy valami újságot tudjanak tőle, de már késő levén, nem jött le a szolgálja, hanem kevés idő múlva Thurzó Elek

ő nagyságát látták sebes léptekkel s lehajtott fővel aláfelé sietni a várlepcsőn. Fiúk ez rossz jel — mond Szerémi; — Thurzó úrnak mindig jó kedve szokott lenni: most szomorú, és nem szól. — Ezzel lefeküdtek.

Szerémi Deák Zsigmonddal a városban, László érsek szálásán, aludott. Éjjél felé az őr bekiált: „Keljetek föl: tönkre tette a török a magyart!” Felugráltak. Az útezéken a budai németiség, kezökben égő fáklyákkal, hónuk alatt szekrényekkel tódultak ki a logodi kapun, — mások kincses ládákkal a dunai hajókra. A magyar lakosok csodálkoztak a lótásfutáson, nem tudván mi történt; mert a németeket hiában kérdezték, — azok kifosztástól féltek s nem feleltek. Mégis, hogy a dolgot megsejtették, holmi csaplárok, zsványok sokat elraboltak jámbor németektől.

Mária királyné hölgyeivel 50 lovas kíséretében, égő fáklya mellett, Logodra lovagolt, s ott várta meg kincsét a városból, melynek hajnal felé lett megérkezével odább sietett a bécsi úton, Ausztriába. Utána az egész budai németiség, miként Szerémiék az akblakból látták. De a magyarok nem mozdultak a hazai földről, — anya nyelvökön kívül másat úgy sem értettek.

A fővárosi nép egyedül János vajdába vetette minden reménységét, s a naponként érkező mohácsi menekültek, magyarok, németek, csehek és lengyelek mindnyájan kérdezték: hol van János vajda? Midőn János vajda mégsem mutatkozott, a budapesti nép is költözni, bújni kezdett. Sok asszony gyermekét a Dunába lökte; sok, hogy sirását a török meg ne hallja, élve eltemette, s földet hányt rája. A kicsinyek, ha beszélni tudtak, mondták zokogva: „Kedves édes anyám, nem sirok többet, csak ne temess el!” Így a városban többnyire csupán a vakok, sánták, bénák maradtak, midőn a pogány tábor megérkezett.

A magyarok és a törökök közt a tolmáclást egy kalmár vitte, ki a lakosok számára kegyelmet — sőt tiz arany ajándékot is nyert. Azután tanácsot ült a padisah: felélessék-e avagy ne, Buda várát? A tanácsosok úgy vélekedtek: a várost fel kell égetni, hogy emlékezetül legyen a hatalmas császár itt jártáról; de a vár maradjon bántás nélkül, mert benne derék és nagy fejedelmek laktak. Így beszélte ezt Szeréminck vacsora felett a török császár Antal nevű gyűjtogatója, a ki a várost három száz társával lágba borította.

Ezek után a szultán tizenhat napig Budán mulatván, hidat veretett a Dunán, és visszavezett Konstantinápolyba.

Erdélyi János Debreczenből Tokajba szállott; Szerémi pedig akkor Kassán tartózkodván, a kassai polgárok küldöttségével elment a vajdához. Serge Fegyvernek közelében állott. Találkozását következőleg írja le Szerémi: „Épen háza tornáczában sétált a vajda, midőn térdhajtással üdvözöltem. Láttomra kezével köszöntést intett, s tudakolódni kezdett, mint menekedtem Budáról és

most honnan jövök, majd a királyné útjáról, s egyebekről, mire tehetségem szerint megfelelttem, a mint feljebb írtam. Azután kérte: „Úgy-e te aradi lelkész voltál?“ „Igen is nagyságos uram, de Lajos király fölvelt udvari-káplánnak.“ „Hát voltál vele a háborúban?“ „Voltam két hétig, de láttam a nagy visszavonást az urak közt, s megtértem Budára.“ — Beszéd közben Dóczy János is oda jövéen, ajánlani kezdett a vajdának káplánságra; ez csakhamar kezet adott és felvett kíséretébe. Útban ért Mária királyné levele, melyben János úr nejeül ajánlkozott; ámde János vajda nem állott reá. Szerencsen, a hol meghált a vajda — folytatja jó Szerémi — adta János apátnak a csanádi püspökséget, hanem előbb engem megkérdezett: alkalmas lesz e reá, avagy nem? Én azt mondtam: alkalmas valóban, s méltó is; tudom, mert a hazámban oskolamesteri segéd volt, s ott semmi rossz nem hallatszott felőle. — Ezért később is mindig jóakaróm maradt a püspök.

A szálláson megismerkedtem a vajda két szolgájával, Bassi Györgygyel és Horváth Bertalannal, a kik valóban jeles férfiak voltak, a vajdának tanácsadói — velem együtt. Engem mindig kitűnős becsületben tartott: Tokajtól Budáig mind vele ebédeltem, vacsoráltam. Írnoka, Melchior deák, eleget nevetett e nagy becsületem fölött.“

Alig érkezett Zapolyai Budára, levél jött Németországból, hogy ne válaszszanak más királyt a magyarok, míg Ferdinánd le nem jő, a kit illet a magyar korona. Értvén a rendek a levél ilyen tartalmát, rövid szóval csak ennyit feleltek: „A királyság fejérnép után nem igazodik. Punctum.“

Ezalatt a vajda parancsolatjára kiment keresők Lajos király testét megtalálták, s Székes-Fehérvárra vitték. János vajda, Tornai Jakab aranymivessel tiszta aranyból koronát csináltatott a halott számára, s Fehérvárra indult. Már ekkor kezdte magát Pestieny Gergely befürni János kegyébe, kinek tanácsától a mi Györgyünk Zapolyára nézve már jó előre romlást jövendölt. Még azon időből ismerte, mikor ő káplán volt váradi püspök nagytiszteletű Príni Ferencznél, Pestieny pedig, a fekete kigyó, tiszt a püspök udvarában. Akkor észrevette, hogy pazar s az egyház vagyónának prédálója, és feladta, hogy tiz hordó dézma-mézet, ezerkétszáz ártányt vitetett haza martonvásári birtokába; pénz pedig hatezer márkát bizott János nevű káplánjára. A püspök vizsgálókat rendelt, kik a feladottnál még többet találtak Pestieny tilalmas birtokában. Ettől kezdve rováson volt ő kegyelme.

A vajda kíséretében volt Perényi Péter, Móré László, Török Bálint, Battyáni Ferencz. De a tolvajok csak kénytelenkedtek az úrhoz, s kaczagva mondogatták magok közt: „Ni, még király akar lenni Zapolyai János!“

A temetésről hadd szóljon ismét az író. „Megérkezve Fehérvárra, Dávid János és Tatai Miklós káplán társaimmal

egyetemben, mindjárt uram, királyom holttestének megtekintésére siettem, s három, cseh-kard ejtette sebhelyet láttunk rajta, melyek eredetére, s a király halálának körülményeire azonban csak Zapolyai János halálával jöhettem rá. — Hallván tudniillik egy magyar katona, hogy János király halálán van, felkiáltott: „már föl kell fedeznem Lajos király végét.“ Azután elbeszélte, hogy a királyt Zapolyai György és Tomori Pál — a ki Cséri-basa — s Cythrich a komornyik, baj nélkül vitték a mocsáron keresztül, Batha városa mellé, egy kis faluba,¹⁾ hol a plébánusnál egy pár órára pihenni s száradni letették, mert az eső egész este esett. Tomori a király engedélyével szállására menvén, Zapolyai egyedül maradt Lajosnál. „Beste taknyos király, elvesztetted szép Magyarországot s a mi Lőrincz herczeg uradalmahoz birt.jogainkat, most hát lesz haláloed!“ Evvel kivonta három-élű cseh kardját és háromszor a királyba szúrta, a mint levetkezve ült a székekben, úgy esett alá is. Azalatt Tomori visszatért, s a gyilkosság láttára, pánczéloson, a hogy volt, küszködni kezdett, és Zapolyai Györgyöt csakhamar megölte. De a lármára Zapolyai katonái összegyűlvén, Tomorira rontottak s ezt fölkcöztölték. — Tomori és Zapolyai a falusi templomban fekszenek; a királyt a mocsár mellé ásott gödörbe temették. Ezt beszélte a magyar katona. Annyi igaz, hogy én és két társam a három sebhelyet szemünkkel láttuk; arany-kereszt függött nyakában a könnyű mellény és köpenyeg alatt; ujjában pedig a jegyképen hagyott arany-gyűrű. Cytrich elszaladt volt a csapatéból, a mely akkor éjjel Tomori és Zapolyai emberei közt két óra hosszat tartott; és az egész dolgot hasonlóképp beszélte el a királynénak; Mária, a miért a királyt odahagyta, megölette, Bécsben. Holott, ha el nem szalad, jámbort őt is kivégezték volna bizonyosan.

Lajos holttestét a püspökök királyi ruhába öltöztetve, fejére koronát tettek, s ünnepélyes szertartás után márvány-sírba helyezték szegényt. Tanítói nem uralkodásra, hanem kicsapongásra tanították, s a Bornemiszané szolgálói bujaságra vitték; az urak meg annyira bolonddá tartották, hogy még ennie sem adtak elegendőt, s jövedelmét magok között osztották fel. Nem egyszer tudom, hogy vacsorája sem volt . . . Mindennek már most im itt a vége!

Temetés után a városon kívül összegyűjtötték a rendeket, s Werbőczy István Larsány hangon fölkiáltott: „Tekintetes rendek! Az ország trónja jelenleg üresen áll: kit akartok Magyarország királyának?“ — Sokan János vajdát emlegették, sokan nem akarták. Hanem volt ott egy Bodó Ferencz nevű nagy katona, ez felállott, s erős szóval nyilvánította, hogy a nép János vajdát

¹⁾ „Zek cho“: Cap. XLVI. 152. l. „Scecc hew“ (Szécső?)
Epist. flebil. 406. l.

óhajtja Magyarország királyának : erre az egész, egy szívvel-lélekkel kiáltotta : „éljen János király!“ Másnap aztán véghez ment a koronázás. A koronát — minthogy Csizmadia László Mohácsnál elesett — helyette Várda Pál — másikfelől Prini Péter fogta; mégis mindegyre billegett az új király fejében. Ezt némelek oda magyarázták, hogy nem méltó rája, mert keze a székelek és keresztesek vérével van beszennyezve, s körülbelől igazat is mondtak. Mások fejének kicsiny voltát okolták. De a nép csak amazt beszélgette. „Pedig — keresztyén olvasó! — a nép szava, isten szava.“

Koronázás után megütközve értette Szerémi, hogy a király a koronát Prini Péternek adta átál őrizetre, s azonnal futott a palotába, de nem bocsájtották be azok a csalafinták, hanem szitokkal és lökdözéssel igazították el. Melchior deák, a kit szemközt talált, kérdi : „Úgyan miben jársz, György pater?“ „Menj rögtön ő felségéhez, viszonzza Szerémi, s mondd, ne bocsássa a koronát Prini Péter kezére, mert nem jó lehet belőle.“ Vacsorán is (mivel a pap az udvariakkal és királyi inasokkal szokott enni) sem nem evett, sem nem ivott — nagyon szomorú volt. Boza Bencze, Chorba Ferencz, Tomori László kezdik ösztökélni az evésre. „Oh balgatag udvariak! — fedd György atya őket. A mit most esztek és isztek, bizony mondom, vérrel fogjátok kiköpni. — János királyt nemsokára nagy veszedelem éri. Eddig okosnak hittem, már látom : félbolond, hogy a koronát és erdélyi vajdaságot Prini Péter úrra bizta.“ Itt kezdődik Zapolyai János megbukása, ki vajda korában ügyes, bátor és serény volt; mint király félénkké, és ügyetlenné lett.

A zürzavarokban a ráczok között egy férfiú támadt, a ki őket maga körül gyűjtötte, s a Bácsmegyében pusztán maradt földet velök elfoglalta, neve : I v á n c z á r volt, kincstárnoka : Zubóta, nádora és minden egyéb tiszte; s már mintegy tizenkét-ezer fegyveresnek parancsolt. Ez a jószágokra visszatért nemeseket elkergette, és a Bácskaságot magáénak nyilvánította; a királyhoz ellene ment panaszokat pedig sűrű követtségek által igyekezett megelőzni, felajánlván kardját, s mindennemű szolgáltatát a királynak, a mikor kívánni fogja. Szerémi volt pártfogó-kalauzok és kérelemírójok, gyakran meg is keresték nagy tisztességgel és ajándékokkal. A királynak szüksége volt Iván czárra, s ezért békét hagyott neki.

A régi tanácsosok meg : Bassi György, és Horváth Bertalan, látván a király bolondságát, búcsút vettek az udvartól; János ugyan nem akarta bocsátani őket, de ok azt mondták : új tanácsosai vannak, éljen velök. És uraim haza lovagoltak Erdélyországba, soha sem is jöttek többé vissza. Csak igaz a régi magyarok példabeszéde, hogy tótnak a vadalma is füge. Pestieny Gergely is jó volt János királyhoz tanácsosnak.

Akkor jött az udvarba Horvátországból gróf Kristóf (Frangepán), közép termetű, katonás járású, ősz hajú és szakállú, keves szóval élő, tanult deák ember; ezt tette a király segédjévé, 1527-ben. Azután Kállai Vitéz Jánost ötszáz rácczal, Kis-Várdára küldte, kik az egész várost felprédálták; mert azok Ferdinánd királyhoz szítottak. — Midőn mégis látta, hogy a német párt erősen terjed az országban, három követet választott Ferdinándhoz, úgymint Bánffi Jánost, Werbőczy Istvánt és András tudort, kiktől küldött neki ilyenén levelet: — „Kérlek, és könyörgök a mindenható Isten és annak anyja szerelmére: ne jőj be ellenem és ne követeld a magyar koronát, mivel már — akár igazán, akár hamis úton — én vagyok Magyarország királya. Ne figyelmezz árulóim tanácsára, nehogy vízre vigyenek, mint engem: rólam példát vehetsz, mert én nem sokáig viselem a királyságot, s a korona nem sokára fiadra szálland. Esküszöm ugyanis, hogy nem házasodom meg, gyermekeket nemzeni ellened. — Ha pedig nem szünsz meg reám fenekedni: a mi veszély téged, vagy fiaidat érhet, népek pusztulása, országok romlása, lelkesen szaradjon!”

Werbőczy tizenöt mérföldre Esztergamtól egy faluban betegnek tette magát, s tovább nem ment.

Tán jobb lett volna a más kettőnek is követni a példát; mert Bánffi Jakabot, mint esküszegett párthívét, Ferdinánd letartóztatta, András tudort pedig sok egyéb szítók közt azon izenettel eresztette vissza: „Mondd meg a pütkösti királynak, hogy várjon hűsvéti vacsorára!” — Ekképen felszólítását semmibe sem vették.

Tanácsosai voltak e tájt: Czibak Imre, Pestieni Gergely, Dóczy János és Tornai Jakab. Méz folyt a szájokból, de méreg lappangott szívökben. Csak az öreg horvát (Frangepán) és Hernaldinus Ferencz barát szolgált diszére az udvarnak, ezek tanácsolták is meglehetősen.

Értvén a király Ferdinánd válaszát, mindenkit a nagy palotába gyűjtött, s ott ünnepélyes esküt tett, ezen szóval: „Esküszöm az istenre, boldogságos Máriára és mindenik szentre, hogy mi veszedelem a hűtlen keresztyéneket mától fogva éri, oka s indítója nem én leszek, hanem a németek és német párti magyarok. Amen.“ Azt is hallotta Szerémi, midőn fölkiáltott: „Ha lehetne, ördögöket idéznék fel ellenségeim ellen!” Ebéd után, a mint az asztaltól felkelt, nyilvánította, hogy mindenki, a ki végig vele marad, uradalmat fog tőle nyerni. György atya mégis csak el akarta hagyni, de Körösi Miklós valami méltóság ígérétevel lebeszélte.

Várda Pál, az esztergami érsek soha sem szokott disznóhúst enni. Egyszer János király, hogy kissé megtréfálja, ebédre hívatta, s minden étket disznóbússal, szalonnával készíttetett. A király, mint Zapolya faluból való bosnyák származású (kinek ősei Zsigmond alatt tűntek föl először), örömezt evett az ételekből, mert

egyezett a természetével; de az érsek lecsüggesztett fővel nézte, s a mint a király tréfáson kínálhatta, török természetéért piron-gatta: láthatólag elkomorult. Így jött s ment az egyik tál a másik után: Várda Pál egyből sem evett, s étlen-szomjan kelt fel. Szerémi perse már egyszeriben érezte, hogy nem jó következése lesz a tréfának; káplán társainak mindjárt is mondotta, be is teljesedett. Április hónapban átköltözött az udvar Budára, de az érsek, fogfájását vetvén okúl, Esztergamban maradt, káplánjai pedig a királyi káplánoknak fa-harangot küldtek ajándékban. Senki sem tudta a különös adományt mire vélni. Szerémi azonnal megmagyarázta jelentését. „Valóban csodállak benneteket — úgymond. Pál érsek Ferdinánd mellé állott: ez a fa-harang értelme.“ Más héten csakugyan jött a hír, Ferdinándhoz lett szegődéséről, ki később, János király nagy kedvetlenségére, ígérték s adományok által, Iván czárt is megnyerte magának. Így Zapolyai János elől-hátul ellenség közé volt szorítva, s látván állapotjának szomorú voltát, szegény, sirni kezdett; mely alkalommal György pater hivatalából kifolyó komolysággal megfeddeni jónak látta: „Íme uram király, mondtam, ne adj bitelt mindenkinek, hanem: principiis obsta, ne sero medicina paratur. Szemesé a vásár, vaké az alamizsna, s olylyal mérnek vissza neked, milyen a te mértéked volt etc.“

Már ekkor széltére suttozták az udvarban és a városban, hogy Prini Péter, Ferdinándnál járt fekete gubában; sokat látták őket sétálni is együtt. Ezért Szerémi azt tanácsolta: jó lenne a Csonkatoronyba zárítani, de a király nem fogadta meg a jó tanácsot. Azonban folyvást jöttek a panaszok Iván czár garázdálkodása ellen, Prini Péterhez, mint erdélyi vajdához, és nem a királyhoz, mivelhogy: lágy pásztornak nyája között hál a farkas. Prini elhatározta véget vetni már Iván hatalmaskodásának, mire a királytól engedelmet is nyert. Akkor Szerémi általment a vajdához, hogy e tárgyban négyszem közt szóljon vele, s számára tanácsot adjon, de csak Gáspár káplánt találta otthon, a kit ő ajánlott volt be Perényinek, midőn ő nagysága kérte: rendeljen nekie egy káplánt. Itt furcsa jelenet történt, melyet az író legjobban elbeszélhet: „Kérdem — úgymond — Gáspárt, mit végezett ura a királylyal?

— Bizonyára, felele, rendkívüli dolgokat fogtok látni a vajda úrtól.

— Bolondok — viszonzám. Azt hiszitek, orosz lányok vagytok, hej pedig beh fölhörpentenek azok a ráczok. Nem tudod, hogy én írom nekik a folyamodványokat? Ők beszéltek, hány katonája van a Fekete-embernek, nádora, kincstárnoka és minden egyéb tisztje. Meggyőzte Török Bálintot, lefejeztette nagyságos Csáki Lászlót, s egész seregét tönkre tette... Drad is hiúszege, két kulacsos, esalfa; jól hallottuk, hogy Ferdinándnál jártatok

fekete gubában, s eladtátok János királyt! — A felfuvalkodott pap szemébe mondott beszédemre azt kiáltja:

— Hazug tested, lelked!

Én ismétellem a mit mondtam, avval üstökön kaptam, s meg raktam, a hogy bírtam, ő is engemet, a hogy bírt; hanem isten után ő volt alúl, én meg felül. Minek hírére a király, Prini Péter és az egész udvar nevetett rajta, hogy két pap megbirkozott, összeverekedett, és György feljül maradt. A király maga is mosolyogva mondta: „édes György pap, mint jártál a Prini Péter káplánjával?“ „Mint jártam? De majd meglássa felséged, hogy meg-agyabugyálják azt a felfuvalkodott bolondot a ráczok!“

Prini Péter hát lovasoknak három, gyalogoknak két forint hópénzt kiáltatott, s nagy aranyos lobogóval megindult Iván czár ellen. A szép zsold és szabad zsákmány ígérete mintegy tizenkét-ezer embert gyűjtött Szöllős mellett ütött táborába. De mielőtt magát kellőleg rendbeszedte volna, a ráczok gyorsan s észrevétlen reácsáptak, s sergét elszélesztették, úgy hogy Prini maga alig menekedhetett meg. „Nem igazat mondtam, uram király?“ szolt Szerémi.

Megijedtek a magyarok, hogy Iván már a harmadik ütközetet is megnyerte, s az ország alsó részét egészen elfoglalta. Azért most a király parancsolatjára Czibak Imre, a váradí püspök vállalta el a hatalmaskodó pártossal igazítani. Ez valóban derék ember volt, tisztjét híven teljesítette, s a lutheránusokat kárhóztatta; mégis — Bácsi Ferenczet nagyon szerette, s gyakortaült vele egy székérben; más lutheránusokkal is társalkodott, a kik ekképen aztán fölkaptak az udvarban, és János királyt elesábitották.

Czibak Káránsebesnél vívott meg a ráczokkal, kik a Prini ellen használt fogást rajta is meg akarták kísérteni, de sergét hadi rendben és harcra készülten, a mellett szekerekkel körülszanczolva lelték, s rövid küzdés után kénytelenek voltak megszaladni. Iván czár csekély kísérettel Szegedre futott. A városiak, féltőkben, a Szilágyi-palota köfállal körülvett udvarába vonultak előle, onnan nézték, mint sétál az útczán. Volt a menekvők közt egy szegény vadász ember, puskával; pora igen, de golyóbisa nem volt. „Hej, ha golyóbisom volna, nem vinné el szárazon a zsvány.“ Erre valaki egy boglár-darabot nyújtott oda néki. A vadász beeresztette puskájába, s czélba vévén, szederjes mellényén át szive mellett találta a rácz királyt, kit aztán szolgálai sebesülten Tornos nevű faluba vittek. Ütközben a vele volt rácz urak nagy része elszállingózott, s ő kevesed magával maradt.

Gazdája, — hol feküdt — Török Bálint jobbágya levén, gondolt egyet, s éjfélfelé leszaladt urához Szabadkára, az esetet hírül adni, Török Bálint háromszáz lovassal mindjárt felkerelkedett s Tornosra sietett. Megérkeztere a még jelenvolt ráczok is elfutottak, s haldokló urokat az ágyban hagyták. Török Bálint

háromszor kérdezte a fekete-embert: „él e még?” — de az nem felelt. Midőn látta, hogy már halálra vált, fejét kardjával leszelte s Szabadvára vitte. Onnan eczettel töltött réz-fazékban felküldte János királynak. Még mielőtt felérkezett volna a hír, Szerémi már mondta az udvariaknak, hogy megölték a fekete-embert. „Menj György atya, mondd meg, a királynak.” Ebéd idején bement a királyhoz, és szólott: „Felséges uram, úgy hallottam, hogy a fekete-embernek fejét vették.” Pestieny György azt jegyezte meg rá: tán álmolta. — S ime. Kis időre hozzák a fejét, mely valóban fekete színű volt. A király az asztalra maga mellé tette s ételközben mindegyre mondta: „hol van megígért hűség?!“ Ebéd után Gotthard várnagy hosszú rüdon a kastély fokára tűzte, arczczal ura Ferdinánd felé Bécsnek fordítva. Egy hétnél tovább állott a rüdon; azután a Dunába lökték. Török Bálintot pedig a király felhivatta, s 1000 aranyat és egy szép török lovat ajándékozott neki megelégedése jeléül.

Ekközben Orbán nevű falusi ember járul Szerémi elé levett kappal, s oly kéréssel: irjon részére folyamodást János királyhoz, mert ő lőtte meg a fekete-embert Szegeden, a mint a Szilágyi-palota fala mellett járkált. Szerémi meg is készítette a kérelmet és a szegény ember benyújtotta a királynak. Mindenki bámúlt, a mint a király az írásból fen-hangon elolvasta, hogy Orbán ölte meg a rácz fejedelmet, s Török Bálint csak az ágyban vágta le a fejét. — „Menj fiam, szólj ő felsége, s fordulj fel hozzám majd harmad napra.” Azalatt esküttjei kíséretében Zákány István a szegedi bíró is feljött ajándékokkal a királyi udvarba, ettől tudakozódott a király, mimódon pusztult el a fekete-ember; és így kisült a valóság. Orbán egy kis majort kapott ügyessége jutalmául, melyről a levelet Werbőczy István kancellár úrtól Szerémi vette ki szegénynek.

Török Bálint, a kudarczon érzett szégyenében éjjel kisurrant Budáról, s ismét áttért Ferdinándhoz; nem sokára hallatszott, hogy Prini Péter is követte.

Mária mennybemeneteli ünnepén hire jött, hogy Ferdinánd, vizen és szárazon nagy sereggel megindult Magyarország felé, és már Szent-Endrénél táborozik. A budai várból ürtüzeik füstjét is lehetett látni. Zapolyai Czibak Imrét segítségért küldte, de az csak nem akart jöni, s a király a hozzá csatlakozott csekély számú haderővel kénytelen volt a fővárost odahagyni. Hatvaunál érte utól a tudósítás, hogy Ferdinánd Szent-István napján bevonult Budára; Grozanz Miklós¹⁾ nevű jeles tábornokát pedig — kinek a félkeze vasból volt csinálva, — hadsapattal elfogására utána indította. De ő előbb járt, s Ónodon és Zomboron át megérkezett Tokajba, hol Czibak Imre is csakugya csatlakozott hozzá, feles gyalogsággal. Itt Szerémi két táborikáplánképen levő cséri-barát-

¹⁾ Gróf Salm.

tal összekapott, kik annakutána nem akartak többé vele enni, s pártfogójoknál Werbőczy úrnál annyira elvádolták, eltemették, hogy az a király kegyéből is kicséppentette. Volt a táborban egy osztály lengyel katonaság : ezek közé vette hát magát a pater, — csketett, keresztelt, mert volt ágendája, palástja, szelenczében szentelt-vize bőven. — A lengyel, háborúban sem lehet asszony nélkül.

Tokajból a király seregét a németek elé küldte. Tarczalnál találkozott össze a két fél. A magyarok, főleg Czibak katonái, elég jól forgatták magokat, de egyik legvitézebb vezér, Mária Lukács mindjárt a csata kezdetén elesvén, halálára az egész sereg megrémült, s késő este rendetlen futással iramlott visszafelé Tokajba.

Háromi pap feküdt egy ágyban : István, János és György — az író, midőn kiáltották : „Keljetek fel, mert megvert a német!”

Látván az urak a magyarok bukását, összeegyeztek János király elfogására, s Ferdinándhoz vitelére, hogy vele a németnél fejk és jószáguk számára kegyelmet nyerjenek. Meghallotta egy gyalog katona, mit főznek az urak ; rögtön Tokajra futott a palotába. A mint a lépcsőkön botorkázik, találkozik Körözi Ferenczcel.

— Ki vagy, mit akarsz éjjel a király udvarában ?

— Nemzetes úr, baj van : vigyen a királyhoz.

— Mondd meg nekem a mit kívánsz, — előadom én ő felségének.

— Nem lehet, csak egyenesen a királynak.

— Na, ha máskép nem akarsz, jer velem.

Felmentek a lépcsőn ; Boza Bence, ki az előszobában virrasztott, Körözi szavára kinyitotta az ajtót, s az embert bejelentette. Ez elmondta, mit hallott az éjjel, de a király csak nevette a dolgot, s tíz forintot adatván nekie eleresztette. Hanem a káplánok és az udvariak fegyverre kaptak, s egész reggelig őrizték ő felségét. Ennek láttára az összeskötők sem mertek munkához fogni, hanem sorjában elsökdöstek mellőle, s a király kevesed magával lovagolt át Debreczenbe — majd Erdélybe.

Szerémi pedig a Bodrog partján egy felszerszámozott gazdátlan paripára tevén szert, ezen Sárospatakra utazott, János tokaji plébánushoz, rókás-budájáért, melyet a németektől való féltében rábizott volt. Megérkezésekor a plébánus épen a városi lelkesnél ebédelt : ott szívesen látták és emberül megtraktálták. A bundát János pap Tokaj mellett egy faluban hagyta a tiszteletesnél, s kiválthatására egy kis czédulát nyújtott által Györgynek. Így hát visszafordult, megkapta a falut és papot, — s a becsületes ember kezébe adta a bundát.

Megkerült jószágával Kassának vette útját a mi Györgyünk, hová a német követtel egyszerre érkezett be. A város csakhamar Ferdinánd részére nyilatkozott, Kakuk Mihály bíró, a czinterem

közepén emelt magas szószékről, teljes népgyűlésben terjesztette elő a helyzetet, német nyelven, mit az író szemeivel látott, fülével hallott, — de nem értett. Végül azt is hirdette a bíró: ha ki Jánost királynak nevezni merészi, fejétől vagyonatól megfosztatva mindene a község tulajdonává váljék. — Szerémi azelőtt védelmezte János király dolgát, de most elhallgatott.

Azt is tették, hogy a Zapolyai-czímert bepiszkolva, kutya hátára függesztették, a kutyára szalmát gyűjtöttek, úgy kiabáltak: „Ni a kutya-király, ni a kutya-király!“ Pedig három ízben esküdtek volt hűséget hozzája. — Szerémi magában mondta: igazán nagy csúfság!

Igy ment egy darabig, míg a Ferdinánd koronázására járt követek haza jövén, beszélgetni kezdtek az ünnepélyekről. „Hej György atya, ott voltak ám derék cseh és német urak, nem úgy mint János vajdánál.“ „Ne mondjátok vajdának, nem János vajda az, hanem János király!“ „Tíz ezer forintot fizet Ferdinánd annak a királynak a fejéért!“ „A ki pedig Ferdinánd fejét levágja, húsz ezer márkát kap érte János királytól!“ — Szóbeli szó lett, — meghallotta a vitát egy ott levő eskütt-ember. Megyek, úgy mond, feljelentem a bírának, a mit uraságod beszélt.

Másnap a bíró ebédre hívta Györgyöt, s ebéd után nyájas hangon ekkép szólott, hozzá: „Tisztelendőséged egy eskütt előtt tilalmason szólott, azért holnap jelenjen meg a tanácsbáznál, s tisztítsa ki magát, hogy a törvényeket megsértette.“ A város-gazda meg titkon félre hívta: „En magyar ember vagyok, s figyelmeztetem az urat, vigyázzon magára, mert a városháznál levő négy nyárs közül a kassaiak egyet oda szántak. Nosza megszeppen a mi udvari-káplánunk, — a lába is alig bírja; mindenét a mi volt összeszedve, egy magyar polgárhoz vitte, lovat kerített, minthogy a magát még megérkeztével nyolcz forintért eladta volt, és sehten átügetett Nagy-Idára, Nagy-Idáról Gencsre, Gencsről Heczére.

Kevés ideig ült Heczén, érkezett egy szomszéd falubeli pap, s kérdezte: „Az úr jött Kassáról a napokban? Vigyázzon magára, mert Nagy-Pál öt huszárral utána eredt, hogy fogva vigye vissza, mivel hír nélkül hagyta oda a várost. Erre másnap reggel, jókor felkelt, s általszaladt Boldogköre, Tomori Istvánhoz, a hol becsülettel látták s jól tartották. Itt Dévai Mátyás volt a káplán, ki még akkor erősen állott az igaz hit mellett, később pedig legfőbb lutheranus leve! — Ugyanakkor egy magyar gyalog katona ment által a falun, az beszélte a plebánusnál, hogy Bodó Ferencz száz lovassal és hatszáz gyaloggal kimozdult Debreczenből s Keresztesnél találkozott össze Ferdinánd sergével, melynek Bakytt Pál és Török Bálint voltak vezérei. Bálint eselből beszélgetésre kérte Bodót, s midőn ez a sikon szembe került vele, megbújt katonáit előintvén, hűszegőleg elfogatta és Budára indította. Útközben mindazáltal esküt vettek tőle, hogy nem fog elszökni, s szabad

lábra állították. Menet meghálván, valami ismerős magyarok Török Bálint emberei közül lovat szereztek a fogoly bajnok úrnak, s szépen odább állították. Hitzegés által került rabságba, tehát ő sem köteles tartani a hitet — gondolta magában, s ilyen elhatározással ért két mérföldnyi távolságra egy majorhoz a Tisza mellett, hol világot látott. Ott szíves fogadásra lett. A gazda tudakolja: mi az oka szomorúságának. „Mivel Török Bálint fogságából, esküm daczára elsöktem. A hit erős és nem tréfa dolog; már nem tudom, ne térjek-e vissza . . .“ „Higyj e el az úr — viszonya a gazda — kinek hite nincs, annak istene sincsen. és a kicsinyben hü nagyban is hü.“ „Igaz. Meghalok hitem mellett!“ Avval visszafordult, és magát tildözői kezébe adta, kik nagy diadallal vitték be Pestre, onnan Bécsbe, több mint három évi sanyarú fogságra, melyből, minthogy Zapolyai Jánosnak esküdt hitét megszegni nem akarta, csak a halál szsbadította ki.

Bálintnak mégsem adta meg Ferdinánd Tata várát Bodóért, holott megígérte. E b b e l e b e t m a r a t o k — gondolta.

Boldogkőről ismét Tokajon át Debreczenbe ment az iró, hová a király Kolozsvárról már megérkezett volt és Kardosné asszonyomhoz szállott. A mint meglátta Szerémit, nevetett, és az egész udvar csudálkozott, hol veszi magát Debreczenben. Mise után az egyháztól szállásáig kísérte ő felségét.

— Kassáról irt leveledet kaptam, szolt a király, — Köszönöm, hogy irtál. S csakugyan úgy cselekedtek a kassaiak, mint ott előadtad?

— Úgy cselekedtek, kegyelmes király.

— Majd elmegyünk, s megfenyítjük őket hűtlenségökört.

— Jó lenne, felséges uram, csak a magyar urak maradnának hűségesek.

— Van más hűséges népem pater — a lengyel.

— Hjab de felséges uram, elpuhult nép a lengyel.

— Jól ismerem, fejezé be a király.

Másnap, hogy meglátta Czibak Imre, hivatta magához, örömmel fogadta, s kérdezősködni kezdett a kassai dolgokról. „Ők az vetik, szolt Szerémi, hogy a nagyságod akaratán járnak. Tehát nagyságod az oka hűtlenségököknek. Tokajnál is első szaladt a Tiszán által, s a királyt az ellenség markában hagyta. . .“ „Hazudsz“, bestia kémlelődő disznó! takarodjál előlem, engem ne piszkolj olyannal a mihez nem értesz. „Ettől kezdve Czibak úr mindig haragudt a papra, s úton-útfélen rosz szókkal illetve a jámbort; Tomori Lajos pedig, ki jelen volt, fölment a királyhoz, s elbeszélte, mi történt Czibaknál. A király felhivatta Györgyöt: „Csak béketűrés György atya, úgymond, miglen betelik a napok napja.“

Debreczenből ki is indult János király Kassa ostromára, de útközben Koczián János német vezér közelítéséről értesülvén, Szina város mellett foglalt állást, melyre Szerémi azt jegyezte meg

Boza Bencze előtt: „Nem jó helyet választott a király; másképp kellett volna rendezni a táborot. Valóban nem szeretem.“ Szinánál utólérték őket Koczián. Ütközet előtt Szerémi felkötött karddal a sereg színén imádkozott, azután megáldva, elbocsájtotta őket, s a szent alamizsmára összesen tíz forintot gyűjtött a hajdúk közt, s a pénzt úti-táskájába tette. A csata kezdetével, azon hitben, hogy János király nyér, és némi ragadomány reményében (minthogy a másnap is a Bodrog mellett jó lóra tett szert) a sereg szélére állott; onnan szemlélte a mint egy bomba, melyet egyenesen a királyra irányoztak, isten után elhaladt ugyan mellette, hanem oldalán álló segédjét Szász Andrást leütötte, a ki azonnal elnyugodott, az Urban-e? nem tudom — mivel lutheranus volt. — Az ütközet sorsa is csakhamar eldőlt. A lengyeleket elől megnyomták; így a hajdúk sem tarthatták magokat többé, s háttal kezdtek fenyegetni a németet. A ki csak tudott, futásnak eredt, — maga a király is. A lengyelek közül legtöbb maradt a csatatéren. Szeréminek is oda veszett ám, Esztergomban vásárolt, tizenkét forintos új rókásbundája, öt forintot érő kalapja, két forintos kardja, és a hajdúktól szent elemozsinára koldült tíz forintja. Volt ugyan tarisznyájában egy rendbeli új ruha, de azt a király szekere átvitte Lengyelországba, Tarnow városába, s ő a nagy hidegben szörnyen kényszerregve lovagolt a leleszi préposthoz, kitől kámzsát, csizmát, s költségekre egy forintot nyervén, a Latorczán általment Kaposra, hol a plébánus, Nagy Pál, Lajos királynál egykor káplántársa, jó szívvel látta, és egy hétig magánál tartotta. Ott találták Kócziánnak sárcezt Ungvárra küldött követei: Horváth János és Polánka Márton; — ezek mindjárt ráismertek, s mi járatban létéről kérdezősködtek. Egy jelen volt ifjú pedig felfedezte, hogy ő imádkozott Szinánál a magyar sereg előtt, s buzdította azt az ütközetre. György csak tréfával akarta elütni a dolgot, de az asztal fölött összebeszéltek, s ebéd után a városba mentek; már hogy szekeret kerítsenek Szerémi Kassára vitelére, a kinek nem igen tetszett ez a gondoskodás. Azért sétálás ürügye alatt, jó reggel elindult a helységben, — onnan utat veszve, Ungvárra nyargalt, hol szerencséjére talála Kún Gotthárdot, Dóczy Jánost és Körözi Miklóst, s velők hűsvétig Ungvárt mulatott, akkor Dóczy Jánossal kimentek a király után Lengyelországba. Szegény király, a mint meglátta, így szólt: „Miért jöttél utánam; jobb lett volna megvárnod Ungvárt.“ De Pestieny ott állván, azt mondotta: „Jól tette hogy kijött, kegyelmes uram, mivel nem lévén magyar pap, sokan vagyunk gyónás nélkül.“ Ezt a király is helybehagyta, s parancsolta, gyóntassa meg őket.

Itt már most az a kérdés áll elő: vajjon szabad volt-e, vagy nem, őket meggyóntatni? Szabad volt, mert: először, még akkor nem váltak volt teljesen lutheránusokká, sem másodszor, nem adta volt még magát nyilván a törökökhöz. Har-

ma d s z o r : meg is van írva ; „a ki keresztelődés avagy gyónás végett előjárul, attól a szentegyház magát meg nem tagadhatja, nincs különbség zsidók, görögök közt. Ezért meg is gyóntatta hát a híveket, elválasztván belpoklosokra és kisebb vétkesekre : vagy is halálos és nem-halálos bűnre.

Időközben egy fiatal ember érkezett Magyarországról ; ettől tudakolta a király : mit beszélnek róla a németek. „Kegyelmes uram, én épen Báthori István szájából hallottam ; Zapolyai János okólni ment a krakkói egyetembe. Azt is mondta, mikép felséged a magyar borra ráúnván, inkább serre kívánczozott.“ „Úgy van, válaszolt a király. Okólni jöttem a krakkói oskolába, s már annyi tudományt meritettem, hogy általa megint visszatérhetek Budára ; sert is megittam egy köpezős átalaggal : ennek a seprőjét ő alá-jok fogom tenni!“ — A királynak mindig ilyen jó kedve volt, hanem Werbőczy úr szüntelen búsult és sírt, hogy kerülni kellett a magyar hazát ; utóljára már szemei törölgetésére embert rendelt ő felsége.

Tarnowból kirándult Szerémi Csenstokhóba ¹⁾, a Boldogságos szüz képének látására ; ez útjában hallotta először a zarki-i paptól Lajos királynak Zapolyai György által lett meggyilkoltatását, miként fenebb olvasható. Visszatérve, Krakkónál szembe-találkozott Thornai Jakabbal, a ki néhány udvari ifjú kíséretében hasonlóképp Csenstokhóra ment és arra kérte, várja meg őket ott Krakkó városában. Negyed napra csakugyan visszajöttek nyolczan, s Thornai szakácsával nagy magyaros vacsorát készítettetek a szálláson.

Nyolcz hónapi Lengyelországban mulatás után, a szász fejedelemtől támogatást hiában várván, Fekete Jánost a Portára indította a király segítségért.

Azután Zsigmond lengyel királynak első feleségétől, a Zapolyaival testvér Annától maradt leánya, Hedvig, hatszáz gyalogot és négyszáz lovast ajándékozott nagybátyjának, ki ezen fedezet alatt visszaindult, s ismét bement Magyarországra. A határon lakó lengyel parasztság, mely jövet fel akarta vala prédálni, nagyon tartott tőle, de a király tudtúl adta : nincs mitől félniök, s így a mit tudtak, egy ökröt és hat bárányt vittek a király konyhájára, nyavalyások.

Debreczenben csatlakozott hozzá Czibak Imre, Ártándi Balázs és többek.

Másfelől engedve Zapolyai János kérésének a török szultán is megérkezett az országba, s a nemzet véréből még alig három éve nedves mohácsi gyász-mezőn volt a két fejedelem ünnepélyes találkozása. — A király útja a padisah fényes sátraig egy mérföldnyi távolságban, bársonnyal volt beterítve, melyen először

¹⁾ Hires búcsúhely.

Ajas basa sátrához ért, hol drága kaftányt adtak reája, s az ő öltönyét szolgálainak nyújtották által. Ezt Ibrahim nagyvezérnél ismételték, Azalatt a nagyúr is fölállott sátrában, kinek láttára a király lováról leszállván, kíséretével gyalog ment a trón felé, hanem a szultán megelőzte, s megelőlvén, karon fogva vitte be magával. Ott Mehmet török bég tolmácsolása mellett sokáig beszéltek; majd a szultán lovainak nézésére mentek, hol a magyar urak örömmel szemlelték, hogy a király lovai a szultánéinál sokkal kitünőbbek. (1529). Evvel elváltak, s külön úton mindaketten Budának tartottak.

Bodrognál, a Duna mellett, Szeréminek fényes nappal volt ilyen látomása. A túl-parton fekvő török tábor fölött, köralakú durva fekete felhőben, király látszott, fején a szent-koronával, s mindkét kezével felemeit karddal. Lába alatt nagy fejedelem, egyszerű főveggel, mintha a mellette levő ártány felé nyúlna. Tartott pedig ez a káprázat négy teljes óráig, melyből ő a szultán ezélba vett bécsi útjára nem jó következtetést húzott, a mint egyszerűben mondotta is Kalomán Detriknek.

Budát Nádasdi Tamás a török ágyútelep két lövésére baj nélkül feladta; avval a szultán egy csauzot s csapat jancsárt hajón János király után Kis-Jenőre küldvén, s egy pár napig a Kelemföldén táborozván, Bécsnek indult. A jancsárok a királyt ünnepélyesen föl kísérik, és székébe nagy pompával beigtatták; azután ők is az Ausztriába indult főcsereghez csatlakoztak.

Eleinte úgy körül fogta volt a szultán a várost, hogy az segílyt vagy élelmet semmi felől nem nyerhetett, s a királyhoz küldött levelében rövid időn leendő kézrekeríthetése iránt biztos reményét fejezte ki. Hanem az ostrom alatt beállott erős hideg miatt seregében teméntelen elszökés törtévnén, várakozásáról ez alkalommal kénytelen volt lemondani. Nem sokára jött a hír visszaindulása felől; majd útászok és hidászok, kik a sereg számára a Dunán hidat készítettek. Ezek nagy erővel láttak az építéshez, a föld népét bottal, fustélylyal kergették a munkára, sőt Etyegi Albertet a budai bírót is el akarták bajtani, s csak a király parancsára hagytak békét. Így a korlással ellátott, tizenhat lépésnyi szélességű hid — melyen három terhes teve egymás mellett elfért — negyed napra, a szultán megérkezéére kész lett, s Ó-Buda felől, nyolcz nap alatt, éjjel-nappal menve, az egész sereg átvonult rajta. Ejszaka a pesti és budai parton két-két nagy lámpás volt meggyújtva, a legénységnek vízbehullástól megóvására. — A szultán egy kis fekete lovon ült; fején veres bibor-turbán, fejéren átkötte. Mellette Ibrahim pasa gyalog lépdelt. Utána háromszáz lóhátas ifjú, gazdagon aranyozott zöld ruhában; megint négyszáz fehérbe és feketébe öltözött gyalog katona, kezökben bottal, nem egyébbel. Hátul ismét négyszáz lovas csauz. Mindezeket megelőzték a jancsárok.

A nagyúr tiszteletére a várból szakállas-ágyúval tizenkettőt lőttek; az egyik ágyú lövés közben szétszakadt, négy embert megsebesített, s egy ifjút megölt. Oldalt a királyi kürtösök tárogatója harsogott.

Zapolyai János: Frangepán Kristóf, Werhőczy István, Petrovics Péter és Martinuzzi György kíséretében, Ó-Budánál lovagolt hatalmas szövetségese elébe, ki most Gubacshoz közel a Rákos mezején ütött tábort. — A mint egymás mellett mentek, kérte a padisali János királyt, hogy az angyali koronát mutassa meg neki. Kivitte tehát a király a rákosi táborba, s a szultán sátrában letéttette. Ott egy darabig egyetmásról beszélgettek, aztán piros selyemruhával s fekete és febér lóval megajándékozottan, a fekete ló hátán visszatért Budára. De a koronát ott hagyta, mert szégyenlette visszakérni. A mellett a rabokat és hidat is a királynak engedte a szultán.

Átküldte azért ő felsége Ráskay Gáspárt, a foglyok kézhez vételére. A császár Ajaz pasához utasította Gáspárt, oly meghagyással, hogy minden török adja által a maga rabját. De e parancs hallatára felzúdultak a nyírott fejűek, főleg a jancsárok, s tisztán kimondták: ők ugyan a foglyokat nem adják, sőt a császár is mindjárt ebül jár, avval fenyegették. Ráskai Gáspár megrettenve odább állott.

Másfelől Várda Pál esztergami érsek és Prini Péter (kinek elpártolásáról a minapi hír igaz nem volt) járultak a szultán elébe becses ajándékkal, kik a koronát is elkérték és visszavitték Pestre, — hanem előbb a nagyúr, azután Ibrahim, Ajaz, Mehmed pasák — mind a fejükbe próbálták.

A török császár pedig Simon-Juda napján visszaindult Konstantinápolyba. — Kemény tél volt, útközben sok kis gyermek s még férfi is megfagyott a szegény ruhátlan rabok közül.

A hosszú telet Budán vígan, a tavaszt békében töltötte az udvar. Juniusban jő a hír, hogy a német ismét megmozdult János király ellen. Ez rögtön Momy'n vajda után küldött Nándor-Fehérvárra, a ki három hét alatt a Dunán fel is jött a csákyásokkal, s a Szent-Margit szigetnél kötött ki; Kazon vajda, négyszáz lovas élén Kis-Jenőhöz szállott. Ezek négy szakállast kértek a királytól, s rövid idei nyúgvás után Vácznál vízen és szárazen a németre rontván, egész Esztergamig üzték őket.

A győzelem után János király Erdélybe utazott (1530), helytartóul Bánffi Jánost hagyva, de a törökök még ott maradtak.

Felhézire, országos vásárra sokan mentek Pestről, főleg németek és ráczok. Lejövet Esztergamig a folyamon utazott a karaván, ott kétfelé vált. Egyik a Margit sziget mellett tanyázó törököktől féltében szekerre ült; a másik bizakodva tovább ment hajóval. Ezek rosszul jártak, mert a törökök, a mint a drága portékákat megsejtették, ott elmentökben megakasztották, s erős

küzdés után mind levágták őket, a hajókat pedig tova bocsájtották Kevi felé.

Egy véres hajóról a pesti parton megtudták a szörnyű történetet. Nagy volt a sirás a városban, a kastélyig felhallott. Másnap látták a rablott ruhákban járva a törököket, s ennél fogva bevádolták Momyn vajdát Bánffi János előtt. Az meg is jelent az idézetre, de a bűntényt elismerni vonakodott; a ruhákat pénzért vették, monda, és ott helyben fenyegetőzött a vádért. „Íme uraim — szolt Bánffi János — szemtől szemben fenyegetnek; azt tehetik a mi tetszik, s az útea közepén megölhetnek. A mi megtörtént, már csak megtörtént, nyugodjunk meg benne.“

Kázon Pesten szállásoló emberei sem kisebb garázdasággal éltek, házakba betörték, templomokat megszentstelenítettek, úgy hogy a lakosság futott s bújt előlük. Mind ennek okáért György jelképes levelet fundált a királyhoz, melyben tudtúl adta, hogy nagy kigyó jött Pestnek városába, s rajta fekszik más kigyókkal együtt. De a király nem értette, csak tréfára vette. — Kárhozott ember, a ki a pogányban bizik.

Végre a dolgokat magok valóságukban megismervén, parancs-levelet küldött a törökökhöz: takarodjanak már vissza az országokba. Ekkor aztán felszedték a sátorfát, s a Dunán áteveztek a Kelemlföldre, hanem többnyire ki-ki gazdáját is családotúl magával hurczolta, hogy később rabszolgák gyanánt eladhassa, vagy a gyermekeket az Izlamra téríthesse. — Így mentek el a harmadik esztendőre; a király pedig még a negyedikben tért vissza Erdélyből, 1535-ben. Epen jókor, mert Ferdinánd serege Vilhelmus¹⁾ vezérlete alatt ismét bejött az országba, s Esztergamtól már el is foglalta, úgy hogy a király kénytelen volt Kazon vajdát ismét felidézni. Csatlakozott még hozzá Gritti Lajos, a velenzei herceg törökké lett természetes fia, kétszáz katonával; Otharovics Péter nyolczszáz ráczzal, Nádasdi Tamás és mások kisebb-nagyobb számú néppel, melyek Kazon hatszáz lovasával együtt, egészben valami kétezerre mentek. De a németek száma a kilenczszet is meghaladta, kik a királyt könnyen beszoríthaták Budára, melyet mindenfelől körülzárva vinni kezdtek, mint a bethuliaiakat Holoferncs. A magyaroknál csak két tüzér találtatott: András Szent-Ágoston rendbeli szerzetes és László nevű ezermester. A harmadik német származású, alattomban porral töltötte meg az ügyüket, hogy hasadjanak el, mit Szerémi észrevevén, följelentett: — így elmozdították őkegyelmét. Néha maga a király is szeretett lövöldözni a szakállasokból, s egyszer egymás után négy németet lőtt le a dunai hajókon.

Javában folyt a tüzelés. Már a fal Országh Ferencz háza felől hatvan lépés szélességre földig le volt rontva, s a megrémült

¹⁾ Roggendorf Vilmos.

népség, közte. — tudnivaló — Szerémi is, ment az omladványok nézésére. Czibak Imre a vár kapuján kívül ültében, nem akarta bocsájtani Györgyöt, sőt a kezében lévő fehér botot is elébe dugta, hogy ne menjen, még sem fogadott szót. „György atya — szolt hozzá Pestieny Gergely a váránál — mindig bátor legénynek tartottad magad; most meglátszik, ha ki akarod mutatni. Itt hozzak a homokot és lóganéjt: vedd által az emberektől, s öntsd belé ebbe a nagy hordóba.“ Ráskai Gáspár is ösztönözte. Bátor-ságot kapott hát a mi emberünk, felmászott, és egész buzgósággal töltötte a ganéjt a hordóba. Most nagyott dörrent Logod feiől, olyan nagyot, nyájas olvasó! hogy igazán mondom, mint holmi öreg harang, azonképen szolott. „Fuss, kiált Pestieny, sütik a nagy bombárdát.“ György le akart szállani, de a golyó lába közt a hordót kiszakította, és ő nyakra-főre hullott aláfelé, a képét erősen összetörte s véresen kullogott föl a várba. Czibak úr még mind a kapunál ült. „Mondtam úgy-e, ne menj oda! látod?“ Aztán sebeit János nevű borbélyával mindjárt beköttette. — És így volt. — Ugyana tájt esett le Pestieny Gergely a lóról, hanyatthomlok; szegény holtig betegeskedett utána.

Az ellenségeskedés folytonoson tartott, s a várban már a lóhús is fogyni kezdett. „Kérdik a törökök: nem volna-e nébány terhes asszony?“ „Van — mondták — mire kellene?“ „Csak, hogy ha a lóhús elfogy: mi tudjuk, mikép kell ételnek főzni — sütni őket.“ — Így terjedt el a hire az asszonyok közt, a kik erre nagyon megfélemlettek, s istennek áhitatosan imádkoztak a szabadulásért.

Nem sokára nyilvánvesszőn két ízben löttek czédulát a várba, azon foglalattal, hogy még csak kevés ideig tartsa magát ő felsége, mert már készülnek visszavonulni. A megszállás csakugyan gyengülni kezdett, s Tamás apostolé után másod napra elvonult a német. — Az ostrom alatt köttette magát össze Bebek Imre, Petrovics Péter által, egy görög leánynyal, — a miért a király nagyon meg haragudt mind lurére, mind bátyjára (Petrovicsra), s fogságba tétette őket. György atya sokszor olvasott misét Bebek Imre úrnak.

A várba menekült pesti és budai lakosság pedig a német tábor elvonulta után vitézül lerontott Pestre s az ott hagyott betegeket kardra hányta.

A felszabadulás után fölmentek az urak és a főpapok Budára, a király köszöntésére. Azok számára, kik a veszedelemben részt nem vettek, és a lóhúst nem izlelték — mint Werbőczy István, Gróf Ferencz ¹⁾, Laszki Jeromos, s mások — jó fekete borssal lótokányt fűzetett a király, s megtraktálta őket, hogy ne csak ő evett legyen lóhúst, egyenek mások is, őt ne nevéssék. Azután, 1537-ben az ügyek rendbeszedésére megint Erdélybe rándult, melynek áll-

¹⁾ Frangepán?

hatatlan lakosai hol Ferdinándhoz, hol hozzá hajoltak, hűségöket egyre-másra változtatták. De augusztusban visszatért.

Más esztendőben vizen és szárazon ismét megmozdult a török, s míg Gritti Lajos — kit a király, a magyarok erős ellenzése mellett, ország kormányzójává tett — Esztergomot vívta, a szultán Bécs alá szállott. De ezúttal is hasztalan ostromolta az osztrák fővárost, s néhány héti sikertelen vívás után ágyúit elásván, sátrai és társzekerei hátrahagyásával Szlavonia felé elhúzódt. A bécsiek nem hittek a visszavonulásnak, s az a különös történet esett, hogy midőn a németek közül senki sem mérsezt az elhagyott tábor megszemlélésére menni, egy magyar huszár vállalkozott a munkára, bátran a sátrak közé lovagolt, s szélylyelnézvén a tényállást hirül adta. Ekkor aztán kirontottak, mindent felprédáltak, s az elásott és fölfedezett ágyúkat diadallal vitték be Bécsbe. — Ekképen Esztergom is felszabadult Gritti ostroma alól, — kit azután a király, Dóczy János, Laszki Jerómos, Battyáni Orbán s többek kíséretében, 75,000 márka értékű díszes nyereggel és egyéb ajándokokkal Konstantinápolyba küldött; maga pedig Temesvárra utazván, helytartóul lator Deák Simont, Pestieny Gergelyt, Franjepán Ferenczet és Werbőczy Istvánt hagyta, és Szerémit bízta meg, hogy, ha valami árulást venne észre köztök, levélbeli tudósítást tegyen.

Amde Deák Simon nagyon haragudott Györgyre; — ha valamit ír s a deák megsejti, megygyülhet a baja — forgatta magában, s lemondott a dicsőségről, és a király után indult, ki nagyon megboszankodott engedetlenségén, Petrovics Péter sem tudta volna soha megengesztelni. Temesvárra, Temesvárról Lippára, onnan Gyulára mentek, hol Czibak úr, ki Siklósnál jött a király elébe, nem eresztette be a várba, hanem a helység plébánusához szállította. György gazda mindig bújt ő nagysága elől, mert árulásait nem egyszer felfedezte János királynak, s szurkolt érte.

A király újra fölért Budára, de Gritti még mind Törökországban mulatott, s azt beszéltek róla, hogy a szultán lefejeztette, s bőrét szalmával kitömve, egy torony ablakán kidugatta. Ezen ürügy alatt, s talán ilyen hitben, Nádasdi Tamás, Deák Simon és Pozáka Pál, Bogáti Jánost a főharminczadost számadoltatni akarták. „Nem töletek vettem a hivatalt, nem is nektek adok számot, hanem urannak, a ki nem holt meg sőt három nap alatt haza fog jőni.“ Így felelt Bogáti. Minthogy tehát nem akart engedni, ezek a zsványok házára rontottak, s több mint kétezer márkát elvittek tőle; nem elég, hanem magát is felhurcozták a várba, és szoros fogságba tették, feleségét, gyermekeit pedig úgy hagyták, mint az ujjom. Az ebül szerzett pénzen azután tivornyázni, koczkázni kezdtek; a városból is vendégeket hívtak és a férfiakat lerészegítvén, az asszonyokkal mulatoztak. Csak egyet nem tudtak rosszra venni,

névszerint Zigartho Tamásné, kire ezért a többiek erősen haragudtak.

Hanem haza jött a kormányzó Törökországból, mikor már Bogáti — neje által belopott kötelen leereszkedve — elszökött volt a tömlőczből, s Pozáka Páltól, ki sok idő óta számadolás nélküli adószedő vala, száz forintot kért ő nagysága. Pál nem akart adni. Ezért Deák Simonnal együtt fogságba tétette, s a harminczadason elkövetett bünért is törvényt láttatott rájuk. Azt a tolvajt (Simont) kivette János király a kormány kezéből, de Pozákát tulajdon házában felakasztották, a hol négyezer forintot kaptak. Ime száz forinttal mindezt megválthatta volna. Azonban Simont is lecsapták tisztéből, s frater Györgyöt tették számtartóvá, mert az mindent úgy elzsebelt, hogy már tüzi-fa sem volt a király konyhájára, sem széna a lovaknak. A frater rendbe szedte a tárházat: harminczhárom hordó bort, négyezer szalonnát, sok lisztet vitetett fel; fát, szénát eleget; ezeken kívül port több mint kétszáz ezer mázsát.

Mikor a kormányzónak a királyi udvarba kellett menni, mindig kétszáz fegyveres kísérte, kardoson, töltött puskával és égő kanócczal. Szerémi ezt begyében tartotta, s egyszer séta közben Pestieny Gergely urral találkozáván, annak felfedezte: „Ügy ügyeljete, hogy mikor meg sem gondoljátok, a király is, te is fej nélkül maradtok, mert ő felsége szolgálai többnyire a gubernator zsoldjában vannak; neki már több a katonája mint a királynak.“ „Ejnye György pater, ezt nem gondoltam volna, felelt Pestieny, vigyázní fogunk majd ezentül.“ — Werbőczy Istvánt is figyelmeztette. (Mert a király tekintélye napról napra súlyedtt, senki sem félt tőle, hanem csak komáztak vele. Egy Bálintit nevű lippai rácz is, parancslevelét leköpdösvén s összetépvén eltapodta, azután a tűzbe lökte — minek büntetését később elvette. — De Gritti levelét mindenki tisztelettel s engedelmességgel látta; szavát pedig sokkal inkább fogadták a királyénál). Hogy ezt János király Pestienytől meghallotta, Grittit az urak tanácsára holmi megbízással ismét Törökországba küldötte. Mindenki örvendett a kigyó eltávolozásának; vele mentek: az áruló, s állhatatlan Dóczy János alkormányzó, Gritti úr benső biztosa, ki később a gubernator hitvesét elcsábitotta; Thaki Mihály, Battyáni Orbán és mások, katonáikkal.

Czibak Imre szüntelen szemrehányásokat tett a királynak, miért nevezte Grittit, ezt a pogányt, kormányzóvá, a mi Grittinek fülébe jutott, — még akkor mindazáltal elnyelte a dolgot. Elütázával a király Hunyadvárát és Hátszegvidékét Czibaknak adományozta, ha a némettől kezére tudja ejteni. Czibak számos adomást is gyűjtött, s aranyos-lobogó alatt, — közepén czimerével a farkas-foggal — megindúlt Erdély felé, mint egy második gubernator. . . .

Kevés ideig mulatott Gritti törökföldön; hire járt, hogy a vele ment főurakkal egyetértve, pártott ütött Zapolyai János ellen, úgy hogy Dóczy János legyzen nádorispán, Orbán temesvári — Laszki Jeromos meg erdélyi vajda, s végül Gritti Lajos: magyarok királya! Hanem ez annyiban maradt. Visszajövet értesül a gubernator, hogy Czibak erős haddal táborozik Erdélyben, s már sok várat és uradalmat vett birtokába. Övé volt már ekkor a váradi püspökség, Gyula, Világos és Hunyad, a pósai kastély — s uradalmak; — készen több mint száz ezer márcza pénze.

Czibak népe Nagy-Szeben mellett tanyázott, Gritti Brassónál állott meg. Dóczy és Battyáni mindégyre ingerelték a kormányzót a vajda ellen, ki hatalmának és hírnevének — mondák — egyedüli vetélytársa, s ki miatt a Konstantinápolyban főzött tervét sem lehet végbe vinni. Megtudván az áskálódást, s a kormányzó neheztelését a vajda, különféle ajándékokkal, többek közt egy, Kristóf budai ötvös által metszett, s drágakövel rakott nehéz arany-serleggel és jó török lóval akarta megengesztelni, de sikertelenül — mert halála meg volt határozva. A kivített, Czibak összes jószágának díjáért, Battyáni Orbán vállalta magára, ki alkalmas időt lesvén, midőn őrizete nem volt kéznél, válogatott csapattal rá is rontott. De a vajda, és a vele lévő néhány ember kétségbeesetten viaskodott, elannyira, hogy másképen megejteni képtelenek levén, a sátrat körülfozták s reá gyújtották, — úgy szúrták keresztül az erős férfit, ki életében soh' sem ijedt meg az árnyékától, s a malomkövet egyedül fel bírta tenni a garadra. Hanem aztán enni is tudott ám; asztalán a halmaz sülttől egy mást nem lehetett látni, tizenhat csirkéből nyoleczat, néha tíz e t rendszerint ő ett meg; az író szemével látta a mint egy sült bárányt elfogyasztott.

Egész Erdély fölzúdult a véres történetre, hogy a pogány talián, ki hivatlanul ült az ország nyakára, megölte a híres Czibak Imrét; magyarok, székelyek, oláhok, fegyverrel Kún Gotthárd és Majlát István vajda mellé gyülekezve, Grittit Medgyesre szorították, s János fővétele napján, tanácsosával Dóczy Jánossal és a kíséretében lévő törökökkel, zsidókkal s görögökkel együtt lekonzolták, de a magyarokat nem bántották. A ravasz Battyáni Orbán most is ép bőrrel menekült meg a játékból mert sok barátja volt az urak közt, kik avval mentették, hogy szolga kénytelen ura szavát megfogadni, — s ő a kormányzó parancsolatjából tette a vétket. Laszki Jeromos is, a konstantinápolyi összeesküvésben fő-fő részes — sógora Tarnóczki közbenjárására, ki egykor Lengyelországban igen jó gazdája volt a királynak — néhány havi fogság után kiszabadult, — sőt még Kézsmárk és Debreczen városait kapta ajándékul. Itt is csalárd módra folytatta dolgát, mert nyolecz városi polgárral elkísértette magát a tokaji révig, — ott letartóztatta és Kézsmárkra vitte őket; azután nyolecezer forintot követelt rajtok. Köztök volt

Sike Péter bíró, Szerémi unokavére Szöcs Tamás és Hewlge László, kiket személyesen ismert. A debreczeniek futottak panaszolni a királyhoz, ki akkor Váradon volt: de ez csak vállat vonított, s azt mondta, miért kísérték el azt a tolvajt. Hewlge László egy hét múlva meghalt; a többinek Debreczen városa kétezer forintnyi segítséget adott; a hátralékot sajátjokból kellett kicsinálni, — úgy szabadultak meg Laszki Jeromos kezéből.

Ez történt 1538-ban, a mely évben János király Izabellát, a lengyel király leányát feleségül vette, s Budán tartott fényes menyekző után Székes-Fehérvárt ünnepélyesen megkoronáztatta. Úgy volt pedig szokásban eleitől fogva, hogy a király három napnál, három éjszakánál többet ne üljön Fehérvárt, mégis Zapolyai, a lutheranusok ösztönzésére, tovább volt ott egy hónapnál, valamint saját koronázásakor is. A mi neki később nem fordult javára, sőt inkább kárára. Már azelőtt folyvást hallgatag volt, éjente virrasztott: egyszer három plánéta tetszett föl esthajnalban, más reggelre ismét lenyugodott. Kérte a király Szerémit: mit jelentsen ez a tünemény? „Fejedelem halálát jelenti, kegyelmes király“ — válaszolt a pater.

Következő évben a lázongó Majlát vajda megfenyítésére Erdélybe szállott a király, és Fogaras várát osrom alá vette. Itt már betegen érte a hír, hogy neje Izabella fi-gyermekkel ajándékozta meg. Nagy lakomát adatott, hol bangos áldomásokat ittak az új trónörökösre, hanem ő felsége szomorún sohajtott fel: „Oh bár csupán egyszer láthatuám fiamat János herceget, de nem hiszem, hogy megérjem! . . .“

Még fen járt, midőn György frater, és Prini Péter, titokban megegyeztek, hogy ez egy olasz orvost küldjön gyógyítására, ki Ferdinánd követségével csakugyan leérkezett, s Pétertől nyert ajánló-levelét benyújtotta. Bebek Imre váltig mondta: nem kell bizni a jövevényben, de a szegény király vágyott mihamarább meggyógyulni, s bevette a talián orvos gyomortisztítóját. Alig izlelte meg azouban az italt, földre bukott ezen kiáltással: „E volt utolsó italom!“ Komornyikja Kassai János borzasztó látomásokat, szörnyű félrebeszédet hallott tőle; — azután kimúlt, gyónás nélkül, 1540-ben a fogarasi táborban. Testét Petrovics Péter és Bebek Imre két hétig tartogatták, míg Frater György a hirre Vajda-Hunyadról oda jövéen, olvasztott viasszal beöntette, s négyes fogaton Budára szállította. — A királyné félig-meddig búsult érte, ott nagy pompával eltakarították; az olasz doctor pedig a követséggel visszament Németországba.

A halálhír hallatára Ferdinánd hadai vizen és szárazon rögtön megeredtek, s Budát megszállták. Ferdinánd Esztergomban várta az ostrom kimenetelét, de midőn látta, hogy egy álló esztendő alatt sem nyerheti el a várat, segélyszerzés végett visszatért Bécsbe, a magyarok pedig Boza Benczét, majd Werbőczy Istvánt

Törökországba küldték a szultánhoz, ki azonnal útnak is indult, s Buda alatt a Kelemlőn táborát ütött. Másnap elkezdődött a kegyetlen csata, s mindkét részről vitézül folyt, úgy hogy a kiáltás az eget verdeste, a Duna vize pedig megdagadt a holttestektől. Végre győzött az ozmán, s a császár Budán feljűl Sicambria mellett állott meg sátrak alatt táborával.

Most már az uraknak és báróknak üdvözleni kellett a hatalmas császárt. Szerémi frater Györgynek, a kincstárnoknak azt tanácsolta: hiják ebédre, és hogy ha eljő, vagy tiz bombárdát a kapu torkába szegezve, belépténél süssék ki reája. Így ha elvesztése sikerülne, nagy dicsőség érné a magyart az egész földön. Ha pedig el nem jő: csalárdsága nyilván való leszen. A frater helybe is hagyta az okos tanácsot, de a többi urak ellenzették, mert nem merték tenni, s ezen bukott meg a magyar nemzet sorsa. Azután — mivel más nem bátorkodott — a Frater egyedül ment a szultán köszöntésére, s később négy török kíséretében fordult vissza, a kik tizig való drága öltönyt hoztak, s a császár nevében az urak között kiosztották. Majd azt parancsolta a szultán, vigyék ki hozzá keresztfiát, a kis herceget, a táborba, hogy lássa; minden főúr kísérje ki, hanem a királyné maradjon vele a kastélyban. Mikor pedig ezek imigy megtörténtek, s Buda vára tiszték nélkül maradt: titkon három ezer embert küldött a várba, kik a kapuról az őrizetet elkergetvén, berontottak, s az utcákat hangos allah — ordítással keresztül-kasúl nyargalták, — egy a Szent-György kápolna tornyába szaladt és háromszor nagy hangon kiáltotta: allah, allah, hoy!! A magyarok szó nélkül álmélkodtak, semmihez sem mertek fogni. Ekkor egy százados a táborba szaladt, jelenteni a császárnak, hogy el van foglalva a vár és a város; ez azután testőrségével s az urakkal együtt felvonult a várba, hol Werbőczy István úr házába szállott. De Török Bálintot — ki, míg Ferdinánd pártján volt, egyszer-másszor a törököket jól megritkította, vasra verve a táborban hagyta, s hazamenet magával hurczolta Konstantinápolyba, a honnan soha sem is tért többé vissza, hanem a Héttorony fogházban végezte életét. — Nagyon állhatatlan ember volt nyavalyás; hol Zapolyaihoz, hol meg Ferdinándhoz szított; de katona — na már ez olyan volt mint Ulysses Trójánál.

Azután azt parancsolta a padisah, hogy a királyné a gyermekkel együtt rögfön készüljön Lippára, a herceg körüli felügyeletre György fratert, Petrovics Pétert és Battyáni Orbánt rendelte; a budai várban meg egy pasa mellett Márkus deákot és Werbőczy Istvánt tette parancsolónak.

Szekér volt elég a királyi udvarban, de a lovakat az ostrom alatt mind megemésztették, azért a királyné Frater Györgyöt néhány fogatért a szultánhoz küldötte. „Olyas lovaim nincsenek — válaszolt a szultán, nevetve, a mint hallotta, hogy saját lovaikat

megették — hanem ökrök elég van a táboromban, azokból vehettek a mennyi tetszik. Tehát ötven ökröt a várba hajtattott a frater, tíz szekérbe befogatta, s egyre a királynét, a többire a kincseket és egyéb holmit fölrakatta, és avval elindultak. Tisza-Varsányon a lakosoktól az ökrökért lovakat cseréltek, és így érkeztek meg Lippa városába.

Budán ezalatt az őrizetre maradt törökök garázdálkodni kezdtek; házakat felvertek, boltokat kiraboltak, és a lakosokat rabságra vetették. Többek között egy szomszéd falut is felpredálván, úrnőjét elhurcolták. Ez találja útközben Literatus Márkus, s kéri mennyre-földre, adja tudtára szomorú sorsát Werbőczy Istvánnak, hogy járjon közbe kiszabadulásaért. A cancellár mindjárt lóra ült és a pasához indult. De a mint a szombathelyi kapunál lovagolt, a tökök neszét vevén szándokának, gyülekezni és fenyegetőzni kezdtek: „halál a gyaurra!” Márkus deák értette a török nyelvet. „Uram — szólt — forduljunk vissza, mert a pogányok fenyegetnek, ha az úrasszonyért közbejárunk.” Így kénytelenek voltak minden siker nélkül haza térni.

Másnap a pasa ebédre hívatta a kancellárt. Sokan, főleg Márkus deák, tanácsolta, ne fogadja el a meghívást, de a pasa mindegyre és mindaddig küldözött utána, miglen csakugyan fölment. Ebéd után haza menve, irás közben hideglázzról panaszkodott, lefeküdt és harmad napra elnyugodt az Úrban, gyónás nélkül.

Testét mint egy dögöt, hirtelen kivitték, s márvány-sírba tették, hogy halála a törökök tudtára ne essék, míg kincsei el nem lesznek rejtve. Okosan is, mert alig hagyta a el menet a Szent-Magdolna egyházat, már mentek a pasa emberei a házra, s a mit kaptak, arany, ezüst-edényeket, drága öltönyöket, pénzt, mind elszedték.

E miatti bosszújában a kancellár fia, Werbőczy Imre, ki apjánál százszorta vitézebb katona volt, a némethez állott, és ott a törököt erősen háborgatta. De midőn Ferdinánd ötszáz lóra hópénzt adni neki vonakodott, fringiját szegre akasztotta, s hazament jószágára, Erdélyországba.

1542-ben már negyedszer fogott Ferdinánd Buda ostromához, még pedig az eddigieket túlhaladó számú nagy sereggel. Vele volt ugyanis a szász herceg, a szléciai herceg, a burgundi herceg és a spanyol herceg, mindegyik hadával; ezek a spanyol hercegen kívül mind lutheránusok voltak, a szász herceg magával is hozta Melanchton Filepet, ki a táborban a szeplőtlen apostoli szék ellen szónokolt. Midőn Szerémi lelkőknek illetően állapotját megértette, meg hogy pápai helybehagyások, bűnről, büntetésről bocsánatjok nincsen, s boldog Péter és Pál apostolok széke előtt meg nem alázódnak, bőjt, nem bőjt idején minden húst megesznek, makacs népnek, kevély népnek, lázadó népnek, főpásztori enge-

dély nélkül való népnek nevezte őket, mely semmire sem fog menni a török ellen.

De Szolimán még sem igen bizott ebben, hanem 1543-ban erős haddal Buda védelmére indult. Azonban Ferdinándék már ekkor odább állottak volt a vár alól; mert a német és az olasz két—három napig jól forgatja magát a harczban, de azontúl nincsen kitartása, valamint a töröknek sem; bezzeg van ám a magyarnak és a rácznak — Achilles fajaiból. Ezért tovább ment, s Székes-Fehérvár ostromlásához fogott a szultán, melynek lakossága nemkülönben elvetemült eretnek népség volt, s a mint látta, hogy mindenfelől körül van fogva a város: Péter és Pál, megaranyozott fa-szenteket a templomból kivivén, kötelet kötött a nyakokba, s kívül az erősség falára akasztotta. „Na ilyenamolyanok, — mondák a szenteknek, most segítsetek, mikor az isten nem akar segítni; aztán hiszünk bennetek, ha isteni hatalmat mutattok!“ De a szentek épen ezen csúfság miatt nem segíttek, s a város, pár heti ostrom után, kénytelen volt magát kegyelemre megadni, és a török hadat bebocsátni. A szultán igen kegyelmesen is bánt velök, s a lelkészeknek különösen megparancsolta, hogy éjjel-nappal imádkozzanak az ő és a János király lelkéért. A katolikus egyház szolgálatára tizenkét papot, és azoknak illendő fizetést rendelt. — Az a lator prépost nem volt otthon; azelőtt való nap kiszökött volt, s elment Ferdinándhoz, kitől a szépesi prépostságot nyerte magának.

Fehérvárról Esztergamba ment a szultán, és miután azt is hatalmába hajtá, s hat papnak Szent-Albert szolgálatjára fizetést rendelt, visszatért Budára, hol három napi diadalünnepet tartott, avval sergét és szertárát hajókra rakta, és visszaindult Konstantinápolyba.

ZILAHY KÁROLY.

AZ EMBERI NEM

ELFAJZÁSA.

Alig tesz ránk valami szomorúbb és leverőbb benyomást, mint azon buta s visszataszító lények, kik idiot, tébolyodott, és bamba név alatt kórházainkat s tébolydáinkat népesítik. És e benyomás még fájdalmasabb, midőn a hegyi vidékeken, hol a lég tiszta, s a buja növényzetet kristály források vize öntözi, hol minden erőt, jóllétet, egészséget lehel, mindenik faluban, s olykor csaknem minden lak előtt, ott találunk egy ily szerencsétlent. Ennek feje rendkívül nagy vagy idomtalan, nyaka vastag s gyakran golyvás, végtagjai vékonyak vagy otrombák. járása tétovázó, értelme elbutult; csak tagolatlan hangokat ad vagy összefüggés nélküli szókat hebeg; oly lény, ki örökös gyermekségre van kárhozható, a nélkül, hogy bírná e kor baját, kellemét, gyermetegségét. Olyan ez mint egy sírkő, mely hiúságunkat emlékezteti, hogy mennyire sülyedhet az értelem, melyre mi oly büszkék vagyunk.

A crétin, hogy nevén szólítsuk e szerencsétlent, bizonyos helyhez van kötve, úgyszólván terménye némely földtani és légköri viszonyoknak; vannak vidékek, melyek születéshelyei a crétineknek, mint vannak mocsáros vidékek, melyek a láz állandó fészkei.

Sokáig nem voltunk képesek kimagyarázni azt a végzetes befolyást, melyet az égaj, föld, az életrend, élelmiszerek gyakorolnak az agyvelőre és idegrendszerre. Ma már föl levén fedezve az okok, melyekből az értelem betegségei származnak, tudjuk, hogy a szervezet minden nemű rendetlenkedésében egy és ugyanazon természeti törvénynek van alávetve. Az orvosok e betegségeket tanulmányozva kutatták, hogy a kórtani okok, mily renddel foylnak be a mi szellemi tehetségeink többféle megzavarodására.

s rájöttek, hogy ez egynemű a többi elfajzással, mindeniknek szülőokául a légkört, földet, életrendet, az erkölcsi alástüledést, a szülőktől öröklött kórananyagot kell tartanunk.

A szervezet rendellenes állapota is kiegészítő részét képezi az emberiség történelmének; igaz, hogy ez egyik legszomorúbb, legsötétebb lapja, de azért eléggé érdekes és tanulságos, megérdemli, hogy az olvasó ne fordítsa el róla tekintetét, midőn Maury Alfrédnek terjedelmesebb czikke után készült rövid kivonattal, a történelmet épen e szomorú lapoknál nyitjuk fel előtte.

I.

Az ember egy határozott típus szerint van alkotva, mely lényeges vonásaiban változatlan, s csak másodrangú jellegeiben módosul. Különböző vidéken egymástól eltérő körülmények közt születve, sajátos életmódot követve, szervezetének teljes erejét működésben kell tartania, hogy a változást előidéző physikai erőket egyensúlyozza. Ha az egyensúly megbomlik, s az életerő alul kerül, a halál és felbomlás okai aláaknázzák a szervezetet, s az egésznek szétrombolásával végzik munkájukat. Midőn ez okok esetlegesek s felületesekek, az életerő elég erőlyes kiállani a harezot, az egyén még visszanyeri épségét; de ha lassan s folytonosan hatnak, fokozatos változást idéznek elő, melyek a tehetségek működését nem semmisítik ugyan meg rögtön, de a rendetlenséget úgyszólván állandósítják a szervezetben, s előbb-utóbb elfajzásban érnek véget. A rendetlenségek a főbb működésekben az egész szervezet működését megzavarják. Ha az agyvelő és az idegrendszer van megtámadva, a zavar gyorsan átmege a szervezet más részeire; s megfordítva, ha a betegség az állati működéseket zavarja meg, az értelem és érzékek szenvednek annak állandó nyomása alatt. E tényt az örülteken mindennap tapasztalhatjuk. Egyfelől látjuk, hogy a tébolyodott fokozatosan elveszti mozgási képességét, vagy hogy tetszése szerint kormányozza mozgásait, másfelől az örültséget egy sereg szervezetbeli rendetlenség előzi meg, melynek a rossz emésztés, rendetlen havi tisztulás, a terhesség és szoptatás ideje alatt zavart okozó körülmények.

A betegségeknek, melyek természetünknek e fokozatos alá-stüledését eszközlik, okait Maury négy különböző osztályba sorozza, melyeknek mindenike mély és állandó változást képes előidézni.

Az ember a földön jár, minden perezen felhasználja egy-részét a körülötte levő légnek, ki van téve a szárazságnak, nedvességnek, melegnek, napfénynek, a fagyaláló szélnek, s egész testével hordozza a légkör változó súlyát -- szóval számtalan physikai körülmény foly be szervezete folytonos változtatására. És így az elfajzást előidézhető okok elseje a physikai okok.

De az emberre nem csak a hely, lég stb. hanem az eledel, ital, ruházat, s mindennapi foglalkozás is befolyással vannak. Ezeket, melyekben az elfajzásnak másodrendű okát találjuk fel, *physical-erks* vagy vegyeseknek nevezhetjük.

Azonban a physikai és physical-erks okokat megelőzheti az elfajzás, midőn az ember már az anya-méhéből bocsolva magával hozza az elkorcsosító betegség csiráját. És így el kell ismernünk, hogy az elfajzásra a születési vagy eredendő okok is befolyással vannak.

Az ember bármennyire ura szenvedélyeinek, szükségéinek, szóval egész testi szervezetének, szellemét az anyag befolyásától függetlenné nem teheti, és megfordítva az erkölsi befolyás az anyagra ép oly elkerülhetetlen. A szervezetre hatással vannak gondolataink, az indulatok és szenvedések. Ha az értelmet megragadó nyugtalanság folytonos és növekedő, az agy- és idegrendszer nem sokára megérzi a minket emésztő erkölsi rosszat: érzékeink megzavarodnak, a szervek működése rendetlen lesz, s míg értelmünk sülyedni kezd a nagy nyomás vagy túlfeszültség miatt, a szervezet elveszti mozgásai szabályosságát, a működések elgyengülnek, s az ember elfajul. E szerint az elfajzás okainak negyedik és utolsó osztályát az erkölsi okok képezik.

Önként értetik, hogy a természetben e négy osztály nincs határozott vonalokkal elkülönítve egymástól, s az elfajzások nagy része e különböző okok egyesült befolyása alatt áll elő. Azonban vannak bizonyos elfajzási esetek, melyekre valamelyike a négy rendbeli oknak túlnyomó hatást gyakorolt, a melyek ezáltal némileg a *lappformául* (typus) vehetők. Néhányat kiválasztunk ez elfajzások közül, hogy kimutassuk, mi történik midőn a szervezet sülyedni kezd ez okok valamelyikének befolyása alatt, és hogy jellemezzük a módot, melyen hatását gyakorolni szokta.

E végett térjünk vissza a cretinhez, mely legélesebben jellemzett alapformája (typusa) az emberinem elfajzásának. A cretinnek testalkata többnyire görvélyes és angolkóros (rachitique), de e mellett alkatukban a legnagyobb változatosság uralkodik: némelyiknek dereka vastag, végtagjai rövidek, nyaka vastag és rövid, kaponyája terjedelmes, s arca lapos, míg egy másik sugár derékkal, vékony végtagokkal, hajlékony hosszú nyakkal, s szegletes arczélel kitűnő. De ezzel a különbségnek még nincs vége, mert míg egyfelől az idiot jellemvonásait görvélyes és angolkóros, de kifejtett testen találjuk, másfelől találunk olyanokat, ki egész szervezetökben, agyvelejük és tagjaik kifejlésében hátra maradtak. Ezen szerencsétlenek teste a nagyon fiatal gyermekéhez hasonlít, a fogzás későre marad, az úter megtartja a gyermekorbeli gyorsaságát, a hajlam és iziés mindig gyermekes marad. A szervek és a szellem oly kölcsönös függésben vannak egymástól, hogy mihelyt sikerül a nemet vagy kort mesterségesen

átváltoztatni, a szellem azonnal az átváltozás által nyert kor vagy nem hajlamai szerint kezd működni. Ismeretes, hogy a herélteken rögtön női hajlamok mutatkoznak, mihelyt elvesztik férfiasságukat, mindnyájan szeretik a kis gyermeket, kedvelik a piperét. S arcuk egy kellemétől megfosztott aggnői arcához hasonlít. De hogy viszatérjünk a cretinekre, a természetnek ez örökös gyermekeségre kárhoztatott mostoháira, ezeknek egy része néma, némelyiknek se esze se tagolt hangja, egy másik érthető szokat mond, beszél is, de minden szavával elárulja szellemi kiskorúságát. A gondolkozás bár mennyire csekély fokú is náluk, annyira kifárasztja őket, hogy napjában többször mintegy időszakonként teljes elbutulásba esnek, s ha valamely munkára sikerült őket rászoktatni, a legkisebb akadálytól visszajednek, s megszűnnek dolgozni.

A cretinek bizonyos vidékeken feltűnő számmal találhatván, ez ujmutatástól szolgált az illető hely földtani s égalji viszonyainak tanulmányozására. A chambéryi érsek Billiet megjegyzi, hogy a cretinek kizárólag agyag és gyps földön tenyésznek; Grange orvos a cretinség tanulmányozása végett tett utazásaiban meglepetéssel tapasztalta, hogy mindenütt, hol a magnésiás föld túlnyomó s a jod hiányzik, a golyva és cretinség megjelent. Chatin vegyész nézete szerint, mihelyt a lég, az ivóvíz és a növények nem tartalmaznak kellő mennyiségű jodot, a golyva és cretinség uralkodni kezdenek. Még több ezekhez hasonló véleményt idézhetnénk, melyek ha e betegséggel összeköttetésben levő föld és légköri viszonyok iránt nem is világosítanak fel teljesen, de azt kétségen kívül helyezik, hogy a cretinség földirati elterjedésének okait a földtan és a vegytan segítségével fogják felfedezni. A vidékek, mint ennyiből is láthatni, jelentékeny befolyást gyakorolnak a szervek és agyvelő kifejlésére. Skótországból számokkal van bebizonyítva, hogy a felföldön háromszor annyi idiot születik mint az alföldön. De a mint vannak vidékek, melyeken a lakosok a cretinség által el-fajúlnak, épen úgy vannak olyanok is, melyek arra utasítják, hogy a legszebb, legértelmesebb emberfajnak szolgáljanak bölcsül.

A physical-erkölcsi okok közül legnagyobb befolyást az életrend és tápszerek gyakorolnak. A tápszereinket alkotó szilárd és hig anyagok folytonosan új anyaggal látják el testünket, erőt életet öntenek bele. Ha ezen tápszerek szervezetünk szűkségeivel ellenkeznek, ha minőségök rossz s készítésök egészségtelen, a test hamar megérzi hatását e veszedelmes eledelnek, az egész szervezet megzavarodik, működései felakadnak, s a baj a tápszer folytatott élvezésével növekedik. Elég lesz példakép megemlítenünk az üszögös gabona (blé ergoté) hatását. Az üszögös gabona lassú mérgezéssel nem csak heveny betegségeket idéz elő, hanem a vele élő egyének egész szervezetét megtámadja, ereje hanyatlak, emésztési működései megzavarodnak. érzékei eltompulnak, szemévilága

elvesz, végre értelme is megtámadtatva, elbutulás, örültség fejezi be a szenvedések sorát.

Az egészségtelen eledeleknél még nagyobb zavart idéznek elő szervezetünkben a narcoticus szerek és a részegítő italok.

A Chinában s az indiai szigeteken járt utazók leírják, hogy mily kártékony hatással van a mákony az ottani lakosokra. A mákonyt élvező tökéletes eltompultságba süllyed, s nyomban rá dühöngő lázas állapotba esik, az ilyennek tagjai elsoványodnak, arca az erkölcsi tehetetlenség s elaljasodás bélyegét hordozza magán. Egész családok lesznek áldozatai e szerencsétlen szenvedélynek, mely butító befolyását még a következő nemzedékekre is kiterjeszti. A hasis, az ismeretes kenderkivonat hasonló gyászos eredményeket szülhet; a vele élő keletiek szellemi tehetetlensége eléggé tanúsítja, hogy mire vezet a hasis túlságos élvezése.

A dohányynak sok ellensége, de még több barátja van; nincs is még bebizonyítva, hogy mértékletes élvezete kifejelett testre kártékonyan hatna, de túlságos használata erős méreg tartalmánál fogva, kétségtelenül veszedelmes. A dohányozás különösen ártalmas a serdülőknek, ezeknek halvány színe, elsoványodása, emésztési rendetlenségeik eléggé tanúsítják a dohány korai élvezetének kártékony befolyását.

A szesz italok mértékletlen élvezete, a részegeskedés, mindeniknél rombolóbb, s következései sokkal feltűnőbbek. A szesz kettős hatással van a szervezetre, az egyik az emésztési szervek megrontása, a másik a táplálkozás, vérkeringés és idegek működéseinek megzavarása. A túlságos mennyiségben élvezett szesz változást idéz elő a vér elemi alkotórészei között, s méregkép hat az idegekre: a tagok reszketni kezdenek az egész test elkezd gyengülni, részletes szélhűdések akadályozzák az izmok tevékenységét, végtére az egész izom-rendszer elveszti mozgási képességét. A hol a szesz-pálinka-ital általános, mintha járvány pusztítana, a népesség megdöbbenő gyorsasággal fogy.

Az ember gyakran már születésekor magával hozza az elaljasodás csiráját. Hasztalan változtatja helyét, hasztalan követ bár mily életrendet, a csira megmarad, kifejlik, összerombolja az értelmet és az egész szervezetet. A gyermekről el volt határozva, hogy tökéletlen, s elfajzott teremtmény legyen.

Ha az anyaméhben az embryo nem fejlődhetik rendesen, vagy érje a terhes nőt valami váratlan meglepő esemény, vagy betegeskedjék terhessége ideje alatt, a születendő gyermek egész életén át hordozni fogja a zavaró befolyások nyomait. A terhesség első szakában az ily zavaró körülmények a méhben rendkívül gyorsan idézik elő a változást. Az egyes részek, a szervek a körülményekhez képest visszamaradnak kifejlődésükben vagy túlságosan fejlenek ki; így megtörténik néha, hogy az agy és kaponyacsontok nem vehetnek oly terjedelmet és alakot, mely szükséges

az ész rendes működésére. A gyermek idiotnak, vízfejűnek (hydrocéphale) vagy angolkorosan születik, s élete első napjaiban meglátszanak rajta a bekövetkezendő elfajzás jelei. Azok között, kiknek agyvelejök s idegrendszerök fejletlensége miatt képtelen a rendes működésre, vannak oly idiotok is, kiknél még a legközöségesebb ösztönök is hiányzanak. Soknak teste érzéketlen, petyhüdt izmai nem bírják a testet egyenes állásban tartani, szagló és látó érzéke alig fejlett ki, s némelyiknek még az az ösztöne is hiányzik, melylyel minden állat bír, hogy táplálékát felkeresse s kiválaszsa azt, mely neki alkalmas.

Az anyaméhből hozott rendetlenség s betegségek csirája nem mutatkozik mindig a születés első percében; sok eset van, hogy az idiottság csak az ötödik hatodik hónapban kezd nyilatkozni. A cretinuság csak bizonyos életkorban kezd feltűnni, de e kor a hét évet nem haladja meg, azonban az ahhoz értő már születésekor felismeri a gyermekben a bekövetkező gyászos állapot jeleit. Hogy e szörnyek néha ily későn fejlenek ki, természetesen onnan származik, mert az ember születésekor még nem érte el alakulása határát, fejlődik, alakul egész gyermek és ifjú korán át. A porcok és csontok keményednek, a belek és izmok nőnek erősödnek. A most született gyermek kaponyája nem eléggé csontos, s idő kell míg megkeményszik, és ha az agy túlságos terjedelmű, a csontosodás késleltetve lesz. A fejlágy sokáig megmarad, a varrás (sutura) se fogódzik össze, a csont vékony átlátszó, s pórczként hajlékony. Ha pedig az agyvelő kicsiny, a csontosodás gyorsan történik. Némely idiotnál már születésekor nincs fejlágy, s ez főoka az értelem fejlődése fenakadásának, minthogy az embernél s csak is az embernél, nő és fejlődik az agyvelő az egész életen át. A fejlágy csak az embernél áll nyitva több évig. A majomnál az igen keskeny, s rövid idő alatt elenyészik, a többi állat kaponyáján alig van annak valami nyoma. Igen érdekes és sajátságos tény, hogy a szerezcsenek e tekintethen az idiotokhoz, sőt némileg a majmokhoz hasonlítanak. Náluk a varrás korábban csontosodik meg, mint a fehéreknél, s míg a mi fajtánkban gyakran lehet embereket találni, kiknek kaponya-csontjaik még késő vénségökben sem forrnak össze, addig a szerezcseneknél, mielőtt az aggkorba lépnének, a varrás már tökéletesen meg van csontosulva. Sajátságos az is, hogy a szerezcsenek kaponyáján a varrás csontosodása elől kezdődik, a fehéreknél hátul. Innen az értelem különböző fejlődése; a szerezcsennél az agy, a tehetségek fészke, mintegy be van börtönözve a fej csontborítékába, ezért fejlődése korán megszünik, míg a fehérek némelyikénél az értelem sokáig fejlődhetik, miután a varrás csak a késő vénséggel csontosodik meg.

Ennyit az eredendő vagy születési okok befolyásáról; hátra van még az elfajzásnak azon okaira vetni egy futó tekintetet, melyeket erkölcsieknek neveztünk.

Tapasztalatok tanusítják, hogy az elme-zavarodások leggyakrabban erkölcsi okokból származnak. A szenvedélyek és vétkek, a kizáró foglalkozások, a bánatok, minden mély szenvedés vissza hat az agyvelőre és az idegrendszerre, s ott physicalai és erkölcsi zavart idézhet elő. A tébolyodottnál nem csak az eszmék zavarodtak össze, hanem a gondolatok rendetlenségéhez még az érzések zavara is csatlakozik. Az értelem nem szabad akarat szerint működik, hanem gépies eszköze egy sereg gondolatnak, s álomszerű fogalomnak, melyek feltartóztathalauül tolnak elő, lelénezolják az akaratot, s végre megsemmisítik. Ámbár ez esetben csak az értelem van megtámadva, nem sokára a test is követi súlyedésében az erkölcsi részt. A tébolyodottnak vonásai, tekintete, külsője mozgása, szóval egész lénye annyira különös és megbomlott, hogy igen kellemetlen a benyomás, melyet látása előidéz, de ezen benyomás, ha gyakorta és élénken ismétlődik, képes megzavarni elménket, s át ruházni ránk e lélek-betegséget.

A négyrendbeli ok, melyet itt felhozék, ritkán működik külön, rendszeren különböző arányban egyesúten szerepel. A zavar az életrendben s a lakhely tisztátalansága betegségeket szül, melyek elfajzást eredményeznek. Az idiot ily betegségek terménye, s a cretín sok esetben nem egyéb idiotnál. A tébolyodás is igen gyakran ily szervezeti zavar következménye. Egyszóval a szervezet minden rendetlensége viszonyban van egymással, és ha egy ok úzni kezdi az embert az elfajzás felé, a többi siettetni fogja bukását.

II.

Az elfajzási hajlam örökségkép száll az utódokra, s erősödik vagy gyengül a körülményekhez képest.

Az orvosi statistika lapjain számos eset van feljegyezve, hogy a szülők betegségeit a gyermek öröklí, ha különös gondot nem fordítanak a kórananyag elnyomására : tüdővész, köszvény, rák, átszállnak a gyermekekre, s teljes okunk van hinni, hogy ha pontos jegyzéket készítenék minden ember betegségről, oly betegségek öröklése is bebizonyúlna, melyek most szembe se tűnnek. Igen gyakran jelentéktelen külsőséget öröklí a gyermek szüleitől, de minden egyébnél legkönnyebben szállnak át az agyvelő és idegrendszer betegségei. A statistikák lapjai szomorúan tanuskodnak e mellett : nagy része az eszelősöknek, idiotoknak, nyavalyatörőseknek oly szülektől származik, kik hasonló betegségben szenvedtek, vagy a kiknek idegrendszere mélyenmegzavarodott. A siketnéma szülei többnyire scorbutosok, s a rendkívül rövidlátású szülők gyermeke gyakran vakon születik.

Az agy és idegek betegségei mellett úgyszólván az értelem egész szerkezete át szokott szállni a maradékra. Igen régi észre-

vétel, hogy a gyermek szülői szellemi tehetségeit, jellemét, gondolkodás-módját, ízlését, hajlamát örökleni szokta. De mind ebből a betegségek átadására nézve nem következik, hogy azokat a szülők minden gyermeköknek, egyenlő fokon s változatlanul adnák át. A betegségeknek nincs állandó típusa, azért változók küljeleik a szerint a mint mások társaságában jelennek meg, vagy a körülményekhez képest, melyek közt kifejlenek, és így a betegség nem szállhat át a gyermekekre úgy, hogy küljelei soha se változzanak. E szerint nem bizonyos betegség, hanem a betegség vagy elfajzás csirája az, a mi örökségben át szokott szállani.

Egy tébolyodott apa vagy anya gyermeke lehet tébolyodott, nyavalyatörős vagy szélütött, szóval bármelyikét megkaphatja a betegségeknek, melyek úgy látszik ugyanazon kóroanyag (principe morbifique) változatai, s megfordítva ez utóbbi betegségek a következő nemzedékbe beolthatják az eszelősséget.

Dr. Lucas P. az öröklésről irt jeles értekezetében megjegyzi, hogy az örökségbe kapott betegségek kétfélék: néha ugyanazon betegség csak formáját változtatja, néha teljesen átalakulva száll a maradékra. Az első eset fordul elő mindannyiszor, valahányszor a gyermek szülői ideg-betegségeit öröklí; a második esetben a szülők oly testi hiányokat adnak át gyermekeiknek, melyek egy sereg betegségnek nyitnak kaput. És nem kell azt hinni, hogy szülőinknek csak megrögzött hiányait örököljük; valamely véletlen esemény, vagy mulékony betegség, mely szülőinket érte akkor vagy azelőtt, midőn nekünk az életet adták, befolyással leend arra, hogy a tükélytelenséget és zavart, mely őket csak futólag érte, mi állandóan örököljük. Számos élettani adat bizonyítja, hogy a részegség pillanatában fogamzott gyemekek buták, bányuk lesznek.

Mi az erkölcsi kinövéseket illeti, milyenek az ösztönszerű ellenállhatatlan lopási, gyilkolási, s öngyilkossági hajlam, melyek gyakran jól nevelt gyermekeknél is mutatkoznak, ezeknek okát gyakran a szülők erkölcsi állapotában kell keresni, melyben voltak, midőn ez elfajult gyermeknek életet adtak. Mert valóban, a szellem lehangoltsága, kifáradt test, s az agy bár pillanati zavara, képesek érzéseinket felforgatni, s bennünket természetünk- s nevelésünkkel ellenkező tettekre vezetni.

Mellözve ez alkalommal az öröklés körüli látszólagos szabálytalanságok magyarázatát, dr. Lucással még csak azt jegyeztük meg, hogy a betegség háromféle alakban szállhat az utódokra: először mint hajlam (disposition), melynek csak kedvező körülmények kellene, hogy betegséggé alakuljon, másodsor mint csira elrejtve, de a mely kifejlik, ha meg nem akadályozzák, s végre átszállhat a betegség maga minden küljeleivel, s teljesen alakulva. Ez utólsó esetben az elfajzás feltartóztathatlan, a

másodikban még meggátolható. Az első esetben pedig csak akkor következik be, ha kedvező körülmények elősegítik.

És most emlékezzünk vissza az elfajzást eredményező okok négy osztályára, tekintsük az öröklésre való befolyásukat, s elfogunk bámolni a hatások sokféleségén, melyek mind oda működnek, hogy a szervezetet szétrombolják. Ha valamely hely és egészségtelen életmód egy egyén szervezetét megrontotta, a tőle származó gyermek e befolyást megérzi, bármely égalj alá s körülmények közé helyezték is. Így születnek gyakran idiotok oly szülőktől, kik sokaig éltek oly vidéken, hol a cretinség honos. Sok eszelősnek és bambának az apja részeges. Az oly apának és anyának, kik bár csekély mértékben, de mindketten szenvednek valamely romboló betegségben, gyermekeik sokkal terhesebb s orvosolhatatlanabb alakban öröklik a szülők betegségét, E szomorú igazságból könnyen megérthető, mily veszedelmes a házasság két beteg testalkatú, vagy egyenlő vérmérsékletű egyén közt. Minden vérmérséklet magával hordja saját maga megrontásának csiráját, és ha két hasonló vérmérséklet egyesül, a gyermekekre a csira nagyobbodva száll át.

Sok orvos megjegyezte, mily veszélyes a vérrokonok közti házasság, mennyi elfajzott lény születik az ily összeköttetésből. Egyébiránt a természet mindig megbosszulja magát azzal, hogy az elfajzás önmagának határt szab. Az elfajzás véghatáráig jutott egyén, mint némely cretin, magtalan. Néhány nemzedéken át a cretinek, aszkórosak, zavart elméjük, idioták családjai kipusztulnak; az elfajzás fokához képest több vagy kevevebb idő kell arra, hogy az emberiség kitisztuljon azoktól, kik nem egyébre valók, mint a physicalai és erkölcsi nyomor terjesztésére. Azonban a fajták keresztezése által még meg lehet menteni e családokat a végpusztulástól; a testi tulajdonok ovatos megválasztása, e mellett az ellenkező vérmérsékletek párosítása, megőrzik az utódokat a hanyatlástól, a melyet a szülők örökségül gyermekeikbe oltottak.

III.

Az elfajzás okait ismerve, mintegy magától előáll a kérdés: hogy szaporodnak-e vagy kevesednek-e azok, hogy a polgárisodás gyengítőleg hat-e a szervezetre, s előmozdítja-e az elfajzást? E kérdésekre legbiztosabb felvilágosítást nyerünk, ha sorba vesszük a fent említett okokat, és kutatjuk, hogy terjeszkednek-e vagy apadásban vannak.

Először is a helyről és életmódról szólva, világos, hogy az elfajzás okai apadnak. A mocsárok kiszárasztása előre halad, mind több-több föld kerül művelés alá, a lakházak szellősebbek, az eledelk válogatottabbak, a ruházat czélszerűbb mint régen volt. A cretinség, a láz naponként veszít a térből, s némely vidékről egé-

szen kiveszett. Azonban míg a nagyobb rész a javulás útján biztosan halad előre, addig vannak olyanok, kik között az elfajzás megdöbentő arányban növekedik. Így az iszákosság, a mákony és más narcotikus szerek használata némely országban terjedőben van. A szegénység is szoros viszonyban áll az elfajzás kérdésével; Angolországban gyűjtött statisztikai adatok kétségen kívül helyezik, hogy a nyomor egyik főforrása az elmezavarodásnak, és a hol az apad, e betegség ritkábban mutatkozik.

Polgárisodásunknak egyik hatása, hogy bizonyos tehetségek túlságos kifejlést nyernek, ez által pedig az öszhangzat, a valódi egészség feltétele megzavartatik. A túlfeszültség erkölcsi okok befolyása által épen azt a rosszat szüli, melytől a physical eszközök segítsége által megmenekültünk. Ha a szegénységtől s az ezt kísérő rosszaktól menekülünk, a gazdagság által lehetségessé lett kicsapongások más alakban hozzák vissza a bajt, melytől menekültünk.

Az orvosok sokat vitatkoznak a felett, hogy az örültségi esetek szaporodnak-e vagy-e fogynak? A vélemény-különbség a különböző nézpontok eredménye. Az örültség alakja változik a társadalmi viszonyokkal, s függ az eszméktől, melyek a szellemet foglalkodtatják; az elfajzást mindig a bűnök természete határozza meg, melyekkel a társaság épen fertőztetve van. A mi hatása van az inségnek, a rossz élelmi szereknek, ugyanazt eredményezhetik a vallásos rajongás, a terhes házi gondok, vagyon-vesztés, politikai izgatottság, s csalódott nagyravágyás. És így egészen közönbős, hogy mily nemű a zavar, mely az értelem által a szervezetre, s megfordítva a szervezet útján az értelemre hat, ha a betegségre való hajlam megvan, a fenebb említett okok befolyása alatt a betegség kifejlődik. A polgárisodás számos eszközt nyújt, melyekkel a nevezett okokat legyőzhetjük, s tehetségeinknek összes szervezetünknek megadhatjuk azt az öszhangzatos fejlődést, mely a valódi műveltség kelléke. Ezelőtt nem változtathattunk oly könnyen helyet; a közlekedési eszközök lehetségessé teszik, hogy a betegség, mely valamelyik égalj befolyása alatt támadt, az ellenkező égalj alatt találja meg gyógyszerét.

Régebben az iparágak is örökségkép szálltak az utódokra, ma már a társadalmi helyzetek mozgékonyasága a gyermeket az apától különböző foglalatosságokra vezeti. Szerencsés változás ez, mert egy nemét idézi elő a szellemi keresztezésnek, mely megakadályozza bizonyos tehetségeknek túlnyomó kifejlődését. Minden foglalkozás sajátos befolyással van a szervezetre; ezt vagy azt a szervet fárasztja, erre vagy arra a működésre hat: miből következik, hogy a gyermek, ki apja mesterségét, foglalkozását folytatja, inkább ki van téve annak a betegségnek, mely e foglalkozással jár, mint apja. A szellem mezeje olyan mint a szán-

tőföld, az egynemű foglalkozás alatt kimerül, mint a föld, ha a terményt nem változtatják rajta.

Láthatni ennyiből is, hogy a köz egészség javulása útján van. Az oktatás, ha lassan is, de terjed, a szellemi gazdaság növekszik, s megnövekedve átszáll a maradékra épen oly élettani törvények szerint, mint látjuk a szervezetet, a test formáit átszállani. A szülők összegyűjtött szellemi képességeiket a nemzés által gyermekeikbe oltják. Gyakran tapasztalták, hogy a vadak, bármily ifjan hozzák is a polgárisült világba, bajosan simúlnak a mi szokásainkhoz és eszméinkhez, s a tudományokra nincs annyi képességek mint az európai gyermekeknek. A mi társasági formáink járomként, melyet lerázni törekednek nehezednek rájuk; s idéznek is több Új-Walesben nevelt ausztráliait, kiket ösztönük vissza vezetett az elhagyott rengetegekbe. Az angolokat meglepte a hindostani oskolákban a brahminok osztályából való gyermekeknek más osztályok feletti szellemi képessége. Míg az elsők oly családokból származva, melyekben az értelmet emlékezetet meghaladó idő óta művelik, könnyen tanulnak, ez utóbbiak alig veszik az európai oktatásnak valami hasznát.

Hasonló tényeket tapasztalunk a házi állatok körében is. Már születésöknél különböznek az ugyanazon fajú vadállatoktól, szelidek, tanulékonyak. A pusztaról befogott lovat bajos betanítani, s miután megszoktatták is, müngegyre kitör szilajsága. Nem egyedül a nevelés az, a mi tökéletesíti az állatfajtak értelmét, hanem a tehetségek, melyek az életmód által kifejlenek, épen úgy beoltatnak örökségkép a maradékba mint az embernél. Az állatok se maradnak mindig ugyanazon fokon, előttök is nyitva áll az út bizonyos előhaladásra, polgárisodásra. A vadnépek házi állatai nem oly értelmesek, mint azok, melyek a polgárisultabb emberek körül élnek. A tökéletesedhetés megvan az állatban, de ez csak lassan történik ha nem mivel ember neveli, s értelme nem fejlődik gyorsan ha az állat nincs a házi állatok sorába felvéve.

Ezek szerint az átöröklés biztosítja a következő nemzedékeknek azt a szellemi képzettséget, mely a mi munkánk és tapasztalatunk gyümölcse. Az egészség, erő, szépség tökéje, melyet mi hordtunk össze, átszállhat utódainkra, sőt még növekedhetik is kezeik között ha gazdaságosan tudnak vele banni. Folytonosan megyünk előre, de az igaz, hogy egy örvény szélén; azonban a physicali s erkölcsi elfajulás miud kevesebb veszélylyel fenyeget, miután a szülőknek egy kis előrelátással hatalmukban van a csapást gyermekeik fejéről elhárítani, s a tudományban egy hatalmas eszközt bírnak az elfajulást előidéző okok leküzdésére.

JÁNOSI FERENCZ.

MAGYAR AKADEMIA.

Megint egy lépés az akadémia gépezetének javítására! Mint közelebbi tudósításunkban reményünket kifejezők, az archaeologiai bizottság újra lőn szervezve.

Tudjuk, hogy gróf Andrássy Manó indítványozá ez újra rendezést.

„A bizottság — olvassuk a jelentésben — osztozik a gróf azon meggyőződésében, hogy ezentúl nagyobb tevékenységet kell a bizottságnak a maga körében kifejteni. Eddig semmi pénzüszlet nem levén rendelkezése alá adva, s csak 30 ivre terjedő évi kiadásokra levén felhatalmazva, csak is erre kelle szorítkoznia, hogy a felszólítására vagy önként készült s beadott archaeologiai dolgozatokat megvizsgálja és kiadja. Ha eddig csak egy kötetet adhatott az „Archaeologiai közleményekből“ : oka, mert a második kötet számára, felszólítása folytán, ígért dolgozatok még nincsenek kezénél.“

„De a bizottságnak nem csak kész munkákat kell átvennie és kinyomatnia, hanem egy egész lélekkel, szenvedélylyel főleg e szaknak élő, s kellő készütséggel bíró tagját kell megbízhatnia, hogy részint e tudomány külföldi ápolóival, részint a hazában levő műkedvelőkkel élénk levelezést folytasson, hogy így mind az itt-ott felmerülő, bennünket érdeklő leletek és tárgyak ismeretébe jusson, részint minden hírre és nyomra éber figyelmet fordítván, nem csak pontos értesítések kinyerésén fáradozzon, hanem a szükséges kutatások és ásások, kirándulások iránt részletes indítványokat tegyen a bizottság előtt, a gyűjtők, levelezők számára szükséges utasításokat szerkesztve, az ittamott lapangó tárgyagnak leírás és rajzolás okáért kézhez nyeresét eszközölje, a közlemények kiadására ügyeljen; szóval a bizottság feladatának, mint ennek lelkes szeme és közvetlen organuma, minden irányban létesítéséről gondoskodjék.“

„Hogy ily férfiú fáradozásait nem lehet ingyen kívánni, nem

szükség mutogatni, valamint azt se, hogy a bizottság testületileg nem teljesítheti végzendőit.“

„Új teherről levén szó, az igazgató tanácstól évi segílyt kíván a bizottság.“

„Az akademiának ugyanis egyik főteendője a hazát minden irányban a legteljesben és tudományosan ismertetni. Meg kell valahára szünni azon állapotnak, hogy múltunkat, jelenünket, történetünket, műmaradványainkat, a haza földét és egét a külföldtől legyünk kénytelenek — jól nem jól — ismerni tanulnunk. Anyagi és erkölcsi érdekeink, a nemzet méltósága és jó nevünk a mivel világot előtt, követelik, hogy a magyar tudományt a magyar s különösen a magyar akademia ápolja: azon nagyszerű nemzeti adakozás, mely folyamatban van, a mondott irányban kötelességeket is ró reánk.“

„Az akademia gondoskodott már „Történelmi bizottság“ útján történeti forrásaink megmentéséről, megnyitásáról, közzétételéről; s azon 15 kötet, mely egy pár év alatt a közönség kezébe jutott, kétségkívül nem kis mértékben segítette elő az akademia iránti részvét fölgerjesztését.“

„A „Statistikai bizottság“ jelen állapotával fogja megismertetni a nemzetet, s a magyar államférfiúnak a legszükségesebb adatokat nyújtja.“

„A „Math. és természettudományi bizottság“ a haza természeti és műtani viszonyaival és kincseivel ismertet meg bennünket.“

„Az „Archaeologiai bizottság“ ugyanily kedvezést és pártfogást kér. Neki szép feladata mind a magyar kor előtti hazai régiségeket az egyetemes tudomány gyarapítására közismeretbe hozni, mind a magyar nemzet ezer éves európai életéből fenmaradt műmaradványokat, mielőtt nem egyedül az idő, hanem — majdnem még inkább — a művandalismus által mindinkább megemésztetnének, a külfgyelem és haszonlesés által pedig tőlünk megvonatnának, fölkeresni, megőrzésüket és fentartásukat sürgetni, leírások, rajzok által köz ismeretbe hozni, tehát egy magyar műtörténet anyagait összegyűjteni, sőt magát e tudományt megalkotni, hogy ekkép a magokat élökölőleg vagy kizárólag miveltégi népeknek tartók sokféle gyanúsításai és tagadásai irányában maholnap megbizonyíthassuk, hogy a magyar, valamint a keresztyénség fölvétele előtti időkben is nem kevés jeleit adta nemesebb ösztöncinek, úgy ez időszak óta mind csodálatos kulturai fogékonyságával, mind hozzájárulásával a középkori európai miveltés részese volt, s ha nem minden időben tarthata is lépést más nemzetekkel a béke művei tetteles megalkotásában, azok ápolásától soha idegen, ebben soha tétlen nem volt.“

„A működés nemével pedig késnünk nem lehet, nem szabad. Mennyi becses maradvány romlott meg vagy idegenített el szemeink előtt! Minden nap, mely tétlenül múlik el, növelheti

vesztéseinket. Hozzá kell tehát komolyan látni, annyival inkább, mert csak így növekednek férfiak is, a kik képesek lesznek folytatni, a mit a jelen kor megkezdeni sürgetőleg hivatva van.“

Részletes útastása a bizottságnak a következő:

Kivánatos levén a hazai és nemzetiségi régiségeknek szakértők által vezetett rendszeres megismertetése s leírása, úgy szintén a műtörténeti emlékeknek megőrzése és fentartása, a bizottság működése körébe tartoznak:

1) Egy hazai archaeologiai repertorium készítése, melyben: a) mindazon nemzeti régiségeink kimerítő s lehetőleg rendszeres összeírása és sorozata adassék, melyek eddig egyes leírások által többé vagy kevesbbé közismeretre jutottak, a tárgyaknak lehetőleg összes s minden egyes leírásaira sőt rajzaira utaló pontos idézetekkel, s a mennyire lehet, a tárgyaknak, valamint a leírásoknak és rajzaiknak rövid jellemzésével sőt bírálatával. b) Folyó feljegyzése mindazon újabb felfedezéseknek és találmányoknak, melyek akár egyenes bejelentés, akár egyéb magán tudósítás vagy a napi sajtó útján a bizottság- és tagjainak tudomására jutottak.

2) A hol szükséges, egyes nevezetesebb régiségi tárgyaknak a hely színén megvizsgáltatása tagjai vagy más szakavatottak által; ásatások; az ország egyes, régiségekben s különösen építészeti műemlékekben dúsabb vidékeinek beutaztatása; s az érdekesebb tárgyaknak avatott egyének által fölvétele és lerajzoltatása.

3) Megkeresi a bizottság a kormányt és hatóságokat az iránt, hogy az alattok levő organumoknak hagyja meg, tegyenek az Akademiához a régiségi találmányokról és felfedezésekről minden egyes esetben jelentést.

4) Minden alkalommal összeköttetésbe teszi magát a bizottság mindazon világi és egyházi hatóságokkal, községekkel, egyházi védnökségekkel vagy egyes birtokosokkal, a kiknek felügyelése alatt vagy birtokában nevezetesebb mű- vagy csak történeti, kivált pedig építészeti emlékek vannak, melyeknek fentartása a hazai régiségek és történeti emlékek érdekében áll. Figyelmezteti azokat ez emlékek kellő fentartása, meggátolja azok leromlását, befoly netalán előveendő újításokra és változtatásokra. Ez irányban is kikéri a kormányt és hatóságoknak közbenjárását, hogy az ily emlékek körül tervezett változtatásokról a bizottság eleve értesítették; a hol az ily emlékek veszélyezve volnának, a veszélyező munkálatokat egyelőre fel is függesztetvén. Az ily emlékek újításánál pedig befolyását oda intézi, hogy a teendő változtatások a műemlékek lehető kiméletével s az eredeti stílnak megfelelő módon történjenek.

5) Az előbbi pontot illetőleg feladataul tekinti a bizottság egy rövid, közönségesen érthető iratot készíttetni tagjai által, mely a romladozásnak leginkább kitétt műemlékeknek a legegyszerűbb módon és legkisebb költséggel fentartását, vagy azoknak a további fenyegető enyészettől megóvását előadja. Egyszerűsége pedig szintén népszerűen írt

munkák által a mű- és építészeti stylusokat a nagy közönséggel is főrekszik megismertetni, ez által nem csak a műismereteket terjesztvén, de különösen saját czéljait is előmozdítván, hogy a műemlékek javításánál azok eredeti idoma tekintetbe vétessék, s a közönség előkészítessék a régiségek és műemlékek közzéteendő leírásainak megértésére s műemlékeink műbecsének felfogására.

6) Oly kitünőbb becsü vagy nemzeti érdekü emlékeknél, melyeknek fentartása vezélyezve van, eleve, valamint máskor is, mindent el fog követni a bizottság a felügyeléssel megbizott hatóságoknál, valamint különösen azon községeknél és egyeseknél is, kiknek azok birtokában vannak, hogy az illetőket azon emlékek kellő fentartására bírja. Hol ez irányban tett lépéseit siker nem követi, igyekezni fog az ily emlékeket a maga számára kinyerni, azokat tehetsége szerint helyreállítani, javítani vagy csak fentartani, s a mennyiben erre tehetsége nem volna, a nemzet segélyéhez is folyamodni fog, hogy azon emlékek nemzeti birtokká vagy adakozás tárgyává tetessenek.

7) Munkálkodásairól időnként kiadandó közleményeiben jelentést tesz a bizottság a befolyása által fentartott, az enyészettől megmentett s kijavított műemlékekről, úgy egyéb régiségekről is, valamint e nemü szerzeményeiről, melyeket, mint egyéb gyűjteményeit, az Akademia a muzeuméival egyesít. Rendesen vezeti a hazai régiségek összeírását és a találmányok följegyzését. Más részt az archaeologia összes szakajaiból hoz a hazai régiségeket minden irányban ismertető leírásokat, tudományos értekezéseket és monographiákat, valamint egyéb kisebb figyelemzetéseket és jelentéseket. Ily figyelem-ébresztetésül egyes régiségi tárgyakat érdeklő kérdéseket tesz föl, s megfelel a mások által tett kérdésekre, felvilágosításokat ad az ügybarátoknak és a közönségnek. Figyelemmel kíséri ezek fölött az általános régiség-tani buvárlatokat és fölfedezéseket; ismertetvén a körébe tartozó szakmunkákat.

8) A nemzeti régiségek bejelentése és megfigyelése iránt már előbb az akademia által 1848-ban, újrolag pedig 1859-oen közzétett felhívásainak igyekszik a bizottság minél nagyobb nyilvánosságot eszközölni. E végett különös kérdés-sorozatokat dolgoztat ki az archaeologia minden szakából, melyek minden egyes tárgynál a kevesbbé avatott ügybarátokat is figyelmeztetik a figyelemre méltóbb mozzanatokra, részletekre stb.

Az akademia jóvedelme az újabb időkben szaporodván, külön pénztár felállítását kéri a bizottság az igazgató tanácstól, s e pénztárba egyelőre 1000 forint áttételét kívánja, kutatásokra, ásátásokra, kirándulások- és rajzoltatásokra, némely tárgyak megváltására, a levelezések fedezésére és egy bizottsági titkárnak 300 ftal díjazására. Egyszersmind felhatalmazást kér a bizottság elnökének, hogy a bizottság pénztárából, sietős esetekben, a bizottság határozata nyomán utalványozhasson. A bizottsági pénztárba tétetnék által a gróf Andrassy Manó által felajánlott 2000 ft is, az ajánló óhajtása szerint, külön munkák kiadására. Az „Archaeologiai közlemények“ azonban, nem szo-

ritva bizonyos ivszámra, ezentúl is az Akadémia főpénztárából fedeztetnének, így a szokott tiszteletdíjak, a nyomtatás, rajzoltatás, köiratás vagy metszetés. A bizottság által kiadandó nyomtatványok jövedelme is ezen pénztárba foly. Végre kéri a bizottság, legyen szabad felhívást bocsátania a tudomány barátaihoz, hogy évenként 10 fttal járuljanak a bizottság eséljai előmozdításához, a miért nekik a bizottság által kiadandó minden mű járjon.

Bizottsági előadóul és szerkesztőül Ipolyi Arnold lev. tagot választá az osztály.

Végre az elnökséget fölkérte a bizottság, hogy divánataira is tekintettel legyen a könyvtári vételeknél.

Az archaeologiai bizottság ekkép újra szervezetése a jul. 22-diki ülésben történt.

Ugyanezen hó 9-kén állapítottat meg az akadémia ügyrende.

Ezeket előlegesen kiemelvén, térjünk immár a tudományos tárgyalásokra.

— Junius 25-kén. Phil., törv. és történettudományi ülés.

Csengery Antal r. t. olvasta MISKOLCZY KÁROLY micskei közbirtokos ily című értekezését: Történelmi helyszínelések Biharból. I. Biharmegye összeírása 1552-ből. Ez összeírást a debreczeni piaristák hitelesített példánya után Bielek László piarista „Majores Hungarorum, Pars I. Pesthini, 1796“ című könyve végén bocsátá világra. Becses történelmi adat, azonban Bielek kiadásában sok leirási hiba mutatkozván, jó lenne a magyar kincstári levéltárban hihetőleg most is feltalálható eredetiből egy gondos kiadást eszközölni. Értekező addig is egy a Bielek által használnál gondosabb másolatot vesz segédül, midőn ezen összeírást történelmi adatul használja. S az előzmény után tér által értekező előadása második részére: „II. A Tholdiak és Nagyfalu“ cím alatt.

Tudjuk, minő viták folytak irodalmunkban a Toldi Miklós-féle monda fölött. Toldit, a hőst, tekintélyes írók tisztán költött mondai egyéniségnek hirdették. B. Kemény Zsigmond az említett mondat vizsgálat alá vevén, annak természetéből mutatta meg, hogy Toldinak szükségképp történeti személynek kelle lenni. S ime most Miskolczy Károly úr történeti nyomokra vezet bennünket. Az érintett bihari összeírásból ugyanis kimutatja, hogy 1552-ben a Tholdi család Biharban virágzó-állapotban volt, s öt tagja közül, kik akkor éltek, három viselte a Miklós nevet. Kitűnik továbbá azon összeírásból, hogy a család négy ágra oszlott, ú. m. 1) Nagyfalusi ágra, melyet Miklós képviselt, ki is Nagyfaluban 18, Tholdon 7, Bátoron 16 vagy 17 portával bírt. 2) Feketebátori ágra, melyet Miklós és Tamás képviseltek, kik is Feketebátoron és Tholdon bírtak. 3) Szalontai ágra, melyet Mihály képviselt, ki is Szalontán 4, Orosiban 10, St. Miklóson 3, Tholdon 5,

Fekete Bátoron $8\frac{1}{2}$, Csátfalván 3 portával birt, s azonkívül is sok helyütt közbirtokos volt. 4) Kis Tholdi ágra, melyet ismét Miklós képviselt, ki is Tholdon 4, Nagyfaluban 1, Fekete-Bátoron 10 portát birt. Miklós birt még Orosiban, Szent-Miklóson, Csátfalván stb., de ág szerint nincs megkülönböztetve. Azon név alatt tehát vagy a nagyfalusi vagy a fekete-bátori ágon levő, vagy mind a két Miklóst kell értenünk. A Bihar megyei birtokok és községek a XVI. és XVII. század folytán sok változáson mentek által, nevezetesen a Tholdi-féle birtokok közül is elpusztult Nagyfalú, Orosi, Thold, Csátfalva, Szalonta. Szalonta már 1606-ban nem csak pusztta volt, hanem egészen elhagyva minden művelés nélkül hevert. Ekkor szalontai Tholdi Istvánnak fia (a fentemlített Mihálynak pedig hihetőleg unokája), György, Szalontát az ott levő pusztta kastélyal együtt, — melynek hatalmas tornya ma is úgy tűnik fel, mint egész Szalontán és vidékén uralkodó — az akkor még minden lakhely nélkül levő gyalog katonáknak — a hajdúknak — 16 évre zálogba adja. Csakhamar mezőváros emelkedett az elpusztult falu helyén, és 1625-ben Tholdi György az erdélyi fejedelem és rendek közbevetésére, két telek felhagyása mellett, 1000 tallérért örökösön bevallja Szalontát a már akkor mezővárosi községet alkotó hajdúknak. Orosi is a szalontaiak birtokába jutott, és azt mint külön álló pusztát mai nap is Szalonta községe bírja. — Thold elpusztult, s idő jártával kétfelé szakadt, a nagyobb rész Pusztta-Thold, a kisebb rész Kis-Thold nevet nyert. Azonban Pusztta-Thold idővel megint megnépesedett, mert valamely Tholdiféle örök vallásnál fogva (de a melyet a jelen sorok írója közelebből nem ismer) néhány család megvette s megülte. A Balogh, Puskár és Székely nemes családok az örökbevallást egyedül magokra kívánván ruháztatni, a Kis-Csorvási, Kovács, Farkas, Sziües, Hodos, Vad s több nemes családot nem-birtokolthatás czimén támadták meg, s a per 1782-től fogva egész az ősiség eltörléséig folyt. Kis-Tholdot talán most is a Tholdi leányágon bírják? Erről azonban az illetők tudnának felvilágosítást adni. A többi Tholdi-birtok, ugymint Fekete-Bátor (melynek határába olvadt hihetőleg az elpusztult Csátfalva is) és Szent-Miklós az elpusztult Nagyfalúval együtt a XVII. század végén, mint mondani szokták „*jure armorum*“ a magyar kamara birtokába jutott. Az illető Tholdiak, akár még az erdélyi fejedelmek alatt hűtlenségbe estek, akár kihaltak, — teljesen eltűntek. A kamara a lakosokkal évenkénti bért (census) kezdett fizettetni. 1702-ben egy augusztus 23-án kelt udvari intézménynél fogva az akkori nádor Eszterházy herczegnek Bihar megyében egy terjedelmes birtok, az ú. n. derecskei uradalom, tizezer tallérban ideiglenesen átadatott, s abban benne foglalattott Fekete-Bátor és szent Miklós, valamint Szalonta is, a hozzájuk tartozó pusztákkal. Ennek folytán 1703. jan. 21-kén egy kamarai összeírás tétetett, melynek 10-ik pontja ez: *Szent-Miklós possessidet praedium Nagyfalú*. Majd 1745-ben örökös adományt nyert a herczeg Eszterházy-ház a derecskei uradalomra, s a beiktatási oklevélben ismét előző a Nagyfalú vagy Nagytalva nevű pusztta. Az 1702.

intézmény okúl szolgált, hogy a Tholdi György által Szalontán telepített község, valamint több biharmegyei volt hajdú község és a herczeg Eszterházy család közt a birtokviszonyok felett százados per keletkezett, melynek csomóját a bekövetkezett események ketté vágták ugyan, de egyes szárait, úrbéri elkülönítési alakban, a jelen kornak hagyták fel válogatás végett. — A többször említett összeírás Nagyfalut és Szent-Miklóst a sorozatban egymástól távol említi, de azért helyrajzilag egymás mellé, nevezetesen Nagyfalut Mácsa és Rost közé, Szent-Miklóst pedig Radvány és Barakony közé, helyezi. A kérdéses Szent-Miklóst most Oláh mellék névve különböztetik meg, de ezen mellék nevét, valamint népességét is, hihetőleg csak a XVII. század végén nyerte, a Tholdiak korában pedig, midőn csak 4 portából állott, magyar ajkú lehetett. — A mondottakból immár kitűnik, hogy a **ő s Tholdi család Biharban virágozott**, s hogy annak **ős fészke, Nagyfalu**, ma is **feltalálható az oláh szent-miklósi határba beolvadva**. S abból, hogy a Tholdon lakók **Kis-Tholdiaknak**, a Nagyfaluban lakók pedig **Nagyfalusi Tholdiaknak** nevezettek, mégis mind Tholdon, mind Nagyfaluban mind a **kis Tholdi**, mind a **Nagyfalusi ág** osztozott, azt kell következtetnünk, hogy a **Kis és Nagy** nevezet eredetileg nem két különböző ágra, hanem csak két különböző birtokra ruháztatott. Ez esetben az **ős telep Nagyfalu** lehetett. De bármiként legyen a dolog, a **nagy** név a Tholdiak őseivel szoros kapcsolatban áll, mint szintén egy másik Tholdi-birtok neve, a **Bátor** is. Tudjuk azt is, hogy a **Miklós** név a Tholdiak előtt különös kedvességben állott, úgyhogy, mint említők, 1552-ben őt Tholdi közöl három viselte e nevet. Gondoljuk meg azt is, hogy Nagyfalunak szomszédságában, Tholdi birtokként találjuk **Sz. Miklóst**, mely kétségkívül a hason névre épített templomtól kapta nevét még azon korban, midőn a régi pogány neveket új keresztyén nevekkal cserélték fel. Az erdélyi Tholdi-család valószínűleg a biharinak sarjadéka, s annál is találunk egy Miklósról vonatkozó emléket, t. i. egy arczképet 1512 felirattal, mely a Vasárn. Újság 1858-ki 27. számában közölve volt. E kép alkalmasint családi kegyeletből készített eszménykép. Mindezekből pedig következtethetjük, hogy az Ilosvai és Arany által megénekelt hős Tholdi Miklós nem csak nem költött személy, hanem családjára és lakhelyére nézve pontosan meghatározható. Származott t. i. a bihari **ős Tholdi családból**, melynek elődeivel (még mielőtt a család nevek felvették volna) a **nagy és bátor** nevek összeforrva voltak, és pedig származott és élt a Biharban ma is — bár elpusztulva — feltalálható Nagyfaluban. A korszakot, melyben élt, eddigi adataink szerint, pontosan meghatározni nem lehet, de annyit biztosan mondhatunk, hogy az, a rá nézve már csak emlékből gazdag XVI. századot jóval megelőzte. Értekező Ilosvait követve, Róbert Károly és Nagy Lajos korára véli teendőnek a hős Tholdi életét. Különös, hogy a tudós Budai Ferencznek, ki az 1552-ki összeírást jól ismerte, nem

jutott eszébe a hős Tholdi Miklós születése helyét a bihari Nagyfaluban keresni; másfelől pedig szép találkozása az eseményeknek, hogy a századok előtt letűnt hős dalnoka Nagyfalu szomszédságában, az egykor szintén Tholdi lakta Szalontán tűnt fel Aranyban.

Az értekezés III-ik része: Rhédei László és Véd. A Történ. Tár első kötetében Vass József közölvén gr. Rhédei László naplóját, ezen helyre: „mentem ebédre Védre“ azt jegyzi meg, hogy ily helységet Bihar megye térképén nem talált, s Véd helyett Vedres-Ábrányt vél olvasandónak. Értekező megmutatja, hogy nem a naplóíró, hanem a napló közlője tévedett, mivel Véd ma is ott fekszik a Szent-Jobról vezető útban, bár nem többé község-, hanem pusztaképen. A hajdani írók homályos helyeit inkább földeríteni, mint azon föltevással, hogy hibásak, kiigazítani kell törekednünk. S bármely régi adatot nem egy másik (kivált nem is egykorú) adattal, hanem a rá vonatkozó adatok összegével igyekezzünk felvilágosítani. A történeti adatok megértésében a helyi viszonyok ismerete lényeges dolog, e nélkül a legtudósabb munkába is hibák csúszhatnak be, azért nagy ideje volna már a történelem helyszíneléséhez is hozzáláttni, mert vajmi gyakran deríthet egy dülő, egy rom, egy halmoeska neve — nem szólva a nyelvről s mythusról — a történelemre is fényt. Ezen nagy figyelmet érdemlő bevezetés után előadja értekező, hány portából állott az 1552-ki összeírás szerint Véd; hogy jutott adomány útján 1607-ben Rhédei Ferencz, majd a törökök kiűzése után a székelyhídi uradalom birtokába stb.

— Ugyanez ülésben CZUCZOR GERGELY r. t. folytatá nagyérdekű jelentését a nagy szótárról, melyet a július 2-ki, nyelv- és széptudományi osztály ülésében is folytatott.

— Julius 16. — Math. és természett. ülés — ARÁNYI LAJOS lev. tag székfoglaló értekezése: A boncz-tani rajzokról.

Szabó főzsef lev. tag bemutatá MOLNÁR JÁNOS úrtól, a M. kir. Természettudományi társulat tagjától a kikindai keserűvíz vegybontását. Ezen keserűvíz Schwartz kikindai birtokos kútjából való, s mint az előadott elemzésből kitetszett, a natron és magnésiasók jókora mennyiségén kívül még szénsavas földeket is jókora adagban tartalmaz. Összevetve Magyarország több keserű vizével, a következő eredmény áll elő:

A magyarországi keserűvizek összeállítására 1 font = 32 lat vízben számítva
bécsi számokban.

Alkatrészek	Alsó	Felső	Budán:	Budán:	Budán:	Budán:	Budán:	Budán:	Budán:	Kikindai	Ivándai
	Alap	Alap	Neuwirth- forrás	Böck- forrás	Unger- forrás	Hausner F. forrás	Bray forrás	Rochus- völgyi f. forrás	Schwartz forrás		
Kénsavas kali	0,32J	0,2381	6,8713	0,9288	1,21	0,0123		0,7672	0,0386		0,420
Glaubersó	147,030	43,8611	127,8136	115,2610	108,90	107,5661	81,3273	36,5760		54,5840	117,342
Kesersó	22,344	24,0839	99,3716	79,3969	61,73	41,4259	45,3166	33,1361		35,2404	25,997
Gypsz	4,890	14,0418	11,6867	9,7861	9,46	10,9286	7,3723	10,0853		7,2729	
Konyhasó	104,946	32,1504	19,8739	12,2175	14,09			12,0759	13,8455	3,9755	14,609
Szénsavas mész		0,7222	1,7172	1,0431	3,14	0,0544		3,6096	8,1400	2,6972	2,302
Szénsavas mag- nesia	1,510	1,1771	3,1741	0,9671	2,52	1,7587	3,0015	8,6850		4,4060	0,209
Kovasav	0,008	0,3332	0,8102	0,1353	0,33	0,0768	0,1456	0,9953		0,1536	0,184
Chlormagne- sium	5,175	7,2356				15,7587	1,1320				
Szénsavas vas- oxydul)		0,1629		0,2059		0,0223		0,0894		0,0230	nyoma
Szénsavas man- ganoxydul)		0,0669									
		szer. any.						szerv. any.	szerv. an.		
Timföld		2,4576	0,0614		0,62	0,0238	0,0675	6,0825	1,9955		
Aljas phosphors. timföld	0,050	0,2222						0,0230	0,0738		
Kénsavas lithion	0,702	0,3804							2,6182		
Jódmagnesium	0,036	0,0221									
Szélétomsavas magnesia											2,864
A szilárdrészek											
összege:	239,000	127,1409	271,3250	222,1801	202,00	176,9440	158,1175	117,6947	112,7836	164,759	

Kimaradt e táblázatunkból az esztergomi forrás, melyben a kesersó 70,000, a gypsz 0,256, a szénsavas magnesia 4,000, a chlormagnesium 2,000, s az összes szilárd részek: 72,600; kimaradt továbbá a budai Hildegard forrás, melynek szilárd alkatrészei összesen 114,000, s ebben kénsavas kali 0,659, glaubersó 64,784, kesersó 30,120, gypsz 6,659, konyhasó 4,161, szénsavas mész 4,306, szénsavas magnesia 1,966, kovasav 0,813 stb.

N e n d t v i c h Károly r. t. bemutatá, kiemelve jelességeit, THANN KÁROLY bécsi egyetemi segédtanárnak ily című értekezését: Az eleméleti vegytan feladata és jelen állapota.

P ó l y a J ó z s e f r. t. pedig vélyeményes jelentését olvasá föl Dr. MARGÓ TIVADAR úrnak, a pesti egyetemenél a szövettan magán tanárának ily című értekezéséről: A puhányok izomrostjairól. E jeles értekezés, mely a tudomány előbbvitelére szolgál, az Évkönyvekben fog kinyomatni. Dr. Pólya úr ez alkalommal a magyar tudományos műszokra is kiterjeszkedvén, Csengery Antal r. t. a műszók alkotásában a szakutódásokat ismervén mindenekelőtt illetékeseknek, óhajtását fejezé ki, hogy az újon alkotott műszók mindazáltal a nyelvtudományi osztálylyal is közöltessenek, mint a mely legilletékesben ítélni meg, vajjon azon műszók a magyar szóalkotás törvényeinek is megfelelnek-e. Közhelyesléssel találkozott.

— Jul. 23. Phil., törv. és történettud. osztály. — ÉRDY JÁNOS r. t. folytatá értekezését a kelenföldi ásatásokról. Örömeztobb látjuk e tudós férfit az éremtan mezején, mint az

őstörténeti nyomozások terén, a hol Horvát István legbuzgóbb utóda, s oly tévedésekre jut, hogy a a cynicusokat kún (magyar) philosophusoknak állítja. Mellőzzük ez értekezést; s annál nagyobb örömmel jelentjük, hogy a muzeum ezen tisztelt örétől az archacologiai bizottság ugyanaz ülésben ily című munkát mutatott be: „Erdélyország Ermei,“ Vezerle réz tábláival. A kiadási díj utalványozására fölkéretett az elnökség.

Ez alkalommal továbbá Ipolyi Arnold lev. tag. olvasá PADOS JÁNOS úr levelét, melyben némely, Bodajkon, Fejérmegyében talált régiségekről tudósítá a M. T. Akademiát. E régiségek közt Pados úr, Kiss Ferencz nem rég elhunyt régiségbuvárunk után indulva, karikapénzeket vélt találni. Ipolyi szerint azonban e régiségek egy része karperecz, más része mellvértre fűzött rézkarikák.

IRODALMI SZEMLE.

A LEGÚJABB FRANCZIA SZÉPIRODALOM ÉS A FRANCZIA KRITIKA.

A küliródalom termékei közt az olvasó közönség nagy része előtt a szépirodalmi művek, s ezek közt jelesen a francziák levén a legkelendőbb divatcikk : e tárgy folytonos figyelemmel kísérése nálunk kötelesség.

Középponti s vidéki színpadainkon nem kis szerepet játszanak a francia drámai termékek, ezek hatása tehát még a nem olvasókra is befolyást gyakorol. Egyéb szépirodalmi művek s különösen a regények olvasása szintén igen el van terjedve, s így ezek jó vagy rossz befolyása megérdemli, hogy kiváló figyelem tárgya legyen, annyival inkább mert a jó alig bir annyi jót tenni, mint a mennyit árthat a léha vagy épen rossz, a mi léleknevelés helyett mótelyt, erkölcsi sülyedést terjeszt maga körül. Az ily művek nem csak mint időölő vagy mulattató látvány és olvasmány ártanak, hanem mint írói példányok is, melyeknek kivált a nem legtisztultabb izlés rendszerint épen gyarlóságaikat szokta csodálni és utánozni.

S ha volt a francia szépirodalomban időszak, melynek gyarlóságai és sülyedése ellen méltó panaszt lehetne hallani, a jelen korszak kétségtelenül ilyen. Nem csak az ex professo működő kritika, de a józan közvélemény általában fejesóválva és megütközéssel veszi már a dolgot. Maga a kormány is szükségesnek tartá a regények ügyében felszólalni. Egy folyó évi jul. 1-én kelt belügyminiszteri körlevél a főnököknek lelkökre köti, hogy a sajtótörvényt a legszigorúbban alkalmazzák a közerkölcsiség védelmére, melyet a tárczai regények mindig növekedő mérvben sértenek.

„A czél, úgymond, melyért a közgazgatást a sajtótörvény különös hatalommal ruházta föl, nem csupán a rend-föntartás, hanem a közerkölcsiség megvédése is. Az oly regény-tárca, mely a gyöngéd érzelmeket sérti, annyi, sőt tán több kárt tesz, mint a politikai lázítás

végezt közlött cikkek. E ledér iradalom, mely a tetszést képei mosdatlanságában, bonyolításai erkölcselenségében s hőseinek különöz romlottságában hajhászsa, napjainkban elszomorító és veszélyes kiterjedést nyert. Csaknem minden időszak kiadványba elharapódzva, magát ez időszakiságot fölhasználja arra, hogy a közönség sovár kíváncsiságát minden nap függöben tartsa és ingerelje, nagy bőséggel terjesztvén a legkicsapongóbb képzelődés csodás szülötteit. Még a komoly lapok is megtántorodtak, s menhelyet engednek az irodalomnak, mely ily utakon beférközik a családi kör legbensőbb rejtekébe, s miután egyszer itt van, sem fiatalság sem ártatlanság nem ment többé ennek mételeyétől. . . . Mindenkire nézve, kiben az illedelemnek s jó izlésnek némi tisztelete még fönmaradt, fájdalmas az ily kicsapongás, és itt az ideje, hogy ennek végett vessünk stb.

Ezeket mondja a miniszteri körlevél, melyet nem mint tekintélyt, csak mint figyelemre méltó jelenséget idézünk.

Most azonban szóljon maga a francia irodalom illető szakosztálya.

Miután kiinduláspontúl a regénykór ellen felszólaló kormányi körlevelet vettük, kezdjük szemlénket a regényen, s lássuk, a műítészet hogyan nyilatkozik a szépirodalom e szakba tartozó legújabb termékeiről, és azután e kalauz mellett folytassuk szemlénket a francia szépirodalom többi ágai s jelesen a dráma és költészet fölött.

I. Regényirodalom.

Montégut Emil a legújabb francia regények fölött tartott egyik közelebbi szemléjében kifejezi, mennyire vágyna valami kellemes újdonságról értesíthetni az olvasót. De ezt, fájdalom, nem teheti, mivel a korszak olyan, melyben a jó irodalmi újdonságoknak igen nagy szükében vagyunk. A régi fényesb nevek, úgymond, elenyésztek vagy elhalványultak. S ez alatt mások nem állnak elő helyökbe, és ha esetleg egy-egy újabb csillám tünt föl, az ember soha sem bizonyos felöle, nem alszik-e ez ki mielőtt a közönség előtt időt nyerhetne elmondani im itt van, lássátok! — Hulló csillagok, melyek csak egyszer mutatkoznak az égen; múló jelenségek, melyek alig élnek egy napot! S a műbíraló, ha meg nem ragadja a pillanatot, melyben valamely mű feltünt, a jelen korszakban soha sem bizonyos a felöl, lesz-e alkalm a többé szólhatni róla. Egy pár hét, s a kedvező alkalom elröpült. Söt megtörténik, hogy a munka oda lesz mielőtt ideje volna átolvasni, s úgy szólva kezei közt elhal. Midön fölvevéd, úgymond, eléd mosolyga; tiz percze elfordítod töle szemeid, s már ezalatt a mosoly sivár torz kifejezéssé változott. A legújabb szépirodalmi termékek igen hasonlítanak azon szülöttekhez, kik életrevalóság nélkül jöttek napvilágra, s ennélfogva kereszviz alá kell őket tartani, hogy mint keresztyének múlhassanak ki.

Egy tél és tavasz közti korszakhoz hasonlít ez irodalom. Itt-ott zöldülést látni már, az új életre ébredés csirái csak egy meleg sugárra várnak, s gyors felvirágozás fog beállni. A természet vár, nyugtalanságban van, úgymond, s az időt siettetni szeretné, de a jövő még bizonytalan. El fog-e jöni a tavasz? Ám, a tél még ura a helyzetnek a sivárság joga, a tehetetlenség hatalma s a megszokás bűbájánál fogva. A nagy dalkar intézője, a mely minden harmonia fölött örködik, mely a természet fölébredésének egyetemes hangversenyében minden hangot egygyéolvaszt — a nap még nem jött el; ez nem szokott mindig megjelenni. Elégszer láttunk oly tavaszt, mely örök kórnyadozás közt vánszorong át pályáján, s színetlenül kiműlik, a nélkül, hogy látta volna a diadal s önkényes fölébredés ama napját, melyben a természet ezer meg ezer örvendező harmoniájában önuralmát visszanyeri. Sőt láttunk éveket, és talán szigorúan fölszámítva, túlnyomólag olyakat láttunk, melyeknek nem is volt tavaszuk s majdnem átmenet nélkül estek a tél ridegsége alól a nyár kényuralma alá. Mind e mellett a nagy mindenség törvényei végre valának hajtva, a természet jól-rosszul megtevé a maga munkáját, csak hogy semmi sem jött a maga idején, majdnem minden rendezarólag következett be fegyelem és őszhang nélkül.

A szellemélet előttiünk álló korszaka, folytatja Montégut, hasonlóságot mutat, s ugyanazon benyomásokat hagyja keblünkben mint a természet fölébb rajzolt képe. Elfog-a jöni a tavasz? Talán már el is jött, a nélkül, hogy örömmünk telhetnék benne. Minden korány fölébreszti a madarak dalkarát, s ezek elrebegik csicsergő zöngelmeiket dicsénekül a meg nem jelent világosság tisztelőjére. A tavasz itt lehet a nélkül, hogy valaki kételkedhetnénk fölé, s átvergődik fagyosan, dideregve, mintegy folytatása a télnek, mignem az év belép menydörgeekkel terhes és ölö hévséggel bágyasztó szakába. Ide érünk majdnem átmenet nélkül hóvizatarokból cikázó villámok közé, s korunk nem fogja ismerni szépségét, bájait ama korszaknak, mely az élet legboldogabb szaka. Igen is, így fog történni, ha csak hirtelen föl nem tűnik a dalkar ama hatalmas vezetője, mely az apró zöngelmeket egy nagy egészszé egyesíti, s mely a szellemvilágban lángész nevet visel, megfelelőleg a külvilág fényjelenségének, melynek neve nap. Fájdalom, a kedvezőtlen jelek, melyekre nézve óhajtjuk, hogy csalódnánk bennük, — arra mutatnak, hogy hasztalan reménylünk.

A helyzet e szerint igen elszomorító, s a kilátások, melyek előttünk állnak, egy cseppel sem örvendetesebbek. Mindazáltal be kell érniünk velök, s igyekeznünk kell a lehető legjobban áthatolni a sivár korszakon. . . .

Nem tudom, kezdődik-e új korszak, de részemről örömet tennék fogadalmi áldozatot ez irodalmi ragályféle állapot gyors eltűnéseért. Erőnk egészen megszegve nincs ugyan, de nyakunkon oly sivár valami nehézkedik. Ez a valami a jelen fanyar, csipős, izetlen irodalom, mely néhány év óta lábrakapott. Ha uralma rövid ideig tartó lenne is, minden esetre teljesnek mondható, s diadalszekerét páratlan dőlő- és elbizott-

sággal hajthatná végig felfogott pályáján. Míg szemeit vigalomra hűnyta volna be, megismerkedheték a botrány minden kéje- s a gyűlölet vad örömeivel; izlelheték az utálat és gonoszság leginyesiklándoztatóbb elveit. Elmondhatja magában: „Kedvemre éltem, mert elkövettem minden rosszat, a mi hatalmamban állt. É nagy haza földét megfosztám a gazdag terméstől, mely rajta volt, de elegendő trágyát hagytam helyébe, mely tápanyaggá válva bő és hizlaló eledelt fog adni az eléhezett férgek számára. Csináltam elég lármát, tele kézzel szórtaim röpíveimet, gúny- és rágalom-irataimat, az utálat és gyűlölség magvait. Isten a bizonyágom, hogy semmit sem tartottam tiszteletben; becsület, dicsőség, aggkor, elzárkozó érdem s félrevonuló igénytelenség — mind ki voltak téve nyilainnak. Gazdag és szegény egyenlő volt előtttem, mivel tudom, hogy democraticus korban élünk. Közönyömmel s az eszközök megválasztásában csak fáradhatlan ügyességem vetekedhetik: minden jó volt számomra, lett legyen az egy elmés adoma, saloni cancan, kofai pletyka, széptevői bosszú, egy eszelős neheztelése, egy féltékeny szójátékai. Ez alkatrészeket mind összevegyítém bűvös bográcsemban, s ebből készítém ama mocsár és aludtvér színű kotyvalékot, mit a közelebbi évek alatt oly nagy élvezettel faldostatok.“

Mindezt az irodalom méltán és jogosan elmondhatja; hírnevét, mond bírálónk, érdemekkel szerezte meg. Feltalált minden segédeszközt, mely magában foglalja azon erős hatalmat, melyet a botrány hatalmának neveznek, mely hasznára tudja fordítani még a szidalmat és bántalmakat is, mert annak, a ki ezeket alkalmazásba veszi, sőt annak a kire mérvék is, sem szíve, sem lelkiismerete, mert a kacaj és és pórias élcz, az elégedetlenkedők zúgása s a kitörő bosszankodás ép úgy előmozdítja a sikert, mint a dicséret és taps. Megismerkedett ama mély titkokkal, melyeket imádói számára bizonyos bálvány szokot-fölfedezni, melynek homloka réz, szája vas, és nagyon hasonlít a híret orozslánokhoz, melyek Velence piaczeit ékíték a tizek tanácsánas boldog idejében. És e titkokat nagy szerencsével tudta fölhasználni. Számított, és méltó joggal, a gonoszság és roszakarát ellenállhatlani. vonzalmára, mely az emberi természetnek annyira jellemző tulajdonn a semmit nem tevés korszakában. Valóban, kortársaink lelke ma vea szedelmes nyugalomba van merülve. A nemzeti lángszellem ama gazdag forrása, mely három századnál tovább nem szűnt meg folytonosan bu zogni, most elapadt s csak vékony erecskéken szivárogtatja vizét.

A ki előtt ez itélet keménynek tetszenék, jó lesz meggondolnia, hogy bizonyos regényirodalom erkölceinkben valóságos forradalom előidézésével fenyegetődzik, mely nem lesz se kedves se szelid. A szellemi köztársaságnak is meglesz, ha magára nem vigyáz, a maga rém-rendszere. . . . Ha szórakozás vagy dolgaid elintézése végett házadon kívül jársz, óvatosan körül fogsz nézni, hogy lásd, nem követik-e lépteid valamely regény-bizottmány félelmes tagjának fogadott kémei. — Ez amaz erkölcsi Eldorado, mely vizsgálódó szemei előtt föltárul. S csupán ennyiből áll-e a veszély, mely bennünket fenyeget? A világer

sem! Ez csak egyik oldala a kérdésnek. Az itt felhozott veszélyek csak a társadalmi osztály felsőbb rétegeit fenyegetik, a gazdagot, hatalmast, az arisztokratát s a demokratiai társadalom más ily gyanús osztályait . . . A szegény szereti megalázva látni a gazdagot s a minden tekintetben haszontalan, léha gyönyörködik a szelleműs emberre háramló szerencsétlenségekben . . . Ámde van a dolognak egy másik oldala is, mely az ily demokratáknak aligha nagyon fog tetszeni. Mikor általánosan föl lesznek ismerve a regényirodalom illetén haszonvehetőségei, igyekezni fogja mindenki szolgálatába fogadni, s a győzelem elévgre is a hatalmasabbak, a gazdagabbak kezébe kerül. S Franciaországban ekkor meghonosítva látandjuk új kiadásban a 15-ik századbeli Olaszország erkölceit. A regényírók fogják helyettesíteni a velencei bravi-kat, s a tinta, mit tollaik fognak eresztetni, a nápolyi aqua tofana lesz . . . Íme, a szeretetre méltó forradalom, mely valósulásnak kezd indúlni . . .

A botrány egyik legnagyobb veszélye abban áll, hogy ebben van bizonyos termékeny erő, mely a társadalomban nincs meg. Itt egy botrány adja magát elő; egész világ fölemeli szavát kárhóztatására, mentségére vagy kisebb színbeni előtűntetésére; néhány hétig vitatárgyul fog szolgálni, de senki sem igyekszik tovább folytatni vagy épen újra kezdeni. Azt nem tapasztaltuk, hogy a nőrablás vagy házasságtörés szaporodott volna azon esetek után, mikor egy-egy ilyféle híres botrány jött napvilágra; senkinek sem jutott eszébe a példakövetés által magát megbecsteleníteni. Ámde az irodalom körében ez máskép van. Itt nem csak hogy vizsgálgra talál minden botrány, de vetélyt s féltékenységet idéz elő.

„Antony“ szerzője elbeszélte egyszer, hogyan jött ő egy esti séta közben művének alapeszméjére. Csöndesen ballagott a boulevardon, hogy ebédje után a megterhelt gyomor működését elősegítse, s ekkor villant meg agyában az eszme, melyből kinőtt e heves s a maga korában annyi agylázt gyúlasztott hamis dráma. „Oly ember — monda magában a sétáló — a ki megölné nejét, hogy azzal megmentse becsületét, — igen nagy hatású drámai hős fogna lenni.“ Körülbelől ilyen formán tett a „Mademoiselle Mariani“ regény szerzője is. „Oly nő — mondá kétségkívül magában — ki hogy egy megvetést érdemlő szeretőn bosszút álljon, megbecstelenítné s aztán megölné magát, minden bizonynyal a jelenkor izlését teljesen kielégítő regény-hősnő lenne.“ A mint szólt akkép cselekvék, azonnal munkához fogott s elkészíté eme regényét épen oly hidegen mint a hogy kigondolá.

E mű a jelenkori regény-irodalomban korántsem áll páratlanul. Ezek egyáltalában nem igen gondolnak tovább, mint, hogy kipuhatoljanak bizonyos tényeket, a melyeket jobb volna a nem tudás leple alá rejteni, egy vagy más kivételes esetet, a mely már annál fogva is hamis, mert kivételes. Nekik ezekkel megvan a legalkalmasabb regény-tárgy; egy áljáton vagy rejtett lépesözeten belopódzkodnak most az

emberi természetbe, s megszületnek a csodásnál csodásabb képzelenségek.

Az inémt említett „Mademoiselle Mariani“ s meg egy másik regény képzelenségeinek érintése bírálónak a következő elmélkedésre ad alkalmat:

Van egy igen fontos művészeti kérdés, mely már rég óta sokszoros vita tárgya, s valószínűleg az fog maradni mindaddig, míg a világon irodalom lesz. Vannak-e határok szabva a költő és regényíró képzelme elé. Vannak-e tárgyak, a melyekhez nem volna szabad nyúlnia, vannak-e korlátok, a melyeket tilos volna átlépnie? Némelyek úgy hiszik, hogy a képzelem és erkölcsiség köre egyformán ki van szabva; mások senkinek sem adnak jogot arra, hogy a költőt képzelmeért felelősségre vonja, s azt tartják, hogy az ítésznek semmi köze a mű conceptiójával, csupán kivitelével. E kettő közt tartunk, ha úgy tetszik, semlegességet mig csak lehet, s egyiket úgy mint a másikat tekintsük egyiránt érinthetlennak. Magában elég különös, hogy a mi jelenkori regényíróink, kiket e két egymással ellentétben álló tan egyiránt kárhoztat, még a legmérséklettebb ítélőszék elé is mernek folyamodni. Igen is, ez egymással rendszerint ellenkezésben álló két tan abban az egyben megegyez, hogy kárhoztatja azon műveket, melyeket néhány év óta a közönség elé bocsátanak. Egyik a mű alapeszméjét kárhoztatja, a másik a szerkezetet és kivitelt. „A költőnek és regényírónak joga van ott kezdeni tárgyát a hol neki tetszik“ — mondják az újabb írók a türelmetlen ítésznek, mely az irodalmat az erkölcsiséggel elválaszthatlan kapcsolatban állónak tartja. „Ám legyen,“ felel a kritika, mely az irodalmat elkülöníti az erkölcsiségtől, „én képzelmeiteknek szabad tért engedek, föltéve, hogy valami szépet állítotok elő: ellenkező esetben kétszeresen kárhoztatlak benneteket, az erkölcs nevében, melynek tekintélyét elismerni nem akarátok, s a művészet nevében, melynek szabadságával visszaéltetek korlátlanságba csapván át ennek köréből. Mire használtátok föl a jogot, melyhez merész kezekkel nyúltátok, s melyet a legnagyobb költők csak remegve érintettek. Hol az ihlet, mely a sívár keblű ítészt lefegyverezze s dühbe hozza a roszakaratot? Hol a szenvedély, mely elfelejtse az erkölcsiséget, diadalt nyervén fölötte? Hol a báj, mely az elkövetett botlás hibáit kimentse? Ihlet, szenvedély és báj nincsenek sehol. Műveitek menthetlennak, mert izetlennak, rítak és hidegek. E szerint bármely ítészt tanát vegyük is, egyiránt el vagytok ítélve, az erkölcsiség kárhoztatja. merényeiteket, a művészet kárhoztatja ügyetlenségeteket.

S most szakíthatunk a két tan közti semlegességgel, melyet eddig szem előtt tartánk. A művészet annyira el van-e különítve az erkölcsiségtől, a mint némelyek követelik, s nem kárhoztatja-e azt, a mit ez utóbbi undorral taszit el magától? A leghosszszakb mérleelés után is az eredmény, melyre jutunk, ez: hogy az erkölcsiségen ejtett sebek mindig a művész közepességéről tesznek tanuságot. Minden erkölcs

elleni merény őszinteség hiányát árúlja el, minden kárhoztatás alá eshető munka egyszersmind felületes mű. A művész mindent merhet, azon föltét alatt, ha őszinteséggel és mélységgel teszi azt. Ez esetben kénye kedve szerint választhatja tárgyát. De ha ezt észfítogatásból vagy ledér mulatságból teszi, akkor el van veszve. A tárgy, melyet választott, szükségkép erkölcstelen lesz, ha felületesen kezeli; szükségkép erkölcsös lesz, ha mélységet tanusít benne, mert az élet valamely titkát fogja föltárni abban. Nincs tárgy oly silány, melylyel az olvasó vagy néző lelkére jótékony benyomást ne lehetne tenni, csak hogy a művész maradjon hű az igazsághoz, s érezze mélyen a szenvedélyek iszonyát, melyeket rajzolni merészel. Kétségkívül az ily művekből eredő erkölcsi tanulság nem oly közvetlen mint az, mely valamely védírat-, vagy példázatból foly; homályba van burkolva mint az élet legtöbb tanulsága és a természet jósigéi. Tanításai a felindulás, melyet bennünk keltenek, intései a képek, melyek szemeink előtt elvonódnak.

E tárgy fejtegetésével kettős czél volt előttünk. Igen szeretik vádolni az ítésetet azzal, hogy a művészet érdekeit feláldozza holmi képmutató erkölcsiség és az illem érdekeinek. Mi, e helyen magokat a művészet elveit kívántuk felszólaltatni a vádak ellenében, melyekkel elhalmoznak. S mint látjuk, magok a művészet elvei még sokkal hangosabb kárhoztatást hallatnak, mint az erkölcsiség, melynek elvégre is e kérdésben nem sok veszteni valója van. Nem az erkölcs az, mely ez újabb munkák után többet szenved, hanem az maga a művészet. Azt kívántuk továbbá bizonyítani, hogy az igazi művészet egy bizonyos erkölcsöségtől mindig elválaszthatlan. Ez meglehet, nem mutatkozik nyilván szembeötlőleg, de egy vagy más módon benne rejlik, mintegy ösztönszerűleg, nem szabályítva és nem is szabályíthatva, de működve és nyilvánulva külsőleg is, mint mikép az elszégyenülés, melyet a lélek érez, a homlok elpirulásában mutatkozik. Ez az erkölcsőség élő és nem tanbölcseleti, s az ember nem is igen tud róla, mint az, a ki teljesen jól érzi magát, nem tud az egészségről, melynek birtokában van.

Ezek Montégut elmékedései s nyilatkozatai a jelen kori regényekről. Közelebről a francia drámairodalom fölött tartott szemléje eredményeit fogjuk az olvasó elé terjeszteni.

FEKETE MIHÁLY.

MONUMENTA PROTESTANTIUM HUNGARIAE ECCLESIASTICA. —

Pars Prima. Historia scholae seu collegii Reformatorem Sárospatakien-sis. Delineata a Johanne Szombathi jur. nat. hist. et eloquentiae in eodem collegio professore.

(A sárospataki főiskolának története). Az 1860. év hetedhavanak 8-ka nevezetes nap vala a sárospataki reform. fűtanodára nézve, mivel azon 300-os létezésének ünneplését tartották, a magyar nemzet kitűnő részvéte mellett. Az előttünk fekvő kiadás már

tavaly akarta díszesíteni ezen háromszázados ünnepet, ha ezt abban nem kellett volna hagyni; díszesíti azt ez évben is, még pedig annál is inkább, mert valóban már a közönség kezében lehet vala, midőn az ünnep napja feltűnt. Az Egyházkerület, mely a Magyar protestáns történelmi emlékek kiadását szándékolván, ezt Szombathinak ezen munkájával¹⁾ kezdte meg, s a pataki tanár urak: Erdélyi János, Finkei Pál, Molnár István, Somosi István, nem csak a két protestáns egyháznak, hanem egyetemben a magyar történelem barátjainak is köszönetét érdemlik.

Szombathi ezen munkáját 1788-ban kezdé meg, s dolgozott rajta 1823-ig, halála évéig. Maga legjobban jellemzi munkáját, midőn „delineata“-nak nevezi. Nem annyira történelmi mű az, mely a főiskola történeteit a valóság létével körülményeivel úgy adja elő, a mint azok egész összességükben lefolytak; nem is évkönyv (krónika), mely nem gondolva a történetek készülődésével, következtéseivel kapcsolataival, évről évre jegyzi föl a nevezetességet: az inkább rovatok szerinti osztályozása a főtanoda életét kezdő, biztosító és irányzó személyeknek és eseményeknek. Levon a történelmi összességéből a szerzőnek egy másik munkája is (melynek ezen kiadott után még nagyobb vágygial nézünk elébe), a *Biographia professorum*, mely alkalmasint a főtanodának szellemi mozgalmait fogja tudatni velünk, melyeket itt csak nagy gyéren találunk rövidden érintve. S aligha a szerzőnek ezen két munkája, és Szathmári Király György terjedelmesnek látszó kézírata, melyekre szerző vagy a kiadók gyakran hivatkoznak²⁾, nem teszik a legalkalmasabb

¹⁾ A kiadás szünte díszes, a bötök szép metszetűek; a szöveg nagy gondal van kiállítva.

²⁾ A kiadóknak magyar nyelven kellett volna jegyzeteiket adniok, hogy kitessék, melyik övék, melyik Szombathié. Úgy a mint vannak adva, az olvasó kétségkedni fog hogy kinek jegyzetei. P. o. az első lapon az első jegyzet: „Csombor Márton az Itinerariumjában, mely kijött Kassán 1620. 12. é, a 19. lapon az első jegyzet: „Ita habet autographum, loco hemisphaerium“ nyilván a kiadók jegyzetei, — de már ez utolsó alatt álló „2) Exstat autographum in archivo collegii reformati (bizonyosan: reformatorum) Sárospatak“ kié? Szombathié, vagy a kiadóké? En a r e f o r m a t i szó miatt a kiadóknak tulajdonítanám. Hát a 17. lapon 2. alatt álló jegyzet, mely ezzel végződik: „at in promptu mihi causa est, cur relationi citatae credam potius“ kié? Azt mondom, bizonyosan Szombathié, de csalatkozhatom. Észrevehetik ebből a kiadók, mi bajt okoztak ez által, hogy sehol sem értesítenek, mi övék mi nem. — Szombathi „Lectori benevolo,“ elbeszéli, mely kéziratok, mely nyomtatott munkák voltak forrásai. Azonban már a 22. lapon 4) alatt olvassuk e jegyzetet: „Vide Historiam scholae Sárospatak a Spect. Georgio Király de Szathmár conscriptam pag. 4 et 6.“ s a következő 23. lapon 3) alatt ezt: „Historia scholae Sárospatak a Spect Georg. Király de Szathmár conscripta pag. 1109 et 1110.“ Ebből látja az olvasó, hogy kéziratban van az idézett munka, s a gyakori hivatkozásból kiveszi, hogy az jeles tárháza a legfőbb okmányoknak. Ki írta meg ezen jegyzeteket? Szombathi-e vagy a kiadók? azt kérdezem vala, míg a munka 109. lapjára nem értem, hol ez áll: Georgius Király de Szathmár, I. Cottus Borsodiensis tabulae iudiciariae Assessor etc. Natus anno 1703. Supremus Collegii Curator factus anno 1763, die 10. julii. Historiam scholae Sárospatak magno eiusdem

előmunkálatokat a sárospataki főtanodáról egy valóságos történelmi műnek megírására. De bár Szombathi munkája se *historia*, se nem *annales*, Tacitus felfogása szerint : az mégis valóban jeles munka a maga nemében, s oly nyugodt classicus lélekkel, meg oly kedves kristálytisztá egyszerű latin nyelven van írva, hogy azt lehetetlen örömmel nem olvasni. Ezen kívül — mert az én műbecslésem csak önleges lehet — igaza van Erdélyi úrnak, midőn mondja : „Remélljük, hogy a hazai történet-isméret, közelebről a protestans egyházé, vesze munka által gyarapodást, de legkülönösebben a sárospataki főiskola múltja és viszontagságos fejlődése nyer benne oly világítást, minővel hazánk tudományos intézetei közül kevésnek van zserenceséje dicsekhetni.“ Lássuk már röviden a munka tartalmát :

Miután Szombathi a főiskola helyét és azt leirta volna, hogy mi volt annak előtte ott, az iskola első alapítójáról, s alapításának idejéről értéközik elég bőven. Az iskola első alapítója Perényi Péter volt, ki a mohácsi gyászútközetben elesett Palóczy Antal után szerzémeg a s.-pataki birtokot, s abban megerősítetté magát mind Szapolyai János mind I. Ferdinánd királyok által. Perényi Pétert 1529-ben Szapolyai, 1532-ben Szulejman, 1542-ben Ferdinánd fogaták be, s ezen utolsó fogságából csak 1548-ban szabadulhata ki, a mi után hamar meghalt. Ő egyike volt az elsőeknek, kik a reformatió mellé állván azt tanítókkal, intézkekkel gyarapítani igyekeztek. 1530. körül kezdé alkalmasint a sárospataki oskolát Perényi, meghíván abba Kopácsi Istvánt és Sztárai Mihályt. Eleinte bizonyosan előkészítő iskola volt csak, de már 1550-ben, Perényi Gábor, Péternek fija költségén *collegium* má vált, mellyben az akkori fogalom szerint a felsőbb tudományokat is tanították. Ezen adatokat Szombathi annyi történelmi készüllettel tárja az olvasó elé, hogy ez nem csak a tényekről veszen teljes tudomás, hanem a később a tények felől támadó vitákat is megtanulja érteni, a melyek vagy a történetet fel akarták világosítani, vagy annak jogi érvényét akár gyengíteni akár támogatni törekedtek. Kopácsi István vala tehát az első sárospataki tanár és igazgató; őt hívá vissza 1549-ben Perényi Gábor is, ki atyja után mint birtokainak örököse, és reformatori gyámolításának folytatója, a sárospataki oskolát felebbre emelte. Mert ada neki jövedelmet, hogy Kopácsi vezérlése alatt a latint, görögöt, és theológiát taníthatják vala, s már innen kerülhettek ki készült tanítók. Ez okból teszi Lampe 1550-re a sárospataki oskolának kezdetét : „Stephanus Kopácsi magnus Hunga-

bono conscripsit stb “ Tehát hinnen kell, hogy Szombathi maga idézi ezen forrást. De zavarba esik az olvasó, hogy azt a szerző által előszámlált források közt nem találja. Azonban ezen mulasztás nem illeti a szerzőt, hanem a kiadókat. T. i. Szombathi a *Biographia Professorum* munkája elébe írta a „*Lectori benevolo*“ val kezdő megnyitót, a kiadók pedig a *Historia scholae Patakiensis* elébe teszik. Az tehát csak a *Biographiában* érintett forrásokat hozhatja fel, nem pedig a *Historiában* érintetteket is, a melyeket ő talán elő sem számlált.

H. P.

rorum reformator, primus scholae fundamentum posuit circa annum 1550.“

A főiskola külső történetei szinte azonosak gyámolítóinak változásai-val, miszerint ha tudjuk, kik voltak patronusai, az is tudjuk, mint folytak dolgai.

Perényi Péter meghalt 1548-ban.

Perényi Gábor, az előbbinek fija, meghalt 1567. még pedig örökös nélkül. A pataki birtok a királyi kamara alá juta. De Miksa király 1569. tizedhava 25-kén helybelagya a Perényi-féle adományokat, segedelmzéseket. A kamarától Ruzskai Dobó Ferencz szerzé meg a pataki birtokot; ezentúl tehát ő volt az oskolának fő patronusa, s megemlékezék róla az 1602. első hava 28-kán tett végrendeletében ekkép: „A pataki jószágbeli prédikátorokat, káplánokat, schola mestereket, egyéb egyházi renden való szolgákat, az ő régi császáruunktól ő felségétől és sárospataki városnak arrul adott privilegiumoknak continentiája és tartása szerint ez ideig continuáltatott jövedelmekben . . . megtartsák és megoltalmazzák. Azonképen az itt való scholabeli deákoknak is az ő rendelt fizetéseket és az arдай malombeli sabatalis jövedelmeket megadják mindenkoron stb.“ Ezen végrendeletet Rudolf király megerősíté.

Dobó Ferencznek fő örököse lett az ő lánytestvére Perényi Zsófia, ki Dobó Annának Ferencz anyjának, és Perényi Istvánnak leánya volt, s ki a kamarának 100,000 forintot fizetvén, Patakot is birtokába vevé. Egyik férje vala Keveendi Székely, kitől való fija Jakab már 1607. öröklé Patakot, de csak 1609-ig tartá meg, hamar kimúlván az élők közül.

Most Serkei Lorántfy Mihály szerzé meg a birtokot, s tartá azt 1608—1619-ig. Ennek két leánya marada, Zsuzsánna és Mária. Zsuzsánna I. Rákóczy Györgyhöz mene férjhez, s így juta Pataknak a Rákóczy kezé alá. Ez 1630-ban erdélyi fejedelemmé levén, Sáros-Pataknak leghatalmasabb védője és partfogója lön.

I. Rákóczy György után 1648-ban következék II. Rákóczy György. Azonban anyja Zsuzsánna kisebbik fiával Rákóczy Zsigmonddal Patakra jöve ki lakni, hol egész haláláig maradt 1660. Ezen tizenkét év a pataki főtanodának arany ideje. Mert 1650-ben hívá be a híres Amos Comeniust, ezt irván neki: „Vocamus te, nostro et illustrissimorum filiorum nostrorum nomine, eo fine, ut nobis in Patakina nostra schola in melius reformanda (quod in honorem Dei et bonum juventutis gentis nostrae salutemque ecclesiarum Christi hoc per regnum pie serioque molimur) sancto adjumento sis, atque hic apud nos tuae jam passim gentium celebrari coeptae vere naturalis methodi verum, plenum, illustreque specimen edas stb.“ Azután négy tanítónak (praeceptoribus classicis) száz-száz forintot rendelt fizetésül; (a tanárok professores fejenként 250 forintot kaptak, ezenkívül bort, búzát, szalonnát); könyvnyomdat állított 1650 vagy 1651-ben; az épületeket kiigazíttatá és újakat építtete, sok derek ifjat külföldi akademiákra járata maga költségén; több rendbeli szőlőket adományozta az oskolának. „Te

látod Isten, mint az édesanya magzatit, az dajka az ő kicsindedit, úgy igyekeztem nevelni (a pataki főtanodát) Istennek és szegény hazánknak szolgálatjára,“ — így vallá meg maga kevéssel halála előtt Tarczali Pálnak, a zempléni egyház megye superintendensének.

Kitűnően „gondozá“ (erdélyiesen vagy inkább székelyiesen szólva) a pataki főiskolát kisebbik fíja is Zsigmond, különösen könyvtárát nevelvén, ki azonban még anyja előtt hala meg 1652-ben.

Itt helye van röviden megemlíteni, mit tanítanak vala a pataki főiskolában. Szilágyi István Benjámin után, ki az 1646-ban tartatott szathmár-németi zsinat történeteinek elbeszélésében a Patakon üzött tanulmányokat is leírta, Szombathi állítja, hogy az ottani tanítás tárgyai valának : a latin és görög (néha a héber) nyelv, a rhetorica, logica, physica, metaphysica, theologia, azután poesis, ének, homiletica. De úgy látszik, hogy a tanítás se elegendő, se sikeres nem vala ; hogy azért óhajtá Comenius tan-útját (vere naturalis methodus) meghonosítani Rákóczy György nagy özvegye. Maga Comenius a Patakon 1650-ben elmondott beköszöntő beszédében ezt állítja a divatozott tanításról : „Az igazság megvallanom kényszerít, hogy köztetek (a magyarok közt, legalább Patakon) az elmének művelése nem érte még el a kellő magasságot, hanem mintegy közben akad el. Bizonyítja ezt oskoláitok nyers, üres és hiányos deáksága, bizonyítja az ezekből kirekesztett szabad művészetek, bizonyítja ezt a felsőbb tudományok, az orvosi és jogi, valamint a felsőbb theologiai és bölcsészeti tudományok hija“ (Fateri cogit veritas, culturam ingeniorum nondum apud vos attigisse fastigium, circa medium haerere. Ostendit id scholarum vestrarum aspera, jejuna, frustillata latinitas; ostendunt exclusae adhuc ab illis pleraeque liberales artes; ostendunt nondum admissae superiores facultates, medicina et jurisprudentia, sicut et fere sublimior theologia et philosophia).

Comenius már 1654-ben búcsúzik el Patakról. Milyen állapotban hagyta el a tanodát, kitészik búcsúzó beszédének azon résziből, melyben a fejedelményt és volt tanító-társait szólítja meg, s melyet fordításban teszünk ide : „Hozzád fordúlok, nagyságos és fenséges fejedelmény, ki nekem és ezen tanodának legkegyelmesebb pártfogónk vagy. Isten után rajtad áll ez oskolát vagy teljes virágzásra fejleszteni, vagy elhagyni satnyúlni. Virágzásra fogod segíteni, ha azon férfiakat, kiket most adott isten, kegyesen ápolod, s addiglan neveled számukat, míg a két alsó osztálynak is állandó tanítókat szerzendesz Titeket pedig, ezen oskolai égnek világítói, tanítók és tanárok, ösztönözzen az apostoli mondás : azon legyetek, hogy el ne veszítsétek stb. Te Rogoni és utódaid az első tanulásnak elemeit tanítsátok szorgalmasan (primae literaturae diligenter trade rudimenta). Te Némethi a latinságnak rakd le erős alapjait; te Veresegyházi építsd reá okosan az épületet; te Szánthai ékesítsd föl a nyelvnek egész alkotását. Te Szathmári vezérelj tanítványaidat a dolgok és szók ajtaiból, előházaiból az isteni könyvek palotáiba, s tanítsd őket való-

ban érteni az élethez. Te Tolnai töltsd meg helyesen az isteni tudománnyal, s legyen gondod, hogy egyetemben és fejenként töltesenek meg azzal.“ Ebből kitetszik, hogy hat tanárt hagyott a főtanodában Comenius, kiknek egyike az olvasást (*primae literaturae rudimenta*); háрма, úgymint Némethi, Veresegyházi és Szánthai, leginkább a latin nyelvet; Szathmári a bibliát tehát a görögöt és egyéb tant, végre Tolnai a theológiát tanítják vala. Ezen állapot messzi maradt el attól, mit Comenius, beköszöntő beszéde után ítélve, szándékoltt volt.

Mig Patakon Lorántfi Zsuzsánna kegyelése alatt így törekednek vala, addig Erdélyben is buzogtanak. Apáczai Csere János már 1643-ban és utóbb mint kolozsvári deák Porcsalmi András, mint gyulafehérvári deák pedig Bisterfeld által a tudományokra gerjedvén, hazájának sajnos hátramaradását kezdé érezni. Németalföldre jutván szentül eltökéllé magát, lehetőleg segíteni a bajon, s e végre írta meg és nyomtatá ki Utrechtben 1653-ban „magyar Encyclopaediáját.“ Ebben következő tanítási tervet közöl (lásd a győri kiadás 459—461. lapjait): „Az idegen nyelv, a melyen a scholák közöttünk szólnak, a deák, azaz a római nyelv, úgymond. Hogy azért a deák nyelven levő tudomány hasznosan egészen taníttathassék valamely oskolában, legalább hét tanító személy kívántatik. Az első tanítónak kötelessége az olvasást tanítani, még pedig legelőbb az anya nyelven való olvasást, azután a latin, görög, zsidó, sőt „ha gondolja, az arabiai“ nyelven valót is. — Hogy mennyi idő alatt történhetnék meg az, nem mondja; csak azt teszi hozzá: „Ezeknek futána (a tanító) keze alól bizvást kibocsáthatja, s az előtte valónak ajánlhatja (tanítványait).“ Ezeket azután Cserei a második és harmadik tanító által úgy akarja taníttatni, hogy „könyvet ad elejkebe, a melyben mind az ars-nak (tudománynak), t. i. a grammatikának, rhetorikának, logikának, matematikának, physikának és theológiának derekasabb igéji meghatározva és elosztva vannak magyarul, sőt még a megemlített (deák, görög, zsidó, arab) nyelveknek declinatiojok és conjugatiojok is, melyet velek épen megtanultatván, hasznát a jó authorokban megmutatni akarván, s egyszersmind őket a nyelveknek értésére juttatni igyekeztvén, adja a Cicero könyvét de officiis kezében, és azt épen exponáltassa által, az exponáltattat ismét újlag deákra fordítsa; ennek utána hasonlóképen a Virgilius georgikáit.“ Ha ezen végig ment a tanítvány, a görög új testamentomból tanuljon így néhány szakaszt, azután Hesiodust. „A zsidóban e végre felvenni jó lesz a Sámuel könyveit és a Dávid zsoltárait, ha másokat nem. Jó volna az arabiai nyelvnek tanulására is így cselekedni valamely arabs könyvekkel.“ Ennyi volna, mit Cserei a második és harmadik tanító által taníttatna; hogy mennyi időben, azt itt sem mondja meg. — A következő osztályban tanítsák a rhetorikát és poetikát. Minden héten egy oratiót tanuljanak Ciceróból vagy Quintiliánusból, a míg tizre telik; azután magok is írjanak vagy annyit. Ez végbe menvén, olvassák Virgiliust és Ovidiust mind addig, míg verseket szépeket tudnak írni. Annak utána Demosthenesből és Isokratesből

ismét vagy tiz görög orátiót tanuljanak, meg magok is írjanak, mire Homérust olvassák, míg görög verseket is tudnak írni. — Ezen osztályból általmennek a tanítványok a logikára és a többi tudományokra, ki hova akar. A logika hasznát „a jó authorok elbontásokban s meg helyre rakásokban“ mutassa meg a tanító, „miképen illik belőle disputálni, módját elejekbe adja.“ A mathesis tanítója az aritmetikát és geometriát tanítsa, az astronomiát is, ha kívántatik, melléje vegye . . . A physikát pedig a ki tanítja, keressen igaz, de kevés principiوماتat stb. az emberről való tudományban a medicinát is megmagyarázza.“ — A ki a theologiát tanítja, azt egészen tanítsa, . . . a szent írást renddel magyarázza; az ethikát, oekonomiát, ecclesiastikát, politiát a theologiával együtt szerbe tanítsa stb.

„De ha az a rendtartás nem tetszenék az irigyeknek, mivel nem ő tőlök jött; vagy az értetleneknek, kik e dolognak hasznos voltát nem látják; vagy a resteknek, kik a jón sem kapnak: bár csak a lenne, hogy az alsó classisban csak írni és olvasni tanulnának jól meg deákul; a másodikban a deák nyelvet jól megérteni s a grammatika szerint írni és szólni deákul. A harmadikban mind oratori s mind poetai módon a rhetorika szerint ékesen szólani, ugyancsak deákul. A negyedikben csak a logikát és a metaphysikát. Az ötödikben csak az aritmetikát, ha a geometriát nem. A hatodikban csak a physikát. A hetedikben a theologiát. Bizony ha csak így lenne is, hamar világot látnánk és lerázhatnók nyakunkból ama megmondhatatlan gyalázatot, mely miá nemzetségeknék csudájivá és csufivá lettünk volt; megkisebbitelnök pedig a tanulni idegen országokra járásunk miá esett rettenetes nagy summát, úgy mint kik szegény hazánkból három esztendőnk alatt kitakarítunk 18000 tallért; azonban pedig ugyan csak ott fentereg a magyarság, a mely sárban nagy költése előtt volt.“

Comenius és Apáczai Csere évtizede szomorú képe a végzetnek. Mennyi igyekezet! s mi parányi a siker! Mert Erdélyben Lorántfi Zsuzsánnának idősbik fija, II. Rákóczy György, szerencsétlen lengyel hadjárata által mindent leronta, a mit azon félszázad elejétől fogva az összes bölcsesség és szerenese föl birt volt építeni. György özvegye Bátori Zsófia Ferencz fíjával együtt elhagyván a reformált vallást, ezentúl Patak a Rákóczyiakban ép oly nagy hitbeli ellenséget tapasztalt, milyen kegyelést annak előtte; sőt 1671-ben el is foglalák a jézsuiták a collegiumot, melyet csak 1682-ben nyertek vissza a reformátusok. Még 1711, 1712 és 1714-ben is azon törekednek vala a jézsuiták, hogy kezeikre kerítsék a tanodát, de hiába. Azóta a főiskola fejedelmi pártfogók nélkül maradt ugyan, de soha sem fogytak el gyámoltóji, kik között a múlt században Beleznai tűnik ki.

A főtanoda belső élete alkalmasint a *Biographia professorum* ből fog kellő világosságot nyerni. A jelen könyvből háromra figyelmeztetünk: a Tolnai János és Tsétsi János-féle mozgalmakra, s a tanítás idejére. A Tolnai János-féle mozgalmat egy 1667-ben készült nyilatkozat így adja elő: „Voltanak ugyan holmi aprólék mótusok az

scholában 1640. esztendő tájban, de azok a seniornak és synodusnak autoritássok által sédáltattanak, és lecsendesítettének. Hanem 1648-ban üdvezült fejedelmet isten ez világból kiszólitván, 49-ben méltóságos Lorántfi Zsuzsánna, fiával Rákóczi Zsigmondval ő nagyságával Erdélyből Patakra hogy kijűve, és Tolnai Jánost újabban az scholában mesterségre bevitették, az ifjúság az scholában tumultuálni kezdte, és az scholát pusztán hagyván egyig mind kimenének. Nagy messze földre vala bujdosásra eredvén, mikoron általmentenek olaszi, sadányi, újfalusi határokon, jutának szintén Liszka városában, és ott megtelepedének. Észrevevén magokat, hogy nem jó úton indúltanak, bujdosásoknak második napján követeket küldének Patakra, és mind vétkeknek veniát, mind az visszamenetelre gratiát implorálván, hármon kívül mind visszamenének.“ Ezen mozgalom oka nem volt annyira Tolnai személye, mint inkább az előző évben tartatott egyházi gyűlés határozata, mely szerint némi szabályokat alkotának és a tanítványokat némi osztályokra oszták. De miben állottak a szabályok, s a tanítványok osztályozása mivel sértette őket, ezen munkából nem vehető ki.

A Tsétsi-féle mozgalomról annyit olvasunk, hogy III. Károly király Tsétsi Jánost és Nagy-Mihályi Gergelyt, mint háborgó tanárokat elmozdítani rendelé 1734 negyedhava 6-kán. A rendelet szavai ezek: „Cum alia spes non adsit pacem et tranquillitatem Sárospatakini inter dissidentes hactenus professores et studiosos inducendi, quam si Johannes Tsétsi et Gregorius Nagy-Mihályi, qui nimirum professores ibidem agebant, inde amoveantur, iidemque usque ulteriorem subsecuturam abhinc dispositionem alii pacatae ac quietae mentis substituantur stb.“ Itt se tudjuk meg, mi felett és miért zavarogtak Tsétsi és Nagy-Mihályi.

Egész 1787-ig nem volt meghatározva, hogy mennyi idő alatt tartozik a tanár befejezni a tanulmánynak folyamát. Regibb időben alkalmasint egy-egy folyam egy évig tartott: de 1744 után némely tanárok a theologiai, törvénytudományi és történelmi előadásaikat hat söt hét évre kezdték kinyújtani.

A tanítványok számát illetve 1766-ban 300 togatus volt; 1789-ben 220 togatus, 22 publicus, és 800 tanuló; 1797-ben volt 354 togatus, 95 publicus, és az elemi és gymnasiumi osztályokban, a logikát is bele tudva, 1187 tanuló összesen 1636.

Nagy becsű a Toldalék is, mely Szombathinak naplóját közli 1783-tól fogva 1823-ig, s melyben a pataki tanodát illető sok nevezetes adat van. Az 1793 tizenegyedhava 10-dikén írja: Advent Pestino Patakium Perill. Dnus Alexander Kövy, juris patrii professor in hoc collegio primus. — Lectiones publicas exorsus est die 18. novembris.

GRÓF DESSEWFFY JÓZSEF IRODALMI HAGYOMÁNYAI. — Kiadta Kazinczy Gábor. — Első kötet: Gróf Dessewffy József levelezése Kazinczy Ferenczcel. 1793—1831. Pest Heckenast Gusztávnál. 1860.

(Első közlemény.)

Gróf Dessewffy József (szül. 1771. megh. 1845.) irodalmi hagyományai, mint a kiadó értésit, politikai, historiai, szépirodalmi iratokból s kora ismertetésére nagy fontosságú tartalmas levelezésekből állanak. E becses gyűjteményt gróf Dessewffy Józsefnek Kazinczy Ferenczcel folyt levelezése nyitja meg, mely önéletrajzi tekintetben követelte az első helyet.

1793. jul. 25-kétől 1815 közepéig terjednek e levelezések. Mily érdekes korszak! S mennyi becses adalék e kor és az abban szerepelt egyéniségek ismertetésére!

Mindenek fölött érdekes a két levelező egyénisége. Mennyi jellemző vonást talál elszórtan e levelekben mind a politikai, mind az irodalomtörténet írója! Két jó barát, a kiknek legszívesebb vonzalmát félszázadon által semmi félreértés nem zavarja; a kik családi ügyeiken kezdve mindenről közlik egymással nézeteiket. Két nagy lélek, a kikre elég családi gondot mért a gondviselés, de a kiket egyszersmind elég erővel áldott meg, hogy a közügyeket is évtizedeken által vállalkon hordozzák. Egyaránt hüvek és nagyok; s hasonlók pályájuk tragicus végénél fogva is. Ki nem ismeri azon összeütközést, melybe gróf Dessewffy a politika terén Széchenyi Istvánnal, s az irodalomban Bajza körével jutott? Kazinczy Ferencz végnapjait szintén megkeseríték, a kik magokat tanítványainak nevezték. A reformatori hosszás pálya átka. Mi nem vádoljuk e helyen se a mestert, se a tanítványokat. Lesz alkalmunk e tárgyokról is történetirői részrehajlatlansággal nyilatkozni alkalmilag. Itt csak azért említők a pálya végét, mivel annak emlékezete hosszás ideig igaztalanokká tón bennünket, az újabb kor növendékeit, kivált gróf Dessewffy irányában. Főleg az utóbbi üdökben ellene folytatott polemikák szemüvegén ítéltük meg a jeles férfit; nem ismerők múltját, nem egész szellemi értékét s hatását. Most a levelekben, melyek előttünk vannak, szeretetreméltó egyénisége akként jó előnkbe, a mint gondolkozott, érzett és hatott. S tisztelettel hajlunk meg a jeles férfiú előtt, és sietünk leróni e rövid ismeretetésben, addig is míg a többi irodalmi hagyománya megjelennek, a kegyelet némi adóját.

Ha csak azt mondjuk felőle, hogy felülemelkedett korán, nem sokat mondunk Dessewffy dicséretére.

Levelein örökös panasz vonul által a magyar nemzet akkori „minden tekintetben korcsos állapotáról“; megvetéssel tekint le a „sok korcs gubó- és képmutatóra, a nemzetnek felső, középső, alsó aljára, azaz salak söpredékére, a mely nemzetiségünket minden módon ellenzi, vagy mikor eszközölni kívánja is, inkább a maga mulandó

diszéről, tisztességéről, mint a nemzet valóságos becsületéről gondoskodik“ (32. l.). Fájdalommal említi, hogy „napról napra szaporodik minden szegletben a szemtelen hizelkedők száma, a szerint a mint kevesedik érdemes nagy uraink csoportja“ (41. l.); hogy „oldalas, mellesleg tekintetek vezérlik az embereket és nem a haza java“ (83. l.) s oly „respublicában él, a hol nincs „publica res“, hanem annál nagyobb a vágy rang, czímek és hivatal után, valódi polgári érdem nélkül. Kazinczy fényben is óhajtván ragyogni barátját, nem egyszer kérdi: „hát Te mikor leszesz kamarás?“ — „Nem volna — felele Dessewffy — nem volna egyegy ember a hazámban, a ki jobban vágyna a csillagra, ha azt az égről kellene szedni“. . . . (121. l.). 1807-ben mindazáltal, a császárné lakodalma alkalmával a kamarások közé kapott Dessewffy jegyet, nem tehetvén fel róla, hogy nem kamarás. Helyemre indulván, írja maga Dessewffy, egy német gavallér áll útamba s azt kérdi: „Uram! kamarás Ön?“ (Mr. êtes vous chambellan?) — „Rég az lehettem volna!“ vala feleletem, s átadva bilétemet, tovább indulék. Ha még legkisebbet szólt volna az úr — veti utána, azt mondtam volna neki az egész ragyogó sokaság előtt: „Én több vagyok kamarásnál, uram, egy megyét képviselek, „qui est au moins aussi grand que l'Innviertel, qui se trouve maintenant au point d'être séparée du corps de la monarchie.“ Épen akkor, mint tudjuk, alkudozások folytak a birodalom azon területének elszakítása iránt. (206. l.) . . „Nagy kedvem lenne egy könyvecskét írni az érdemről és annak megjutalmaztatásáról“: így fakad ki gúnyosan más alkalommal. „Egy ordót ajánlanék ebben a munkában ily felirattal: Ob perditas bello et pace provincias!“ S a mily élesen nyilatkozott Dessewffy hazafiúi érzelme azon időszak államférfiai ellen: szintoly kiáltó színekkel festi a megyei rendek erkölesi süllyedését. Kazinczy a Győrnél elesett zempléni emléke ügyében előterjesztést készít Zemplén megyéhez, s közli barátjával. Dessewffy következőleg indokolja abban tett törléseit: „Rómát és a rómaiakat azért mellőztem el mindenütt, mivel ezen nagy emberek majd mindenkor győztek és mivel eddig még arra sem tartom magunkat érdemeseknek, hogy valamiben csak majmozni is merjük ama nagy nemzetet stb. A tek. Rendek n a g y s á g á t említéd; úgy véltem, hogy megelégedhetnek, ha méltóságokról szólunk. A f r a n c z i a szót is kihagytam . . . Nem vettéd-e észre, kedves barátom, hogyan húzódnak némely ábrázatok a vármegyegyűléseken, mikor ez a szó: f r a n c z i a, kiperdül valaki szájából?!.. A keresztes és kulcos szájában és füleben a háború előtt minden francia a daruk körmei közé való Pygmaeus, a fegyvernyugvás közben Toldy Miklósnak nyúlik, de a békeesség után ismét mi óriásodunk, a francia törpül stb.“ Az eiesettek emlékére föliratokat is ajánlának Dessewffy és Kazinczy. „A zempléni sokaságnak — írja Dessewffy — nem merészeltem kerekdeden szemébe mondani, hogy a sokaság többnyire a legrosszabbat itéli jónak. Eszembe jutott a híres David, a ki soha sem elégszik meg semmiféle képirásával, ha azt a sokaság nem javallja, Moliérenek

szolgálójáról is emlékeztem. Ha nincs szolgáló, bezzeg van ám elég szolgáló a gyűlésen.“ S e keserűség idővel folyvást növekszik.

A legfőbb fokra hág az 1811-ki országgyűlés után.

„Az elmúlt dietáról írja barátjához, baj csak emlékezni is. Mind az . . . mind a nemzet a legalacsonyabb oldalról mutatták magokat. Sajnos volt ez országban születni és szegyen magyarnak lenni!“ (245. l.). Már azon a ponton látjuk, hogy örökre visszalépjön a politikától, legalább míg az országnak és monarchiának dolga, s az udvarnak és az országnak principiumai némely fő dolgokban nem változnak.“ Az emberek iránt bizalmatlanság kezd fészkelni szívébe, ez az „első készüllete az emberi szívnek a mysanthropiához.“ Kerüli, mert szereti az embereket : mint Rousseau ; s családja körében s a tudományokkal és a muzákkal való társalkodásban keresi (246. l.), a mit a közéletben nem talál. „Nem válna-e, úgymond, a mostani ideális boldogság valóságos boldogsággá, ha minden elmék, minden szívek poetizáltatnának ? (277. l.)“ S az államférfiú költeményeket ír, költőket olvas, Horáczt és Tacitust fordítja. Mind hiában ! Nem tud menekülni a rideg valótól, hasztalan keresi lelke a gondtalan nyugalmat. A ki egyszer a közügy szolgálatába szegődött, sodorja végzete, ha prometheusi kinokat kell is szenvednie. Különösen oly mozgalmas oly rendkívüli üdőkben ! Alig hogy kipanaszolta magát a politikai dolgok ellen, melyek „nyugtalanítják, dúlják és fogyasztják az emberi szívet“ (277.) : s a következő lapokon (279.) már a világpolitika fejtegetésébe látjuk merülni.

Két tágy van kivált, melyre levelezőink minduntalan vissza-vissza térnek. Az 1811-ki devalvatio és Napoleon.

A ki Dessewffy államférfiúi képességéről fogalmat akar szerezni, olvassa meg csak az előttünk fekvő levelezés 212—221 lapjait, hol az 1811-ki patensről leplezetlenül elmondja véleményét. Mily erős és alapos bírálata a kormány eljárásának. Mi sok oldalú államtudományi jártaság ! „ S mit javasolnál hát te, örökös fondorló — kérdezi végül önmagától, — a jövedelmezés mostani bomlott állapotának orvoslására ? „Megmondom röviden“ : mond folytatólag. „Én az együgyű (egyszerű) planumokat legjobban szeretem, mert legjobbak szoktak lenni, és azt vettem észre, hogy valahányszor sok gondolkozás után akad valaki reájok, mindenkor nagy terjedésű és messzeható resultatumokat szoktak adni. Én, ha miniszter volnék, nem mutatnék a magyarországi státusoknak fél bizodalmat. Megmondanám nekik egyenesen, hogy mivel az udvaromnak még a külföldön is pénzbeli adósságai vannak, urunk a király 60 legfeljebb 70 milliommál több jó mostani conv. pénznél nem szánhat többet a financiák rendbeszedésére. Megvallanám, hogy uramat nagy reménységű inkább, mint okos és szerencés miniszterek költséges és szerencsétlen háborúkba vitték, kik ugyan megérdemlenék a nyilvánvaló büntetést, de kik azonban, mivel mostanában azzal kevés vagy semmi pótlást nem lehetne reményleni, közös urunk tekintetéből (minden minisztert ezután a nemzet előtt való megfelelés terhe alá vetvén, mely dolognak planuma nálam megvan, s a melyet a státusoknak böles

megfontolása és javítása alá terjeszteni ő Felsege engedelméből még ezen országgyűlése alatt szándékozom) most az egyszer, főkép mivel nem valának eddig világos törvényes responsabilitas alá helyeztetve, kegyelmezni magyar nemesszivűség volna.“ Következik most Dessewffy pénzügyi javaslata, melyet az előttünk fekvő munka 220-ik lapján talál az olvasó. A miniszteri felelősség kérdésére még egyszer visszatér egyik levelében. „Mig, úgymond a 375-ik lapon, mig a principium de responsabilitate ministrorum in praxi nem fog gyakoroltatni; mig a diplomatikai köz alkudozások alattomban, nem pedig nyilván fognak folytatódni a congressusokon; mig végtére a világ urai a katonaságnak szaporodásán, nem pedig a kevesítésén fogják törni a fejeket: addig ne is gondolkozzunk állandó békességről ebben a zabolátlan indulatoságnak és tévelyedéseknek mindennemű egymással ellenkező habjaitól fölvert és felzavart nyavalyás Európában.“

A mily alaposan ír Dessewffy a hazai pénzügyi és egyéb viszonyokról, szintoly helyesen ítél a világesemények felől általában Mily érdekesen fejtegeti például a tengeri szabadság kérdését (279—289. l.), melynek zászlója alatt küzdött akkor Franciaország Anglia ellen. „Azt kérdem, kiált fel többi közt, azt kérdem a despotismus predikátorától, Buchholtz úrtól: ugyan mint nyerne Európa, ha a leg-hatalmasabb nemzet a szárazföldön egyszersmind a leghatalmasabb-nemzetté lenne a tengereken is?“ Franciaországnak se kül, se belpolitikájával nincs megelegetve Dessewffy, szereti ugyan a francziát s azt kívánja, maradjon a leghatalmasabb Európában, de a maga dicsőségét ne építse más nemzetek elnyomásán, Európát ne keverje a maga perkekedésibe Angliával, ne üldözze a szabadság elveit, gondolkodó embereknek hadat ne izenjen, a gondolatok szabad kinyilatkoztatását ne hátrálja stb. (284. l.) Többször kijelenti levélírónk, hogy semmi alakban sem szenvedheti a kényuralmat (296 stb. l.): legnagyobb ellenszenvvel viseltetik mindazáltal a katonai kényuralom (296. l.), a katonai sarcziga (378. l.) ellenében. S Napoleonban látván e kényuralom legfőbb képviselőjét, többször nyilatkozik fölöle, mint Kazinczy véli, kicsinyül. Innen érdekes eszmecsere támad a két jó barát közt.

Kazinczy nem volt államférfi. Emelkedett, szabad lélek, de mindenkor bizonyos féltékenységgel, némi tartózkodással szól a küzdőgokról. Most Csereyrt rója meg a „jobbágyi tisztelettel össze nem férő gondatlanságért,“ melylyel a hadizenet és békekötés jogát feszegeti (72—73. l.); majd azt írja, hogy álmából is gyakran fölriad, annyira fél, midőn a háború moraja határainkhoz közelget (87. l.); s ha szabad szelleme olykor kikitör, csakhamar ismét elhallgat, mert magát tettetni se nem akarja, se nem tudja, panaszolván barátjának, hogy a nemrettegők az olyan remegőt, mint ő, abba a gyanúba veszik, hogy rettegése alatt valami tilalmas, veszedelmes lappang (105. l.). S nem volt-e oka tartani azon időkben ily gyanútól, épen neki? (36 l.) Alig néhány éve, hogy visszanyerte szabadságát. Csalódnánk mindazáltal, ha csupán ez okból magyaráznók tartózkodását. Ő testestül lelkestül az

irodalom embere. Az újabb nemzedék alig képzelheti, mennyi gond, tanulmány és kísérlet eredménye, a mit Kazinczynak köszönhetünk, — az írói nyelv. Leveleiből látjuk, mily kitűnő író lett volna Kazinczy, ha csupán eredetit ír vala? De gyakorolt volna-e oly hatást a nyelv, a magyar irály kiképezésére? Jól érezte mivelte lelke az irályok különféleségeit a nyelvek, írói tehetségek és írásnemek különféleségei szerint; s minden nemben példányt akart hagyni. Hányszor dolgozta át, a fordítás különböző elveiből indulva ki, Sallustot? Mily örömmel tudatja barátival, hogy nyelvünkön kész az első sonet? (75. l.). Mennyi kísérlet és töprenkedés! S ennyi mügond között hogyan ért volna rá a politikai dolgokat és világeseményeket azzal a részletességgel tanulmányozni, mint barátja, gróf Dessewffy tevé? „Nekem egyéb. dolgom van, mint a monarchiák dolgát intézgetni!“ — kiált föl maga egyik levelében (359). „Oztán én inkább idealis, poetai világban élek. Nem fogok részt, a versengökre bízom, hogy verekedjenek, a mint akarnak és tudnak; nem könyörgök sem az egyiknek, sem a másiknak győzedelméért, nem átkozgatom sem az egyikét sem a másikat. Neptunum procul e terra spectare furem!“ Íme az okoskodás, melylyel eszményi világát a világesemények hatásai ellen örzi Kazinczy. Érdekes látni, mint igyekszik e hatások ellen védeni „circulusait.“ Kedélye, mint a csiga a külérítésre, minduntalan visszavonul magába; s lelke, hogy kora izgatottságától meneküljön, a késő kor tárgyilagosságára törekszik emelkedni. „Arra szoktattam magamat, úgymond, hogy minden új történeteket a szerint olvassak és halljak, mint ha három század előtt történtek volna stb. (359).“ Csak azon rendkívüli férfiú egyénisége, ki ekkor a világ sorsát intézte, gyakorolt rá szokatlan hatást. Napoleon pályájának rendkívülisége és nagyszerúsége megragadta költői lelkét; s a ki az aesthetikában elvül állítá föl, hogy: „mindent szabad genievel,“ (180. l.) — átvitte ez elvet a politikába is. Innen Napoleon-cultusa, innen elfogúltsága e nagy embernek még bünei irányában is.

De halljuk öt magát!

„Későn látja Európa, hogy jó volt volna a franczia dolgokba nem avatkozni. Az a sok inség, mely Európát érte, mint a lünczszemek folynak egymásból, úgy következései annak az első elvétett lépésnek... Ha senkinek sem lehet vétkül venni, hogy a maga fentartásán törekszik, a franczia népnek sem lehet, hogy azt tette, a mit tett. Hány ízben dicsőítette meg magát az a genie, a ki a tuilleriei thronuson ül, az álmélkodást s legforróbb tiszteletet érdemlő mérséklettség által. Sokára eltért ezen módjától s másoknak jussaikba nyúlást engedett magának. Ilyen vala elébb Hollandnak, majd a Hanse városoknak francziává tétele.“. . . Azonban mihamar észreveszi Kazinczy, hogy messze ment, s hirtelen utána veti: „Nem állítok semmit; semmit! nem értem a kabinetek titkait. Véték-e, ha függöben hagyom, ha lehetett-e egyebet tennie, mint tett? Közelebb állunk a történetekhez, mint hogy felölök bátran ítélhessünk; a következő idök fogják fölfedezni, egy Atila volt-e, vagy egy mivelte lelkü, nagylelkü bajnok s országló. A k i t o l y s o k

esetben látánk nagynak, nagynak hihetjük a meg nem ítéltető esetekben is!“. . . Ime a nagyság, a lángész cultusa! Amyira megy e bámulásában Kazinczy, hogy a sajtószabadság legbuzgóbb barátja a sajtó lenyügözését is helyesli, mihelyt Napoleontól jó. „Lehet-e másképen!“ kiált fölt (287). „Nem egy istentelen irreligio által megromlott népnek való magát igazgatni!“... Kazinczy undorral fordúlt el a francia forradalom kicsapongásaitól, s lelkesedve írja, hogy „a francia népnek nincs nagyobb jóltevője, mint Napoleon.“ (258. l.).

„Te, barátom, — válaszolja ezekre Dessewffy, — a mint látom, fatalista vagy; én is mind az országok mind az emberek urának ismerem a Fatumot, azaz a láthatatlan láncszemekben egymástól függő sorját az eseteknek az örökösség karikájában. De a fatalismus nem törli el a morális imputátiót. . . . Miért hívják hát ezt a századot a világosodás századának, ha a historiának mindig csak annak kell maradni a mi volt?“ . . . Egy francia mondatot idézvén, mely szerint a világ folyása eddig az volt, hogy a gyöngeség bűnhődött s a bűn diadalmaskodott, ekkép folytatja: „Ne erősítsük meg a gonosz embereket azon istentelen véleményben, melyet ők oly szívesen szeretnének igazságának vallani, hogy t. i. a jó erkölcsesség merő teoria. Esett, kellett tehát esni! igenis, mert a gonoszak győztek. De azoknak kell mindig győzni? ha úgy van, mire való az ész s a jóságra és boldogságra való törekedés? . . . Csak akkor lesz boldog az emberi nemzet, ha a jó és okos emberek csupán akkor fogják magasztalni a nagy tehetőséget, mikor az bizonyosan az emberek javára czéloz. A francia országlószék nem a francia nemzet fentartásán (mert az kívülről most még megromthatatlan), hanem annak nagyobb, más nemzetek kárán és gyalázatján épült dicsőségére igyekszik. Napoleon mérséklettségét soha sem csudáltam. Midőn Campoformioban azt kérdezték tőle: mért nem menne tovább? azt felelé: harminczegyet játszottam s megelégedém a harminczczal. A tehetség nagyságát sohasem tagadtam el Napoleontól, de a nem elég, hogy a megvilágosodott posteritas azért valakit nagy embernek mondjon . . . Egy a revolutiótól fáradt népnél a revolutiót befejezni nem nagy dolog, de anarchia markáiból ki ragadni egy országot és minden felekezetekeket összevgyalulni és legesillapítani, valóban nagy dolog. Eddig hát nagy ember Napoleon. Az egyiptomi expeditióról még nem tudjuk, hogy ő volt-e a szerzője, vagy talán csak azért küldte oda a directorium, hogy tőle megmenekedjen? Ez iránt tehát fel kell függeszteni itéletünket. Azonban nagy kérdés egyáltalában, hogy sok dolgok iránt jobban fog-e itélhetni a posteritas mint mi? mert a külön-külön indulatossága a történetíróknak keresztülfutja a legkésőbb századokat is. Egyébiránt az idő csak a detailokat fedezi fel jobban, és igen gyakran a titkos okokat még jobban zavarja össze, hogysen kivilágosija.“ . . . Czáfolja Dessewffy Napoleon vallásbeli türelmességét is, s némi történelmi megjegyzések után, a következő észrevételekre tér által: „Oly időpontban jött Napoleou a francia trónusra, hogy

intézeteinek példája által is az egész világot boldogíthatta volna, kénytelenítették volna minden országlószekek példáját követni. Talán még többet ártott az emberiségnek azzal, a mit cselekedni elmulasztott, mint azzal a mit nagyravágyásból cselekedett. Az értelmes francziák nem kívánnak egyebet békességnél, mert tudják s érzik, hogy nem tehet nekik semmit egész Európa. "A mily föltétlen magasztalója Napoleonnak Kazinczy : annyira megy viszont iránta Dessewffy ellenszenve, hogy hadvezéri babérait is kezdi tépni. . . . „Annyira futott, úgymond, mint Darius, harminczszor többet vesztett, mint Varus meg Crassus együtt. Nem egészen igaz, hogy csupán a hó és fagy győzte meg, noha ez is sokat segített. Megverettetett, mert indulatos ember módjára, elbizta magát; mert maga az éghajlat és a természet ellen akart türkölni; mert lehetetlennek gondolta az oroszok és a törökök közt készülendő békességet; mert az oroszokat ausztriacusoknak tartotta, egy szóval mert a magafelfülvakodás, a gög és mások megvetése tétete vele hibás számvetést. Soha sem hibázott így Nagy Sándor, sem Caesar. Egyik fő generalja, Augerau, azt mondá fölöle : Il n'a jamais gagné de bataille rangée, sa grandeur consiste dans les fautes de ses ennemis; a hadi mesterségben tehát magnus est tantum per comparationem stb." . . . „Én nem félek attól, hogy rogyjon az emberiség Európában, haladni kell neki; csak akkor fog rogyni, ha a militaris despotismus egész Európát elfoglalandja" (296.). „E mellett azonban kész elismerni levélíró azt, a mi a nagy Napoleonban. „De ne vakíttassuk el magunkat a nagy fényességtől. Nem úgy nézem én csak Napoleont, mint a szerencsét, hanem úgy is, mint a villámot, a kiben a szikrát szeretem, de nem a lecsapó menyköt, mely csak azt üti a ki a szikrás villámot nem látja." „A mi a geniust illeti, valóban minden mostani kabinetumokat együttvéve maga egyedül felülhaladja." (298).

Közbe jó Napoleon bukása!

„Mely váratlan történetek! írja Kazinczy. Soha ember úgy nem esett mint az, a ki arra a nagyságra lépett vala fel, a melyen soha még ember nem látta magát. Fele ennek a mi planétánknak reszketett előtte, most pedig a legkisebb teremtése is a zoológiának kacaját üt rajta. S nem csak koronájától fosztatott meg, melyet a valóban nagy ember nyugodt elmével nézhetne, hanem még feleségétől, még fiától is; s barátai közül hány marada meg mellette? Az ellene lángot vetett düh annyira megyen, hogy neve mindenünnen lekarzoltatik még ahol az a mit tett javára volt is annak a népnek, melynek koronáját viselte. Én azt hittem, hogy az az ember imádtatik a maga népe által s nem tudtam hitelt adni, a mit Te mondottál; azt hittem, hogy az a dicsőségért élőhaló nép minden szerencsétlenséget minden csapást eltűr, ha emlékezik, mit köszönhet ennek azt embernek, s most látom, hogy nagy csalódásban voltam; látom azt, ha mondom is, hogy némely vád ellene a történetek és a jelenvaló inség szava, s viszont ötet is kellene hallani, hogy a dolgot igazságosan megítélhessük." . . . „Napoleon nagy bizonyágát adja, hogy a despotismus maga alatt és vermet.

Ha a 36 millióból álló francia nép, és a nép elsői, jói s tündösai ötet szerették volna, ő most is a trónon ülne s Franciaország tudta volna azt tenni a mit Spanyolország tett öellene!“ (322. l.). Most már, mint látjuk, Kazinczy is követ dob a megbukott nagyságra, azonban csakhamar ismét védelmére kell. Franciaország, úgymond, oly állapotban volt, mint Róma mikor dictatort tett, s Napoleon, ha terveit kiviheti, felhagyott volna a kényuralommal. „S ne feledjük, veti utána, hogy én Széphalmon, Te Sz.-Mihályt mindezekről igen hiányosan ítélhetünk, s bizzuk isteneinkre, hogy tegyék a mit jónak látnak, mi pedig várjuk a dolog kimenetelét nyugodalomban.“ Íme a fatalista, mint Dessewffy nevezte.

„A mi a legújabb történeteket illeti, válaszolja ezekre Dessewffy, nem volt előttem váratlan, hogy egy a társasági kötést meg nem tartó nagy fejedelem a XIX. században trónusáról elüzettessen. Mondtam régen, hogy kényszerítettetni fog a senatusnak és a nemzet képviselőinek engedni vagy megbukik; de mi vihette rá, hogy pensiot elfogadjon vagy egy kis szigetre számkivetésbe küldettesse magát inkább, hogyszem a dicsőség mezején elessen? erről valóban fel kell függeszteni ítéletünket, mert ez bizonyosan vagy a legnagyobb vagy a leggyávabb lelkű cselekedet.“ Most már, a népek kimerültsége miatt is, tartós békét vár Dessewffy; megjegyzi, hogy ha Párisba mennek is a diadalmas szövetségesek, Franciaországot nem lehet felosztani, eldarabolni (319. l.); s végre jósolja, hogy ezentúl semmiféle despotismus nem fogja soká sanyargathatni Európát (327. l.).“

Még egyszer felszólal Kazinczy Napoleonnak védelmére; kiről még legmegesküdtebb ellensége sem tagadhatja, hogy rendkívül való jelenés az emberiségben; kiemeli fényes pályáját, melyen annyi alkalma volt az embereket és dolgokat ismerni; s megint azzal végzi sorait, hogy Széphalmon nem érzi magát hivatva a cabinetek dolgairól ítélni (359. l.).

„Napoleon kis cselekedeteiről nem tudok nagy szabáson gondolkozni — feleli Dessewffy, — nagy cselekedeteiről pedig hasonlóképen nem tudok kiesinyűl. Hogy az embereket minden tapasztalati mellett nem ismerte, annak nem kevés próbáit lehet adni, melyek közül a legnagyobbik kimondhatatlan megbukása; de e nem csuda, még pszichologiai tekintetben sem. Jura negat sibi data, nihil non arrogat armis. Ulysses kapta el végtére Achilles paizsát.“ . . . „Annál nincs szebb, — mond továbbá Kazinczy végső soraira térvén — mint úgy nézni a mostani történeteket, mint ha három századok előtt folytak volna. De a nem elég, hanem ítélni is úgy kell rólok, a mint idővel a részvevőtelének, a kik majd mind a fényest mind a homályost egyiránt tekintik, alkalmasint ítélni fognak. Annyt tudok, hogy Te Széphalomban én pedig Sz.-Mihályon a szobánkban jobban találtuk el olykor positivum datumok nélkül is, hogy minket magunkat megvernek a francziák, mint az a háborút-lázító akkori miniszter Stadion. Különbén oly keveset ártott volna a monarchiának és a világnak, ha hibáztál volna sejté-

seidben, mint a hogy nem ártott, hogy nem hibáztál . . . Az anglusoknál, mert tudnak szabadok lenni, a legközönségesebb emberek nyilván, szabadon és akárki előtt is kimondják véleményeiket, nem csak arról a mi történik, hanem azokról is a miknek történendőségét gyanítják; sőt fogadásokat is tesznek egymással és még a hozzávetéseket is a politikában nyereség vagy veszteség alá bocsátják. Ott a kőműves, s a mészáros, a kereskedő és a lord egyiránt szabadnak tartja ócsárolni lord Bentincket és Castelreaghot stb. Szintolyan természetes ott gyanakodni a földművelőnek, hogy miesodás lesz az idő járása holnap után, mint megjegyezni, mennyi tetemes és temérdek hibát teve egy néhány hónapok alatt XVIII. Lajos stb.“

Csak azon pontokat emeltük ki e levelekből, melyek a levélírók gondolkozási módját, különböző egyéniségeit jellemzik. Az érdekes polemia közben és mellett sok érdekes adatot talál elszórva a történetíró. Itt olvassuk először, hogy Bonaparte Lucian családjával együtt magyarul tanult (85. l.); hogy Napoleon magyar ezredet „formált“ (89. l.); itt találjuk följegyezve ítéletét a magyar felkelő seregről: „beaux gens mal conduits et qui accroîtront notte gloire“ (90. l.); s olvassuk — amnyi egyebet mellőzvé, — hogy a francziák hét millomot vetettek az alattok levő megyékre, megtevé a repartitiot juxta portas palatinales (103. l.) stb. De, a mint mondók, nem célunk a kor történetehez állítani egybe az adatokat; hanem néhány vonást emelni ki azon két érdekes egyén ismertetésére, a kiknek leveleit forgatjuk. S e tekintetben legyen elég ezúttal a fenebbiek után még feltűntetnünk a hatást, melylyel Napoleon hazánkba történt beütését fogadták levelezőink. Kazinczy, mint irtuk, még álmában is felfelriadt a francziák közeledésének hírére; s Dessewffy írja: „Csak hideg vér: mind késő van, máskép szól a poeta, máskép a politikus, amaz azt festi, a minek kellene lenni, ez a jelenlevőt, a múltat és a jövőt valódi állapotjában látja. Ha okosok vagyunk, azon fogunk iparkodni, hogy a közveszedelemből a közjó teremjen. Azok, a kik hamis és hazug reményekkel szeretik magokat tápláltatni, szánakozásra méltó emberek, az okos és férfias characterű ember látja a dolgot a mint van, s nem kecsegteti magát; azonban kétségbe sem esik, mindenre kész és az elháríthatatlan rosz ellen nem türkö, hanem azt mérsékelni igyekszik.“

Azonban ideje áttérnünk a levelezés azon részeire, melyek irodalmi ügyekkel foglalkoznak. Itt látjuk Kazinczyt valódi nagyságában; s viszont Dessewfyt sem méltányolhatjuk eléggé, ha ez oldalról nem ismerjük.

HISTOIRE DU CONSULAT ET DE L'EMPIRE. Par M. Thiers.
Tome XVII.

(A császárság bukása Franciaországban). „A császárság béke“, „de csak akkor“ — mond a francia kormány egyik felhivatalos lapja, miután két véres hadjárat úgy is sokat levont a híres császári nyilatkozat értékéből — „ha Franciaországtól senki se tagadja meg azt az állást, mely őt illeti.“ Egy kis őszinteséggel hozzá tehetne volna még „és béke a császárság akkor, midőn megszerezte magának az alapokat, melyeken a külhatalmakkal szemben rendíthetlenül fog állani.“ Önkéntelenül kél bennünk e gondolat a mint most a világot izgatottságban tartó események közepett Thiers fenczimzett művét végig lapozzuk. Thiers történelme minden időben egyike volna a legérdekesebb s legtanulságosabb olvasmányoknak, a harcai események, a diplomatia ezer meg ezer mester fogása, s a közigazgatás legesekélyebb részletei művésziileg alkotott képbe olvasztva, meglepő hűséggel állítják elénk a történetnek eseményekben leggazdagabb időszakát. De olvasása kétszeresen érdekes most, midőn a történet tanulsága fényesen igazolja magát az összeomlott császári trón másodszori diadalmas felemelkedésében. Mert alig lehetne korszakot találni, mely egy másíknak oly világot és bő tanulságot nyújtana mint az első császárság korszaka a másodíknak. De nekiünk nem lehet ezélünk azt mutogatni, hogy a lángész, mely jelenleg Franciaország sorsát s a világeseményeket intézi, mennyire használja fel a történet nyílt oktatásait. Mi egyszerűen az első császárság hanyatlása eseményeit soroljuk elő úgy, a mint azt Thiers műve után Carné tanulmányában kivonatósan összeállítva találjuk.

Nagygyá csak nagy szolgálatok teszik az embert, mert csak az a valódi dicsőség, melyet termékeny eszmék kísérnek. Pyrrhus, ki Görög- és Olaszországot felforgatta, s az országát képtelen vállalatokkal megrontó XII. Károly : hős kalandarok, kik a népekre csak vést árasztottak kárpótlás nélkül. Ha a Nagy-Sándort követő nemzedékek nem tudtak volna róla egyebet csupán diadalmas előnyomulását Libya sivatagjain, nem adták volna Filep fíjának a czímet, melyet az utókor megerősített; de N. Sándor eszköze volt a győzelemnek, melyet az európai szellem az ázsiai szellemen, az értelem a kényuraságon és tunyaságon vívott, és ezért helyet foglal a legnagyobb emberek sorában. Caesar a barbárok berontása előtt őszpontosítván a római birodalmat, ezer évvel tette hosszabbá a császárság holdoklását. Hasonló íhlet vezette II. Fridriket, midőn hátorságával s kitartásával Poroszországot megalapította, és Péter czárt, midőn birodalmát a haladás ösvényére vezette. Ha senki kétségbe nem vonja a dicsőséget, mely e nagy férfiak homlokáról sugároz, onnan van, mert mindnyájan egy igaz eszme eszközei voltak. Sikert arattak, mert a közérzület ellenállhatatlan erejével támogatta őket.

Napoleon pályája első felében az események folyama által előkészítve oly helyzetet talált, melyben a gondviselésnek egy emberre van szüksége, melyben a nemzetek magokhoz ölelik a ki őket megszabadítja. Az 1799-diki Franciaország forradalmat csinált, a melynek elveit még mindig szerette, de a melynek eredménye reményei nagy részét teljesületlen hagyta. Levertség lépett a lelkesülés helyébe, s igen természetesen vereségek váltották fel a győzelmeket. Egy gyűlölt kormánnyal kellett a bosszújában kérlelhetetlen Európának ellenállani, a nemzet nem ohajtotta győzelmét a pártnak, melynek végzetszerűleg kezébe volt helyezve sorsa. Bonaparte tábornok elég erősnek érezte magát, hogy megmentse, a nélkül, hogy áldozatot követelne, hogy helyre állítsa a hatalmat érdekek- és a közérzelem sérelme nélkül; mindig győztes és növekedve az ütközetek által, úgy látszott el van határozva csak azért harezolni, hogy a békét megszerezze, s hogy kardja hegyével jelölje ki a határokat, melyeket Franciaországnak biztosítani akart. Merész tervei kivételében a végrehajtás pontossága túlszárnyalta a gondolat merészségét. A történetben talán legtermékenyebb két év alatt felemelte az elveszett hitelt, vallást és erkölcsiséget, munkába vette a világszerte bámult codexet, s intézvényeket hozott be, melyek bár a közigazgatásnak akkoriban ohajtott túlnyomóságot adtak, de azért nem korlátozták a szabadság lényeges nyilatkozatait. Soha ember jobban meg nem értette a közhangulatot, soha társadalom helyreállítása nem hajtott végre ily nyugodt tevékenységgel.

A consulság képe a hajdankor egyszerűségét tünteti előnk, annak minden vonása tiszta, határozott. A consul ösztönszerűleg értette meg Franciaország gondolatát, a nélkül, hogy jogot követelt volna saját magáét parancsolni rá; az élethosszig tartó consulság napjáig, mely új látkört nyitott előtte, s úgy látszik rögtön megváltoztatta gondolatai folyamát, személyét alárendelte művének, s nem emelkedett csak egyedül hazája nagysága által. Az első consul lelkébe az eddigiekkel egészen ellenkező gondolatok lopóztak, s elragadták az útról, melyen a világ helyeslése közt haladott. Midőn 1801-ben Napoleon aláírta a lunevillei szerződést, már nem volt okos, mint a milyenek mutatta magát, ez időtől fogva valamit titkolt Franciaország, sőt talán ön maga előtt is, mert hajlandó kezdett lenni országa érdekét feláldozni egy agyrémnek, s elkezdte táplálni a gondolatot megváltoztatni Európa viszonyait, mint megváltoztatta Franciaországéit. A marengói és hohenlindeni győzelmek által kivívott egyezmény semmi egyebet nem tekintve kétségtelenül hibátlan, mert az Alpokat s a Rajnát követelve határul, a győzelmes Franciaországnak jogos kárpotlást biztosított a nagyobbodásért, melyben más hatalmak Lengyelország felosztása, India meghódítása által részesültek. Szerencsétlenségre az írott pontjaiban oly jeles lunevillei szerződés gyszszhozó volt mind abban, a mit rendszeres számitással elhallgattak, kihagytak belőle, mert felkeltették Napoleon nyugtalan lelkében a korlátlan s megtörhetetlen vágyakat.

Napoleon biztosai titkos utasításaihoz hiven, nem engedték

megemlítetteti az 1801-diki szerződésben se Olaszországot, se Hollandot se Svájcot, melyekre Franciaország oly befolyást gyakorolt, mintha birtokában lettek volna.

Természetes volt, hogy Napoleon, miután a dicsőség által ember-társai közül úgy kivált mint a fejedelmek születésök által, végre a hatalmat családjában örökösíteni akarta. És ha csak eddig megy lépése, üdvös lett volna mind önmagára mind az országra nézve, ha hí marad előbbi elveihez a consulság hagyományaihoz, s az új látkör új vágyakat nem ébreszt benne, a Napoleon császársága a legtermészetesebb combinatio lett volna, s hihetőleg a legboldogítóbb mind Franciaországra mind a világra nézve. De alig lőn kikiáltva, a császár szakított az első consullal, Napoleon nem a Sz. Lajos, hanem a Nagy Károly koronáját tette fejére.

A szent olaj még meg se nedvesítette homlokát, s már a császárság szerkezetére a nemzeti jellem helyett európai bélyeget nyomott. Hajlamai a római sz. birodalom hagyományai felé ragadták, régi forradalmasokból lett hízelgők csoportja buzgólkodott, hogy az arany bullába a VIII-dik év alkotmányát beoltsa, és sietett kikutatni a hajdani illemszabályokat, hogy azokat az új császári udvarban alkalmazzák. Szerencsétlenségre ez ábrándozás a hajdankorról nem csak a császárság belalkotmányára volt befolyással, hanem 1804-en kezdve a rendeltetése útjáról letéértett Franciaország által egész Európát magával sodorta. Hat hónapra fölkenetése után Milanóban a lombard királyi koronát tette fejére. Minden szerződés és ütközet nélkül Franciaországhoz csatolta Piemontot és Genuát, Olaszországban egy királyságot állított fel, melynek kormányzását fogadott fjára bízta, s Nápolyra oly tekintetet vetett, melytől az uralkodó ház gyökerében hervadni kezdett. Egy év se telt el a császárság kezdete óta, s olaszországi tartományaiban a családjához tartozó hercegek számára hűbéri birtokokat állított fel. Feleletül e tettekre, melyeknek horderejét még növelte a végrehajtás lenező modora, Anglia megtagadta Malta kiürítését, s tengeri háború lett eredménye a politikának, mely azt követelte, hogy joga van felforgatni a világot, midőn másoktól a szerződések pontos végrehajtását kívánja. Ezt száraz háború követte, mert 1805-ön kezdve be kezdték látni Napoleon tervét, de nem gyanították, hogy a kivitelhez szükségelt ereje legyen.

Az austerlitz ütközet szétlebbentette a fátyolt, s a villámokkal koronázott homlok, a szárazföld ura egész mindenhatóságában jelent meg. E nagy győzelem eredménye a pozsonyi szerződés, az alapító terve szerint alakította az új szászárság viszonyait, mert e szerződés a császárságnak oly katonai és hűbéri szinezetet adott, mely hiányzott a régi monarchiából. Thiers szavai szerint: „A császár és Talleyrand egy roppant hűbérrendszerben állapodtak meg, melyben a hercegek nagy hercegek és királyok a császár felsősége alá helyezvők, és nem csak üres címek, hanem tartományok birtokosai. A császárságnak e királyi méltóságai (dignitariusi) a Louvrebán saját királyi lakosztályt

kaptak volna, ők képezték volna a császári család tanácsát, sőt választották volna a császárt is a férfiág kihalása esetében.“

1806-ban támadt Napoleonban a gondolat, Európa minden trónján Bonaparte családbeli hercegekkel helyettesíteni minden Bourbon házbeli hercegeget. József Nápolyba ment végrehajtani a sors rendeletét, Lajos hollandi király lett, a tartományokat tele marokkal szórták az ily tanácsokat osztogató miniszterek és a végrehajtó tábornokok számára; Németországon három királyi korona jutalmazta meg a hercegi hitszegést, s végre a rajnai szövetséget Napoleon saját pártfogása alatt szervezve, Európa legkiírthatatlanabb nemzetiségének hanyatlását írta alá. A Hermann, Otto és Frídrík hazájának nem volt más politikai szerepe, mint egy idegen győző kíséretét díszesíteni.

A pozsonyi szerződés által megalapított politikai s katonai hűbérrendszer még gyászosabb következményeket vont maga után, mint Németország lealázása; a nemzet akarátja ellen eszköze lett oly terveknek, melyek iránt közönbös volt a győzelem napjaiban, s melyek ellenszenvét keltették fel, midőn a szerencsétlenség napjai következtek.

Midőn Franciaország a császárságot megalapította, s a választott uralkodóház örökösödését kimondta, azt vélte, hogy saját érdekében tesz és története folyama nem szakad meg; de reményével egészen ellenkezőleg a népek és ön maga ellen oly vállalatra ragadtatott, melyet józanesszével s igazságszeretetével kárhoztatott. A nemzet békét ohajtott, s oly harcot helyeztek kilátásba, mely csak akkor érend véget, midőn a kétségbeesett Európa a szolgaságban önkénytesen fog pihenésre hajolni. Franciaország 1804-ben remélte, hogy egy mérsékelt s az egész ország erkölcsi erejével támogatott kormány áldásait megörökítheti; 1806-ban katonai kényuraságot erőszakoltak rá, melyet rajongó mámor tartott fen, s a mely elől az értelem a szabadsággal együtt félre vonult. Új dynastiát koronázva, azt várta, hogy a forradalom nála végét éri, s kényszerítve lön Európa forradalmában szerepelni. Ő meg akart állapodni a Rajnánál, és sorsát oly vállalathoz kötötték, mely végzetesülleg Moskova partjaihoz vezette.

Napoleon egy óriási merényletet követett el a történelem — a népek joga és belélete ellen. Midőn az olaszokat, spanyolokat, portugallokat, hollandokat, németeket, francia hercegek kormánya alatt hűbéreseivé tette, a keresztyén polgárosultság közepett a régi pogány rendszert élesztette fel, mely szerint a legyőzött faj a győzelmes fajnak természetes alattvalója. A lemondásért, melylyel e nemzetek vagyonukat s fegyveröket a császárság rendelkezése alá adták, Napoleon őket anyagi jóllétben s a francia forradalom némely nyereségeiben részesítette. A hűbéresek még más jótéteményeket is reménylhettek, hogy t. i. Párisból értelmes közigazgatási s ügyes pénzügyi hivatalnokokat kapnak, remélhették, hogy tengeri kikötőjük lesz, Anglia fenyegetésére, hadicézlokra ugyan de jó országútak épülnek, egyről egyig rop-

pant jótétemények, melyekért csak azt a csekélységet kívánták : hogy mondjanak le hazájokról!

Thiers esztelenségnek tartja, hogy a császárságban a german elemet fel akarták olvasztani, de lehetségesnek a latin eredetű nemzetek felolvadását, azonban erre a jeles történet-íróval szemben lehet jegyezni, hogy Napoleonnak sokkal nagyobb tévedése volt a Spanyolországba és Portugálba tett berontás mint a hollandi és westfáliai királyság alapítása. A félszigeten fenytette meg a hódítót a sors büntető keze, a spanyolok és portugallok jóval előbb fegyvert ragadtak, mielőtt a németek és hollandok megkisértették volna lerázni jármukat, és ha az öldöklés anyyala Oroszország hősivatagjain ki nem pusztítja a francia haderőt, a Rajna és Wézer folyamok partlakói, lealáztatásuk s szenvedéseik mellett is, sokáig késedelmeztek volna az olasz tyrolok és spanyolok példáját követni.

Napoleon császárnak a nemzetiségek jogosultsága iránt volt legnagyobb ellenszenvé, épen azon jog iránt, melyet egy véreből származott herceg a consulság hagyományaihoz ragaszkodva napjainkban az európai közjog alapjává törekszik tenni. A császár megmentette Olaszországot idegen uralkodótól, s jól tudta, mily rég vágyik ez ország függetlensége után, de a helyett, hogy erre rásegítette volna, feldarabolta királyságokra, herczegségekre, megyékre, s végre odáig ment, hogy Rómában a pápát francia préfetvel helyettesítette. Két ízben felelhetett volna meg a benne helyezett reménynek Lengyelország helyreállítása által, két ízben rázta le magáról e kötelezettséget, melynek végrehajtása a jótettet követő megjutalmazás által talán császárságát mentette volna meg.

A napoleoni korszaknak délpontja Tilsit volt, ezen béke a pozsonyninak kiegészítője a császárságnak épen a volt mi a lunévillei a consulságnak. Szentelítve minden végrehajtott hódítást, s ratificálva előre a Szanyolországban és Portugálban tervelt martalékokat, ezen szerződés Napoleont tényleg a Tájo és Nimen közti föld urává tette, s Oroszország eszerében szabadságot nyert ábrándozni Katalin vágyaival, melyeknek teljesülését megakadályozni az új szövetséges erősen el volt határozva. Sándor császár nézve Finland meghódíthatása volt egyetlen eredménye a nagy emberrel találkozásnak, kit barátjának hitt, de a ki csak felhasználta, hogy rászedje.

Ha ez elhatározó napon Napoleon úgy tudott volna uralkodni magán, mint a világon, talán megváltoztatta volna az események folyamát. Ha saját nagyságán kívül egyébire is lett volna gondja, visszazállíthatta volna Lengyelországot, felrázhatta volna álmaikból a görögöket és szlávokat; de ily czél elérése végett utógondolat nélkül bele kellett volna egyeznie Oroszország területi nagyobbodásába, s más hatalmat is elismerni a magáén kívül. Ha megengedi ifjú vetélytársának, hogy Konstantinápolynak ura legyen, mig maga Rómát a francia császárság második fővárosává teszi, veszélyes játékot kezd ugyan, de az is gondolható, hogy egy ily vetélytárs ereje nem lett

volna rá nézve oly gyászos eredményű, mint az elszigeteltség, mely vesztét okozá. A keleti császárság az egyetlenegy ellensúlyozója lett volna a nyugoti császárságnak, ha t. i. a világra ez átok rá lett volna mérve, de Napoleonnak se Tilsitben se Erfurtban nem volt őszinte akarata erősebbé tenni szövetségését; e gondolat ösztönszerűleg ellene volt. A napon, melyen Sándor császár egyetértése, hogy ne mondjam czimborasága jutalmát követelte, előre meg leheté határozni az órát, melyben a háború kitör, mint természetes következménye az orosz-lányok szövetkezéséből származó megcsalatsnak. Tilsit vezéreszméje a continentalis rendszer volt, az az óriási lehetetlenséggel határos mérénylet, de a mely felé a császárság a körülmények hatalma által önkénytelenül tolatott. Anglia Trafalgárnál örökre biztosította területe sérthetetlenségét. A császár a néppel szemben, melynek gazdagsága épen oly kimeríthetetlen, mint az iránta való gyűlölsége, nem tehetett egyebet, mint életerét, külkereskedését támadta meg, minthogy saját földén hazájában nem támadhatta meg. A s z á r a z földdel legyőzni a t e n g e r t, e szók foglalták magukba a császári elméletet, melylyel a házi élet minden érdekét maga ellen ingerelte, miután kinyilatkozatta, hogy Lisabontól Archangelig a birodalom ellen áruló mindaz, ki czukrot fogyaszt vagy pamutot visel; azonban ezen szokás- és minden erszény elleni merénylet utolsó szava volt e rendszernek.

Napoleon kérérlhetetlen szigorral hajtottá végre a hűbéres népek között rendeleteit. Oroszország elfogadva a francia tilalom elvét, igyekezett azzal egy földmivelő ország érdekeit előmozdítani. Megcsalatra a hízlegések által, melyek miatt Erfurtban valódi helyzetét nem foghatta fel, azt hitte, hogy a szövetségben ő egyenlő lábón áll Napoleonnal, holott ez a független politikát veszélyesnek bizonyos támadásnak tartotta császársága ellen. Az 1812-ki háború nem azokból az ürügyül szolgáló kereskedelmi vitákból származott; Napoleon e harczot szükségesnek tartotta, hogy Európa ingadozó véleményét újra megszilárdítsa, Oroszországon fényes elégtételt véve a spanyol felkelésért. Megindult tehát, kíséretében maga után vonczolva egy millió emberből álló serget, melyben a legyőzött népek mindenike képviselő volt, kik között nem volt más kötelék mint a gyűlölség, melylyel legyőzőjük ellen viseltettek. Azonban a drama gyors léptekkel siet befejezéséhez, egy néhány fáklyával felfegyverzett mujik egy éjjel megtörte a hatalmat, mely előtt a világ elhallgatott; az álom szétfoszott egy égés füstében, s Európa fegyverkezni kezdett, hogy magát megszabadítsa, míg ura, mint Milton árkangyala, egy jég tenger és egy pokol tűz között lebegett.

Néhány hónap elegendő volt a császárság szétrombolására, melynek felépítésére tíz év kellett. Miután megszűnt győzhetetlennek látszani, létezése okát veszttette el, mert az önmagával visszaélő erőnek a szerencse állandó szövetségére van szüksége. A serdülő kornak a férfi erőt kipótló lelkesülésére számitva Napoleon, még teremtett egy serget, melynek élén az 1813-dik

évi hadjárat alatt, a midőn részint bekövetkezett, részint várható elpártolások közepett egyedül állott négy ellenében, a császár a szerencsét még kormányozhatta. Végre Napoleon ellenei részén a siker annyira új és váratlan, hogy ha jellemével összefért volna bár csak másodrangú engedményekbe beleegyezni, Prágában még egy páratlan vereség után csaknem egész birodalmát megtarthatta volna, úgy hogy Franciaország még mindig négyszer akkora lett volna mint XIV. Lajos alatt.

Azonban a katonai erő, melyre a császár szerencséjét néhány perczre felépítette, nem gyült többé oly könnyűséggel; a préfetek által összeirt újonczokat a csendőrségnek kellett kísérni, s mindnyájan azzal a meggyőződéssel mentek a halállal szembe, hogy vérök nem fog a haza valódi érdekéért folyani. Egész Franciaország belátta balságát annak a politikának, mely tíz év óta életerejét vesztegette el, s az országot, mely magát az igazság és jog zászló-hordozójának tartja, mely azt vélte, hogy mindig csak eszméért harezol, a hatalom nem bírta haragra ingerelni az elpártolással, melyet a németeknek hazafiúi érzelem sugallott. Így ment át az erkölcsi erő a szövetséges seregbe, s Napoleon, ki előtt eddig csak seregek állottak, most az elv rémitő hatalmát, melyet eddig figyelemre sem méltatott, látta maga előtt. Thiers, mint a németek, a lipesei napot nem z e t e k h a r e z á n a k nevezi, s e szóba foglalja az 1713-diki hadjárat egész szellemét.

A vihar, mely Németországon keresztül vonúlt, a francia császárságot úgy lerombolta, mint egy kártya-várat; a hűbéres királyoknak minden törekvése oda volt irányozva, hogy népeikkel, a közügy melletti buzgalmuk által elfeledtessék királyságok eredetét, s a trónjaikról leesett hercegeknek a tábornokok sorába kelle állani. Mielőtt a szövetséges sereg átlépett a Rajnán, már kitűnt, mennyire szilárd az állam épülete. Hollandban a nép a Bernadotte sergéből kiszakadt gyenge hadtest közeledésére fellázadt, s kitűzte az Oraniai ház lobogóját, Belgiumban hasonlótól lehete tartani, a birodalom déli részén Eugen herceg alig volt képes Olaszországot féken tartani; a nápolyi király népei iránti kötelezettségben keresett ürügyet szép színbe öltöztetni az árulást, melylyel végre is hatalmát nem emelte. Végte, hogy a pohár csordultig megteljék, Napoleon kénytelennek érezte magát titkon egyezkedést kezdeni a fogoly királylyal a spanyol trón helyreállítása végett, s e közben VII. Piust vissza küldte Rómába, — boldog ha e kettős hümbánat árán képes lett volna kitörölni egy kettős emléket.

A hűbéri királyságokkal eltűntek az adományok, hercegségek, s minden hűbérség, melylyel a Caesarok utódja ékesíteni vélte birodalmát — mind ebből nem maradt egyéb, mint a vagyon és jóllét utáni kiolthatatlan vágy, bosszúság Napoleon ellen, ki e vágyak felébresztése után oly kegyetlen csalodásnak tette ki embereit; s végre mindinkább-inkább szaporodott azoknak száma, kik hajlandók lettek jölte-vőjüket feláldozni, ha ezzel a jótéteménynek legalább egy részeskéjét biztosítják maguknak.

Tíz év alatt a császárságnak épen oly gondja volt kioltani az értelmet, mint a consulságnak az felébreszteni. A gondolat minden alakban gyanús volt, a nyilatkozatok az államban el voltak tiltva, s a családban felügyelet alatt állottak. Régóta nem volt semmi törvényes érintkezés a nemzet és kormánya között, s a főnök nagy veszélyére szolgáló aljasabbak voltak, mintsem ne kívántak volna árulás által emelkedni. Franciaország inkább volt kifáradt mint kimerült, a járom, melyet viselt, terhesebben nyomta mint a balsors csapásai, mi annál veszélyesebb körjel, mert önkénytelen támadt s nem volt párt-cselszövénynek tulajdonítható. Thiers megmutatja, hogy az invasio pillanatában a császárság a köz érület előtt el volt ítélve, és bebizonyítja, hogy Franciaország a holnapi nappal nem törödvé, rendszer-változást óhajtott, bármely lobogó alatt mindegy, csakhogy a jelentől szabadúljon.

A szövetség pontosan is végre hajtotta a szabadítás és bosszú munkáját. A pillanat, midőn Napoleon Frankfurtban a természetes határok alapján egyezkedhetett, hamar eltűnt. Ausztria számító mérseklettségét, s Oroszország törődöttségét, az üldözés után, melyben sergeit egy húzomban Smolensktől Mainzba vitte, nem sokára Porosz- és Németország hazafiúi rajongása váltotta fel. A Rajnához érve, egy perczig vonakodtak a folyamon átkelni, e gyakran legyőzött királyokat önkénytelen félelem lepte meg a gondolatnál, mily esetlegekre vezethet egy ily háború. „A gondolat“ jegyzi meg Thiers — „hogy e nemzet győzelmes fegyvereivel elborította Európát, a mely közt alig van olyan, ki fegyvert ne forgatott volna, megzavarta őket, s megdöbben-tette a szövetség legokosabb tábornokait és minisztereit.“ Pedig — mond Thiers egy más lapon — „Az ország erkölcsi állapota kétségbeejtőbb volt, ha ez lehetséges, még anyagi körülményeinél is. A hadsereg meggyőződve a politika esztelensége felől, melyért vérét ontják, hangosan zúgolódott, bár az ellenség előtt mindig készen állt fentartani fegyvere becsületét. A nemzet ingerült a miatt, hogy nem használták fel békekötésre a lützeni s bautzeni győzelmeket, úgy tekintette magát, mint egy esztelen nagyravágyás áldozatát, s most már ismerte a felelőtlenség-nélküli kormány iszonyú következményeit. Megrémülve a a közeledő ellenség roppant számától, megúnva kormányát, erkölcsileg megtört abban a perczben, melyben, hogy magát megmentse, 1792-ki hazafiúi lelkesedésre, vagy arra a bizalomra lett volna szüksége, melyet 1800-ban öntött bele az első consul! soha nagyobb levertséggel nem vártak még ily nagy veszélyt!“

E számítás-nélküli hatalom elleni ingerültség kétségen kívül eléggé igazolható, ha 1714. januárból a segély-forrásokat vesszük számba, melyek az országot fenyegető veszélylyel szembe-szállásra készen állottak. Im ekként volt az erő szétosztva Thiers szerint:

A Rajna mellett 50,000 jó katona, kísérve 50,000 esőseléktől vagy betegtől a szövetség 300,000 emberével állott szemközt, melynek háta megett északról Bernadotte serge nyomult elő. Olaszországban 36,000

harcosnak 60,000 ausztriaival kellett megmérkőznie egy félig fellázadt országban, és a midőn Murat titokban egyezkedett a szövetségesek biztosaival. A Pyrenaeusokon 75,000 régi katona a nagy csaták hősi töredéke védte Franciaországot Bayonnetól Perpignanig Wellington ellen, ki 170,000 emberből álló két győzelmes serget vezérelt, melyet Anglia bőkezűleg fizetett, s a siker föllekesített. A merész politika, mely a történhető vereséget lehetetlennek tartotta, ez eldöntő perczen 140,000 francziának, a hadsereg legjobb katonáinak karját kárhoztatta tétlenségre. Ezek a roppant birodalom határain elszórva, csaknem foglyok előbbi hódítmányukban, alig voltak képesek a körültök felkelt népet féken tartani. Erősített helyeink, melyek Franciaország védelmére építvék, fedezetlen maradtak. Strassburgban, Metzben, Lilleben semmi se volt, e helyett Magdeburgban, Hamburgban, Alexandriában, Mantuában, Velenczében ezer meg ezer ágyut, s termérek hadkészletet halmoztak fel; Franciaország kezében semmi se volt, hogy magát védhesse, minden az ellenség kezében volt, hogy támadhasson. Hiányzott a fegyver az újonczok és nemzetőrség felszerelésére. A császárság alatt gyártott egy millió puskából félmillió az oroszországi hó alatt, háromszázezer a Rajna és Elbe partjain veszett el, a többi nagyrészt a fegyvertárakban hevert, melyekhez az út el volt vágva. Az invasio pillanatában a mérnöki hadtest személyzete száznál több idegen városban volt elszórva, Franciaországban nem volt egyéb mint néhány hadfogadó hely azzal a hálátlan feladattal, hogy néhány hét alatt az újonczokat a halálra el készítse. „És így Franciaország, hogy a világot meghódítsa, védelem nélkül maradt.“

Ekként maradt Napoleon csaknem egyedül ez óriási harcban, hadserge szétszórva, a nemzet bizalmát veszítve közönnyel nézte az eseményeket, melyek sülyedéssel fenyegették a hatalmat, melyet Isten és emberek az állandóság minden kellékeivel megajándékoztak. Ha Napoleon császár hű maradt volna a nemzeti eszmékhez, melyek őt a trónra vezették, dynastiája s Franciaország jövődjét biztosíthatta volna. A béke és szabadság számára kellett volna egy nemzedéket növelnie, a helyett, hogy azt a dictatorság érdekében s a világ leigázására idomította. A nemzet akaratából származott hatalom nem talált szervezett pártokat maga előtt; nem fosztott meg egyebet trónjától csak a fejetlenséget; nem alázott meg senkit, s az ország nem kívánt tőle egyebet, mint hogy hű maradjon a francia hagyományokhoz, s ne kívánjon magának más nagyságot a nemzet nagyságán kívül. Franciaország azt akarta, hogy egyedül rá fordítsa minden gondját. Napoleon pedig roppant birodalmából egy végtelen kört alakított, melynek középpontja mindenütt, széle pedig seholse volt!

A császár és az ország megszűntek tehát egy gondolon lenni, s a kölesönös köteleességek felfogásában a legnagyobb széthangoltság mutatkozott. Napoleonnak sokkal áthatóbb tekintete volt, hogy ne lássa, mennyire türheterlenekké váltak a szenvedések, s hogy ne tudná

a senkivel nem számoló közigazgatásnak mindennapi erőszakoskodásait, de nem ismerte el a panasz jogosságát, midőn az ellenség közeledik, sőt árulásnak bélyegzett mindent, mi e pillanatban kormányát vétkeire emlékezteté, s a legtermészetesebb úton eljutott oda, hogy a növekedő veszedelemmel a kormány szigorát még növelte.

De a meghasonlásnak még más alapja is volt: a császár 1814-ben őszintén kívánta a békét, de csak oly feltétel alatt, melyet ő elfogadhatott. Midőn felkenetése ünnepélye alatt marengoi kardjára megesküdü, hogy nem engedi Franciaországot megkisebbitetni, s miután 10 évi harccsal folytonosan növelte, hogy még kisebbé engedje tétetni, mint 1800-ban volt, egy koronázott katonától becsületbeli lehetetlenség — s egy abszolút kormány fejtől politikai lehetetlenség volt. Thiers megmutatja, hogy Napoleon nem uralkodhatott volna a forradalom előtti határai közé szorított Franciaországon, mert ily változtatást az ország csak az intézmények s a kormányzási elvek tökéletes átalakítása mellett fogadhatott volna el. Európa előtt egy ily béke mind addig, míg Napoleon él, nem lett volna egyéb fegyvernynyúgvásnál. De a mihe a császár bele nem egyezhetett, a nemzetre nézve most már elfogadható volt. És így mindkettő egyenlően óhajtotta a békét, de mind a belügyek- mind a diplomatikai kérdésekben ellenkező szempontokból indultak ki. Az egyezkedésnek Franciaország- s a császárra nézve két külön jelentése volt; mert míg az kész volt hajdani határai közé visszatérni, ez saját bukásának tekintette ezt, s hogy végrehajtását megakadályozza, a nemzet végső lehelletét is kész volt feláldozni, egy oly ügyért, mely a nemzetet nem érdekelte többé.

A nemzet nézpontja bizonyára helyesebb volt mint a Napoleoné, s tekintve a bekövetkeztető eseményeket, a nemzetnek szerencsétlenségre igaza volt. Midőn az ellenség Páris felé nyomult, a hadtan legbámulatosabb mesterfogásai s a szerencse váratlan fordulata sem volt képes ellensúlyozni az erő- és számbeli alárendeltséget, s így merőben alaptalanul hízelt magának azzal a reménnyel, hogy Coulaingourt és a győztes szövetség miniszterei között a béke kiinduló pontját a természetes határok kérdése képezendi. Midőn ötvenezer emberrel háromszázezer ellen kellett harcolnia, ügye hanyatlóban volt, hogy az ily erőmegfeszítésnek sikere legyen azt a nemzet tömeges felkelésének kellett volna támogatni, de miután a harc csak katonai lett, a császár el volt veszve, mihelyt a katonákkal nem állíthatott egyebet szembe csak katonákat.

Semmi sincs bámulatosabb a katonai történelemben mint a rövid hadjárat, mely alatt egy legyőzött tábornok egy maroknyi néppel szétromból egy egész hadserget, egy másikat hasonló sorssal fenyveget, s megbzött vadkan dühével ront ellenére. Champanbert és Montmirail, hasonlók, talán felül is múlják a császárság legfényesebb napjait; azonban Napoleon újabb dicsősége növelhette-e szerencsését, s mily francia érdek kívánta, hogy a haldoklás órája késleltetessék? A leendő béke feltételei s a szárazföld új felosztása már el voltak határozva, midőn

Anglia a hatalmasságok előtt kilátásba helyezte Belgiumban az Oranai ház uralkodását. Ezen gondolat a szövetségesek főhadiszállására vitetve Castlereagh lord által 1814. január utolsó napjaiban, vezéreszméjét képezte a chatilloni értekezletnek. Mint Thiers igen helyesen megjegyzi, ezen kérdés alapján nem tett egyebet mint azt, hogy nem akarnak többé Napoleonnal értekezni, s más dynastiával akarják helyettesíteni. Napoleon tudta ezt, természetes volt hát a kétségbeesett ellentállás, melyet folytatott. Alig lehet valami szomorúbbat látni, mint ez a reményvesztett harca egy elszigetelt hatalomnak, ki a megváltást egy oly lelkesedéstől várja, mely, hogy lehetetlenné váljék, ön maga mindent elkövetett tíz év alatt. A rendszeresen megsemmisített erkölcsi erő hiányában egyedül kellett küzdeni, legfelebb oly teremtmények kíséretében menni a bizonyos veszélynek, mint Murat, ki inkább megszerette a trónt mintsem kezdve lett volna róla leszállani, és oly szolgálkúiek közepett mint Talleyrand, ki azonban elég hatalmas, hogy veszélyes legyen.

Február 7-től 15-ig a champauberti ütközetből a vauchampiig Napoleon összerontotta a szileziai hadserget, tíz ezeret megölt, húsz ezret elfogott közülé, s Craonnál két hét múlva mégis kétségbeesettebb helyzetben van, mint győzelme előtt. A császár e győzelmekkel nem csak azt éri el, hogy katonáinak úgy is megrikúlt sorai még kevesebbek lesznek, hanem hogy végtére legfényesebb győzelmeiben se hisznek, így a párisi népnél általános vélemény volt, hogy a boulevardokon végig kísért foglyok hosszú sora éppen azért volt oly hosszú, mert mint egy színpadi mutatványban két ízben léptetett el a nép előtt. Végre e győzelmek sokakra nézve még bosszantók is voltak, mert benne akadályt látták a békének, az egyetlen jótéteménynek, melyet most várhattak.

Az alkudozásoknak se volt jobb sikere. A császár egyezkedni kívánt volna a spanyol cortessel, de küldötteinek könnyen életébe kerül, ha csak be is vallják küldetésüket. A császárné által ismételve megkísértette az apa szívét megnyerni, de a Prágában oly jó akaratú, Frankfurtban annyira higgadt Ausztria Chatillonban valamennyi cabinetnél eltökéltebb volt csak oly feltételek alatt egyezkedni, melyeket Napoleon el nem fogadhat. És így a népek ellen kezdett esztelen vállalat azzal végződött, hogy minden Napoleon ellen fordult. Pozsonyban azt hitte, hogy Európát megtörte, ez pedig a természetes ellenhatás törvénye szerint Chaumontban egy félszázadra állította vissza politikai egységét a császárság és Franciaország ellen.

A nehézségek akként halmozódtak minden oldalról, hogy Napoleon kénytelen volt a nemzetből s a hadseregtől lehetetlenségeket követelni. „Gyermekek,” szolt a sima arcú újonczokhoz — „kövessétek a régi testőrsereg (vielle garde) példáját.” Mig a serdülőktől ekként érettséget, az öregektől az ifjú kor lelkesedését kívánta, és oly szenvedélyeket, melyek többé nem léteztek. Tantoríthatatlan ragaszkodást, bizalmat keresett, de nem talált, s igazán szólva nem is találhatott.

Nem sokára oly végtelen lön az elhagyottság, milyen volt tévedése, s Fontainebleau üres termeiben, melyek már csak egynéhány hátramaradt szolga kopogásait viszhangozták, látni lehete hová sülyedt le a világ hajdani urának hatalma.

A roppant mélység, mely a császárt és Franciaországot egymástól elválasztá, szemlátomást növekedett. Hazafüi lelkesedésre felhívó szava elhangzott a hazában, s még csak néhány senatornál talált viszhangra, kiket inkább nyugtalanított saját sorsuk mint a császáré. A császári tanács újonczozást rendelt, s az újonczok az egész területen mindenütt megszöktek; a rolhiérei és arcis-sur-aubei véres harc után a császár fővárosának Saragossa példáját ajánlotta követésül, Páris pedig feleletül kíváncsian nyitott fület a pártok sugdosódásainak. Mit is tehetett volna egyebet, még akkor is, ha kedve lett volna, mint nem volt, folytatni a lehetetlenné vált ellentállást, mi most egyedüli alapja lett a császár leendő hadjáratának. Párisnak katonai parancsnoka József király volt, védői a nemzetörség és munkások, kiknek háromnegyedrészt a fegyver hiány miatt nem lehetett felszerelni; végre hogy mit tarthatott maga császár azon nép szelleméről, a melynek ellentállást s útezai harcot ajánlott, kitünik abból, hogy a császárnét fiával együtt kiharancsolta városból, s a kormány székhelyét a Loiron átköltöztette. Végtére, e szomorú dráma utolsó felében, azon sajátóságos elhatározást tette, hogy személyesen a határszélekre megy, ott összevon az erősegekben feledett százezer embert, s ezeknek élén visszajö segítni a párisiakat barricádjaik mögött, vagy megtorlani, ha elesetek. Mindez nem volt egyéb mint egy kétségbeesett lázas képzelődése, ki azt hitte, hogy kedvéért Páris útezám a harcot tovább fogják nyújtani, s hitte akkor, midön a közvélemény oda volt érlevve, hogy közönye által a császárságot elejtse s a restauratiót lehetségessé tegye. Így végződött be a nagy ember pályája, melyen dicsőséggel haladt valameddig Franciaországot képviselte, s hanyatlani kezdett azonnal, mihelyt megszűnt együtt érezni gondolni nemzetével.

J. F.

BEVÖLKERUNG DER OESTERR. MONARCHIE IN IHREN WICHTIGEN
MOMENTEN STATISTISCH DARGESTELLT. Gotha, 1860. —

Von Dr. A. Ficker.

Az irodalom minden ágában különböző időkben különböző előadási módszerek és tárgyalási formák válnak divatosokká, míg a divat szérszéles folyamában a pillanatnyi izlésnek inkább megfelelő módszer háttérbe nem szorítja, a melyet előbb köztetszés fogadott. A statistikai adatok rendszeres összeállítására majd a magyarázó szöveg, majd a magyarázást mellözö rideg számanyelv, majd az e két előadási módot helyettesítő ábra tartatott a legjobb módnak, s legezészerűbb eszköznek a statistikai ösmeretek terjesztésére. Legújabban a

statistikusok egy része az ábrázolási módszer felé látszik hajlani; mely törekvésben elősegíti őket egyfelől a szemléleti tanítási módszernek a tudományok összes terén megkedveltetése, s a metszésben, az ábrák kiállításában tett nagy műtani előhaladás.

A tudomány a köz divattal addig nem száll szembe, míg ferde irányánál fogva veszélylyel nem fenyegeti a tudomány komolyabb érdekeit: de ha a divatos külalak miatt a tudományosság szenved s az igazság ösvényéről félvezettetünk: nem szabad engednünk, hogy a köz divatnak hódoló dilettantismus erőt vegyen a valódi tudományon.

A szemléleti módszernek a statistika terén alkalmazása több tekintetben hasznosnak mondható; a társadalmi és államélet némely viszonyait ez úton könnyebben szembetűnőkké lehet tenni. De ha a rajzok oly tényezők feltűntetésére használatnak, melyek szellemiségüknél fogva képiratilag fel nem deríthetők; vagy ha e módszer az általa előterjeszhető tárgyak előadására oly formán alkalmaztatik, hogy a rajz csinosága mintegy megvesztegetésül szolgáljon a hamis színben bemutatott adatok elpalástolására; avagy végre ha ez úton életfontosságú dolgok játszi modorban és sajnos felületességgel közölhetnek: akkor az igazság érdekében határozottan rosszalni kell az ily szemfényvesztést vagy a tudomány komolyabb természetével meg nem egyeztethető gyermekjátékot.

A mű, mely e czikk tárgya, s a mely az ausztriai birodalom népesedési viszonyait nagy részint térképileg törekszik ösmertetni, Perthes híres műintézetéből került ki. Elég kezesség a térképek műtani becsé iránt. De éppen e csinos volta a mesterileg metszett térképeknek az, a mi első pillanatra megvesztegetőleg hat a szemlélőre, oly állítások szép takarójául szolgálván, melyek nem állják ki a tudomány bírálatát. A tetsző kiállításnak tulajdonítjuk leginkább, hogy e mű a német sajtó részéről oly kedvezőleg fogadtatott, nem tartván szükségesnek a beltartalom kritikai vizsgálatát. Mi kötelességünknek tartjuk a német sajtót figyelmeztetni, hogy a műtani ügyességnek a tudomány és igazság érdekei ellenében szerez diadalt.

Már a rajzok, a térképek zsebkönyvi, kicsiny alakja is lehetlenné teszi, hogy a népesedési viszonyok ily keskeny rámába szorítva, kellő hűséggel tüntetessenek fel. Ha elnézéssel lehetnénk is a két első térkép iránt, melyen a viszonylagos népesség sűrűsége s a nem-különbségi viszonyok vannak felmutatva, habár ebben is kevésbé találhatók fel a különféle vidékek igen eltérő árnyéklatai: határozottan kárhoztatnunk kell a nemzetiségi viszonyok ábrázolására szánt öt térképet, melyek leginkább találkoztak a német lapok tetszésével. E térképek a valóság rovására oly önkényt fejtenek ki, melyet a gyakorlati élet meghazudtol és kinevet. Az eljárás ezeknek kivitelében oly tudománytalan, hogy az az egész mű értékét lerontja s gyakorlati hasznát semmivé teszi.

Az aránylatok fokozata, mely az egész rajzolatnak alapjául van véve, merőben önkényes, mert nem egyenlő lépcsőzésre van fektetve, s majd 90, majd 99 százalékig emelkedik; továbbá fölülte határozatlan,

mert nem kevesebb, mint 30 foknyi ingadozásnak enged tért, mely körülmény egy maga végkép meghiúsítja e térképek használhatóságát. Mily merész, minden szabatossgot kizáró eljárás állítani, hogy a lakosságnak több mint öt, vagy több mint 10, 20 vagy 50 százaléka e vagy ama nemzetiséghez szít. Minő statistikai nyelv ez! Hol itt a statistikai szabatossg? Nem kell épen a matematikai iskola hiveinek lennünk, hogy az ily határozatlanság ellen ünnepélyesen tiltakozzunk. Ám lássuk egykét példában ez eljárás életrealóságát! A színezett térképek szerint Baranya megye lakosságának több mint 20 százaléka német, több mint 10 százaléka szerb vagy horvát s több 20 százaléknál magyar ajkú. Hát a többi nép miféle nemzetiséghez tartozik? Miféle ajkú Baranya népességének csaknem fele része? Számokban kifejezve lenne Baranya megyének több mint 52,458 német lakója, több mint 26,229 horvát és szerb lakója, s több mint 52,458 magyarja, holott már 1848 előtt 132,486 lélekre tették a baranyai magyarság szómát. De az elfogadott fokozat szerint tulajdonkép Baranya ethnographiai térképe következő volna: több mint 20% német ajkú tehát 52,458—131,145, több mint 10% horvát vagy szerb tehát 25,229—52,458, több mint 20% magyar tehát 52,458—131,145. Azonban, melyik nemzetiségnél áll be a maximum, melyiknél a minimum? Ha mindenütt a minimumot vesszszük, az egész baranyai népesség 131,145 főre olvad le; ha a maximumot vesszszük, 314,748 főre emelkedik, holott az utolsó összeírás szerint 262,290 lélekből áll. Micsoda gyakorlati hasznót hajtának tehát a térképek, ha azokból csak annyit tudunk meg, hogy például Baranyában 52 de 131 ezer német vagy magyar ajkú lakos is lehet. Mennyivel jobb az ily adat a múlt századbeli statistikai terminológiánál, a „roppant“, „tömérdek“, „sok“, „meglehetős számú“ s más hasonló kifejezéseknél?

Vegyünk más példát!

Szatmár megyében, Ficker úr térképei szerint, több mint 5% német, több mint 1% tót, több mint 5% ruthén és több mint 20% oláh és magyar lakik. Itt csak azt a kérdés: hát a többi, 49 százalék minő nemzetiséghez tartozik? S melyik népiségre mifélele osztalék esik ezen jelentékeny maradékból? Számokban kifejezve volna Szatmár megyében 12,450—24,900 német, 2490—12,450 tót, 12,450—24,900 orosz, 49,800—124,500 oláh s ugyanennyi magyar. Melyik nemzetiségre áll itt a maximum, melyikre a minimum? s hol van mind egyiknél a megállapodás? Nem zavarja-e meg az ily határozatlanság még inkább a különben is eléggé zavart ethnographi képet?

A román nyelvvidék oly mélyen behatol e térképeken az ősmagyarország törzslakhelyébe, a Tisza vidékére, hogy előcsapatjai Szolnok közelében foglalnak állomást, s Békés-Csanád népességének több mint 10 százaléka oláhnak színeztetik, úgyhogy az elfogadott skála csodálatos ruganyosságánál fogva Békés-Csanádban több mint 29,974 sőt 59,948 oláh is lakhatik! Nem irígylendő hűségű tolmácsa az ethnographiai viszonyoknak.

A minimum sehhol sem marad annyira a való mögött, mint épen a magyar ajkúaknál. Míg a többi nyelvbelieknél az elfogadott minimum gyakran tetemesen felül emelkedik a valóságon : a magyarságnak mindenütt a lehető legszerényebb százalékarány jut osztályrészül, úgyhogy félreismerhetlen Ficker térképeinek azon egyik iránya, hogy a magyarság vidékét a mennyire csak lehet megszorítsa, s a kézzel fogható valót-lanságokat szépen színezett fekvő vagy álló vagy kockázott vonalokba burkolja. Nem különös fölfedezés-e például, hogy Somogy megyének a német elemből oly bőven kijut, s a népesség több mint 5 százaléka németnek van festve, mely szerint Somogynak 12,599—25,198 lakosa tiszta német!? Holott a régibb legkevesebbé sem pártos adatok szerint legfőlebb 8900 német lakos vétetett föl azon megyében ; s mennyire haladott elő azóta a nemzetiségi átolvadás műfolyama? Máramarosban viszont csak öt százalék magyarságot tüntet föl térképünk.

De mennyire hüvek Ficker úr térképeinek adatai, legjobban kitetszik onnan, ha az azokban felállított százalék-arányok szerinti adatokat a régiebb sőt az újabb (185%-ki összeirási) hivatalos adatokkal is egybevetjük. Mi e végre az udvari és állami kézi-könyvben foglalt s a magyar elemnek távolról sem kedvező adatokat állítjuk egybe Ficker térképeinek adataival. M a g y a r a j k ú lakos volna :

	Ficker szerint :	Hivatal. adatok szerint :	Rég.adatok szerint :
Veszprém megyében több mint :	94,602	146,294	172,068
Sz.-Fehérmegyében	90,707	131,506	154,767
Tolna megyében	107,940	124,615	132,480
Baranya megyében	52,458	119,953	132,284
Zala megyében	180,308	201,036	221,126
Szatmár megyében	49,800	101,610	145,162
Szabolcs megyében	73,124	115,957	186,271

Napjainkban, midőn a nemzetiségi és nyelvügy a politikai életben oly hatalmas tényezők, épen nem közönbös dolog, ha tetszetős alakú és csinos kiállítású térképek alakjában ily kézzel fogható valót-lanságok tállatnak a külmáz után kapkodó közönség elé. Nem egyébre valók e térképek, csupán hogy a nemzetiségi ügyünk körül uralkodó balvéleményeket még inkább megerősítsék, sőt újakkal növeljék. De sajnos, hogy az ily téves adatok megczáfolásában csak a mindennapi tapasztaláson alapuló tudatunkra, vagy a múltból fenlevő s elleneink által valótlanoknak hirdetett adatokra hivatkozhatunk, s nem a legújabb korbéli, hazai kútfőkből merített, elvitázhatlan érvi statistikai adatokra. Komolyan int e körülmény, hogy e hézagot a magunk emberségéből pótolni s a valónak teljesen megfelelő ethnographiai térképet kiállítani törekedjünk ! A M. Tud. Akademia statisti-

kai bizottságtól várjuk ezt főleg, azon reményben, hogy e nehéz ugyan, de nem épen megoldathatlan feladatot teendői között első helyre tűzendő, s e nagyfontosságú ügy szerencsés megoldására minden hazafi készséges hozzájárulásával fog találkozni.

SZIGETI ALBUM. MDCCCLX. Kiadták Szilágyi István, a szigeti h. h. gimnázium igazgatója stb., és P. Szathmáry Károly. Pest. Ráth Mór bizománya.

A ki nem fizetett elő az albumra, siessen megvenni. Nem csupán a jó czél iránti tekintetből mondjuk ezt. Ajánlására elég lenne csupán íróinak névsorát iktatnunk ide. A divatlapokra hagyjuk a szintén becses szépirodalmi rész ismertetését; mi csupán annyit emelünk ki e helyen, hogy a nevezett album által történeti irodalmunk is becses adalékkal gyarapúlt. Ilyen történelmi czikkek: Váradi Gábortól „Sziget ismertetése;“ id. gróf Teleki Domokostól „Erdély fegyveres erejének történeti vázlata;“ gróf Mikó Imrétől „Az erdélyi nemzeti fejedelmek beigtatása;“ Szilágyi Sándortól: „Gróf Bethlen Kata;“ és Szilágyi Istvántól „Az utolsó tá-
tárjárás.“

IRÁNYESZMÉK.

V.

A TÖRTÉNETI ALAPOK MEGŐRZÉSE.

A mik az élőfa gyökerei és ágai, s a föld és légkörny egymásra, azok a történeti alapok a nemzetekre nézve. Átültetni akarni a kinőtt fát régi helyéről annyi, mint létét kockáztatni. Elfeledni a nemzetnek ősei hagyományait, fejlődésében elődei bölcs alkotásait alapúl meg nem tartani annyi, mint sorsát kérdés, sőt kétség tárgyává tenni, mintha a földet lábai alatt maga ingatná meg.

Sokszor hallottam, hogy szónokaink s íróink emlegették a történeti alapokat; de hogy mik azok — szabatosan előadva nem láttam. S bár én ma sokkal kevesebbé tehetem, mégis szükségesnek tartom legalább a megkisérlést, hogy legyen az közgondolkodás tárgyává, hogy a nemzet azt egész értékében fogja fel; mert meg vagyok győződve, hogy csak úgy vergődik ki egykor a jelen bajaiból, ha pedig ellöki magától, ha igazi értékét fel nem fogja, vagy épen más térre lép, akkor menthetlenül el van veszve.

Anthaeusról azt tartja a rege, hogy ellenének a földről fel kellett emelnie, ha őt legyőzni akarta, mert míg lábai a földet érinték, legyőzhetlen volt. Ily erődő föld ránk nézve a történeti alapok. S a legelső épen maga a h a z a i f ö l d. Egy nép akkor lesz önálló nemzetcsaláddá, midőn maga számára külön földet és hazát szerez, és annak szükséges politikai és közmiveltségi intéz-

ményeket adván, egységes állammá teszi, s mint ilyet saját nevében nevezi el. A mint azt megsonkítatni engedi vagy kezeiből kibocsátja, lassanként gyöngül, létalapja meging, ahhoz való jözeime erejét elveszti, míg utóljára lenni egészen megszűnik. Ezt nem csak a nemzetek és országok, de a nemzetségek történetei is bizonyítják, bizonyítja legközelebről számos magyar hírneves nemzetségnek már ma csak a könyvekben és történetekben élő emlékezete. Terjedelmes birtokú, egykor virágzott nemzetségek gyöngültek és enyésztek el azon okból, hogy birtokaikat eladogatták vagy elidegenítették. A birodalmak önállóságát is részeik épsége föltételezi; — megszaggatásuk : meggyöngítésök. Példa rá elég van a régibb idők történeteiben; újabban Lengyel- és Törökország. A mily hálás szívvel emlegeti a maradék ezer évig a honszerző ősök érdemeit s vitéli dicsőségét : oly átokteljesen nehezül a késő kor kárhóztató véleménye azokra, kik a hon földét könnyelműség, fényűzés, jövedelmeikkel arányban nem álló költés által elpazarolják. E bűnösség tetőpontját éri akkor, midőn az így elpazarolt birtokok nem rokon kezekre jutnak, a mi, vegyes népeességű országokban oly sok-életű fegyver, mely mindenfelé csak sebet vág, olyat, mely az életet pusztítja, a nélkül, hogy bármi jót eszközölné. Minélfogva én más szerencsétlenségeink közt szinte legfájóbb szívvel nézem a magyar birtokoknak naponként sűrűbben előforduló elidegenítését, és gyakran olyak kezére jutását, kiknek nemzeti geniuszok az üzérkedés, s nem a hantok és barázdák türelmes forgatása, és a kik nem e földnek levén szülötti, lehetlen, hogy azt édes anyjokként szeressék. Midőn egy vagy más vagyonos úr birtokait eladja, úgy jó nekem, mintha a magyar haza földabroszából egy-egy szép darabot váгна le; mintha koronánkból megannyi drága követ venne ki és dobná el; úgy nézem, mintha a forrón szeretett hazának ugyanannyi vérerét nyitná fel. Sajnálandó haza! Szánandó, sirban nyugvó ősök! Beh méltatlanokra szálla szent örökségtök — annyi munka gyümölcse, oly sok veríték és kiontott vér megérdemlett bére! Ezek rontják meg igazában a hazát; nem gondolják meg, hogy a míg mások nagy-szerű szolgálattal s évek hosszú során kitartó szorgalommal és nélkülözésekkel szerzik vagyonaikat, ők ahhoz a világon legkönnyebb úton jutottak — eldödeiktől örökölték, s hogy birtokaikkal együtt a köz hazát és saját családjokat illetőleg egyszers-

mind szoros kötelességeket is örököltek, melyeknek teljesíthetése nagy részint vagyonságuktól, tehát birtokaik megtartásától és helyes gondozásától van föltételezve. Azt gondolják talán ezek, hogy a birtokszerzésnek hajdani módjai, midőn a mongol, török és tatárdúlások, a sajói, mohácsi vérnepok pusztításai csaknem mértföldekre üressé tették az országot, lakatlanokká annak határait, ismét előkerülnek. Uratlan birtok sincs többé a hazában, s a mit ma két kéz és egy fő emberséges úton szerezhet, nem megy milliókra, mérföldnyi birtokterjedelemre. Ezért jönnek kétszeres beszámítás alá azok, kiknek a sors sokat adott, hogy azzal sok jót telessenek, s ők azt gondatlanul elpazarolják.

Ha a lefolyt idők ős korára visszatekintek, egy szikrát sem irtózom czélszerűnek és bölcsnek vallani őseink amaz intézményeit, melyek szerint magyarvérrel szerzett földet azoknak, kiknek a közös szerzésben vagy megtartásban vérök nem omlott, eladni nem lehetett. Ez, akkor, a végre, hogy a magyar nemzet Pannonián meggyökerezék és magának hazát alkosson, föltétlenül szükséges volt. De másfelől távol legyen tőlem, kárhoztató szót emelni nemzetünk azon szintűgy bölcs, igazságos és nagylelkű tette ellen is, hogy e kizáró birtoklási jogot a múlt tized végén ön jószántából, a nemzeti erő sokszorozása, s nagyobb jóllét eszközése végett, e haza minden lakóira kiterjesztette: ezel a kor szabadabb szellemének, vele egy hazáju és sorsu testvéreinek, s magában a szabad földműves népben egy a korábbinál sokkal szélesebb körre kiterjedt műveltség igényeinek tartozott. De igen is panaszt emelek azon könnyelmű felfogás ellen, mely szerint birtokosaink egyrésze földbirtokát szerfölött kevésre becsüli, mostoha módon kezelteti, s nem egy ide- s tova egészen elvesztegeti. Hogy ma már törvény gátoljon egy vagy más népfajt a birtokszerzésben, annak kívánása szűkkeblőség, ilyesmi távol van tőlem; de hogy a magyar földbirtokost a hazaszeretet, fajhűség és nemzeti kegyeletök erkölcsi törvénye a birtokvesztegetéstől eltartóztassa, joggal kívánható.

S ne tudnánk-e mi ez ellen sem együtt, sem külön semmit tenni? Ne birna-e a magyar értelmiség erkölcsi ereje és tekintélye ez árnak bár csak egy szalmaszálacsokát gátul vetni? A mint a magyar törvényhozás két nagy időben meg tudta tenni, a mivel annyi parancsoló érdekeknek tartozott, s a mi a nemzetet válságos

bajok után még válságosabb eseményektől mentette meg : úgy mi a mostani időben, midőn mindenki átlátja, hogy csak a földbirtoknak kezeink közt túlnyomó kiterjedésben megtartása tartja meg a magyar hazát továbbra is a magyarnál, — ugyan, kérdelek birtokostársim ! most nem lennénk-e képesek a mentő csónakot megtalálni, s ha igen, nem lenne-e elég lelki erők és életösztönünk, annak evező lapátját önmegmentésünk végett kezeinkbe ragadni ? Nem tudnók-e véghez vinni, hogy a bennünk levő erkölcsi erő és nemzeti életrevalóság által magunkat az eleséstől hármadszor is megóvjuk ?

Mindez egyedül attól függ : van-e még bennünk őseink nemes véréből vagy egy csepp, azon vérből, mely e hon szerzésekor patakként omlott, s mely azt eddig megvédni bírta ? Azon vérből, mely irtóznunk ösztönöz azon állapottól, hogy valaha szolganéppé aljasodjunk, hogy mint koldus és sehonnai, mások ajtajáról, alalmaznából éljünk ? Ha van, akkor birtokainkat nem vesztegetjük el ; ha pedig nincs, urbérkárpotlási papíraink maholnap hol fél, hol kétharmadrész értékben elkelnek, a magyar föld kapzsira hányatása folyvást tartand, s így sirunkat önmagunk megásván, lassu nemzeti sorvadás fog minket abba betemetni.

A magyar földbirtokos — a nagyobb számot véve — magasb polgári és katonai hivatalok jövedelmeiből, miket most nem visel, tudománya után, mit kereset tárgyává tenni kevés kivétellel á tall, ipar, kereskedés és üzérletekből, mik ismét szokatlanok közöttünk, nem gyarapítja vagyónát, jószáguk bérén kívül kevesen vesznek egy-két nemesb üzletből némi hasznot, s ez is kevesebb, mint a mennyire szüksége van, mert természetményének ára csekély, az adó pedig kiváltképen nyomasztólag hat a földbirtokra : ő tehát birtokot nem szerez, sőt sok közülök folyvást adogatja el, vagy váltóadósságokkal terheli . . . A mint Saturnusról mondja a pogány hitrege, hogy fiait megette : a mi magyarjaink jelene is elnyeli a jövendőt, az apák a fiak és unokák jóllét-alapját aláásásák. A birtokeladás honszerte szünetlenül foly, s a vásárlók háromnegyede magyar kézből ki s nem azokba viszi a magyar földet. Ez idővel egy nagy statistico-politikai liquidatiót von maga után : kimutatandják vagyónainkat és terheinket — mert hiszen ez erőviszonyt az érdekeltek most is igen jól tudják — s ha az utólsó nagyobb lesz az elsőnél, s a magyarság földbirtok-területe kisebb

a többi népek birtokösszegénél, nem megingott-e lábunk alatt a föld, nem felemelt Anthaeussá lett-e nemzetünk, nem történeti alapjaink legbiztosabbika porlott-e szét? Hazámfiak! ne siettesstük e baljóslatu idők bekövetkezését.

Második alapot képezik a közintézmények. A mint a honszerző népek új hazájok határirra saját nevöket fegyverökkel írják, és saját földüknek vérrel keresztelik el: úgy arra saját nemzeti bélyegöket közintézményeikben nyomják. Mint oszlik el a föld, min alapül és minö törvényrendet követ a birtoklás, miképen igazgatja magát a nép, mily honvédelmi, igazság-szolgáltatási és vallásos törvényei vannak stb.? Ez itt a kérdés! A nemzeti egyéniséget főként ezek határozzák el. Mind ez szükséges, hogy az alkotó nemzet belsőjének hü ki fejezése legyen . . . s a mely nemzetnél nincs úgy, ott csak árnya van a nemzeti életnek. Bár e tekintetben nekünk is van bajunk: mindazáltal tölünk függ az azok iránti kegyeletet és rakaszkodást kebleinkben megörizni, s ezeknek hatása alatt a tudomány és művészet, irodalom és egyesületi munkásság, családi és társadalmi, vallásos és nevelési téreken sok jót lehet eszközölnünk, csakhogy ne hiányozzék kötelességeink eleven érzete, ne a közjószeretetet.

A hon politikai intézményei és azok között, a miknek a mi külön javunk eszközlése végett megalkotása csak mitölünk függ, az a különbség van, hogy a törvény rendel, parancsol, sőt büntetéssel kényszerít — s az eredménynek meg kell lenni! A miéinknél ellenben egyedül a jó iránti hajlam, a hazaszeretetet, a közügyeknek gyámolítási vágya szóval: szabad ön elhatározás és önkéntesség elve szolgál alapül: ha be nem látják és nem teljesítik a honfiak azt, a mi javunkra van, senki nem kényszeríti, és a jó csak félig történik meg, vagy már csirájában elfojtatik. Azon téren, hol a mi honszeretetünk s nemesb ösztöneink munkatért és kielégítést találnak, nincs parancsnak helye — itt egyedül erkölcsi indokok alapján, önjószántunkból kell, hogy mindazt megtegyük, a mivel nemzeti érdekeinknek tartozunk.

De egy kedvezö különbség van ama munkásság és kötelességteljesítés között, melyet a polgári törvények gyámolítanak, és a miéink közt, az t. i. hogy a míg a törvények által parancsolt tettek nagysága, jótékony hatásuk tartama és sikere magával a törvény népszerűségével van arányban, s az azt végrehajtók is

csak az eléjük szabott határig mennek : addig a mi csekélynek látszó, de honfiaink nemesb természetének életmunkásságától feltételezett törekvéseinknek belértékét és jövődjé hatását megmérni emberi ész alig bírja. Itt a parányi magból sokszor lesz óriási élőfa, egy életre való eszméből megvihatlan szellemi kővár ; e felett a lélek képessége, önbizalma és jóra való ösztöne is folyvást növekedik, s a gyarló emberi erő gyakran maga magát felülhaladja.

A történelem azt mutatja, hogy a emberiség diszére és boldogságára az emberi szellem tiszta önkénytelenségből származott művei tettek annyit, mint azok, a melyek politikai intézmények gyümölcsei, s melyeket törvény szigora eszközölt. Anglia, Amerika és Belgium ellenkezőt látszanak ugyan bizonyítani ; szokás, hogy ez országokban mindent a politikai intézményeknek tulajdonítsanak, és pedig valamennyinek gazdasági és gyáripara, kereskedése, köznevelése és tudományossága kétségkívül nagyobb részben egyesületi munkásság, önkéntes hazafiság műve, s hogy többet ne említsek, Anglia indiai birtokát nem az indiai kereskedési egyesület által szerezte-e ? S tekintélyes angol író után mondom, hogy a szigetkirályság negyvenen feljül álló köznöveldéje közül alig van három, melyet nem magánosok, vagy erkölcsi társulatok buzgalma alapított. De hogy ömagaunk életéből is hozzak fel példát : vajjon Magyarországnak az Akadémia, dunai gőzhajózás, lánczhid, vasútak, gazdasági egyesületek stb. : nem elég javára és dicsőségére voltak-e eddig is és lesznek még azután ? S pedig ezeket sem a közigazgatás, de egyesületi buzgóság állította elő. Tanuljunk innét, bárminő viszonyok között is az adott téreken munkálkodni. A mindenható megadja annak sikerét.

Mindezekkel én nem azt akarom mondani, hogy mindvégig az itt nélnél maradjunk, és az ott áig jutni ne igyekezzünk, nem azt, hogy a „m a-“nál távolabb időkre, a jelen birtokánál többre, a meglevőnél jobbra ne vágyjunk, hanem csupán azt, hogy azon viszonyok között is, melyek közt vagyunk, a lehető legtöbb jót eszközöljük, nagyokat és maradandó becsüeket alkossunk, elménk erejét, szívünk magas érzelmeit tanúsító emlékeket állítsunk, s mindenre, a mi hatáskörünkben esik, nemzeti érzésünk és gondolkodásmódunk bélyegét nyomni igyekezzünk. Mert erősen meg vagyok győződve

arról, hogy ha mi a nemzeti cselekvőség fényesebb és gyorsabb sikert ígérő téerein nem munkálkodhatván, sehol sem munkálkodunk, sorsunkat egészen nem intézhetvén azt merőben másra bizzuk, ha a közdolgozók intézésébe be nem folyhatván, elhanyagoljuk egyszersmind más kötelességeinket is: ha gyermekeinket magyartalanul neveljük, az önkormányzás némi árnyát egyesületi és vallásos életünkben fen nem tartjuk. stb. szóval: létünket, avagy csak egy közhasznú tett, egy tudományos vagy művészeti nagy emlék által is; jövődő századokra kiterjeszteni nem igyekezünk, ekkor minket nem az idők fordulata, nem a politikai viszonyok rontanak meg, hanem saját elköresosulásunk.

Egy államgépezetnek testét kétségkívül a polgári intézmények képezik, a nemes részt azonban a nép szellemi és erkölcsi ereje alkotja. Avagy ki szab határt a lélek szabad röptének, a szív jó indulatának? Nem eszközölhetünk-e azok által bölcsen és meggondolva tömérdek szépet és jót, nem munkálhatjuk-e a haza dicsőségét? Házunknál házi Isteneinknek áldozhatunk, tanintézeteinkben az ifjú nemzedék lelkét, s ezzel a jövő kulcsát tarthatjuk kezeink közt, egyesületi életünk gyakorló-iskolája lehet az önkormányzásnak, az egyesületi munkásság lehető nagy száma kiterjesztve pótléka lehet a politikai cselekvőségnek. . . . Legyen azért áldás a Pázmánok és Bethlenek, a Festeticsek és Széchenyiek emlékezetén, kik hazánkban ily czélu intézeteket alapítottak! Ők messze beláttak a jövőbe akkor, midőn a nemzetnek úgyszólván lelkét igyekeztek a tudomány emlékei által Hunnia földébe betültetni, hogy az az ismeretek csatornáin egyszersmind a nép milliói közé is kiterjedvén, nemzet és haza, tudomány és közmiveltetés örökre kiirthatlanná legyen. A jó Isten megáldandja ma is azon filléreket, melyeket ily czélokra gyűjt össze a hazafiúi jó akarat és lelkesedés. Minden virágzó tanoda, valamennyi díszes templom, minden művészeti és tudományos csarnok, a festő és író remeklése, az ihletett dalnok éneke, egy-egy az ó korra emlékeztető kastély, vagyonos és szépfalu s rendezett gazdaság, melyet magyar pénz, ész és buzgóság állított elő, mutatni fogják századok során a magyar ész teremő erejét, megőrizendi lábaink alatt a földet; környezetünkben a nemzeti léget, melyben egyedül élhet meg jóra való magyar.

A történeti alapokat teszük továbbá: a

nemzeti szokások és erkölcsök, történeti hagyományok és ünnepek, nyelv, zene, táncz és öltözet.

Ha egy népfaj vagy izlés és szellemnélküli, vagy elnyomva és szolgaságban él: rendszeren a szomszédok és a felette uralkodó nép szokásait s erkölceit veszi át; de ha Istentől képességekkel van felruházva, ha önmunkás szellemmel bír, az idők során magának nem csak politikai és társadalmi életet, hanem egyszersmind geniuszához illő szokásokat és nemzeti erkölcsöket teremt.

Hogy a magyar nemzet az utolsók közé tartozik, kétségbe vonhatlan; vett ugyan ő is át szomszédaitól vallásos és polgári szokásokat, de azokat saját természetével és a magáéival egészen azonosította, geniuszához idomította. A magyar ősi erkölcsök és szokások: a vallásosság rajongás nélkül, az egyházi és nemzeti ünnepek megtartása, hazaszeretet és hű nemzeti érzés, király, törvény, szülők és vének tisztelete, jó embereinkre bizonyos napokon megemlékezés, vendégszeretet, könyörületesség, nagylelkűség a legyőzöttek, megbocsátási készség a megsértők irányában, önbecsérzet, dölly nélküli büszkeség, szabadságszeretet. stb. Míg ezeket tiszteljük s maradékainkra is átültetjük, addig magyarok leszünk; mihelyt elfeledjük, vége lesz nemzeti egyéniségünk főbb és szebb ismertető bélyegének, mit másokba felolvadás fog követni.

Ugyanez áll nemzeti hagyományainkról és ünnepeinkről; legyenek azok gyászra vagy öröme emlékeztető napok. Ezeket is kötelesség megőriznünk, nehogy az idő elmossa emléköket s a jelen örvénybe merítse a múltat.

Jellemünk legismertetőbb s eredetibb^o bélyegei azonban a nyelv, öltözet, dal, zene és táncz.

A nyelv a nemzet önálló lelki munkásságának eszköze, zenéje és táncza kedélyalkatának, érzületének kifejezése, öltözete azon alak, melyben egyéni jelleme, úgyszólván látható lesz, mely más nemzetektől való különbözését bevégzetté teszi. Hitvány származású, miveletlen népnek dúrva, faragatlan a nyelve, kölcsönzött vagy művészietlen a zenéje és táncza, toldott-foldott öltözete. A miénket ilyennek senki sem mondta, sőt magasztalólag szólnak róla mindenütt. Ez azt mutatja, hogy őseink eredeti, jóra és szépre képes s ennél fogva végtelenül polgárosítható népfaj voltak: oly nemes példánya az emberiség és családainak, mely

maga alkotván magának kül- és bellétezési és nyilatkozási idomait, s azokat idővel tökéletesítvén, méltó arra, hogy azok, t. i. mind nyelve és öltözete, mind zenéje és táncza ne csak önfiai és leányai, de mások által is becsülve legyenek, fentartassanak. Kár volna az emberiségre nézve, ha annak fejlődése, eszmék által gazdagítása e szép, tán valamennyi társainál szebb keleti nyelven is nem folytattatnék. A magyar dal, zene, táncz és ruha alakjainak és idomainak elpusztulásaival a világ egy kedves látmányt, a széptan megannyi szépségi tárgyait veszítné el.

Kérdem már most: mefontolta-e e külön véve csekélységeknek látszó, de együtt a nemzeti egyéniség és önállóság elvét kifejező külsőségek mélyebb jelentőségét az, a ki ezekről csak fitymálólólag beszél, s mint magyar elútasítja magától? Avagy végelemzésileg nem a gyökeréig mennek-e mindezek a nemzeti életnek? Én úgy vélem, hogy addig, s azt merem állítani, hogy a ki a nemzetiségnek ezen külformáit megveti, az maga a nemzet iránt sem viseltetik szeretettel. . . . Nyelv, zene, táncz és öltözet: a hazai égaly és nemzeti szellem közös alkotása; eltalálja ez ösztönszerűleg a mi valamely haza fiainak való, vagy elsajátítja azt, a mi természetes és viszonyaihoz illik, nem várván, túrvén erőszakolást; ellenben a mitől vére és természete irtózik, annak nincs, s míg vére ép lesz, nem is lehet soha nála és közötté tartós fenmaradása. És ez így van rendén. A mi tulajdona és sajátja, az legdrágábbja az egyénnek: annak kell lenni, a mi a nemzeté is. Csak gyöngé, öntehetetlen kapdos a másé után. Mennyit vesztett a magyar nemzet a múlt század közepén azzal, hogy főrangú a hazai nyelvet, zenét, tánczot, öltözetet házaikból kiküszöbölték! Szinte félszázada már, mióta azok, a kik hála Istennek még elég jókor fölbredtek, annak ismét kelendővé tételén folyvást küzdenek! A közelebbi végzetes csapásnak tán azért is meg kellett történni, hogy kivétel nélkül mindenkit, az egész magyar nemzetet, sőt mindazokat, a kik vele egy hazában laknak, hazafiúi közös érdekeiknek megismerésére s polgári kötelességeik teljesítésére ébreszszé! A német nyelv és viselet a XVIII. század közepén németté tette arcunkat, beszédeinket, háziszokásinkat; a francia nyelv és táncz francziává erkölceinket és hajlaminkat: a kettő együtt átalakította úgyszólván egész nézetkörünket, érületünket, lényegünket. A magyar főnemesség egy része magyar csak nevé-

nél és birtokánál fogva vala; jövedelmét, mit a hon földéből húzott, idegen nyelv, zene és táncz tanulására költötte, s a magáét, mi nem kellett volna tanulnia, csak tökéletesítenie, elfelejtette, a nemzeti nyelvet, irodalmat, művészetet magától eltaszítván, az ezeken nyugvó nemzeti műveltség árán nyugoti műveltséget sajátított el, s ezzel a magyar műveltség kifejlődését és diadalát fél-századra visszavetette. . . .

Mindezek oly nem régen és annyira szemünk előtt történtek, hogy csaknem általánosan tudva vannak; a miért lelkiisméretben járó kötelessége, kivált a mostani időkben, minden igaz honfinak a magyar nyelvet, zenét, tánczot és öltözetet, mint oly drága és szent kincsokat, melyek által a földhöz, mint édes hazánkhoz, s a magyar nemzethez, mint szeretetünk szent tárgyához kötöttünk, saját körében megőrizni, ápolni, s minden viszállyokkal daczó erőben fentartani.

A történeti alapok közé számítom még a nemzeti öntudatot és a hon történeteinek ősméretét is.

A nemzeti öntudat az a népeknél, a mi az önérték az egyén-nél: alapja az önállásnak és jellemnek itt, a lételnek és virágzásnak amott. Leginkább láthatni ezt az angolok- és francziáknál, és — talán önámítás nélkül mondhatom — nálunk magyaroknál. Az a fenkölt hang, melyen mindenik nemzet fia honáról és nemzetéről beszél, az a nemes büszkeség, melyet arcuk és magoktartása elárul; azok a nagy és dicső tettek, melyekre nemes tűzőknél fogva képesek, és a melyeknek történeteikben számos példái vannak följegyezve; azon tény, hogy mindenik csak angol, franczia és magyar létére is kevély, a nemzeti öntudat teljes erőben létét, a kifejlődésnek és politikai súlynak most vagy régebb magas fokán állását kétségtelenül tanúsítja. E tudalmat, ha alapja nem ábránd, bizonyára méltán mondhatni a nemzetlét egyik szögletkövének. A mely nemzet cselekedeteiben és életében az öntudatosság nem látszik, vagy azt szeme elől elvesztette — első esetben még csecsemő korát éli, a másodikban közeledik sírjához. A nemzeti öntudat az a népeknél, a mi a csira élete a növényben: míg az épen megvan, él, mihelyt megromlott, pusztulásnak indul; vagy olyan, mint a lélekéberség a tengeri hajósnál: míg ezzel bír, remélheti, hogy partra jut, ha elvesztette, ide-oda hanyatlik a haboktól, s végre is csak a szerencse dolga, ha alá nem merül.

Tudni azt, hogy e hazában nemzetünk századokon, sőt egy évezreden át önállóan és nemzetileg élt, törvényeket alkotott, azt védte és kormányozta, népeinek igazságot szolgáltatott, szóval fentartotta, és benne hatalmas, szabad és boldog volt; tudni, hogy a magyar mind számára, mind nagy és nemes tehetségeinél fogva hivatva van tovább is saját létet élni, saját céljaira önalkotta pályakörben működni; tudni, hogy a mi szép és dicső e haza földén látható, történeteiben olvasható, jobbára magyar kéz és ész munkája; meggyőződve lenni a felől, hogy egy ily jóra való nemzetnek a polgárisodás és jóllét útjáról csak úgy könnyedén letérni, saját célját és rendeltetését eltéveszteni, vagyis természetével ellenkező mással cserélni fel nem lehet; meggyőződve lenni a felől, hogy saját jóra valóságukon, eszükön kívül egy mindenható lénynek szemei öröködnék a népek sorsa fölött, s egyiknek mint a másiknak megvetése és tagadása lenne, tovább is nem haladnunk azon úton és irányban, melyet elénk történeti múltunk és nemzeti jellemünk szab. . . mindezt tudni és érezni, annyit tesz, mint nemzeti öntudattal bírni. S a mely nemzetben ily tisztán él e tudat, s a mely léte föltételének és szükséges voltának ezen emelkedett érzetére jutott, az nem fog elenyészni, annak jövője önkezeiben és biztosítva van. A nemzeti öntudatnak pedig forrása a honfiakban élő nemzeti lélek, mely úgyszólván velök születik, s erősödést és tápot önmagából és a hon történeteinek ismeretéből nyer. Melyikünk nem emlékszik, a midőn gyerekkorunkban katonásdit játszottunk s egyiknek és másiknak más nemzetet kellvén képviselni, mindenikünk magyar kívánt lenni? Melyikünk nem volt tanúja ama lélekemelő jelenéseknek, midőn országgyűléseinken idegenek honfiúsítottak, s az esküt letévén, legelőször magyaroknak szólítottak? Avagy nem általános-e mindnyájunknál, hölgyeinknél, a földműves nép között, katonáinkban bizonyos nemzeti érzés, ragaszkodás fajunkhoz, a hajdankor dicsőségeire örömmel emlékezés, a hon bújában szíves osztakozás, szebb jövőnkbeni hívés? Mi ez, ha nem a nemzeti lélek és öntudat általános fönléte, ébersége, áldásos munkássága?

E tudatnak gazdag táplálékot nyújt a hazai történetek ismerete. Egy feltűnő egyénnek életrajza is érdekes és tanulságos lehet egyéni öntájékozhatás és emberismeret-szerzés szempontjából. Hát egy nemzet története magára a nemzetre nézve? Az

Istenségnek egy szikrája kilobban, s porhüvelyt öltvén magára, megelevenül egyes gyöngé balandóban, mely sokszor mint egy meteor megy keresztül az életen, küzd nemének gyarlóságaival, saját végzetével, nagy eszmékért hevül, üdvös dolgokért fárad, sir és örvend, remél és cselekszik, 60—70 éves pályáját erényekkel jelöli meg a földön, mint a kertész virágokkal az ösvényt, utat nyit az ég felé, s utóljára benn és künn megsebezve, homlokát babérral ékesítve sirba száll, miután öröklővé tette nevét, öröklővé halhatatlan lelkét . . . Ki ne mondana szépnek és figyelemre méltónak egy ily életet?

Hát a midőn száz és ezer nagy lélek, egy egész nemzet millióinak szíve-lelke, akarátja s tettereje, bölcsesége s erényei egyesülten indúlnak élni és halni?! Midőn nem egy korlátolt tehetség tör magának keskeny ösvényt az élet mezején a szellem végtelen országában, hanem ezrek lángesze megmérhetlen pályakört ír le az idők ürében, egy évezrednek rájáratát töltvén be dicső munkáival, véres küzdelmével, olykor az egész emberiségre nézve hasznos életével? Midőn egy nemzetnek életrajzáról van szó, melynek fontos európai hivatása, létközokázató változásokban bővelkődő élete, számos nagy fia s dicső korszakai voltak; melyet merész geniusza most járatlan és veszélyes úton dicsőség felé, majd síma vert ösvényen önvesztének örvényébe vitt, mely nagy eseményeken ment át, gyakran elesett, s a fiaiban élő nemzeti lélek újból és mindig fölemelte, ismét a küzdés és dicsőség útjára visszavitte — egy ily nemzet történetei nem bírnának-e semmi vonzerővel? Nem volnának-e tanulságosak az utókorra nézve? Nem lennének-e éltetői és ápolói a nemzeti léleknek és öntudatnak? Én ellenkezőt hiszek, s mindazokat, kik a hon történeteinek földterítésén, s ez által a nemzeti öntudalom ébrentartásán fáradoznak, a nemzeti irányú tudományosság és műveltség igaz terjesztőinek, a hon valódi barátainak tartom.

Jaj az egyénnek, mikor öt múlt életének emlékezete elhagyta, midőn nem tudja, mit és hogyan élt át? miből miként szabadult? mikor mik által volt boldog? Szóval: midőn rá nézve lefolyt élte sírhalommá vált, melyben csak romok vannak, s körében némaság! Jaj a nemzetnek is, melynek élettáblájára vagy semmi sincs följegyezve, vagy a mit az elődök századok során ráírtak, az utód előtt érthetlenné válik, vagy ön hanyagsága és ellenséges kéz

miatt letörlődik! Én irtózom rá is gondolni, hogy e sors valaha nekünk részünkbe jusson. A nemzetnek saját történeteit elfeledni nem kevesebb, mint saját életgyökereit, a földből, melyen áll, s a melyet hazájának nevez, botor gondatlansággal s szántszándékosan kiszagatni; nem kevesebb, mint lételét önként feladni. A midőn a magyar lefolyt életére többé örömmel és büszkén nem emlékszik, a midőn nagy királyainknak neve tiszteletre, derék őseink példája minket azok követésére nem buzdít, a midőn az ifjúság Árpád honfoglalása, Hunyadi győzelmei hallására lángra nem gyúl, s egykori törvényhozásunkat, megyei szerkezetünket, s nemzeti önkormányzásunkat elfelejti, szóval, midőn múltunk rá nézve sötétbe borúl, s az írás, a mit őseink az idők ércztáblájára karjok és eszök művei által véstek, olvasatlan, nem-keresett lesz, akkor egyszermind a mi nemzeti létünknek is vége lesz, s a mint a költő mondja:

Szerte nézhet s nem leli honját a hazában!

Vigyázzatok azért írók, választottjai a nemzetnek, a nemzeti öntudat ébrentartására. S te történet Muzája, gyűjtsd fel égi fátylad világát előttünk! Szaporodjék a te oltáraid fölkejtjeinek, a hazai történelem buzgó munkásainak száma, hogy műveitek által megőriztessék és ápoltsassék kunyhóban és palotában a nemzeti lélek, a nemzeti öntudalom és a történeti alapok kegyeletes megőrzése, s ez által is a haza megtartása előmozdittassék!

GRÓF MIKÓ IMRE.

JÁNOS KIRÁLY

ÉS A

DIPLOMATIA.

NYOLCZADIK KÖZLEMÉNY.*)

XLVIII. Szerémi úg tudja, hogy Buda várában igen vig volt az 1530-diki farsang, a zenének, táncznak négy álló hónapig nem szakadt vége. Urak, nemesek, polgárok vigadoztak, talán mert nagy veszedelemből bontakoztak ki, talán mert még fenyegetőbb jövőnek néztek elébe.

Februáriusban a vigadalmat félbenszakasztotta az országgyűlés. A rendek ecsedi Báthori István helyébe, ki ügyét a Ferdinándéval összeforrasztotta, lindvai Bánfi Jánost választották nádorúl; János király Laszki Jeromost Erdély vajdájává, Gritti Alajost, kit Szolimán tanácsosúl hagyott mellette, kincstartóvá nevezte. Az országba szakadt idegenek ezen legyezgetése a hazafiakat élesen bántotta.

De János a két kalandor szolgálataira inkább szorúlt mint valaha.

Láttuk felebb, hogy a szentszék őt átok alá fogta, mert Szolimán által helyezetté magát vissza királyi székébe.

*) Lást a II. köt. 5, 145, 340. ll.; III. köt. 58. l.; IV. köt. 111. és 287. ll.; végre VIII. köt. 61 s köv. lap.

Láttuk, hogy titkos szövetségesei, a bajor hercegek, alig merték pártját fogni, mióta Bécs alatt termett a török.

Még Ferencz francia király is úgy viselte magát, mintha visszarettenne a Porta hívétől. Ő tudniillik csak imént — 1529. augusztus 5-én — Cambrayban békére lépett V-dik Károlylyal; s János alig erősítette meg részéről — 1529. szeptember 1-én, mint felebb láttuk — a neki Ferencz királyt szövetségessül adó párisi szerződést, midőn szövetségésének kibékülése Károlylyal és Ferdinánddal tudomására jutott; tudomására az által is, hogy Ferencz király a már útnak indított pénzsegédet visszafizettette magának. Ugyanis, az 1529-diki év végnapjaira vagy 1530-nak elejére vonatkozik Du Bellay Márton emlékiratainak e helye: „Ez időben Laszki Jeromos követül jött a francia udvarhoz, és elbocsátott azon intéssel, hogy ura, a magyar király, viselje magát óvatosan, és ha bár haddal menne is reá Ferdinánd, részéről még se támadja meg ennek országait török segéddel. Máskülönbén Ferencz király kénytelen lenne, frigyök daczára, reá fegyverrel menni, hogy hittünk ellensége a török erőt ne vegyen a kereszttyénségen. Laszki magával vitte a pénzt, de Macault Antal a király titkára és komornyikja utána küldetvén, magával visszahozta az öszletet“¹⁾).

A dolgok ez állásában Várday Pál esztergomi érseknek, nem nagy fáradságába került, „János királynál kieszközölni, hogy egyesség és béke dolgában követeket küldjön Ferdinándhoz vagy a német birodalomhoz“²⁾); de hogy az egyesség, a béke őt ne veszedelmeztethesse, szükséges volt magának minden esetre Szolimán jóakarattját biztosítania, mit kivált Gritti Alajos és Laszki Jeromos közreműködése által vélt elérhetni; szükségesnek látta továbbá Zsigmond lengyel királyt — mire a bajor hercegek is utalták — szövetségessül vagy legalább közbenjáróul bírnia. Ehhez Laszki János veszprémi püspököt, Jeromos öcsését, küldte, ily utasítással:

Ő királyi felsége kéri Lengyelország fenséges királyát, gon-

¹⁾ Charrière, Négociations de la France dans le Levant I. k. 178. l.

²⁾ Bucholtz, Geschichte Kaiser Ferdinands des Ersten, IV. k. 57. l.

dolja meg jól, mit kíván a hatalmas török császár, s nyilatkozzék a Budára küldendő levelében, — mert a szultán választ vár még pedig haladék nélkül — mit kell tartani ama segédéről, melyet a lublini főispán, követi minőségében, Lengyelország részéről, eskü mellett ígért a magyar királynak, de mely hogy megadatott volna, mindeddig semmi nyoma.

Mondja aztán a követ, hogy valamint ezelőtt sem mulasztotta el ő felsége, a jó, a keresztyén fejedelem kötelességeit teljesíteni; valamint ezelőtt is inkább türt, szenvedett még száműzést is, mintsem hogy keresztyén vért ontott volna: úgy most is hajlandó, méltányos feltételek alatt egyezkedésre lépni az ellenséggel; de ennek idején kell történnie, tudniillik, mielőtt még egy izben hadainak élére áll a török császár. Ha pedig Ferdinánd vonakodik egyezkedésre lépni, akkor ő felsége ismét és ismét óvást teszen, hogy rajta nem múlt, miszerint a keresztyén köztársaság kebelében helyreálljon a béke. Ő, a király, kész méltányos alkú alapján békére lépni; de Magyarországot nem fogja kezéből kibocsátani, jogait nem fogja a szomszéd tartományok érdekeinek feláldozni, mert az ing közelebb van a testhez, mint a köpenyeg.

A keresztyén köztársaság, ha újabb csapás éri, ne vessen miatta ő felségére a királyra, mert ő a cél elérésére mindent megkísérlett, érette tett és szenvedett olyas dolgokat, melyeknek elviselését még egy magánpolgár is sokallotta volna; ha mi rosz éri a keresztyénséget, azt kirekesztőleg az ellenség gögijének vagy a közbenjáró hanyagságának kell tulajdonítani¹⁾.

János püspök, úgy látszik, még az 1529-diki év végnapjaiban indult Krakóba; annyi bizonyos, hogy már 1530-nak elején megnyitak az értekezletek, egy részt Ferdinánd és Zsigmond közt György szász herceg mint közvetítő által, más részt közvetlenül János és Zsigmond között. A szándéklat: Ferdinánd idősbíki leányát Zsigmond fiával összeházasítani, egyengette az értekezlethez az utat. A lengyel király s a szász herceg indítványára, hogy mindenekelőtt egyévi fegyverszünet s majdan teljes béke eszközésére a hadviselő s a békéltető feleknek össze kellene jöniök, ekkép válaszolt János: „Ő hálás szívvel fogadja a közbenjárást, még pedig

¹⁾ A nemz. muzeum kéziratgyűjteményében 1282. quarto lat. jegy alatt.

annyival is inkább, mivel Zsigmond király nyilatkozata szerint méltányos feltételek alapján eszközölthetik a béke. Ő mindenha arra kérte az Istent, hogy Ferdinándot magába szállásra bírván, adja vissza nyugalmát Észak Európának, mi csak a közte és Ferdinánd között lángoló viszálynak eloltásával érthetik el. Ő elejétől fogva nem kívánt egyebet, mint hogy sorsával elégedjék meg külön mindenikök, hogy a közjót nem saját érdekeit tűzze ki Ferdinánd czélul magának, s hogy tehát a beállandó gyűlés alkalmával, ne szőjön ármányokat, mint szőtt vala Olmüczben. Bízva tekintélyes követekre az ügyet, bár mily nemzetből valókra, csak ne olyas magyarokra, kik a viszály, a háború szerzői voltak. Ő oly nézetben van, hogy semmi jó sem eszközölthető, ha ama fűriák részt vesznek az értekezletben. Ha Ferdinánd arra ráállna, mit saját java is kíván, akkor ő, János, reményt táplál, nemcsak arra bírhatni a szultánt, mit a közbenjárók óhajtanak, hogy tudniillik újabb hadviseléshez ne nyúljon, de sőt ennél még többre még nagyobbra is. A szultánhoz küldendő követségre nézve Zsigmond tanácsához fog alkalmazkodni, magában értetvén, hogy ő, Szolimán tudta nélkül ellenségével nem léphet egyességre¹⁾.

Ezen válasz következésében Zsigmond király és György herceg között 1530. marczius 31. Krakóban tisztába hoztattak az előleges pontok. Ezek szerint a kötendő sógorságra nézve a födolog már el van intézve, mert Ferdinánd és Zsigmond kinyilatkoztatták, hogy beleegyeznek; miért is most csak az elsőtől függ, akár a békeértekezlet előtt, akár az illető tanácskozás közben végleg megállapítani az ügyet. Mi magát a békeértekezletet illeti, mindekelőtt egy évi fegyverszünetre kell lépni, s e végre június 24-én Boroszlóban legyenek a követek. Ezen előleges pontok elfogadása iránt nyilatkozzanak minélelőbb mind Ferdinánd mind János, amaz György herceg, emez Zsigmond király által, ki János kívánságára — noha kelleetlenül, mint állítá — Ferdinánd és a szultán között is, ám legyen, felvállalja a közbenjárást.

XLIX. Az ügynek e stadiumában ment Laszki Jeromos, — már most harmad ízben, — követül Konstantinápolyba. Utasításához képest sürgetnie kellett a Portánál:

¹⁾ Bucholtz, a z id. h.

a) felbatalmazást János számára, hogy Ferdinánddal fegy-nyugvásra, illetőleg békére léphessen ;

b) a bajor hercegek és pártosaik megnyugtatóására nyilatkozatot Szolimántól, hogy még azon esetre is, ha közte és Ferdinánd között megújúlna a háború, a Németbirodalom egyéb fejedelmeinek tőle nem lesz bántásuk ; veszedelmet csak azok várhatván magokra, kik Ferdinánddal tartanak ;

c) intés a lengyel királyhoz, hogy János ügyében nagyobb buzgalommal, nagyobb őszinteséggel járjon el, mint eddiglen.

Laszki naplója — feltéve, hogy ez alkalommal is naplót vitt, — nem maradt reánk, de a következő okiratok eljárásának sikerét tanusítják.

Az első pontra nézve ekkép nyilatkozott Szolimán :

„Bajazit császár fiának Szelim császárnak fia Szulejman császár, Jánoshoz, Magyar-, Dalmát-Horvátországok stb. királyához, Morva, Luszicza és mindkét Szilézia örgrófjához stb., ki utánunk e világ összes birodalmában, mind a magunk mind az ő hitén levő valamennyi királyoknál és fejedelmeknél nagyobb. Adjuk értésére felségednek, hogy magasságunkhoz követül küldötte nagyságos Laszki Jeromos erdélyi vajdát oly levéllel, melyben tudomásunkra juttatja, miszerint felségedhez Lengyelország királyától s még más valamely fejedelemtől követek érkeztek, a felséged és ausztriai Ferdinánd között kötendő béke szorgalmazására.

Tetszik nekünk, hogy köztünk és felséged között egy részről, s ama királyok és fejedelmek között a másiktól, kik velünk békében akarnak élni, alakúljon olyas szövetség, minőt felséged indítványba hoz.

Hogy pedig felséged nem akart előbb Ferdinánddal kibékülni, nem akart előbb vele alkudozásba ereszkedni ; de sőt ama követeknek is kinyilatkoztatta, hogy előbb nem adhat nekik választ, mintsem ha már meg fogta tudni nézetünket és akaratuukat ez ügyben : azáltal bizony nagyon megtisztelt bennünket felséged. Innen világosan láttuk, hogy kellőképen, őszintén és igazságosan bánik velünk, mit nagykegyelmesen vettünk felségedtől.

Császári felségünk magassága tehát értésül adja felségednek, hogy ama király és fejedelem megkereséséhez képest felséged hozzáfoghat a békenühez, de olyképen, hogy valamint követe

által tüzeni, gondoskodva legyen úgy a magunk mint a felséged becsületének fentartásáról. Mert mi készek vagyunk a békére mindazokkal, kik velünk és felségeddel békére, barátságra akarnak lépni, és mi készek vagyunk a háborúra, ha ellenségeinknek és felséged elleneinek úgy tetszik. Miért is, tudja ki szándékukat és akaratukat felséged, s adja értésünkre, hogy gondosan átvizsgálathassuk. Nem fogjuk szemünket a háború szüksége elől behúnyni, mert lovaink mindig megnyergelve állanak, katonáink mindig felfegyverkezve.

Seregünk első vezére Ibrahim pasa, ő jár elől, a nagy Isten segítségével, ki az eget és földet teremtette, s ki a földre jött valamennyi szentnek istene. Nyilatkozzanak ellenségeink, mily lábon akarnak velünk állani; szabad a választás. Ibrahim pasa mindig kész, felségednek, mihelyest kívánandja, segédet hozni. Ama királyok követeinek is olyas választ adhat felséged, minőt jelen levelünk tartalmaz.

Azon királyok pedig, kik nekünk és felségednek ellenségei, mit mivelnek, mit forralnak, arról tudósítson bennünket azonnal követe által felséged. Hitesse el magával, hogy éjjel és nappal, minden órában és minden pillanatban szünet nélkül azt forgatjuk elménkben, felségedet mint lehet Isten segédével, országában megoltalmaznunk és épségben megtartanunk.

A felséged által ide küldött követ becsületesen és szorgalmatosan, eszélylyel és emberséggel járt el felséged ügyeiben. Mi őt ismét visszaküldtük felségedhez, s erősen ajánljuk felségednek, kit Isten tartson meg szerencsésen egészségben, épségben. Kelt császári székhelyünkben, Konstantinápolyban, július 4-én, próféta-knak 936-dik, Krisztusnak pedig 1530. esztendejében.

János szövetségeseit, névszerint a bajor hercegeket, ekkép biztosította a szultán:

„Én, ki vagyok a császárok császára és a koronák koronája, és a földön a nagy Isten árnyéka, a Fehér és Fekete tenger és Románia és Natolia . . . nagyura; én ki vagyok Bajazid szultán fiának Szelim szultánnak fia Szulejman szultán, neked a ki vagy egyike a főbb keresztyén fejedelmeknek, Magyarország fenéséges királya, kedves barátom János. Tudjad, hogy jelenleg császári portámhoz érkezett egyik küldötted oly levéllel, melyből megértettük, hogy ama részekben van egynéhány fejdelem vagy

úr, kik császári felségünk hű barátjai akarnak lenni, és ez oknál fogva tudomásunkra adtad a dolgot, kérvén bennünket, kegyelkednénk kinyilatkoztatni: hogy a ki fenséged szövetségese és barátja, az nekünk is szövetségesünk leszen és barátunk, valamint ezt már korábban kelt leveleink is kimondották.

Mi ezen ígéletünket, ime, megújítjuk. A kik császári felségünk barátjaivá akarnak válni, azok előtt fényes portánk mindig nyitva áll. És mivel tudomásunkra juttattad, hogy ama részek fejedelmei közül számosan készek császári felségünkkel szövetségre és barátságra lépni; és mivel megkerestél bennünbet, hogy erre nézve kedveskednénk fenségednek, mint a ki másoknál inkább tudja, mily rendíthetlen a mi ígéletünk, adott szavunkat mint tartjuk meg valamennyi fejedelem, valamennyi úr irányában, kik barátságunk kegyelmességéhez folyamodnak: azért jelen levelünk által értesítjük fenségedet, hogy megkeresése folytán készek vagyunk, bárminemű fejedelmet s bármily rangú urat, a távol lakókat azonképen, mint a hozzánk közelebb esőket, ha a magunk barátsága s a fenségedé kívánatos előttök, barátokül fogadni, s annyira megbecsülni, mennyire fenséged által ajánlatni fognak nekünk; oly feltétel alatt azonban, hogy barátságuk valóságos és őszinte legyen, minő a mienk azok iránt, kiket barátságunkba foglaltunk. És ez esetben oly kimérettel leszek tartományaik iránt, mintha a magaméi volnának; és az én rabszolgáim, a végbeli tisztek, tartományikat nem fogják károsítani, országok és alattvalók egyiránt biztosságban leendvén. Ez császári felségünk akaratja fenséged kedvéért¹⁾.

A lengyel királyhoz pedig következő levél ment a portától:
„Mivel fenséged valamennyi keresztyén fejedelem között a legidősebb és legdicséretesebb, Zsigmond, Lengyelország királya, emlékezni fog fenséged, hogy ezelőtt követét küldvén hozzánk békeszerződés végett, abban állapotunk meg, hogy kölesönösen legyünk egymás barátainak barátai, egymás ellenségeinek ellenségei, s hogy a niben e követség alkalmával megállapodtunk, azt utóbb is megállandjuk.

De némely urak nem tartván meg a velünk kötött frigyét,

¹⁾ A nemz. muzeum kézíratai között 1285. quarto lat. jegy alatt.

nagy sérelmek jöttek közbe, számos tartomány feldúlott, tömérdek embert leöldösött a kard, számtalan ember fogságba hurcoltatott vagy elveszett éhség miatt. Valakik tehát okot szolgáltattak ezen meghasonlásokra és frigybontásra, azok ellen szablyánk ki van húzva hüvelyéből, paripánk fel van nyergelve.

Azok pedig, kik szablyánk elől megmenekültek, ellentünk, mint halljuk, frigyre lépnek, s mintegy lánczokkal kötik le magukat egymásnak, hogy annál könnyebben elveszsenek, mely frigyöknek leghitelesebb oklevele kezünkben van.

Ezen frigyfajzatot örömet megsemmisítenők és kitörlenők a világból, azon Isten segedelmével, kihez kezeinket emeljük, kinek könyörgünk, bizza meg ügyünkkel a prófétát, a legeslegnagyobb prófétát.

Nagyobb hadakat, mint melyekkel valaha birtunk, akarunk most ezen szövetségesek ellen vinni Romaniából, Anatóliából, Karamaniából, Görögországból, Bolgárföldről, Badiakhergiából, Haliepiából, Ázsia és Arabia minden országaiból, mely hadak úgy vannak felfegyverkezve, hogy sem ég sem föld nem állhat nekik ellen, mely hadak már készen állanak.

A mi tanácsunk érettebb és eszesebb, mint macedoniai Sándor és bölcs Salamon eszesnél eszesebb tanácsai. És noha azon vad, mely közönséges török nyelven „kaplan“-nak mondatik, becses, szép, okos, erős, irtózatos: mégis sokkal becsesebb, szebb, erősebb, okosabb és irtózatosb Ibrahim pasa; utánunk ő valamenyinyi országaink felett az első ember; Isten tartsa őt hosszú időki, hogy három nappal megelőzhessen bennünket százötvenezer főből álló seregünknek élén; és mi töméntelen nagy sokaságú hadakkal mentünk és megyünk, mint szokás, nem erőnkbe és hadainkba, nem ágyúinkba, puskáinkba és hadi szereinkbe, hanem Istenbe bizva; mert a mit e napig tettünk, azt egyedül a mindenható Úristenbe vetett remény tétette meg velünk.

És már feltettük magunkban, hogy egy vagy két esztendeig haza sem megyünk, s a legközelebbi hadviselés alkalmával elvégezzünk mindent.

Ezeket akartuk felségednek jelenteni, s jelentjük is valósággal, mint barátunknak, kivel barátságban akarunk élni, kölcsönös

barátságban ezentúl is, s kinek jó lesz ezeket tudnia. Kelt Konstantinápolyban július 9-én¹⁾.

L. János a Portának ezen leveleivel kezében fogganatosabban ragyogtathatta a német birodalmi rendek előtt békehajlamát, melyet a lengyel király s a szász herceg közbenjárásának elfogadása által, mint mondá, részéről bőségesen tanusított. És tudván, hogy Károly császár ez idétt békére, fegyvernyugvásra intette testvérét Ferdinándot, ez ellen himezés nélkül vádat emelt a császárhoz intézett következő levelében :

„A felséges és nagyméltóságú fejedelemnek, Károly úrnak, Isten kegyelméből római császárnak, Spanyolország és mindkét Szicília királyának stb. tisztelendő barátjának és főbbjének, János, Isten kegyelméből Magyar-Dalmát- és Horvátországok királya stb. tiszteletet és minden jónak gyarapodását. — Felséges császár! Mindjárt uralkodásunk kezdetén, midőn tudniillik meghalálózván a fenséges úr, boldog emlékezetű elődünk Lajos király, országunk szokásához képest, és minden rendbeli alattvalóink köz megegyezésével királyul választattunk és koronáztattunk, küldtük volt követeinket, tekintetes és nagyságos Bánffy Jánost jelenleg országunk nádorát, és tisztelendő Endre tudort az esztergomi egyház prépostját császári felségedhez, mind a végett, hogy az annyi polgári és majdnem házi háborúk által megrongált keresztyén köztársaság javának eszközlésére felhívjuk, mind pedig oly czélzattal, hogy országunknak az imént szenvedett csapás miatt sínlődő állapotát, és Ferdinánd cseh királynak ellenünk és országaink ellen irányzott törekvéseit bejelentjük felségednek. De ama követeink nem juthattak el oda, hová küldve voltak. Ferdinánd ugyanis, lelkiismerete által háborgatva, őket nemcsak letartóztatta, hanem nagyméltatlanul mindenféle gúnyokkal is illette. Mi pedig a ropant sértés daczára nem tértünk el a jámbor és keresztyén fejedelem ösvényétől, és fel nem hagytunk, nevezett Ferdinándot, akkoron már nyilvános ellenségünket s országainknak fegyveres kézzel pusztítóját, azon keresztyén fejedelmek által, kikhez leveleink és követeink szabadon érkezhettek, inteni, hogy gyászos szándékla tával felhagyjon ; készeknek nyilatkozván egyúttal, minden méltá-

¹⁾ János királynak s a hajor herezegeknek a hajor királyi historiai bizottság által kiadott levelezése.

nyos és tisztességes békefeltételek elvállalására, s a köztünk és Ferdinánd között felforgó jogpontoknak császári felséged és a fenséges lengyel király ítélete alá terjesztésére. És midőn ellenségünket a mi szerénységünkkel visszaélni tapasztaltuk, óvást tettünk valamennyi keresztyén fejdelemnél, hogy mi csak kénytelen kelletlen fogunk azon veszélyes küzdőterre lépni, melyen országainkat, ha békén nem lehet, más eszközökkel leszünk kötelesek ellenségeink elől megvédeni. Ő pedig az uralkodás vágy által vezéreltetve, és mohó ösztönének szolgáitól elcsábítva soha sem szünt meg bennünket üldözni; s hogy mily sérelmekkel illetett, méltóságunkat gonoszúl mint rágalmazta, bőszenek mily gyümölcseit szedte, tudva van felséged s az egész világ előtt. Ennyi baj, ennyi nyomorúság őt érzéketlenül hagyta, de szívökre vették a szomszéd fejdelmek, a fenséges úr, Zsigmond, Lengyelország királya, nekünk kedves sógorunk, és a méltóságos úr, György, Szászország hercege, Meissen örgrófja, kik a közelebb múlt napokban, a mondott fenséges lengyel király követe által nálunk arra működtek, hogy miután már annyi csapást szenvedtünk mindketten, hagynánk fel elvégre a gyászos kardoskodással: ők reményt táplálnak, hogy tisztességes feltételek alatt lehetséges közöttünk helyreállítani a békét, az egyességet. Mi, noha képesek volnánk, az általunk szenvedett sérelmeket most nagyobbakkal megtorlani, nem akarjuk jobbra fordult szerencsénket arra használni, s az ellenség szidalmait sem vesszük annyira számba, hogy tisztünkről megfélekedezünk, s ama nagybölcseiségű fejedelmeknek vajmi üdves intéseiket megvessük. Ez oknál fogva a közelebb múlt napokban tekintetes és nagyságos Laszki Jeromos szirádi ispánt, Erdélyországunk vajdáját s a székelyek grófját stb. követül küldtük a hatalmas török császárhoz, kinél sok munkával, könyörgéssel, buzgalommal kieszközöltük, hogy az ellenségünkre már-már mért csapás őt egyelőre még ne érje; s mi több, hogy azon esetre, ha ellenségünk nem vonakodik, velünk tisztességes feltételek mellett békére lépni: a hatalmas császár kész őt, a mi kedvünkért, érdeméhez képest hajlamába fogadni s vele békét kötni. Ezeket tudtára akartuk adni császári felségednek a miatt, mert a győzhetetlen császár ezen kibélésünkre bizonyos okoknál fogva rövid határ-időt szabott, melynek lefolyása előtt kíván mindkettőnk szándékáról értesülni. Kérjük tehát császári felségedet,

figyelmeztesse múlt és jövődő veszedelmére testvérét, s kényszerítse őt, mint öcsését, hogy valahára már hagyjon fel a keresztyén köztűgy háborgatásával, a polgári és felebaráti vér ontásával, és ne törekedjék erejét és állapotát felülmuló dolgokra alattvalóinak és országainak veszedelmeztetésével, ne törekedjék ilyesekre kivált most, midőn hatalmában áll, ha tetszik, élvezni a békét, a nyugalmat, melyre jelenleg oly nagy szüksége van a keresztyén köztársaságnak. Egyébiránt, ha ő ezentúl is feláldozza sivár vágyainak a közjót: újból tanuságúl hívjuk, először is a mindenható Úristent, ki mindnyájunk szívét, agyát ismeri, aztán császári felségedet, s végre az összes keresztyénséget, hogy mi készek voltunk mindig s készek vagyunk most is a méltányos egyezkedésre, de hogy ellenségünk mindig idegenkedett tőle; és ha ezentúl háborúskodásunk miatt nagyobb baj érné a keresztyén köztársaságot, annak egyedüli oka és szerzője leszen, mint volt eddiglen, a mi ellenfelünk, ő ki most is, noha tudja, hogy a nevezett fejdelmek kiegyezkedésünk eszközlésén fáradoznak, országunkban ügyeink háborgatására éhes koldussereget tart, mely a kegyetlenkedés, az önkény, a tolvajság s az alávalóság minden nemeivel illeti alattvalóinkat. És ha mi ezek által ingereltetve, őt nagyobb kárba fogjuk ejteni, hogy országainkat felmentsük alóla, ezt is nem egyébnek mint az ő zabolátlanságának tulajdonitandja felséged. Kívánjuk, éljen császári felséged nagy szerencsésen. Kelt Budán július 22-én az Úrnak ezer ötszáz harminczadik, országlásunk negyedik esztendejében¹⁾.

SZALAY LÁSZLÓ.

¹⁾ A nemz. muzeum kéziratai között 1285. quarto lat. jegy alatt.

MŰVÉSZEK CSARNOKA.

IV*).

LEONARDO DA VINCI.

Leonardo da Vinci, ser Piero da Vincinek, a florenczi köztársaság jegyzőjének természetes fia volt. Amoretti, az Ambrus-könyvtár őre, kinek a legkimerítőbb munkát köszönjük da Vinci életéről s műveiről, végetlen igyekezetet fejt ki annak bebizonyítására, hogy a Joconde művésze, ser Piero törvénytelen fia, múlhatlanul törvényesített. A nélkül, hogy e kérdésre nagyobb súlyt helyeznék mint érdemli, mivel oly kitünő művészről van szó, kinek munkáit s nem családfáját kell méltányolnom, megvallom, hogy az Amoretti által felhozott érvek megezáfolhatlanok. Annyi valóban világos, hogy Leonard, ha nem törvényesített volna, ser Piero vagyonában nem is bocsáttatott volna az osztályhoz. Atyja háromszor nősült, de bizonyos adataink vannak, hogy három neje közül egyik sem volt a Leonard anyja. Tudjuk továbbá, hogy ser Piero halála után, többi testvérei ellen pört folytatott a hagyomány miatt; már pedig a polgári törvény legelemibb ősmereje meggyőző, hogy ha törvényesítve nincs, a per magától elesik, s nem akadt volna ítélőszék, mely fölvegye. De mivel, mint az Ambrus-könyvtár másik őre Oltrocchi által gyűjtött adatok ellenmondhatlanul bizo-

*) Lásd : I. Rubens VII. köt. 101 s köv. ll. ; II. Rafáel VIII. köt. 440 s köv. lap. ; III. Michel-Angelo X. köt. 110. lap.

nyitják, Leonard megnyerte pörét : jogainak, hogy a florenzi törvénytörvényesek által elismertessenek, törvényesítésén kellett alapulniok.

Ki volt Leonard anyja? Oltrocchi, fáradszatlan kutatásai daczára sem fedezhette föl nevét. Csak annyit tud mondani, hogy szabad nő volt; s mivel 1452-ben Toscanában rabszolgaság nem volt, e kitételen azt kell értenünk, mit azon korban értettek. Szabad nő a tizenötödik század közepén oly nő volt, ki magura, azaz házasság által nem kötelezett. Azt nem tudjuk, ser Piero házasságban volt-e 1452-ben, de annyit legalább már tudunk, hogy Leonard nem volt kettős házasságtörés gyümölese. Mind e kérdések, melyeknek fontosságát világért sem akarom túlozni, oly módon vannak Oltrocchi kéziratí jegyzeteiben s Amoretti cletrajzi emlékiratában megoldva, hogy hozzájuk semmi kétség nem fér. Azért nem is vitatom őket. Elég annyit mondanom, hogy Leonard, bár házasságon kívül született, atyjától a családí fedél alatt oly gonddal neveltették, minőt csak törvényes születés után várhatott. Irodalmi és tudományos oktatás, és semmi mit gazdagság adhat, nem hiányzott értelme kifejtésére, Vasari bizonyosága szerint, ki bizonyára nem kedvezett Leonardnak, mert benne Michel-Angelo legfélelmesebb vetélytársát látta. Leonard, első éveitől kezdve a legkülönbözőbb tanulmányokra rendkívüli hivatást mutatott. Mértan, rajz, költészet, zene, mind egyenlő hévvel lőnek a gyermek által fölkarolva. De szerencsétlenségre, hozzá kell tennünk, nem kisebb volt állhatlansága, mint heve, annyira, hogy miután elragadta tanítóit, kérdéseinek újdön eredetisége s váratlansága által, csakhamar kétségbeejtette azon nem kevésbbé váratlan erély által, melylyel ismét más tárgy s új ismeretág felé fordult. Azonban a csaknem lázas türelmetlenség közepett, melylyel Leonard a tudomány minden ajtaján kopogtatott, nem volt nehéz előszeretetét kiösmerni a rajzolás íránt. Azért ser Piero, figyelmesen vizsgálván fia hajlamait, elhatározta őt Verocchio gondjaira bizni. E mester, ki nevezetességét jobbrészí Leonardnak köszönheti, csakugyan hagyott néhány oly művet hátra, mi nevét föntartaná. Valaki Velenczében járt, ismeri és bámulta Colleoni szobrát a Szent János és Szent Pál temploma előtt, sőt Párisban is van Verocchionak egy bámulatos rajza, mely épen e sok tekintetben jeles mű első vázlata. A lovag nincs e rajzon, de a ló oly

tisztasággal s nagyszerűséggel van kivíve, a mint csak kívánni lehet.

Verocchio, miután Leonard első kísérleteit átforgatta, átlátta, mily jövőt ígérhet a fiatal tanítványnak, s nem kételkedett őt műteremébe fogadni; de alig adott néhány leczkét neki, méltónak találta őt, hogy munkáiban részt vegyen, s egy angyal kivitelét a „Jézus keresztelésében“ reá bízta. Az angyal, egészen Leonard keze munkája, ha Vasarinak hihetünk, annyira fölötte állt Krisztus és K. János képeinek, hogy Verocchio megdöbbenve s megzavarodva a dicséretektől, mikkel ez alak halmoztaték, e naptól fogva lemondott a festészetről. Leonard ez első műve (első legalább, a melyet a történet említ) hihetőleg 1468 táján készült; így Leonard tizenhat éves volt, midőn ügyessége által mesterét kétségbeejtette. Verocchio e festvénye ma Florenzben van a szép-művészetek akademiájában. A nélkül, hogy ez adomának teljes hitelt adnánk, annyit következtethetünk belőle, hogy Leonard nem soká késett langeszének bizonyítványait adni.

A festészet Plutarchjától tudjuk, kinek részrehajlását a toskánai művészek iránt nem tagadhatjuk, de ki, e különben igen menthető gyöngesége daczára, ma is legtermékenyebb forrás az olasz művészet történetirői számára, hogy Leonard fiatalkorára kell még egy művet tennünk, melyről ő lelkesedéssel szól, de melynek, fájdalom, nyoma veszett, s melynek annyira magasztalt érdeme ma már csak hozzävetés tárgya lehet. — Leonard atyja, haszonbérloi egyikétől, egy figefa táblát kapott azon kéréssel, hogy festessen valamit reá. Mivel e haszonbérli mindig igen ügyesnek mutatkozott a törrel és hálóval való vadászatban, s Leonard atyja nem egy izes pecsenyét köszönhetett neki, mi asztalának becsületére szolgált, ser Piero megkérte fiát, hogy e figefa táblán mutassa meg mit tud. Leonard, ki Verocchio leczkeit hasznára fordította, sőt már mesterét is felülmulta, szívesen engedett atyja kívánságának. Szobájába, kiválasztva gyűjtött egy sereg iszonyú állatot: békákat, kigyókat, gyikokat; oly csoportozatba helyezte azokat, hogy valami szörnyet alkossanak, s igyekezete hevében egészségéről is megfeledezett. Tanulmánya tárgyai a bezárt lég miatt rothadásba mentek, mit Leonard észre sem vett. Egészen mintája tanulmányozásába merülve, nem gondolt a megvesztegetett levegővel, melyet behelt. Néhány hét múlva elvé-

gezte művét, s atyját szólítá annak megtekintésére. Azon perczben, midőn ser Piero az ajtót kinyitá, Leonard beesukta az ablakokat, hogy csak kevés és fősvényen kimért fényt bocsásson a festvényre. Ser Piero, ha a toskánai történetírónak hihetünk, annyira meg volt a mű valódiságától lepetve, hogy élő szörnynek nézte azt s rettenve hökkent vissza. Leonard elragadtatva műve sikerétől, kezeivel tapsolt atyja bámulatának. „Elértem hát, mondá büszkén, czéomat! Megakartam ijeszteni valaki csak képemet nézi, s ime te reszketsz. Nagyobb dicsőséget nem kívánhatok; munkám s kitarásom nincs elvesztegetve. Vedd e lapot, remélem, a ki reád bizta, meg lesz elégedve.“ Ser Piero örömtelven vitte el a falapot; de útjában meggondolta, hogy haszonbérelője, bármily ügyes a vadászaton, bármily jó szolgálatokat tett már neki, ily kincset még sem érdemel; s mivel a haszonvágy nagyobb volt szívében, mint a művészet szerelme, a helyett, hogy a remek művet féltékeny gonddal megtartotta volna, florenczi műárosoknak 100 aranyért eladta azt, kik 300-ért adták el a milanói hercegnek Sforza Lajosnak. Hogy a haszonbérelőjének tett ígéretnek eleget tegyen, valami boltban egy durva és értéktelen festvényt vásárolt, melylyel a paraszt meglegedett s azt igen megköszönte. S ime, e festvény, mely mint láttuk, Leonard részéről csak egy hévvel kezdett, türelemmel folytatott s szerencsésen végzett játék volt, sorsára elhatározó befolyást gyakorolt; mert hihető, hogy e bámulatra méltó mű nélkül Sforza Lajos sohasem hitta volna Leonardot Milanóba. Azt azonban nem tudom elhinni, hogy sürgetőbb ok is ne lett volna mi őt erre elhatározta. Mi engem e meggyőződésben megerősít, maga Leonard levele, mit Oltrocchi másolata után Amoretti adott ki, s melyben a florenczi festő magáról, tanulmányairól, műveiről méltó büszkeséggel s jogos önbizalommal szól. Valóban, e levél, melyet a történelem legbecsesebb hagyományai közé sorozhatunk, s melyet önhittséggel vádolhatnánk, ha bárki más s nem da Vinci Leonard volna alája írva, arról is tudósít, hogy Verocchio tanítványa már a legkülönneműbb munkákban kísértette meg erejét. Azért följajánlja tehetségeit a hercegnek a polgári és hadi építészetben, hydraulikában, tűzértségben, érc és márvány szobrászatban; és a festészet, mit kedvencz tanulmányának véltünk volna, e levélben csak igen szerény helyet foglal el. Leonard oly ember biztosságával, ki mindent tud a mit akar,

nem fél azt mondani a herczegnek : „Íme, mennyit tehetek fejedelemed szolgálatára, állama érdekében, s mind a mit ígérek, kész vagyok meg is bizonyítani. A legügyesebbektől sem hátrálok, nem félek semmi összehasonlítástól. Vessen engem fenséged próbára, erős hitem van, hogy nem lesz oka megbánni.“ Bizonyára, ily levél, ily hangon írva, alkalmas volt arra, hogy egy felvilágosult fejedelem kíváncsiságát fölébreszsze. És, bár Sforza Lajos sem méltányos, sem igazságos nem volt unokaöccse, Gian-Guleazzo iránt, de okosságát és belátását egy történetíró sem vonja kétségbe. Azért, nem kutatva, ki vagy mi volt a közvetítő Sforza és da Vinci közt, azt kell hinnem, hogy a ser Piero által áruba bocsátott fa-lapnak még sem volt azon kizárólag döntő hatása Leonardo életére, mit Vasari annak tulajdonít.

Amoretti számitásai szeriut ez időszakba kell tennünk azon vázlat keletkeztét, melyet Florenczben az államhivatalok palotájában (palazzo degli Uffizi) bámulhatunk. A napkeleti bölcsesek tisztesség tételéről szólok. E vázlat annál nagyobb figyelemze méltó, mert Leonardo gondolatát engedti tanulmányoznunk, ha nem is keletkezésében, mert mielőtt vászonra tette volna, kétségkívül soká forgatta elméjében, de legalább, e bevégzetlen művet vizsgálva meg láthatjuk, mikép járt el a festésben, megismerhetjük, műnyelven szólván, festése alapjait. A tulajdonképi szerkezet tekintetéből e Tisztesség tétel, da Vinci legtökélyesebb művei közé sorolható. A szüz és Krisztus, József és a keleti királyok, ritka tökélyvel vannak rajzolva. Azonban bátorkodom, szentségtörés nélkül, mindazok elébe, kik e bámulatra méltó vázlatot látták, két megjegyzést terjeszteni, miket annak tanulmányozásából merittem. Először is úgy tetszik nekem, hogy a Leonardo által választott alak, t. i. az egész festvény alakja, nagy nehézségekkel jár. A Bölcsesek tisztesség tételének széle és magassága egyenlő; de mindaz a ki a festészet gyakorlatában nem járatlan, tudja hogy ez hibás arány. Hanemha oly falra kell festeni, melynek mértani arányai nem változtathatók, minden józan eszű átláthatja, hogy a szélességet nagyobbban kell fölvenni a magasságnál, vagy megfordítva. És vigyázni kell, e csupa mértani döntvény, nem kis fontosságú; mert egyenesen a látás és szemlélet törvényein alapszik. Az egyenlő oldalú s szögű kép mulhatlanul szétvonja s megzavarja a néző figyelmét. A legjobb akaró tekintet, a leggya-

korlatabb szem tévelyezve van ily mérvű képpel szemben. A Bölcsék tisztességtétele pedig épen négyzet alakú festvény, s a mint adatokból tudjuk, semmi sem kényszerítette a művészt, e hálátlan alak választására. El nem tudom azért gondolni, mi bírhatta őt reá, ki művészetének minden tudományos követelményeire oly gondot fordított, hogy épen ez alakot válaszsza. Második, nézetem szerint az elsőnél sokkal súlyosabb észrevételem, hogy e festvényben, mely a főszemélyek tekintetében oly bámulatra méltó, Leonard túlságosan sokasította a részleteket. Mellék személyek, környezet, kicsínységek, minden ugyanazon gondnal, szorgalommal van kivíve, úgy hogy a szem egyenlő elégtűltséggel, de előszeretet nélkül, legelhet a vászon minden részén. Tudom, hogy ez ellenvetés, míg mindenkinek egyszerre felötlik, sokat veszt fontosságából, ha meggondoljuk, hogy a festmény nincs bevégezve; s teljes elkészülése bizonyosan módosított volna a részletek viszonyos értékén, és a mellék személyek s tárgyak becsét alább szállította volna. Azonban, e kétségbe nem vonható feltételt számbavéve is, annyi bizonyos, hogy e mellék részletek, a kivitel által homályosítva is túlságos fontossággal bírnának. Bármit gondoljunk vagy mondjunk, az nem szenved kétséget, hogy a Bölcsék tisztességtétele az általunk ismert vázlat szerint készítve el, soha sem bírt volna a hatás azon egységével, mely minden tudományos vagy költői eszme kinyomatának első kívánalma. Bár mit mondjunk, e magokban szép s igaz részletek, halványítva, háttérbe helyezve is, végetlenül ártottak volna a főszemélyzetnek, kikből azon cselekvény alakúl, mit a művész előadni szándékolt. Azonban nem szeretném ha valaki azt hinné, hogy bámulatom kisebbül ez észrevételek által, melyeket minden elfogulatlan elébe terjesztek. Ha a részletek számát s fontosságát hibáztatom, elismerem a művész által választott jelenet cselekvő személyeinek valódiságát s becsét. A Krisztus isteni szépséggel bír, a szűz anyán bámulatos határozottsággal látszik a szemérem és büszkeség; József arcában mindazon tulajdonok egyesülnek miket az evangélium szerint róla föl kell tennünk; s bár ezen föltételek, emberi módon nehezen értbetök meg, ki kell mondanunk, hogy da Vinci azokat tökéletesen megoldotta. Az előttünk levő festvény Józsefe igen jól fejezi ki a csodálkozást és tiszteletet. Mi a bölcs királyokat illeti, bajos, ha nem lehetetlen, őket tekintélye-

sebb s egyszersmind alázatosabb, magasztosabb s kegyesebb alakban képzelni.

Miért nem végezte be a művész e bámulatosan kezdett művét? E kérdésre nézve az életírók teljes tudatlanságban hagynak. Érezte-e maga, festvényét elkezdvén, hogy annak szerkezetén változtatni kell? .vagy csak, Milanoba hivatván Sforza által, félben kelle azt hagynia? A történet néma. Szabad hinni munda-mellett, hogy, ha bevégezte volna, több lényeges változtatást tesz vala rajta. S így is a mint van, csak alapszínezve, a legérdekesebb, tanulmányra legméltóbb művek közé szorozzuk, melyek Európa képcsarnokait ékesítik.

A Meduza, ugyanazon csarnokban, két okból érdemel szintoly figyelmes tanulmányozást : mert Leonard első modorában készült, s mert bár nevezetes módosításokkal, mindazáltal szembe-tűnőleg emlékeztet Verochio stíljére. E képben azon szabatoság, mondhatnók kicsinyes gond van, melylyel Leonardo azon mértékben hagyott fel, a mint mesterétől távozott. A figefalap hiányában, mit nem bírnak, a hasonló feltételek mellett készült Meduza, méltó tárgya a vizsgálódásnak. Nem tudom mi alapon, mi adatok után vonták a német írók e kép hitelességét kétségbe : még kevésbé értem, miért tették jellemző vonásaivá a színek vastag fölrakását s a színezet füstösségét. Nézetem szerint, meg vallom, a kép hitelessége (da Vincitől származása) kétségbe nem vonható, mert finom és nemes kivitele, bár talán túlságosan aprólékosságokig menő, igen öszhangzik Leonard egyéb művei modorával. Mi a füstös szín-modort, s a festés vastagságát illeti : öszintén megvallom, hogy (ha csak szemem bizonyágtételét elvetni nem akarom) merő ráfogásoknak kell tartanom. Én a degli Uffizj csarnokában száz meg százszor láttam da Vinci Meduzáját, láttam a legtisztább legfényesebb napon is, de soha a színek vastag felrakását vagy füstösségét, melyről Passavant és Rumohr urak beszélnek, észre nem vettem. Részemről, a mi nekem tetszik, a mi engem meglep. s elbájol e műben : azon végetlen szabatoság, melylyel a művész a legkisebb részleteket adja. Szívesen elismerem, hogy néha túl ment ezéjáján ; de még a túlzásban is, melylyel a részleteket kitünteti, amnyi tudomány s a művészet oly szerelme van, hogy heve tülesapongásait szívesen megbocsátom.

A Meduza feje szép s egyszersmind iszonyú ; lángoló tekin-

tet, fürtei közé fonódó kigyók, méregtől csepegő ajkak, halált fu-
 valló lehelet, semmi sem hiányzik ez irtózatos Meduzából; s mégis
 Leonard eléggé nem méltányolható művészettel, szépséget is tudott
 az iszonyhoz olvasztani. E két érzés egyesülése, egyidejű kifejtése
 miatt bámulom én Leonardo Meduzáját. Van kétségkívül művei
 közt nem egy, mit Meduzának elébe teszek, de bosszú pá-
 lyája egész folyama alatt egy sincs, mely világosabb bizonyítvá-
 nya lenne a szép iránt lángoló szerelmének. Más hagyományokból
 táplálkozó, más iskolában növekedett művész, abban kereste volna
 dicsőségét, mikép rettenthesse el a nézőt a rütség és természet-
 lenség, az arcz görcsös rángásai által: Leonard, kinek lelke foly-
 vást a szépség, kecs és választékosság gondolataival foglalkozott,
 nem másként tekintette (s ezen örülök) a Meduzafejet, mint egy ma-
 gas értelmiségéhez méltó feladat megfejtését, az iszony és rokon-
 szenv egybeolvasztását. E Meduza meredt tekintete s fenyegető mo-
 solya lelkünkbe vésvé maradnak, s minden szórakozással daczolnak.
 Semmi kép, mely szemünk előtt átvonul, nem képes ezt egyedura-
 ságától megfosztani. E fél-férfias, fél-nőies arczban, a bosszú és
 szenvedély oly kifejezése van, mely lebüvöli, leláncolja a figyel-
 met. Akármit teszünk, akarjuk, nem akarjuk, vissza kell emlékez-
 nünk e bámulatos és iszonyú tekintetre. Ha tisztán csak széptani
 szempontból tekintjük: bizonyos, hogy szebb volna, ha a művész
 nem kezelte volna minden részletét egyenlő gonddal, egyenlő
 szorgalommal, a másodrendű elemek feláldozása emelte volna a
 lényegesek becsét. De ha számba vesszük azon időtartamot, mely
 alatt e remekmű készült, s meggondoljuk a művész korát, ki min-
 den valószínűség szerint nem volt ekkor több mint harmincz éves:
 kénytelenek leszünk azon hevet bámulni, mely dolgozása minden
 részére kiterjedt, bár e mindeffhová kiterjesztett hév sokhelyt el
 is ragadta őt. A Meduza hajába fonódó kigyók bátran lehetnének
 kevesebb fényvel öntve el, ez oly észrevétel, mi minden szemlélő-
 ben önkénytelen támad, s mi vitatást sem enged. Kétségkívül igaz;
 de mily pazar választékosság az ajkak rajzában! mily iszony a
 szemgödrök mélyében, a szemfény keretében, a tekintet mozdulat-
 lanságában! És mint eltűnik a mellékes részletek kivitelére fordít-
 tott gond, e szép és rettenetes fej összes benyomásának hatalma
 mellett! Mi engem illet, megvallom, Leonard munkái közt kevés
 van, mi annyira föltárta volna előttem, nem mondom lángesze

titkát, hanem azon rejtelmes báj, mely eszméi minden nyilatkozatától elválhatlan. És nem félek kimondani, hogy e Meduzában van már csirája azon Jocondé-nak, mit a Louvre-ban annyira bámuluunk. Ha emez fényesebb tőkélyekkel bír, ha mélyebb tanulmányra, a forma és báj bensőbb és teljesebb ismeretére mutat: annyit szabad állítanom, hogy Meduza előre sejteti, megjósolja Jocondét.

Az Amoretti által fentartott levélből, melynek főlebb kivonatát közlém, kitünik, hogy Leonard, még Florenczben létekor, már értekezésbe bocsátkozott a milanói herczeggel, atyjának Sforza Ferencznek szobra iránt. Fájdalom, e műből semmi sem maradt fen, mely, ha életíróinak feltétlen hitelt adnánk, tizenhat esztendejét foglalta volna el. De ha e bizonyágtételt komoly vizsgálat alá vetjük, s Leonard műveinek keletkezési sorát, Milanobani első mulatása alatt számba vesszük, kiderül, hogy azt el nem fogadhatjuk. Mert ha Leonard tizenhat évig dolgozott e szobor mintáján, nem kell elfeledni, hogy ugyanezen idő alatt, 1483—1499. több nevezetes művet végzett be. Elég említeni a Boldogságos szüz (Madonna delle grazie) templomában levő Úrvacsorát, pedig e fontos festvény, melyben Leonard lángesze egészen ben-van, hihetőleg 1494-ben kezdve és 97-ben végezve, nem egyedüli, melylyel élete ez időszakában foglalkozott. Bellincioni költői műveiben, a milanói herczegre írt magasztaló versből látjuk, hogy Leonard egy Szentcsaládot festett Gallerani Cecilia számára, továbbá e szép hölgy arczképét, úgy Crivelli Lucreziáét is készítette, mindkettő a herczeg szeretője levén; s végre ugyanazon terem falán, hol az Úrvacsora van, látható Sforza Lajos és nője Estei Beatrix arczképe. Így hát az életírók tanubizonyágát nem vehetjük betű szerinti értelemben. Ha Leonard tizenhat évig dolgozott a koloszon, mert a milanói történetírók így nevezik Sforza Ferencz szobrát, semmi esetre nem fordította minden idejét ez egy munkára, és semmi sem könnyebb mint ez bebizonyítani.

Mit tudunk a koloszról? Azt tudjuk, hogy az agyagminta, mit Leonard 1494-ban végzett be, XII. Lajos gaseon nyíllövőinek ezéltárgyúl szolgált. Senki sem tudja hova lettek e minta töredékei. Hihetőleg szétszórták s ott hagyák veszni, mert ha valaki összegyűjtésökre s fentartásukra gondolt volna, a milanói történetírók nem mulasztották volna el a művészet e kegyeletes barátjának

nevét följegyezni. Mivel pedig hallgatnak, a minta pedig sehol sem találtatik, ebből a teljes feledésre következtethetünk. S e közöny annál különösebb, mert Leonard műve, nagyságánál fogva, nem igen dicsőséges czéltárgy lehetett az ijászoknak. Ily óriási szobrot tűzni ki czélül oly mulatság, mi hamar lejárja magát, s mit a diadalmasok könnyen abba hagyhatnak. Hogy nem akadt egy kegyeletes kéz, egy elszánt szív, Leonard művének megmentésére?

Fra Luca Pacioli, kitűnő mathematicus, ki szintén Sforza szolgálatában állott, emlékezetben hagyá e szoboróriás mérveit. Magassága huszonegy láb volt. Az öntvényhez szükséges ércz nem kevesebbet mint százötvenezer lirát nyomott. Némely irók, Lukács barát ily pontos számításait olvasva, azt következtették, hogy a Sforza Ferencz szobra érczből is elkészült és a számok a végrehajtott műről vannak levonva; de Oltrocchi, Leonard kézíratait megvizsgálván, könnyen bebizonyította, hogy az öntvény csak tervben maradt. Sőt egy levéltöredéket is talált, a milanói herczeghez szólót, melyben Leonard pénztelenségéről panaszkodik, s emlékezetbe hozza, hogy két évi fizetése hátrálékban van, s nincs miből a munkásokat fizesse.

E szerint minden tudósításaink a számokig terjednek. Ha fra Luca számításaihoz Bellincioni néhány olasz és Lancino Curzio latin versét teszszük, ezzel ki is fogytunk minden adatból. A minta elveszése annál sajnósb, mert Leonard, miután a boncztant della Torre Marc Antonio (páviai tanár) vezetése alatt tanulmányozta, miután számára az emberi test több tagjait lerajzolta, s néhány nevezetes darabot készített saját kezével, nem kisebb tanulmányt fordított a ló boncztanára is. E tekintetben kézíratai semmi kétséget nem hagynak fen, mert köztök számos lórajz találtatott, a legnagyobb szabatossággal s tudománnyal kivíve. Sőt e tárgyról külön értekezést is írt. Verocchio iskolájában képezve, kinek tehetségét a Velenczében a Sz.-János és Sz.-Pál templom előtt levő szép lovag szobor mutatja, azonkívül az élő mintát kitarással tanulmányozva, Leonard kétségkívül a csin, szabatosság és nagyszerűség példányképét adta volna Sforza Ferencz szobrában. Vasari állítását ez öntvény iránt nem kell komolyan vennünk. A toscanai életíró azt mondja, hogy az öntést azért nem hajtották végre, mert a terv óriási mérvei az öntést lehetlenné tették. E mérvek, bár nagyok, ügyes és képzett érczöntőt vissza nem riaszthatnak. A

tizenötödik század ránk maradt öntvényei eléggé mutatják, mire volt képes Olaszország. Gatta-Melatának a paduai szent Antal-templom előtt álló szobrától a Florenczi Perseusig, — Donatellótól Benvenuto Celliniig egész olasz föld megezáfolja Vasari állítását.

Da Vinci Leonárdot a Boldogságos Szűz egyházában levő Úrvacsorából kell tanulmányozni; e fő művében kell az általa felölelt tudomány mérveit s különféleségét keresni. Az Úrvacsora, fontosságánál fogva, a Vaticani szobák és a Sixtus kápolnával egy sorban áll; szerencsétlenségre, Leonardo festvénye világért sincs oly jó állapotban föntartva korunkig, mint Rafáel és Michel-Angelo most is ifjú, most is fris festvényei. Míg az Athéni iskola és az Utolsó ítélet csak tegnap készültek látszanak, színeik annyira élénkek, szerkezetök egy tekintettel oly könnyen felfogható, s a szem annyi szerencsével követheti a gondolatot legkisebb részleteiben, addig a Boldogsasszony-templom Úrvacsorája ma, és pedig már régóta, sokat szenvedett. Annyit azonban mondhatok, hogy e festvény szomorú állapota a felöle szóló írók legnagyobb része által túlozva adatott elé, némelyik csak futólag nézvén meg, míg némelyik épen nem is látta. Milanóban mulatásom alatt gyakran tanulmányoztam Leonardo Úrvacsoráját, s azért a felöle általánosan elfogadott nézetekhez nem csatlakozhatom. Nem igaz, a mit Európa minden nyelvén ismételték, hogy az Úrvacsora csupa merő rom volna. A ki így beszél, az nem vett magának annyi fáradságot, hogy egy negyed óráig figyelmesen nézze e festvényt. Ha a kép elébe emelt állás lépcsőin fölhág az ember, ha csak néhány lábnyi távoból nézi a képet, nem csak hogy a műalkotás egészét fölfognia lehetlen, de a részletek is kikerülnek a legnagyobb figyelmet is. De ha az ember távolodik, ha a józan ész tanácsát követve, azon messziségbe áll, minőt a művész maga kívánhatott nézőjének, azonnal fölfogja a mű egészét, sőt rendre-rendre minden egyes alak kilép a homályból s tisztán fölfogható lesz. Nem igaz tehát, hogy az Úrvacsora egészen elveszve volna; azon üres frázisok egyike ez, melyek szájról szájra mennek a nélkül, hogy valaki igazolhatná, és meggyőződés tárgyaivá válnak. Amoretti az egyetlen, ki őszintén mondja meg a mit látott, s kinek tanubizonyosága az igazsággal öszhangzik. Az Úrvacsora sajnos állapotát három különböző oknak kell tulajdonítani. Először is, e falfestvény, melyet freskó

gyanánt szokás tekinteni, o l a j f e s t é s , s Leonard, a lehető legjobbat akarván, nem elégedett meg a hosszú tapasztalás által szentesített hagyományokkal, hanem saját használatára új olajvegyítékeket készített, miket még senki sem próbált meg, de melyek rosszul ütöttek ki reá, s hozzá tebetjük : az utókorra nézve. — Másodszor, a mit az idő s a művész által használt festékek belső hibája megkezdett, egy tudatlan festő hibája folytatta. 1726-ban, a mű bevégezése után százhuszonkilencz évvel, Bellotti azt ajánlotta a Boldogasszony-egyházát bíró domonkosiaknak, hogy ő megújítja, föltámasztja az Ú r v a c s o r á t , visszaadja eredeti frissességét; és a szerzetesek, ez ígéret, s némely apró s tán sikerült próbák által elcsábítva, oktanuln reá bízták nagy éttermők falának megújítását. Bellotti ígérete eleinte teljesebben is látszott; a színek élénksége, mintegy varázslat által, előtűnt; de nemsokára ránczok foglalák el az ifjúság helyét. A fénymáz miatt, melylyel, mint egy ifjító vízzel, az egész festvény bevonatott, minden alak a fény és meleg egyesült hatása alatt fölrepedezett s pikkelyekben fölvált. — Végre, Bellotti munkáját bevégezni, a francia hadsereg a múlt század végén, Bonaparte vezénylő tábornok világos parancsa ellenére, lövistálot állított a domonkosiak refectoriumából. E szentségtelenítés, bár csak rövid ideig tartott, természetesen gyászos hatást gyakorolt az Ú r v a c s o r á r a . Az osztrák uralkodás alatt, a terem — bár nem tartatott úgy fön mint lehetett volna, legalább kártékony befolyásoktól őrizve volt. Ha a zárda huszár laktanya is, nem következés, hogy a barátok éttereme istálot legyen. Bizonyos, hogy az Ú r v a c s o r a elpusztulását, ha nem is meggátolni, de legalább késleltetni lehetne azáltal, ha az Úrvacsorát a Montorfano C a l v á r i á j á tól elvalasztó meztelen falak deszkázattal boríttatnának, így talán akadályozva volna a salétrom-réteg alakulása, mely mintegy köd fátyolozza el a képet a hozzá igen közel álló szemei elől. Azt azonban ki kell mondani, mert kétséget fönhagyni nem szabad : hogy az Ú r v a c s o r a ily siralmas állapotát legfőként magának da Vincinek kell tulajdonítanunk. Montorfano Calváriája, mely az Ú r v a c s o r á v al szemben eső falat foglalja el s műszempontból merőben érdektelen, köznapi egészében úgy mint kivitelében, mely az Ú r v a c s o r á n á l néhány évvel előbb készült, ma is tökéletes épségben van. Igaz, hogy nem ment át Bellotti kezén, de az Ú r v a c s o r á -

val együtt szenvedett a francia hadtól. S mégis úgy tetszik, mintha Montorfano csak tegnap tette volna le ecsetjét. Miért? Mert a Calvária festője, a fal előkészítésében, színei vegyítésében, és törésében, a közönséges eljáráshoz ragaszkodott, mi számtalanszor meg volt már próbálva. Leonard az előhaladás s műtökélyesítés iránti féktelen szerelmétől elragadva, nem gondolta meg, miily veszélyes ily nagy mérvben tenni újítási kísérletet, és vakmerősége szigorúan meg is büntetődött: ha a közönséges eljárással megelégedett volna, hihető, sőt bizonyos, hogy Úrvacsorája ma oly friss, oly ifjú volna, mint a Calvária.

A kegyes domonkosiak által Leonard elébe adott föladat kétségkívül a legnehezebbek egyike, melyek a festészet körében található; s igen meg tudom fogni, hogy tudományának terjedelme és sok oldalúsága daczára, Verocchio tanítványa hosszasan eszmélkedett míg művét elkezdte; gondolom, sokszor félbe is szakította az elkezdett munkát mielőtt folytatta s befejezte volna. Baudelli atya története tanúságos leczke mindazoknak, kik az eszmélkedés belső munkáját megvetéssel tekintik s csak a látható munkát s kézzel fogható eredményt tartják fontosnak. Giraldu Cintio, és Vasari György beszélnek, hogy Baudelli atya bosszankodva, hogy Leonard egész délelőtteket eltölt a nélkül, hogy az ecsetet csak kezébe is venné, elhatározta panaszt emelni a milánói herceg előtt; Sforza Lajos, őt végig hallgatván, elhívatta Leonardot s a prior panaszait elébe adta. Leonard tudván, hogy a hercegben figyelmes és értő hallgatóra talál, megmagyarázta neki, hogy munkájának legnehezebb része nem az ecset kezelése, hanem annak, a mit festeni akar, teljes és határozott elgondolása, a benső teremtés. A herceg egyszerre megértette a művészt, s ha Cintionak hihetünk, Leonard azzal fenyegette volna a priort, hogy bosszúból árulkodása miatt, őt veendi Júdás Iskariotes mintájául. Nem vizsgálom, vajjon ez adoma utóbbi része betűszerint igaz-e? Nevette-e Sforza Lajos, vagy nem, e valóban oskolás fiúhoz méltó fenyegetést; s hogy a Boldogasszony-zárda kézirati történelme szerint, melyet Amoretti megvizsgált, Baudelli atya tiszteletreméltó agg volt, kinek tekintet-parancsoló arcza Júdás-mintául nem szolgálhatott, mindez mellékes kérdés, minek vitatásába bocsátkozni nincs időm. Ha az adoma egész második része csak Cintio tréfája volna is, mit Vasari bírálat nélkül vett át, az első rész

mindeuesetre igen valószínű, mert tökéletesen öszhangzik da Vinci jellemével s szokásaival. Baudelli atya boszankodása azon eszmélkedő ábránd fölött, mit ő restségnek gondolt, semmi esetre sem csak üres mese, mert mindennap ismétlődni látjuk a tudatlanság ez örök harcát a gondolkodás ellen. Minden munka, mi látható jelt nem mutat szó, alak, vagy szín által, a tömeg előtt pusztá képzelődésnek látszik. Gondolkozni mintázás, festés vagy írás nélkül, a tömeg szemében annyi mint összedugott kézzel ülni. Baudelli atya faja a végetlenig szapora, s az ember egy lépést sem tehet, hogy ne ballana beszélni, megvető szájalommal, oly emberekről, kik életüket hitü álmadozások közt töltik, s balga bámulással, igazán nevetséges lelkesedéssel, azon mindig kész, mindig dolgozó munkásokról, kik nem töltik az időt azzal, hogy az eszmét bevárják, sőt abban lelik dicsőségöket, hogy azt egészen is nélkülözni tudják. Baudelli atya példája szerint, a tömeg nem törődik a munka értékével s élethosszával. A tömeg előtt a rögtönzés a legfényesebb, legbizonyosabb jele a művész, festő, szobrász vagy költő tehetségének, tudományának. Gondolkozni a munka kezdete előtt, habozni, tanakodni az ecset, vésű vagy toll kézbevétele előtt, annyi mint bevallani gyöngeségét, tapasztalatlanságát, ügyetlenségét. És már e vád, ha oly emberek ellen emelkedik, kik erejük és tudományuk önértetével birnak, jogos méltatlankodás érzetét költi bennök. Igen értem azért Leonard haragját, s a nélkül hogy kezeskedném ama fenyegetés valódiságáról, úgy tekinteném azt, megvallom, mint megbocsátható pajkosságot.

De bármint álljon is ez adoma hitelessége, annyi bizonyos, hogy Leonard nem kevesebb mint három évet fordított az Úrvacsora festésére. De bár nehezen kielégíthető volt, mivel igen gyakorlott keze vala, nem tehetjük föl, hogy az egész három évet Krisztus és tizenkét apostola festésével töltötte volna; meg kell azért engednünk, szükségkép, hogy ideje legnagyobb részét eszmélkedésre fordította. Mielőtt Florenzét odahagyta volna, gyakran látta s bámulta kétségkívül Giotto Úrvacsoráját, mely ma az elhagyott San-Miniato egyházban van. E festvény neki folytonos tanulmány tárgya volt; mert ha a tulajdonképi forma, ha a rajz szabatosága és pontossága hagy is fön kívánni valót a San-Minaioti Úrvacsorában, az tagadhatlan, hogy e festvény valóban

nagyszerű a testállások természetessége s az arczkifejezések erélye tekintetében. Az isten-ember felséges derűltsege, az apostolok arczán tükröző meglepetés és harag, Júdás zavara, s a Krisztus keblére hajló János bánata, Giotto művét az új-művészet legjelesebb emlékei közé emelik. Bár a rajz tudománya Giottótól Rafáelig óriási haladást tett, annyi bizonyos, hogy Giotto-t kevesen múlták felül a vallásos érzelmek kifejezésében. Fra Angelico legszebb művei nem homályosítják el a szóban forgó Úrvacsora érdemét. A Szűz a kereszt lábánál, a florenczi Szent-Mark zárda refectoriumában, mely bánatában oly szülő, s oly általános és méltó hámulás tárgya, nem ébreszt a néző lelkében élénkebb rokonszenvet, metszőbb fölindulást mint a saminiatói Szent János. Azért azt hiszem, hogy Leonard, mielőtt munkájához kezdett volna, sokat tanulmányozott, soká elmélkedett Giotto Úrvacsorája felett.

Azonban Giotto emléke nem rezzentette vissza Leonardot. Ha valóban félhetett volna, hogy Cimabrié tanítványát a kifejezés tekintetében felül nem múlhatja, abban bizonyos lehetett, hogy tanulmány, szabatosság, minden alak helyes összeállítása, a redőzetek méltóságteljes állása, a mellékes részletek kivitele és a fény helyes elosztása tekintetében mindenesetre felülmulandja amaszt. És, a ki nem vak, meg fogja vallani, hogy reményében nem is csalódott. Leonard mint Giotto, választása levén az úrvacsorának a négy evangelista által adott elbeszélései közt, bölcsen a Szent Jánosét választotta. A Máté előadása sem kevésbé részletes mint a Jánosé, de sokkal kevésbé érzelemteljes; s könnyen megfogható, hogy mind Giotto mind da Vinci ezt amannak elébe tették. Márk és Lukács elbeszélései e tekintetben számba sem jöhetnek az első és negyedik evangelista mellett.

Azonban magok a Szent János által adott részletek épen nem mind alkalmasok ama, hogy a művész munkáját, ki az Úrvacsorát tárgyúl választotta, könnyűvé tegyék. Valóban, Szent János oly élénk és megindító elbeszélésében több oly részlet van, minek felhasználásáról a festőnek előre le kell mondanía. Elég legyen a lábmosást a szeretet és testvéri egyenlőség e megindító jelvényét említenünk, mi a mű egységét zavarná. Minél tovább gondolkozom, annál jobban megerősödöm azon gondolatban, hogy az Úrvacsora a keresztyénség történelme által nyújtott tárgyak egyik

legnehezebbike. Hogy ezt szemléltethetleg bebizonyítsam, felesleges a tudományra utalnom, vagy fölemlítenem Ghirlandajo Domokos (Michel-Angelo mestere), del Sarto András és Rafáel kísérleteit. Michel-Angelo mestere ily tárgy súlyát, egész nagyszerűségét nem is volt képes fölfogni. Del Sarto, az egyszerű eszmék kifejezésében oly jeles, megzavarodott valahányszor összefontabb eszmét kellett visszaadnia; az úrvacsora szereztetése pedig, ha általánosságban a szeretet eszméjében foglaltatik is, de a tizenkét apostol arczainak különböző kifejezése a képzelet elébe megannyi nehéz föلدású rejtélyt ad, s András mester ily akadályokon diadalmaskodni nem tudott. Mi Rafáel illeti, példája e vitatásban, neve nagyságának daczára, nem sokat nyom: mert csak a legvastagabb tudatlanság tekinthetné ugyanegy szempontból a vaticani termek és a tornácz-csarnok festvényeit. Valaki csak fáradságot vett magának, a festészet történelmét tanulmányozni, tudja, hogy a tornácz festését Rafáel pusztán díszítésnek tekintette. Tény az, hogy e díszes csarnokot borító ötvenkét festvény közül csak az első, a **T e r e m t é s**, van a mester kezétől; a többinek kivitelét tanítványaira bízta. Az **Ú r v a c s o r a** pedig épen e tornácz-csarnokban van, s ha mind az ötvenkét képhez maga Rafáel adta is a tervet, lehetetlen föltenni, hogy kivitelökre oly gondot fordított volna mint a termekre. Az Athéni iskola, a Borgoi égés, Heliodor és a Hittan egészen más helyet foglaltak el Rafáel gondolatában, mint a csarnok díszitményei.

Szerintem egyetlen szó elég, Leonardo **Ú r v a c s o r á j á**nak jellemzésére: ez az emberi lángész legmagasb törekvése. S hogy ez állítást elfogadjuk: elég néhány reggelt a Boldogasszonytemplom rectoriumában töltenünk, mert a festvényen levő tizenhárom fej közül csak három, a három legutolsó, a nézőnek jobb felöl, van oly állapotban, mintha félig eltörlődött szineskréta volna; a többi mind tökéletesen látható, föltéve, hogy kellő távolból nézzük. Leonard igyekezett mindenik főnek egyéni kifejezést adni, s igyekezete tökéletesen sikerült is. Azoknak, kik az Újtestamentot figyelemmel tanulmányozták s a négy evangelistát egymással egybevetették, érdekes dolog a Leonard gondolatát minden részletben kísérni. A művész nem elégedett meg annyival, hogy az arczkifejezéseket és tagmozdulatokat, a keresztyén hagyomány szerint mindenik személynék tulajdonított jellemhez képest változa-

tosokká tegye, hanem az egyes apostoloknak egymás közti, vagy Krisztussal rokonságát is jelezni igyekezett; egyszóval semmit sem mulasztott el, azon másod rendű tények felhasználásában, melyekből a főtény egészül ki. Mi a nézőt e bámulatos festvényen egyszerre megragadja: Krisztus feje, tele isteni szeretettel s magasztos lemondással. Elég ez arcot néhány perczig nézni, hogy az ember teljes értéke szerint méltányolhassa a Vasari által elbeszélt adomát. A toscanai életíró azt állítja, hogy Leonard, kétségbeesve, hogy a földön a mennyei szépség ábrázolására mintát nem találhat, Krisztus arcát bevégzetlen hagyta. Azonban, a krisztus kép csak úgy be van végezve mint a tizenkét apostolé, sőt e fejre nézve oly adatunk is van, minővel a többiekre nézve nem bírunk. A milánói Brera-palotában egy színes krétával festett tanulmányt láttam, mely e Krisztusfőnek mintául szolgált; szereti az ember összehasonlítani e pastellt a falfestvénynyel. A pastellben valami beteges van. Az ember érzi, hogy ennek hű másolata nem felelne meg az evangéliomi hagyománynak. A hagyomány azt tartja, hogy Krisztus, még utolsó órájában is megtartotta isteni szépségét, a Brera-palotai pastell pedig ez igényt nem elégítené ki; de Leonard bámulatos művészettel tudta mintáját értelmezni, széppé, nagygyá tenni, úgy hogy az egészen meg van az Úrvacsora krisztusában, de mint egy bűvölet által elvesztette beteges kifejezését. Nem hiszem, hogy Leonard az Úrvacsora minden fejét külön mintázta volna előlegesen színes krétával, mert bármily hő vágya is volt mindent legjobban csinálni, a kettős munka bizonyosan kimerítette volna levét, s munkája végéhez csak unalommal ért volna; azonban a Brera-palotában fennmaradt pastellt hitelesnek hiszem, és fölötte sajnálom, hogy a hasonló modorban vázolt néhány apostol, melyeket Kaufmann Angelica Rómában látott, odahagyták Olaszországot s Angliába mentek át.

Leonard Úrvacsorájában egyetlen fej sincs csak a történetre bizva, vagy csupán emlékezetből, előre meghatározott cél nélkül rajzolva. Ha az emlékezetnek is van része e nagyszerű műben, ha a jegyzékkönyv, mit Leonard mindig öve mellett hordott, s melybe minden, különösség vagy nagyszerűség által meglepő arcot lerajzolt, itt sikerrel lön felhasználva, el kell ismerni, hogy az eszme és akarat túlsúlyt gyakoroltak a pusztá emlékezés fölött. Leonard megkérdezte, tanulság végett, a mit látott, a mit másolt; de soha

sem fogadta el a létezőt, bacsak össze nem hangzott azon eszmével, melyet ki akart fejezni, s ez az, a mi a Boldogasszony-templombeli Úrva csorának első rangú nagyságot, szépséget biztosít. Az apostok mindenike, szintűgy mint Krisztus, mély tanulmány tárgyául szolgálhat. Minden arc-vonásnak, minden mozdulatnak miértje van; s azt hiszem, az előrelátó számítás soha tökéletesebb és folytonosabb alkalmazást nem nyert: ez a legteljesebb kivitele azon elméleteknek, miket a műbölcsészet az elmélkedés testesítéséről, széptani művekben, fölállított. Látás, tudás, emlékezés, választás, átalakítás, akarat, kifejezés, a gondolat mind e mozzanatai, oly hatalommal, oly biztossággal vannak itt átvive, mint Leonard előtt senki nem bírta s őt utóbb senki felül nem múlta. És megjegyzésre méltó dolog, e mélység a tanulmányban, e kitartás a gondolkodásban, e folytonosság az előrelátásban, a kész munkán semmi fárasztó nyomot nem hagytak! Bizonyára hármashályog kellene, hogy annak szemét borítsa, ki az Úrva csorát rögtönzött műnek mondaná; de első tekintetre még is e mű egészen önként termettnek látszik. Csak tanulmány s utángondolás mutatják föl azon előmunkálatok egész terjedelmét, melyeket Leonardnak tennie kellett mielőtt ecsetéhez nyúlt volna. Minthogy az arcokban, alakokban semmi valószínűtlen nincs, a tömeg ez egyszerű s nagy költeményt minden erőfeszítés nélkül előállott műnek tarthatja. A szakemberek, s mindazok, kik a nélkül, hogy az ecsettel bánni tudnának, életökből néhány évet a képzelődés különböző nyilvánulásainak elemzésére szenteltek, könnyen észre fogják venni mibe került Leonardnak e festmény, s mind a mellett kénytelenek lesznek elismerni, hogy benne a szigorú tudomány legkevésbé sem hűthette le az ihlet lehelletét.

Végre figyelmeztetnem kell azon olvasóimat, kik Lombardiában nem jártak, hogy azon metszetek, melyek a Leonard Úrva csorájának másolatai gyanánt árulhatnak, bosszantóan hűtlenek. Mindenik közt leghíresebb a Morghen-féle, joggal nevezhető az eredeti torzképének. Mintha mindazon metszők, kik Leonard művét akarták másolni, előre szavukat adták volna, hogy szemeiket elfordítják mielőtt munkához kezdenének. Különösen Morghen, szinte erőlködött, hogy minden arc jellemét megváltoztassa, s ebben — mondhatom, — célt is ért. Sőt hajlandó vagyok hinni, hogy mielőtt metszővésűt fogott volna, előre lemásolta

mindazon idegen fejeket, mikkel Leonardéit ki akarta cserélni. A többi metszetek, melyeket láttam, semmivel sem hívebb ábrázolatai a milanói Úrvacsorának, csak hogy hűtlenségökben kevesebb szándékosság látszik lenni. Egyébiránt hihető, hogy ez úgynevezett másolók három negyedrésze nem is tartotta méltónak Lombárdiába utazni, hogy eredetijét megláthassa. — A ki azért Leonardo e mesterművét valódilag akarja ismerni, menjen Milánóba. Kétségtelen, hogy a leghűbb metszet sem kárpótolhatja a művet magát soha; nincs is azért az Úrvacsora sorsában semmi váratlan; azonban Rafáel, Michel-Angelo, Rubens, e tekintetben is szerencsésebbek, mint da Vinci. Ha Volpato nem adta is a vatikáni termeket úgy vissza, hogy a Rómába utazást feleslegessé tegye, ha a mantovai metszet nem ad is teljes fogalmat az Utolsó-ítéletről, ha Bolswert, bámulatos ügyessége daczára is, nem sajátíthatja el Rubenstől színei varázsát, de mindezek sokkal közelebb járnak eredetijeikhez, mint Morghen Leonardhoz. Gleyre Károly cartonjaiban láttam az Úrvacsorából néhány fejet, egészen az eredeti modórában rajzolva; s ez az egyetlen másolat, mely engem a domonkosi refectoriumra emlékeztetett.

Lombardiát, hol tehetségei alkalmazás nélkül maradtak, elhagyni kényszerülvén, Leonard elhatározta, hű barátjával fra Luca Pacioloval Florenzbe visszatérni. Borgia Césár által mind azon erősségek főfelügyelőjévé neveztetve, melyeknek birtokát XII. Lajos a valentinois-i herczegnek biztosította, Leonard bejárta Olaszország nagy részét; hadmérnöki helyzetét arra használta fel, hogy mindent, a mi elébe ötlött, mi valamely új elméletre, vagy réginek tökélyesítésére nyújthatott alkalmat, figyelmesen megvizsgáljon, a riminii kúttól kezdve, melynek vize, a mint medenczéjébe esik, zeneeszméket ébresztett benne, a piombinoi tenger-hullámokig, melyeknek egymást üző sora új tudományos formulákat költött találékony elméjében. Miért mondott le a Borgia Césár szolgálatáról? — nem tudjuk. Florenzbe visszatérve, Soderini Gonfaliéri megbizta őt, hogy a Signoria palotájában, a pápai teremben egy falra fesse le a Piccinino legyőzését az anghiarri csatában 1440-ben. E festvény cartonja, mely a Santa-Maria-Novella zárdában lön kidolgozva, most már elveszett; de becsét megítélhetjük azon óriási haladásról, mit az a szerkezet és rajz mesteriségében jelölt, a fenmaradt adatok szerint. Nem említem Vasari-

nak e cartonra pazarolt magasztalásait, mert a toscanai életíró nem mindig méri szavai hevét és zaját a szóban forgó mű valódi értékéhez; de van róla egy, Edelinek által, hihetőleg Rubens rajza után készült metszet, s az Etruria pittrice is közli szintezzen carton egy részét, mint hiszik, Bronzino rajza után. És bár egyik metszet sem közvetlenül a Leonard eredetije után indult, azért e másolatok hűségét merőben még sem tagadhatni, mivel oly két művésztől eredtek, kiknek hozzáértése és ügyessége el van ismerve. Egyébiránt e két metszet ellenőrzésére szolgál két lap Leonard kézírataiból, egyik mely egyenesen az Anghiarri csatára vonatkozik s e csata részleteit aprólékosan adja elő, a történeti tényektől kezdve a tisztán legendai hagyományokig; — másik, mely általános szabályokat tartalmaz a csataképekre vonatkozólag, s melynek több részlete bámulatosan öszhangzik az említett két metszettel. Tudva van, hogy Rafáel, a siennei könyvtár festvényeivel foglalkozván, melyekhez a cartonokat ő adta tanuló társának Pinturicchionak, Florenzbe átjött, Leonard cartonjának tanulmányozása végett, mely a Signoriában volt kitéve, s egyszersmind Michel-Angelonak szintén a toscanai történelemből vett cartonjáért. Lawrence Tamásnak birtokában volt Rafáelnek egy rajza, melynek egyik szögletére, Pergino fiatal tanítványa, Leonard cartonjának egy részletét oda rajzolta. Nem lehetlen tehát ennyi adat után ama carton becsére, legalább közelítőleg, következtetni, különösen szerkezet és választékosság tekintetében. Az idéztem adatokban, a Parthenon lovagjainak nagyságát erélyét és bájját találjuk. Állott-e Leonard előtt valamely rajz a Panathéniek után vagy a Lapithák és Centaurok harcából? — erről az életírók hallgatnak. Azt tudjuk, hogy Rafáel több tanítványát Görögországba küldte a Parthenon romjainak lerajzolása végett, mikor a Vatican kifestését föl vállalta. De Rafáel Romába érkezésének idejé 1508, Leonard cartonja pedig 1503-ból való. Föl szabad azért tenni, hogy az Anghiarri csata lovai egyenesen Leonardo e tárgyban természet után tett tanulmányainak eredményei, s különben is, mésterének Verocchio Andrásnak tehetsége is fordíthatta az ő tanulmányait ez irányba. Bizonyos, Franciaországban kiadott kőrajzról, mely állítólag Leonard egész cartonját ábrázolná, nem is szólok. E kőrajz, minden belátással bíró előtt, merő mystificatio; s még igen szelíd kifejezést használtam. Szeren-

eséttlenségre a szokatlan mód, melylyel Leonard a képnek szánt falat előkészítette, különös változást hozott elő a carton után kivitt első alakokban, s Leonard, hogy minden rágalmozó vádat egyszerre elnémitson : Soderininek visszaadta az előlegezett pénzt. Az ostobaságon és tudatlanságon alapuló gazságra ő az egész előleg visszatérítésével felelt; ez volt az egyetlen mód, rágalmozóit zavarba hozni.

Medicis Julián, testvérének X. Leónak pápai trónra lépése alkalmával Rómába vitte, s ott némely munkával bízták meg, de csakhamar le kelle arról mondania, látván, igyekezeteit mily gúnyos modorral fogadják. A pápa, ki sógorasszonya számára egy Szent Családot rendelt meg nála, a mint meghallotta, hogy új szerkezetű fénymázhoz olajakat tisztít, további kísérlet nélkül őt alkalmatlannak nyilvánítá a reábízott munkára : „minthogy a munka végére gondol, mondá X. Leo, mielőtt elkezdesére gondolna, soha sem is fog semmit bevégezni.“ — És az udvaroncok megtapsolták e gúnyt, mintha Aristophanesz vagy Lucian legfinomabb élceze lett volna. Azonban a X. Leo sógornője számára kezdett képe be is lőn végezve, és, ha Amorettinek hihetünk, most is meg van Oroszországban. Egyébiránt ha Leonard a rábizott vagy ajánlt munka nagyobb részéről lemondott, azért nem hagyta el, tudománya és lángesze maradandó nyomai nélkül, Rómát. A Sant'Onofriói Szűz esetének legbájosabb teremtései közé tartozik. Ha e Szűzet, mint állítják, Palmaroli újra színezte, meg keil vallani, hogy ez újraszínezés szokatlan vigyázattal, okossággal és tartózkodással történt. De akár színezte azt Palmaroli, akár nem s megvallom e kérdésben az igazságot megtalálnom nem sikerült, — Leonard Szűze, a convent csarnokában freskóba festve, a legjobb világításban s ereklye gyanánt üveg alatt őrizve, ma is oly bámulatos frissességgel bír, mintha nem is háromszáz éve, hanem tegnap készült volna. Ha Leonard a köz-hagyományokra hajt, s az Úrvaesorát és az Anghiarrii csatát azon módon festi, minőt a Sant' Onofrio-templomban alkalmazott, Európa ma is teljes fényökben, egész ifjúságokban tanulmányozhatná ama remekműveket. A sant'onofriói Szűzben oly kecs, szemérem, boldogság s édes mosolygás ragyog, minél szebbet Leonard soha sem teremtett. A szűz karjaira helyezett Krisztus gyermeki vidámsága által bájol el. Mi az adományozót illeti, kinek areza e képen

harmadikül szerepel, de kinek neve bozzánkig nem jutott, szerencsésen egyesül benne a jóság a komolysággal. Mennyire kell sajnálnunk, hogy Leonard mielőtt magát a fresko-festés rég megállapított eljárási módjára adta, Milanóban és Florenczben oly szerencsétlen kísérleteket tett! Fra Angelico az V. Miklós kápolnájában, Signorelli pedig Orvietóban eléggé megmutatták e mód egész becsét s teljes biztosságát. Miért nem tetszett a Verocchio tanítványának, legalább a színek használatában, nyomaikat követni? Ma is, mint két élénk és friss festvény állna előttünk, azon két kép, melyek egyikét annyira megrongálta az idő, másika, — melyből csak töredék maradt ránk — örök sajnálatot költ beennünk.

Római útja előtt, Florenczben a szerviták temploma számára egy Szent Család cartonját készítette Leonard, melyet soha sem dolgozott ki, a Szűz, Szent Anna térdein, Krisztussal és k. Jánossal. E carton, több napon át, Florencz nagy eseménye vala. A tömeg a Szervitákhoz tolongott, hogy da Vinci művét láthassa, de a karton művésze festményben soha sem készíté el azt. Azonban úgy látszik, hogy e mű első eszméje többszöri módosuláson ment át, mert Milano, Páris, London mind más-más alakban bírják azt, és pedig a hitelesség egyenlő értékű bizonyítékaival. Ugyanez utazás idejére kell tennünk a Benci Amerigo Ginevráját, melynek nyoma veszett, és a Monna Lisa del Giocondot, mit I. Ferencz király négy ezer arany tallérral fizetett, s a Louvre képcsarnokában helyezett el. És e kép, nézetünk szerint, Leonardo összes tudományát foglalja magában. E hasonlíthatlan festvényben a mester minden kísérleteinek, minden tanulmányainak kivonata s végeredménye egyesül. Vasari azt mondja, hogy Leonard négy évig dolgozott a Monna Lisa arcán; de ez csak a toscánai író azon nagyításainak egyike, minők nála ép oly gyakoriak mint Benvenuto Cellininél, s melyeket nem kell komolyan venni. Hogy Leonard ki három év alatt festette Krisztust és a tizenkét apostolt a Boldogasszony-zárdában, négy évet töltött volna Monna Lisa festésével, nem lehet elhinni. Hogy eredetijét zenével mulattatta a munka alatt, jól van, elhiszem, s azon mennyei mosoly, mely a Monna Lisa szemeiben és ajkán tündöklök, legalább valószínűvé teszi Vasari e hagyományát. E bámulatos arczkép színe, mely fára van festve, különös változáson

ment át háromszáz év alatt. A korabeliek tanúsága szerint a nedves szemek, az üde ajkak, fényben és valóságban a természettel versenyeztek; a vér csörgött a bőr alatt s látható volt. Ma, a szín megváltozása miatt, mind e csodák eltűntek; de kimagyarázhatlan körülmények összehatása folytán, e bámulatos festvény, bár eredeti színeit elvesztette, elragadó bájú öszhangzását megtartá. A hússzín ma kékes szürke; a homlok, arczok, kezek nem láttatják a bőr alatt csergedező vért, a szemek elveszték nedveségök fátyolzatát, az ajkak hímporukat; de e nagy változások mellett is, Monna Lisa szépsége a három század előtti maradt, a báj, ifjúság, vidám derültség csodája! A gyöngén gúnyos tekintet, a száj-szögletekre helyezett gödröcskék Monna Lisa arczának hasonlíthatlan és soha felül nem múlt kifejezést adnak. A kezek oly finomsággal, oly úriasan vannak alkotva, hogy szebbet kívánni sem lehet. A hajzat, nyak és kebel, kétségbeejtő szabatossággal s tökélyvel bírnak. A szem el nem fárad e szép arczot nézni, mely boldogságot lehel, melyre a szenvedélyek még nem véstek egy redőt, ez eszményi vegyületére az ifjúság, jóság és okosság. Három század mindent megváltoztatott e képen, s mégis minden oly öszhangzatos maradt rajta, hogy a szem alig veszi észre a változást min a színezet átment s mit nem egyedül az idő okozott, mert sok régibb kép megtartotta fiatalságát s újdonságát. Főleg magát Leonardot kell művei megváltozása miatt felelőssé tennünk. Mindazáltal ha a Monna Lisa nem bír is ma azon színpompával mi a tizenhatodik században Florenczet elbűvölte, mindenetre örök példánya az a rajznak, s a legfinomabb arczok egyike, miket a festészet egész története fölmutatni bír. Azon Szűz a Szent Anna térde in, mit a Louvrebán láthatni, hihetőleg Salác vagy Luini műve, mert tudjuk, hogy I. Ferencz hiába kérte, sürgette Leonardot a Florenczből elhozott carton festésére. Ugyane művész többi művei mik Párisban vannak, kivéve azon arczképet, mit majd minden alap nélkül, Boleyn Annának, majd a szép Teronnièrenek neveztek ma pedig szintoly alaptalanul Crivelli Lucrécziának mondanak, a többiek mondom, bár kitünő jelességekkel is bírnak, nem érdemelnek ugyanannyi figyelmet mint a Monna Lisa del Giocondo; majd mind szerencsétlen újraszínezésen mentek át, Szent Jánostól kezdve a Sziklai szűzig.

A festészetről szóló értekezés, mely Páris, Róma és Milanóban a Leonard neve alatt jelent meg, bizonyosan nem az általa írott értekezés. Csak jegyzetek gyűjteménye ez, melyek az értekezés anyagául szolgálhattak, de e gyűjteményt lehetlen bevégzett mű gyanánt fogadni el. Kifünő utasítások mellett, mik a természet tanulmányozásán alapúlnak, kezelési tanácsok mellett, miknek helyességét kétségbe vonni nem lehet, egy sereg köznapi szabály is van fölhordva, mik mosolyra késztenek, s melyeket Leonard bizonyosan a nélkül jegyzett ki, hogy reájok különös súlyt helyezett volna. A háromszáz hatvanöt fejezet közt, melyekből a milánói kiadás áll, nem egy van mit lehetlen bámulás nélkül olvasni, s mi önkéntérthetősége miatt minden tudomány vagy művészet előadásában felesleges; épen annyit érne: a nap és éj, levegő és víz, tűz és hó közti különbségről értekezni. Ez úgynevezett fejezetek, mik léha csak hat sornyiak, vagy jelentéktelenek, vagy ismeretes igazságokat tartalmaznak, annyira minden vitatáson kívülieket, hogy mindenkitől igazakúl ismertetnek. Rubensnek igaza volt, midőn ez értekezésnek nevezett valamit útszéli dolgok, közhelyek gyűjteményének mondá. Mert ha lehet is belőle néhány jó tanácsot meríteni, a minta fölállítása, a fény és árny elosztása, a testek domboruságának legbiztosb kitüntetése iránt: de minden lapon oly gyerekekességekre akadunk, mik bizonyosan nem a Leonard agyából származtak.

Az úgynevezett vízépítészeti értekezés, mely Bolognában 1828-ban jelent meg, szintén nem lehet Leonardnak e cím alatt készített munkája. Ez is, mint az említett festészeti értekezés, csak jegyzetek gyűjteménye, semmi több. Azonban ez utóbbi mű tudományos értéke, illetékes bírák egyező ítélete szerint, sokkal felülmúlja az előbbinek széptani úgy mint műtani értékét.

Leonárd kéziratai, melyeknek nagyobb része, szerencsétlenségre, elveszett, de melyekből mégis néhány kötet maradt fön a milánói párisi és londoni könyvtárakban, világosan mutatják, hogy ő az emberi ismeretek egész körét felölelte, a csillagászattól az összehasonlító boncztanig. Nem csak algebrát, mértant, erőmütant tanulmányozott egész terjedelemben, s gazdagította e három tudományt új tétélekkel és megfajtésekkel, hanem a föld kerengését a nap körül kitalálta sokkal Kopernik előtt, kinek felfedezései csak holta után közöltettek, és így huszonnégyszáz évvel a Leonard halála után.

Tanulmányozta a dagály és apály elméletét. Megértette a levegő működését a tárgyak égésénél s a lélekzésben, mi az élettan szerint csak egy saját nemű égési műfolyam. Helyes eszméi voltak a levegő súlya, tömöttödése és ritkulása felől, a testek eséséről a földgömbön, a csillagok fényrengéséről, a látásról, s a hygrometria körében. Csatornák ásatása közben figyelmes lett a föld különböző rétegeire, az állat-világok kövület-töredékeire, s azok rendszerbe állítását is megkísérelte. Nem hanyagolta el az emberi ismeret semmi ágát, s nem elégedve meg mindannak megtanulásával mit kortársai tudtak, sem a gondolat mezejének saját észleletei és kitartó elmélkedései útján terjesztésével, hasonló hévvel alkalmazta elméleteit a gyakorlat, az ipar mezején. Egyszer posztó-nyirő gépet, másszor pénzverő erőművet talált ki; majd oly készüléket, mi az embert vízben vagy levegőben fentartsa. A felfedezés volt, minden alakban, élete s szerencséje. Ő a tudomány országának szélesbítésére, az értelem és akarat kiszámíthatlan tömegével rendelkezett. Csak az általa megpróbált, megnyitott ösvények fölszámítása is megzavarja szemünket, bámulatba ejti lelkünket. Csodáljuk, hogy egy ember, ily feladat megoldására elégséges lehetett. Bár Leonard hatvanhét éves korában halt meg, (nem ugyan az I. Ferencz karjaiban, ki akkor Saint-Germain-en-Layben volt, de a clouxi kastélyban, Amboise mellett, Melzi Ferencz karjaiban), alig lehet megérteni, hogy a legáthatóbb értelem, a legtevékenyebb akarat is mikép találhatott ily hosszú pálya alatt is elég időt annyi új.tétel fölállítására s főleg azoknak oly szabatos megoldására.

E futó tekintet után Leonard sokoldalú munkásságára, hátra van még kijelölnünk helyét a festészetben; mert bár a rajz három nemét egyenlő szerencsével művelte, bajos volna mint szobrásznak és építésznek, értékét meghatároznunk. — Hol vannak az emlékek, melyeket épített? XII. Lajos és I. Ferencz hadsergei feldöntötték. Mondják, igaz, hogy Rustici Ferencznek ő adta azon három szobor mintáját, melyeket ez a florenczi keresztelő kápolna egyik ajtajára állított, de lehet, hogy ebből csak annyi igaz, hogy Rusticit tanácsával segítette. Leonard csak mint festő a történelemé, s mint ilyet kell őt jellemeznünk. Harmincz egy évvel Rafáel előtt huszonhatal Michel-Angelo előtt, negyvenkettővel Correggio előtt, született, de Michel-Angelóra kétségkívül nem volt semmi befolyással. Az *Angliarii* ütközetnek semmi nyoma nem lát-

szik az Utolsó ítéletben. Michel-Angelo a maga útját követte, vetélytársa módszerével nem törődve. De az tagadhatlan, hogy Rafáel és Correggio sokat köszönhetnek Leonardnak. A vatikáni termek, Leonard cartonjának bevégzése után 5 évvel kezdve, világos nyomait mutatják amaz ékesszóló leczke hatásának. Rafáel da Vinci tanítására nem szorult a Madónnáiba öntendő mennyei báj végett, mi azok minden vonásán tündöklök; de az Athéni iskolában, Heliodorban megemlékezett da Vincire, mint a Borgoi égésben, a Sybillákban, a sz.-Ágoston-templomi Isaiában, Michel-Angelóra. Rafáel sokkal inkább Leonardnak mint Michel-Angelonak köszöni modora nagyszerűsítését, s mondhatom, hogy a Leonard tanulmányozása több hasznára volt Rafáelnek mint a másiké; mert Leonard festészete tudósabb bár mint a Rafáelé, ezzel ellentétben még sem áll; míg Michel-Angelo festészete, bár szintoly biztos tanulmányok alapján, pompaszeretőbb, szerencsésebb, ragyogóbb, s azért Rafáel kedveleteivel és lángesze természetével kevésbé összeférő. Tudom, hogy a Sixtuskápolna boltozata e szemrehányást nem érdemli, s hogy Michel-Angelo a Genesis első szakaszait oly bájjal és egyszerűséggel dolgozta ki, mit Rafáel sem múlt soha felül, de a Próféták és Sybillák csakugyan igazolják az iménti észrevételt. Így, ha Rafáel nem Leonard tanítványa is, azt állíthatjuk, hogy Rafáel festészetére mély behatást gyakorolt Leonard. A ki nem vak, látja a két művész közel rokonságát. Rafáel, lángeszének gazdasága, önkéntessége daczára, korán érezte, hogy a lángész sem állhat meg tanulmány nélkül; hús éves volt midőn Florenzbe utazott, hogy az Anghiarri csata cartonját meglássa, s az élete utolsó tizenkét évében Rómában végrehajtott művei magokon viselik ez utazása nyomait.

Mi Correggiót illeti, rajta még könnyebben kimutatható Leonard hatása. Bár Correggio érdeme világért sem csak a bájban áll, bár a páрмаi kupola s azon két fresco mi ugyanazon város kapuiról lefejtve ma a könyvtárban és a képesarnokban méltó esodálat tárgya, elvitathatlan nagyság bélyegét hordják magukon, bár Szent Jeromos ugyanazon jellemmel bír, azonban Correggio Madonnáiban s az esete alól kikerült minden nő és minden gyermek arc tekintetében és mosolyában van valami, a mi Leonard modorára emlékeztet. Ha Correggio rajza nem bír is Leonard szigorú egyszerűségével, s műveinek szerkezete oly tiszta ízléssel: azt nem

lehet tagadni, hogy példányától a fény-elosztás tekintetében sokat tanult. Gyermekesség volna Leonárd és Correggio műveit párhuzambaállítani s ezt amabban föllelni akarni. Elég, hasonlóságuk vonásait s a fiúsítás jeleit kimutatni. Ha tovább mennénk, túl lépnénk célunkon.

Mondtam, miért nem volt Leonárd Michel-Angelóra befolyással. Szükségtelen arra visszatérnem.

De nem elég da Vinci helyét a festészet történelmében kimutatni. Szükséges, életében, művei sorsában, tanuságot keresnünk. Isten mentsen, hogy tanulmányai sokféle ágazottságát szemére hányjuk! Az igazság keresése nem kisebb érdekléssel és nagyszerűséggel bírt előtte, mint a művészet gyakorlata. Bár tudományos felfedezéseinek nagyobb része befolyás nélkül maradt az emberi szellem fejlődésére, ma midőn azok mind fölfedezve vannak, méltánylattal tartozunk iránta is érettök. Azonban Leonardot csupán művészi szempotból, sőt csupán mint festőt tekintve, úgy tetszik nekem, hogy művei kis számából, főleg pedig bevégzetlen műveiből jó tanuságot lehet vonni. Ő azzal nem elégedett meg, hogy célul maga elébe a tökélyes szépséget tűzte, a szépség kifejezésének még külső eszközeiben is a tökélyt igyekezett valószínűsíteni. Miután az emberi arcot legváltozatosabb alakjaiban tanulmányozta, mint Caylus, Hollar, Chamberlain és Bartolozzi gyűjteményeiben látható, miután fáradságosan összegyűjtötte mindazon vonásokat, mik a szenvedélyek kifejezését alkotják, szüntelen azon volt, hogy azon anyagi eszközöket is módosítsa, melyeknek hatalmát és hűségét hosszas tapasztalás igazolta. És e túlságos tökélyesítési vágyának, mely a színektől kezdve a fény-máz vegyületéig semmiben meg nem nyugodott, ez állandó szokásnak mely, soha sem tartotta magát a rég kipróbált módszerekhez, köszönhetjük kétségkívül Leonard műveinek gyors és lényeges elváltozását. Tehát még a tökélyre igyekezésben is tudni kell mértéket tartani, mindenek felett pedig nem akarni mindent maga fejétől. A művészet mezeje elég széles a nélkül is, hogy az ipar mezejét hozzá csatoljuk. Ha Leonárd a közönséges eljárásokkal megelégedett volna, a milanói *U r v a c s o r a* is oly friss oly ifjú volna most, mint az *A t h é n i o s k o l a*. Leonárdo műveinek sorsában e figyelemre méltó tanuság fekszik: igyekezzenek a festők, mint ő, a szépség tökélyére; tanulják meg tőle a nehezen kielégít-

hetőség rég elfeledett mesterségét; eszméik kifejezésére nézve pedig elégedjenek meg a kipróbált anyagi eszközökkel.

Eddig Planche Gusztáv. E tanulmány 1851-ből való s a *Revue des deux mondes* közelebb érdekes cikket közöl a Vinci Leonard életéről és műveiről Clément Károlytól. E cikk, mely a Planche által is használt adatokon kívül még többek fölhasználásával, egyszersmind a művész festvényeinek is éles tanulmányozása nyomán van összeállítva, némely érdekes adatot s figyelemre méltó megjegyzést közöl, miket Planchenak, különben oly művészileg készült tanulmányában nélkülözünk. Legyen szabad azért, toldalékul, e cikkből is adnunk valamit.

Érdekesnek tartom említeni Leonard némely elveszett s Planche által elé sem sorolt festvényét, a művész első időszakából. Ilyenek: a tengeri lovak által vout Neptun, mit Antonio Segni számára festett; az Ádám és Éva nagy cartonja, melyen a táj-részletek, az állatok és virágok, oly kicsinyes gonddal és szabatosággal vannak dolgozva, hogy minden csaknem kézzel foghatóvá válik; s Vespuczi Amerigo, és a cigányfőnök Scaramuccia szénrel rajzolt arczképei. Szintén örökre elveszettek látszik a VII. Kelemen pápa birtokában volt Szüz, melyet d'Argenville, még a XVIII. század közepén innen (1762.) is látott a Vatikánban, s melyben a valóság utánzása annyira ment, hogy e képen egy még barmatos virágokkal telt pohár volt látható, melyben a virágok a mezőről frissen behozottakkal bizvást fölelérhetők valának.

A festész első időszaka, — mond a *Revue d. d. m.* — a bölcsesek tisztességtételével végződik. E tíz—tizenkét évre terjedő időszak alatt csodálatosan osztá meg idejét a legkomolyabb tanulmányok és mindennemű mulatságok között; s hibetű, hogy nem volt egészen tiszta azon kétes jellemű kedvtöltésektől, miket fölöle Vasari följegyzett. Tudványa kielégíthetlen szomjú volt, s vágygyal ragadott meg mindent, a min csak valami észlelni való volt. Szorgalmatosan látogatta a vásárokat és a korcsmákat, kikísérte a vesztőhelyre az elítélteket, vagy egy csomó parasztot gyűjtött magához s azokat iszonyún leitatatta; akkor a legnevetetőbb és vastagabb tréfákat beszélte nekik, és részegségök s nevető-

göreseik torz-alakjaiban gyönyörködött s alakjokat rajzolgatta. Így támadtak jellemképei és torzképei, melyek többnyire számos metszetben terjedtek el, s melyeknek egyrésze az emberi lélek és arcz mély ismeretére mutat, más része pedig csak különöz és túlzott figura. Ez időszak alatt azonban a művészet nem foglalta el, nem elégítette ki Leonárdot egészen; erőteljes s gazdag természete sok gyönyör és sok fáradság elviselésére képesítette őt. Ritka szépséggel s erővel fölruházva, költő, zenész, minden testgyakorlatokban kitünő, legkeresettebb tagja volt az első Medicik alatt oly ragyogó florenczi társasáletnek. Rokonszenves, könnyed és hajlékony természete mindenki kedvét megnyerte; szellemdűssága, vidámsága, bőkezűsége oly emléket hagytak utána Florenczben, hogy maga Vasari így ír róla: „minden szív övé volt, oly varázst, oly bűvöletet tudott gyakorolni! Bár semmije sem volt s a munkában sem volt fölötte szorgalmas, mindig legényeket tartott és — lovakat, melyeket mindenek fölött szeretett. Egész kis állatsereglete volt, s azokban nagyon gyönyörködött és türelmes szenvedéllyel viselte gondjukat. Megtörtént rajta, hogy a madár-piaczon menván át, valamennyi madarat megvette, a hogy az árusok tartották, s akkor kalitkáikat fölnyitogatván, szabadon eregette őket.“

Tudjuk Planche leírásából, mikép jutott Leonárd a Sforza Lajos udvarába. A Revue azon egész levelet közli, melyet a művész a herczegnek írt, sok nemű szolgálatait felajánlván s ezermesteri képességeit elésorolván. A levél valóban nem lehet a szerénység példánya, s úgy látszik Leonard e tekintetben egyetértett a régiekkel, kik ez erényt bűnnek tartották, és előre igazolni akarta Göthe kétszázaddal utóbb tett ama nyilatkozatát: „Nur die Luupen sind bescheiden.“ De hagyjuk ezt. Azonban nem érdektelen a fejedelem és a művész első találkozása, a mint azt Vasari emlékezetben hagyta. Leonárd, nagy hírétől megelőzve, Milanóba ért, s azonnal Sforza Lajos elébe bocsáttaték. A herczeg nagyon szerette a lant pengetését hallgatni; Leonárd, kezében ily hangszerrel jelent meg, melyet saját maga készített, csaknem egészen ezüstből, lókaponya alakjában, különöz szerkezettel, de mi a hangoknak nagyobb rezgést és zengzetességet adott. Ez alkalommal, minden az udvarnál összegyűjtött zenészeket fölülmúlt, s azonkívül úgy ismertette meg magát, mint korának legügyesebb rög-tönöz-költője. A herczeg annyira el volt tehetségeitől ragadtatva,

hogy magasztalásokkal halmozta s egyszerre kegyébe fogadta őt.

A kislelkű kéjencz és pazar Lajos épen azon ember volt, kinek udvarában Leonard legjobban érezhette magát; s azon tizenhat év, mit Milanóban töltött, élete legboldogabb és legtermékenyebb időszaka volt. Gyönyört szerető ízlését a fényes udvar kielégítette. Ő rendezte az ünnepélyeket, melyeknek dísze s bálványa maga volt; s Galeás János menyegzője nápolyi Izabellával és Sforza Lajosé Estei Beatrixxel, találékony szelleme minden tehetségének kifejtésére a legjobb alkalmat nyújtották. Azonban erélye oly nagy volt, hogy sem a gyönyörök lelkét el nem puhították, sem a szórakozások munkáit és tanulmányait meg nem akadályozták.

Úgy látszik, legelső gondjai közé tartozott néhány tanítványt gyűjteni maga körül, és azon Milanói Akademiát szervezni, melynek czélja is oly kevéssé ismeretes. Ő teremtette vagy legalább egészen újra szervezte, s az nevét is viselé, mit Vasari egy szaván kívül azon pecsét is igazol, melyen e körirat olvasható: *A c a d e m i a L e o n a r d i V i n c i*. Azonban bizonytalan, mi volt ez akademia tanulmányainak határozott köre, s minő részt vett, mi szerepet játszott abban maga az alapító. Akár iskola, akár tudós egyesület volt az, úgy látszik, Leonard sokat foglalkozott vele, s azon nagy mennyiségű kéziratokból ítélve, melyek inkább jegyzet alakban gyűjtött előkészületnek és nyilvános előadások anyagának mint rendezett műveknek tekinthetők, azt következtethetjük, hogy az intézet fő- vagy tán egyedüli tanára, mestere maga da Vinci volt. Ha, mint vélem, milanói kéziratainak nagyobb része ily tanítások fonalaül készült, ebből kitűnik, hogy az akademia körülbelől mindazon ismeret-ágakat felölelte, mik a művészettel közéről vagy távolról összefüggöttek, azaz, Leonardnak magának gyakran kifejezett nézete szerint, mindent: a bittan, bölesészet és jog kivételével.

Írónk itt egyenként sorolja elé Leonard mű- és széptani munkáit, s bár inkább méltányolja azokat Planchenál, elismeri töredékes voltukat, s végül megvallja, hogy e művek semmivel sem teszik nagyobbá előtte da Vinci érdemeit. Fontosabbak azon adatok és észrevételek, miket Sforza Ferencz óriásszobrának mintájáról s utóbb az Úrvaçsoráról közöl.

Egyéb munkáitól fenmaradt minden idejét — úgymond — azon tanulmányokra és készületekre szentelte, mik az óriási lovagszobort illették, melyet Milanóba jötte után csakbamar munkába vett. Különös, hogy mi Leonardban csak a nagy festőt látjuk, holott kortársai őt mint szobrászt méltányolták legjobban. Maga is ez óriás művével remélte neve halhatlanságát biztosíthatni. Fájdalom, hogy e műnek, melyen Leonárd annyi évig dolgozott, és pedig tehetségei s ereje legnagyobb teljében, még csak egy teljes vázlata sem maradt fen! E szobrot fedő homályt némileg is eloszlatni csak a legközelebbi években sikerült, egy, a francia császári könyvtárban fölfedezett ritkabeesű kézirat nyomán, melyet Paviából XII. Lajos vitt volt Párisba. A kézirat 1490-ben készült el, czime: *Gesti di Fr. Forza*, a cremonai Gambagnola Bertalan műve, s három nagy fontosságú rajzzal van ékítve, melyek ha nem is egyenesen da Vinci keze munkái, mint némelyek hinni akarják, de a legnagyobb hihetőséggel befolyása s utasítása mellett készültek, talán tanítványai valamelyikétől. E képek egyike Sforza Ferenczet, lovon ülve, izezet alatt ábrázolja. A hatalmas s egy kissé nehézkes ló, jobb lábával lép; testalkatása igen szép, s inkább szobor mint természet utáni tanulmánynak látszik. A lovak tetőtől talpig fegyverzetben, kezében vezéri bottal, hátra támaszkodik nyergén. A rajz nemes és szabatos. A másik lapon a lovak arca van, nagyobb mérvben kivive. Ha meggondoljuk, hogy 1490-ben, midőn e könyv készült, végezte be Leonard Sforza Ferencz szobrának első mintázatát, hogy Milanóban ekkor minden, mi a művészetre vonatkozó, felügyelete alatt állt, hogy Sforza Ferencznek semmi más szobra nem létezett, hogy magok az említett rajzok valóban Leonard modorára mutatnak, több mint valószínű lesz, hogy bennök az el nem készült mintájában elpusztult óriás szobornak, legalább első vázlatában kismását bírjuk.

Az Úrvacsoráról közölt érdekes történeti és művészeti jegyzetek legnagyobb részét mellőzzük, bár megvalljuk, Planche után illetőleg vele, szemben is tanulságosok azok, de az olvasó türelmével féltünk visszaélni. Csak abból adunk kivonatot, mi a festvény középpontjáról, a Krisztusfejről van mondva.

Az Úrvacsora Krisztusa föltárja Leonárdo egész szellemét, legmagasabb emelkedettségében. Fogalmazása eredeti, eszméje

nagyszerű, megható, kivitele tökéletes. Phidias iskolája az emberfaj típusát, az elvont embert kereste; a florenczi képiró az eszményített embert állította elének. Vasari, ki a csodáson kap, azt meséli, hogy Leonard soha sem tudta a Krisztus fejét bevégezni. Csupa mese. E fő, hihetőleg száándékosan, határozatlanabb modorban van festve mint az apostoloké, de azért egészen készen van. Bir-e azonban e bámulatra méltó alak a neki tulajdonított horderővel, kérdés előttünk. Leonárd azt kétségkívül oly komolysággal és tisztelettel dolgozta, minőt ily tárgy megkíván, s szívesen elhiszszük Lomazzo azon tudósítását, hogy a művész keze mindannyiszor remegett, valahányszor ez arczon festett vagy javított; de sikerült-e azon ember-fölötti jellemet önteni reá, melyet benne sokan látnak? Leonárd Krisztusa az emberek legszebbike; de semmi benne az istent nem árulja el. Kibeszélhetlenül gyöngéd arca a legmélyebb fájdalmat leheli; szánalomteljes mester, ki fölfedezi tanítványai, gyermekei előtt a szivrázó titkot, hogy egyikök elárulja őt. Nagy, érzésteli, felséges, de ember marad. Az iszony, bámulás, ijedelem, mit a tanítványok alakja, mozdulatai, arczai oly világosan és meghatólag fejeznek ki, mindez a tisztán emberi érzelmek körén belül marad. Képzeljünk egy atyát, a családi asztalnál ülve, gyermekei körében, midőn egyiknek azt mondja: megcsaltál! és a szépségen s erőn kívül, mivel a művész lángesze ékesíté föl a valót, előttünk áll a dráma, mely a Boldogasszony-zárda falán ábrázolva van. Szabad volt-e a művészetnek ennyiben megállapodnia? A valódi érzelmek bámulatra méltó ábrázolásával eleget tett-e Leonard azon föladatnak, melyet művével teljesíthetett? Elismerem, hogy műve tökéletes, s úgy van kidolgozva, a hogy a művész kigondolta. De azt nem tudom megérteni, hogy félreismerve törekvése célját, e nagy festőt úgy akarják föltüntetni, mint a vallásos festészet legemelkedettebb, legtökélyesebb képviselőjét. Az Ű r v a c s o r a festője sem felekezeti, sem keresztyéni, sem vallásos, e művében. Benne nem találhatunk egyebet, mint az emberi természet bámulatos ismerőjét, oly csodás értelmiséget, kinek képessége a lángészig emelkedik, de nincs egy szava, mely csupán a szívből jöne, egy érzelme, mely a valón túl emelkednék. A szók értelmével nem kell játszani. Tudom, hogy egy remek mű, bármi legyen egyébiránt célja, föl emeli a lelket, s képesíti azt a természetföltreinek, a legfőbbnek

fölfogására; de tagadom, hogy azért ezen mű maga, vallásos jellemű volna. A vallás, metaphysika, költészet, zene, képzőművészetek, megannyi alakok, mik a lélek legmagasabb szükségeit, a sziv vágyát, a szép szenvedélyes szeretetét, a tökélyes igazság szomját kielégítik. E legfőbb szépség, mire a toskanai iskola mesterei vágytak, a tökélytelen művészet békői daczára; ez, melyet Michel-Angelo és Rafael kerestek s mit legkülönösebben a Krisztus alakjában közelített meg, — a m a z, ember fölötti erőben, nagyszerűségben s méltóságban ábrázolván őt, e m e z, csaknem isteni bájjal, tisztasággal és szelídséggel öntvén el egész alakját.

Leonard művészetének utolsó időszakát a Louvrebán őrzött három festvény jellemzi, — A Szűz és Szent Anna, Szent János, és végre a J o c o n d e. Nevezetes és meglepő az észrevétel, mit a kezünk alatti tanulmányból e három festvényre nézve közlünk.

A Szent Anna, Monna Lisa, és Szent János típusa, önálló teremtménye-e Leonard agyának? Vagy tán a művész a természetben föllelte azon eszményt, mit addig homályos sejtelemmel keresett? Néhány év előtt, Lajos Fülöp király képei közt, miket árverésen adtak el, egy goromba festésű középszerű mű találtatott gyönyörű cédrus lapon. Az okos műáros, ki a képet megvette, gyanítván, hogy az értéktelen festvény valamely titkot takar, a táblát megtisztította, s rajta egy fölséges képet talált, melyben szerzőnk semmit sem kétkedik da Vinci kezére ismerni! Mondják, hogy e képet az Orleansi herczeg (a Regens fia) mázoltatta be, úgy hajították valami lomtárba, de Lajos Fülöp családi irományokból tudta, hogy egy da Vinci-művel kell bírnia, s kereste is azt. Akármint legyen ez, annyi igaz, hogy a festvény egy félig fekvő s csaknem meztelen nőt ábrázol, láthatólag természet után festve; és e nő nem más mint Monna Lisa, ugyanazon vonások, az ajkak s szemek ugyanazon mosolya, ugyanazon csodaszép kezek. Ha hozzá teszszük, hogy ugyane hölgy két mellképe van még, ruha nélkül, hogy Monna Lisa Gherardini harmadik neje volt Francesco del Giocondonak kivel 1495-ben kelt össze, hogy kevéssel ezután da Vinci Leonard, a fiatalság, szépség, erő, lángész minden csáberejével fölruházva szintén Florenczben volt, hogy a Louvrebán levő arczkép, melyen ő négy évig dolgozott (vagy tette magát mintha dolgoznék), nem a férje, hanem a művész sa-

játja maradt, mit később I. Ferencznek 4000 aranyforinton (45 ezer frank) adott el, s hogy végre ez időtől kezdve Leonard minden festvénye, kivált rajz-vázlatai, meglepő hasonlatosságot mutatnak Monna Lisa arcához : meg kell győződnünk, hogy e hasonlatban, mely nem csak engem lepett meg, elfogadható föloldását találhatjuk Leonard élete s a műtörténelem egyik rejtélyének.

Monna Lisa e bájos képe három százados. Ezeren meg ezereken tolongtak e kis, szűk keret körül. Föllángoltak e kéjes és égő szemek sugáraitól; elvitték a világ minden részeibe, e szívökbe vésett édes, mérges képet. Mindaddig, míg e csodás és gyilkoló szépségnek valami nyoma marad, eljönnek mindazok, kik az emberi lélek titkait az arcvonásokból kutatják, s aggodalommal fogják kérdeni ez újkori sphinxről az örök rejtély megfejtését. Szerelmesek, költők, ábrándozók, menjetek meghalni lábainál! kétségbeesettek, halálotok, nem törli le e gúnyos ajkról a büvöst mosolyt, e csalfa mosolyt, mely mindenkinek sikert ígér, de soha sem adand boldogságot.

Szent János nem oly tökélyes mint a Joconde, de azért azt hiszem, Leonard egy művében sem járt oly közel az általa keresett eszményhez mint ebben. De micsoda különöz szeszélyből adott a művész e világias személy kezébe keresztet? Ez a Szent János — asszony, azt mindenki látja. Ez a kéj képe; képzelhetlen hatalommal foglalja el a lelket; úgy jó mintha láttuk volna élve; a képzeletbe vésve, a szívbe írva maradnak mind ama fájó és édes emlékek, melyektől irtózunk, s melyeket féltve őrizünk. . . . E kép Monna Lisa, ismétlődései egyikében. . . .

SZ. K.

AZ ÉSZAKI SARKVIDÉKEK.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY *).

II. A régibb utazások. A keleti sarkvidék.

Az északi földszark vidékeivel csak a folyó században s leginkább az utolsó három tizedben ismerkedtünk meg részletesebben, noha kikutatásukban az európai hajós nemzetek több mint négy század óta fáradoztak minden erejük megfeszítésével. Eleintén csupán kereskedési érdek ösztönözte a hajós nemzeteket az annyszor meghiusult kísérletek folytatására és megújítására; végre tisztán emberiségi és tudományos érdekek szőlítottak új meg új hősoket a veszélyes pályára. Hősöknek mondom őket, kik ama zord vidékeken fölfedezési utakat tettek, s úgy vélem, nagyobb joggal nevezhetem hősoknek, mint sok hadvezért, kiket világszerte megbámulnak, noha érdemök csak abban áll, hogy parancsukra patakokkal omlott a vér. Ha a hadvezérek tetteit magasztaljuk, miért ne dicsérjük és tiszteljük azon férfiakat, kik életöket feláldozták, hogy tudományunkat, földünk ismeretét gyarapítsák?

A középkorban Genua s különösen Velence lassan-lassan magokhoz ragadták az egész forgalmat Kisázsiaival és Egyiptommal, s összeköttetéseiket közvetve Keletindiaig s az ind tenger szigeteiig, sőt Sináig és Japánig terjesztették ki. E forgalom a

*) Az első közleményt lásd a X-dik köt. 6. s köv. l.

két köztársaságra nézve igen nyereséges volt; különösen Velence roppant kincseket szerzett. De a velencei hajók csak Beyrutig és Alexandriaig mehettek; keleti és déli Ázsia országaival csak az arabok közbenjárása által közlekedhettek. Ha már azon bonyolodott, bizonytalan és bajos közvetett forgalom annyi fényt és gazdagságot árasztott az olasz kereskedő városokra, nem kellett-e annak még sokkal nyereségesebbnek lennie, ha a fűszerek, drága kövek és fák, a gyöngyök s egyéb becses termények országaival közvetlenül s egyenes úton lehetne közlekedni? E kérdést nem csak Genua és Velence, de Portugallia s más országok is tették magoknak, s csakhamar a legjelesebb férfiak azon törték fejöket, mikép lehetne egyencs s legrövidebb tengeri úton a messze „Kathai“ és „Zipango“ országokba jutni, melyeknek Marco Polo és más tudósítók szerint, oly mesés gazdaságaik, oly csudás kincseik vannak. A XV. század elején új szellemi életre ébredt európai nemzetek a Földközi tenger medencéjét felette szűknek kezdték találni; új pályákat, szélesebb hatáskört óhajtottak. A velencei hajósok az iránytűt vagyis tájékoztatót már a XIV. század elején kezdték használni, majd más nemzetek hajósai is megismerkedtek vele. Most már a világtenger megmérhetlen síkjaira is szállhattak, s minthogy a szárazfölddel kelet felé elrekesztett Földközi tenger a messze kelet csudás országaiba semmi „átjárást“ nem szolgáltatott, a nagy világtengeren keresztül keresték az oda vivő közvetlen útát. A portugál hajósok elsők voltak, kik az új pályára léptek. Afrika nyugati partjai mentében keresték az útát Indiába. Fáradhatlanul csaknem egész századig folytatták kísérleteiket, nyomról nyomra előretörve csakugyan elérték céljokat. Diaz Bertalan nem is gyanította, midőn viharos és ködös időben a Jöreménység fokát megkerülé, hogy a keresett útát megtalálta; s kimondhatlan öröme fakadt, midőn lassanként meggyőződék arról, hogy déli Afrika partjai csakugyan északi irányban nyúlnak el. Végre az Algoa-öbölben vet horgonyt, kiköt az ottani kis szigeten s 1486. sept. 14. misét olvastat. A Keletindiába vivő tengeri út föl volt fedezve; Portugallia közvetlen forgalomba léphetett a messze kelet csudás országaival. De a megtalált út nagyon bajos és veszedelmes volt; be nem érték vele, új kényelmesebb, s ha lehet, rövidebb útát kerestek. A genuai születésű Columbus földünk gömbalakjából méltán következtette, hogy nyugat felől is

juthatni Indiába. Míg Vasco de Gama a föltalált keleti úton végre csakugyan Indiába jutott, addig Columbus az Atlanti tengeren keresztülvergődvén Amerikát fedezé föl, midőn azt vélte, hogy az Indiába vivő nyugati útat találta meg. Columbus mindvégig azt hitte, hogy Ázsia keleti oldalát fedezte föl, s e meggyőződésében sirba is szállt; soha legkisebb sejtelme sem volt arról, hogy egy új nagy világrész fedezett föl, melynek szárazföldi tömege az északi szélesség 73° 54'-től a déli szélesség 53° 55'-ig kiterjed, s mely tehát az Atlanti tengert az Ázsia keleti partjait mosó Csendes tengertől 2000 mfd hosszú vonalon különválasztja.

Midőn a portugalok és spanyolok a tört új pályákon mind előbbre nyomultak, ugyanakkor az angolok is megkezdék fölfedezéseiket. Az angolokat is olasz hajós vitte az új pályára. A bristoli kereskedők szintén nyugati útat kerestek Indiába, s az e czélra felszerelt hajók vezetését a velencei születésű Cabot Jánosra (Giovanni Gabota) bízták. Ez 1497-ben Újfundland partjait fedezé föl. Halála után fia Sebestyén 1498-ban Amerikai partjait elsőben észak felé a szélesség 61-dik fokáig követé, azután megfordulván délnek Florida déli csúcsáig jára, mindenütt az Indiába nyíló átjárást keresve, melyet azonban sehohsem talált. E meghítsült utazás után az angolok 30 évig nem tettek új kísérletet.

A spanyolok lassanként arról győződtek meg, hogy egy új világrészt fedeztek föl, mely szintén roppant kincsekkel kínálkozott. Azonnal hozzáfogtak közép és déli Amerika elfoglalásához, de a mellett régi tervökkel sem hagytak fel, miszerint nyugat felől keleti Ázsiát érhessek el. Balboa a Dariai földszoroson keresztülvergődvén fölfedezte a Csendes világtengert, melyet legott a spanyol korona számára lefoglalt. Az északnyugati átjárást Cortez is kereste, s Amerika spanyol alkirályai új meg új hajókat küldének ki az óhajtott átjárás fölfedezésére. E kísérleteket a madridi udvar is elősegítette. Magellan Ferdinánd 1519—1521-ig végre elérte Amerika déli csúcsát, keresztülvergődék a róla nevezett tengerszoroson, s a Csendes világtengerre jutván fölfedezé a Ladroni és Filippini szigeteket; itt megöletett. De hajói folytatják nyugati útjokat, elérik Indiát, s végre a Jöreménység fokát megkerülvén haza érkeznek, s végrehajtják az első utazást a föld körül. Így tehát az Indiába délnyugatról vivő út

és átjárás is fel volt fedezve. De azzal sem voltak megelégedve, azon út is bajos és hosszas volt.

Déli Amerika partjai az óhajtott átjárást nem nyújtották, északi Amerika partjai sokkal szaggatottabbak, szabálytalanabbak, számos öbüllel, szorossal, csatornával vannak bevágva. Ott, úgy vélték, bizonyosan léteznek átjárások. Több hajós azzal kérkedett, hogy Indiából egyenes tengeri úton jutott az Atlanti tengerre. E koholmányok is megerősítették az embereket azon véleményökben, hogy északi Amerikában csakugyan vannak tengeri átjárások Indiába.

Angliában az első sikertelen kísérletek után bizonyos közönyösség állott be. De Eduard uralkodása alatt a fölfedezési buzgalom újra föléledt. Erzsébet alatt az angol nemzet tengerészetének veté meg alapjait. A déli tengereken a portugálok és spanyolok uralkodtak, ha tehát az angolok tengerészetöket és tengeri kereskedésöket felvirágoztatni akarták, legközelebb arra kelle törekedniök, hogy a képzelt északi útát „Kathai“ba és „Zipangó“ba ejtsék hatalmokba. E gondolat akkor mély gyökeret vert az angol nemzetben, s azóta a fölfedezési utazások egymást érték. Midőn északon kerestek útát a kelet gazdag mesés országaiba, egymással ellenkező két irányban tehették azt. T. i. mind nyugaton mind keleten lehettek keleti Ázsiába vivő utak, s csakugyan részint északi nyugati, részint északi keleti átjárást kerestek. Azonkívül sokan lehetségesnek tartották egyenest a földszarkon keresztül Keletindiába juthatni, annyival inkább, mivel egyes hajósok, részint tudatlanságból részint hiú kérkedésből, egész komolysággal állították, hogy az északi sarkot megközelítették vagy csaknem elérték. Így pl. hollandiai bálnászok elhíresztelték, hogy Novája Zemlja sziget fölöl 1655-ben egy fok hiával a sarkig jutottak. Moxon József, a londoni Királyi társulat egyik tagja, külön iratban fejtegette, hogy Japánba legkönnyebben az északi sarkon keresztül lehetne jutni. A fölfedezési utazások tehát az említett három, északi nyugati, északi keleti s egyenesen északi irányban tétettek.

Cabot Sebestyén öreg napjaiban ismét Angliába ment, s itt „az ismeretlen vidékek, országok, szigetek és helyek fölfedezésére egyesült vállalkozó kereskedők fő hajókalauzává és titkáinak igazgatójává“ lett (grand pilot and governor of the mysteries).

A kereskedők Cabot javaslatára három hajót szereltek föl, melyeknek vezérletét Willoughby Hugóra bízták, azon meg-hagyással, hogy az északkeleti átjárást keresse föl. Cabot készíté az utasításokat és rendeleteket. Willoughby 1553. május 10. indult ki a greenwichi révből, s egyenest a Spitzbergeni tengernek tartá. Biztosan remélték, hogy a Jeges tengeren keresztül Ázsia északi partjai mentén az Ind tengerre jutand, azért a hajókat vékony ólom-lemezekkel vonták be, nehogy a forróvívi tengerben élő férgek kárt tehessenek bennök. Az udvar s a főváros összes népessége a legörvendetesb részvétellel s a lelelkesebb szerencsétetésekkel búcsúzik a távozó hajóktól. Minél vérmesebbek voltak a remények, annál szomorúbb benyomást tett a vállalat szerencsétlen kimenetelének híre. A három hajó jul. közepén az ész. szél. 66° alatt Norvégiá partjait éré, s meglátogató Wardoehust, de az Északfokon innen a Loföd szigeteknél rettenetes vihar által elszakasz-taték egymástól. Willoughby két hajójával az orosz Lappföld északi partjára hányatott, néhány mfdre nyugatra a Fehértenger bejárásától, hol sem emberekre, sem emberi lakokra nem akadt. Ott 70 társával együtt teljesen elhagyatra a hideg és éhség áldo-zatja lett. A következő nyáron néhány orosz halász történetesen rábukkant a megmerevült holttestekre s a kapitány naplójára. Willoughby bajtársai, Burrough kapitány és Chancellor, Rikárd, a harmadik hajón a szélvihar lecsendesülté után a wardoehusi révbe vonultak, ott néhány napig a másik két hajóra várakoztak, azután útra kelvén északnak vitorláztak „a világnak ismeretlen vidékére s oly messzire, hogy végre az éjszaka is elma-radt s folytonos világosság és napfény uralkodott a hatalmas tengeren.“ Azután a Fehértengerbe jutottak, melyet akkor, a következő században megalapított Arhangel város helyén állott kolostorról, Sz. Miklós-öbölnek neveztek. A környéken lakozó ha-lászsok ekkora hajót még soha sem láttak vala, s bámulattal és vendégszeretettel fogadák a jövevényeket. Chancellor e halászsok-tól megtudá, hogy orosz területen van, melynek nagyfejedelme IV. Iván Vaziljevics, ki Moszkvában lakik. Legott engedelmet kért a fejedelem meglátogatására, s Moszkvába utazván, megveté alapját Angliá nyereséges kereskedésének Oroszországgal. Ez ered-mény elfelejtété a londoni kereskedőkkel az északkeleti átjárást. Orosz kereskedelmi társulat keletkezék, mely Chancellort 1555-ben

új fölfedezési és kereskedelmi útra küldé. 1556-ban más hajót küldé ki, és pedig Burrough vezérletc alatt. Ez a Vajgacsi szoroson keresztül a Pecsoraíng juta, de ott meg kelle fordulnia. Még mindig remélték az angolok, hogy az északkeleti tengeri úton Japánt, Sinát és Keletindiát el fogják érhetni, s 1568-ban, 1580-ben s végre még 1584-ben is új kísérleteket tettek azon irányban. Az utóbbi évben egy angol hajó a Kari tengeren keresztül az Obi torkolatáig jutott, de ott törést vallván, legénységét a vad benszülöttek agyonütötték.

Az angolok most felhagytak az északkeleti út keresésével, de nyomukba a hollandiaik léptek. A hollandi kormány 25,000 ftnyi díjt tűzött ki s 8 évig tartó kereskedési egyedárusságot biztosított annak, ki az óhajtott átjárást fölfedezi. Barentz Vilmos 1594. jun. 5. három nagyobb s kisebb hajóval indula ki, s már jun. 23. a Kola torkolatát éré el. Itt elváltak egymástól a hajók. Barentz egyik hajóval északnak vitorlázék, s jul. 29-kén Novája Zemlja sziget legészakibb pontját, a Jégfokot éré el, de ott a a jégtömegek miatt meg kelle fordulnia. Nay Kornelius a többi hajóval azalatt Vajgacs sziget felé vitorlázék, s onnan a Kari tengerre juta, melyről azt vélte, hogy a keresett átjárás. A következő évben tehát Barentz kereskedési czikkekkal megrakott hét hajóval indúlt ki Amszterdámból, de csak a Vajgacsi szorosig juthata. De már 1596. máj. 15. Barentz és Ryp ismét tengerre szálltak. Ez útjokban fölfedezék a Medve szigetet (a szél. 74° 30' alatt), s a még nagyobb Spitzbergen szigetet (a szél. 80° 11' alatt). Innen Barentz Novája Zemlja felé vitorlázék, s megkertülé északkeleti fokhegyét. De azután auguszt. végén berekedt s ott kényszerült telelni. Már septemberben oly keményen megfagyott a föld, hogy egyik elhúnyt bajtársukat többé el nem temethették. Szerencsésejökre a parton sok uszadékfát leltek, melyet tüzelésre használhattak, s melyből a legnagyobb bajjal kis gúnyhót is építhettek magoknak. A jégmedvék is sok bajt okoztak nekik. Egyszer három medve a hajón felkapaszkodék, s minthogy kanóczuk nem levén puskájukat el nem süthették, csak nagy nehezen szalaszthatták meg őket. Okt. közepe táján elkészült gúnyhójok, de csakhamar a három hónapig tartó éjszaka állott be. A hideg nőttön nőtt; a gúnyhó belső falát is két hüvelyk vastag jégkéreg borította be, s a testökön levő ruhán vastag fehér zuzmára képzödék, míg a

tűzhely körül üldögéltek. Végre a nap tányérja ismét megjelent a láthatáron, s ekkor a rémitő hófergetegek s jeges szelek is lecsendesedtek, s noha a hideg még nem enyhütle, legalább a szabadban mozoghattak. Eljött a nyár is, de a hajót teljességgel nem lehet a jégből kiszabadítani. Barentz tehát és emberei két kis csónakra szálltak. De csakhamar átlátták, hogy a megrongált csónakokon nem folytathatják útjokat; már a halálra készültek, mindazáltal nagyobb jégtáblára sikertüle menekülniök, melylyel együtt tova úszva igyekeztek a csónakokat kitatarozni. Jun. 20. Barentz földképre szegezé szemét, még tanácsokat ada bajtársainak, azután megtörő szemét a tengerre meresztve kimülék. A tizenkilenc bajtárs közül még tizenkettő élt, ezek kimondhatlan nehézségekkel aug. végén Kolába jutottak, hol nébány hollandi hajóra találtak.

A Kari tengeröböl, melynek nyugati oldalán a több szigetből álló Novája Zemlja, keleti oldalán pedig a messzire kinyúló Tajmürföld terül, s mely az Obi és Jenizei folyamok tengeröböl szerü torkolatait is magában foglalja, a zord Sarki tenger egyik legzordonabb része. Ott torlódik össze a jég, melyet nyáron a nyugat-keleti tengeráramlás a fagyos siberiai part mentén magával hord, s a nyugatról jövő hajós csaknem mindig berekesztve találja a Novája Zemlja és Vajgacs szigetek között levő Kari kaput. Az Obi és Jenizei folyamok rendesen juniúsig vannak befagyva, s azután tömérdek jégrögöket visznek a Kari öbölbe. Azért Novája Zemlja keleti partját csaknem örökös jégsegély fogja be, s 1833-ig körvonalaít nem ismertük, míg a nyugati partok legalább a rövid nyár alatt tágas jégmentes tengerben tükrözödnek. A XVII. század elején Hudson és Cherie hiába igyekeztek az északkeleti irányban előnyomülni. 1676-ban az angol Királyi társulat ösztönzésére Wood kapitány küldetéki két hajóval, de Novája Zemljaig sem juthata.

1819-től 1824-ig az orosz kormány öt különböző járatot indíta meg a Kari tengerbe; a híres Lütke négy ízben erőlködék Novája Zemlja keleti partja mentén előnyomülni, mind hiában! Végre 1832-ben Klokow főerdős s Brandt gazdag archangeli kereskedő, három hajót szereltek föl a Kari tenger titkai föl-leplezésére. Krotov tengerész-hadnagy az egyik hajóval Matthew vagy Matoskin szorosán keresztül, mely Novája

Zemlja déli szigete északi oldalán van, akart az Obi és Jenizei torlatai felé előnyomúlni. De nyomtalanul odaveszett. A másik hajó Novája Zemlja nyugati partjai mentén vitozlázott felfelé, de a szigetcsoport északkeleti végét el nem érhetvén rozmár-agyarakkal rakodtan hazatért.

Pachtusszov végre a harmadik hajóval a Kari kapun keresztül akart keletre nyomúlni. De hasztalan volt minden igyekezete, ott kellett a Kari kapu melletti Sziklaöbölben telelnie. Már aprilisben Pachtusszov néhányad magával kirándulást tett a nyugati partok hosszában. De csakhamar rémítő hófergeteg és szélvihar kerekedett, s három napig a hó alatt eltemetve mindeledel nélkül kelle maradniok. Végre jun. 24. a Kari kapu jégretesze megnyílék, Pachtusszov azonban befagyott hajóját ki nem szabadíthatá. Tehát sajkán indult el a keleti part megvizsgálására, s a Szavina folyócskáig juta, hol 1742-ben felállított fa keresztre bukkant, melyet hihetőleg Loskin orosz bálnász állított vala, ki állítólag Novája Zemlja egész keleti partját körülhajózta. Jul. 11-kén kiszabadult a hajó, s Pachtusszov jul. 21-kén Lütke öblét éré, hol sok fehér delfint és fókát talált; aug. 13-kán Matoskin szorosába juta s hat nap alatt nyugati végéig megjárá. Így tehát legalább Novája Zemlja déli szigetét sikerült körülhajóznia. Innen haza felé sietett, de a Petsora torkolatánál hajótörést szenvedé s szárazon utazék Pétervárára. A császár rendeletére 1833-ban Pachtusszov ismét kiindult, hogy fölfedezéseit folytassa. Matoskin nyugati végében telelvén, tavaszra kelve két szánkán kerekedék föl a keleti part megvizsgálására. E kirándulása után egy sajkán s az egyik hajón a nyugati partok hosszában evezé fölfelé, míg a sebész és betegek a másik hajón a szorosban maradtak. De ezen kísérlet is megghiúsult; a hajó két jégmező közé szorúlván izzé porrá zúzatott, úgy hogy az emberek alig menekülhettek a partra. Pachtusszov még egy hasztalan kísérletet tett, s azután Archangelbe vitorlázott.

Novája Zemlja évi közepes hőmérséklete — 8, sőt — 9 foknyi; különösen nyári mérséklete is nagyon hideg, mert csak + 2°₅₃ C. Azért teljességgel lakhatatlan. 1837-ben Baer, az orosz pétervári akadémia egyik disze, látogató meg a szigetcsoportot, hogy különösen növényzetével megismerkedjék. Baer és

társai, Lehmann és Röder, tudományos utazásának eredményeit a következő vázlatban közöljük.

Novája Zemlja belseje egészen ismeretlen, senkiséem juthatott még nagyobb távolságra a partoktól. Nyugati szélén 3—4000 láb magas, sziklás és meredek sziklahegyek nyúlnak föl, keleti partjai ellenben jobbára laposak. Sehohsem találunk nagyobb gyepet, melyet rétnék mondhatnánk, de söt terjedemesebb mohszőnyeget is hiába keresünk. Csak a kéregszerű zuzmók tarkázzák az augit és porfür döczköket, s a hegyoldalok sziklaomlékait itt-ott fakó pázsit borítja, melyet a *Dryas octopetala* képez. De Novája Zemlja ez egyetlen társas növénye is csak egy hüvelyk vastag takarót képez, melyet az alatta levő sziklákról mint védőhaját lehet levenni. Az elmállottabb kőzeteket kivált a *Silene acaulis* s a *Saxifraga oppositifolia* takarja. A legmélyebb helyek agyagos földén moh terem, melyben a sarki fűz (*salix polaris*), az ott legközségesebb cserjenövény, ótalmat lel. De ez is csak két levelkét s egy kis barkát nyújt ki az ótalmazó lepelből, törzse csak akkora mint a szalmaszár, noha a lepel alatt messzire terjedő s elágazó cserjét alkot. A gyapjas fűz (*Salix lanata*) egy arasznyira nő a földből, de földalatti, két hüvely vastag törzse 10—12 lábnál is hosszabb. Novája Zemlján általában a növények a föld felső s a levegő legalsó rétegeire szorítkoznak. Azon növények is, melyek melegebb égálj alatt a föld mélyébe eresztik gyökereiket, Novája Zemlján vízszintes gyökereket vernek, s egy arasznyinál magasabbra sem fű sem cserje nem nő. Ez onnan van, mivel a nap a föld felszínét s az ezt érintő légréteget legjobban melegíti. Az ottani növényeknek levelei többnyire szárokon hervadnak el, s azután a széltől szerteszét hordatnak, azért a legesekélyebb réteg termőföld is alig képződhetik, s a szigetesoport még kopárabb volna, ha nem volnának oly növények, melyek, mint a havasi szironták (*Ranunculus nivalis*), nedves sziklarepedékben s laza kavicsban úgy szólva föld nélkül is teremnek. Egyes kedvező helyeken azonban Novája Zemlján is vannak különböző bájos virágokkal ékesített kertek, hol biborszínű szilenék, aranyzárga szirontások, barackvirágú parryák, fehér cerastiák, kék palemonák s a kedves nefejejtsek virágoznak. S az ily virágos helyek annál inkább hasonlítanak kerthez, minthogy minden burján hibázik, s minthogy a legkülönbözőbb fajok egymás mellett virítanak.

A magvak t. i. többnyire messzűnнен hordatnak oda a tenger hullámjai által, kevés növénynek magva érik meg ott helyben. A magasabb fák és cserjék s a dúsabb füvek teljes hiánya az emberben a rideg magány és elhagyottság érzelmét költi, mely a legdurvább matrózt is megszállja. „Mintha a teremtésnek még csak hajnala hasadt volna meg, s az életnek még azután következnie kellene. A siri csendet csak olykor szakasztja meg egy-egy állat nesze. Száraz madár nagyon kevés van, rovar még kevesebb, s azok is mind szótlanok. Az alacsony növények oly merev mozdatlanságban vannak, mintha csak festve volnának a földre. A gyéren mutatkozó földiméh alig képes dongani, a sűrűbben előforduló legyek és szúnyogok is oly békések és bágyadtak, hogy az ember észre sem veszi.“ Leggyakoribb négylábúk a vándoregér és jégróka; a jégmedve nyáron ritkán mutatkozik, az iramszarvas már nagyon megfogyott. A szárazon oly kevés élet van, a tenger ellenben hemzseg a sok mindenféle állattól. A tengeri madarakon kívül a rozmár, fehér cet vagyis delfin, a fóka, az orkadelfin, a havasi lazac, azon állatok, melyek miatt az orosz czethalászkok Barentz óta minden évben meglátogatják Novaja Zemlja partjait. A délnyugatra eső Kalgujev szigeten a növényekkel táplálkozó úszómadarak tömérdek seregekben tanyáznak, gyakran az egész sziget rakva van ludakkal és hattyúkkal.

Az oroszok 1578. óta lassanként egész Szibériát, Ázsiának amaz éjszaki legzordonabb részét megszállák, nyomról nyomra tovább haladva a keleti tengerig, Sina határszéléig s az északi Jegestengerig. Mi az angoloknak és hollandiainknak nem sikerült, azt végre az oroszok Ázsia északi és északkeleti partjai kikutatásával végrehajtották. Csakugyan tenger locsolja azon partokat, de használható útát Indiába nem szolgáltat.

Az adót behajtó kozákok s vakmerő kalandorok kóborlásait lassanként a Behringtengerig terjesztették vala ki. 1734. óta az oroszok a tudomány érdekében kezdtek azon roppant területen fölfedezési utazásokat tenni. Prontsitsev felesége kíséretében kerekedett föl, s a Lena torkolatától nyugatnak tartva Tajmürföldet akará körülhajózni. De már az Olenek folyó torkolatánál telelni kényszerült. A következő nyáron ismét hiában fáradozott, s nemsokára elhúnyt, felesége híven osztozván minden sanyarúságaiban néhány nappal utóbb szintén sirba szállt. Azután

Laptev Khariton vállalkozott a feladat megoldására, a Chatanga folyó torkolatánál telelvén 1740-diki nyáron megújítja kísérleteit, de hajótörést szenvedve, s egész hónapot a rémitő pusztaságban kellett töltenie, míg nem a folyamok befagytak. Ekkor még életben volt társaival a Chatanga felé indult, hogy ottani téli szállását elérje. Az úton még 12 embere odaveszett, míg végre téli szállásához jutott. Tavaszra kelve újra fölkerekedék, szánon akarván megkerülni a Tajmürfokot, melyet hiában próbált körülhajózni. Maj. 6. a Tajmür folyó torkolatát s aug. 29. Jenizeiszk városát érte el, s így csakugyan megkerülte a messze északra felnyúló Tajmürfokot. Míg ő nyugaton vesződött, testvérje Demeter keletre igyekvék előnyomulni, de a Kolüma torkolata keleti oldalán felnyúló Baranov sziklafoknál legyőzhetlen akadályra talált. Hét évi távollét után 1743-ban visszatért Jakutzkba. 1760-ban Salaurov jakutzki kereskedőnek, ki a Jana folyóból indult ki, baj nélkül sikerüle Baranov fokhegye mellett elhajóznia, de az odább keletre levő Selagszkoifoknál megkelle fordulnia. Két telet töltött vala már a Kolüma rideg puszta partjain azután még egy kísérletet akart tenni, de legénysége felzúdult ellene. Mindazáltal 1764-ben ismét tengerre szállt Selagszkoifok felé, de ez útjából sohasem jött meg.

A becses czóbold vadászata az oroszokat lassanként egész Kamtsatkáig vitte volt, a még becsesebb tengeri vidra arra ösztönte, hogy az Aleuta szigetfüzéren át Amerikába előnyomuljanak. Az oroszok a XVII. század végén érkeztek Kamtsatkába, ekkor ennek partjain igen sok tengeri vidrát leltek, de olyannyira üldözték, hogy már a XVIII. század közepe táján teljesen kipusztították. De a Behringtenger szigetein annál több vidrát találtak, s 1745. óta a szigeteket egymásután fedezték föl; G l o t t o f 1768-ban már Aljaska félszigetét is fölfedezte.

Az angolok és hollandiak az északkeleti átjárást csak nyugat felől, a Norvégia legészakibb pontja, az Éjszak fok körül Novája Zemlja felé vivő úton, vagy északra Spitzbergen felé keresték, Északamerika nyugati partját a Sarkitenger felé sem ők sem a spanyolok nem vizsgálták meg. Sokáig nem tudták, meddig nyúlnak el Ázsia északkeleti és amerika északnyugati partjai, kapcsolatban van-e egymással a két földrész vagy sem? Midőn Péter orosz czár 1717-ben Hollandiában megfordult, e tárgyról

gyakran volt alkalma a hajósokkal beszélgetni. Már akkor föltette magában, hogy a kérdés megoldása végett fölfedezési utazást fog létesíteni. De régóta ápolt terve foganatosításához csak végnapjaiban látott; saját kezével írta Apraxin tengernagy számára az illető utasításokat és rendeleteket. Halála után I. Katalin Behringet bizta meg a vállalat vezetésével, melléje adván Spangberg és Tsirikoff hadnagyokat. Behring és társai 1724 febr. 5 indultak el Péterváráról, Ochotszkban már készen találták a számokra épített hajót, s 1728. júliusban Kamtsatkából a tengerre szálltak. Északkeletre hajózáván a szél. $64^{\circ} 30'$ -ig, mindenütt megvizsgálták a partokat, s ott a csukesoktól megtudták, hogy a part folyást nyugatnak húzódik. Behring abból, a mit látott és hallott, azt következteté, hogy Ázsia és Amerika nincsenek egymással kapcsolatban. 1729-ben ismét tengerre szállt, de hasztalan törekedett Amerika partjait elérni. Végre 1741-ben még egyszer indult ki Péter-Pál révéből (Kamtsatka délkeleti oldalán). Elsőben délkeleti irányban hajózott, azután északnak fordult az 50-dik fokig s onnan keletnek tartott, hogy Amerika partjait elérje. Rettenetes szélvész elválasztá egymástól a két hajót; Tsirikoff az egyik hajóval Amerika magas szirtes partjait az északi szél. 56° alatt csakugyan elérte, de ki nem köthetett, s végre Kamtsatkába visszatért. Behring a magas Ilylyéshegy irányában látta Amerika partjait, onnan északnak fordult, mignem egész tönkeleg sziget és szirt közé jutott. Még darab ideig ide-oda hajózott, fölfedezte a Ködös (Foggy) vagy Tummanoi Osztrog szigetét, s azután, minthogy emberei s önmaga is rosszul lettek, megint északnak fordult és Kamtsatka felé tartott. Végre egy kopár szigeten kényszerült telelni. E szigeten, melyet róla neveznek, dec. 8. elhunyt, harmincz bajtársa is ott halt meg, a többiek csak a következő augusztusban jutottak el a 30 mfdre levő Kamtsatkába.

Úgy látszik, Behring a róla nevezett tengerszorost, mely Ázsia északkeleti csücsát Amerikától elválasztja, soha sem látta. Előtte állítólag már egy közák, Desnev, járta meg, midőn 1648-ban valamely szibériai révből kiindulván, a két földrészt között elhajózik s a Kamtsatkai tengerbe juta. Annyi bizonyos, hogy az angol Cook harmadik útjában 1778-ban Új-Albion partjai mellett elhajózáván, északra Amerika legnyugatibb pontjáig,

a Behring-szorosba messzire kiugró Walesi herczeg fokáig jutott. E fokhegy, s Ázsia legkeletibb pontja, a Keleti fok, csak 8—9 mfdre vannak egymástól; mindkét fokhegy a tengerből magasra felnyúlik, s egyik a másíkról meglátható.

A kelet-sibériai Jegestenger partjainak szabatosabb kikutatására az orosz kormány 1820 két járatot indíta meg. Az egyiket Anjou tengerész-hadnagy vezérlé, kinek feladata volt a Jana folyó torkolatától kezdve megvizsgálni a partokat. A másik járat feje Wrangell hadnagy volt, kinek odább keletre a Kolüma torkolatától kellett előnyomúlnia. Csak Wrangel utazásairól birunk bővebb tudósításokat.

Wrangell elsőben is Péterváráról Kazan, Tobolszk és Irkutzk városokon keresztül Jakutzkba utazott. Irkutzk nincs messze a Bajkal tava nyugati partjától. Onnan Wrangell és társai északnak fordúltak, s így a Lena bal partján levő Kotsuga helységbe jutottak. Onnan kezdve a Lena már hajózható, Wrangell tehát hajóra szállt, s a változatos és festői partoktól szegélyezett felséges Lena folyamon haladt lefelé. 27 napi hajózás után Jakutzkba érkezett, mely város a Lena bal partján fekszik, Péterváráról majdnem 100 fokra keletre. E város, melyben valami 4000 ember lakik (többnyire jakutok), a sibériai belkereskedésnek főhelye. Anabontól Behring szorosáig, a Jegestengertől az Olekmaig, az Aldan és Udszk folyók vidékeiről, Ochotszk- és Kamtsatkából oda hordják a sokféle prémeket, a rozmár és mamuth agyarakat, s a vásár egész nyáron áll, ez azonban csak tíz hétig tart. A Jakutzkba évenként kerülő prémes árúk értékét 2½ millió rubelnél többre becsülik. A jakutzki kereskedők 20 és 30 foknyi hideg mellett a Laehev-szigetekre, az osztrovnojei vásárra (a csukcsok földén), Ochotszkra és Kiachtára járnak.

Wrangell Jakutzkból északkeletre folytatá útját, s nagy bajjal átkelvén a verchojanszki hegységen, az Indigirka jobb partján levő Szasiverszk helységbe jutott, melyben csak 17 lakost talált. Odább északkeletre 45 mfdet haladván, az Orintino tó mellett az utolsó jakut telepekre bukkant. Innen tova a 30 mfdre levő Alazej folyóig egészen lakatlan s moesáros vidéken utazott, az Alazej s a Kolüma folyók mellékein azonban ismét talált egyes jakut gunyhókat és falvakat. Ötvenkét napi utazás után végre Nisne-Kolümszk helységbe érkezett, mely a Kolüma bal partján

épült. Egyik legszomorúbb lakhelye az embereknek; nyugatra a végtelen tundra, északra a Jegestenger terül, s a csaknem folyvást fúvó északnyugati szelek akadály nélkül nyargalhatják be a vidéket, s gyakran még nyár derekán is hófergetegeket hoznak. Az évi közepes hőmérséklet 8° R. hideg, a folyó már sept. elején befagy, s torkolatánál néha még aug. másik felében a jéghát megbirja a terhelt lovakat; június előtt sohasem enged föl a jég. A nap ugyan maj. 15-kétől jul. 6-kaig folyvást a láthatár fölött kereng, de oly alacsonyan áll, hogy nem melegít s pusztá szemmel is baj nélkül rá lehet nézni. Juliusban a legszebb időjárás van, de ekkor más baj éri az embereket és állatokat; a tundra mocsáraitól a legmérgeesebb szúnyogok műriádjai kelnek ki, melyek ellen csak fulasztó füst nyújt némi ótalmat. Nov. 22-kén végkép leáldozik a nap, s csak dec. 28. hasad ismét az első hajnal. Ekkor a hideg mindinkább növekedik, s gyakran 43 fokra is emelkedik, úgy hogy a hó is párolog. A kolümszki terjedelmes kertületben 325 orosz, 1034 jakut s 1139 jukahir férfi lakik, ezekből 2173 egyén adót fizet, mely 10,847 rubelből s 803 róka és 28 czóbolybőrből áll; e bőrök közepes értéke 6704 rubelt tesz; tehát a szegény kolümszkiak fejenként 8 rubelt adóznak!

A kolümszkiak egész élete a halászat- és vadásztól függ. Tavasszal rendszeren már minden készletök föl van emésztve, s a legnagyobb inség uralkodik. Wrangell három ily inséges tavaszt töltött Kolümszkben, s utóbb hálát adott Istennek, hogy a rémitő nyomornak nem kellett többé szemmel látó tanujának lennie. Végre a vándormadarak megkezdik járásaikat délről, s az éhvel küzködő lakosok új életre ébrednek. Puskával, nyíllal, doronggal fegyverkezve vadászatra mennek, s néha nagy készletet szereznek. Még nagyobb aratásra tesznek szert, midőn júniusban a Kolüma fölenget, mely mindenféle halban bővelkedik. A hal téli eleségöknek is fő részét teszi

A szomszéd Anuij folyó vidékének völgyein, melyeket a hegyek a hideg szelek ellen ótalmaznak, a növényzet valamivel dúsabb mint a Kolüma partjain. Ott többféle boggyó terem, s az apró nyír, nyár, fűz és a törpe czedrusfák némi erdőt is képeznek. Az erdőt számtalan jávor- és iramszarvas, medve, róka, czóboly és mókus népesíti. Tavasszal ezer meg ezer hattyú, lud és kácsa jelenik meg, melyeket a sas és suholy üldöz; a fehér fajdyúk a cser-

jék között tartózkodnak, a moesáros partok moha alatt pedig apró szalonkák bujkálnak. A fekete holló a gunyhók körül kóvályog, s a tavaszi nap megérkeztevel a pinty éneke, később pedig a kék czinke csevegése vidámítja némileg a vidéket.

Az Aniuj mellékein lakozó jukahirok fő gazdagsága az iramszarvas vadászatában áll. Az iramszarvasok évenként kétszer vonóznak keresztül azon vidéken; tavaszkor, midőn a szünyogok által az erdőkből északra a tengerpart tundráira hajtának, hol a zuzmókból táplálkoznak, s őszkor midőn a beálló hideg által az ótalmat nyújtó erdőségbe kényszerítettnek menekülni. A tavaszi vadászat május közepén, a sokkal nyereségesebb őszi vadászat pedig aug. végén és sept. elején esik. Jó esztendőben 200—300 darabból álló falkákban ezer számra költözködnek az iramszarvasok, és pedig mindig ugyanazon úton. A jukahirok lesbe állanak, s midőn az iramszarvasok előleges kémlelődés után leghatalmasabb kolomposaikot követve a folyón átkelnek, rögtön minden oldalról a nyílsebességgel apró ladikokon közéjük rohanó jukahiroktól megtámadtatnak. Ezek rettenetes öldöklést visznek bennök véghez, jó vadász félóra alatt 100 és több iramszarvast ejt le.

Lobosnoje vidékén, az Aniuj mellett, már nagy inség uralkodott vala, midőn 1821. sept. 12. a várva várt iramszarvasok a folyó jobb partján megjelentek. Soha annyi szarvas a folyó jobb partján meg nem jelent. Soha annyi szarvast nem láttak volt; minden dombot elleptek. agancsaik messziről tekintve nagy erdőhöz hasonlítottak. Lobasnoje csakhamar megtelt mindenünnen egybereglett jakut, csuvancz, tunguz és lamut emberekkel, kik örömmel készültek a nagy aratásra. De az iramszarvasok rövid kémlelődés után megfordultak, s odahagyván a folyó partjait, a hegyek között eltűntek. A reményökben megesalatoszott szegény emberek most leírhatlan kétségbe estek; némelyek hangos jajgatásra fakadtak s kezöket törték, mások a földre veték magokat s a havat kaparászták; még mások némán s mintegy kövé válva ott állottak könnyes szemöket a földre meresztve. A halászat is kevés eredménnyel járt, s a ráforduló télen a szegények százanként éhen haltak.

Wrangell megtévén a szükséges előkészületeket, már 1821. febr. 19. szánaival, vonó kutyáival és kísérelőivel odahagyá Nisne-Kollümszket, s 6 nap múlva a Jeges tengert éré. Ez egészen az

erdőtlen havas tundrákhoz hasonlított, magas jéghegyhátaival, tágas völgyeivel s nyílásaival. Márcz 5. utasunk Selagszkói fokot érte el, mely a csukcsok földéből északra nyúlik a Tsaun-öböl keleti oldalán. E fokhegynék megkerülése igen sok fáradságba került, mert olykor jégdöcckökből 90 lábnyi magasságra feltornyosult halmokon kellett a szánokkal keresztülvergődni. Más helyeken mély futóhó, még másutt a jéghátból kiálló hegyes jégdöcök nehezítették az előremenést. Három héti kirándulásából visszatérvén, Wrangell marc. 26. újra kiindult Nisne-Kolümszkből, és pedig 22 szánon, melyek elé 240 kutya volt fogva. Ez úttal egyenesen északra a Sztolbovoi szigeteknek ment s a szélesség 71° 31'-ig a tengeren nyomult elő, mignem a jég fölengedése és hasadozása miatt kénytelen vala megfordulni.

A következő évben Wrangell csak az Indigirka vidékén szerezhetett magának nagy bajjal vonókutyákat, mert a Koltima mellékein a télen át öldöklő járvány kipusztította vala őket. Marc. 14. ismét a Jegestenger partjaira utazott, s ezeket a környező szigetekkel együtt pontosan fölvette. Egyik kísérője Baranov-sziklától északra a 72. fokig nyomult. 1724 ban Wrangell még egyszer indult a Jegestenger felé, marc. 8. megkerülte Selagszkói fokát, azután Salaurov szigetét elérvén északnak ment, hogy az ottani vidéken netalán létező ismeretlen földet fölfedezzen. De meg kellett fordulnia, keletre vette útját s Koliutsin szigetén s a Cook által felfedezett Északi fokon túlnyomulván, visszatért Kolümszskbe. Ez útján a legnagyobb veszedelmeket érte. 1824-nek elején Jakutszkon keresztül Pétervárára utazott.

A Sarki tengeren az oroszok se czóholyt se vidrát nem kereshettek, melyeknek nyomán Kamtsatkáig s a Behring-tengeren és számos szigetsoportjain keresztül Amerikaig jutottak. De az északi partokon és szigeteken más, még becsesebb kincseket találtak. Északi Szibéria rémítő jég- és hósvatagjain, különösen az Obi, Jenisszei, Lena s más folyamok és a tenger partjain itt-ott ősvilági elefántféle állatok maradványai, agyarak s néha egész esontvázak bukkannak ki, mikor a jég és hó elolvad s a folyók és tenger hullámai a partokat alámossák. A benszülöttek a leggyakrabban előforduló ősvilági állatot mammothnak nevezik, (ebből lett a „mammuth“ nevezet), s azt tartják róla, hogy a föld alatt él, s hogy midőn fejével és szarvával a föld színét feltúrja s ekkép a

szabad levegőre kerül, azonnal megdöglik. Néha a csontvázakon még a szőr, bőr, vér és hús is megvan, mit csak így lehet megfejtetni, hogy fölveszszük, miszerint a föld, melybe az állatok eltemetvék, rögtön megfagyott, s azóta, tehát sok ezer év óta, föl sem engedett többé, s azért a hús meg nem rothadhatott. Így különösen a Lena torkolatánál 1806-ban még teljesen ép dögöt leltek; Adams angol utazó, ki akkor Jakutzskban mulatott, ezt meghallván azonnal oda sietett, de a jakutok és ragadozó állatok a mammuth húsát már jobbára fölemésztették vala. Az állat 9 láb magas és 17 láb hosszú volt, mindegyik agyara 176 fontot nyomott.

A mammuth és más ősvilági állatok agyarei végett járnak az oroszok a Jegestenger partjaira s az ottani szigetekre. Több jelből következtetjük, hogy a most oly elhagyott északi Szibériának-égálja hajdan szelidebb volt mint jelenleg. Chosdog tavából fa forgácsokat és szurkot hány ki a hullám a partokra, most pedig legalább 45 mfdre odább délre kell mennünk, hogy az első zöldelő nyireserjét láthassuk. Újszibéria szigetcsoportján, melyet 1806-ban fedeztek föl, nagy rakás ló, bivaly, ökör és juh koponyákat és csontokat leltek, tehát ez állatoknak ott kellett élniök, holott most egy árva fűszál, egy törpe bokor sem terem a nevezett sziget-csoporton.

Szibéria legészakibb s legzordonabb része a már feljebb említett Tajmürföld, mely két hatalmas hegyfokával messzire felnyúlik. Az utolsó orosz halászgunyhók a Jenisszei torkolatánál vannak; a Tajmür folyó egész vidéke, úgy a Chatanga Pázina folyók alsó mellékei is teljesen lakatlanok; csak a szamojédek látogatják meg nyár idején iramszarvasaikkal a Tajmür partjait, de a tél közeledtével ők is oda hagyják a rettenetes tundrákat.

Ez elhagyott vidéket Middendorf vizsgálta meg, ki tesztileg és lelkileg mintegy teremtve volt arra, hogy a legrettenetesb égálj mostohaságait is kiállja. Middendorf 1843. april. 3. csak harmad magával indúlt el Turuchanszkból, s a befagyott Jenisszei folyón Dudinóig ment. Itt társai megbetegedtek, mindazáltal ezeket mentől jobban beburkolván s még négy kísérőt vevén magához, tovább ment, s 30 foknyi hideg mellett elhagyá az erdős vidéket. Tunguzok és dolganok segítségével a tundrán át a Pázinaig, azután a szamojédek segítségével a Boganidáig szánkázott. Itt Koronnoje Filippovszkoje helységben, a 71° 5' alatt, kénytelen

volt meg állapodni, részint mivel csaknem valamennyi kísézőjén a kanyaró tütött vala ki, részint hogy ott várakozzék, míg a szamojédok nyári költözéseiket északra megkezdik. Az egész környéken a kanyaró uralkodott, azért Middendorf a Tajmür folyón szándékozott lehajózni, s e végből sajkát készíttetett, melyet az iramszarvasoktól vont szánra rakott. A társaság egy része a Boganida folyónál hátramaradt, Middendorf pedig annak másik részével útra kelt, előreküldvén egy csapat szamojédot, hogy a Novaja folyócskánál rá várakozzanak, s addig a szükséges sátrakat készítsék. Middendorf az olvadozó havon és jegen nagy ügygyel bajjal tovább vergődék a Tajmür felé, de az előreküldött szamojédok útközben a kanyarótól lepettek meg, heten elhaltak s csak egy maradt egészséges. Rendeltetésök helyét tehát el nem érheték s legkisebb segílyt sem nyújthattak Middendorfnak. Ez mindazáltal jun. 14. szerencsésen elérte a Tajmürt, de ennek jégháta csak jun. 30. engedett föl, s a hajózást rajta csak jul. 7. lehetett megkezdni. Middendorf még a tengert sem érhette volt el, midőn az aug. 6-káról 7-dikére forduló éjszaka már fagyni kezd. Már elesege is fogyatékán volt, s mind nagyobb nehézségek gördültek útjába. Mégis tovább ment, s aug. 24. szerencsésen eléré a tengert, melyen északra a 76-dik fokig hajózott. De ekkor a tél már nagyon gyorsan közelgett, s a bátor útasoknak vissza kellett sietniök, ha nem akartak a jégben megrekedni. Eleintén az éjszaki szél segítségével sebesen haladtak előre, de aug. 31. sajkájok kormányrúdjá eltört; szerencséjükre sept. 2. barlangra akadtak, melyben megvonulván, a sajkát némileg kitatarozták. Tovább menve a Tajmür tavába jutottak, melyen a hasonnevű folyó keresztülfolyik. De csakhamar a tavon köröskörül vastag jéghát támadt, s a zajló jégben, a sajka s vele együtt s halászhálók is oda lettek. Middendorf tehát szánt készített, hogy előresietve a téli szállásaikra költöző szamojédokat még utólérhesse. Sept. 10. útra kelt; de a sok munka, gond, éhség és virrasztás végre az ő egészségét is megemésztette, már másnapra kelve képtelennek érezte magát a tovább-utazásra. Most a még meglevő kevés eleséget bajtársaival egyaránt megosztá, leöleté kitanított hű kutyáját is; vérét és csontjait közösen költötték el, húsában egyenlőn osztottak. Sept. 12. Middendorf kísérei tovább menének, ő pedig a szél. 75. foka alatt a szörnnyű hősivatagban magára maradt. Ereje mindin-

kább fogyott, három nap helyéből sem mozdúlhata ki s egy ital vízéért sem mehele. Ép e három nap alatt a legirtóztatóbb hófergeteg dühöngött, mely az elhagyott útast hóval egészen eltemette. Middendorf szemét sem hűnyhatta be, s kivált éjszaka ábrándos álmak szállták meg képzeletét; érezte, hogy már-már megőrül, e gondolat gyötrelmei retteneteseek; egyszerre mentő ötlet villan meg agyában, összeszedi magát, még ott talál egy kis fát, tüzet rak, beléönti a borszeszt is, melybe néhány természetrajzi tárgyat tett vala, felolvaszt egy kis havat s megiszsza a hólevet. Ez ital csudálatosan megnyugtatja fölingerelt idegeit; mély álmra szenderül, s mikor fölébred, új életet érez magában: láza eltűnt.

Middendorf 18 napig forgott a megfagyás és éhenhalás veszélyében. Midőn a válság után jobban lett, étvágya is felkölt. Börszerszámait, sőt az iramszarvasok nyirkéregből és fából készült hámjait is már mind elnyelte volt, midőn történetesen megbénult s azért el nem távozhatott hófajdra bukkana. Ennek húsán kissé felidülve, ruháját, fegyverét és naplóját egy kis szánkára rakja s lassú léptekkel elindul, hogy az idejövet elásott eleséget fölkeresse. Dél tájban a hegy lejtőjén három feketés pontot pillant meg, csakhamar észreveszi, hogy e pontok mozognak s feléje közelednek, végre világosan kiveszi: Toitsun, a szamojéd főnök az, kit tavál a kanyarótól meggyógyított vala, s ki most három szánkával segítségére sietett. Middendorf kísérei már negyednapra utólérték vala a szamojédokat, de ezek folytonos hófergeteg miatt csak most jöhettek el.

Middendorf és úti társai végre nov. 20. szerencsésen Turuchanszkba érkeztek, de kiállott sanyarúságaik következményeit még sokáig érezték, nevezetesen láb- és kéz-ujjaik végtagja egészen érzéketlen lett.

Azonban Middendorf csak addig mulatott Turuchanszkban, míg egészsége helyreállott. Már 1844. jan. 1. Jakutszkba indult, a Lena mellékére, honnan Udszkoiba s a Santari szigetekre utazott. Az Ochotszki tenger partjairól az orosz birodalom akkori déli határszélén nyugatra utazott néhány ezer versztnyire, s 1845. april. 13. Pétervárára érkezett. Tehát két esztendő s négy hónap alatt 28,000 versztnyi vagyis 4000 mfdnyi utat tett, nagyrészt ösvénytelen pusztaságokon keresztül.

Az orosz birodalom északi részeinek kikutatásában a mi

Reguly nek is nagy érdemet szerzett magának, de fájdalom, sirba szállt, mielőtt utazásait leirhatta s közzétehetette volna. Miként Reguly, úgy a finn Castrén Máttyás Sándor is főleg a népirati és nyelvészeti viszonyokkal igyekezett utazásaiban megismerkedni. Csak röviden említhetjük meg, hogy Castrén 1838-ban a finn lappföldet s Enata tó vidékét, 1841 és 1842-ben a Fehér tenger mellékeit s a Pecsora és Obi északi vidékeit, 1845—1848-ig pedig ismét az Obi s a Jenisszei vidékeit északra Tolsztoi fokhegyéig s délre Sina határáig bejárta. Tehát az altai népesaládkhoz tartozó különféle népeket a Jegestengertől délre az Altai hegységig tanulmányozta. Azután hazament, s érdemei megjutalmazásául a helsingforszi finn egyetemen tanárrá lett. De az utazásain kiállott sokféle sanyarúságok következtén folyvást betegeskedett, s 1855-ben sirba dőlt. Legtöbb munkája csak halála után jelent meg.

Még csak azon felfedezési járatot említjük meg, melyet az orosz császári földirati társulat indított meg az Ural északi vidéke kikutatására. E járatnak feje Hofmann Ernests orosz ezredes volt, ki társaival együtt 1847, 1848 s 1850. az utazást teljes sikerrel befejezte. Az Ural hegység azon vidékein a vogulok, osztjakok, szamojédok és szürének tanyáznak, odább keletre a lappok következnek, kik a Fehér tenger nyugati mellékeit s Norvégia legészakibb részét lakják. A szamojédoktól és osztjakoktól keletre a Jenisszei és Lena között a jakutok s tunguzok tanyáznak, végre az Ochotszki és Jeges tengerek közötti földdarabon a lamutok, koriákek, jukagirok és csukesok vadásznak és halásznak. Ezek Európa és Ázsia legészakibb népei, melyek közt az oroszok és kozákok csak elhímletlen élnek, s mindannyian az altai nemzetcsaládkhoz tartoznak.

Ázsia északi partjai tehát lassanként fölmerültek a homályból; Norvégia északi csucsától, az Északi foktól kezdve, Ázsia legkeletibb pontjáig, a Keleti fokig, csakugyan tenger terül, s ebből Ázsia és Amerika között átjárás van a Behring-tengerbe s odább a Japáni és Sinai tengerekre. Az oly sokáig keresett „északkeleti átjárás“ tehát megvolna, csak az a baj, hogy megjárhatlan, soha egy hajónak sem sikerült még Ázsia északi partjai mentén a Behring-tengerig jutnia, s hihetőleg sohasem is fog sikerülni. A szibériai Jegestenger hajózhatatlan.

III. Az északi földszark felé tett utazások.

Hudzon óta többen kísérletet tettek Grönland és Norvégia között egyenesen északra a földszark felé előnyomulni, s ha lehet, azon keresztül Indiába jutni ¹⁾. Ez irányban Iszland, Jan Mayen és Spitzbergen szigetek vannak. Spitzbergen jóval odább északra van, mint az orosz partok irányában eső Novaja Zemlja, s északi nyúlványaival a szél. 80-dik fokát éri el, sőt egyik része azon túl terjed.

Hudzon Henrik 1617 jun. 27. szerevenséren eléré Spitzbergen északi partját, de azon túl áttörhetlen jégmezők voltak, melyek miatt visszafordulni kényszerült.

Sok év múlva, 1773-ban, Phipps kapitány, a későbbi lord Mulgrave újítá meg a kísérletet, de Spitzbergen északi partjain ő is legyőzhetlen akadályokra talált s a hajóját végveszélylyel fenyegető jégrögökből alig tudott a nyílt tengerre vergődni. Mindazáltal még 1776-ban elég könnyűdolognak vélték a földszarkot a szélesség 89-dik fokáig megközelíteni, s az angol kormány csak 5000 font sterlingnyi díjt tűzött ki annak, ki azon szélességig jut, holott az északnyugati átjárás fölfedezésére 20,000 font sterlinget ajánlott fel.

Scoreby, ki nem felfedezésekre, hanem csak bálnászatra indult vala ki, 1806-ban minden akadály nélkül a szél. 81° 30'-ig jutott, (a 19. fok alatt Greenwichől keletre). Sőt az előtte még senki által el nem ért azon szélességen túl is messze északra jégmentes tenger terült, s a jégcsillám hiánya bizonyította, hogy nagyobb jégmező, vagy hóval borított szárazföld a láthatáron túl sem fordul elő. De Scoresbynek más kötelességei voltak, neki nem

¹⁾ Adalbert brémai érsek „De situ Daniae“ című munkájában közölt mesés tudósítása szerint, fríz hajósok már a XI. században tettek volna egy járatot egyenesen az északi földszark felé, s bizonyos Clement azon régi utazást tárgyaló egyik értekezésében állítja, hogy ama frizek a szél. 83 fokán túl az onnan északra menő tengeri áramlásokba jutottak. „Akkor sokkal közelebb lehetett a sarkhoz jutni, mint most, mert a következő századokban, kivált a három utolsó században a tömeges jég mind inkább délre terjeszkedett.“

lehetett tudományos fölfedezések érdekében hajóját és embereit veszélyeztetnie.

E kirándulása azonban a bátorlelkű tengerészek figyelmét ismét az északi sarkra fordította. 1817-ben Grönland keleti partja mellől a 70 foktól a 80-ig a jég egészen eltakarodott, holott már négy század óta a folytonos jégszegély miatt lehetetlen volt azt megközelíteni. Az előtte való években a Jeges tenger felől rendkívül sok jégtömeg úszott le az Atlanti tengerre. Mindezeknél fogva azt vélték, az északi Sarktenger jégmentesebb lesz, mint különben szokott lenni. 1818-ban tehát Buchanan kapitány „Dorrottya“ és „Trent“ hajókon nagy reménnyel indult ki a Spitzbergeni tenger s északi földszark felé. Vele voltak az utóbb annyira elhíresedett Franklin, ki „Trent“ hajót vezénylette, és Beechey, ki ez utazást leírta. Buchan és társai már Spitzbergen északnyugati csücsán legyőzhetlen akadályra találtak. Több ízben minden erővel igyekeztek a zajló jegen keresztül előretörni, de új meg új jégtömegek torlódtak útjukba, s az úszó jégdöczkök hatalmas öszecsapásai nem egyszer végveszélylyel fenyegették hajójokat. Tizenhárom napig egy hatalmas jégfoltban voltak berekesztve, s ezzel együtt dél felé úsztak. Miután hajóikat Spitzbergen egyik révében kiigazították vala, megint északra vitorláztak, de újra a jég közé rekedtek. Buchan ekkor nyugatnak fordult, hogy Grönland keleti partjait megvizsgálja, de hajója a szél által a tömeges jégterület felé sodorlatott. „Nincs toll“ mondja Beechey, „mely a jég és zajongó tenger közötti borzasztó tusát leírhatná. Valamikor a a felzúdult tenger hegynyi hullámaait szilárd tárgyra, partra vagy szirtre, hányja, mindentűtt csudálatosan főséges látmányt nyújt; de ha felülrá oly roppant tömegekkel csap össze, melyek magok is a legerősebb mozgásban vannak, a hatás még sokkal nagyobb. Egy pillanatra a hullám átcsap a jégsziklákon s ölnyi mélységre elborítja; de ezek csakhamar ismét fölmerülnek, s az ár habzó patakokban omlik tetejeikről; minden egyes tömeg, hintázva s s ágyában ide-oda gördülve, szomszédjait dörzsöli, taszigálja s vívja, mignem vagy ezer darabra szétzúzatik vagy a legközelebb jégdöcök hátára kapaszkodik. S az óriási küzdelem nem szorítkozik csak egyes pontokra; a meddig a szem lát, mindentűtt előfordul az végtelen különbféleségben.“ E rémitő tusában Franklin, Trent hajó vezére, nyugodtan osztogatja parancsait, melyeket em-

berei a legnagyobb gyorsasággal és biztossággal végrehajtanak. A hajó a széltől hányatva sebesen repül előre, a döntő pillanat mindinkább közeledik. Lélekzet nélkül, de elszántan várják az összecsapást. A hajó dereka recseg, mintha szét akarna törni, az árbocok meghajolnak, a hajó visszapattan. Mély csorbát ejt ugyana jéggáton, de a hullámok által széles oldalával a zajongó tenger felé sodortatik. A rohanó jégdöczkök iszonyatos erővel csapkodnak bordáihoz; az árbocok a dagadó vitorlák terhe alatt már-már összeroskadnak, mindazáltal a vitorlák számát még nevelni kell, hogy a hajó erőt vehessen s a jégbe mélyebben befűrödhassék. Nehéz feladat! A hajó mégis lassanként fordul, orrát a jégnek szegezzi, ezt kettéhasítja, noha 14 lábnyi vastagságú, s ekkép biztos révet szakaszt magának a jégterületben. — Franklin még folytatni akarja törekvéseit, de Buchan nem hajt kérelmére, s parancsot ad a visszafordulásra és hazatérésre.

Spitzbergen hajdan az angol, hollandi, norvég és biskayai bálnászoknak nyári tanyául szolgált; az angolok és hollandiak állandó telepeket is akartak a sziget partjain létrehozni, de kísérleteik nem sikerültek. A lakatlan sziget partjai igen szagzottak, néhol 2000 lábnyira emelkednek ki a tengerből. Hegyein a legnagyobb szerű jegesek vannak, melyek a tengerig érnek, s kinyúló végeik gyakran nagy robajjal elszakadnak s a tengerbe esnek. A sziget nyugati partjainak aránylag szelid égajlok s igen gazdag állatviláguk van. Kivált a tengeri madarak képzelhetlen sokaságban fészkelnek ottan. A sok dunalúd, alka, buvár, sirály s más madarak fészkei úgyszólván az egész felületet el borítják.

Buchan utazása újlag megmutatta, hogy az északi földszarkot hajón nem lehet elérni. Ő t. i. csak az északi szél. 80° 34'-ig juthatott, tehát még 141¹/₂ mfdre volt a földszarkhoz. Parry, úgy látszik, Franklin gondolatát fogadta el, midőn azt tervezte, hogy hajón addig menjen, ameddig lehet, s azután a jégterületen csónakokkal folytassa útját a sark felé. Tervét az admirális eleintén sok ellenmondással fogadta, de a tudományok Királyi társasága, melynek elnöke akkoron Davy volt, hathatósan ajánlotta. Végre az admirális is beléegyezett, s kinevezte Parryt az északi sark felé teendő járat vezéreül. Parry nagy örömmel hozzálátott a kellő készületekhez. Tervéhez 20 láb hosszú s 7 láb széles, lapos fenekű csónakokat készíttete, bordáikat nemezzel s vízálló vitorlavászonnal vonatá be, gerincezők két oldalához szántalpakat

illesztete. Az így elkészült csónakkokkal tehát mind vizen mind jegen járhatott. 1827. april elején odahagyá Angliát s északnak tartá. Északi Norvégiában, Hammerschmidben, nyolcz iramszarvast vett, hogy majd a szárokba foghassa. Utazása eleintén igen szerencsés volt. Spitzbergen partjait már máj. 12 érte el. Itt a hajót a legénység egy részével biztos révben akarta hátrahagyni, de egy hónapnál tovább kellett küszködniök, és mindenféle akadályokkal vesződniök, mígnem egy öbölbe bejuthattak s a horgonyokat leereszthették. Most Parry és kiszemelt társai nagy serénységgel készülének az út folytatására, s jun. 21. a két száncsónakon tovább evezének. Az első csónakot, „Enterprise“t, maga Parry, a másikat, „Endeavour“t, hadnagya Ross Jakab Clarke vezénylé. Az első három nap alatt nyílt tengeren elég gyorsan haladtak előre. De csakhamar a jégmezőket érik el, s a csónakkal szánkázni kellett. Parry azt vélte volt, hogy a jégmező egyenes és sík, s hogy rajta az iramszarvasok gyorsan fognak előre ügethetni. Ebbeli várakozásában teljesen megeszalatozott: a jég oly egyenetlen és göröngyös volt, hogy az iramszarvasoknak semmi hasznát sem lehetett venni, s a szánuokat magok az emberek kényszerültek a legnagyobb bajjal előrevonszolni. Majd órákig puha hóban kellett gázolniök, s e mellett gyakran mélységekbe buktak; majd a jégmező felülete megjárhatlan hegyes csapokkal és ormókkal volt kirakva, s nagy kerülést kellett tenni, hogy előbbre nyomúlhasanak; majd rögtön beállott olvadás nehezítette az előmenetelt. Mindezen akadályok s a vidék rémitő egyformasága és ridegsége ellenére csüggedetlen s fáradhatlan igyekezettel előretörekedtek, hófergetegek, záporosök és szélviharok között. Még mindig remélték, hogy majd simább jégre jutnak, melyen gyorsabban s könnyebben mehetendnek előre. Végre Parry nagy fájdalomra észrevevé, hogy azon végtelen jégmező, melyen északra igyekeznek, a szél és áramlások által dél felé bajtatik. Bármennyire igyekeztek is előre, a jégmező velök együtt gyorsabban úszott az ellenkező déli irányban. Julius 23. az északi szél. 82° 45' alatt voltak, s jul. 26-káig egyenes irányban valami 12 angol mfldet tettek északra, mégis valósággal 3 mflddel távolabb voltak a sarktól mint jul. 23. A tiszték eleintén eltitkolák e leverő körülményt, noha a legénység már türelmetlenkedni kezdett, hogy a minden pillanatban várt jelentés, miszerint a 83-dik fok el van érve, még mindig késik. (A 83-dik fok elérésére 1000 ft. sterling-

nyi díj volt kifizetve). Már 35 napig vesződtek vala, midőn a siker remény teljesen eltűnt. Parry tanácskozáva tisztársaival, jul. 27. parancsot ada a visszatérésre. Ekkor a szél. $82^{\circ} 40' 23''$ alatt voltak. Egy napot pihenvén, kedvetlenül megkezdék útjokat a hajó felé; aug. 11. ismét a nyílt tengerre értek s a csónakokba ülhettek. Még utóljára is nagy szélvészszel kellett megküzdeniök, 56 óráig tehetetlenül ide-oda hanyattak, s csak nagynehezen juthattak a Spitzbergentől északra eső Walden szigetre, hol odamenet némi eleséget elástak vala. Végre aug. 21. a hajóhoz érkeztek s legott haza vitorláztak. — (Ross Jakab azután a déli földszark felé indult, s ő azon ember, ki földünk mindkét sarkát leginkább közelítette meg). Az északi sark felé senkisében jutott oly messzire mint Parry és Ross; Clavering azzal dicsekedett, hogy ő nyomult elő legmesszibbre, de 1822—23-ban tett útjában Grönland keleti partján csak a szél. $80^{\circ} 34'$ érte el.

Sokan állítják, hogy a mexikói nagy öbölből északra menő meleg tengeri áramlásnak egyik ága Spitzbergen és Novaja Zemlja között ömlik a Sarki tenger medencéjébe s azután Spitzbergen és Grönland között megint délnek fordul, roppant jég tömegeket hordva magával. Onnan van, hogy a Spitzbergen nyugati oldalán északnak tartó hajósok mindig nagy zajló jég tömegekre találnak. Ellenben Spitzbergen keleti oldalán a tengeri áramlás mentén sokkal messzibbe juthatnának nyílt és jégmentes tengeren, s így onnan könnyebben közelíthetnék meg a földszarkot. De így van-e dollog? nem tudjuk. Eddigelé még mindig Spitzbergen nyugati oldalán igyekeztek a sark felé jutni.

Skótország északi oldalán elsőben az Orkneyi, azután a Shetlandi és Farői szigetek vannak; ez utóbbiaktól északra Iszland fekszik, az északi sarkkör két oldalán. E majdnem 2000 négyszög nyínyi sziget mind természeti mind műveltségtörténelmi tekintetben igen érdekes és nevezetes. Kisebb-nagyobb, mélyen benyúló tenger-öblök által szaggatott partjai néhol 2000 lábnyira nyúlnak ki a tenger hullámaiból, csak déli oldalán képződött a hegyek alatt vulkáni homokból egy lapos partszegély. Az egész sziget rakva van havasokkal és jegesekkel (jökull) s megkeményedett lávafolyamokkal és hamuval. Sehol a földrengések és tűzhányói kitérések annyi nyomát nem találjuk mint Iszlandon. A jegesek valami 200 négyszög földnyit területet foglalnak el. Csak ott támadnak,

hol tetemes hegységek az örök hó vonalán túl emelkednek, azaz Iszlandon 3000 lábnál magasabbak. De az örök hó vonal közelében támadt jegesek lassanként alább meg alább nyújtózkodnak s Iszlandon majdnem a tengerig érnek. Iszland északi felében a hegyek többnyire alacsonyabbak, azért ott jegesek is alig fordulnak elő; ellenben a sziget délkeleti részében, melyet az utolsó századokban a tűzhányói kitörések oly gyakran pusztítottak, a legnagyobb jegesek vannak. A sziget legmagasb csúcsa a déli oldalon 6300 lábnyira emelkedő Ocrafa-Jökull, mely az 5298 láb magas Heklától az 5000 l. magas Snäfiálláig terjedő jeges-csoportból nyúlik fel. E jeges-csoporthoz a Vatna- vagy Klofa-Jökull is tartozik, mely délkelet felé nyúlik s az egész sziget legnagyobb jeges-területe. A sziget belsejében elnyúló fensíkon az Arnafell-Jökull (Sashegy-jeges) emelkedik, fekete vulkáni homokból álló szomorú sivatag közepén. A Heklán kívül a szigeten még 9 égő tűzhányó van; mindjárt szomszédságában délnyugatra a Kotlugia, a magasabb Eyafialla s odább keletre a rettenetes Skaptar-Jökull emelkednek. Másik tűzhányói csoport a sziget délkeleti részén van, ott különösen a Snäfialla és Thrandae-Jökull emelkednek; a harmadik csoport északkeletre van s a Krablához csatlakozik. A tűzhányókon kívül számtalan hőforrások vannak. Ezek közül némelyek szakadatlanul és csendesen folynak, mások félbeszakadásokkal és erőszakos lökésekkel fakadnak és szöknek fel. Ezek a szökő hőforrások vagyis geyzirek. Ide tartoznak a nagy geyzir s a közelében levő strokkur. A Lugafialla hegység alján valami 2 mföld széles, buja füvel borított s több folyó által szeldelt, térség nyúlik a tenger felé. E térségen valami 30 holdnyi területen 100 nál több hőforrás van, melyek fölött folyvást gőz- és füstoszlopok kóvályognak. E források közül a nagy geyzir az utasok figyelmét leginkább leköti. Miles szerint a nagy geyzir egy kis magasodáson van, mely évezredek folytán a viznek kovás csapadékából képződött. E domb közepén nagy csészéhez hasonlító medence van, melynek legnagyobb átmérője 56, kisebbik átmérője pedig 46 láb hosszúságú, s melynek mélysége 4 lábnyi. A medence közepén kerek nyílás, az úgynevezett cső vagy tölsér, van, mely mint kút ürege lefelé a földbe szolgál. E törcsérnek átmérője felül 16 lábnyi, lefelé mindinkább összeszűkül, kerek, sima, egyenes, s függőlegesen valami 65 lábnyi mélységre

szolgál. A medenceze rendszeren tiszta, tengerzöld s majdnem forró vízzel van megtelve, mely egészen csendesesen lefoly. De rögtön ágyúdörgéshez hasonlító földalatti csattanások riasztják föl az embert, a föld remeg, a medenczében levő víz felforr, a tölcserből nagy gőzbuborékok szállnak fel. Azután újra csend lesz. E kisebb kitörések majdnem minden órában, néha hamarább is beállanak. Kisebb-nagyobb időközben erősebb dörgések hallatszanak, a víz a medenczében hatalmasan habzik és hullámszik, a tölcserből uég nagyobb gőzbuborékok szállnak fel; végre egy vakítólag fehér porrá oszlott hatalmas vizsugar szökik fel, 80—100 lábnyi magasságra; az első vizsugarat nagy zúgással a második és harmadik követi. Azután kisebb-nagyobb vizsugarak ömlenek mindenfelé, majd egyenest fölfelé, majd oldalt szökve; roppant gőzfellegek torlódnak egymásra, melyek a vizsugarakat részben eltakarják. Azután még egy tompa lökés hallik a mélységből, erre az előbbieknel még magasabb, többnyire 90, de néha 150 láb magas vizsugar szökik fel, melylyel gyakran kavicsok is löknek fel, s ezzel az egész csudálatos tünemény néhány percz múlva elenyészik. A medenceze, mely azelőtt egészen tele volt vízzel, most üres; a tölcserben is valami 6 lábra süllyed a víz, s oly csendes, mint bármely közönséges kútban. De 30—40 percz múlva a víz újra emelkedik, a medenceze egészen megtelik, majd a földalatti dörgés is hallik, s az előbbi tünemény ismétlődik. Így tart e játék napról napra s évről évre.

Hasonló forrás a 400 lábnyira levő strokkr, csakhogy kisebb, s kovás csapadékból álló kúpja sincs. Tölcserének átállója felül 7 lábnyi, alább csak egy lábnyi. A víz rendszeren 12 lábra van a tölcser felső szélétől. Kitörései gyakrabban ismétlődnek, mint a nagy gezyiréi; elsőben hatalmas gőzfelleget száll fel a tölcserből, azután hamar egymásután a legfinomabb porrá oszlott néhány vizsugar szökik fel 120, sőt 150 lábnyi magasságra. E kitöréseket a strokkr forrásnál bármikor lehet előidézni, csak tölcserét kell kavicssal és pászittal betömni, erre vagy 10 percz múlva a visszafojtott gőzök oly feszeröt nyernek, hogy a tölcser egész tartalmát, vizet, kavicsot, földet fellökik.

Iszland évi közepes hőmérséklete aránylag elég magas, de a nyár még déli és nyugati partjain sem elég meleg, hogy gabnát lehetne termesztetni. Az árpa is csak ritkán érik meg. Télen a

sziget déli részét 5—6, északi részét pedig 7—8 hónapig vastag hólepel borítja, mely a legmagasb hegyektől lefelé a tenger partjáig ér, s melyből egy fa, egy bokor sem nyúlik ki.

Hajdan Iszlandon nagy erdőségek voltak, úgy hogy az ott termett fából nem csak bázakat, de hajókat is építhettek. Most csak itt-ott látható egy nyomorék haraszt, melyben a legmagasb nyirfa alig 10 lábnyi. A veres berkenye még legmagasabbra nő, s némely védett helyen 15—20 lábnyi magasságú. Hajdan gabnát is természetek, most csak burgonyát, némi főzeléket, s gabna helyett bizonyos füvet természetek. De a vad fü buján nő, s a síkságokon a legszebb rétek vauuak. A füvek mellett a hangák és mohok meg zuzmók Iszlandnak legjellemzőbb terményei. Az iszlandi moh nálunk orvosságul, de hazájában ételül is szolgál, az iszlandiak nemcsak tejes kását, kenyeret is készítenek belőle. A juh az iszlandiak legnevezeteseb barma, de lovaik és szarvasmarháik is vannak. A tenger s a rövid futású de rohanó és bővizű folyók mindenféle halakban bővelkednek; a parti és tengeri madaraknak sokasága pedig képzelhetetlen. Iszlandon némi prémes állatok is élnek, az 1770-ben Norvegiából oda szállított 3 iramszarvas pedig annyira megsaporodott, hogy most a hegyek között a 30, sőt 100 darabból álló nyájak épen nem gyérek, s nagy kárt tesznek. Az iramszarvasok vadon barangolnak, s az iszlandiak nem szokták őket megszelidíteni. — Naddod norvég kalóz a Farői szigetek felé akarván hajózni, a szelek által északra hanyaték, s így havasokkal borított ismeretlen földre vetődék, melyet Hóföldnek nevezett. Ez 861-ben történt. Három évvel később a svéd születésű Gardar vetődék amaz északi föld partjaira, s úgy találta, hogy sziget. Útjából haza kerülvén, a saját nevérol nevezte szigetet annyira feldicsérte, hogy Floki nemsokára letelepedési szándékkal kereste föl. Floki azonban már két év múlva visszatért Svédországba, s otthon nem sok jót tudott az általa Iszlandnak, azaz Jégföldnek nevezett szigetről beszélni. — Az idétt Norvegiában belső rázkodások ütöttek ki; Harold erőt vett az egyes törzsfőnökökön s királyi hatalomra tett szert. A legyőzött főnökök közül sokan Harold uralkodása elől menekülni akartak, s egynémelyik Iszlandot szemelé ki magának új hazául. 870-ben Ingolf és Leif vezérlete alatt az első norvég telepítvényesek szállának ki az addiglan népetlen szigeten. Ezeket majd más csapatok követték, s már 920-

ban Iszland lakható része egészen megvala népesítve. A főnökök eleintén korlátlan hatalommal uralkodtak, de hatalmokat 928-ban a nép megtöré s népúrságot alapíta meg. Az új köztársaság böles törvényszerzője Ufliot volt. A főhatalmat a nemzeti gyűlés (althing) gyakorolta, mely a legfőbb törvényszék is volt. A nemzet évenként egyszer gyűlt össze az Oxerá folyó partjaira, Skalholt városától nyugatra. Ott sötét vulkáni hegyektől környezett zöldellő síkság van, melyet Thingvallának, azaz törvényszéki síknak neveznek. E síkon 20—50 láb széles s valami 200 láb mély, árokforma, két völgyhasadás húzódik el egy tetőpontból. A gyűlés tagjai e két hasadás által képezett háromszögben tanácskoztak szabad ég alatt, míg a népsokaság, a nézők és hallgatók az árkokon kívül ütötték fel sátraikat. A Thingvallától vagyis tanácskozási helytől délre a szép Thingvalla-tó van, mely valami 2 mfd hosszú s 1 mfd széles, s mely Iszland legnagyobb tava. Ugyane helyen később a skalholti püspök egyházi törvényszékét is tartotta¹⁾. A köztársaság választott fő tisztviselője a törvény embere (laugman) volt, ki az állam törvényeit könnyé nélkül tartozott tudni s a népnek minden évben elmondani és megmagyarázni.

Iszland független köztársasági szerkezete 1261-ig tartott; ez időszak egyszersmind a sziget aranykora. Az iszlandiak ez időszak alatt fölfedezték Grönlandot és északi Amerikát, amazt meg is gyarmatosították; 981 óta megismerkedtek a keresztyén vallással, s 1000-ben mindnyájan lemondtak Odin tiszteletéről; a keresztyénség bevételevel a szellemi művelődés, a tudomány és irodalom pályáin oly gyorsan haladtak előre, hogy a XII. században a szellemi munkásságná nézve, bármely európai nemzettel versenyezhettek. Főleg a költészetet és történelmet művelték nagy buzgalommal. Skalholt a sziget akkori fővárosa s az egyik püspök székhelye, (a másik püspök Hoolumban székel), jeles szónokok, költők és történelemírók lakhelye volt. Az iszlandi hegedűsök (bardok, skaldok) Anglia, Írország, Svéd-, Dán- és Norvégországek udvaraiban a legnagyobb kitüntetésekkel fogadtattak. Mikor a legtöbb európai országban még nagy szellemi sötétség uralko-

¹⁾ A norvég és dán kormányok által hatóságában megelsonkitott nemzeti gyűlés 1800-ig tartatott a Thingvallán, de ekkor a nép nagy fájaldmára Rejkiavikba, a sziget mostani fővárosába téteték át.

dott, s legfeljebb némely pap és szerzetes irt egyetmást latin nyelven; akkor Iszland már virágzó nemzeti irodalommal dicsekedhetett¹⁾. Az iszlandiak még most is nagy szellemi munkásságot tanúsítanak, költők és tudósaik most is jelesek. Az újabb költők közül Thorlakson a leghíresebb; ő a sziget északi részén szegény lelkész volt. Nincs Európában ország, hol a lelkészek oly szegények volnának, mint Iszlandon, s mégis a nagy világtól egészen elrekesztett, parasztmunkára szorított, szegény iszlandi lelkészek alkalmasint nagyobb szellemi tevékenységet fejtenek ki, mint bármely ország lelkészei. Az egész szigeten csak egy nyilvános, gymnaziumféle tanoda van, t. i. Rejkiavik városában; a messze földön elszórva élő szegény iszlandiak köz elemi iskolákat sem állíthatnak, mégis az elemi oktatás sehol nincs annyira elterjesztve, mint Iszlandon. Az iskolákat a szülei, házi oktatás és nevelés pótolja. Mindnyájan tudnak írni és olvasni s mindnyájan szeretnek olvasni. Rejkiavikban 1821-ben a kormány és a lakosok közremunkálása folytán köz kölcsönkönyvtár keletkezett, mely most több mint 12,000 kötetből áll. E könyvtárt az egész sziget használja, s nincs nyilvános könyvtár, mely oly szorgalmasan használtatnék. Még a múlt században iszlandi irodalmi társulat támadt, ez a dán kormány által 1796-ban eltörölteték. De 1816-ban újlag fölélesztetett, s most két részre szakad; egyik része Kopenhágában, másik része pedig Rejkiavikban székel. Az első nyomda 1530-ban Hoolumban, az egyik püspök székhelyén állíttatott fel. Most Rejkiaviktól nem messze, Vidöe szigetcén van egy nyomda, melyből pl. 1848-ban 17 munka került ki. Három újsága is van Iszlandnak; az egyik hetilap, a másik kettő minden másod héten jelenik meg. Az 1848–49-diki iszlandi zsebkönyvben (Nordurfari) többi közt a magyar nyelvből fordított darab is

¹⁾ A skandináv ókornak legtöbb emlékeit Iszlandon találjuk. Ide különösen az ugynevezett rúnokövek tartoznak, azaz emlékkövek, melyek az ó skandináv írásjegyekkel borítvák. Ugyancsak Iszlandon készült az ó és új Edda, amazt Sámund Frodénak, emezt Snorri Sturlesonnak tulajdonítják. Ez utóbbi a Heimskringla nevű történelmi munkának is szerzője, s azért Iszland Tacitusának nevezetik. Sok más történelmi, költői, jogtudományi, nyelvészeti és utazási munka is maradt ránk az iszlandiak aranykorából.

fordul elő. Minden utazó dicséri az iszlandiak vendégszeretetét, szendességét, nyíltságát, erkölcsösségét, szabadság- és honszeretetét. Az egész szigeten csak egy börtön létezett, az is majdnem mindig üres volt, s nem rég a kormányzó lakhelyévé alakítottatott át.

Az iszlandiak tehát ősi jellemöket, egyszerű jámbor szokásaikat, hazájok szeretetét hiven megőrizték, de egykori jóllétök elenyészett. 1261-ben elveszték függetlenségüket s Norvegiának kényszerültek meghódolni; 1387-ben Norvegiával együtt Dánországhoz kapcsolattak. Függetlenségök elvesztése óta mindenféle természeti csapások és állami elnyomások érték őket. 1300. óta a tűzhányó hegyek kitörései és nagy földrengések ismételve nagy pusztításokat tettek a szigeten. A Hekla környékét most fekete lávafolyamok borítják, holott hajdan viruló rétek és népes tanyák voltak. A Skaptar-Jökull 1783–84-ben történt lávakiömlései még nagyobb területet pusztítottak el. 1306-ban Grönland felől roppant jégömegek környezték Iszlandot, s ezóta égalja általában zordabbá lett, úgy hogy a gabnatermesztéssel fel kellett hagyni. A dán kormány 1490 óta a kereskedést, melyet ezelőtt az iszlandiak minden nemzettel szabadon üzhettek volt, a korona egyedárusságává tette s gyakran külföldi társaságoknak adta, haszonbérbe melyek a szigetlakókat hallatlanul zsarolták. Az egyedárusság átka csak 1788. óta hárált el a szegényekről, s 1855-ben teljesen szabaddá lett a kereskedés. A sokféle csapások folytán a lakosság száma tetemesen megfogyott; a XII. században legalább 100,000 lélekre rügött, századunk eljén már csak 50,000-et tett, s most valami 60,000 lelket számlál. Mindnyájan Luther hitvallását követik, melyet már 1551-ben vettek be.

IV. A nyugati sarkvidékre tett utazások.

Az angolok, miután az északkeleti átjárás fölfedezésével nem boldogultak, ismét az „északnyugati átjárást“ keresték nagy buzgalommal és álhatatossággal, 1576-ban Frobisher Márton indult ki három nyomorult hajócskával; szerencsésen elérte Grönland déli és Labrador partjait, s azután fölfedezte a róla nevezett tengersizost, melyet egy sziget a szélesebb Hudzon-szorostól elválaszt. E tengersizosban néhány mfdet nyugatra hajózáván, megfordult azon hiszemben, hogy a keresett átjárást csakugyan fölfedezte.

Labrador partjain bizonyos nehéz, fényes, sárgásásványt talált, mely nem egyéb mint kénkovand vagyis markaszt, s mely gyakran némi rezet, ezüstöt, aranyt és arsenikot tartalmaz. A londoni ötvösök és pénzverők azonban gazdag aranyércnek vélték, s Frobisher már a következő évben ismét kiküldeték három nagyobb hajóval, s azon utasítással, hogy a vélt aranyérből minél többet szedjen. Csakugyan valami 2000 mázsa ásványt hozott, mi Angliában oly lázas mozgalmat támaszta, mint korunkban a kaliforniai és ausztráliai aranykincsek fölfedezése. Már 1578-ban 15 hajót adtak Frobisher rendelkezésére, azon utasítással, hogy az új aranyországban gyarmatot telepítsen. De a róla nevezett szoros bejárásánalegyik legnagyobb hajója jéghegytől oly hirtelen összemorzoltaték, hogy az emberek alig menekülhettek meg; többi hajói pedig oly sokáig hanyattak ideoda, hogy minden eredmény nélkül kénytelen vala haza fordúlni.

Ugyanazon időben a híres *Dracke Ferencz* Magellan szorosán keresztül az angol lobogót a Csendes világtengerre vitte, s Amerika nyugati partjain a meglepett spanyol hajókat megfosztván és megsemmisítvén, északnak hajózott, hogy keletről Amerika északi partjai mentében haza érkezzék. De ott átjárást nem talált s a jég és hideg miatt kénytelen vala megfordúlni. Azon úton, melyen jött vala, a bosszús spanyolok miatt nem mehetett Angliába, tehát a roppant Csendes tengeren keresztül Afrikát kerülte meg, s így körülhajózáván a föld kerekességét haza ért.

Csakhamar kisült, hogy Froschiber vélt aranyérce haszon-talan meddő kőzet. 1585-ben néhány londoni kereskedő eltökélte magában, hogy „Isten dicsőségére s hazájok javára aranyra és ezüstre fordúlt gondolatjaikat“ ietevén, egyedül az Indiába vivő út fölkeresésére fognak néhány hajót fölszerelni. Az így létesült új járat vezére *Davis János* volt. Ez szerencsésen elérte Grönland délnyugati partjait, melyeken az alakjáról *Czukorsüvegnek* (Sukkertoppen) nevezett hegy magasra nyúlik, azután északnyugatnak fordulva az ő nevét viselő tágas tengerszorosba jutott. Grönland partjain eskimókra talált, kikkel barátságos közlekedésbe állott. A tél közeledtével haza vitorlázék, de már a következő évben ismét útra kelt. A szél. 64° alatt Grönland partjain múltévi ismerőseivel találkozáván, nyugati irányt vett, de ott roppant úszó jégtömegekre akadt, és sűrű köd környezte hajóit. Emberei azért elcsüggedtek s zúgolódni kezdtek. Davis tehát két

hajóját haza ereszté, a harmadikon pedig legbátrabb embereivel a jegen és ködön keresztül folytatá útját, s a szél. $66^{\circ} 30'$ alatt a Baffin-öböl nyugati partját éré el. Ezt délre követvén Labrador partjához jutta, s innen haza ment. Még harmadik útát is tett 1587-ben, s két hajóját hátrahagyván, a legkisebbikkel a grönlandi part mentében a szél. $72.$ fokáig nyomult elő. Innen a róla nevezett szoros túlsó partjára hajózott át, s azután visszafordulván, hátrahagyott két hajójához akart csatlakozni. De ezek már haza vitorláztak volt. Davis tehát magára maradván, megronesolt hajócskáján kényszerült haza vitolázni. Elesége s iható vize is kifogyott, s a fölkaavart tenger minden pillanatban elnyeléssel fenyegeté hajócskáját. Mégis szerencsésen hazaérkezék.

Davis után Hudson Henrik tüntette ki magát mint derék s bátorlelkű hajós. Elsőben a Chancellor oroszországi utazásai következtén Agliában keletkezett moszkvai kereskedelmi társulat szolgálatában két útát egyenest északnak a sark felé tett, azután a holland-keletindiai társulat érdekében Amerika partjai felé hajózott, s Új-York környékét s a róla nevezett folyamot fedezte föl. 1610-ben negyedszer indult ki, s jun. végén az ő nevét viselő tengerszorosba jutta. Emberei zúgolódása ellenére tovább nyomúl, s végre nagy tengert lát maga előtt; ez a róla nevezett nagy öböl, de ő úgy véli, hogy az északnyugati átjárást fedezte föl, s már a Csendes világtengeren vitorlázik. Emberei folyvást zúgolódnak, de ő csak folytatja útját, mert Ázsia meleg partjain akar telelni. Nemsokára jégöbbe reked, s a rideg pusztaságban kénytelen telelni. Nagy bajjal kitölti a telet; végre kitavasodik, a hajó kiszabadúl a jégből, s Hudson haza készül. 1611. jul. 21. kilép szobájából, s a födezetten jelenik meg, ekkor rögtön saját emberei megfogják, megkötözik, nyolcz beteg matrózzal együtt egy kis csónakba teszik, s ott hagyván a szerencsétlent, haza vitozláznak. A boldogtalan Hudson nyom nélkül odavesz, de a lázadókat is hamar utóléri a megérdemlett büntetés. Többen közülök az eskimókkal vívott harcban estek el, mások útközben éhen haltak meg s csak kevesen érkeztek haza.

A Hudson által fölfedezett nagy tenger híre újabb ösztönt szolgáltatott az oly sokáig hiában keresett északnyugati átjárás kutatására. Más utazásokat elmellőzve, csak Baffin Vilmos 1616-ki útját érintjük meg. Baffin oly utasítást kapott, hogy Grön-

land partjai mentében a Davis-szoroson a 80-dik fokig északra nyomúljon, azután nyugatra fordulván délre hajózzék a 60-dik fokig, s onnan egyenest Jezdo és Japán felé tartson. Baffin szerencsésen eléré az ő nevét viselő nagy tengeröblöt, s több pontját fölvevé pl. a Bálna-szorosot; meglátá a Smith-, Jones- és Lankaster-szundokat is, melyek mind a Baffin-öbölből nyugatra nyílnak; de a nyugati átjárást ő sem fedezte fel. A legészakibb pont, melyet elért, a 77° 30'. Utána ugyan még több utazást tettek a Grönland nyugati oldalán levő tengeröblökben és szorosokban, de egyiknek sem volt akár a kereskedésre, akár a tudományra nézve valami nevezetesebb eredménye, s a nagyobb fölfedezések e vidékeken csak 1818-ban vették kezdetüket.

Mielőtt azon újabb utazásokra áttérnénk, még Hearne és Mackenzie szárazföldi utazásait kell megérintenünk.

A francziák Kanadában több gyarmatott telepítettek vala, s Kanada felől az északra terülő végtelen sivatagokat beköborolva, az ottan lakozó indián népségekkel nyereséges kereskedést üztek, melynek fő tárgya a sokféle prém volt. Bizonyos Grosseliez franczia az indiánoktól az északon levő nagy tengernek vette híret s néhány bátor útitárs kíséretében fölkerelkedék, hogy e tenger partjaiig előnyomúljon. E partokat ugyan el nem érte, de útjában arról győződött meg, hogy a prémmel való kereskedés igen nagy kiterjedést nyerne, s nagy nyereséget hajtana, ha az ottani vidékeken itt-ott kereskedő telepek állíttatnának. Franciaországba utazott, de a franczia udvar nem sokat gondolt tervével, tehát az angol követhez fordult, s ez legott buzgón felkarolá az ügyet. Rupert herceg pártfogása mellett 1668-ban Grosseliez és Guillian kapitány rendelkezésére egy hajót adtak, melyen a Hudson-öbölbe vitorláztak, s azután a Rupert folyónál teleltek; torkolatánál a Károly várdát építették, mely az első angol telep volt az ottani vidéken. Az angol király 1669-ben a Hudson-öböl vidékein üzendő kereskedés végett támadt angol társulat számára kiváltságlevelet bocsáta ki, mely tagjainak egyedárusságot biztosított a Hudson-öböl és Hudson-szoros mellékein való kereskedésre nézve, s egyzersmind felségi jogot is adott nekik az ott levő minden területekre és vidékekre nézve, melyeket valamely keresztyén hatalmasság még el nem foglalt. S a Hudson-öböl-társaság e jogokat azon roppant területen, mely Kanadától északra a Sarki tengerig

terjed, még most is gyakorolja. A társaság fő czélja a kereskedés, mindazáltal némileg a fölfedezési utazásokat is előmozdította, kivált a legújabb időben.

Hire szárnyalt, hogy a Hudzon-öble északi részén gazdag rézbányák vannak; a Hudzon-öböl-társulat tehát e bányák felfedezésére egymás után két utazást indította meg, melyeknek azonban semmi eredményök sem volt; Barlow és Vaughan úti társaikkal és hajóikkal együtt nyom nélkül odavesztek. De a Churchill folyó északi mellékein lakozó indiánok oly gyakran hoztak vala magokkai réz darabokat a kereskedő telepekre, s oly bizonyossággal állították, hogy réz nem igen messze földön fordul elő, hogy Walesi herceg telep kormányzója eltökélte magában új utazást megindítani. Hearne Samu vállalkozók a Rézbánya-folyó felkeresésére. Hearne 1769. nov. kelt útra, de indián útmutatóitól cserben hagyatván kénytelen vala megfordulni. 1770-ben ismét fölkerekedék, s a 64-dik fokig jutta, de czélját ez úttal sem érte. Még ugyanazon év dec. 7. harmadszor kerekedék föl, s a ráforduló évben csakugyan fölfedezé a Rézbánya-folyót, melyet az indiánok „Nithazan-szandezeh“-nek, azaz távoli fémfolyónak neveznek. Hearne a Rézbánya-folyó partjain kevés rezet talált, de utazása azért nevezetes, minthogy bizonyosságot szerzett azon véleménynek, hogy Amerika nem nyúlik el az északi sarkig szakadatlan tömegben, mert a Szikla-tóból eredő Rézbánya-folyó a Sarki tengerbe, nevezetesen a Koronázási-öbölbe szakad.

1789-ben egy más kereskedelmi társaság, az úgynevezett északnyugati társulat egyik tisztviselője, a skót születésű Mackenzie Sándor kerekedék föl, az északamerikai sivatagokon keresztül a Sarki tengerig nyomulándó. Az Athabaska tó partjain levő Csipeváján telepből indult ki jun. 3. s már jun. 29. azon nagy folyamhoz érkezék, mely most az ő nevét viseli. E folyam mentében több indián népség területén keresztülhaladván, a szél. 69° alatt a Jegestengert érte. Az öbölben, melybe a Mackenzie folyam ömlik, az úgynevezett Bálna-szigetnél sok bálnát talált. Ugyancsak Mackenzie első volt, ki nyugatról keletre az egész északi Amerikán utazott keresztül.

Hearne és Mackenzie utazásai után már némi bizonyossággal gyanították, hogy Északamerika partjai a Jegestenger déli határát képezik, de a két századon át annyi buzgalommal keresett átjárást

még sem fedezhették föl. Annyi pénz- és embernek hiába való feláldozása után az északi jeges vidékeken teendő fölfedezésekre való kedv és buzgalom egészen lelohadt. Angliának különben is más bajai és gondjai voltak; elsöben amerikai gyarmataival kellett hosszas háborút folytatnia; azután csakhamar az óriási francia háborúk vették igénybe minden erejét. Másfelöl Anglia lassanként az összes tengereken való uralkodást ragadta magához; megszállá Afrika déli részét, a Fokföldet; meghódoltatá Keletindiát; gyarmatokat kezdte telepíteni Ausztráliában. Az északi bizonytalan átjárásra többé nem igen szorult; a világ tengerei mindenütt nyitva álltak előtte. Mindazáltal az európai béke helyreállta után az angolok új buzgalommal és lelkesedéssel vetették magokat az északi vidékek kikutatására, és pedig nem annyira kereskedelmi, mint inkább tudományos érdekből. Minél nagyobb akadályokkal kellett küzdeniök, annál nagyobb elszántsággal és törhetlen makaessággal folytatták a veszélyes kísérleteket, s e tekintetben egyedül északamerikai testvéreik versenyeztek velök.

Az északi sarkvidéken tett ezen újabb utazások 1818-ban vették kezdetöket. Új ösztönt ez utazásokra főleg Barrow János, a brit admirális lelkes titkára, adott. Ez a sarkvidékeken tett régibb utazások történelmét írta meg¹⁾; fáradhatlan buzgalommal igyekezett az északnyugati átjárás lételet bebizonyítani, s folyvást tüzelte az angolokat, ne engedjék más nemzetnek az annyit hányatott átjárás fölfedezésének dicsöségét.

Az északkeleti irányban s egyenest éjszaknak a sark felé tett utazásokat már megérintettük, itt tehát csak az északnyugati irányban, az amerikai szárazföld északi határán tett utazásokról fogunk szólni.

Barrow csakugyan megnyerte terveinek a közvéleményt s az admirálisást, s ez egyszerre két járatot indíta meg, egyet Buchan vezérlete mellett a sark felé, egyet pedig Rosz János vezérlete mellett északnyugatra. Rosz két hajón, az Izabellán és Sándoron, indult ki 1818-ban; máj. 27. megkerülé Grönland déli csücsát, az Istenveled (Farewell) fokhegyet, s nagy ügygyel bajjal Grönland nyugati partja mentében hajözék fölfelé a szél. 75° 54'-ig.

¹⁾ Chronological history of arctic voyages. By Sir John Barrow. London, 1818.

Azután a Wolstenholme-, Bálna-, Smith- és Jones-szundok mellett elmenvén, a nélkül, hogy megvizsgálta volna, a Lankaster-szundba jutott, mely a Baffin-öbölből nyugatra nyílik. De ezt is csak esékély távolságra vizsgálta meg, s odább északról délre csapó hegylánczot vélvén látni, megfordult, és tisztársai nagy bosszúságára haza hajózott. Angliában mulasztásai és gyávasága miatt általános gúnnyal fogadtatott, s egyik útítársa Parry Vilmos Edvard, ki „Sándor“ hajót vezénylette vala, már 1819 ben ismét kiküldetéek az admirális által, hogy különösen a Lankaszer-szundot vizsgálja meg. Parry „Hekla“ és „Griper“ hajókon indult ki, ez utóbbinak kapitánya Liddon hadnagy volt; útítársai közül Sabine, Beechy és Rosz Jakab Clarke tüntek ki leginkább. Két évre való élelmet vittek magokkal.

Parry 1819 máj. 8. indult ki; június végével a Davis-szoros bejárását érte el, s számtalan úszó jéghegy mellett elhajózáván, a szél. 73°-ig jutott, itt nyugatra fordult, s a jegen keresztülörvén, jul. 30. a Birtok-öböl (Possession-bay) érte el, mely a Lankaszer-szund elejének déli oldalán van, hol sok bálnát talált. Azután befordulván a Lankaszer-szundba, csakhamar meghaladá azon helyet, hol Rosz János az általa Croker-hegységnek nevezett hegylánczot vélte látni. Akadály nélkül tovább nyugatra hajózáván, a Barrow-szorosba jutott, mely Észak-Devon és Cornwallis szigetek déli oldalán terül. Most útítársai már azt vélték, hogy a keresett átjárást fölfedezték, s hogy nemsokára a Behring-szoros mellett emelkedő Jégfokot érendik el. De csakhamar áttörhetlen jégreteszre akadtak. Parry tehát délnek fordult, s így a Herczeg-kormányzó-bejárást fedezé fel, mely északi Somerset sziget keleti oldalán a Barrow-szorosból délre a Boothia-öbölbe viszen. De azon bejárásban is csak a Kater-fokig juthata, onnan vissza kellett fordúlnia. A bejárás elején, Lipót sziget mellett, még roppant jég-tömegre akada, de néhány nap múlva nyugat felé folytathatá útját. Így felfedezé az északra nyúló Wellington-szorost, s tovább nyugatra menvén, Cornwallis, Bathurst Byam Márton s egyéb szigeteket. Byam Márton szigetén a 75° 10' alatt még eszkimók, iramszarvasok és pészmaökrök nyomait találta. A Melville-szundban nyugatra vitorlázván sept. 4. mindkét hajójával a 110-dik fokú délkörön kele át (nyugatra Greenwichtől), s így 5000 font sterlingnyi díjra tarthatott igényt. T. i. 1743-ban az angol kormány

20,000 font sterlingnyi díjt tűzött vala ki azoknak, kik angol magános hajón első fedeznek föl oly átjárást, mely a Hudzon-öbölből „Amerika nyugati és északi tengerére,“ azaz a Csendes tengerre viszen. E díj hirdetés azonban siker nélkül maradt, s 1776-ban oda módosították, hogy a kitűzött díj a kormány által kiküldetett hajókra is, s bármely északnyugati átjárás fölfedezésére kiterjesztett, egyúttal 5000 sterlingből álló díj azok számára hirdettetett ki, kik az északi sarkhoz egy fokiglan közelednek. Ekkor Cook készült a Behring-szoros felől felkeresni az átjárást, s tőle biztosan várták a feladat megoldását, azért a kormány elsőben P i c k e r s g i l l, azután Y o u n g hadnagyokat a Baffin-öböl felé indítá útnak, hogy a keletről érkezendő Cookkal találkozzanak. De Pickersgill és Young még a Baffin-öbölt sem érthették el. 1818-ban a Csendes tengerre vezető északi átjárás fölfedezésére kitűzött 20,000 font sterlingnyi díj újlag kihirdetteték, s egyúttal 5000 font sterling tűzetett ki azok számára, kik északnyugati irányban a hosszúság 110 fokáig előnyomulnak. Ez volt tehát azon díj, mely Parryra és útítársaira nézett.

Parry Mellville szigete déli partját érte el, de tovább nem nyomúlhatta; sept. 5. kénytelen vala horgonyt vetni. Csakhamar roppant jégtömegek zajlották körül hajóit, úgy hogy kormányzásuk lehetlenné lett. Parry azért a sik tengerből biztos révbe akart jutni, s hogy oda jusson, kénytelen vala a 8—9 hüvelyk vastag jégmezőn keresztül csatornát vágatni. E bajos munka három napig tartott. Végre „Hekla“ és „Griper“ a téli révbe jutának, melyben tiz hónapig voltak berekesztve. Parry és 93 útítársa tiz teljes hónapot kényszerült tölteni földünk egyik legridegebb, legborzasztóbb helyén, merő hóval és jéggel borított sivatagban, hol hónapokig nem süt a nap, s hol a nagy hideg miatt minden élet kihal. De Parry nem mulaszt el semmit, a mivel embereinek egészségét, jó kedvét, bátorságát élesztheti, s föntarthatja. Folyvást tudja őket foglalkoztatni s mulattatni. Gondoskodik a rendről és tisztaságról; a csónakokat, köteleket, vitorlákat s egyéb holmiket a hajókról a szárazra hordatja, hogy rossz időben emberei a hajó fődözetén tehessék meg a szükséges mozgásokat; a hajó fődözete fölé meleget tartó tetőt csináltat. Mikor az idő megengedi, künn a szabadban forgolódnak, vadásznak vagy a hótöltéseket öregbítik, melyekkel a hajókat környezték, ótalmúl a hideg szelek ellen. Gyakran ver-

senyt futnak a hótöltéseken. Rosz időben a hajó fűdözetén járnak föl s alá énekszóra vagy sipláda hangjaira. Bizonyos órákban a legénységnek tanításra kell járniok ; a tisztok lapot szerkesztenek (The Winter Chronicle or New Georgia Gazette), s nov. 5-kétől kezdve minden másod héten színi előadást is rendeznek. Decemb. 23. Parry alkalomszerű darabját adták. Az első felvonásban a most berekesztett két hajó szerencsésen a Behring-szorost éri el s ezen keresztül vitorlázva Kamesatka partjain köt ki. A második felvonásban az egész útat megteszi, s Londonban kikötvén, a derék hajósok a kitűzött 20,000 font sterlingben osztoznak. Végre a harmadik felvonás Londonban játszik, s előadja, a díjazott hajósok a sarkvidéken nehéz munkával szerzett díjakat mily könnyelműn vesztegetik otthon. — Beechey volt a színház igazgatója, Sabine pedig az újság szerkesztője. Sabine csillagvizsgáldát is állított, és szorgalmasan észlelgette a csillagokat, északi fényeket, a holdnak udvarait és vakholdakat s egyéb légköri tüneményeket. Így a felette szomorú télnek első fele az elmésen kigondolt különféle időtöltések folytán oly gyorsan eltelt, hogy mindnyájan csodálkoztak. „A munka hiányát,“ mondja naplójában Parry, korántsem éreztük ; sőt ellenkezőleg olykor arról panaszkodtak előttem, hogy a legénységnek annyi érkezése sincs, hogy ruháját kiigazíthassa. Örültem, hogy célomat elértem. A hének hat napja alatt folyvást dolgozni kellett. A vasárnapot ellenben mindig megtöltük, s mindkét hajón rendes isteni tisztelet volt . . . A komolyság és buzgóság, melyet embereink az istentiszteleten tanúsítottak, derék jellemőket mutatta meg, s e vallásosságuk bizonyára nem csekély mértékben eszközölte, hogy magokviseletében s kötelességeik teljesítésében, nagyon kevés kivétellel, oly példások voltak.“ Februáriusban a legnagyobb hideg állott be. E nagy hidegben minden hang rendkívül messzire hallék ; ha félórányi távolságra valahol beszélgettek, a hajón minden szót meg lehetett érteni. Az ember lehellete oly párát okozott, hogy ez puskaporfüsthez hasonlított, s midőn többen együtt a jegen dolgoztak, egész felhő borongott felettök.

A legénység, hála Parry gondoskodásának, mind végig egészséges maradt ; csak márcziusban jelentkezék a súly, de a kellő ápolás csakhamar erőt vett rajta. Parry mindent elkövetett, hogy hajószobájában a legénység számára mustárt és zsászt ter-

meszthessen, retket és hagymát is vetett, de csak a retek kelt ki s ennek is jul. végén még csak egy hüvelykre nőttek vala levelei. Október végén az állatok, nevezetesen az iramszarvasok és pézsmadökrök, délre költöztek vala, májusban ismét visszatérének. Télen át Melville szigetén csak a farkasok és rókák maradtak meg. A nap tányéra egyik része febr. 3. tűnt fel ismét, febr. 7-kén pedig egészen merült fel a láthatár alól, mely alatt 84 napig volt elrejtve. Mihelyt a hosszú nap felvirradt s a hideg enyhülni kezdett, Parry nagyobb kirándulást tett Melville szigetén, s nagy bajjal északi partjáig, a Hecla és Griper-öböljg juta, hol a jég vastagsága 14 lábnyi és 4 hüvelyknyi volt, holott északi Szibériában legfelebb 8 láb vastag jég szokott lenni. Sabine a sziget nyugati partjait vizsgálta meg; jun. 9. sok mohot, füvet, törpe fűzt, kötört s egy virágzó szirontákot lelt. Jun. végén a jég zajlani kezdett, s jul. 17. a legmelegebb nap volt. De a hajók csak aug. 1-jén szabadultak ki az északi szél. $74^{\circ} 47' 19''$, s a nyugati hosszúság $110^{\circ} 48' 29''$ alatt levő „Téli révből.”

Parry 1820. aug. 15. odahagyván a kikötőt, nyugatnak vitorlázék, de a sziget délnyugati végén ismét áttörhetlen jégmezőre akada. Délnyugat felé Banks földét pillantá meg, de odáig el nem juthata s megfordúlt. Már nov. 3. Londonban kötött ki, hol nagy lelkesedéssel fogadtaték. Az 5000 font sterlingnyi díjt örömet odaitélték neki. Parry csakugyan igen szerencsés volt, akadály nélkül s egyszerre odáig jutott, hova az ő utódai csak a legújabb időben s nagy bajjal juthattak. Szerencsés járatával minden későbbi sarkvidéki utazásnak meg vetette alapját, különösen téli intézkedései minden utódjának példányul szolgáltak.

Míg Parry a Lankaszter-szundon és Barrow-szoroson keresztül nyugatra iparkodott, Franklin János hadnagy a brit tengerészeti főhivatal által Amerikába küldeték, hogy Hearn és Mackenzie példájára a szárazon nyomúljon elő a Sarki tenger partjáig s ott Parrynek kezet nyujtson. Franklin, Richardson orvos és természetbuvár, Back, Hood és Hepburn társaságában, 1819. május 23. indult el Angliából s a Hudzon-öböl felé vitorlázott. Ennek bejárásánál, Resolution szigetnél, majdnem hajótörést szenvedett, s a Hudzon-öböl nyugati partján épült York telepet csak nagy bajjal érheté el. Azután sept. 9. megkezdé veszélyes szárazföldi útját. Valami 350 órányi utat kellett tennie, s 10 különböző folyón

és 9 tavon átkelnie, míg nem a Fenyvessziget tava partján épült Cumberland szállásra jutott. Innen északnyugatnak tartva az Athapaszká tó déli szélén épült Csipeváján várdába vagyis szállásra érkezett, 1820. márcz. 20. Richardson és Hood csak júliusban érkeztek oda. A telet a Rézbánya-folyam torkolatánál óhajtották tölteni, azért mihelyt mindnyájan együtt voltak, legott fölkerekedének, s a mindenféle álló és folyóvizekkel borított földön tovább vergődének északi irányban. Hozzájuk 16 ugynevezett kanadai kereskedő-szolga vagyis útas is csatlakozott. De minden igyekezetök mellett is csak a szél. $64^{\circ} 28'$ -ig, azaz Csipeváján várdától délre 275 órajársnyira juthatának, s ott kelle telelniök. Tehát gunyhót építének, melyet „Fort Enterprise“-nek, azaz Vállalat-szállásának neveztek. Azon helyen sok iramszarvast löttek és sok halat fogtak ugyan, mindazáltal eleségök csakhamar fogyni kezdett, mert a sűrűn összesereglő környékbeli indiánok is az ő vendégszeretetökből éltek. Azért Back a legkeményebb hideg mellett kénytelen volt délre a nagy Rabszolga-tó északi partján épült Providence várdába menni, hogy onnan élelmet s a vadászok számára löszert hozzon. Két-három font nehéz hősaruban, vérző lábbal s földagadt bokával, tüskön bokron keresztül valami 300 órányi utat tett, s gyakran három napig egy harapása sem volt; a hőmérő pedig majdnem folyvást 40 foknyi hideget mutatott. Franklin és társai is sokat szenvedtek a rögtönzött téli szálláson. Decemberben a hideget 3 fokkal nagyobbak találták, mint minőt Parry a földszarkhoz 9 fokkal közelebb eső Melville szigeten tapasztalt vala. A fák a fagytól oly kemények voltak, mint a kő, s lassanként valamennyi fejsze beletört. A Rézbányafolyó jégboritéka csak júniusban engedett föl, s midőn valahára átjok folytatására gondolhattak, már a Back által hozott eleség is jobbára el volt költve. A környékbeli indiánok s az „Északnyugati társulat“ egyik tisztviselője megígérték volt, hogy legfőljebb septemberig elegendő élelmet fognak összehordani az Enterprise várdába. Franklin és társai nyirfa-kéregből készített s fókabőrrel bevont törékeny csónakokon utaztak, melyeket gyakran vállukon kellett tovább hordani, (az úgynevezett hordóhelyeken (portage) keresztül), mivel a Rézbánya-folyó nem mindenütt hajózható. Jul. 18-kán végre elérték a folyó torkolatát; az indiánok visszamentek azon igérettel, hogy majd élelmet hordanak az Enterprise várdába; a

kanadai kereskedő-szolgákat vagyis vadászokat, kik már az úton is fölötte rakonczátlankodtak vala, csak nagy bajjal lehetett ott marasztani. Jul. 21. Franklin huszad magával két silány kéregcsónakon a Sarki tengerre szálla, alig két hétre való eleséggel; jégtől csaknem egészen ment tengeren keletnek evezte a partok hosszában; északra sok sziklás kopár szigetke mutatkozott, s a jégcsillám azt mutatta, hogy túl rajtok nagy jégmező terül. Odább a parton szagatott sziklatömegek meredeztek föl, azután meredek hegyfok mutatkozott, melyet roppant jégtömegek környeztek. Franklin nagy bajjal a Barrow-fokot megkerülvén, néhány napig az úgynevezett Detention (letartóztatási) révben a jég közé rekedt, azután a Kater-fokot megkerülvén, mély öbölbe juta, melybe a Hood folyó ömlik. Azután megvizsgálá a Bathurst-bejárást, fölvevé a Koronázási-öbölnek (Coronation gulf) keleti partját, s aug. 10. más nagy öbölbe juta, melyet lord Melville öblének nevezett. De a szárazföldre mélyen benyúló azon öblöknek megvizsgálásával sok időt vesztegetett, s midőn a Rézbánya-folyótól keletre valami 6 $\frac{1}{2}$ hosszúsági foknyira jutott vala, kénytelen volt megfordulni.

E helyet Fordúlj-meg-csücsnek (Turnagain Point) nevezte. Midőn visszafelé kezdett evezni, elesége már fogyatékán volt, s a vadászat is kevés eredménnyel járt; azért a Hood folyó torkolatába fordúla be, s ezen folyón igyekezett Enterprise szállás felé menni, mert azon vidéken több vadat remélt találni. De a Hood folyó nem bírta meg a nagyobb csónakokat, tele van zuhatagokkal, s gyakran igen magas és meredek sziklafalak közé szorúl, úgy hogy a rögtönzött két kisebb csónakkal sem lehetett rajta járni. Franklin tehát kénytelen volt a poggyász nagyobb részét ott hagyni s gyalog folytatni az utat. Csakhamar a tél beálltát hirdető iztózatós hófergetegek támadtak. Hijában heverték egész napokat a már megfagyott földön, várva csendesebb időt; a hó már két láb magas volt, majd a nap is leáldozott. A kanadai vadászok Franklin tudta nélkül végre a két csónakot és halász-eszközöket is elhányták, melyeket addig magokkal hurezoltak vala. Így nemsokára minden eleségből kifogytak, s éhségüket csak valami undorító ízű zúzmóval és ócska bőrrel csillapíthatták le, mit tüzelő nem-létében gyakran nyersen kényszerültek elnyelni. Egy alkalommal a vadászok egy pészmaökröt lőttek le, mely a kiéhezett utasoknak isteni lakomául szolgált. Elsőben azt nyelék el, mit

az ökör gyourában találtak, azután a zsigereket költék el. — Végre sept. 26. a Rézbánya-folyó partjához érkeztek. De hogyan keljenek át a 200 rőf széles folyón? Nyolecz napot töltöttek ott mindenféle tervek kigondolásával. Az ehető züzmókból is kifogytak, az iszlandi moh pedig felette keserű volt; e körülmények közt még azt is szerencsének vették, hogy Richardson a farkasoktól fülemésztett iramszarvas bőrére és csontjaira akadt. E bőrből és csontokból s csizmaik nélkülözhető bőreből készítettek magoknak edelt. Határtalan öröme fakadtak, tehát, midőn néhány iramszarvast sikerült elejteniök. De még mindig a folyó innenső partján voltak. A környéken termő fűzfából talpat készítettek, de ez igen mélyen járt, s evezőjük sem volt. Richardson végre nagy elgyengültsége mellett is a túlsó partra akart átúszni. Kötelet hurkoltak dereka körül, s ő a folyóba ugrék, de a fagyos vízben megdermedt karjait nem mozgathatá. Hátára feküvék, s így úszék egy darabig, de aztán egyszerre elmerüle. Társai tüstént kihúzták a partra, s fűzfával rakott tűz mellett lassanként ismét föléleszték. Franklin már oly bágyadt volt, hogy talpán sem állhat; Richardson, Back és Hood is teljesen ki voltak merülve. A kanadaiak kétségbeestek. Csak Hepburn nem csüggedett még el. Végre kátrányozott vitorlavászonnal bevont s fűz vesszőkből font kosárban mégis sikerült egyenként átkelniök. De az éhség-, hidegtől és fáradságtól teljesen el levén győtörve, alig bírtak már egy lépést előre tenni. Back még legerősebbnek érezte magát, s harmad magával előre indúlt, hogy Enterprise várdából, mely már csak 28 órajárásnyira volt, segílyt küldhessen hátramaradt társainak. Néhány nap múlva ezek is utána indúltak, de csakhamar két csapatra kényszerültek oszlani. Franklin kilenczed magával a már csak 12 órajárásnyira levő várdá felé vándorogott; Richardson, Hood és Hepburn pedig a legelgyengültebbekkel alkalmas helyen hátramaradtak, várva az ígért segílyt. De Franklin és társai a legnagyobb erőlködéssel egy nap alatt alig tehettek három órányi útát; négyen közülök már az első napon kérték Franklint, engedje meg nekik, hogy Richardsonhoz visszavándorogjanak. Végre 6 napi keserves utazás után Franklin és vele volt öt társa megérkeztek Enterprise szállásra, de ott egy árva lelket sem találtak; élelemnek, indiánnak hirtelnyoma sem volt. A halálra elesigázott, kiéhezett szerencsétlenek némán leguggolnak, mozdulatlanul es szótlánul ülnek egy

darabig, azután keserű könnyekre fakadnak. Végre felocsúdnak, szétnéznek a gunyhóban, s meglelik a Backtól hátrahagyott írást, melyben arról értesítettnek, hogy ő az indiánok után ment, noha mind maga mind társai annyira elgyengülvék, hogy Providence várdáig alig fognak juthatni. — Öt napja egy harapást sem ettek, most mindent mindent fölkatatnak a gunyhóban, szerencséjükre holmi bőr- és csont hulladékokat találnak, melyeket a múlt télen elhántak vala. E hulladékokból s az ablaktüvegül szolgált irhadarabokból és hóból levest főznek, s ezzel 18 napig kell élniök! — Backtól követ érkezik; mikor a gunyhóba lép, összeroskad, alig rebegheti szomorú hírét, hogy Back még sem akadt az indiánokra. A követ öt napig a gunyhóban pihen, azután ismét Back után indul, útravalóul egy darab pörkölt iramszarvasbőrt visz magával. Franklin végre másod magával szintén fölkerelkedik Providencevárda felé, noha irtóztató hideg szél fű; de másnap egy szikláról leesik s összetöri hósarúját. Franklin tehát az Enterprise telep felé kénytelen visszamászni, míg vele kiindult két társa tovább ballag. — Enterprise-ban a hátramaradtak még élnek, de a földön fekve szakadatlanul sírnak. Franklin maga is oly erőtlén, hogy alig állhat meg talpán. A gunyhó körül elég iramszarvas legelész, de egyikök sem bírja a puskát kezébe fogni. Franklin mindazáltal vigasztalja kétségbeesett társait, közel szabadulással kecsegteti. Okt. 29. estve Richardson és Hepburn lépnek be. Összeborzadnak, midőn egymást meglátják: sírből kelt halottakhoz hasonlítanak inkább, hogysem élő emberekhez. Hepburn tyúkot lő, felosztják magok közt, s így 31 borzasztó nap múlva ismét egy falat húst esznek. Ezt elköltvén, Hepburn imádságos könyvéből s a sz. írásból olvas felszóval; erre új bizalom száll keblökbe. Másnap estve Richardson az időközben történeteket beszél el. Azon négy ember közül, kik Franklintól elváltak, hogy oda, hol Richardson a betegekkel volt, visszatérjenek, csak egy irokéz indián érkezett a betegek tanyájára. Húst hozott magával, melyről állítá, hogy farkashús, de Richardson fölismeré, hogy emberhús, s erősen gyanítá, hogy az indián a vele volt két kanadai vadászt megölte s fölemésztette. Az indián egész magaviselete nagyon gyanús volt, Hoodot is megölte orozva. Végre puskáját Richardsonra is szegezé, de ez megelőzte s agyonlővé. Ezek után Richardson még életben volt társaival útra kelt a várdá felé; ele-

ségül néhány züzmó s a megölt Hood bundájának egy darabja szolgált nekik.

A várt segély még mindig késett, két kanadai már a várdában is meghalt éhen, most még csak Franklin, Richardson, Hepburn és Adam éltek, de már ők is alig bírtak mozdulni. Nov. 7. Franklin kívánszorog a kúnyhóból, hogy egy kis fát szedjen, ekkor lövést hall: végre ott teremnek az indiánok, kiket Baek eleséggel küldött a várdába. Végre 1821. nov. 16. Franklin és társai odahagyják a „nyomor és inség“ telepét, majd az érettek küldött szánkákra ülnek, s így Providence várdába, onnan pedig Montrealba, Kanadába jutnak. Megemlítésre méltó azon körülmény, hogy akkor, mikor a legnagyobb inséggel küzködtek, rendesen kellemes álmaik voltak, és pedig többnyire vig lakomákról, bő eledelről és italról. Lehet tehát, hogy az éhenhaló lakomával álmodva szenderül át a más világba ¹⁾).

1821-ben Parry második utazását tette „Furia“ hajón, vele ment Lyons hadnagy „Hekla“ hajón. Parry ez úttal különösen azt akarta megvizsgálni, vajjon a Hudson-tenger északi s Southamton sziget nyugati oldalán levő Rowe-Welcome vagy Repulse-öböl s az általa fölfedezett Herezeg-kormányzó-bejárás nem áll-e egymással kapcsolatban, s ekkép nincsen-e ott délibb s könnyebben hajózható átjárás, mint milyent a Barrow-szoros nyújt. A Hudson-szoros elején, a Resolution szigetnél, nagy jéghegyekre akadt, s ide-oda hányatván, aug. elején Southampton szigethez érkezék. Innen hosszas tanakodás után tovább vitorlázván, a York-öbölbe juta, azután számtalan szigetke és zajló jég között hányatván, a Fagyos szoroson (Frozen Strait) át a jégmentes Repulse-öbölbe kerüle, melyet magas partok környeznek. Ez öbölből kivitorlázván, megint egy rakás sziget közé juta, s végre a szélviharok által Baffin szigetéig visszahányatott. Azután Lyons bejárásába vetődék, innen Melville félszigete déli csücséhez, hol a

¹⁾ Franklin munkája (Narrative of a journey to the shores of the Polar Sea, etc. London, 1823.), melyben ez utazásának viszonyosságait elbeszéli, a legjelesebb utazási munkákhoz tartozik. A függetelésekben sok igen becses adatokat és észleleteket találunk a földtani viszonyokról, a földdelejről, az északi fényről, a sarkvidék növényei- és állatairól. — E munka a Magyar Akad. könyvtárában megvan.

kis Téli-szigeten kiköte. Itt töltötte a telet, s embereit ismét úgy foglalkoztatta és mulattatta, mint első utazása alkalmával; a színi előadásokhoz most hangversenyek is járultak. E helyen az eskimók is gyakran meglátogatók a hajókat és sok mulatságot szereztek az utasoknak. Általában igen illedelmesen viselték magukat, egyesek lelki tehetségeik által is kitűntek. Különösen egy leány, Iglulik, igen értelmesnek mutatta magát; hamar megtanulta az angol nyelvet, hogy nemsokára tolmácsul szolgálhatott nemzete és az angolok közt. Sőt Melville félszigetének s az ezt Cockburn szigettől elválasztó csatornának körvonalait is képes volt a papirosra lerajzolni. Elműlván a tél, Parry 1822. jul. 8. a hajókat még mindig környező jég hátán keresztül csatornát fűrészeltetett s azután északnak vitorlázék. Roppant vesződéssel egy kis szigethez ért, melynek fekvését Iglulik helyesen megjelölte volt, s melyet azért róla nevezett el. De odább a sok jég miatt lehetetlen volt előnyomúlnia. Tehát a partra szállván szárazon indult el a Melville félsziget és Cockburn sziget közt elvonuló csatorna megvizsgálására. E tengerszorost Hekla és Furia (Fury) útjának nevezte. Még egyszer igyekvék hajón megjárni a szorost, de nem boldogult vele. Végre hajóit a jégbe vágott csatornán keresztül vontatván, Iglulik sziget mellett vetett horgonyt, s ott a második telet töltötte. A hideg sokkal keményebb volt, mint múlt évben; még a a kályhacsövekben is jég képződött, noha éjjel-nappal fűtöttek. A hajók csak 1823. aug. 9. szabadultak ki a jégből, melyben 319 napig voltak berekesztve. Parry az egyik hajóval még egy esztendeig akart volna a sarkvidéken maradni, de az orvosok javaslatára felhagyta tervével s haza vitorlázék.

1824-ben négy különböző fölfedezési járatot indítottak meg, négy oldalról akartak „neki menni az átjárásnak.“ Parry és társa Hoppner a nagy gonddal helyreállított s felszerelt Hekla és Furia hajókon 120 válogatott emberrel a Barrow-szoroson és Herczeg-kormányzó-bejáráson keresztül akart előnyomúlni; Lyons feladata volt: a Hudson-szoroson át Melville félszigetéhez jutni, s ennek partjait szabatosabban megvizsgálván, a Sarki tengeren azon pontig előnyomúlni, hol Franklin megfordult vala (Turnagain-csúcs); Franklin és társai dr. Richardson, Back és Drummond megint a szárazon akartak előnyomúlni, hogy az amerikai szárazföld északi partjait bővebben megvizsgálják;

Beechey kapitánynak végre keletről a Behring-szoros felől kellett előnyomúlnia, s a nyugatra igyekező Parrynek és Franklinnak segédkezet nyújtania. — Mindnégy vállalat sikertelen volt.

Parry már a Baffin-öbölben mindenféle akadályokra talált; csak szeptemberben ért a Herczeg-kormányzó-bejáráshoz, s ennek keleti partján kellett telelnie. Ott 131 napig folyvást legalább 14 foknyi hideg volt, s a téli éjszaka 121 napig tartott. A hajók csak 1825. jul. 19. szabadultak ki a jégből. Parry most a bejárás túlsó oldalára, északi Somerset keleti partja felé, hajózott, de csakhamar rettentő jégtorlaszok közé jutott, Egyik hajója, „Fúria“, annyira megsérült, hogy hasznavehetlenné vált. Az emberek a másik hajóra, „Heklára“ mentek, de az eleséget és más készletet a megrongált hajóval együtt ott kellett hagyni. Parry tehát minden eredmény nélkül kényszerült haza vitorlázni.

Lyons nagy bajjal csak a Hudzon-szorostól nyugatra levő Southampton sziget déli csücsát kerülhette meg, s azután Rowe-Welcome szorosában oly rettenetesen hányatott ide-oda, hogy valamennyi horgonya elszakasztatott. Jó, hogy még idején haza vitorlázhatott.

Franklin, Richardson és Back 1819-ben s a következő években a legborzasztóbb szenvedéseket érték vala, mindazáltal még egyszer indultak előbbi szenvedéseik színhelyére. De ez úttal a vett tapasztalásokon okúlva jobb előkészületeket tettek. Az admiralitás Franklin utasítása szerint mahagoni és kőrisfából készítettett számukra könnyű s mégis erős csónakokat, egyet csak kőrisfából készítettek mac-intosh-kelméből való bevonattal. Így felkészülve 1825. febr. 16 odahagyák a liverpooli kikötőt, s márcziusban Új-Yorkban partra szálltak. Midőn Franklin hajóba szálla, első neje épen halálos ágyán feküdt, de kérve kérte, ha őt és saját jó hírét szereti, ne maradjon miatta otthon; nyugalmat sem lelne, ha miatta késnék. Búcsúzáskor selyem lobogót ada neki, hogy a Jeges tenger partjain feltűzze. Franklin elbúcsúzik, hőslekü neje másnap meghalálozék.

Franklin és társai Új-Yorkból a nagy Medve-tóig mentek, ott megállapodtak, s nyugati partjain téli szállást építettek magoknak, melyet Franklin-várdának neveztek. Franklin azalattt néhányad magával még a Mackenzie folyón lefelé csónakázott egészen a torkolatáig, azután visszament a téli szállásra. A hosszú kemény

telet elég kényelmesen és vigan töltötték; karácsonkor nagy társaság gyűlt egybe, melynek tagjai angolok, felföldi skótok, kanadaiak, eskimók, csipevejen, kutyaborda, nyúl- s más nevű indiánok voltak, összesen 60 ember. 1826. jun. végén a Mackenzie jégborítéka megindult, s utasaink négy ladikon a folyón lefelé evezének. Ott hol az több ágra szakad, kétfelé váltak, Franklin és Back 14 kísérővel a nyugati, Richardson pedig tized magával a keleti ágat követték. Franklin a folyó torkolatánál egy sereg eskimó által megtámadtaték, s kénytelen vala fegyverhez nyúlni. Az eskimókat elszélesztvén, a tengerpartokat követé nyugat felé, de egy hónap alatt csak 10 hosszúsági fokot vagyis 187 órajárásnyi út haladhatott; aug. 18. Return Reefnél (Vissafordulási szirtezet), a szél. $70^{\circ} 24'$ s a nyugati hossz. $149^{\circ} 37'$ alatt, megfordult, s sept 21. szerencsésen elérte a Medve-tó partján épült szállást. A Return Reeftől a Jégfokhoz még 10 hosszúsági fok, a Franklin elejébe küldött Elson által elért Barrow-csücsig pedig csak 150 angol mfdnyi köz van. Richardson kelet felé a partokat Bathurst és Parry fokhegyein túl azon szorosig vizsgálta meg, melyet sajkáinak nevérol „Delfin“ és „Unio“ szorosának nevezett, s mely alább a Koronázási-öböllel egyesül. Azután ő is visszatért Franklin várába, hol mindnyájan együtt teleltek. A tél még keményebb volt mint a múlt évben; a hőmérő egyszer — 55 fokra C. szállott alá. Tavaszra kelve Angliába hajóztak.

Beechey kapitány 1826. jul. végén a Behring-szoros északkeleti oldalán levő Kotzebue-öbölbe, Chamisso szigetéhez érkezett, innen északnak tartott, de csak a 71-dik fokig juthata. Odább nagy jégtömegek terültek, melyeken „Bimbó“ (Blossom) nevű hajója át nem törhetett. Beechey a Kotzebue-öbölbe vitorlázott vissza s onnan ladikon küldé Elsont nyolczad magával Franklin elébe. Elson a Jégfokon túl még valami 126 angol mfdet haladott keletre, s azon csücsig nyomult elő, melyet Barrow-csücsnek nevezett; de tovább nem mehetvén, aug. 18. visszafordult ugyanazon napon, melyen Franklin a Return-Reefnél megfordult. Beechey azután a tél közeledtével holmi eleséget hagyván Chamisso szigetén, délnek vitorlázott. A következő évben ismét a Behring-szorosba hajózott, de miután ott Franklinnak híret sem vette, haza vitorlázott.

1827-ben Parry még egyszer indult ki, s most egyenest

északnak, a földsark felé tartott E járatát már megérintettük; láttuk, hogy ez is sikertelen volt.

Az angol kormánynak már ekkor elmúlt kedve oly járatokra költekezni, melyek annyi áldozat után is mindeddig öhajtott siker nélkül maradtak. Már csaknem kiki meg volt arról győződve, hogy az északnyugati átjárás, ha létezik s ha felfedezése sikerül is, nem alkalmas az Atlanti tengerből a Csendes világtengerbe hajózásra. 1828-ban tehát az északnyugati átjárás fölfedezésére kitűzött díjt visszavették, s a kormánynak az ezután következett utazásokban semmi része sem volt.

Ross János azonban Parry és Franklin dicsőségét nem tűrhetette tovább, s azon rosz benyomást, melyet első utazása sikertelensége Angliában tett vala, minden áron el akarta törölni. Booth Felix vagyonos magános embertől 17,000 font sterlinget kapván, s ez összeget a magáéból 3000 fonttal megtoldván, Victoria gőzöst szerzé meg és szerelé föl, s unokaöccse, a derék Ross Jakob Clarke kíséretében, 1829-ben útra kele. Csakhamar meggyőződék arról, hogy a közönséges gőzös a Jeges tengeren sokkal alkalmatlanabb, mint a vitorlás hajó. Mindazáltal folytatá útját, s augusztusban a Lankaszter-szundot s azon helyet éré el, hol Parry a Furiát s rajta volt csónakokat és eleséget hátrahagyni kényszerült. A hajóromból már semmitsem talált, de a szárazra tett csónakok és élelmi szerek még meg voltak. Ross a Herczeg-kormányzó-bejárás nyugati oldalán levő Garry-foktól délre hajózván, számos még ismeretlen partot, öblöt és bejárást vizsgált meg, s a felfedezte földet Boothia Felix földének nevezte. A szél. 70° s a nyugati hossz. 60° alatt áttörhetlen jégtorlaszra akadván, ott telelni kényszerült. A tél elég kellemesen múlt el; Ross a számosan megjelent eskimóktól némi földirati tudósításokat is kapott, különösen megtudta tőlük, hogy délnyugatra vagy 20 óra járásnyira két nagy tenger van, melyeket csak keskeny földöv választ el egymástól. Tavasszal szánkán tett két kirándulásán meggyőződék arról, hogy az eskimóknak igazok van, s hogy Boothia Felix földé félsziget, mely a tőle délre s Melville félszigetétől nyugatra eső szárazzal keskeny hegyhát által van kapcsolatban. Megvizsgálta e földszorost, s az ettől nyugatra elhúzódó partokat is egészen a nyugati hosszúság 99-dik fokáig, mely pont Franklin Fordulj-vissza-csücsától csak 120 órajárásnyira van. A hajó csak-

nem egész esztendeig volt befagyva, csak 1830 sept. 13. mozdúl-hata ki téli révéből. De már sept. 23. ismét befagyott, s kimond-hatlan erőlködéssel összesen csak 3 angol mfidet haladhatott előre. A következő tél igen kemény volt. Tavasszal Ross Jakab Klarke, ki már a múlt évben s télen át is sok delejességi észleletet tett vala, fölkerekedék, hogy a delejességi sarkot fölfedezze. Már az előbbi hajósok, kik e vidékeken jártak, észrevették vala, hogy az iránytű vagyis tájékoztató sok eltérést és különösséget mutat, sőt egészen használhatlanná válik; ezt kivált Parry és Franklin ta-pasztalták. Ross Jakab kiegészíté ez észleleteket, s így meghatá-rozható a földdelejesség északi sarkának fekvését. E delejességi sark Boothia Felix földének keleti partján, a Rosz-Jakab-szoros-nak elején van. Ott a part igen alacsony, befelé azonban 50—60 lábnyira emelkedik a tenger színe fölé. Ross Jakab odáig jutott, hol a delejtű lehajlása $89^{\circ} 59'$ tett, tehát egy fokpercznyire a delejsark akkori helyétől. Azon pont az északi szél. $70^{\circ} 5' 17''$ s a nyugati hossz. $96^{\circ} 46' 45''$ alatt van. Ross a fölfedezés fölötti nagy örömében mészkövekből dombot rakatott azon helyen, s feltűzvé az angol lobogót, az északi sarkot az angol király szá-mára elfoglalá. A domb alá pléh szelenczét tett, melybe a fölfede-zés tényéről s a tudományos vizsgálatok eredményéről szóló iro-mányt zárt vala. Azonban a későbbi nyomozásokból kisült, hogy a delejsark helyét bizonyos időszerintiséggel megváltoztatja, épen úgy, mint a legnagyobb hideg pontja, az úgynevezett hidegsark is.

A Felix-révben telet Viktoriát csak 1831-ki ősszel sikerült a jég közül kiszabadítani, de egy hónap alatt csak 4 angol mfid-nyi útat tehetek vele, s még Boothia-Felix keleti csücsát sem ke-rülhették meg. Utóljára is meggyőződtek arról, hogy a hajót ott kell hagyniok, s minthogy az eleségök már-már kifogyott, nem volt mit tenni, mint gyalog menni a „Furia-partra“, hol a a Furia hajó megfeneklett, melyről, mint feljebb említők, az ele-séget eltakarították s jól elzárt szelenczékben lerakták vala. Rosz és társai 1832. május 29. fölkerekedének, s havon és göröngyös jegen valami 100 óranyi útat kelle tenniök, hogy a partot elérjék, hol az élelmi szerek lerakva voltak. Ott vitorlavászonból gunyhót csináltak magoknak. Aug. 1. megnyílt a tenger, útasaink a Furia hajóról még megmaradt két sajkát fölkészítvé, a Baffin-öböl felé indulának, de csak Lipót-szigetig juthattak, s egy magas hegyfok-

ról látták, hogy az egész Herceg-kormányzó-bejárás, a Barrow-szoros és Lankaszter-szund végtelen jégháttal borítvák. Kénytelenek voltak tehát visszafordulni, s a sajkákat a Batty-öbölben hagyván, gyalog ballagának vissza a Furia-partra, hol a negyedik telet kellett kitölteniök. 1833 júliusban ismét fölkerelkedtek, most szerencsésen kiérték a Herceg-kormányzó-bejárásból s aug. 26. megpillantának egy hajót; ez azonban őket észre nem vette s délkeletnek vitorlázott. Nemsokára más hajót láttak; ez is odább vitorlázott, de a beállott szélesend miatt megállt. Legott integetnek a hajónak, ennek emberei végre meglátják a jeleket, és csónakot eresztenek az integetők felé. A hajó Izabella, melynek kapitánya egykor maga Ross volt. De a kormányos, ki a furcsa alakokhoz a csónakon közeledett, sokáig nem hiheti, hogy a medve öltözetű, kuszált szakállú, kiaszott és elnyomorodott kísértetek Rosz és társai legyenek; Angliában régóta azt vélték, hogy valamennyien odavesztek. — Ross tehát Izabellán 1833. okt. 19. Londonba érkezék; csak három embere halt vala meg. Midőn Ross első útjából megjött, hideg közönnnyel, sőt csipős gúnnyal fogadtaték, most ellenben, midőn csaknem öt évi távollét után váratlanul haza érkezék, minden oldalról kitüntetéssel és tiszteltetéssel találkozott. A kormányok és tudós társaságok, mind bel- mind külföldön, rendjelekkel, oklevelekkel, emlékérmekkel halmozták el. London, Liverpool és Bristol tiszteleti polgárukká tették, az országgyűlés 5000 font sterlinget szavazott neki.

Miután Ross a második és harmadik évben sem jött vala meg, Angliában kötelességöknek vallották megmentésére új utazást intézni a sarkvidékre. Franklin egykori jeles útitársa, Back kapitány, ajánlkozék e vállalatra. Back mind a kormány, mind a Hudson-öböl-társulat, mind magánosak részéről bőven megnyerte mindazt, mire szüksége volt. King derék orvos és természetbuváron kívül több jeles tengerész és megedzett kanadai vadász is csatlakozott hozzá. Azon utasítást kapta, hogy a Nagy Rabszolga-tavától északkeletnek a Thlu-it-so vagyis Nagy-Hal-folyó felé menjen, s ezen a Sarki tengerig lehajózván, ha lehet a Furia- és Heklá-szorosig előnyomúljon; mindenütt Ross nyomait keresse, útbaigazítására itt is ott is messziről látható jeleket állítson, s alkalmas helyeken eleséget is rakjon el számára. Back és utitársai a Nagy-Rabszolga-tó keleti oldalán épült Resolution-várdát

vagyis szállást 1833. aug. 8. érték el; legott ladikokra szállvau a tónak gyakran 1200 láb magasra feltornyosuló s borzasztólag főséges látványt nyújtó partjai mentében eveztek előre. Azután a Hoar-Frost vagyis Dér-folyón eveztek tovább; e folyó kisebb-nagyobb vizesések szakadatlan lánczolatát képezi, tehát igen sokszor a ladikokat a vállokon kellett tovább hurczolni, sűrű erdőkön és feneketlen mocsárokon keresztül. Végre az Aylmer tóhoz jutának, melynek közelében a Nagy-Hal-folyó Sussex tavából ered. Most e folyón mentek lefelé, de a Pézsmáőkör-tónál meg kellett fordulniok. Back egy magas hegyről megnézte a vidéket. A nap épen leáldozék, messze távolban a Tüzérségi tó s még egy más vízmedenceze látszott. „A látvány, mely itt szemem előtt kitárult, egészen új volt előttem; ilyesmit az ó világban sohasem láttam volt. Nem ama komor és zord szépség az, melyet a Havasok között csodálunk, s még kevesbbé ama változatosság halom és völgy, erdő és mező között, melyben az európai tájnak keese áll. Itt semmi tárgy sem köté le szememet; ez akadálytalanul végtelen sorát tekintette át a körded szikladomboknak, melyeknek lejtői sokképen szaggatottak, s oly rendkívüli alakokat mutatók, hogy toll le sem írhatja. Az egész vidék szélvészről felkavart tengerhez hasonlít, melyet a mindenható erő hirtelen kővé változtatott. Csak itt-ott mutatkozott gyéren egy-egy folt barna és sötétzöld moh, mely a kihalt pusztasággal némi ellentétet képezett; de az is ki volt perzselve, s a vad rendtelenségben a földön heverő hegyi fenyűk szürke vagy fekete törzsei elenyészett növényzet holttetemeinek látszottak. Iszonyú romlás képe volt az. — S miké irjam le a rettenetes kint és kimondhatlan fájdalmat, melyet a legyek okoztak? Ha a szűk völgyekbe alászálltunk, vagy mocsárokon kellett átgázolnunk: a porondlegyek oly roppant rajokban kavarogtak fel, hogy a levegőt betű szerint elhomályosították; olyankor teljes lehetetlen volt látni vagy beszélni. Mert a hol csak meztelen helyre találtak, mindjárt ellepék, bemászanak a szájba és orrlyukakba s kinos csipéseket tettek. Mintha nádályok lepték volna el arcunkat, úgy csurgott róla a vér; a fájdalom úgy sajgott mint az égetés, gyuladás járt vele, s oly szédülést okozott, hogy majdnem megőrültünk. Ha valahol megállapodtunk, embe-reim, az indiánokat sem véve ki, arczczal a földre borulának s kinjokban keservesen nyögécselének.“

Míg Back oda járt, a Hudson-öböl-társulat egyik tiszte a Nagy-Rabszolga-tó északkeleti végén téli szállást építtetett, melyet „Fort Reliance“-nek Bizalom várdájának neveztek. Ott teleltek elég nyomorúságosan, mert a szomszéd indiánokat igen nagy inség sanyargatta. A tél is fölötté kemény volt; egyszer a hideg csaknem 50 R. fokra ment. Az emberek bőre fölcseresedett, a szárazfa megrepedezett.

Back 1834. april. 25. hírét vette, hogy Ross szerencsésen hazaérkezett, mindazáltal nyár elején fölkerekedék, s már jul. 1. a Pézsmáökr-tónál volt, hol taval meg kellett fordúlnia. Innen a Nagy-Hal-folyón, melyet most Back-folyónak neveznek, lefelé csónakázott. Igen sok bajjal kellett küzdenie, mert a folyó gyakran megváltoztatja folyását, s egyik vizesés és tó a másikat éri. Miután a Pelly-, Garry- és Macdougall-tavakat megjárta vala, Franklin tavához juta, s azután az eskimók segítségével nem sokára a Sarki tengert éré, a folyó torkolatánál, a Viktoria hegyfoknál. De a tengeren s a partok hosszában új fölfedezéseket nem tehetett, s visszatérvén sept. 27. a Bizalom várdájába érkezett. Innen Angliába ment.

Már 1836-ban Back az admirális által fölszerelt „Terror“ hajón ismét a sarkvidékre utazék, de csak a Davis-szorosig jut-hata, ott jég közé rekedvén, telelnie kelle, s a következő nyáron eredmény nélkül haza vitorlázék.

Franklin és Back utazásai az északamerikai szárazföld sarkvidéki partjainak nagy részét fölleplezték, de mind nyugatra mind keletre még tetemes hézagok voltak. Ezek kipótlására a Hudson-öböl-társulat 1836-ban Dease és Simpson vezérlete mellett új fölfedezési járatot indíta meg. Simpson szerencsésen megoldá nehéz feladat; az 1837-ki nyáron megjárá és fölvevé a partokat, melyek a Megfordulási szirtezet, a Franklin által 1826-ban elért legnyugatibb pont, s Barrow-fokhegye, a Beecheytől keletre küldött Elson által elért legkeletibb pont, között elhúzódnak. A Nagy-Medve-tavánál telelvén Simpson, az 1838-ki nyáron a Rézbánya-folyón csónakázott le, azután e folyó torkolatától keletre menvén, a partokat Franklin Fordúlj-vissza-fokán túl még 140 mfdre vizsgálta meg a Koronázási-öböl mentében egész a Franklin-fokig. Még egy telet töltvén a Nagy-Medve-tavánál, 1839-ben újra lecsónakázott a Rézbánya-folyón, s most Amerika

sarkvidéki partjait a Back-folyó torkolatáig s ezen túl az Akkolee-öböl vizsgála meg, sőt még Boothia és Viktoria földeinek partjait is jó darabig megjárta. Simpson Amerika sarkvidéki partjai hosszában 1600 angol mfidet tett vala csónakon, mit sem előtte sem utána egy sem tett, s azután visszatérvén a Nagy-Medve-tavához, a Veres folyónál (Red River) telelt, s 1840-ben, midőn Angliába szándékozott, indián kísérői által a Missziszippi partjain agyonüttetett.

Most tehát százados erőlködések után Amerika sarkvidéki partjai a Behring-szorostól kezdve Boothia földszorosáig föl voltak leplezve; Dease és Simpson fölfedezései megmutatták, hogy az amerikai szárazföld északi partjai nagyobb rész a szél. 70-dik fokától délre futnak el, s csak egyes nyúlványai érnek odább északra. A Dease és Simpson által fölfedezett tengeri úttól néhány fokkal feljebb északra a Lankasztter-szund, Barrow-szoros és Melvillé-szund útja húzódik el, amavval majdnem egyenközüleg. A délibbre eső Hudzon- és Frobisher-szorosok, a Fox-csatorna, s a Melville félszigetét környező tenger a Dease és Simpson szorosától csak egy-két fokkal esik keletre. Mindezeknél fogva hihető volt, hogy az Atlanti és Csendes tengerek csakugyan közvetlen kapcsolatban vannak, s hogy alkalmasint nem csak egy, de több „átjárás“ is van.

A öreg Barrow ösztönzésére tehát az angol kormány még egy fölfedezési vállalatot indíta meg az annyiszor hiában keresett átjárás fölfedezésére, s a vállalat vezetésével a tapasztalt és megtörhetlen jellemű Franklin Jánost bizá meg, a gőzgéppel s archimedeszi csavarral felkészült „Erebus“ és „Terror“ hajókat adván rendelkezésére. Franklin a 378 tonnás Erebus vezénylé, ennek összes népsége 70 emberből állott; a 326 tonnás Terror kapitánya Crozier volt, szintén jeles és tapasztalt hajós, alatta 67 ember állott. Annyi mindenféle készletet és eleséget vittek magokkal, hogy három esztendeig bőven beérhették vele. Franklin és társai 1845. maj. 26. hagyák oda a Themze folyót, egy teher szállító hajó a Davis-szorosig kísérte őket. 1845. jul. 12. Franklin Diskótól délre a Bálnaszigeteknél volt, honnan utolsó levelét írta Angliába. Jul. 26. hajóit egy bálnász Melville öblétől délre látá. De azóta sem tudósítását, sem hírét nem vették.

HUNFALVY JÁNOS.

A

NEMZETGAZDASÁGI

ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖRTÉNETE.

HATODIK KÖZLEMÉNY. — A XIX-İK SZÁZAD. *)

E vállalat közelebbi kötetében ismertetők Smith utódait a nemzetgazdaságtan mezején az angoloknál, francziáknál és németeknél. Ezek után azon miveltek népek közül, melyeknél a nemzetgazdaságtan e század folytán leginkább virágzott, az olaszokat, spanyolokat, belgákat, hollandokat, északamerikaiakat s a magyarokat kell főleg kiemelnünk.

Az olaszoknál, a XIX. század folytán e szakban a következő írók lettek ismeretesebbek: Giója, ki 1815—1817. egy roppant terjedelmű s VIII kötetet képező „Nuovo Prospetto delle scienze economiche“ című munkát bocsátott ki, a mely Smith némely alapelvei ellen van irányozva, jelesen a közhatalom befolyását iparkodik kimutatni a nemzet ipari és forgalmi életére. Bosellini „Esame delle sorgenti di ricchezza pubblica“ és Ressi „Economia della specie umana“ című művet adott ki 1817. illetőleg 1819., mely azonban nyom nélkül tűnt el az irodalom fejlődésében. Nagyobb figyelmet érdemel ezeknél Francesco Fuoco „Saggi Economici“ című szellemdús munkája, (1825—1827), mely hét értekezésben tudományunk némely

*) Lásd az ó és középkort a VII. köt. 3. s k. l. s az újkort a VII. köt. 254 s k. l., s a VIII. köt. 15 s k. l., meg a IX. köt. 17 s követk. l. l. — Szerk.

alaptanait (például a közérzület fontosságára, az emberi szükségletekre, a föld-jövedékre, s a tudományi módszerre vonatkozókat) fejtegette. Ugyane korból való Scudery „Civile Economia“ Delvalle „Saggio sulla spesa pubblica e privata“ Agazzini „Scienza della Economia Politica“ című munkája, melyeket azonban ismét jóval felülmúl Augustinis „Istituzioni di Economia Sociale“ (1837.), mely igen becses vezérfonal, továbbá Scialoja jeles „Principj della Economia Sociale“ című (s 1840. óta már többször megjelent) munkája. Az utolsó évtizedből végre kitűnő említést érdemel Boccardo „Trattato teorico-pratico di Economia Politica“ (1853. III. rész), mely tudományunkat jelen álláspontja szerint igen szakavatottan tárgyalja, továbbá Trinchera: „Corso di Economia Politica“ (1854. II. rész) című kézikönyve, főleg pedig Ludov. Bianchini volt nápolyi belügyminiszter „La Scienza del ben vivere sociale“ című (1845. 1856. II. rész) jeles és sok eredetiséget és önállóságot tanúsító munkája; mely utóbbi annyiban is igen figyelemreméltó, hogy több helyütt ugyanazon nézetekből, elvekből indul ki, mint Roscher történeti iskolája, s ugyanazon feladat megoldására törekszik, mint az utóbbi, miután szintén egy fensőbb egyezményi és közvetítési módszer nyomain balad a tudomány vitakérdéseinek elemzésében.

A spanyolok. — Az erkölcsi és politikai elem, mely az olasz nemzetgazdák irataiban túlnyomólag és több tekintetben igen alaposan van képviselve, a spanyolok nemzetgazdasági irodalmában is szemünkbe ötlük. Valami rendkívüli befolyású szaktudóst azonban ez utóbb említett nemzet még eddig nem hozott elő, hacsak Flores-Estradat az eccecticus természetű s kitűnő buvárt „Curso de Economia Politica etlettica“ című műve miatt (1833. legújában 1848.) nem akarjuk ilyennek nevezni. Estrada tudományos rendszerében mint Smith, Say, Malthus és Ricardo tanítványa jelenkezik, s egyike Spanyolország azon szakembereinek, kik a nemzetgazdaságtan meghonosítása és terjesztése tekintetében hazájában legnagyobb érdemeket szereztek magoknak. Mellette és utána még következő nevesb írókkal találkozunk. Valle-Santoróval, ki „Elementos de Economia Politica con applicacion particular a Espana.“ (1829.) című munkájában a tudomány elveit tekintettel hazája viszonyaira tárgyalta; Maria del Valleval, ki egy erkölcsi irányban kitűnő kézikönyvet bocsátott ki 1842-ben; Colmeiroval a „Tratado elemental de Economia Politica“ (1845.) szerzőjével, melyben a merkantilismus némely tanai védelmezteinek, az állami hatáskör módfeletti kiterjesztése ajánlatik, s egyebek közt tudományunkban a protestantismus túlnyomossága s veszélyessége emlegettetik; Ramonde la Sagrával, ki „Economia social“ (1840) című s egyéb irataiban itt-ott socialistikai következtetésekre is jut, egyébiránt pedig mint erélyes apostola a szabadkereskedési

elvnek, ismeretes. A legújabbán föllépett s igen jól használható „Curso de Economia Política“ műve által (1856.) nevéssé vált Carballo y Vangüemert eredeti eszméket nem nyújt ugyan, de a francia és angol tekintélyek dolgozatait, jelesül Bastiat, Senior Stuart Mill és Baufieldét, jól felhasználta, és avatott tárgyismerettel dolgozta át egy összefüggő rendszerre¹⁾.

A svájcziaknál az újabb korban, a némileg idetartozó, de már fent említett Sismondin kívül, csak Cherbuliez a jeles szaktanár vivott ki magának általánosb elismerést, jelesül Riche et Pouvre (1840.) czimű szellemdús munkájával, mely ellentétben a föltétlen Smithianismussal, inkább azon irányhoz hajlik, mely a nemzetgazdaságot folytonos tekintettel a népek erkölcsi és társadalmi érdekeire tárgyalja, s egyebek közt a korlátlan ipar-szabadság, verseny és forgalom elvét módosítani kívánja.

Belgiumban és Hollandiában a nemzetgazdaságtan szintén több kitünő képviselőt számlál, jelesül Belgiumban Brouckéret, egy 1851-ben megjelent jó vezérfonal szerzőjét, Jobardot a nem csüggedő tudomány-apostolt és népszerű szakíró, meg Molinarit, ki 1855-ben megkezdett „Cours d'Économie Politique“ czimű művében egyikét az egész világirodalom legjobb kézikönyveinek nyújtá. Hollandiában mint nevesb szaktudósokat Ackersdykot, Vischeringet, Tellegent Hogendorpot, Keverberget, ismerjük.

A skandináviai népeknél a nemzetgazdasági irodalom mindekkorig nagyobbjelentőségű termékeket nem bír felmutatni; mert ha Rabeniusnak 1829. megjelent „Läroboki National-Ekonomien“ czimű svéd vezérfonalát, Kaisernek 1856-ban közrebocsátott „Om Arbedets Ordning“ czimű kézikönyvét, Skogmann, Anskulse, Aagaardh püspök, Bersoe, David, Schweigaard, Aschehoug műveit kiveszszük, alig találni valamely nagyobb becsű és figyelemre méltó dolgot²⁾.

A szláv ajkú népek közül mindekkorig csak a lengyelek meg az oroszok bírnak némileg nemzetgazdasági irodalommal, habár tagadhatlan, hogy eredetiség és önálló nézletmód tekintetében még igenis hátra vannak. — A mi jelesül a lengyeleket illeti, ezeknél csak századunk újabb tizedeiben található figyelemreméltóbb szakművelőket, kik közül legtöbben nem rendszeres művel, hanem csak egyes kisebb terjedelmű értekezésekkel gazdagították a nemzetgazdasági irodalmat. Nagyobb munkák szerzői

¹⁾ A Portugall írók közül csak Pinheiro-Ferreira, Farias-Sampajo, Oliviera Marreca, Cayrou Forjaz, és Lisboaval találkozunk mint rendszeresb művek szerzőivel.

²⁾ Hogy a nemrég meghalt tudós svédkirály Oskár a „bankokról“ egy kis, de tartalomdús, munkát írt, köztudomású dolog.

Stroynovszky „Économie universelle des Peuples“ (1814.), Skarbeck „Théorie des richesses Sociales“ (1829.), Chonsky „Institutions du Crédit foncier et agricole en Europe“ (1851.), és Czieszkovszky „Du Crédit et de la Circulation“ (1847.), kik, mint látni, mindnyájan francia nyelven adák ki munkáikat. — Az oroszoknál újabb időben meglehetősen lendületet vett a tudomány művelése úgyannyira, hogy egyes szakképviselőik valóban teljes joggal vonták magukra a figyelmet. Nem említve e helyütt különösen a németországból származó Canerint (Weltreichthum und Nationalreichthum 1821. s Oekonomie der Bürgerlichen Gesellschaft 1845.), Bernhardt (a remek „Grosses et kleines Grundeigenthum 1848. című munka szerzőjét), és Friedländert, mint rendszeres kézikönyvek szerzőit csak Boutovskyt, ki 1847. egy három kötetes jeles kézikönyvet adott ki orosz nyelven, Volkoffot a ki több rendbeli kitünő értekezéssel gazdagította irodalmunkat, az ismeretes statistikust Tegoborskyt, Terrassenko-Otreselkovot, meg a legújabban föllépett Kamenskyt emeljük ki, mely utóbbi egészen az angol iskolához csatlakozik, s ellentétben hazája legtöbb szakemberével, a kik jobbra védvámrendszer-pártolók, a szabad ipar és forgalom elvét védelmezi.

Északamerika. — Az utóbbemlített népeket tudományos és irodalmi tekintetben jóval felülhaladják az északamerikai Egyesült államok, hol a nemzetgazdaságtan több igen kitünő és eredeti irányú szakembert mutat fel; min egyébiránt nem csodálkozhatni, ha tekintetbe vesszük egyfelől gyakorlati és iparos irányú társadalmi életöket, angol szellemű és tapintatú vizsgálódási módokat és világnézetöket, másfelől pedig azt, hogy épen az amerikai unió köztársasága képez oly szerencsés és gyümölcsöző nyomozástért, mely a figyelmesb bűvárnak a legérdekesebb észleleteket képes nyújtani. — A mi kitünőbb szakembereinket illeti, ezek körében, ha a múlt századbéli híres Franklint meg Hamiltont, mely utóbbi már 1791-ben némely oly elveket vallott, a melyek később List által tudományosan kifejtettek, kivesszük, a legkiválóbb helyet ezek foglalják el: Raymond „Elements of Political Economy“ (1821.) című munkával, melyben olyformán, mint az angol Lauderdale-nél a magán és nemzetvagyony, egyéni és közérdek közt, különbség állítatik fel, s ezen alapon azután az egyes tudományi feladatok is tárgyaltnak. Továbbá Cardoza, a ki 1826. és Thomas Cooper ki 1827. lépett fel egy „Elements of Political Economy“ című kézikönyvvel, mely annyiban figyelemre méltó, hogy a Smithianismust legszélsőbb következtetésben fejt ki, s egyebek közt azt mondja, hogy közérdek, nemzet, nem is létezik, hogy mindezek csak a nyelvészektől föltalált szavak, melyeknek az életben semmi sem felel meg stb. Tudományos becsesél bírnak ezeknél: Colton „Political

Economy" 1849. napvilágot látott munkája, Bovennek 1856. kijött kézikönyve, és Opdyke, Peschine-Smith, és Potter dolgozatai, melyek azonban megint lényegileg háttérbe szorítatnak Amerika legnagyobb élő nemzetgazdája a világhírű Carey művei által. Carey 1828. óta közrebocsátott számos kisebb-nagyob dolgozataiban, jelesül pedig „Principles of Pol. Economy" (1840). „Harmonie of Interest" (1848). „The past the present and the future" (1851). cziműekben, sok tekintetben új irányt törekvék kifejtteni, melyeknek főpontjai abban állanak, hogy Malthus és Ricardo földjővedelmi és népességi tanában is, hogy a szabadkereskedés előnyössége minden népre nézve nem ismerhető el, hogy a néposztályok érdekei egymással öszhangban állanak, s hogy az emberiség valamint szellemi úgy különösen közgazdasági tekintetben végetlen tökélyesbedésnek s előmenetelnek örvend, s hogy koránsem kell attól tartani, mintha a népesség elszaporodása meg a földnek művelés alá vétele, szükségkép oly pontra vezetne, a hol általános megakadás, nyomor és szükség bekövetkezése elkerülhetlenné válik. — Mindezen nézeteket Carey ép oly alaposan mint szakavatottan tárgyalja, s rendszerének hiánya csak abban áll, hogy nagyon is kizárólag honának és körülményeinek szempontjából indul ki okoskodásaiban, s hogy e szerint sokszor az igen is messze vitt általánosítással oda jut, hogy föltétlen igazságnak tart és hírdet valamit, minek legfelebb csak igen korlátolt viszonyos jelentősége, jogosultsága és értéke van.

A magyarok. Hogy a magyar nemzetgazdasági irodalmat e helyütt az utolsó pont alatt említjük, nem azért történik, mintha az összes európai nemzetgazdasági szellemmozgalomban a magyarok az utolsó helyet foglalnék el, hanem mivel e tárgyat más alkalmmai bővebben lévén szándokunk kifejtteni, itt csak úgy vesszük tekintetbe, mint némi kiegészítést és pótlékát az előrebocsátott tárgyalásnak. — Bármily sajnos pangásban van ugyanis e kivált reánk magyarokra nézve oly életfontosságú tudomány még mindekkoráig hazánkban; bármily nagy mérvben is érezhető tisztult alapos közgazdasági elvek és nézetek hiánya honunkban: azt mindazáltal egyáltalában nem lehet mondani, hogy a magyar irodalom e szak tekintetében valamenyi európai népek közt a legutolsó helyen áll. Hisz már maga nyolczszázados alkotmányos életünk, parlamentararis múltunk, meg azon körülmény is megczáfolja e balvéleményt, hogy kivált a múlt század utolsó tizedei óta, hol hazánkban a közügyek iránti érdek és figyelem oly kiváló mérvben kezdett nyilvánulni, mindenkor voltak körünkben megyei és országgyűlési szónokok, államférfiak, tudománybarátok, tanárok sbt., kik már hivatásuknál fogva is e jelentékeny tudomány művelésére útalattak, s kiknek részben alapos szakismereteikről, a többrendbeli országgyűlési bizottsági munkálatok,

törvényjavaslatok, irodalmi művek, s nyilvánéleti tanácskozmányok fényes tanúbizonyságot tesznek. Nem szabad e mellett szemelől téveszteniünk azt sem, hogy magyar tudományos Akademiánk rövid időre megalapítását után, dícséretes felismerésében és mélynyolrásában magasztos hivatásának, 1835-ben több külföldi szakmunkák magyarrá fordítását eszközölsébe venni elhatározta; — hogy már több ízben néhány jeles tudományművelő körök által a nemzetgazdasági világirodalom jobb termékeinek hazai irodalmunkba átültetése tervebe vétetett, s hogy századunk folytán kifejlett hírlapirodalmunk is mindenkor mutatott fel, s mutat fel ma is több szakértőtől értekezéseket, melyek az e tudomány alapos tanulmányozása körül tett fáradozások és munkálódásoknak fényes bizonyítékai gyanánt tekinthetők!

A mi magát a magyar nemzetgazdasági irodalom újabbkori fejlődését, jelesül századunk harmadik tizede óta, a midőn egyetemes nemzeti életünk valódi föltámadási korát élte, illeti: e tekintetben mindenekelőtt azon óriási lendületet kell figyelembe vennünk, melyet hazánk nagy fia, s századunk legnagyobb embereinek egyike, gróf Széchenyi István, föllépése és irodalmi művei által a hazai közgazdasági elméletnek és gyakorlatnak adott. Széchenyi, 'Hitel', 'Világ', 'Stadium' s egyéb túlnyomólag államgazdasági tárgyakkal foglalkodó munkái által, a melyekben a felvilágosult angol nemzetgazdasági iskola elveinek és tanainak körünkben meghonosítása és érvényesítése körül fáradozók, valódi alkotója, alapja és kiindulási pontja lön az elméleti és gyakorlati magyar nemzetgazdaságnak. Ó volt egyike azon keveseknek, kik a honunkban (kivált az iskolai körökben) még akkor túlnyomólag uralkodó merkantilizmus és sonnenfelsianizmus félszegségére, egyoldalúságára legalább közvetetten figyelmeztetőn; e fontos élettudománynak a nép és államélet szempontjából horderejére, jelentőségére útalt; s gyakorlati irányával egyszersmind azt eszközölte, hogy hazánkban ép úgy mint Angliában az elmélet az étellel legszorosb kapcsolatba hozatott, s azon jelleme alapítaték meg a nemzetgazdaságtannak, melylyel Britanniában, e tudomány valódi classikus földjén bír, s melynek egyik lényeges vonása abban áll, hogy minden valódi tovább fejlődése és haladása csak a valódi gyakorlati ipar- és forgalom-életből meritett tapasztalatok és vizsgálatok alapján megy fogantatba! A mi a Széchenyivel egykorúlag föllépett magyar szakembereket illeti, ezek körülbelül 1842-ig kiválólag az angol szabadforgalmi rendszer elvének hódoltak, az említett éven túl vagyis a nemzeti reformagitáció időszakában azonban a védvamoskola tanai nyomultak előtérbe, úgy hogy hazai szakembereink nagyobb része (gróf Széchenyi, gróf Dessewffy Emil s még egy-két tekintély kivételével) a szabad és korlátlan kereskedési eszmét elveté, s azon a külföldön is ismeretes jelszóval „a nemzeti

ipar védelme“ lényegileg ugyanazon tanokat vallá, a melyeknek egykorúlag a híres List Frigyes Németországban s az amerikai egyesült államokban iparkodott elismerést és érvényt szerezni. Azonban, mint mondók, mindezekre külön czikkben visszatértünk. Elsoroljuk és rendre méltatni fogjuk az alkalommal mindazon jeleseinket, kik nemzetgazdasági irodalmunk gyarapításához kisebb-nagyobb műveikkel járultak.

II.

Végezetre nem lesz tán fölösleges egy pillantást vetnünk egyfelől vissza a múltra, hogy az eredményeket röviden áttekintessük, és más felől, előre a jövőre, hogy a követendő irány és az előttünk álló feladatok fölött tisztába jöjjünk. Bármily nézetben legyenek tudományunk eddigi eredményei és vívmányai felett egyesek, azt kétségbe vonni nem lehet, hogy a nemzetgazdaságtan a nép- és államélettel foglalkodó úgynevezett társadalmi tudományok rendszerében, önálló független s felette kiváló fontosságú helyet foglalt el; hogy egész világtörténelmi korszakokat átkaroló fejlődési menetében, mind a szellemi mind az anyagi és társadalmi műveltségre és haladásra tagadhatlan befolyást gyakorolt; hogy (kivált az újkorban) a fenálló anyagi és politikai társadalomrendet nemcsak megszilárdítá, hanem az oly vészes tervekkel és eszmékkal ellene zúdult socialistikus és communistikus pártok minden megtámadásai és ócsárlásai ellen is diadalmasan megvédte; — s hogy így mindenestire, mint egyike az emberi ismeret és tudalom legjelentékenyebb elemeinek, magát minden valódi államférfiú és történetíró, társadalombuvár és gyakorlati ember, figyelmére és méltányolására a legnagyobb mérvben érdemesíté.

Másik nem kevesebb nyomatékos eredménye tudományunk irodalomtörténetének, hogy a fejlődésében felmerült és elismerésre jutott minden nagyobb rendszerek és iskoláknak, bizonyos történelmi viszonylagos jelentősége jogosultsága megvan, s hogy mind-egyik, kisebb-nagyobb mérvben, lényegileg hozzájárult a tudomány belső képzéséhez és tökélyesbedéséhez, mely utóbbi végelemzésben, nem egyébnek mint azon élénk, szakadatlan és nemzeteket átkaroló eszmemozgalomnak eredménye, a melylyel az egyes irányok és rendszerek egymásra hatottak, egymást kiegészítették, egymás tévelyei, hiányai és félszégei megismerésére vezettek!

Tekintve továbbá a nemzetgazdaságtannak korunkban elért magas tökélypolcát, majdnem azon következtetésre jutunk, mintha már azon pontját értük volna el a fejlődésnek, a melyen túl (ép úgy mint a mezeigazdaságban van egy pont, a melynél minden újabb töke és munkaalkalmazás mindenkor csak aránylag csekélyebb jövedelmezési képességgel jár) minden újabb tanul-

mány mügönd és buvárlat, mely e tudományra fordítatik, csak aránylag csekélyebb eredményeket indézhetne elő, s mintha lényegileg már csak igen kevés teendő volna még, hogy e tudomány a legfőbb tökélypolcra emeltetessék. Mindazáltal ez veszélyes túlzás volna, és csak arra szolgáltatathatna alkalmat, hogy az édes önelégültség mámorába ringatva magunkat, a tudomány örökké szükséges továbbfejlesztéséről megfeledkezzünk, s szem elől tévesztük azon ezer meg ezer tényt és tüneményt, melyek naponként sőt pillanatonként a nemzetek gazdasági életmozgalmában előfordulnak, s örökké és szakadatlanul új meg új feladatokat, talányokat és tudományi teendőket állítanak elélnkbe. Az elfogulatlan irodalombuvár figyelmét lehetlen, hogy kikertülje az a számos hiány, tévely, azok a gyenge oldalak és aránytalanságok, melyek tudományunk körében még egyáltalában tapasztalhatók; s minden alaposb szakember igen is mélyen érzi szükségét számos e vizsgálati téren teendő javításnak, haladásnak, ép úgy mint azon feladványok sora nagyságát, melyek vagy egészen, vagy legalább részleg még megoldatlanul állanak szemünk előtt a nemzetgazdaságtanban! — Mint tagadhatlanul nem igen örvendetes tüneményt e mellett azt is meg kell említenünk irodalmunk legújabbkori stádiumára nézve, hogy itt-ott félreismerhetlen körjeleivel találkozunk a vénülő irodalomnak s egy beteges kétségbeeső világnézetnek, valamint annak is, mintha tudományunk már azon életszakába lépett volna, a hol az irodalom szüleményei nagyon is szószaporítókká, terjedékenyekké lesznek, a helyett, hogy belterjileg tanusítanának haladást; a mit nem egészen helytelenül az emberi test fejlődése azon szakával lehetne összehasonlítani, hol az hizni és kövéredni kezd, s ez által előbbi rugékonyságát, kitartását, teremtő erejét és élénkségét tetemetesen csökkenteni látjuk.

Mindezeknek azonban nem szabad visszaretteneni bennünket a tudományos elméletnek a szakadatlanul tovább haladó szellemi és gyakorlati élet alapján és követelményei szerint művelésétől és tökélyesbitésétől. Sőt inkább méltányolva a tudomány eddigi álláspontján tapasztalt hiányokat, mindenkép arra kell törekednünk, hogy azokat mindinkább javítsuk, pótoljuk, illetőleg mellőzzük, s hogy éber figyelmet fordítsunk mindarra, a mi csak közelebbről vagy távolabbról jótékonyan hathat e nagyfontosságú tudományra. Iparkodjunk jelesül mindenekelőtt a nemzetgazdaságtant a többi társadalmi és ethikai tudományokkal kapcsolatba, összeköttetésbe hozni; tanítmányait a szigorú igazságosság, méltányosság, humanitás és erénytan követelményeivel öszhangba helyezni; a gyakorlati ipar és forgalom változatos tüneményei, jelenetei alapos vizsgálatából meritett eredményekre fektetni, s főleg a történeti elem tüzetes méltányolása nyomán, a positivitás, gyakorlatiség és alkalmazhatóság azon jellemével felruházni, mely nélkül valóban sikeres, ered-

ménydús hatást e tudomány részéről az emberi életre, a nép- és államviszonyokra, várni képtelenség. Törekedjünk ezenkívül azon elemeit a tudománynak, melyek eddig ugyan még határozottabb alakot nem öltöttek, de az élet és gyakorlat ezer meg ezer viszonyaiiban mint felette nagy és jótékony hatású tényezők és rúgók nyilvánultak, s a jövőben még tekintélyes szerepre látszanak hivatva lenni, a nemzetek háztartásában tüzetesen méltányolni és kifejezni. Így mindenekelőtt nagy mérvben érdemli meg figyelmünket a hitel elmélete, a hitelüzlet tüzeteseb szemügyrevétele, mely által a társadalom egymástól elszakasztott erői és tényezői, erkölcsi kötelekek segélyével újra összefüzetnek; az iparfejlődésben a mozgalom és a rend elve egymással termékenyítő kapcsolatba hozatik, s a személyi érték, a munkaképesség és az emberi ügyesség egyaránt elismerésre talál. Így továbbá az associatio elve, melynek czélszerű fogamatbavétele alapján az egymástól elszigetelt és ezen elszigeteltségben gyenge batálytalan szellemi ipari és tökebeli erők, egyesített működésre hivatnak fel, a kor nagy iparfeladatainak megfelelő gazdasági erőgyűpontok alkottatnak, s azon vészes atomistikai megoszlása a társadalomnak egyes elemeire meggátoltatik, mely az újkori iparszerkezet és gazdasági iránynyal kapcsolatban szokott jelenkezni, s az associatio nélkül egy módosító s jótékonyan ellensúlyozó tényező hiával nagyon. Ily feladata leszen továbbá a jövő tudományi elméletének, egyfelől az önzés és egyénihaszórlés és káros hatásait a nemzeti jóllétre kimutatni, s közérzület és közszellem áldásteljes gyümölcsöző eredményeit megismertetni; másfelől pedig az önszegély az öntevékenység elvének nélkülözhetetlenségére és jelentőségére utalni, jelesül pedig azon megismerésre vezetni, hogy nincs lankasztóbb, meddőbb és veszélyesebb tan, mint az, a mely az egyént szükségletei, vágyai és céljaival folytonosan csak a közhatalomhoz utálja, a kormánynak mintegy a földi gondviselés szerepét tulajdonítja, s így csak az igazgatási önkénynek és gyámkodásnak egyengeti útjait. Mindezekon kívül végre szükséges leend még tudományunk fejlődési mozgalmában az állami és társadalmi lét eszményére, a fenálló viszonyok szakadatlan javításának elvére, szóval arra utalni, hogy bármennyire hódoljunk is a történetileg lett és létező életformák, állapotok és intézményeknek, sohasem szabad szem elől téveszteni a gondoskodást a jövőről és leendőről, soha azon nagy világ-történeti igazságot, hogy az emberiség egyes momentumaiban ép úgy mint egyetemes lételében a folytonos baladás és tökélyesbedés törvénye alatt áll, s hogy a teremtő emberi szellem szerepe nemünk világfejlődésében korántsem szorítkozhatik pusztá negatív szenvedőlegességre, hanem hivatva is van a történet nagyszerű menetében mindekor és minden irányban ténylegesen is föllépni, erejét munkálódását és

hatását a nemzetélet minden köreiben és minden mozzanataiban érvényesíteni!

Csak úgy, ha mindezt tüzetesen figyelembe és foganathá vesszük, ha a tudomány minden jogos elemét, a történetit valamint az eszményt, az iparit mint a politikait és az erkölcsit illőleg méltányoljuk, a történelmi folytonosság és a szakadatlan reform elvét szem előtt tartjuk, s az állami és társadalmi lét két sarkkövét: a rend és a szabadság eszméjét, szerencsés öszhangba hozzuk: csak úgy éri és érheti el a nemzetgazdaság-tudomány magasztos céljait. Csak úgy válhatik valódi áldásdús élettudománnyá, gyakorlati életünk egyik kaulauzó szövétnekévé, s egyikévé azon főfontosságú tényezőknék, melyek a jövőkor ipari és közgazdasági társadalomrendje megállapításánál döntő befolyást gyakorolnak. Csak úgy leendő képes a nemzetgazdaságtan a fenálló újkori iparműveltséget a középkor rajongó bámulói s a jövőkor utopiai irányú előkészítői félszege és túlzásai ellenében győztesen védeni; csak úgy azon világtörténeti jelentőségű tudománnyá válni, melyen az egyetemes nép- és emberijólét, egyeseknek mint egész nemzeteknek és nemzedékeknek anyagi elégtültsége, haladása és boldogsága nyugoszik! ¹⁾

KAUTZ GYULA.

¹⁾ Az e tárgygyal kapcsolatban álló socialistikai és communistikai rendszerekről más alkalommal fogunk tüzetesen szólni.

ÚJ TERMÉSZETRAJZI ELMÉLET.

A NEMEK EREDETE.

On the origin of species. By Charles Darwin, London, Murray 1859.

Kevés tudományos mű keltett oly élénk figyelmet mint az, melynek címe e sorok fölött olvasható. A legzajosabb megtámadás s az épen oly zajos elismerés, mely folytonosan kíséri, tanúsítják is, hogy itt egy lángész műve áll előttünk, melynek hivatása a termékenyítés, s az eszmék és gondolatok mindennapi folyamát új mederbe indítani. Az igénytelen cím alatt alig sejtené valaki a gazdag, közérdekű tartalmat. A természettudományok egyik legérdekesebb kérdése után kutató éles látású tudóst eleven képzelődés s szabad szellem szárnyalása segíti, hogy oly művet alkosson, mely eszméi nagyszerűségével a bölcsezt s a szaktudóst egyaránt meglepi, s a haszonkereső gyakorlatnak is kijuttatja illetőségét. Darwin művének közérdekűségét eléggé tanúsítja az, hogy valamennyi tudományos lap versenyezve sietett azt olvasóival megismertetni; midőn ezeknek példájára mi is lehetőleg rövid ismertetését adjuk egy francia szemle erre vonatkozó cikke után, úgy véljük, kedves dolgot teszünk olvasóinknak, ha néhány vonással úgy szólva előlegezve bemutatjuk a tárgyat, melyből mindenki megítélheti, érdemesnek tartja-e ismertetésünket becses figyelmével végig kísérsni.

* * *

Földünk egymáshoz hasonló, és több tekintetben egymástól végtelenül különböző élő lényekkel van benépesítve. Lakhelyre,

nagyságra, szívre, érzékeik számára, s finomságára, erőre, szervezetekre annyira különbözők e teremtmények, hogy lehetetlen nem bámolni a kezét, mely kevés számú elemből ily sokféleséget alakított, s ennyi különböző szervezetbe tudta az életet bele önteni. A természettudósnak, hogy mindezt tanulmányozhassa, s hogy a temérdek változatosságban el ne tévedjen, az osztályozás szolgál vezérfonalul. Az osztályozás nem egyéb formánál, melyet a lélek tetszése szerint alakít az igazság befogadására, de alapjának kiinduló pontjának lenni kell, mert a tudomány épülete e nélkül fel nem emelkedhetik. Ily alapja vagy egysége a vegytannak a parány, az erőmütannak az erő, a természetrajzban pedig ez egységet a nem képezi. Meg kell vallanunk, hogy a természetrajznak e lényeges pontja körül még nincs megállapodás, a nem jellemzése, leírása még mindig gyakori s heves vitára szolgáltat anyagot. Míg egy rész Buffonnal változhatlan s állandó formának tekintti, mely bevégezten jött ki a teremtő kezéből, mások szerint annak, mint minden osztályozásnak, csak alanyi értéke van. Hogy mily távol vagyunk az egyetértéstől a nem meghatározását illetőleg, elegendő a véget nem érő vitára utalni, melyre az emberi nem maga szolgáltat anyagot. Egy vagy több nem alá sorozandók-e azok, kiket ember névvel megtisztelünk? Egy vagy több forrásból származtak-e ezek? Az embertan, kaponyatan, nyelvészet, maga a vallástan, sorban megvitatták e kérdéseket; szükség-e mondani, hogy ellenmondó feleleteik a homályt s bizonytalanságot nem oszlatták el. Valóban mi még önmagunkat se ismerjük, és mitán a jelen ily kételyek között hagy, a múlttól vagy jövődtől kell kérnünk felvilágosítást. Azonban a múltba csak néhány századig hat el tekintetünk, a természeti állapotban élő ember látkörünkön túl esik. Itt a képzelődésnek kell a hézagot kipótolnia, és ez az emberiséget gyermekkorából a legköltőibb színekkel felékesítve, vagy visszataszító alakban állíthatja előnkbe, fölszépítve a paradicsomi tisztaság, szüziesség minden kellemével, vagy mint rabját a legalsóbb ösztönöknek. Ellenben ha a jövődre fordítjuk tekintetünket, nem vagyunk-e feljogosítva a reményre, hogy fajunk tökéletesedni fog, s megközelítendi a szépség, erő s értelem eszményképét? vagy azt kell-e hinnünk, hogy a nagy többség örökös állatiasságra, aljasságra van kárhozzatva, s az ember mindent tökéletesíthet maga körül, csak magát nem?

És így két különböző láthatár nyílik előttünk, a szerint a mint a nemek változhatatlanságát, vagy a szerves alakok folytonos és fokozatos átalakulását fogadjuk el. Mi e két láthatárban előnkbe jő, épen úgy illik a többi teremtményre, mint az emberre. Jól tudom én, hogy a magát természeturának hívó ember nem szereti, ha kimutatják a köteleket, melyekkel a természethez van lánczolva, bárha mindennap megalázzák kevélységét az erők, melyek szakadatlanul éreztetik vele hatalmukat. De a természetbuvárt ez

önteltség nem rettentí vissza az igazság kutatásától, és miután áttanulmányozza a viszonyokat, melyek között az állatok nemei fajtákra ágaznak, s összegyűjtött minden analogiát, mi az emberfajták eredetére világot vethet, habozás nélkül kimondja, hogy az emberi-nem fajtákra szétágozásában, fajtái szaporodásában s kiveszésében épen azon végzetszerű titkos törvényeknek van alája vetve, melyeknek a többi állat. Láthatni ennyiből is, mennyire fontosak és érdekesek a kérdések, melyek úgyszólván a természetrajz bölcsészetét képezik, s láthatni, hogy mik azok a kérdések, melyeknek felvilágosítása czéloztatik a műben, melynek ezennel ismertetésébe kezdünk, a nélkül, hogy az ismertetett elmélet fölött, mely a mint mondók még vita tárgya, eldöntő véleményt akar-nánk mondani.

I.

Az állatországot bölcsészeti szempontból nem lehet másként tekinteni, mint e g y é n e k csoportulátát, a hasonló egyének csapatait jelelő n e m nevezet csupán a tudomány használatára van feltalálva. Mert hiszen ezek a hasonlatok nem tökéletesek, mint a hogy nem lehet egy erdőben két tökéletesen egyenlő levelet találni, épen úgy nincs két ember, két ló, vagy kutya, mely tökéletesen egyenlő volna. De az ugyanazon nem egyéneit megkülönböztető jellemvonások is különböznek egymástól, vannak köztök történetesek s személyiek, és vannak maradékra átszállók, állandók. A kisebb-nagyobb termet, a szemek, hajak változatos színei, melyek egy nagy tömegben annyira szembeötlők, egészen más-nemű jellemvonások, mint azok, melyek az európaiat a négertől, a chinait az amerikai industól megkülönböztetik. A bulldog, vizsla, agár, mind a kutyaneembe sorozvák, de a jellemvonások bár nem specificusok, eléggé felötlők és állandók, hogy a nemet — az emberi rászák hasonlatosságára — fajtákra (váfajokra varietas) eloszszuk. Mindenki tudja, hogy az ember is állított elő fajtákat: végtelenül módosítja a virágokat s gyümölcsfákat, van szarvatlan ökre, elotrombitja a lovat ha igavonóvá, s megnyúlánkitja ha pályafutóvá akarja tenni.

Ha a nemek — Buffon merész kifejezését használva — „egyedüli lények a természetben“, a nem specificus jellemvonások nem szállanak át örökségképen. Azonban sok példa van rá, hogy átszállanak. Ki nem hallotta hírét a Bourbonok orrának? Egy híres párisi orvosnak mind a két kis ujjá görbe, s e különösség több nemzedéken át fentartja magát. Vannak családok, melyekben a fogak minden egyénnél sajátságosan összekuszálva állauak. Az állattenyésztők ügyesen ki tudják választani az átörökölhető jellemvonásokat, hogy azok segítségével fajtákat teremtsenek. Ezen gyakorlatot kiválasztásnak (selectio) nevezik. A juh-, ló-,

szarvasmarha-tenyésztés eredményei eléggé tanúsítják, mit lehet az ily kiválasztás által elérni.

A fajták (rásza, varietas) ma már oly jelentékenyek a természetrajzban, hogy az állattudós kénytelen figyelmével megajándékozni őket; lejárt az idő, midőn azt hitték, hogy a nemek legelső embryója magában foglalja csiráját minden egyének, melynek rendeltetése leendő a nemet az idők végtelenségéig fentartani. Ma már mindenki tudja, hogy az állat jellemvonásai fokozatosan fejlenek ki, nem születnek együtt az embryoval, és hogy a szervek egymást felváltva, úgy szólva egymás rovására képződnek. A nemek természetéről régebbi fogalmak nem öszhangzók ez újabb felfedezésekkel, s azoknak alaptalansága még feltünőbb, midőn tapasztaljuk, hogy némely specificusnak nem tartott jellemvonások is szabályszerűleg öröklődnek, s így nem tekinthetők esetleges eltéréseknek az eszményi typustól.

Sok fajta annyira eltér az eredeti alaktól, hogy ez utóbbiak némelyikét a legnagyobb igyekezettel sem találjuk meg: hasztalan keressük némelyik növényünket vad állapotban; bizonyos fajtákról sok esetben nem vagyunk képesek meghatározni, egy vagy több nemtől származtak-e? Ki tudja megmondani, hogy lovaink mind egy vadlótól, — juhaink hasonlóan egy juhtól származtak-e? Vannak ugyan, a kik azt hiszik, hogy a fajta jellemvonásai az eredeti typuson már kifejlődvén s úgy szállanak át örökségkép. De ha ez igaz volna, csak Európában hány ökör, juh, kutya nemnek kellene lenni vadállapotban! E nézet alaptalansága kiténik, mihelyt egy tekintetet vetünk az európai vadállapotban élő emlősökre: Anglia csak egyet mondhat sajátjának, Franciaországban kevés van, mely a németországitól különbözik, Magyar, Spanyol, Olaszország se gazdagabb.

Kevés háziállatnak van annyiféle fajtája, mint a kutyának, s a fajták közti különbségek annyira szembetűnők, hogy még Darwin is megengedi több eredeti typus létezését. Szerinte azonban a fajták nagy része bizonyos átöröklött jellemvonásoknak mindig határozottabb kifejlése által képződött. „Ki hiheti“ mond ő, „hogy a vadkutyától annyira különböző agár, bulldog és vizslához egészen hasonló állatok szabadon is léteztek a természetben? Gyakran hallottuk a megfontolatlan véleményt, hogy valamennyi kutyafaj kevés számú nem keresztezéséből eredett, holott a keresztezés által mi csak oly alakokat teremtünk, melyek úgy szólva középalakok a szülők között. Ha szelidített fajtáinkat ily szempontból tekintjük, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy vadállapotban még túlzottabb alakok léteztek, mint a milyenek az agár, a bulldog stb. Végre az is túlozva van, hogy a keresztezés által nagyon különböző fajtákat lehetne teremteni. Kétségtelen, hogy a keresztezés módosíthat a fajtán, de gondosan kell kiválasztani a keresett jellemekkel bíró tenyészállatokat. A kiválasztás nélküli keresz-

tezés határozott jelleg nélküli állatokat teremt, egyedül a kiválasztás adja meg az egyalakúságot s állandóságot; az örökségbe átszálló jellegnek okszerű kezelése által a nemek mind több-több és határozottabban különböző fajtákra oszlanak. Kérdés, hogy a fajták osztályozására szolgáló különbségek idő folytán nem véssődnek-e be oly mélyen, hogy az úgynevezett specifikus jelleget nem lehetend többé mellettök felismerni? Ha igennel felelünk e kérdésre, akkor a nem és fajta közti vonal nem átléphetetlen, egyszerű korláttá lesz, mely ezer meg ezer körülmény befolyása alatt emelkedik és törpül, de egészen is elenyészhetik. Kevés állattudós hajlandó elfogadni e nézetet, mert megszokta a közönséges osztályozás tudósan körvonalozott szabályos formáit, s tartózkodik oly elmélet mozgékony talapjára lépni, mely a nemeket soha meg nem szünő fejlődés által egymásból származtatja.

Azt mondják sokan, hogy a szerves alakok képzékenysége korlátozott. A kiválasztásnak, bármely irányban működjék, határa ki van szabva. Az újfajták előállítására alkalmazott mesterséges módokkal még soha se közelítették meg a nemet, minthogy az így képezett fajták egyénei keresztezhetőek, s maradékaik is termékenyek. A nemek keresztezése pedig magtalanságban ér véget. A korecsok magtalanságra levén kárhóztatva, úgy látszik, hogy a természet meg akarta akadályozni az általa előállított alakok összezavarodását. Ezekben Buffon és Cuvier követői ellenvetéseit soroltam elő, azonban vizsgáljuk meg, van-e oly feltűnő határvonal a nem és fajta között a tenyésztetre vonatkozólag? A korecsok kérdése a természetrajzban a leghomályosabbak egyike; alig van itt valami felderítve, s az is csak a növényországból Gärtner és Kölreuter tanulmányozása által. A nevezett tudósok nem világosították ugyan fel a tenyésztés titkát, de igen érdekes adatokkal gazdagították a tudományt, s megingatták az eszméket, melyek az általuk vizsgált tárgyra úgy szólva ránehezdedtek. A Gärtner kísérletei annál becsebbek, mert éppen a két nemből eredt korecsok terméketlensége, és az aluemek vagy fajták (varietas) korecsainak (metis) termékenysége bebizonyítására tételték. Kísérleteiből ki is tűnik annyi, hogy ha a korecsok megvédettek az összeházasított növények hímportától, nemzedékről nemzedékre növekedő magtalanságba esnek. A magzás néha nagyon gyorsan, néha a nyolczadik nemzedéknél szűnik meg. De jegyezzük meg Darwinnal, hogy a kísérlet alá vetett s tökéletesen elszigetelt növények a tenyésztést illetőleg nagyon kedvezőtlen helyzetben vannak. A növény termékenysége felbresztésére a tenyészanyagok (germe) szabadon s folytonosan kell mozognia, s a növény-országban a társasbajlam anyyira feltűnő, hogy a hímnőcsök (hermaphroditák) nagy része könnyebben megtermékenyül a szomszéd növénytől, mint saját anyagából.

A kertészek igen jól tudják, hogy sok korecs növény termé-

keny. A pelargonium, fuchsia, calceolaria, petunia, rhododendron számos némeit különbözőleg lehet keresztezni, s a korcsok többnyire termékenyek lesznek. Ha a korcsok termékenysége nemzedékről nemzedékre apadna, a kertészek bizonyosan ismernék e tényt. Az állatországbán a korcsok magtalansága sokkal határozottabb. Darwin kinyilatkoztatja, hogy a korcs termékenységre egyetlenegy hiteles adatot sem ismer. Azonban hozzáteszi, hogy a fogamzás sokkal könnyebben is megzavartatik az állatnál mint a növénynél, például sok nem már csak az által, hogy fogságba kerül, terméketlenné lesz. A szabálytalanságok (anomáliák) akár bensők, akár szerviek legyenek, minden egyébnél mélyebb s titokszérűbb befolyást gyakorolnak az élet átplántálására. És képzeltetni-e nagyobb szabálytalanságot, mint két különemhez tartozó egyén egymással annyiban ellenkező szervezete?

A nemek nem kereszteződnek egyenlő könnyűséggel: természetesen hajlandók vagyunk azt hinni, hogy a keresztezésre való hajlan annál nagyobb, minél kevésbé felöltő a különbség a szervezetben. Gärtner azonban eseteket sorol elő, melyekben egymáshoz közel álló nemek nem kereszteződnek, míg ellenkezőleg olyanok, melyek virágra, külső jellegeikre, évelésükre, földirati helyzetükre nézve különbözők, egymást megtermékenyítik. A termékenyítés még a keresztezés módjától is függ. Kölreuter pl. azt mondja, hogy a mirabilis jalappát megtermékenyíti a mirabilis longiflora hímpora, s az ebből származott korcsok is termékenyek, míg nyolcz év alatt kétszáznál több kísérlettel nem volt képes ez utóbbit az elsővel megtermékenyíteni. Ha pedig a termékenyítés kölcsönös, akkor meg a két úton előállított korcsok termékenységében van különbség. Darwin a különböző nemek közti házasság terméketlenségének bonyolult s sajátságos törvényeit látva, nem hiszi, hogy e terméketlenség egyedül az alakok összezavarodásának megakadályozására volna rendelve. És kérdezi: „Miért ingadozik a magtalanság oly széles határok között, midőn különböző nemek kereszteztetnek? Miért veleszületett és változó a magtalanság ugyanazon nem különböző egyéneinél? Miért van némely könnyen keresztezhető nemnek magtalan korcsa, míg más bajosan keresztezhető korcsai elegendé termékenyek? Két nem kölcsönös keresztezésében miért van néha az a feltűnőleg különböző eredmény? Megengedni, hogy a nemek korcsokat szüljenek, s különböző fokú magtalansággal, mely semmi viszonyban sincs a szülők könnyű párosodásával — megakasztani a további termékenységet, úgy tetszik nekünk, hogy nagyon különös elrendezés volna“.

A fajkorcsok (metisek) mint az ugyanazon nem válfajai (varietas) párosulásából származottakat nevezik, termékenységüket illetőleg a korcsokhoz hasonló szabálytalanságoknak vannak alávetve. Be van bizonyítva, hogy ugyanazon nem

némely válfajai könnyebben párosúlnak s állítanak elő koresokat más nembeli növényekkel, mint testvér válfajai. A hegyes orrús fülű kutya, a németek Spitze, a rókával könnyebben párosul, mint a többi kutya. Délamerikában vannak kutya-fajok, melyek európai kutyáktól nem fogamzanak. Gärtner tapasztalta, hogy a kukoricza válfajai, bár külsőleg igen csekély köztük a különbség, nagyon bajosan termékenyítik meg egymást.

Nem jogosít-e fel már csak ennyi adat is arra a hiedelemre, hogy a koresok (hybrides) és fajkoresok (metis) változatos magtalanúsága egy sereg eddigelő ismeretlen körülménytől függ, melyeknek ismérte talán örökre is hiányos marad, mert nincs jelenség, mely a vizsgáló tekintete elől oly jól elrejtőzzék, mint a fogamzás. A természet ezt legsűrűbb fátyolába burkolta, s örök titkába az emberi szem, sőt maga a gondolat se hatolhat be. A koresok és fajkoresok magtalanúsága kétségtelenül többnyire igen csekély oknak — talán a termékenyítési szervek különböző alkotásának következménye. — Mi a tenyészet könnyűségét illeti, a koresok és fajkoresok közt nem lehet különbséget találni. Midőn két nemet keresztezünk, az egyiknek jellegei szembeötlően mutatkoznak a koreson, ugyanezt mondhatni a két válfajtól származott fajkoresról; és mindkettő gondosan vezetett keresztezések után bizonyos határozott sajátságos eredeti formát vehet fel. E tényekből általános következményül meg kell engedni, hogy a szülők hasonlatosságát szabályozó törvények a maradékra is illenek, hogy azok legkevésbé se függenek a szülők közelebb vagy távolabb rokonságától, se a helytől, melyet a rendszeres osztályozás számukra kimutatott.

Ezekután csaknem lehetetlen a nem és válfaj között alapos különbséget állítani fel. Míg az ér keskeny, pataknak nevezik, alant a térben már folyóvá nőtt, de ki mondja meg, hol a pont, melynél a patak véget ér és a folyam kezdődik. A koresok magtalanúságát kellőleg kimagyarazza a szervezeti különbség, de sok esetben a termékenység apadás helyett növekszik ha külső okok nem lépnek fel gátlólag, hihetőleg mert minden újabb nemzedéknél mind inkább-inkább kisimúlnak a szülőkön tapasztalható éles különbségek. Ha a kutya-fajták nagy száma csak néhány nem keresztezéséből származott, mint ez általános hiedelme a természetbuvároknak, műlhatatlanul meg kell engedni, hogy termékeny koresok is léteznek. Darwin gyanítja, s talán helyesen, hogy e termékenységet a szelidítés is elősegítette, mert az egyenlő élet közelebb hozza őket egymáshoz, s a különböző szerveket egyöntetűvé alakítja.

Mihelyt megengedjük, hogy a nem és válfal között nincs lényeges különbség, önként értetik, hogy bármely különös rásza mihelyt szembeötlően kifejlett és eredeti jellegekkel bír, a nem címére jogosítva van. Az örökségbe átszállás természetében

fekszik, hogy míg egyfelől fentartani törekszik a nemet, másfelől szétmállását siettet, mert alsóbb osztályú csoportokat állít elő, melyek szintén nemekké nővik ki magukat. Ily eredmény természetesen nem állhatna elő, ha a természet rendében végszerűleg nem működnek a kiválasztáshoz (selectio) hasonló valami, mely az embert is rásegítette annyi új állatfaj teremtésére. A szervi sajátságok az egyénnel születnek; ha az ily kiváló jellegű egyének folytonos vegyítés által összeolvadnának, ép oly kevésbé képződhetnék válfaj, mint a hogy kép nem alakulhat a színek történetes összevegyüléséből. A válfajoknak, a mint határozottabb vonásokkal jelennek meg, el kell szigetelniök magukat, hogy több nemzedék után a nemek sorába fölléphessenek.

A természetrajz tiszta átértése végett nem szabad szem elől téveszteni egy kettős működés örök játékát: míg egyfelől az öröklés fentartó (conservatív) szelleme örködik a jellegek rendes átplántálására, másfelől a „kiválasztás“ a változás és fejlődés szelleme, osztályoz, némely formát félre nyom, újaknak készít helyet. Ezen új felfogás a Darwiné; első pillanatra szembeötlők eredetisége. De azt kérthetik, hogy mikép hat e kiválasztás? mely eszközöket alkalmaz, honnan hatalma, melylyel oly gyakran meg tudta újítani a föld arczát? A halál mindenható ereje által. Ez az élet műveit mintegy kijavítva, az elfajzások és szörnyek képződése elébe határt von, a gyengét feláldozza az erősnek, bizonyos fajtákat megkimél, míg másokat veszni hagy. Minden nap, minden órában és perczben millió meg millió élő lény dől vissza a szertelen élet kebelébe, honnan az élet egy perczre kiszólitotta volt. A természet rende hozza magával, hogy a teremtmények egymást szaporítsák, de azt is, hogy egymást pusztítsák. Nem elég születni, meg is kell élni. Maga az ember élelméért folytonos küzdelemben van. A legtöbb embernek egyetlen gondja, egyetlen feladata a megélhetés! Mi megeszszük az állatokat, s az állatok eszik egymást. Ne feledjük, hogy a felettünk éneklő madár rovarokkal vagy maggal él, s így rombolás állandó foglalkozása, és hogy e madarakat és tojásaikat más madarak vagy egyéb ragadozók pusztítják el, és ne feledjük, hogy a táplálék, mely talán most bőven van, egy más évszakban kevesebb lesz. Midőn azt mondjuk, hogy a teremtmények a megélhetésért küzdenek, e szót legszélesebb értelemben kívánjuk vétetni, és érteni alatta a teremtményeknek egymástól kölcsönös függését, egyszersmind a nehézségeket, melyek szaporodásukat s elterjedésüket gátolják. Éhség idején két húsevőről elmondhatni, hogy harezban van élete fentartása végett, de szintűgy elmondhatni azt is, hogy a homokpuszta szélére ültetett növény küzd a szárazsággal, hogy megélhessen. A cserje, melyen ezer mag terem, s a melyből talán csak egy érik meg, küzd az ugyanazon nemű, vagy más nem alá tartozó növényekkel, melyek a földet már előtte elborították.

Néha nem tudni mi okból, némelyik nem bizonyos helyen kivesz, más helyen pedig rendkívül gyorsan elszaporodik. Az Ausztráliába és Délamerikába szállított házi állatok majdnem hihetetlen gyorsasággal szaporodtak el. Néhány év elegendő volt, hogy bizonyos európai növények angol Indiában meghonosítva Comorin foktól a Himalayáig elterjedjenek. Egyébiránt nincs minden nemnek s nincs mindenütt ily kedvező helyzetése; rendszeren minden vidéken kifejlődik bizonyos egyensúly az állat és növényország egyénei között, mely egyensúly légmérsékleti változások, járványok be- és kiköltözések által olykor megzavartatik ugyan, de rögtön igyekeznek helyreállani. Azonban míg az egyensúly helyreállításáért foly a küzdelem, megtörténik, hogy némely határozott-jellegű rászák túlnyomóságra vergődnek, míg mások kiszorítva s a megélhetés kellékeitől megfosztva szükségkép kivesznek.

Láthatja ebből, mit ért Darwin a természetes kiválasztás alatt. „Az ember is képes volt rendszeres kiválasztás által nagy eredményeket eszközölni; mit nem tehet a természet! Az ember csak külső látható jellegekkel foglalkozik, a természetnek a külsőre nincs gondja, hanem befoly minden benső szerve, a szervezetnek minden árnyalatára és különbségére, s a létezés egész gépezetére. Az ember csak saját javára gyakorolja a kiválasztást, a természet pedig a teremtményért magáért. Ez a kiválasztott jellegeket tökéletesen kifejti, s a lényeket a nekik kedvező életviszonyok közé helyezi. Az ember egy vidékre gyűjti minden égalj terményét, s a jellegek kiválasztásában nem követi mindig a legjobb módot, a rövid hosszú csőrű galambot ugyanazon eledellel tartja, a hosszú és rövid gyapjú juhot egyenlő idő-viszonytagságnak teszi ki. Nem engedi meg, hogy a hímek egymás közt harcra jussanak a nüstényhez. Ő nem pusztítja kérelhetetlenül az alsóbb rangú állatokat, hanem minden évszakban védi, mennyire hatalmától telik, mindeniket. Ő néha a kiválasztást valamely félszörnnyel, vagy remélhető hasznosságáért szembezőkö alakon kezdi. A természetben a legcsekélyebb szerkezeti különbség egy válfaj előállítására befolyással lehet. Mily gyarló ezzel összemérve az emberi akarat és törekvés! mily rövid idő áll rendelkezésére, következésképp mily hiányos az ő műve hasulatban a természetével, mely hosszú geológiai időszakok alatt működhetik. Bámulhatunk-e azon, hogy a természet művei némileg igazabbak mint az emberé, s úgy szólva tökéletesebb művészet jellegét viselik magukon. Azt lehet mondani, hogy a természetes kiválasztás minden napon minden órában kutatja, kérdezi a világot, hogy felfedezze benne a legcsekélyebb változást, hogy félrevesse a rosszat, megtartsa öngazdagítására a jót, működik hallgatagon észrevétlen mindenütt, hol alkalom nylik a teremtmények tökéletesítésére. E fokozatos változások csak

akkor tűnnek fel nekünk, midőn hosszú évek során a legördült geologiai időszak képe annyira elmosódva jelenik meg szemünk előtt, hogy nem tanulunk belőle egyebet mint azt, hogy az élet hajdan a mostanítól egészen különböző alakba volt öltözve.“

Darwin eredeti eszméje, mint látnivaló, abból áll : a természetes kiválasztásból kimagyarázni a teremtes történetét; hátra van még előadni ez elmélet ellen támasztott ellenvetéseket, s következtetéseket vonni belőle az emberi fajták eredetét, s a szerves világban nekik kimutatott szerepet illetőleg.

II.

Darwint, épen mint a többi természetbuvárt, meglepte a szerves és szervetlen természet közti viszony. Minden a mi egy vidék körül természetes határokat von : az egyenlő égélj és mérséklet, a szigeteket övedző tenger, a hegysorok, melyek a nemek költözködését akadályozzák, mindnyájan őrei az ott tenyésző állat és növényvilág eredeti jellegének. Minél elszigeteltebb egy hely, annál feltünőbbek rajta a sajátságos jellemvonások. Miért is változnék a szerves élet, a hol a természet bizonyos határok közé szorítva változatlan ügyszólva nyugalomban marad? Ezért úgy hiszszük, hogy Darwin elméletének előnyére volna, ha nem tartaná a Lyell iskolájával egyetértve azt, hogy a föld alakításában eleitőlfogva csak a jelenleg is működő okok szerepeltek, nem zárkoznék ily szűk korlátok közé, hanem elismerné, hogy koronként erőszakos forradalmak meg-megváltoztatták a föld arczulatát. Elegendő okunk van hinni a hegysorok erőszakos felemelkedését, s hogy annak következtében nagy területeket borított el az özönvíz, szigetek mosódtak el s újak merültek fel helyettök. Ily ropant rázkodás szükségkép sok élő lényt semmisített meg, de nem természetes-e, hogy sok is megmenekült és erőszakosan kiragadtatva a helyről, melyen ezredeken át szabályszerűleg fejlődött, egészen más viszonyok közé vetve új rászák alakulására szolgáltatott anyagot?

Orbigny és Agassiz nézetének ellenére kétségtelen, úgymond Darwin, hogy a föld történetének egyik szakában se pusztult ki egész felületéről az élet. Két egymást követő földrétegben mindig találunk néhány hasonló nemet eltemetve, a nagy könyv levelei közös betűkkel vánnak írva. Az állat és növény világ soha se változott át rögtön mintegy varázs vessző érintésére, sőt a szerves alakok bizonyos kinyomatai a legrégebb idő óta napjainkig majd semmi változást sem szenvedtek, a hasonlat az atyafiság felfedezhető rajtok, mi tanúsítja, hogy a természet félbeszakasztás nélkül szakadatlanul működött.

Kérdés, hogy a földben találjuk-e nyomát a növény és állatország lassankénti átváltozásának? Megtaláljuk-e minden szemét

annak a végtelen hosszú láncznak, mely a jelent a múlttal összeköti? Sajnálva mondjuk, feleli Darwin, hogy csak elszórt töredékeknek vagyunk birtokában. A föld benső melege felolvasztotta a rétegeket, melyekbe az első növények és állatok maradványai lerakodtak, a későbbi időszakból csonkított töredékek maradtak meg, egyedül a hozzánk legközelebb álló időszakban kereshetünk néhány adatot Darwin elmélete támogatására. Így például szembeötlő hasonlat van Ausztrália ásatag zsebes állatai és azok között, melyek jelenleg oly eredeti jellemet kölcsönöznek e nagy szigetnek. A délamerikai pánczélos és sok más eredetileg délamerikai állat hasonlít azokhoz, melyeket a braziliai barlangok és a lapatai végtelen síkságok ásatagai közt találunk. Új-Zéland nevezetes óriási madarairól; Owen megmutatta, hogy az ott felfedezett ásatagok ugyanazon családhoz tartoznak. Ha beköltözés által nem jönnek új alakok egy földiratilag elkülönített vidék állatai közé, az egymásra következő rétegek állataiban az atyafiság félreismerhetetlen, s minél hosszasan tartott az elszigeteltség, annál könnyebben észrevehető az egyöntetőség.

Bronn a francia akadémia által koszorúzott művében, Darwinnal mintegy ellentétben, azt állítja, hogy egy nemre rögtön következik a másik, átmeneti alakok sehol sincsenek. És ezen ellenvetés nem egészen alaptalan. Azonban tegyük fel, a mihez egyébiránt sok kétség fér, hogy a természettudósok által felállított osztályozás tökéletes, s átmeneti alakok nincsenek: Darwin válasszhatja, hogy az öröklés természetében fekszik bizonyos erő s állandóság. Az átmeneti alakok nem férnek meg a természetnek ez állandóságra törekvésével. A kiválasztás rendkívül gyorsan néhány nemzedék alatt megteremti az új fajtákat, de míg a fajta megkapja a végső, jellemző vonásokat, változtatás nélkül megtartja a régieket. A formák, melyeket az életerő egy ponttól a másikig felölt, olyanok mint a vázlat, melyet a művész kitöröl, midőn műve elkészült. Meglepő-e tehát, ha a föld rétegeiben csak állandó jellegekkel felruházott nemek képviselőit találjuk; s csak igen ritkán van alkalmunk azokra a kétséges alakokra akadni, melyek felvilágosítást adhatnak a lények átalakulása felől. Azoknak, kik különös súlyt fektetnek azon állításra, hogy a történelmi korszak kezdete óta senki se látott még egy állat-nemet másból képződni, azt lehet felelni, hogy az ember egyetlenegy önkénytes (spontane) teremtési esetet se látott; a történelmi érv egyik elmélet részére se kedvezőbb mint a másikéra. De mi az a hat ezer év a világ történelmében? Mi értéke van kétszáz emberi nemzedéknek a számtalan nemzedékhez mérve, melyek bolygónkon egymás nyomába léptek, mióta ez meghülés által lakhatóvá lett.

Ha Darwin elmélete helyes: a természetben történő változások azt eredményezik, hogy némely lény fejlődése megakad, másoké, melyek a változott viszonyok között jól találják magokat,

előmozdittatik. És ezzel a nemek átváltozásának kérdése a lebető legjózanabbul meg van fejtve. E végett nem szükség osztanunk azt a túlságos véleményt, hogy a szervek a nemeknél módosulnak vagy eltűnnek az új viszonyok kívánalmai szerint, elég megengedni annyit, hogy a különböző jellegű egyének és fajták az örökségben átszálló jellegek némely esetben a halál csiráját hordják magokban, más esetben a hatalom- és fenmaradásra (állandóságra) szolgálhatnak kezességül.

Ha csupán a különböző emberfajtákat tekintjük is, meggyőződünk, mily változások lehetségesek, miután ezek között a háborúk, költözködések, hódítások nagyon nevezetes változásokat idéztek elő, mind szétszóródásukat mind viszonyos jelentékenységeket illetőleg. Ha lehetséges volna a föld jelen népességét a hatszáz év előttivel összehasonlítani, elbámulnánk az ily rövid idő alatt bekövetkezett roppant változáson. Némely kiváltságolt faj elfoglalta a helyet, melyet a másik elvesztett: az indus mind odább-odább üzetve, hosszú, vitéz küzdelem után az elenyészéshez közel nyomorútan tengődik; Új-Holland lakói elűzettek a gazdag vidékekről, hol most az angol-szászfaj telepítvényei díszlenek, Ausztrália terméketlen sivatag pusztáira kelle menekülniök, s itt apádnak számban naponként, s mint hogy a beköltözőkkel nem vegyülnek, a legocsmányabb, baromibb, otrombább fajnak nem sokára még híre is ki fog veszni.

Az emberi nemnek ez alárendelt képviselőit tanulmányozva, az a fontos kérdés áll elő, hogy vajjon az ember az állatországból fejlődött-e ki? Darwin e kérdést érintetlen hagyja, de elméletének egész szelleméből, s némely kifejezéseiből logikailag következik, hogy e nézetben van. „Én azt hiszem“, mond Darwin, „hogy valamennyi állat négy vagy öt őstől származott, s valamennyi növény ugyanannyitól vagy még kevesebbtől. Az analogiánál fogva még egy lépéssel előbbre mehetek, s azt bihetem, hogy valamennyi állat és növény egyetlen egy ősalakból származott, de az analogia félre is vezethet. Mindazáltal bizonyos, hogy az élő lényeknek sok közös jellemvonásaik vannak: a vegyi összetétel, a sejtes szerkezet, a keresztezés és tenyésztés törvénye. E szerint az analogia arra a véleményre vezet, hogy valamennyi szerves lény e földön élt, egyetlen egy ősförmából eredt, melybe először szállt be az élet lehellete.“

És így Darwin legfőlebb négy-öt szerves ősalakot ismer el, sőt hajlandó azt hinni, hogy nem volt több egynél, ebből származott valamennyi. Az ember, melynek kedvéért nem tesz kivételt, következésképp természetes kapcsolatban áll azon teremtményekkel, melyek a legtöbb jellemvonással hasonlítanak hozzá. Ezen teremtmények a majmok. Darwin elméletének legfőbb és számosabb elleneit azok képezik, kiknek büszkeségét sérti e következtetés, kik nemes bosszankodást éreznek e majom-rokonság miatt. S

kétségtelenül oly oldala ez Darwin rendszerének, melyhez a legtöbb alapos ellenvetés fér. Mi azonban nem czáfolni, csupán ismereteni akarjuk Darwin rendszerét, a nélkül, hogy szavaira esküd-nénk, mint az essayíró, a kit e sorokban követünk, s a ki Darwin elleneivel szemközt vitatja, hogy az érintett ellenvetés nem tar-tóztathatja fel a természettudóst, hogy ne kutassa a benső viszonyt, melyben a szellem az anyaghoz áll. „Miért is hunyna szemet — mond írónk — midőn az orvos a betegség által megzavart lélek rendetlen szétesapongásaira mutat? Siket maradjon-e, midőn a természettudós behizonyítja előtte, hogy az erkölcsi hajlamok, jellemek, uralkodó szenvedélyek ép úgy átszállanak örökségképen, mint az arcvonások és a test alakja? A közérzület eleitőlfogva tiltakozott a tan ellen, mely az emberből oly szellemi lényt akar alkotni, mely tökéletesen független és semmi köteléssel sincs a múlthoz kötve. Akarjuk vagy nem, mindnyájan függünk a testtől, mely a külvilággal közlekedésben tart, mely lelánczol, megaláz és a földhöz von. Miért vagyunk hát oly nagyon kényesek erre a testre, ez csak elszakaszt minket az eszményitől melyet gondola-tunkkal megközelítünk, s roppant lézagot nyit ábrándjaink és a valóság között. Hasonlók vagyunk egy edényhez, mely az isten-ségnek egy részecskéjét tartalmazza, nem tökéletesen mindegy-e az, hogy mikép alakult ez edény? Ha minden nagyságunk a szel-lemtől van, ugyan nem közönbös-e, hogy testünk közvetlenül a szeretlen világból támadt-e fel, vagy közvetve az állatországból került? A bennünk létező isteni szikra veszít-e szentségéből az által, ha számos szervezeten át inkább inkább tökéletesülve jutott hozzánk? Aztán ne feledjük, mondanak végre Darwin pártolói, hogy a kik a múltban így lealázzák az embert, kárpótlásul fényes jövő-vel kecségtetik, midőn tevékenységének a végtelenül tökéletesed-hetés pályáját nyitják meg. Ha az ember, tökéletesen és bevégzet-ten jött ki a természet kezéből, akkor örökös változatlanságra van kárhoztatva; a milyen volt, midőn először vetette fel szemét a mindenség bámulására, olyan lesz ezredek múlva is.“

Ime Darwin elmélete védőinek okoskodása az emberi nem eredetéről. Feledik ezen urak, hogy az emberi nem legalantibb képviselője s a legerősebb és legokosabb állat között oly lézag van, melyet egy ismert lény sem tölt be. Oly ellenvetés, melyet nem oszlatthat el teljesen Darwin azon elve, hogy ugyanazon forrásból a legkülönbözőbb nemek eredhetnek; s az ugyanazon formába öntött alakok közül, az egymáshoz legkevésbé hasonlóknak a legtöbb élet- vagy nemfentartási képességgel.

Munkája végén Darwin maga elősorol több oly érvet, melyet elmélete mellett és ellen föl lehet hozni. Berekesztésül ezekre ves-sünk egy futó pillanatot.

Úgy látszik, mintha a lehetetlenségek közé tartoznék a szer-veknek, jellemeknek és ösztönöknek átváltozása; azonban mint a

szelidített állatokon is láthatni, az alakíthatás, a változási hajlam a természetben kétségtelenül megvan, és semmi képtelen sincs azon hiedelemben, hogy a külvilág befolyása, a folytonos küzdelem, a társasági viszonyok változásai az életerőt ha lassan is, de szakadatlanul új irányban taszítják előre.

A korcsok csaknem általános magtalansága a nemek változatlan fentartására a leghatalmasabb befolyással van; azonban e magtalanság még sem egészen általános, s mint fenebb említettük, sokszor a nemzést elősegítő vagy akadályozó körülményektől függ. Okunk van hinni, hogy a korcsok magtalansága nem növekedik szükségessé nemzedékről nemzedékre, sőt éppen ellenkezőleg néha a szelidítés s más egészen természetes befolyás alatt a nemzésre oly kedvező körülmények fejlődnek ki, hogy a korcsok termékenysége nem hanyatlik hanem állandó lesz.

A szerves alakok természetes sorát mi nem ismerjük, mert a teremtés kezdetétől korunkig minden időszak élő lényei közül az ismételt föld-forradalmak sokat megsemmisítettek, az ásatagokból pedig csak tökélytelenül tudjuk az élt állatok és növények lajstromát összeállítani. Újabb földrétegekben gyakran oly lények maradványaira találunk, melyek semmi rokonságban sincsenek a régebbi rétegekben fekvőkkel; de azért elhíhetjük, hogy e hézag nem a természetben, hanem a tudományban van, mely az élő lények történetéből alig néhány yonást tudott még ez ideig összeállítani.

Ezek szerint minden érv, mely az állat- és növényország fokozatos átalakulása ellen felhozatik, saját tudatlanságunkból lenne merítve, s a tudomány fejlődése szerint fogja vesztíteni értékét. Azonban addig is számos jelenség van már feljegyezve, mely a tanra nézve kedvező. Az élötermészetben változtatási s ugyanakkor fentartási hajlamot tapasztalunk, e két hajlam közti szakadatlan küzdelem a szerves alakokon koronként módosuló jellegeket hoz elő. Midőn az ember új fajtákat teremt, nem tesz egyebet, mint zavartabban működni engedi a természetnek e változtatási törekvését; a természet is hasonló eredményekre jut, midőn az élő lényeket egymás között önfentartásukért folytonos harcban tartja. E harc annyira siettetett, hogy a szerveknek, ösztönöknek s alakoknak minden módosulása a legnagyobb gyorsasággal fejlik ki. E szerint a természet éppen mint az ember a kiválasztás által működik, csakhogy annak az idők végtelensége, ennek pedig alig néhány nap van rendelkezése alá bocsátva. Ezért míg az embernek nem sikerül nemeket teremteni, a természet végtelen idők során át képes minden szervet módosítani, s a legfelsőbb és legsalsóbb rangú állatokat egyesítő jellemvonásokkal bélyegezni. A természet nem hagy hézagokat maga után; az idő végtelensége felett rendelkezve, lassanként minden fokon áthalad, mely a tehetetlenséget a legéberebb szellemi tevékeny-

ségtől, a szenvedőlegességet a szabadságtól, az ösztönt az értelemről elválasztja.

Érintettük, hogy Darwin elmélete a gyakorlatnak is kijuttatja illetőségét, e gyakorlat alatt főleg az állatnemesítést és honosítást értettük. Az állatnemesítés hazája Anglia, ott a kiválasztási rendszerű alkalmazása csudákat teremtett. Az idegen tenyésztő, kiállításokon látva a tökélyesített teremtményeket, azt hiszi, hogy nem tehet helyesebbet, mint drága áron megszerezni a szép angol tenyész-példányokat s azokat keresztezni hazai fajtákkal. Azonban Darwin vizsgálatai mutatják, hogy az ily keresztezés nagy óvatosságot igényel. A fajtáknak a keresztezés csak akkor válik előnyére, ha sok közös jellegök van, ilyenkor a keresztezés felfrissíti az erőket, föléleszti a termékenységet; de a hol a hazai fajták kiváló határozott jellemvonásokkal bírnak, ott tanácsosabb kiválasztás és nem a keresztezés általi tökéletesítés. Ezen utat a természet jelöli ki, a tenyésztőnek itt nincs más teendője mint a tökélyesedhető alakokat és tulajdonságokat kiszemelni, neki úgy szólva a természet szándékát kell kitalálnia; ezért is ritka a jó tenyésztő. A természetrajz feladata, kikutatni a törvényeket, melyek a jellemek öröklését szabályozzák, e törvények ismerete nélkül a tenyésztő sötétben tapogatásra van utasítva.

A honosításra vonatkozólag megjegyzi Darwin, hogy egy vidék földje, éghajlata, terményei között bizonyos öszhangzat létezik, de ez öszhangzat nem változhatlan, s egy új — az emberre nézve előnyösebb által felcserélhető, mint ezt az európai házi állatoknak Ausztráliában és Amerikában gyors meghonosulása, s a burgonyának Európában elterjedése tanúsítja. De a honosítás csak úgy tehet biztos szolgálatot, ha a természetrajzot választja útmutatóul; helytelen választással tehetetlenségre kárhoztatja magát, sőt némely esetben a hazainak kiszorításával kárt is tehet. A honosítás ne fordítsa figyelmét a különöz terményekre, hanem azokra, melyekkel az emberiségnek valódi szolgálatot tehet. Ily szempontból a polgárisodásnak mily roppant szolgálatot teend az angol missionarius Livigstone, ki Áfrikában a gyapot meghonosításával foglalkozik, mely Amerikában egyedül a rabszolgaság árán diszlik. A világot kölcsönös kötelekek fűzik egybe, s a tudomány nem léphet előre a nélkül, hogy minden ellépésre az erkölcsi világ rendéből hasonló gyors léptek ne viszhangozzanak.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

EMLÉKEZETE.

(Olvastatott a M. T. Akademia 1860. oktob. 13-kán tartott közülésén).

Ha a népek életében nincsen fontosabb pillanat azoknál, midőn közös érzelemtől áthatva nemzeti egységek tiszta öntudatára emelkednek : akkor tisztelt gyülekezet a férfinak halála, kinek emlékére összegyűltünk, időszakot fog képezni történetünkben,

A vesztés, melyet szenvedénk, a csapásnak váratlansága, a mód, melylyel az történt, egyenlő fájdalommal tölté a nép minden osztályait, s az ország messze határai között nincsen vidék, a különböző népfajok s vallásfelekezetek között, melyeket az isteni gondviselés e földön egy nemzetté egyesített, nincs oly töredék, mely e közérzületben részt nem vett volna ; mintha a kegyes istenség e férfit nagy érdemeinek azt adta volna jutalmul, hogy azon egyetértés, melynek eszközléseért munkás életén át fáradozott, sírja fölött létesüljön s ő azt örökségül hagyhassa nemzetének.

Soha fejedelem, hatalmának tetőpontján, soha államférfi népszerűsége verőfényében nem szállt sírjába, kinek ravatalát több s általánosabb tisztelet környezé ; s az idegen, ki e napokban hazánkba jő s a hatásnak tanúja lehet, melyet Széchenyi halála okozott, bizonyosan azon meggyőződéssel tért volna vissza övéi közé, hogy azon férfiú, kiért egy egész nemzet, tíz évvel miután a közélet pályájáról lelépett, gyászt ölt, nagy s felejthetlen érdemeket szerzett magának e nemzet iránt.

Mennyivel erősebb ezen meggyőződés bennünk, kik életének tanúi valánk, s kik, ha a múltba visszanezünk, vagy hazánk jelen

helyzetét tekintjük, mindenben, mi ott szép vala s mi itt legalább megnyugtató, az ő tevékenységének emlékét találjuk föl.

Ha volt magyar, kiről elmondhatjuk, hogy nem egy vidéknek, hanem hazájának, nem egy osztály vagy pártnak, hanem nemzetének élt — Széchenyi az. S a magyar tud. Akadémia bizonyosan soha nem felelt meg inkább a nemzet közkívánatának, mint midőn e gyászünnepelet rendelé, hogy azon tisztelet s hála, melyet iránta az egész nemzet érez, költészet s szónoklat által méltó kifejezést nyerjenek.

A költészetnek magasztosabb tárgya, a szónoklatnak nagyobb szerűbb föladata nem lehet, de hol van, ki annak méltóan megfelelni képes legyen!

Mélyen érzem én, tisztelt gyülekezet, a köteleességeket, melyeket az Akadémia reám ruházott, midőn érdemem fölött meg-tisztelve, ez alkalommal szónokának választott. Tudom, hogy midőn nem csak az Akadémia alkotóját, de a haza legnagyobb polgárát gyászoljuk, tőlem több kívántatik, mint hogy beszédemben kizárólag azon érdemeket soroljam el, melyeket a nagy elhúnyt intézetünk alapítása s hosszú vezetése által magának szerzett; csak ha jellemének s összes működésének méltó képét állíthatnám föl szebbítés nélkül, de híven, hogy nagy emléke világosan állva előttünk, önmaga hirdesse dicsőségét, mint Memnon szobra, melynek csak a nap világító sugara kell, hogy megszólaljon — csak akkor felelnék meg föladásomnak, — de ismétlem, — ki az, ki e gazdag életet, mely egészben csak a hazának, s melynek minden órája egy-egy a haza fölvirágzására vezető külön ezélnak vala szentelve, egy beszéd szűk korlátai között méltóan leírni, ki nagyszerű személyiségét kevés vonásokban híven lefesteni képes legyen; vagy ki részrehajlatlan ítéletet merne mondani e férfiú fölött, most, midőn a könnyek, melyeket sirjánál egy egész nemzet ontott, még alig száradtak föl.

Alakja nagyobb, semhogy ily közelről, való arányaiban föltünjék; s a küzdelmek, melyek között élete lefolyt, s melyekben majd oldalánál majd ellenei közt részt vettünk, újabbak, semhogy azokról mi hozunk igazságos ítéletet.

Mi e helyen legfeljebb munkás életének eredményeit sorolhatjuk el, s ítélet helyett hálánkat fejezhetjük ki; s én erre fogok szorítkozni előadásomban, egyszerűen elmondva: mit Széchenyi tett, s annak megbirálását, a mi ő volt, a jövőre bizva, mely korunk előítéletei, érdekei s szenvedélyeinek határán kívül állva, a küzdelmekről, melyeken mi keresztül mentünk, majdan ki fogja mondani igazságos ítéletét, s vele együtt ítéletét azon férfúról, kit míg élt még ellenei is a küzdelem legszenvedélyesebb pillanatában a legnagyobb magyarnak neveztek, s kinek sirjánál az egész nemzet gyászt azért öltött, mert érezé, hogy a hely, melyet ő turesen hagyott, e hazában egyes ember által soha betöltetni nem fog.

Hazánk újabb történetében nincs oly esemény, mely a nemzet kifejlődésére nagyobb befolyást gyakorolt volna, mint az 1825-ki országgyűlés; — mert habár azon mozgalom, melynek nemzetiségünk újabb föléledését köszönjük, előbb vevé kezdetét, s a főérdem e részben Kazinczyt és kortársait illeti, s habár az 1791-iki országgyűlésnek alkotmányos reform-mozgalmi örökre nevezetesek fognak maradni évkönyveinkben: tagadhatatlan mégis, hogy átalakulásunknak ez első kísérletei a hadizaj között, mely századunk elejét eltölté, csaknem feledésbe mentek; hogy a nemzetiségi lelkesedés, mely József császár uralkodása után rövid ideig általánosnak látszott, kevéssel utóbb azon buzgó de szűk körre vala szorítva ismét, mely nemzeti irodalmunkat mivelé; s hogy csak az 1825-ki országgyűléssel kezdődik azon időszak, melyen innen alkotmányos s nemzetiségi törekvéseinkben félbenschakadás többé nem történt, s melyet azért méltán egész újabb fejlődésünk kiindulási pontjának tekinthetünk.

E fontos, a haza egész jövőjére elhatározó pillanatban lépett föl Széchenyi István a közélet pályáján, s miután az erélyt, mely annak befutására szükséges vala, csak akkor méltányolhatjuk, ha ismerjük annak akadályait is: szükséges, hogy mindenek előtt rövid tekintetet vessünk ez időszakra, mely ha csak az éveket számítjuk, hozzánk oly közel, s ha arra gondolunk, mi azóta történt, tőlünk mégis már oly távol fekszik.

A 16-ik és 17-ik század e hazában külső harcok s belső küzdelmek között folytak le, s ha épen akkor, midőn más népek a tudomány s művészetek mezején a legnagyobb haladást tették, nemzetünk, főnmaradásaért küzdve, másoktól elmaradt: csak hazánk szerencsétlen helyzetét vádolhatjuk nem őseink hanyagságát.

De magyarázva bár oly okokból, melyeket pirulás nélkül bevallhatunk: mégis tagadhatatlan marad a tény, hogy hazánk e század kezdetén a nyugati civilizáció köréhez tartozó más országoknál hátrább állt, hátrább nem csak művészet és tudomány, ipar s mezei gazdaság, közlekedési eszközök s kereskedelem, egy szóval mindazokban, miktől az országok anyagi jóléte s az egyesek kényelme függ: hanem mi ennél fontosabb, hátrább még azon általános műveltségben is, mely minden haladásnak első föltételét képezi.

Országunk ez állapota, mely azt a kevés idegen előtt, kik e hazát akkor meglátogatók, majd szánakozás, majd guny tárgyává tevé, nem kerülte ugyan el egyes mélyebben látó honfiak figyelmét; és a század kezdetén tartott országgyűléseken nem hiányoztak egyes fölszólalások, melyek a nemzetet a létező bajokra s azoknak következményeire figyelmeztetétek; de a nagy sikon, melylyé akkor viszonyaink lapultak, e szózatok viszhang nélkül hangzottak el, s ha az ország helyzetében talán soha sem vala kevesebb, mi által a gondolkozó hazafi magát kielégítve érezhető:

bizonyosan alig találunk történetünkben időszakot, melyben az elégedetlenségnek, a haladás e fő ösztönének, kevesebb jelei mutatkoztak volna. — A nép hallgatva s csaknem öntudatlanul viselte el megszokott terhét; a nemesség meglelégedéssel s teljes biztonságban élvezé jogait, feledve, hogy azok oly szolgálatok díjátul adattak, melyeket rég nem teljesített már; s az élelemszerek bősége, az anyagi jólét, mely ebből következett, s a személyes szabadságnak magas foka, melyet nem csak a nemesség, de a népnek minden miveltebb osztályai az országban akkor élveztek, eltakarta állapotaink nagy hiányait még azok előtt is, kiknek ellenök panaszt emelni okuk s képességök volt.

Úgy látszott, mintha a magyar nemzet elfáradva, hosszú küzdelmei után csak pihenni akarna, s az anyagi jólét karjai között mindinkább azon tespedésbe süllyedne, mely az egyesnél s nemzetknél a végkép elaggottnak halálát megelőzi.

Az 1823-ki események bebizonyíták, hogy azok, kik ekként vélekedtek s eljárásukat arra építették, hibásan számítottak.

Mi József császárnak nemzetiségünk ellen irányzott törekvései után történt, az történt újra. A nemzet másodsor azoknak köszöné szabadsága megszilárdulását, kik őt annak maradványaitól is megfosztani akarták.

A világos, maga a király által az ország rendei előtt bevallott sérelem, mely az alkotmányon elkövetett, s azon tapasztalás, hogy a nemzet legfontosabb jogai, melyektől minden egyéb jogok s kiváltságoknak megtartása függ, csak néhány törvényhatóságnak erélyessége, s a fejedelem lelkiismeretessége által mentettek meg, ki midőn meggyőződött, hogy kormányja a törvény korlátain túl hágott, az elkövetett hibát nem csak jóvá tévé, hanem bevallá: — felrázta a nemzetet hosszú nyugalmából, s az új veszély csak a nemzet megtöretlen életerejét bizonyítja be.

De bármí örvendetes vala a tapasztalás, s bár mennyi tisztelettel hajoljunk meg azok előtt, kik a nemzetnek e nehéz napokban vezérei voltak, s egyaránt távol a szenvedélytől s távol a gyengeségtől alkotmányunkat nyugodt erélyességgel föntartották: megfoghatjuk az aggodalmat, melylyel mélyebben látó honfiak még ezen pillanatban is a jövőbe tekintettek.

Mint 1791-ben, alkotmányunk megszilárdult új győzelme után, s az egész nemzet ismét föllelkesült nemzetisége iránt; de épen a hasonlóság, mely a két mozgalom között létezett, nem juttatá-e eszébe a gondolkozó hazafinak, hogy azon okok, melyek miatt a rövid ébredés után, mely József uralkodását követte, új tespedésbe süllyedtünk, mind még most is léteznek?

Mert ha a magyar ismét sajátjának mondható alkotmányát, mely az idő minden viszontagságai között e hazában legalább a szabadság eszméjét tartá fön, melynek nemzeti egységünket köszönjük, s melynek egyes részei az újabb küzdelmek alatt ismét

bebizonyították szilárdságukat: vajjon el lehe-e feledni, hogy azon alkotmány, bármi szép és dicső legyen, csak a nemzet egy osztályának tulajdona, s hogy midőn ennek személyes és politikai szabadságát oly rendkívüli mértékben biztosítja, minőben az Anglia kivételével akkor talán sehol nem élveztetett: a népre ép oly rendkívüli terheket ró.

Az 1825-ki törvényhozás az alkotmány biztosítására új törvényeket alkotott; de ha ezen alkotmányt nem egészen félszázad alatt kétszer végveszély fenyegeté, valóban nem a világos törvényeknek hiánya okozta azt. Nem új sáncokra, melyekkel elődeink az alkotmányt eléggé körülövezték, hanem védelmezőkre vala szükségünk; s az 1825-ki országgyűlés, midőn szabadságunk megtámadtatott erősségeit kijavítá, e hiányon nem segített.

Helyesen jegyezte meg egy híressé vált beszédében Nagy Pál: hogy az elveszett alkotmányt visszaszerezhetni, de a nemzetiséggel elhal a nemzet is; hogy tehát csak ennek szilárdítása, föntartása és biztosításában kereshetjük egy szebb jövőnek zálogát; — de vajjon állt-e ez egyesek hatalmában? s ha az ország akkori helyzetét tekintjük, ki mondhatá, hogy e czél elérését bizton reményli?

A nemzeti nyelv, mely egy ideig csaknem kizárólag a nép körében élt, ismét emelkedni kezdett. Egy nemzeti irodalomnak alapjai rakattak le, mely, mert kevesek által pártoltatott, lassan, de mert csak olyanok által műveltetett, kiket erre hivatásuk érzete s lelkesedés buzdított, — belső becsére nézve folytonosan emelkedett; de vajjon az irodalom egymaga, sőt azon egyes törvények, melyek által nemzeti nyelvünk a közélet mezején a deák helyébe állítaték, biztosíthatják-e nemzetiségünket oly viszonyok között, — midőn a műveltség, melytől az irodalom befolyása függ, s a közéletben való részvét csak a nemzet egyes osztályaira vala szorítva?

Kifejlett nemzetiség, mely minden idegen befolyásoknak ellentállani képes legyen, csak ott létezhetik, hol egészséges nemzeti életet találunk; s ki szólhatott erről nálunk akkor, midőn honunk főbb nemessége nagy részben a külföldön lakva, saját hazájában idegenné vált, s elfeledve még ősei nyelvét is, a végső köteléket, mely őt a nemzethez lánczoló, szétszakította; midőn ipar s kereskedés nem lévén, a magyar középrend csak egyes mesteremberekből állt; s úgy szólván, senki nem volt, ki magát teljes joggal a haza polgárának nevezheté, mert a kiváltságos osztályok nem részesültek terheiben s a nép nem ismeré jogait.

Vajjon ily állapotokon egyes, bármi czélszerű törvények, vagy azon lelkesedés, melylyel a nemzet némely osztályai nyelvünket fölkarolák, segíthettek-e? — Magyarországnak nagy gyökeres reformra vala szüksége, és ugyan mily eszközök léteztek annak keresztülvitelére?

A mód, melyen József császár kísérletei, daczára a toleran-

tiális pádensnek s e fejedelem népies törekvéseinek, az egész országban fogadtattak, bebizonyítá, hogy vannak dolgok, melyekről e népsóha nem mond le, még a vallásszabadság s polgári egyenlőség kedvéért sem. Az 1823-ki események meggyőztek arról mindenkit, hogy, ha az ország állapotának változása kell, ez csak az ország törvényhozása által történhetik, de ki remélhetette egy gyökeres átalakulásnak keresztülvitelét oly törvényhozástól, mely kizárólag a kiváltságos osztályok képviselőiből állva, érdekei által a létező állapotokhoz lekötve érezé magát?

Haladni a civilizatio ösvényén, azon jogfogalmak szerint módosítva alkotmányunkat, melyek Európaszerte elfogadtattak, — a nélkül, hogy ez által alkotmányos létünk s nemzetiségünk veszélyeztessék;

Szilárdul rakaszkodni alkotmányunk formáihoz s nemzeti sajátságainkhoz, a nélkül, hogy ez által haladásunkban akzdályoztassunk;

Kívini a 18. század eszméit oly törvényhozás segedelmével, mely középkori szerkezetét megtartá; — a jogegyenlőséget a kiváltságos osztályok által:

Ez volt a föladás. S valóban, nem bámulhatja senki, ha az csaknem mindenki által megoldhatlannak tartatott, s még a hazának leghivebb fia is, kétségbeesve a jövő fölött, emlékeikben keresték vigasztalásukat, féltékenyen őrizve minden követ, mely a régi épületből megmaradt, hogy e nemzet dicsőbb napjainak legalább romjai tartassanak fön, hisz a teendőknek tömege oly nagy, az eszközök, melyek annak, ki hazai állapotaink átalakítását magának czélul kitűzné, rendelkezésére álltak, oly csekélyek, az akadályok látszólag oly legyőzhetlenek valának, hogy a legbátrabb is elveszté bizodalját.

Egy volt, ki azt nem vesztette el, ki a haza jövőjén nem kételkedett: Széchenyi István.

Senki nem ismerte nálánál jobban azon hiányokat, melyek e hon anyagi s szellemi műveltségében szintűgy mint alkotmányunkban léteztek; senki nem fájlalta azokat így.

Vegyük kezünkbe számos munkáinak bármelyikét, s ott fogjuk találni a vallomást: hogy mindenben hátra vagyunk; s a keserűség, melylyel azt kimondja, eléggé bizonyítja az érzést, melylyel szive telve volt; ő teljes mértékben méltányolta azon nehézségeket, melyekkel a reformnak küzdenie kell; hisz föllépésének módja, az eszközök, melyekkel élt, s a fontosság, melyet egész életen át a modernak tulajdonított, eléggé bizonyítja ezt: de min lez nem ingathatá meg a bizodalmat, melylyel e haza jövőjére tekintett.

Mert ha igaz is, hogy a haza anyagi kifejlésében Európa többi országainál hátrább áll, ha csatornái nincsenek, nincsenek útjai, s a mezei gazdaság azon állapotban pang, melyben azt a

középkor gyakorolta : nem áldotta-e meg Isten az országot minden adományaival?

Hol van a sík, mely alföldünknel termékenyebb ; hol a bércek, melyek az ásványvilág minden kincseiben Kárpátjainknál gazdagabbak ? hol a folyók, melyek a közlekedés dicsőbb eszközei lehetnének azoknál, mik szabályozatlan árjaikkal most téreinket elöntik ?

És ha e nép a műveltség alantabb fokán áll, ha osztályait nagy válaszfalak különítik el egymástól, s e nemzet, mely a harc mezején egykor dicsőséget aratott, a békés ipar s a tudományok körében nevet nem szerzett magának : nem ugyanazon nép-e ez, mely e hazát szerzette s föntartotta ; mely századokig küzdött a legszentebb ügyért, s miután legyőzetett, ellenének rabja lett, deszolgája soha, — mely daczára azon válaszfalaknak miket a törvény közötté föllájtott, nemzeti egységének érzetét mindeddig nem vesztette el ; mely nádfedelek alatt lakik, durva köntösben jár s az élet kényelmeit nem ismeri, de nélkülözései között emelt fővel tekint körül, mert tudja, hogy ha semmi egybe nem lenne — hazája van, — egy egész ország, melyért halni kész ; és mely századokig élhetett oly alkotmány alatt, mely a nemesnek mindent engedett s a jobbágyot csaknem oltalom nélkül hagyá, a nélkül, hogy amaz zsarnokká válnék vagy ez emberi méltóságáról feledkezett volna meg, mert Isten úgy rendelé, hogy e nép sem zsarnok sem szolgál, hanem szabad legyen.

Hisz e földnek csak munka, a nemzetnek csak akarat kell, hogy felviruljanak, s alkotmányunk által, bármik annak hiányai, saját kezünkbe van adva sorsunk, — miért kételkednénk ?

Az nem lehet, hogy e hon, melyet Isten a természet minden adományaival megáldott, örökké parlagon heverjen, hogy e nemzet, mely egykor az első helyek egyikét foglalta el, s mely annyi viszontagság után nem vesztett egyet sem férfias erényei közül, most az utólsók egyike legyen.

Régi dicsőségünk napjai letűntek.

A nemzet rég nem adta életének jelét, s ha hazánkban körültekintve, hideg érzéketlen minden, csak romjai szólnak s már a világ halottnak hirdeti az egykor virágozót.

De nézzétek közelebről ; nincsenek sehol a rothadásnak jelei ; hol az idegen érzéketlenségében változást nem lát, ott e honnak gyermekei újra érzik a meleg lehelleget.

Kiért keseregtünk — a hon csak tetszhalott volt, — hitünk fogja megmenteni életét, s ő föl fog támadni előbbi szépségében s hatalmában.

Magyarország nem volt, hanem lesz.

Harmincz éve múlt, hogy Széchenyi „Hitelében“ ezeket elmondá, s mi, kik föllépésének tanúi valánk, nagy időközön mentünk keresztül, melyek többet adtak s többet vettek el tőlünk, mint mit egy

rövid emberi élet alatt elérni vagy elveszteni lehetségesnek gondoltunk; de vajjon most is, annyi év után, ki nem emlékszik a hatásra, melyet e szavak előidéztek? Sokan közülünk még félig gyermekek valánk, s mi egészen új színben tűnt föl előttünk az élet, melynek küszöbén állva, dicső pálya nyílt előttünk; és lelkesedésünket megosztá a férfiú, ki egyszerre tért látott maga előtt, melyre tevékenységét fordíthatá; s megosztotta maga az agg, ki életének határához érve; most legalább egy nagy reménnyel szállhatott sírjába.

Valóban, ha e férfiúnak összes érdeme csak az lenne is, hogy nekünk e reményt adá, ha működésének minden nyoma eltűnt volna, s csak ezen napoknak emléke maradna fön — ő megérdemelné, hogy a hon mint a római senatus a consulnak Cannae után, haláját mondja ki, mert kétségbe nem esett hazája fölött, s mi valamennyien gyászt öltünk érte, ki ifjúságunknak, ki egész életünknek jóltevője volt, mert legszebb pillanatait neki köszönjük, s neki köszönjük mindazon jótékony hatást, melyet honfíui lelkesedésre ébresztve jellemünkre gyakorolt.

De csak pályája kezdetén állunk még, s a szózat, melyre százezrek szive új reményben feldobogott, csak azon ígélet vala: hogy e szebb jövőnek, melyet hirdetett, fogja szentelni egész életét.

Ritka embert nevezhetünk, ki midőn a közéletbe lépett, ennyi reményeket gerjesztett, s talán senkit, ki ezen reményeket oly tökéletesen teljesíté; de mielőtt e dicső pályára követtük, s tevékenységének egyes ágait s összes eredményét bármi röviden fölemlítjük, legyen szabad egy általános észrevételt előre bocsátanom, mely, valamint egyes lépéseinek úgy egész működésének nemcsak méltánylására, de megértésére szükséges.

Nem az elmének tehetségei, hanem a kedély hatalma az, mi minden való nagyságnak alapját képezi; s az emberi nem története tanuságot tesz, hogy soha nagy befolyást senki még nem gyakorolt a világon, ki önmaga egy nagy eszme vagy érzellem befolyása alatt nem állt, s midőn kortársait elragadá, önmaga elragadva nem érezte magát. Ezt látjuk Széchenyinél is; s habár a hideg megfontoló észnek nálánál nagyobb magasztalója nem volt, és senki sem szólalt föl élesebb gúnnyal azok ellen, kik közdolgokban szívök gerjedelmét követik: mégis talán soha nem volt férfiú, ki a közélet pályáján megöszülve, első föllépésétől élete végeig oly egészen érzelmeinek hatalma alatt állt volna, mint épen ő.

Igen, Széchenyi a szívnek embere volt a szó legszebb, legnemesebb értelmében.

Midőn fiatal korában körültekintve, a hazának állapotát látá, s látta a közönyösséget, melylyel a többség — s a lemondó kétségbeesést, melylyel e hon jobbjai ezen állapotot túrték, mert megváltoztatására sehonnan kilátás nem nyílt, s a messze láthatáron

nem látszott még egy felleg sem, mely vést hozva e tespedésnek véget vethetett; s ő egymaga lépett föl, hogy ha más senki nem, ő vesse meg nemzetünk egykori nagyságának alapját, vagy hogy legalább ezen czélnak szentelje végleglegéig életét: akkor nem hideg számítás sugallta neki ez eltökélést; — s nem a mindent megfontoló ész vala az, mi neki, miután a pályán föllépett, erőt adott, hogy vissza ne ijedjen a mindig növekedő nehézségek s ellenzőinek száma előtt.

Szívének meleg gerjedelme, egy erős ellenállhatlan érzés vezette a pályára, ez tartá fön, ez serkenté mindig új tevékenységre még akkor is, midőn nem támogatva a közvéleménytől, elhagyatva azoktól, kikhez legközelebb állt, a közszeretet virágkoszorúja helyett még csak a nyilvános élet töviskoronáját viselte; — s ki Széchenyi jellemének ezen oldalát nem ismeri, az őt igazgósan megítélni nem képes.

Megtörhetlen erélyének s egyes gyöngeségeinek — miktől őt fölmentenünk nem lehet — forrása ebben fekszik.

Hazájának határtalan szeretete vala az, mi a bátor férfiút, ki ha csak személyes veszélyekről vala szó a legkisebb sértésért a halállal szembe szállt, a közdolgokban néha a túlságig ovatossá, sőt mint ellenei mondák, félénkké tevő; ez az, mi őt néha igazságtalanságra ragadta, s arra bírta, hogy szenvedélyes szónoklatának egész hatalmát, keserű gúnyt s túlzó vádak fegyverét használja olyanok ellenében is, kiknek jó szándokát kétségbe nem voná, sőt kiket, mint gróf Dessewffy Józsefet, mélyen tisztelt, de kikben a közzónak habár akaratlan elleneit látta.

És ez volt alapja egyszersmind azon rendkívüli befolyásnak is, melyet e férfiú mindvégig nemzetére gyakorolt.

A történetben kevés példát találunk, hogy valaki népszerűségét annak köszönte, mert honfitársait szüntelen hátramaradásukra, hibáikra s gyengeségekre figyelmeztette. Főkép oly nemzetnél mint a magyar, melyet ellenségei hiúsággal vádolnak, s melyről legalább azt mondhatjuk: hogy saját becsének teljes öntudatában él, kettősen föltűnő tünemény ez; s mégis csak a „Hitel“t kell kezünkbe vennünk, hogy meggyőződjünk, miként Széchenyi népszerűségét így szerzé meg. Nem volt senki, ki a legélesebb guny fegyvereit többször használta oly szokások s intézmények ellenében, melyekhez a nemzet mint őseinek hagyományához ragaszkodott; nem volt senki, ki azon irányt, melyet a közvélemény követett, s a férfiakat, kiket az fölkarolt, nyiltabban megtámadta: és ha mégis mind ennek daczára Széchenyi népszerűségét 15 évig folyvást növekedni látjuk, s ha később is, miután népszerűségét már elvesztette, befolyásának nagy részét még megtartá: e rendkívüli tünemény csak onnan magyarázható, mert, midőn sokan azt hívék, hogy téved, s a többség, általa legforróbb óhajta-

sajban s legkedvesebb embereiben kiméletlenül megtámadva érzé magát, — midőn őt hol a kormány soraiban, hol az ellenzék padjain látá : sokan nem érték, sokan rosallák, sokan ellenezték eljárását, de senki egy perczig nem kétkedett hazafiságán.

Ez azon kapocs, mely közte s a nemzet között mindig létezett. Kevés politikai szerepet játszott férfit ismerünk, ki midőn meggyőződése kívánta, pártját oly könnyen elhagyá, sőt azt oly hevesen megtámadta; talán senki sincs, ki miután egy ideig az egész nemzet élén állt, később oly egészen elhagyatva találta magát, mint ő. De elhagyatva mindenkitől, megtámadva eljárása miatt, volt egy, mi e férfiút, midőn magát egészen elszigeteltnek mondá is, a nemzettel összeköté, s ez épen azon érzés, mely nemzetünk közös tulajdona — s ha Széchenyi e hazáért többet tett, mint bárki más, ezt annak köszöni, mert tudtuk : hogy senki e hazát nálánál inkább nem szereti.

Volt idő, melyben sokan, sőt ő maga is a hideg számítás emberének tartá magát; de e tévedésnek oka abban fekszik, mert kizárólag csak egy érzelmenek uralma alatt állva, a pillanat benyomásainak s szenvedélyeinek ellentállni tudott; s miként éltenek czélját csak szívével választá : úgy azon eszközökre nézve, melyeket használt, csak belátását követé; egyiránt szenvedélyes, egyszersmind előre látó szeretetében, kész föláldozni magát minden pillanatban, s mégis folyvást figyelemmel irányozva s méregetve lépteit, hogy a kedves tárgy, melyért lelkesül, veszélynek ne tétessék ki.

S épen egyediségének e kettős, látszólag ellentétben álló oldala, a lángoló szeretet mellett a hideg számítás, a szenvedély, midőn törekvéseinek fő czélját veszélyeztetve látá, s mégis e csaknem féltékenységgel határos ildomosság, melylyel haladási terveiben eljárt : ez az, mi jellemének egyik fővonását képezé; a másik, mely evvel bizonyos összeköttetésben áll, sőt annak kifolyása : azon könnyűség, melylyel helyzetét megváltoztatá, föltételeinek kivételére majd politikái elleneivel, majd barátaival kezét fogott a nélkül, hogy valaha működésének főirányától eltérne, úgy hogy ugyanazon férfiú, kit kortársai, csak a könnyűséget látva, melylyel pártját elhagyja, többször apostasiával vádoltak, a jövő kor előtt épen a következetesség miatt fog bámultatni, melylyel hosszú politikai pályáján minden egyes föltételeihez ragaszkodott, Proteusként mindig változtatva alakját, de csak hogy azon egy küzdelmet folytassa; s innen van, hogy míg Széchenyi élete, ha egyes lépéseit követve, azoknak összefüggését magyarázni akarjuk, feloldhatlan rejtélyként tűnik föl : midőn azt mint egészt tekintjük nyitott könyvként fekszik előttünk, melynek czélja iránt mindenki teljes ismeretet szerezhet magának, s melynek egész foglalatját kevés szavakkal mondhatjuk el.

Megkísértem ezt.

Ha azon belátás, hogy hazánk csaknem mindenben hátra van, Széchenyit a nagy föladástól, melyet magának kitűzött, vissza nem ijeszté, ennek okát azon meggyőződésben találjuk, hogy a magyar nép még ifjú, s hogy valamiut Isten e hazát roppant, eddig parlagon heverő természeti kincsekkel áldotta meg, úgy a magyar nemzetben oly erők s tehetségek szunnyadnak, melyeknek becsét eddig senki nem ismeri még.

Kifejteni Istennek ezen nagy adományát mindkét irányban, haladni az anyagi érdekek mezején, hogy e haza Európa legmiveltebb országaival a versenyt kiállbassa, s haladni főleg szellemi kifejlésünkben, hogy a magyar nemzetiség benső becse s értéke által nyerje vissza azon állást, melyet egykor harczias tulajdonai által birt: ez volt a föladás, melynek megoldásától nézete szerint a nemzetnek szebb jövője sőt fönmaradása függ, s melyet magának kitűzött.

E két irány közül a fontosabb, Széchenyi meggyőződése szerint a nemzet szellemi kifejlése volt. „A magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni Európában ázsiai bölcsőjében rejtő, eddigelé sehöl ki nem fejlett, sehöl érettségre nem virúlt sajátságait. — Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mintereklyét megőrizni és szepültlen minőségben kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végczéljához az emberiség földicsőítéséhez vezetni — ez a föladat. — Hivatásunk nem csekélyebb, mint a világot egy új nemzettel gazdagítani meg.“ Így értelmezi ő maga törekvéseinek végczélját, s az óvatosság, melylyel oly reformok körül eljárt, miknek, csak az ország anyagi kifejlését tekintve, jótékony hatását kétségbe vonni nem lehetett, de melyek nézete szerint nemzetiségünket, azaz szellemi kincseink legfőbbikét veszélyeztetik, eléggé bizonyítja, mi szilárdan ragaszkodott elvéhez, „hogy minden haladás csak annyiban üdvös, a mennyiben szellemi alapon nyugszik;“ de miután a szellemi és anyagi lét válhatlan kapcsolatban áll valamint az egyes embernél úgy nemzeteknél — s miután a lélek hatalma a testnek épségétől függ: e magasabb szellemi föladat csak úgy oldathatik meg, ha anyagi kifejlésünket nem hanyagoljuk el, s lépéseinket úgy intézzük, hogy sem szellemi érdekeinket anyagi jólétünknek, sem ezt tisztán eszmék és elvkérdéseknek, nem áldozzuk föl; s épen a következetesség, melylyel Széchenyi ezen meggyőződéséhez nem csak elméletben, de egész eljárásában ragaszkodott, e látszó dualismus, mely miatt egyes lépései néha megfoghatlanokká válnak, egyszersmind kulcsa egész nyilvános életének.

Épen mert ugyanazon férfiú, ki 1825-ben a magyar Akademiát alapította meg, szintakkor lótenyésztésünk emelése mellett buzgólkodott, s miután 1826-ban a lóversenyvel összekötött lótenyésztő társulat létesült, ezen intézet emelésének és gyarapításának szintoly buzgósággal szentelé idejét s fáradságát, melylyel a tudós társaság alapszabályain dolgozott; épen mert midőn üdvölkédjét tervezé, hogy a haza nagy halottjainak méltó temetkezési helyök legyen, egyszersmind azon törte fejét, hogy az általa fölállított nemzeti kaszinó tagjainak mentül több kényelmet szerezzen; épen az: hogy ugyanazon elme, mely a Duna s Tisza szabályozásával foglalkozott, ugyanazon ember, kinek az álló hidat s a gőzhajózást köszönjük, ugyanakkor a főváros számára sétatért tervezett, s midőn a szabad föld, a közteherviselés s az emberiség legszentebb jogaiért küzdött, azon kérdést, vajjon társalgásunkban az „Ó n“ vagy „K e y e d“ használtassék-e, nem tartá figyelmére érdemetlennek; hogy egyszerre — látszólag hasonló lelkesedéssel, de mindig hasonló szorgalommal s kitartással fölkarolt nagyot és kicsinyt, egyes helyeknek apró érdekeit s az egész haza haladását, az egyes polgárok kényelmeit s nemzetünk jövőjét; mert semmit, mi e haza határai között egy helynek jólétére befolyt, csekélynek, — semmit mi nemzete emeléséhez vezethetett, nehéznék nem tartott: ez az, miben nagysága fekszik s mi őt összes haladásunk vezetésére képessé tevé.

Harminczöt éve, hogy Széchenyi tevékenységét megkezdé. A magvak, melyeket elhintett, csiráztak, a mit ültetett, gyökeret vert, s szétterjesztve ágait gyümölcsezni kezd: összes törekvéseinek eredményei előttünk fekszenek.

Az Akademiából, melyet alapított, hogy világot terjeszzen a nemzetiségünket fedő sötét fölött, a nemzet tudományos s irodalmi tevékenységének gyupontja vált, melynek fénye most már csak onnan jó, mert azon egyes sugarakat, mik e hon egén mindenfelől föltűnnek, egy pontban egyesíti.

A sors meg nem kímélte a nemzetiséget nehéz csapásoktól, de melyeknek csak az volt hatásuk, hogy a vas mint aczél kerüljön ki a nehéz próba alól; s azon idő helyett, melyről Széchenyi szólt, mondván: hogy egykor talán az akadémia csak ereklje gyaánant fogja őrizni a nyelvet, melyet a magyar egykor legdrágább kincsének tekintett: eljött a nap, melyben e kincset biztosabb kezekben látjuk.

A nemzet magára vállalta annak őrzését, szívében s ajkán hordva sajátját, s reánk csak annyit bizva, hogy mi is e kincscsel éljünk, és támogatva azon irodalmi s tudományos intézetek egész sora által, melyek az akadémia mintájára keletkeztek — a magyar nemzetnek a tudományok körében is azon állást szerezzük meg, mely, mint Széchenyi 1842-ben az akadémiahoz tartott beszédjében mondá: nemzetiségünket egyedül képes biztosítani.

A lóverseny s lótenyésztő társulat a gazdasági egyesületet hoztra létre, s most az ország minden vidékein, csaknem minden megyében hasonló intézetet találunk, nemzeti iparunk azon ágának emelésén dolgozva, melytől az ország anyagi jóléte mindenek előtt függ.

A nemzeti kaszinó mellett az ország különböző részeiben hasonló társulatok léteznek, s alig találunk nevezetesebb helyet, mely a kölcsönös eszmecserének s az által a műveltség terjesztésének ezen hatalmas eszközeit nélkülöznél; s ugyanakkor az anyagi s szellemi érdekeknek minden körében, a társadalmi élet minden fokozatán új meg új egyletek alakúlnak, melyek tevékenységben versenyezve, a nemzet általános művelésének közös munkáján dolgoznak.

S vajjon, ha azon tudományos s irodalmi intézeteket, melyek az akadémia megalakulása után e hazában támadtak, mások alapították; ha azon üdvös hatás, melyet gazdasági egyleteink földművelésünkre gyakorolnak, másoknak köszönhető, s a tevékenység, melyet egyes társulatok kifejtének, közvetlenül másoknak érdeme: vajjon közvetve mindezt nem neki köszönjük-e?

E hely, hol az általa alapított akadémia nevében azon egyletek s társulatok képviselőihez szólok, melyek létüket neki vagy legalább azon egyesületi szellemnek köszönik, melyet e hazában ő honosított meg; e város, melynek legdicsebb emlékeit ő tervezte vagy építette föl, s melynek jóléteért s fölvirágzásáért ő egymaga többet tett, mint előtte egész nemzedékek, — az egész haza, fölszólalnak érdemei mellett. — A Duna, melynek szikláit megrepeszté, hogy az akadályoktól fölzsabadított folyó a népek békés közlekedésének utúl szolgáljon, s a Tisza, melynek árjait erős partok közé szorítá, hogy a pusztítás helyett, melyet előbb okoztak, termékenyítve hasítsák át hazánk áldott rónáit: egyiránt hirdetik dicsőségét.

A gőzhajó, ha színes lobogókkal folyóinkon elhalad, s a gőzmozdony, midőn az általa tervezett pályán villámgyorsasággal elrobog — reá emlékeztetnek.

Forduljunk bárhová, tekintstink bár mit, a mi e hazában 1825-től üdvös történt: Széchenyi nyomaira találunk. Az ő tevékenységének s e nemzet haladásának azon egy története van, — s az idő, melyet előadásommal igénybe vehetek, elfogyna, ha mindazt csak elsorolnám is, mit neki köszönünk vagy mire legalább elhatározó befolyást gyakorolt.

Fordítsuk e helyett figyelmünket azon egyre, mi összes tevékenységének főczélja volt, s ha munkás éltének más eredményei nem is maradtak volna reánk, egymaga elég lenne arra, hogy Széchenyit e nemzet örök hálájának tárgyává tegye.

Habár nemzetünk az utolsó harmincz év alatt tagadhatlan előmenetelt tett, mégis jelen helyzetünket más európai népek álla-

potailval összehasonlítva, bár mennyire fájjon hazafiságunknak, kénytelenek vagyunk bevallani : hogy sem anyagi sem szellemi tekintetben helyzetünkkel megelégedni nincs okunk, s hogy a nagyobb jólét, melyet egyesek élveznek, s azon haladás, melyet az irodalom s tudományok körében tettünk, nem pótolja a veszteségeket, melyeket a közélet mezején szenvedünk; és mégis honnan van az, hogy midőn a jelen oly keveset nyújt, mi vágyainkat ki-elégítheti, öntudattal tekintünk magunk körül, és sokkal több reménnyel fordulunk a jövő felé, mint azok, kik 1825-ben a haladás pályájára lépve, a családásokat, melyeken mi keresztül menénk, még nem ismerék?

Szükséges-e, hogy e kérdésre feleljek?

A kor, melyben életünk szebb része lefolyt, nehéz küzdelmek s keserű tapasztalások időszaka volt. Soha a férfias törekvés, melylyel egy nemzedék hazája átalakulásán dolgozott — annyira nem husítottat meg, — soha szebb reményeket keserűbb csalódások nem követtek. Ha a hazában körültekintünk, nincs hely, mely a szomorú időknek nyomait nem viselné magán, — nincs család, mely létét földulva nem érezte, s mi ennél több — maga az alkotmány, mely egy ezred év vészének daczolt, talpkövében ingattatott meg; — de egy fönmaradt egyéb törekvéseink romjai fölött, egyet megtartottunk a nagy hajótörésnél, melynél annyi reményünk elveszett; — egyet, mit tőlünk sem egyesek hibái, sem erőszak, sem az idő viszontagságai többé el nem rabolhatnak:

a válaszfalak, melyek e nép egyes osztályait egykor távol tarták egymástól, ledőltek.

Az egyenetlenség, mely által minden jog bizonytalanná s minden teher elviselhetlenné vált — megszűnt.

A bilincsek, melyek az ipar kifejlését akadályozák s az egyes törekvéseit megfoszták gyümölcsétől — szétörtettek.

A néptörédekek, melyeket viszontagságos múltunk e földön hagyott, egy nemzetté olvadtak össze, s ki az, ki ezen eredményt fölcserélné a jólétért, melyet előbb tán élvezett; — ki az, ki, ha tőle függne, hogy ezen egész időszak szomorú emlékeivel együtt múltunkból kitörültsék, ezt kívánná még azon esetben is, ha a visszalépés árúil mindazon alkotmányos jogokat nyerhetné vissza, melyekre oly büszkék valánk!

Az idő a nehéz küzdelmek nyomát, melyeken keresztül mentünk, nem törölte el még, s szomszédaink sokat hozhatnak föl, miben még hátrább állunk — de a n a g y i g a z s á g t a l a n s á g, mely e hátramaradásnak egykor fő oka s elleneink szemrehányásainak méltó tárgya volt — nem létezik többé.

Az isteni gondviselés számunkra talán új küzdelmeket reu-delt, hogy e nemzet még inkább kitisztulva salakjaiból, méltóan foglalja el hivatásának helyét, — de bármi várjon reánk, oly szerencsétlenség, melyet e hon lakói nem közösen viselnének,

nem jöhet reánk, s az áldás, melyért buzgó imáinkkal az éghez fordúlunk, ezentúl közös lesz e hon minden lakóira.

S hogy ez így van, hogy az osztályok közötti surlódás kiegyenlített, mielőtt az harcmező vált; hogy mindazon válaszfalak, mindazon korlátok, melyeket századok építettek, a kiváltságos osztályok saját belátása s igazságszeretete által hordattak le, mielőtt azok erőszakosan megtámadatnának; hogy a nagy lépés, melylyel a magyar az újabb műveltség körébe jutott, nálunk megtörtént, és sem szenvedett, sem elkövetett erőszak emléke tiszta örömünket nem zavarja, — Isten után, ki e nép szívét fölvilágosítja, vajjon kinek köszönjük?

Vonjátok kétségbe Széchenyinek minden egyes érdemeit, mondjátok, hogy készületlenül lépett a pályára, hogy mások egyengették ki az utat, melyen járt, s minden, mit neki tulajdonítunk, szintügy történt volna nélküle is, — mert az irányt, melyben működött, nem ő adta, hanem ő vette korától: — de azt, hogy az eszmesurlódást, mely a jogegyenlőség általános elismeréséhez vezetett, ő kezdte meg, hogy ő rontotta le azon előítéleteket, melyek a czélnak útjában álltak, hogy társadalmi viszonyaink s törvényeink azon módosításait, melyek szükségkép a jogegyenlőséghez vezettek, neki köszönjük, — ezen érdemet tőle senki sem fogja megtagadni, valamint azt sem, hogy Széchenyi tevékenységének ezen irányában teljes öntudattal járt el, s egyes indítványainak ezen következményeit tisztán belátta.

„Hazánkunk ingadozás nélküli átvarázslása egy elkopott félig-meddig feudális, félig-meddig alkotmányos szövevényből emberhez illő s minden álfénytől kitisztált képviselői rendszerre“ ezt tűzte ki magának föladásul; s miután átlátta: „hogy ha a kasztok és összesaraglyázott kiváltságok szűk rekeszéből végkép tágasabb körbe akarunk lépni s elaljasodott nemzetünknek jövőt eszközölni — nagy köveket kell emelnünk, ezt pedig nem egyes emberek, hanem csak mindnyájan tehetjük,“ egész életén át mind a törvényhozásnál, mind azon kívül összes fáradozásai oda voltak irányozva, „hogy mindenek előtt reánk virradjon azon nap, midőn nem csak privilegiumokkal dicsekedve és nagy phrasisokkal, hanem áldozatokkal s tettel járunk a haza felvirágzására. Mert ha igazán akar e nemzet erős és nagy lenni — szükséges, hogy némely dolgokban egy soron álljunk mindnyájan, szükséges, hogy ki-kí, aki a magyar levegőjét s szívja, elmondhassa: „én is a hounak polgára vagyok.“

Széchenyi saját szavaival fejeztem ki azt, miben ő maga tö-

rekvéseinek végcélját kijelölte, s ha valaki ezeken kétkednék — előttünk fekszik „Hitele“, a „Világ“, a „Stadium“, melyben az általa szükségeseknek tartott reformokat megpendíté, kifejté s formulázta, egyenként előadva a nagy változásokat, melyeket e hon újjászületésére szükségeseknek tartott; visszaemlékezünk az időre, midőn e munkák megjelentek, s ha irott kútforrás kell, ott vannak az ezen időszakban hozott törvények s országgyűlési tanácskozásaink jegyzőkönyvei, melyekből az akkor uralkodó szellem világos előttünk; s ki ezeket ismeri, az azon érdemet, hogy a jogegyenlőségnek lobogóját e hazában ő emelte föl először, nem fogja megtagadni azon férfútól, ki az ösiség s fiscalitás eltörlését, a nem-nemesek birtokszerezhetési jogát, a haza minden polgárainak törvényelőtti egyenlőségét, úgy azt, hogy a nem-nemesek, érdekeiknek a kiváltságos osztályok irányában való védelmére magoknak megyei pártvédet válaszszanak, hogy az országos közlekedési vonalok föntartására mindenki egyenlőleg adózzék, s a monopoliomok, czélek és limitációk töröltessenek el, Stadiumában már 1833-ban merete indítványozni.

Egy nemzet megújulása egyes embernek műve nem lehet; s ha Széchenyi törekvéseit siker követte, az annak köszönhető, mert a bátor újító buzgó támogatókra talált, kik az elveket, melyeket ő évekig követett, tisztábban formulázni vagy a szónoklat adományával megáldva, azok iránt általánosabb lelkesedést ébreszteni képesek voltak; s kétségen kívül vannak e hazában mások is, kiknek e szent ügy kivívásában előkelő részők volt: de olyan, kiről elmondhatnók, hogy Széchenyinél korábban lépett föl e pályán vagy azon következetesebben s több sikerrel járt el, oly férfiú, ki vele e téren a koszorúért versenyezhetne, nem volt s nem lesz e hazában; és ha mindazon egyes intézetek, melyeknek alakulását neki köszönjük, rég nem léteznének is többé, s az óriás műből, mely által fővárosunk két partját összeköté, mint Traján hidjából csak az oszlopok sülyedő romjai maradnának fön: — amaz egy érdemnek emléke elég, hogy a jövő megértse a népszerűséget, mely Széchenyit pályája kezdetén környezé, s mely őt sirjához kísérte.

Népszerűségét! — rosszul választám a szót. — Széchenyiben voltak hibák s voltak nagy tulajdonok, mik azon közvetlen befolyásnak útjában álltak, melyet egyesek tömegekre gyakorolnak; s talán nem tévedek, ha mondom, hogy a mi a nemzetet hozzá köté, még akkor is, midőn népszerűsége látszólag tetőpontján állt, csak azon meggyőződés vala, hogy a férfiú, ki már ennyi sikert aratott, a jó úton jár, s hogy őt követni tanácsos; de e meggyőződés általános vala, s kevés férfiút nevezhetünk, kinek minden lépéseit a közpályán ily hosszú ideig közelismerés követte volna. Mindazáltal, ha Széchenyi politikai életének ezen jellemző vonását kiemeljük, nem hallgathatjuk el azon változást sem, mely

a közvéleményben később történt s ép oly rendkívüli mint előbb népszerűségének állandósága vala, mert én legalább nem tudok esetet, hogy ugyanazon férfiú, kit csaknem az egész nemzet tizenöt éven át bizodalommal követett s ki elveit meg nem változtatá, később annyira elszigetelve lett volna, mint ő magát pályája vég-szakában érezé.

E rendkívüli tüneménynek magyarázatát is csak azon egészen sajátserű helyzetben kereshetjük, melyet Széchenyi a közéletben elfoglalt.

Hol alkotmányos élet van, ott pártokat találunk, s azoknak létezése, nem mint némelyek hiszik e kormányformának hiányát, sőt épen annak egyik főelőnyét képezi, mert az egyes kérdéseknek minden oldalról megvitatását eszközölve, a törvényhozást megőrzi azon rögtönzéstől, mely, bárhonnan jő, a nemzet jólétét egyaránt veszélyezteti.

De valamint időszakok vannak, midőn a pártok szava elhallgat, s az egész nemzet, mert léte veszélyben forog, feledve az egyes kérdéseket, melyek fölött pártokra szakadt, a haza közös zászlója körül csoportozik: úgy vannak egyes emberek, kik egy távolabb fekvő czélt tűzve ki munkásságuknak, a pártok körén kívül állanak.

Egy eleme az erőnek ez; mert csak a ki ily helyzetet foglal el, hathat egész nemzetére egyenlően; de egyszersmind egy eleme a gyengeségnek is, mert a bilincsekkel, mik pártjához kötik, az egyes eldobja egyszersmind a támaszt, melyet bennök talál; s midőn oly állást foglal el, melyről egész nemzetének új irányt adhat, egyszersmind azon eszközöktől fosztja meg magát, melyek nélkül a megindult mozgalmat kormányozni nem lehet.

Ez volt Széchenyi helyzete; s valamint az általános hatás, melyet föllépése okozott, minden pártu s színezetű férfiakat egyesítve a haladás lobogója körül, annak tulajdonítható, mert a sérelmi kérdések körül csoportosuló partok köréből kilépett; úgy főképen ebben fekszik annak oka is, hogy ő, kit a pálya kezdetén a nemzet nagyobb része lelkesedéssel követett, később, miután elvei gyöztek s a mindig gyorsabbá vált mozgalmat mérsékelni akará, csaknem elhagyatva találta magát.

És vannak ezenkívül Széchenyi személyiségében és egyéni fölfogásában fekvő más okok is, mikből az ellentét, melyben őt működése későbbi éveiben a közvéleménnyel találjuk, megfoghatóvá válik.

Kevés ember van, ki tevékenységének nagyobb eredményeire hivatkozhatott. Legmerészebb indítványait s a legnagyobb vállalatokat siker követte, s hosszú pályáján alig hozhatunk föl egy lépést, mely őt kitűzött céljához, ha azt elérni még nem lehetett is — legalább közelebb nem hozta volna. E sikert Széchenyi önmaga, s nem egészen helytelenül, jól választott eljárásának

tulajdonítá, annak, mit ő taktikájának nevezett, s mi abban állt, hogy mellőzve az elvkérdéseket, inkább részletes javításokkal foglalkozott, s midőn a jogegyenlőség kivívását tűzte ki czélül, inkább a nemzet felsőbb osztályainak belátásától, mint azon ellenállhatlan hatalomtól várta fáradozásainak eredményét, melyet a jog érzetére ébredett nép akarata kifejt.

Hogy oly mozgalomnál, melyben az egész nemzet részt vesz, s mely épen, mivel minden egyesnek érdekeit érinti, a szenvedélyekre hatás nélkül nem maradhat, minden egyes lépést előre kiszámítani nem áll hatalmunkban, hogy azon ildomosságot, mely mindent előre látva, magát soha el nem ragadtatja, s melyet az egyesnél is ritkán találunk, egy egész néptől várni nem lehet, ezt a tapasztalás bizonyítja, s kétségen kívül Széchenyi hibázott, midőn ezt követelte, de nem menthető-e e hiba azon férfuban, ki 15 évnél tovább e taktika szerint eljárva annyi eredményt mutathatott elő, s a nemzet bizodalmát oly mértékben bírva, mint senki más, némi joggal remélheté, hogy azon többség által, melyet annyi sikerhez vezetett, elhagyatni nem fog; és ha Széchenyi megcsalata ezen reményében, azokat, kik gyorsabb haladásuk által az általa kijelölt egymásutánt megzavarva, hosszú fáradozalmainak gyümölcsét újra veszélybe hozzák, szenvedélyesen támadta meg: várhatott-e valaki mást azon férfútól, ki, mert meggyőződése úgy kívánta, a „Hitel“-ben kortársainak minden előítéleteivel szembe szállt, a „Világ“-ban e hon egyik legtiszteltebb férfiát kimélet nélkül megtámadá, s a „Stadium“-ban hadat izent az ország egész főnálló rendszerének.

Azon férfiaknak egyike vala ő, kik, ha tisztába jöttek kötelességök iránt, nem számítják elleneiket; s azon okok, melyekért a közvélemény Széchenyitől későbbben elfordult, ugyanazok, melyeknek politikai életének legszebb babérait köszöné; de a tény mindamellett nem kevésbé szomorító; s ha eszünkbe jut, hogy a férfiú, kinek a haza ennyit köszönt, éveken át elhagyatva érezte magát, szívünket fájdalom tölti.

Mert miért hallgassam el? Széchenyi a közvéleménynek e változását mélyen fájlalá.

Neki a népszerűség nem csak eszköz vala, melyet a közjó érdekében fölhasználhatott, ő abban bosszú fáradságának legszebb, mert megérdemlett jutalmát látta; s azon férfiú, ki érezé magában, hogy nem létezik hatalom, mely őt kitűzött czéljától vissza ijeszthetné, bevallhatá, hogy a viszhang, melyet szavai találnak, a zajos helybenhagyás és kortársainak szeretete, mely ezerek ajkairól egy fölkiáltásban nyilatkozik, szívének jól esik.

Nagy sziveknek gyöngesége ez, melyet csak azok nem értenek, kiknek szilárdságukat más veszélyek fenyegetik. De ha a gondolat, hogy népszerűségét elveszté, szívét sokszor fájdalommal töltötte el, s későbbi munkáinak mindegyikében keserü panaszokat

látunk elszigetelt állásáról, csalódnék, ki a setétebb szint, melyben Széchenyi a haza közdolgoit ezen időszakban látni kezdé, elkeseredésének tulajdonítaná.

Jól tudta ő, hogy a ki a küzdelem közben mindig csak korszorúját őrzi, melyet a pálya kezdetén homlokára tűztek, az soha győzelmet nem vihat ki; s ha kortársainak igaztalanságát tapasztalva elmondá is: „hogy a magyart tulajdonképen csak a jövőben szereti“ mélyen érezte: „hogy földi pályája a jövővel összekötve marad.“

S mindazon keserűség, melyet tapasztalt, nem törölkötte ki lelkéből azon napnak emlékét, midőn átfutott pályájára visszatekintve, az országgyűlés előtt kimondhatá: hogy valamint tizenöt évvel ezelőtt, mint kilépett katona s készületlen író úgyszólván inspiratióból mondá, hogy Magyarország eddig nem volt, hanem csak lesz, úgy most rendületlenül érzi, hogy nemzetünkre még nagy jövő vár, azon időnek emlékét, midőn az egész nemzet Isten után újjászületését neki köszöné.

Ki múltjában ily pillanatokot talál, azt a közvélemény fordulatai meglephetik, de nem sujthatják le, főkép, ha azon öntudattal tekinthet maga körül, hogy a nép kegyével nem veszté el hatalmát, s elhagyatva is oly műveket alkothat nemzete javára, melyek, mint a Tiszaszabályozás, nevét fön fogják tartani.

S ha Széchenyinek kedélye elborúlt, s visszatekintve éltére, néha a setét gondolat villant föl ágyában: nem lett volna-e jobb, ha a pályától, melyen annyit fáradozott, távol tartja magát: nem saját — hanem hazája jövőjén aggódott.

Azon férfik közül, kik különböző nemzeteknél a reform zászlaját kitűzték, alig találunk egyet is, ki azt Széchenyinél több merészséggel tette volna. Meggyőződve arról, hogy haladnunk kell, áthatva a gondolattól, hogy talán máris elkéstünk, föllépése elhatározott, csaknem szenvedélyes vala; s akár indítványainak lényegét tekintsük, melyekben az akkor fönálló egész rendszert megtámadá, akár a modort, melyben ezt tevő, senki nem fogja tagadni, hogy az országnak ő volt első agitátora, s hogy működése eredményeinek nagy része épen azon bátorságnak, azon a kiméletlenségig vitt erélynek vala köszönhető, melylyel minden előítélettel s ellenvéleménnyel szembeszállt.

De épen a hatás, melyet eszközölt, a kivitt eredményeknek nagysága, melyeknek alapján további kifejlésünkre — mint ő hivé — már csak idő s nyugalomra vala szükségünk, azon meggyőződéshez vezették őt, hogy az agitációnak időszaka lejárt, s hogy annak folytatásából a hazára csak veszély következhetik.

Helyes volt-e ezen nézet vagy nem, alaposak voltak-e azon

aggodalma, melyeket az ország állapotára nézve már 1841-ben kifejezett? annak megítélését másokra hagyom.

Mikép a természetben, úgy a népek életében minden átalakulásnál a melegnek egy bizonyos foka fejlődik ki, és Széchenyi talán csalódott, midőn az izgalomban, mely csak a haladás szükséges következménye vala, a forradalom előjeleit látá; — de ha e férfiú, midőn egész életének művét veszélyben gondolja, keserű panaszokra fakad, ha megkísértve minden utat, fölhasználva gazdag elméjének minden fegyvereit, miután a veszély, mely ellen évekig küzdött, végre kitört, leroskad a csapás alatt, mely hazáját érte — ki csodálkoznék ezen?

Szívének minden érzései összeolvadtak honszeretetével, évek óta a haza volt tárgya minden gondolatának, ez a sarkpont, mely körül világát fölépíté, s midőn az megrendült, összedőlt minden egyéb; — és a nő, kit szíve választott s kinek oldalánál a házi élet boldogságát élvezé, fiai, kikben nevének méltó utódait látá, nagy fáradozások s eredményekben gazdag élete, a dus vagyon s a fényes állás, melyet őseitől öröklött, nem vigasztalhaták őt e roppant veszteség után.

De hadd borítsak fátyolt e szenvedések fölébe, melyeknek súlyát még az ő hatalmas elméje sem viselheté el, hadd hallgassak az évekről, melyeket távol tölünk a magányban töltött.

A dicső épület, mely romokba dőlt, nem aljasodik le, s töredékeiben is megtartja egykori nagyságának bélyegét; — s ilyen vala ő — megtörve a sors által, de nem változva — mintha csak azért tartatnék fön, hogy miként egykor az által, mit honáért tett, úgy most az által, mit honáért szenved, — a legtisztább hazaszeretnek magasztos példánya legyen.

S most tekintsünk vissza még egyszer múltjára.

Hazája szolgálatának volt szentelve egész élete, és Isten megjutalmazta fáradozásait. Fölverve szavától e nemzet, néhány év alatt jóvá tette századok mulasztásait. Az anyagi érdekek mezején s a tudomány körében, a törvényhozásnál és a társadalomban új élet kezdődött. A válaszfalak, melyek a nép különböző osztályait távol tarták egymástól, leomlottak, nemzetiségünk megerősödött, a kiváltságok helyébe törvények léptek, s a nemzet, mely előbb csak múltjában élt, lelkesülten haladott egy szebb jövő felé.

Soha egy rövid emberéletnek nagyobb eredményei nem voltak, soha egyes polgár nemzetének hálájára érdemesebbé nem tette magát.

De midőn ezt belátva, meghajlunk a férfiúnak nagysága előtt, ki hazájáért egymaga ennyit tett, ne feledjük el, hogy a nagy mű, melyen dolgozott, még befejezve nincs, s a szorgalom, melylyel azt folytatjuk, a kitartás, melylyel az általa kijelölt irányban tovább haladunk, ez bizonyítsa be a tiszteletet, melylyel emléke iránt viseltetünk.

Előttünk is nagy föladás áll.

Egy nemzetnek újjászületése csak egy egész nemzetnek műve, csak hosszú fáradság, erős küzdelmek, talán nehéz szenvedések jutalma lehet! De mint ő 18 éve, az Akademiához tartott beszédében mondá: bizzunk magunkban, bizzunk erőnkben s legyünk meggyőződve, hogy köztünk többé kevésbbé mindegyik, sőt hazánk minden fia, vérünk mentője, népcsaládunk jóltevője, nemzetünk feldicsőítője lehet, s azért töltse be helyét minden magyar hű sáfárilag. S ha e hon nagy napszámosa többé nem vezeti is sorainkat, s ha alkotó férfiú helyett a Duna partján majd csak néma szobra áll, legyünk meggyőződve, hogy midőn az országos munka foly, Széchenyi ércz alakja is részt vesz e munkában, komoly szemmel hűségre, szorgalomra, kitűrésre intve a munkásokat, hogy a nagy cél, mely felé életében minden törekvései irányozva voltak, a remény, mely őt küzdelmei között föntartá, s melyet egyszer elvesztve leroskadott, hogy a nemzet nagy föladása teljesüljön, s körültekintve hazánkon boldogító öntudattal egykor elmondhassuk: Magyarország nem volt, hanem lett.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

GRÓF KEMÉNY JÓZSEF

EMLÉKEZETE.

(Olvastatott a M. T. Akademia 1860. oktob. 12-kén tartott közülésén).

Az 1795-dik év szeptembere 11-dikén Erdélyben az Aranyos folyam mellett, Gerenden, a Kemények egyik kastélyában késő éjjelig nyúlik be a szövétnekek világitása, — 1855 ben ugyancsak szeptember 11-kén éjjelen túl, reggelig tart az égő gyergyafény; előbb, a folyam verdeső hullámozása közé a benlakók örömjaja, utóbb fájdalmuk panaszzavai s hajnalhasadtakor könyei vegyültek: az örömjaj azt jelentette, hogy az egykor fejedelmi kastélynak e napon új ura, főörököse született, a könyek azt, hogy ez örökös, örökösök nélkül hűnyt el, történelmi kincseinek, legdrágább javának birtokosává a hazát tevén.

E két időpont köze hatvan év, s ez évek a gróf Kemény József életének bölcső és koporsó közötti határa, azon nemes férfiúé, a ki fölött a tek. Akademia nagybecsű megbizásából, emlékszerédet tartani én vagyok szerencsés.

Hatvan év! Nemde, tisztelt gyülekezet! gyarló szemünknek egyszerre csaknem beláthatlan hosszú pálya, habár egy tiszta, sík rónának képzeljük is azt?! Hátha még egy dombos és hegyes, tüskés bokros, szirtes és ingoványos térnek gondoljuk — a minőhöz rendesen hasonlít az emberi élet; — kérdés: hol vehetünk oly álláspontot, honnan az egész tájképet, vagy legalább kitünőbb részeit beláthassuk?

Hatvan év! egy jókora darabja az időnek, csaknem maga egy embernym! mennyi változáson ment keresztül ez időhuzam

alatt a föld s rajta a gyarló emberiség! mennyit szenvedett s állott ki, hány jó fiát s a halál mily különböző neveivel vesztette el csak édes, szegény hazánk? mennyi eseményt, mily nagy történeteket rejt méhében e roppant öblü sír! mennyi szépet és rútát, nagyot és törpét, lélekemelőt és kétségbeejtőt látott azóta a nap, a világnak e munkássági és életlámpája!

Hatvan év! hosszú időfolyam, nagy Isten áldása annak, a ki az életet valódi rendeltetése szerint használja: ez idő alatt félistenné tehetjük a belénk fúváltottnak mennyei szellemet, annyira, hogy a mikor annak és porhülyének megfejthetetlenül titkos kapcsa szét szakad, az égi részt az örökkévalóság megtisztulva vegye át, s az ily soká s ily hasznosan égett életvilág fényesen ragyogjon be a jövő századok szürkületébe, a halhatatlanság szent sátoráig, — vagy eltörpíthetjük úgy, hogy mikor szemünk behűnyik, aludjék ki egyszersmind ránk nézve az eszményi lét fénye, az emlékezet világa is; s a test összeomlásával a nemesb rész is; csak mint egy tisztítatlan göztömeg s tökéletesítetlen szellem térjen vissza az örök Alkotóhoz.

Hatvan év! — még egyszer ismétlem — az élet hosszú versenypályája! Úgy van. Nemesb lelkeknek versenypálya az élet a jó, szép s dicső tartományai felé, s a mily különbözők a pályák, oly osztatlanul egy-egynek kell lenni az erkölcsi végezésnek. És pedig csak ez méltó azon lényhez, mely Isten képét viseli, ez dicsőíti meg egyedül a halandót. Különbözők, mondom, a pályák. Az egyik versenyző hasonlít a kertészhez, kinek csak küszöbén kell kilépni, hogy bokrétát vagy koszorút fűzzön virágiból; a másik órahosszant jár kel, s egy-két rózsáért gyakran összeviszza sebzi kezét; némely, úgy szólván, átálmodja s ha ébren van, átjátszodja az életet, gyönyörből gyönyörre ébred, szállong ide-oda, mint a lepke, vagy ha tetszik fönjár egy finomabb társadalmi élet tisztult légkörében, mint fellegek közt a sas, vagy önmaga-alkotta magasságban a szabad férfi szabad gondolata; míg a másik egyenlő erő, de nem egyenlő sors mellett, csak alant mozoghat, ritkán s mérsékelt örömeiket élvez, élethosszig a legterhesebb napszámos-élet vasigáját húzza; az egyiket a költészet, művészet és politika csillogó, dicsőség-termő mezejére viszi jó szerencséje, másikat az ipar és anyagi tér pályájára, harmadikat az életsorvasztó tudományos foglalkozás gyakran sisiphusi erőlködései, prometheusi kínai közé, az eszmék és kutatás, az elmélkedések és új igazságok felfödözésének tekervényes labirintjaiba, hol gyakran épen a czél közelében téved el mint egy Columbus, vagy elhal mint egy Körösi-Csoma. Igen: amazz ki — az életbe, a nap áldott fényénél való munkálkodásra, ezt a könyvtárak fojtott légebe; az íróasztal, a sápadt és sápasztó mécsvilág mellé viszi — nem tudom én — jó vagy bal csillagzata. Sok, sőt a legnagyobb rész — azt nézve, a mi könnyebb, hasznosb s inkább termi a

borostyánt — tetszés szerint választja, s világ szeme láttára, fényben, dicsőítve, tapsok között futja pályáját, míg némelyiket végzetszerűleg vonják, magokkal sodorják hajlamai a legizzasztóbb, lassúbb s kevesebb világi előnyt adó munkássági térre, szinte ismeretlenül él, homályban jár egész életén át, kevesektől tudva s csak övétől siratva hal el; amazok a circus hőseihez hasonlítanak, kikre ezerek szeme néz, száz kéz tűz cserlevelet, ez a bányászhoz, kinek munkája terjét s homloká veritékeit csak Isten tudná megszámlálni, kit egész életében ritkán melegített át a nap heve, nedves hideg hegyek gőzös légét szívja, mély hegyüregekben nappalait éjszakává teszi, szüntelenül hordván föl mások számára a kincseket, miknek ő gyakran csak föltalálása örömével elégszik meg, legfőlebb egyszer ha árát kapja oly vagyonnak, a mely járván kelvén a világban s az emberek kezén, anyagi és szellemi kamataiban százszorozott értékre emelkedik. — A valódi érdem- és homályban élő erény becsét csak szebb lelkek érzik, dicső czélokért csak jól alkotott szív hevül, a sokaságot a látszat, külső javak, múló érdek vezérli. Mindnyájan futnak, de az egyik útjában meg-megáll, virágot szed, andalog és élvez, míg a hűnek a futás alatt kevés az öröme, de sok az akadálya és gyötrelme; lelke, figyelme egészen a köz és jövő javára, dicsőségére van függesztve; mindnyájan versenyeznek, de az egyik gyakran a jelenben eléli jövőjét is, míg a másikra itt többnyire lemondás, nélkülözése a világ hiú dicsőségeinek s csak a távol cél közelében, sírjánál vár elismerés vagy halhatatlanság.

Gróf Kemény József az utóbbi alkatú és sorsú emberek közé tartozott. Egyike volt ő a magyar tudományosság legszerényebb munkásainak, de egyszersmind leghívebb pályafutóinak. Ő nem volt szegény, az ég szép vagyonnal áldotta meg szülőit, s mégis, mivel tudmányszomja, adatgyűjtési vágya ismeretei tömegének növekedésével arányban növekedő s szinte mértéket nem ismerő volt, apai összes vagyona öröklése után is mérsékelt költésre, takarékos háztartásra volt utalva. Neki nem volt nehéz ismeretekhez jutnia, mert kitűnő észtehetsége volt, jó nevelést kapott, emberileg szólva, elég hosszasan s közepes egészségi állapotban élt. S mégis némileg áldozatnak, a tudományos szenvedély és önmegtagadás áldozatának látom őt s kell láttatnom a tisztelt gyülekezettel is; és pedig azért, mert életének tanulmányozása ez eredményre vezetett, és azért, hogy így a személye iránti rokonszenv s tudományos érdemeérti tisztelet kettős világában inkább ragyogjon azon részéről kiérdemelt dicskoszorú, melynek általam egybefűzött virágai az ő munkásságának földében nőttek, s melyet a közvélemény itt vagy күn, előbb vagy utóbb bizonyára homlokára teend.

S mi áldozat van abban — kérdi tán valaki — ha az ember a tudománynak él? — Gróf Kemény József életének s munkásságá-

nak hü rajza határozott felelet erre. Az ő társadalmi állása és műveltsége s uralkodó szenvedélye közt egy nagy ellentét létezett, miből bizonyos philosophusi különbség, némelyek szerint visszāság (anomalía) állott elő. — Belőle egykor főfőhivatlnokot reméltek, aristokrata érzelmű atyja legalább is a korona közelében óhajtotta volna látni, — s őt egy tudós szoba s a tudósi hírnév egyszerű fénye bővösebben vonzotta magához, mint ama szemkáprázató csillogás; vagyonának gondozása s teljes élvezése mellett kényelmes életet élhet vala, s ő izzasztó munkákra, könyv- és adatgyűjtésre, veretlen úton járásra határozta el magát: kortársai és rangsorsosi népszerűsége vagy magas kormányi polczokra emelkedtek, — őt vére s dicsvágya az írói pályára vitték, ő a magyar literatúra középszerű fokán inkább akart maradni, neki fényes polgári kitüntetések helyett, szerény írói babér kellett, habár az csak sirján virúlna is föl. Ez sok volt az akkor nálunk uralkodott fogalmakkal szemben -- oly ellentét, mit az élet soha sem volt képes kiegyenlíteni, csak a halál — ama mindent kiegyenlítő hatalom — kezdette el; mi ma neki igazságot szolgáltatván, folytatjuk, s a történetírásunk egykor bevégezendí.

Világosabban szölok. Sok — tán minden attól függ: ki, mikor, minő tudományt s mikép üz? Hogy Washington az amerikai szabadságháború végdiadala s az új állam megerősödése után földbirtokai miveltetésében találja gyönyörét, I. Napoleon Szent-Ilona szigetén Memoirokat ír, Guizot minisztersége után csak az irodalomnak él, értem, — hogy egy elvonult szobatudós a categoriák szabatosításán, vagy a vegytani elemek kevesbitésén törje fejét, a más könyveket írjon tele logaritmussal, hogy a kinek szenvedélye a fűvészet, versírás és polemia, e féléllel foglalkozzék, mindezt természetesen találom; de hogy egy férfi, ki mindazt bírja, a mivel világi szerencséhez juthatni, oly időben, mely a tudománynak legkedvezőtlenebb vala, századunk e részben sajnos emlékezetű első negyedében, a tudományok egyik legnehézebbikére adja magát, arra, melyben oly csekély az előkészület, mely saját szokatlan voltaért s a nemzeti érzés akkori álmokorsága miatt írói koszorút nem ígérhetett, és ezt az árva, kietlen parlag mezőt önmagának és a hazának minden sors változásai között, mint ifjú, férfi és agg, közszolgálatban és azon kívül, békés és viharos napokban, egészségben és betegágyán, jó és rossz órái, a szerencse mosolygása és balsors üldözései között mivelni, gyomtól tisztítani, virágait ápolni és szaporítani soha meg nem szűnt, sőt ha olykor arról rövid időre letérni látszott is, eredeti vágya, uralkodó hajlama őt arra mindig visszavitték: ez csak egy nagy és erős szenvedély, kiolthatlan tudományszomj műve lehet. Avagy nem volt-e ez nemes ügynek vitt nemes áldozat?! Bármit mondjanak némely mindenre képeséget negédlő lángelmék, én azt hiszem, hogy — szabály

szerint -- nagyobb szerű és bizonyos sikerrel csak egy iparágat, egy művészetet, egy tudományt lehet művelni, s erre is a léleknek egész figyelmes minden munka erejének egy pontra feszítése szükséges.

Kemény József élete s munkássága erre a legmeggyőzőbb tanubizonyosság. Csak egyszer 1832—1835-ig látszott, mintha pályát akart volna változtatni, Erdély hosszas szunnyadásból fölébresztett közéletének amaz izgalmas korszakában, midőn a törvényhatóságok az alkotmány tekintélyének kivívására mint egy ember állottak föl, országgyűlés tartására kérték a fejedelmet, s rossz hazafinak bélyegezték azt, ki e közóhajtásnak ellene szegült. E nehéz időben Keménynek sem lehetett a haza közbaját magáénak nem ismerni s bármilyen szenvedélye, bárhogy érzett, honfitársaitól félrevonulni. Nem is tette; sőt hozzájuk teljes rokonszenvével csatlakozott, s 1833. Alsó-Fehérmegye egyik közgyűlésén az ország közbajainak orvoslása tárgyában egy épen oly alkotmányos szellemű, mint mély honfíui érzés sugallotta beszédet tartott, melyet annak idejében a hazában kézzől kézzel adtak s terjesztettek, s mely neki azonnal a kellő népszerűséget s a következett 1834-iki országgyűlésen Alsó-Fehérmegye egyik követi székét szerzette meg. „22 esztendő óta“ — mondá beszéde rendén az ifjú szónok — „kért, de mindig megtagadott országgyűléstünk nem hivatott egybe; vérzenek nyitott sebeink s nem orvosoltatnak — azok csak országgyűlésen orvosolhatók! S bármit fogassam elmémben sorsunkat, én annak jobbra fordultára csak egyetlenegy törvényes utat látok nyitva: országgyűlés egybehívása! Ott bocsáthatjuk ki keserűseink árvizét, egyesülhetünk a közjóra, inkább közeledhetünk fejedelmünkhez, ott bocsáthatjuk törvényes ítélet alá azt, a mit mi törvényesnek tartunk, ott orvosolhatjuk sérelmeinket, megszólaltatván országos törvényeinket, s megbüntetvén Nemesis a hibásokat — ott és csak ott!“

1834-ben mint Alsó-Fehérmegye követte országgyűlésre menvén, ott ismét az alkotmány érvényesítéseért küzdő hazafiakkal szavazott, s a rendek bizalmát annyira megnyerte, hogy bizonyos fontos kérdésben az uralkodó Felsőházhoz két követ fölküldését látván szükségesnek, a R. R. választása az ő személyét jelölte ki ezek egyikének.

1835-ben kinestári titoknoki hivataláról lemondott, s azóta gerendi jószágán magán életet folytatott. Megjelent ugyan később is az 1837, 1841- és 1846-iki országgyűléseken mint királyi hivatalos de már ezeken a haza politikai kérdései által kevésbé érdeklettek látszott, s csak ritkán némely fontosabb tárgyakban szólalt meg. E fontos tárgyak legfontosabbika az volt, midőn az 184 $\frac{1}{3}$ -iki országgyűlésen egyik név és szellemrokonával könyv- és kéziratgyűjteményét a hazának ajánlván föl, amaz örökre nevezetes szó-

kat mondotta : legyen Erdélynek muzeuma. És ime Erdélynek ma már muzeuma van!

Egyébiránt a gr. Kemény József jellemét mélyebben nyomozónak itt a politikai téren, mint szintén magán életében némi visszasság nyomai tűnnek föl. Tanulmányai, sok és alapos történelmi ismeretei őt az alkotvány mellett küzdők táborába, hajlékony szive s csendes véralkata a mérséklés, a közvetítés útjára vonták. S igazságérzetemnek tartozom annak megemlítésével, hogy nem volt akaraterében az a szilárd érzekeménység, mely inkább megtörik mintsem meghajoljon, nem volt meg benne az a diplomatai ügyesség, mely szükséges arra, hogy valaki a politikai élet ezereféle szirtei és csábitásai között elevezni tudjon, s a scyllák vészzeit kikerülje a nélkül, hogy charybdisekbe tüközze. Egy oldalról azonban, mint Achilles — sarkán kívül — sebhetlen volt, itt nem lebetett hozzá férti, és itt volt ő igazi helyén, itt erélye nem ismert nehézséget, munkássági tüze nem lankadást, itt érezte ő, itt szólták tettei azt, a mit ama latin mondás tart : „Est Deus in nobis, agitante calestimus illo.“ Úgy látszik az ég a legtöbb szepet, neki szánt erejének legjavát, lelkének uralkodó hajlamába rakta le, s e hajlam a tudománynak és pedig a hazai történettudománynak művelése, egészen és kizárólag annak, s az azzal rokon érdekeknek élés volt. Ha volt benne — tudás volt büszkesége, a haza történetének használása az ő célja, arra készülés, tanulás, gyűjtés állandó törekvése. Folytatta közszolgálati tisztét, mert az saját céljaiban is elősegítette, szolgált az erdélyi főkormányzóknél, udvari kanczellárián és kincstárnál, beszélt az országgyűléseken, de fő figyelme mindig történeteinken függött, azokra olvasott, jegyzett, másolt, szerzett mindenből, mint a méh, bármely vidékre vonják a virágok, mindig visszatér kasához, úgy tért ő vissza mindentűn gyűjteménye növekedő tárához, kéziratához s könyveihez; lelkének történet-kedvelési iránya elnyomta benne a közszolgálat emberét, a törvényhozót, a családfőt. Szerenese, hogy őt a politikai élet csabjai nem vonhatták el azon térről, melynek számára ügyszólván teremtve volt; míg ő amazon valószínűen csekély jót fogott volna eszközölhetni, addig ezen, valódi áldás, a Gondviselés őrző keze volt : küldve a legszükségesebb időben a végre, hogy a haza még egyeseknél fönlevő s itt-ott egybegyűjtve volt, de ismét szétszóratásnak kitett történelmi kincseit elveszteni ne engedje, porból és füst közűls moly szájából kiragadva egybegyűjtse, feledéstől, elemi pusztitástól s mindenekfölött a tudatlanság és tudomány nem-beesülés vandalismusától megmentse.

Valóban Kemény Józsefet mindennek előtt e magas küldetés szempontjából kell nézni s megítélni.

De ezt a szerepet ő — mint sokan hasonló esetekben tenni szoktak — nem kereste: önként kínálkozott ez neki; ő csak készséges eszköz lön a Gondviselés kezében, hű teljesítője földadatának. Ebben áll érdeme, meg abban, hogy a mire magát szentelte, annak embere tudott lenni, készülvén arra évtizedeken át, beletanulván magát fontos küldetésébe, s levén az idők során, lassanként, tömérdek fáradság, hosszas veritékezés, nagy költségek és áldozatok árán oly és annyi történelmi kincsnek letéteményese, a minő Erdélyben soha sem volt, soha sem leszen. Ne botránkozzék meg senki ez állításon, mert az adatgyűjtés virágzó kora, véletlenül épen a Kemény József életére esett, az oly mértékben folytatást mint ő tehetette, az anyagmegfogyatkozás már ma lehetetlené teszi. Egyébiránt a miket ide hátrább mondanok, ez állításomnak még bővebb s remélem teljesen elegendő bizonyosságai lesznek.

A ki egy egész tudományt vesz művelés alá, magának már eleve nagy észérővel, szorgalommal s előkészülettel kell bírnia. Kemény József Erdély történelmét egész egyetemességében művelte, s célja iránt nemcsak sejtellemmel, de annak mondhatni világos öntudatával bírt ifjúságának mindjárt kezdetén, legalább minden későbbi tettei ezt mutatják. De a mi szinte csodával határos s másoknál csak idő és tapasztalás szokta meghozni: céljának eszközei, az erdélyi történettudomány kulcsai iránt is tisztában látszott lenni már ekkor. Ereje tehát küldetése szabados fölfogásában, célja eszközeinek jókor fölismerésében állott. Kész anyagát egyedül atyja kevés gyűjteménye, előkészületét csupán saját alapos műveltsége tette. S mégis elindult a hosszú göröngyös úton.

Az 1815. évi. jan. 7-kén lépett az erdélyi főkormánysszéknél hivatalba, itt és Kolozsmegye törvényszékein szolgált 1818. nov. 13-ig, ckkor kérésére az erdélyi udvari kancelláriához tették át. Kolozsvárt léte alatt, részint az országos levéltárban jegyeztetett, másolt s másoltatott, részint a kormányzó elnöki irodájába jutván, részben a tudós gróf Bánffy Györgynél, mint az egykori „philohistoriai erdélyi társulat“ volt elnökénél levő, 15 éven át kiadás végett összegyűjtött irományokat s jegyzőkönyveket átkutatta, kijegyezvén, lemásolván -- saját nyilatkozatai szerint -- birtokába is kerítvén a céljára szükségeseket. Az erdélyi udv. kancellárián 1827-ig szolgálván, nemcsak a közigazgatás- és törvényszolgálatással ismerkedett meg s szerzette meg az e szakbeli szükséges adatokat, de e mellett folytonosan jegyzett, a tudós Jankovics és Jancsó gyűjteményeiből sokat másolt, szabadsága idejét nem egyszer töltötte Budapesten, s ezalatt a magyar király udv. kamara levéltárában és Széchenyi-könyvtárban levő erdélyi adatokat kiirogatta, kijegyeztette; 1827. aug. 9. az erdélyi kir. kincstárhoz lön áttéve s ott 1835-ig, az utolsó években mint a koronajavak ügyébeni előadó szolgálván, a kincstári és fiskális levéltárakon

kívül a b. Bruckenthal és szász nemzet gazdag levéltárainak adatairól magának kellő tudomást szerzett. Kincstári szolgálata ideje atatt megfordult a kolozsmonostori konvent levéltárában, Maros-Vásárhelyt a gróf Teleki könyvtárban s az ottani történelmi adatokból szintűgy jegyzéseket tett; ugyanakkor jöve alkalma a k. fehérvári Batthyáni és káptalani, úgy az enyedi ev. ref. collegium kéziratokban s történelmi kincsekben gazdag könyv- és levéltárainal megismerkedni; jelesen az elsőbken 1827—1830-ig többször megfordulván, az ott levő adatokról pontos jegyzéseket tett, az utolsóban pedig a nagynevű Benkő által az ország minden részeiből egybegyűjtött, leirt s kiadásra elkészített scriptorokat s más történelmi adatokat, lemásolta s nagy részét megszerezte.

E részleteket, bárha azok tán igen is az életírás tere felé sodortak, azért kellett megemlítenem, mert azok Kemény történeti munkássága sikerének titkával ismertetnck meg, s gyűjteményének nagy részint magokból az eredeti kútfőkből származását bizonyítják, s kezdő korszakát képezik egyszersmind adatgyűjtői működésének is. S a mint céljai s eszközei eredetiek, sajátosságok voltak, úgy volt egészen új, egészen eredeti az út is, a melyen elindult. Nézzük csak, mit tett ő e tíz évig tariott vándorúton? Mert avagy nem vándorlás volt-e az élete, egyik történeti kincseket rejtő levéltárból a másikba? Hivataloskodott, másolt és megszerezte azon bűvös kulcsot, melyet előtte senki úgy mint ő nem ismert, az erdélyi történetírás adatbányáinak titkos kulcsát. Ez idő alatt készítette ő „Regesta Archivorum“ czimű öt kötetes gyűjteményét, mely Magyarország és Erdély minden közlevéltárában, hiteles helyein, nevezetesb tudósok és tudománykedvelők gyűjteményeiben, úgy több nagyobb nemzetségek magán levéltáraiban levő Erdélyt illető történelmi adatokat, azok kezelése, ideje, helye s tartalma rövid kijelölésével egytt magában foglalja.

Ez idő alatt állította egybe „Repertorium Comitiorum“ czimű két kötetes gyűjteményét, mely valamennyi erdélyi országgyűlés teljes lajstromát tartalmazza, annak kijelölésével: melyik évben, hol, hány országgyűlés volt? hol megtalálhatók végzései? eredetiben vagy másolatban vannak-e meg? melyek eddigelő ismeretesek? melyek hol adattak ki? stb.

Ekkor készített egy lajstromot az Erdély és Magyarország történeteit tárgyazó fontosabb kéziratok, oklevelek, nyomtatott és nyomtatatlan művekről, melyeket később csaknem mind megszerzett, és a melyeknek drága és gazdag összeségét ma az erdélyi muzeum bírja.

És itt Kemény Józsefet, mint a történetnyomozás terén úttörőt, irányadó talentumot kell tekintennünk és megítélnünk. Igen, a láng- és gyakorlati ész oly ritkán egyesíthető kettős tulajdonát látjuk benne egyesülni, mert

annak, a ki a történelem mezején sikerrel akar működni, mindenek előtt azt kell tudnia: minő s mekkora a művelendő tér? minő s mennyi az adatkészlet? a mi még ismeretlen, hol megtalálható? mennyi az eddigi munkaeredmény? hol és mily hézagok vannak még? Kemény József érintett művei, a hazában létező eddig felfedezett adatoknak teljes feltárát képezik, melyből már eleve láthatta: hová, mely táj felé kelljen indúlnia, melyik könyv- és levéltárban, minő adatokat keresnie. És ő el is ment mindenhova maga, vagy levelét küldötte el, s a mi neki kellett, megszerezte önszorgalma, barátinak közbenjáró segélye, igen gyakran pedig pénze; mert könyvért és kéziratért mindent áldozott. Midőn valaki ezekre tett költségeiért észrevételt tett, azt szokta felelni: Ezek a z én gyermekeim!

S hogyan fogott Kemény a tettleges gyűjtéshez? Ő egész egyetemességében ölelte föl kedvencz tudományát; azon egy útjában célja egész körére kihatólag dolgozott, mint azon természetbuvár, ki valamely vidéken járván, annak ásványait, füveit, állatait, sőt földét és éghajlatát együttesen tanulmányozza. A mint jártkelt mindig lajstromozott, folytatta indexeit, másolta vagy elkérte az okleveleket, leírta vagy megvette a nem-ágazati táblákat, a krónikákat és scriptorokat, lerajzolta vagy sajátjává tette a régi pénzeket, gyűrűket, pecsétnyomókat stb. Ez kézzelfoghatóan mutatja, hogy őt történetnyomozásában nem szeszély, nem a föllobbanó és ismét elalvó tűz vitte, ő komolyan s öntudatosan járt el benne.

Kemény gondjainak és gyűjtésének fő tárgya egy teljes történelmi könyv- és levéltár beállítása volt; — történeti nyomtatott könyveinek száma meghaladja a két ezeret. A nyomtatott művek után következnek a kiadatlan írók (scriptorok), a koriratok, naplók, emlékiratok, kisebb események elbeszélései; neki e nembeli 4-edrétű gyűjteménye: „Scriptores Rerum Transilvanicarum Minores“ cím alatt XLVII. nagy kötetet tesz; együtt 3000 ivnyi anyag, nagy része kiadatlan, földolgozatlan. Ivrétű kútfőgyűjteménye XL. kötet, közel 3000 iv, nagyobbára kiadatlan. Ezután következnek az oklevelek, s Keménynek saját nyilatkozata szerint, eredeti s jobbára maga másolta ok- és másféle levelei száma a 10,000-et felülhaladta. Ezek közül eredeti oklevél (autographum) 365 darab VI kötet, eredetiről másolt 1500 db XII kötet, törvényes másolat (Transsumptum) mintegy 500, XIV kötet, vegyes másolatok körülbelül 4500, XLIV kötet. Közjogi tárgyakat, országgyűlési végzéseket, eredeti és egykorú törvénycikkeket, békekötéseket tartalmazó gyűjteménye XLIII kötet; fejedelmek és országnagyok eredeti levelezései 1526—1818-ig XLII kötet; másolt levelek (Apparatus Epistolaris) X kötet, mintegy 4500 levél; Erdély földét, megyéit és vidékeit ismertető gyűjteménye (Transilvania Possessionaria) XV kötet; csak az egy Alsó-

Fehérmegyében 330 tárgyat ismertet meg, s kijelöli, melyikről, hol s mit olvashatni? *Lexicon Diplomaticum Rerum Hungarico-Transsilvanicarum* czim alatt, történeti tárgyakról, minők: az adó, apácák, baronatus, centesima, fiscalitások, jusligatum stb. III nagy kötete; az erdélyi nemességről (*Repertorium Nobilitatis*) XIII; mintegy 800 előkelőbb szász nemzetségről (*Onomasticon Saxo-Transsilvanicum* IV; a magyarországi és erdélyi tudósokról (*Lexicon Eruditorium*) V kötete van s körülbelül kétezer tudóst és írot említ föl; azon külföldi írók közül, kik Magyarországról és Erdélyről tüzetesen vagy csak érintőleg írtak 112-öt, a gyűjtemény czime: *Memoria Extraneorum*; — *Adversaria Historica* czim alatt a hazánkkal szomszédos országok történeteiből VI kötet minket érdeklő adatot gyűjtött; pecsét-gyűjteménye VI kötet; nem-ágazati gyűjteménye, függelékével együtt, XVIII; vegyes adatai *Cartophilaceum* czim alatt XIII kötet, közel 2000 iv. — Sorvasztó életrontó munka! Én is ismerem annyira, hogy becsülni tudjam azokat, kik magokat ilyesmire szentelik, hogy irigylés helyett örvendjem dicsőségöket!

Azonban e nagy előkészület is még mind hiányos, s Kemény történetnyomozói elsősége még teljesen bebizonyított nem lett volna, ha ő, a ki az újabb történeti korszak érdekében annyit tett, az ő kort egészen mellözi. Mert Erdély történetét régi lakosinak — dákok, géták, rómaiak, hunok — korszaka, meg a magyar államformák között maig is itt élő népfajoké, két felé osztják, s az első korszakra a byzanti írók töredékein, s egy két római, arabs és örményíró rövid érintésein kívül más adataink nincsenek, mint a görög és római fölíratok, pénzek, czimerek, edények, középületi romok stb. Ezek ismerete nélkül az erdélyi történetnyomozó és író biztosan nem haladhat. Kemény figyelme erre is kiterjedett; mikor már maga a folyam széle, hossza, sőt mélysége is meglehetősen tudva volt előtte: forrásának megismerésére is kezdett nem csak gondot fordítani, de ebben is hatalmasan tört megelőzői és kortársai elébe; magának tekintélyes archaeologiai és éremgyűjteményt szerzett, egy második hasonló gyűjteményt a római archaeologiai társulatnak küldött, egy harmadikhoz meg Neugebauer németországi tudósak adta meg az anyagot, melyek közül azonban — mint adatok bizonyítják — a két elsőt az 1848-ki események megsemmisítették.

Mindezen gyűjtemények használatását részint önálló (IX kötet) útmutató (*Index*), részint a könyvek elejére vagy végére függesztett tárgylajstrom könnyíti; összes könyv- és kéziratárában saját művein kívül 5000—6000 ivre menő történeti adat van saját kezével írva, ide nem értve számtalan jegyzéseit, pótlásait, kritikai észrevételeit. Az egész gyűjtemény könnyen áttekinthetőleg van rendezve, scriptorai nagyobbára bekötve, minden könyv

és adat helyére beosztva, jegyzetekkel kísérve, az illető tárggyal kapcsolatba hozva, úgy, hogy az egészen látszik a benső egybefüggés, ugyanazon egy rendező ész és kéz munkája. E számok és tények Kemény Józsefet, mint az erdélyi történetírás okszerű nyomozóját s a kútfőismeret tanának megalapítóját tüntetik föl.

Ily nagy mérvű gyűjtés, s idő- és erőfogyasztó előkészületi munka mellett írásra is jutott ideje. De itt is az az irány és szellem vezette, a melyik az előbbi téren: a gyűjtés volt egyik, az írás a másik röpitő szárnya a nagy cél felé, s e cél a volt, hogy a kútfők folyvást bővüljenek, tisztuljanak, köztanulmány tárgyává legyenek. 1829—1830. a Tudományos Gyűjteményben és Erdélyi Nemzeti Társalkodóban, később pedig az Arpádia és Iris nevű zsebkönyvekben megjelent legelső kisebb dolgozatai különböző kérdéseit és egyéncit tárgyazzák a magyar történetnek, világosítva több-kevesebb oklevél, hiteles adat által; de a melyek — mint a kezdő történetírónál lenni szokott — csak elbeszélnek, egymásután sorozzák a tényeket, a valódi történet elvonását, az elbeszélte részleteknek a köztörténet egészébe beillesztését azonban mellőzik. Ezen szempont alá jönnek azon közel 50-re menő czikkei is, melyek a Tudománytár 1840-ik évi s az Új Magyar Múzeum 1854—1860. évi folyamaiban részint maga, részint Vass József tanár és akadémiai levelező tag által közöltettek, csak hogy ez utólsók már teljes kifejllettségi fokán mutatják az írói erőt, a hazai történet teréni tájékozottságáról s általános műveltségéről tesznek tanuságot.

Ezen haladási fokozatot mutatják az 1830—1844-ig megjelent „Notitia Capituli Albensis“, „Deutsche Fundgruben“ és barátjával Kovács Istvánnal kiadott „Erdélyország Történeteinek Tára“ című, valamint azután írt még kiadatlan történeti önálló művei is; az első korszakbeliek inkább csak újmutatások s adattárak az erdélyi történetírásra, az utólsókon ellenben az adatok számos és érdekes voltán kívül már az alkotás is kitünően jeles, s itt-ott a rendszeres és műtörténetírás alakjában jelenik meg. Ide sorozom sajtó alá jobbjára elkészített következő kiadatlan műveit is (Inedita): 1. I. Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos korabeli levelek. 2. Erdélynek XVI. századbeli országos végzései. E kettő 1839—1840. óta ezen t. tudós testület birtokában. 3. Az oklevelek papírosának belső (víz) jegyei, a XIV. XV. XVI. XVII. XVIII. századokban 1358—1799-ig, azok valóságának kiismerése végett; I—II. kötet. 4. Adalék, az előbbi műhöz, együtt 800 vízjegy. 5. Erdélyt illető közjogi értekezések. 43 iv, e 3, 4, 5. szám alatti latinul írva. 6. Kronos, erdélyi történeti zsebkönyv 1—312 lap. 7. Diplomataikai Lapok, régi honi szokások, törvények és történetek magyarázatára,

1—298 lap. 8. Bibliographiai Emlény, régi hazai történeteket és személyeket érdeklő cikkek gyűjteménye (számuk 37). 9. A XVI. század reformatorai Svájcban, Angliában, Francia- és Németországban. Az ennek alapul szolgáló eredeti levelek külföldi tudósok kezébe kerültek. 10. Historiiai Emlény című zsebkönyvhöz kész cikk-anyag, körülbelül 30 ív. 11. Tholus Librorum Rariorum Comitatus Josephi Kemény I. füzet, 11 ritka könyv ismertetése, jelesen Palbartus; Questiones Tusculanae, Ozorai Imre: Krisztusról sat. Névtelené, Krisztusról és Antikrisztusról, Historiás ének Bánk bánról, Verbőczy magyar Decretuma sat. 1502—1647-ig. 12. A Seivert kora után Középdáczában (Erdélyben) fölfedezett római föliratok, Seivert műve egészítéseül. 13. A zsidók története Erdélyben. 14. Thordán talált görög és római régi pénzek. A két utolsó holléte nem tudatik. Megemlítem még ifjúkori műveit: tudványát, kutató szellemét ezek is egytől egyig tanusítják. Ilyek: a) Erdély közjoga 31 ív. b) Vegyes értekezések I—VI. csomagban. c) Első dolgozásu cikkek (Impura) 35 ív. d) De jure Cleri Transsilvanici stb. 10 ív e) Értekezések több magyar királyok és vajdák pecséteiről. f) Számos erdélyi nemzetség történetei, részint kidolgozva, részint az illető adatok egybegyűjtve. g) Ezek függeléke Analecta cím alatt. Kiadott és kiadatlan művei megközelítik a 7—800 ívet, kútfgyűjteményei túlhaladják a 12,000 et.

Szándékosan hagyta meg legutóljára a Kurz szerkesztette „Magazin für Geschichte... Siebenbürgens“ 1844 és 1846-diki két kötetében megjelent cikkeit, mint a melyek Kemény József történetnyomozói pályáján új időszakot jelölnek, egészen új irányt, a kritikai nyomozás és anyagdolgozás irányát képviselik. E cikkek a történetírói képességek mellett azt is bizonyítják, hogy ő már akkor tanulmányaiban a kútfők csaknem teljes ismeretéhez, de egyszersmind azoknak a kritika szigorú mértékéhez szabása stadiumához jutott, azon pontra, a melyen túl kezdődik a történetírás. Ennek legvilágosabb bizonyítékai az imént idézett könyv I. kötetében levő művei, s jelesen: ő szinte vallástételei Erdély történetei megírásáról (43—66. l.). Kritikai megvizsgálása némely Erdélyben talált római dák pénzeknek (67—79. l.) Schuller Erdélyország történeteit illető vázlatának leírata (195—229. l.). Az erdélyi megyék eredete (230—238. l.). A székelyeknek Erdélybe telepedésök ideje. (II. köt. 255—268 l.) egyről egyig jeles termékei a kútfgőbírálatnak és bírálatos történetírásnak. Végtelen kár, hogy az 1848-diki események őt ez iránynak tovább fejlesztésében megakadályozták; az e téren történetírásunkban Katona halála után

támadott hézagot betölteni, oly hivatott, mint ő, alig volt. Azonban a végzés másképp akarta. Az ő munkássága az utóbbi időkben egészen gyűjteményei rendezésére, s egyes czikkek, töredékes dolgozatok készítésére, barátiinak s hozzá folyamodóknak tett tudományos szolgálatokra irányult. És e szolgálatok nem csekélyek, sőt a mint ideje s ereje nagy részét foglalták le, s egyik tényezője volt annak, hogy ő örökbe becsü s névhalhatatlanító rendszeres munkát ne dolgozhassék: úgy tudományos hatását sokszorozták. Nem volt az az erdélyi történetet érintő nehéz kérdés, melyben erdélyi, magyarhoni és külföldi tudósok főnakadás esetében ne hozzá folyamodtak volna. A külföldi tudósok közül Fessler, Neugebauer, De Gerando, Söllner, Henzen szakmunkáikhoz a legbecsesebb adatokat és fölvilágosításokat nyerték tőle. A hazai tudósok — vagy tudni vágyóknak adott fölvilágosításai pedig kötetekre mennének. Ez irántai bizalom, és a készség, melylyel ő ennek megfelelt, szive jóságát és tudományát egyiránt bizonyítják. Némely, nemzetsége eredetéről, más valamely tudományos kérdés mibenállásáról, egy város eltévedt kiváltságairól, a másik helyhatósági törvényeiről tudakozódott nála; egyik a diploma-olvasás és értés kulcsát kérte, a másik valamely ritka könyv iránt nyomozódott; egy özvegy, férje jószágainak természetéről kér fölvilágosítást, egy tudós kész művét küldötte meg neki átnézés és a hézagok kipótlása végett, a másik adatokat kért művéhez; gróf Majláth egy németországi tudós nevében tesz hozzá kérdést Klingsor mythoszi lény mivolta s azt illető erdélyi adatok lehetése iránt, s feleletére azt írja vissza: „Te, barátom, more solito, most is eltaláltad azt, a mi az egész mesében igaz.“ Egykor a bölénynek Erdélyben meddig létezése iránt tetetett hozzá kérdés; Kemény néhány óra alatt másfél ivet irt róla, megírta e faj egész történetét, s azt, hogy adatok szerint a legutólsót Erdélyben hol, mikor ejtették el? Fejérnek Codex eh e z oklevelet adott. Legtöbb hasznát vették azonban az ő gyűjteményének, tudományának s közlékenységének a szász tudósok, Bedeus, Rosenfeld, Trausch, a „Honismereti Egylet“ csaknem mind leiratták szorosán őket és Erdélyt illető gyűjteményeit. De tán mégis legnagyobb szolgálatot tette nekik a közelebről a bécsi tudós Akademia pártfogása alatt megjelent „Codex diplomaticus Transilvaniae“ érdekében, melynek eszméjét keletkezése (1844.) óta ő mindig hön pártolta, alapjául összes okleveleit anyagúl legelőbb ő ajánlotta föl, a vállalat gyakorlati kivitelére nézve a „Honismereti Egyesület“ elnökével — annak kérésére — nézeteit közölvén, ez azokat merőben helyeselte, s ezért, valamint később, az összeállított diplomatariumára (az Andreanumig) dolgozott kritikai jegyzéseiért köszönetet is nyert, sőt a jelenlegi kiadók is előszavukban szivesek voltak nevét említeni.

Jól tudom én tek. Akademia! hogy a mint én Kemény tör-

ténelmi munkásságát rajzolám, beszédembe tán igen is sok élet-irási elem vegyült. De ezt az ő irói állása s a dolog természete hozta magával. A ki egy ügyért csöndben, titokban annyit tesz, a ki 40 évig fáradozott a magyar történettudományért, megérdemli, hogy annak képviselői, hogy e tudományos gyülekezet néhány perczet ne sajnáljon sem tőle, sem attól, a ki az ő érdemeit legalább e díszes terem és szép közönség nyilvánossága elébe hozni a t. Akademiához viseltető mély tisztelettől és az elhunyt emléke iránti kegyeletes érzettől indítva volt. A politikai pálya embereiről eszméket hoz föl az emlékbeszéd-író, melyekért azok küzdöttek, tetteket, melyek végrehajtása által a nemzet polgári szabadságára, miveltségésére és jólétére befolyással voltak. A tudósuk tettei: az ő észszel s tollal való munkálkodása, s mécsese melletti hervasztó virasztásai. Ez teszi őt egyedül figyelemre méltóvá, ez ébreszt érdeket iránta, ebben dicsőül meg emlékezete. De Kemény az erkölcsi elégtételnek még e nemét sem élvezheté teljmértékben. Helyzetében — a mint már egyszer megjegyeztem — az a sajátságos volt, hogy ő, mint szintén pályatársai, kutatást nyomozást és úgy szólván nyilvános titokban munkálkodást igénylő pályát futván, többnyire a levél- és könyvtárakban, komor falak penészes szagát szíva, a világtól elvonultan, egy félen való helyen, dolgozó szobájában töltötte le tudományos életét, s elért céljai, a kivívott siker, a csodával határos tevékenység, szóval: egy egész életeredmény mind egy kézirat- és könyvgyűjteményben van központosúlva, a melyet kincseivel együtt egy kisded szoba zárt falai közé; ily kisded körre van szorítva az a roppant tágas tér, melyen az ő tudományos szelleme mozgott; régen ő ismerte csak, s azon kevesek, kik abból gyakran tudományt merítettek... Hajh! mert sok fáradság gyümölcse van e háromezer kötetnyi gyűjteménybe szorítva! Látni kell azt s apróra ismerni, hogy a méltánylás azon mértékét megtaláljuk, mely gyűjtőjének erkölcsi s a gyűjtemény szellemi erejét megilleti. De azok nem szólhatnak, mint a hősök tettei, nem csillognak, mint a politikai tér bajnokainak kivívott diadalai; azok csak néma tanúi Kemény József áldásos működésének.

Van még ezenkívül egy tekintet, mely eljárásomat igazolja. Ha Keményt Isten bár még egy évtizedig élteti, vagy ha életének végső évei — hazánk elmúlt évtizede — ne lettek volna a szabadságból munkássági szellemet földhöz szegző köz és sajtóviszonyok korszaka, hogy ő, vagy szellemrokonai, ifjú erejű tudománykedvelőink, adatait napfényre, kincseit forgalomba, történetnyomozói és alkotó szellemét elevenebb életmunkásságba hozzák: akkor csak e történeti művekre és szellemre kell vala mutatnom, csak ez útoni haladását rajzolnom, akkor csak nevét kell vala említenem, s a tudomány emberei megértettek volna; az általa történettudományunk mezejére kiáradott világosságra kell vala hivatkoznom, s

nem lett volna szükség más magasztaló szavakra. Íme ezért a hosszas fejtegetés, a sok szám, Kemény munkái sikerének oly sürű emlegetése.

Mielőtt beszédem végezném, egy támasztható ellenvetés árnyát kell üdvözült barátom emlékétől elhárítanom. Miért mulattott oly hosszasan a kútfőgyűjtésnél, s nem szánt több időt a föl dolgozásra, rendszeres történetírásra.

Erre legjobban megfelelnek saját nyilatkozatai: „Húsz év óta izzadok már“ — írja 1834-ben — „s gyűjtöm hazám történetírásához az adatokat, és még mind csak a történelem pitvarában vagyok; míg a kútfőket lehetőségig ki nem merítettem, nem merem tollamat írásra hegyezni.“ Tíz évvel később — 1844 — megint így ír: „Én már Erdély történetét aligha megírom. Ez szerencsésebb utódinknak van föntartva. Nem voltak eléggé ismerve kútfűink, nem volt az írásra elég előmunkálatunk. Semmi! Én kevesebbel is megelégszem, Erdély leendő Gibbonának napszámába kívánok csak lenni, s olykor-olykor egy-egy cikket az én eszményem szerint írni“ . . . Ismét szinte tíz évvel később — 1854. — már azt írja: „Korom s betegségem intnek, hogy életem hátralevő részét gyűjteményeim rendezésére s tökélyesítésére fordítsam. Ez az alkonyuló élet végső lobvetése, egyik igazolási alapja azon komoly hangulatnak, mely beszédem elején nyilatkozott, s melytől én most is alig-alig tudok menekülni. . . . Ezek után én nem azon csodálkozom, hogy Kemény, mint gyűjtő, többet nem dolgozott, s hogy rendszeres munkához nem kezdett; sőt csodálkoznám, ha kezdett volna. A történeti adatgyűjtés és történetírás — mindkettőt derekas értelemben véve — oly két dolog, mely egymást kölcsönösen kizárja. Az elsével járó folytonos mindenféle figyelés által eldarabolódik a lélek ereje, épen úgy, mintha a napsugárt sok apró üveg-lencsével fogjuk föl, s képtelenné lesz összpontosított s magasabb erőfeszítést igénylő munkálkodásra. Mint az építőmesternek, ha nagyszerű művet akar alkotni, az építés alatt nem lehet az anyagszerzés gondjaival vesződni, hanem egészen az építési módor arányaira, a terv mértani tökélyeire kell vigyázni: úgy a történetírónak is műve összes anyagát birnia kell, szeme, lelke előtt jelenítve kell látni annak még leendő alakját is, ha úgy akarja, hogy alkotása a műtörténetírás magasságára emelkedjék. Kemény ezt jól látta, nyíltan bevallotta, s ez mig kivált kezdő íróinkra nézve nagyon épületes tanulság: addig — legalább előttem — az ő emlékéhez egyikét adja a legkittünőbb vonásoknak. Oly férfi, mint ő, a ki egy ország története megírásának eszméjét és föladatát egész nagysága és komoly volta szerint fölfogni tudta, másképen nem is tehetett. A gyűjtés elsőbb, annak a földolgozást szükségkép meg kellett előzni. Azonban benne az első csaknem tetőpontját érte el, s az utolsóinak ideje — leginkább az ő munkája által — elérkezett. S a mint ő amannak szentelte életét: úgy e

téren utódinknak kötelessége, hogy a földolgozás, az alkotás ügyét a gyűjtésével mihamarabb egyenlő magassági fokra emeljék. Ha az ő nyomába ifjú erő lép, s szellemi alkotása által úgyszólván az ő vállára áll, a távol czél: Erdély történetének megírása, a tudomány és haza öröme, bizonyára el lesz érve.

Úgy vélem, tek. Akademia! hogy azokból, miket én eddig elmondottam, e három következmény szükségképen foly: először, hogy Erdély története megírását lehetőségessé Kemény József tette. Továbbá, hogy a mondák fátyolképei és a mesélő történetírás délibábjai helyébe, az oklevéli igazságot és kritikai bizonyosságot állítván, a valódi történetírás alapját Erdélyben ő vetette meg. Végre az által, hogy ő e roppant történettudományi anyagot egybegyűjtötte, a tudományt, — s hogy azt egy alapítandó erdélyi muzeumnak hagyományozta s így e szép jövőjü intézetnek kezdeményezője lett, annak alapját vetette meg, — magát a hazát tette hálaadósává. Ő hosszasan élt, munkássága által mély nyomokat hagyott maga után, halála után helye üresen áll, melyet, hogy ki töltené be, én megmondani nem tudom; híre, neve nőni fog az idővel, mint a fáknak árnya a nap leáldoztával; élete és munkássága, neve és gyűjteménye egy élő jel lesz mindenha közöttünk, mely ezt mutatja: Itt visz az út Erdély történetírására!

Úgy van, tisztelt gyülekezet! Kemény József sokat élt, sokat tett, sokat hagyott hátra hazájának. De a legnagyobbat még mindig nem mondtam meg. Ő, a negyvenéves történetbuvár, a hideg észjárású tudós, a ki nemzete s hazája sorsát s történeteit tán minden kortársánál jobban ismerte, ereklje gyanánt egy drága, nagy tanulságot hagyott nekünk hátra, melyre öt négy fal közötti csendes tanulmányai azonképen vitték, mint kellett vinnie minden nyilvános pályán működő hazafit a politikai élet és érdekek közlelbi viharos küzdelmeinek, és a melyet én ugyanazért mindnyájunk szívére kötök; legyen ez, az ő önállította emlékszoبرانak dicskoszorúja. „Győződjenek meg uraim! -- így szöla ő épen e teremben egy alkalommal, a két testvérhaza egymáshozí viszonyát fejtegetvén, — „Győződjenek meg — mondá — hogy habár Mohácsnak vérnapja elválasztotta is Erdélyt Magyarországtól, de el nem idegenítette érzését, vágyait, reményeit; a magyar közös egy haza most is az, a mi egykor volt a mi szívünk s lelkünk előtt, ez a hová szívünk s lelkünk szüntelen vonzódik, mint a miben hazánk s nemzetletünk egyedül leli fönmaradása tökéletes és meggyugtató biztosítékát.“ És mi hisszük, várjuk, s rendíthetlenül meg vagyunk győzőzve arról, hogy eljön az idő, midön mi elébb vagy utóbb, így vagy amúgy, de ellenálhatatlanul összekapcsoltatunk; eljön az idő, melyben magyar hazánkkal újra egyek leszünk!

Úraim! mondják utána szívökben ez imaszerü jósszót, s ez imát meghallgatja Isten, s ez megszentelendi örökre az én nemes barátom Kemény József emléket.

GRÓF MIKÓ IMRE.

BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS.

(Olvastattat a M. T. Akademia 1860. okt. 12-én tartott közülésében).

Tíz éve immár, tisztelt gyülekezet, hogy Wesselényi Miklós sirjába szállt. A jelen s azon korszak közt, melynek ő egyik főmunkása volt, nagyszerű események s megváltozott viszonyok láncsora vonul el, s mégis meg vagyok győződve, hogy nincs avúlt emlékek megelevenítésére szükségem, de egy igénytelen figyelmeztetés egy őszinte visszahivatkozás igazságot fog szolgáltatni a ritka hazafi érdemeknek.

Igen, tisztelt gyülekezet; mert a könyvnek, melyben nemzettek jöltevői, valamint nyomorgatói beigtatvák, betűi kitérőhathatnak, s lapjai az idővel nem homályosulni, de tisztúlni szoktak.

Fordújunk csak figyelmünkkel oda, hová oly szívesen me nekül, honnan oly gyakran nyer vigaszt a jelenre, oly sokszor merit reményt a jövőre, a hü magyar kebel. A múltra, az eltörőhathat len múltra fordítsuk csak figyelmünket, s ott feltaláljuk Wesselényi Miklóst, kifogyhatlan bonszeretetével, rendületlen szilárdságával és fáradhatlan munkásságával, egy szóval mindazon tulajdonaival, melyek bármely hazafi emlékét becessé és tiszteltté teszik.

A jeles férfiak életrajzai korszakok folyama elébe tartott tükrök, melyek e folyamban, s melyekben a folyam tükrözi viszsza magát; s ha e hasonlat igaz más kitűnő férfiaknál, kétszeresen áll Wesselényinél, s a hozzá hasonló egyéniségeknél. Ha ugyanis azon hatást tekintjük, melyet a kitűnő férfiak az emberinem jóllétére gyakorolnak, általában munkásságuknak két módját különböztethetjük meg. Mialatt némelyek a jelentől inkább elvontúlva, távol maguktól rakják le jövő korszakok haladásának

mértföld-mutatóit, addig mások egyenesen és közvetlen korszakukra, s ez által hatnak a jövőre. Az eredmény, és egyedül ehhez mérendő érdem azonban nem az eljárási módoktól, hanem egyedül attól függ, melyik eszközölte a körülmények, a szolgálatára álló eszközök s a leküzdendő nehézségek mellett a legtöbb valódi hasznot. Wesselényi eljárásában a második módot követte, ő korszakára, s ez által gyakorolt befolyást a jövőre.

Nem célom, tisztelt Gyülekezet! Wesselényi Miklós rendszeres életrajzát adni, s egy teljesen kiismert jellemből, egy lefolyt élet világosan előttünk álló eseményeiből nyomozni vissza a születés, a testi, a szellemi fejlődés legkisebb részleteire s az emberi szabadság csaknem teljes megtagadásáig állítani össze az okok és okozatok szoros láncolatát. Ha azonban, a vázolandó élet nevezetesebb mozzanatait kezdettől fogva megérinteni feleslegesnek nem tartom, azért teszem ezt, mivel meg vagyok győződve, hogy ha egy növénynek meghatározására gyümölcsjeinek ismerete nem elégséges, annálunkább a legbonyolultabb szervezet, az emberi élet nem csupán a későbbi cselekvények vizsgálata, hanem az egész egyetemes felfogása által magyarázza ki magát.

Meggyőződésem szerint legezészerűbb nevelés az, mely a növendéket elég készütség s egyszersmind elég szabadság birtokában állítja az élet irányadó pontjaihoz, hogy maga elbatározását helyesen, s egyszersmind saját vonzalma és tehetségeivel öszhangzólag tegye.

Lássuk legelőbb is, mennyiben történt elég a nevelés e fő szabályának Wesselényinél.

Wesselényi azon nemzetség sarja volt, mely nevezetességének egyik sugarát egy összeesküvéstől kölesönözte, s azon Miklóstól származott, ki a nemesség olykor előforduló hibáiban osztozva, annak jó tulajdonával, a függetlenség érzetével is bírt, s ki habár nem egészen ártatlanul, de önkényüleg szenvedt börtönét azon nyilatkozattal hagyta oda, hogy a császár őt megtanítá szenvedni, de félni nem. Bátorsága szembeszállni a jog és igazság korlátain túlsapó hatalommal ama kornak ritka, de annál bámultabb erénye, Wesselényi atyját is azon fénynyel környezé, melyet a közönség a múlt időkből a Wesselényi névhez kötni megszokott vala. Ő ezen erényt jobbagias egyoldalúsággal gyakorlá, s általában az érzelmek természetes jóságát, a lelki tehetségek eredeti jelességét a túlsapongó indulatok s a szellemi hiányok oly vegyületével találjuk benne, melyeket csupán a fejlettebb műveltség képes megtisztítani, mit nála hasztalan kerestünk.

Szeretete a legkedvesebb földi lény, a 13 magzatok közül egyedül életben maradt fia iránt is az indulat viharja által szüntelen hányatótt sajkához hasonlított. Az atyai szív meglegedését s a fiában élvezett önérzet nyilvánulatait olykor a legcsekélyebb

indokból a harag legindulatosb kifakadásai váltották fel, s a legszigorúbb, sőt megalázó büntetésnek, például a kurtavas sem volt teljesen száműzve a nevelési eszközök közül; azon gyermeknél, kiben pedig a konok engedeflenségnek legkisebb nyomai sem találtattak, s kinél másfelől a becsérzet élénkítésit maga az atya a leghatályosabb nevelési eszközök közé sorozta. Hogy ez eljárás között mi szerep jutott a gyöngéd, a mívelt kedélyű, a teljes önmegtagadásig szerető anyának, könnyű átlátni. O már mint nő, a szenvedő szeretet iskolájában bő tapasztalatot gyűjt vala, s mi volt természetesebb, hogy mint anya legszentebb kötelességét, legfőbb boldogságát abban találja, újabb szenvedések árán is magára vonni, felfogni az indulatos atya által az imáadásig szeretett fiúnak szánt kedvetlenségeket, s annyi mézet vegyíteni annak poharába, mennyi a gyakran behulló keserű cseppeket megsemmisíteni volt képes. S ti, kik a szeretetet csak vakon tudjátok magatoknak képzelní, higyjétek el, hogy e szeretet, épen, mivel nagy volt, eszközei megválasztásában olykor a legnagyobb találékony-ságot és ildomot tanusítá. Mindemellett az érzelmeknek e szünetlen változó, ez ellentétes hőmérséklete a szeszélylyel szemben, a határtalan s a hibák elnézésére is kész szeretet a gyermekekre üdvös hatással nem lehetett, s aligha nem itt találjuk fel okát a kedély későbbi ingerlékenységének, a kevés türelemnek, olykor a legjobb indulatból, a leghelyesebb indokból eredt ellenzés iránt. A nem helyeselhető fogékonyságot, melylyel később a férfi mások hódolata és bókjai irányábau akkor is viseltetett, midőn azok nem dicséretes indokokból származtak, midőn egyedül hajlama és jó indulata megnyerésére valának intézve. Másokra méltatlanul ruházott bizalom; gyakori csalódások és kevesebb emberismeret, mint a mennyire egy államférfinak szüksége lesz vala, voltak a fenebbi hiányok következményei, melyek ha kisebb mértékben találtattak, semhogy férfias tiszta jellemén jelentékeny csorbát ütthetnek vala, legnagyobb részben egy harmadik lénynek köszönhető, kinek növelésére a legfontosabb, a legjótékonyabb hatás jutott.

E férfi a növelésével elég korán megbizott Pataki Mózes volt. Ő a háznak nem született, de azért leghonosabb, legáltalánosabbban becsült tagjai közé tartozott. Szellemi felsősége, emberismerete, s elismert érdemei tőle, s csak is egyedül tőle tarták távol az atya féktelen szeszélyeit. Az anya a mívelt szív legőszintébb becsülésével környezé őt. Ő egyenlítette ki s tette növendé-kére nézve lehetőleg ártalmatlanná úgy az indulatosság, mint a túláradó szeretet káros hatását. Ő hozott a környező viszonyok folytonos változásai közt a növelésbe rendet, és következetességet, s mi mindezeknél több, ő volt azon láng, kit a fiatal kebel bámulásig emelkedett szeretete és tisztelete hő lelkesedéssel választhata magának mintául. Mert higyjétek el, tisztelt hazámiai,

hogy a hol a zsenge korban a szellemi felsőbbség mélyebb hatása hiányzott, az oly ifjú nem csak az élet egyik legszebb poezisát, de a szellemi fejlődés leghatályosabb eszközét nélkülözte, s ha az élet sokkal későbbi pontjairól, midőn a legtokélyesebb emberekben nem eszményeket, hanem egyes jó tulajdonokat találunk, a serdülő kor boldogabb éveire tekintünk vissza, fejlődésünk legfontosabb mozzanatait ismerjük fel oly egyének hatását, kiknek csak tökélyeit láttuk, s a kikhez mindenekben hasonlókká lenni keblünk legforróbb vágyai közé tartozott.

A tanulás és nevelés fő alapját, mire különös gond lön fordítva, a kis Miklósnál is a latin irodalom s az ó történelem tette. Az atya kívánsága nélkül is, kinek gyermekedek lelkületére az ó világ ép oly nagy mint egyszerű jellemei mindvégig varázshatással bírtak, sem történt volna az máskép. Mert hiszen a humanismus akkori népnevelésünk általános irányát képezé, mely a társadalom minden osztályai-, az életmód minden nemeire egyaránt alkalmaztatik. A leghelytelenebb egyoldalúság volt az, tisztelt hazámiai. Ne gondoljuk azonban, hogy kevésbé egyoldalú a törekvés, mely amaz iránynak korlátozására jelenleg lábra kapott, Mi e két irány egyoldalúságát azzal hiszszük legrövidebben jellemezhetni, hogy az utolsó lehetőleg még károsabb.

Az első egyoldalúlag és félszegül képzett gyárosokkal, kereskedőkkel, alsóbb hivatalnokokkal, gazdatisztekkel, mesteremberekkel, látta el hazánkat; a második szerint alkalmas államférfiak, képviselők, magasabb hivatalnokok és tudósok, valamint azon tekintélyes férfiak hiával fogunk lenni, kik a tudományokat minden anyagi érdekektől távol, magokért a tudományokért s az általok nyert kitüntetésért művelték, s a kik, elismerem, nem annyira a tudomány előbbre vitele, mint az élet kedvezőbb viszonyai közt a tudomány iránt tanusított hajlam, beestülés, tisztelet és gyámolítás által hatottak, és pedig legüdvösebben. S bizonyára, tisztelt gyülekezet, a classica irodalom és műveltség iránti elhídegülés sehol sincs kevesebb helyén, mint épen nálunk, hol a tudományosság nélkülözhetlen alapján kívül, múltunk valódi ismeretétől foszt meg s tőle idegenít el. De térjünk ezen meggyőződésem szerint nem helytelen kitérésről, beszédem közvetlen tárgyára.

A fenebbi befolyások közepett növekedett Wesselényi; s ha még hozzáteszszük, hogy atyjának háza a hazában a leglátogatottabbak egyike volt, bátran elmondhatjuk, hogy ott a családi körben a külvilág előnyei valamint hátrányai képmásukat sokkal inkább feltalálta, mint sok más háznál. E világnak pedig a családja már gyenge korában fontosabb tényezője, tevékenyebb tagja volt, mint azt a nevelési elvek kívánatossá teszik vala; mert gyermeke előjártatásában, sőt fitogtatásában a gyöngye atya különös meglegedését találta.

Midőn ekként a zsigói kör hátrányait nem hallgattuk el, említsük meg egyszermind, a mi azt minden hiányai mellett, nevelési tekintetben oly sok, különösen újabb háztájaink fölébe emelé. Nem ritkán történt ott, tisztelt gyülekezet, mi másként helyesebben törtéhetik vala; de midőn az emberi gyöngeségek magok eredeti egyszerűségökben jelentek meg, a hideg vérrel, a rendszeresen, az illedelem és ildom palástja alatt gyakorolt vétkek örökre számúzve voltak ama körből.

Az újabbkori frivolitásnak megszámlálhatlan árnyéklatai ezek, tisztelt hazámiai, melyek más káros következmények mellett, az újabb nemzedék nevelésére nézve nagyobb veszélyt rejtenek magokban, mint a mennyit a legesélyesebben szerkesztett paedagogicus és diadacticus kézikönyvek jövátetni képesek.

A kis Miklós, atyja házánál, a helyest nem követve, a jót olykor mellőzve láthatá, de kigúnyolva soha sem.

A magas lábon élő ház zaja s általában a külbefolyások túlsúlya a gyermek kora fejlődését elősegítették ugyan, de másfelől a legkárosabb következtések lehetek volna egy gyengébb lelkületre, mint a minővel őt a természet eredetileg felruházta. Mert nála az említett befolyások daczára már gyöngé korában ép azon tulajdonok mutatkoztának feltűnőbben, melyek erőteljes belfejlődésnek szoktak következményei lenni.

Az elhatározottságnak, nyílt bátorságnak, gyakorlati ügyességnek világos jelenségei voltak ezek, melyekről gyermekségének egy két esetkéi könnyen meggyőzhetnek.

Közép-Szolnok megyének főispánja gr. Teleki Zsigmond az öreg Wesselényi ellenkezése különösb czélpontjául szolgált. Ő azt nem annyira, mint a hatalomnak akár nagyon erőszakos, akár nagyon hatályos, hanem mint Wesselényihez legközelebb eső különye vonta magára.

Egy közgyűlés alkalmával, melyen az alig 10 éves gyermek is szokás szerint atyja kíséretében jelen volt, legélénkebben kelt ki az öreg az említett főispán ellen, kit a rendek közül többen oldalamba vettek. E körülmény azonban csak arra szolgált okúl, hogy a felingerelt ellenzéki még indulatosb kitörésekre fakadjon, s mindazokat, kik a főispánt pártolák, amaz aljassága czimboráinak állítsa. E drasticus modor a többséget a legnagyobb ingerültségbe hozta. Többen széktörési pert, mások Wesselényi eltávolítását sürgették, s nem hiányoztak, kik e kívánat tetteles végrehajtásához készültek. Az atya iránt aggodalomba ejtett fiú kért, rimázkodott, hagyjanak békét atyjának, s midőn ez keveset használna, kardot rántva, kinyilatkoztatta, hogy keresztül döfi mindazokat, kik atyjához közeledni merészkednek. A fiúnak ez elszánt bátorsága és önfeltalálása mindenkit bámulatra ragadott, s lecsendesíté a kedélyeket.

Kevéssel utóbb Miksa királyi főherczeg az erdélyi főkelő

csapatok megszemlélésére körutat tévén, az öreg Wesselényi, ki a Közép-Szolnok megyei csapat parancsnoka volt, betegsége miatt a főherceget Zilahra nem kísérheté, s fiát bízta meg a szemle körüli intézkedések megtételére, melyeket a 13 éves gyermek a herceg teljes megalégedésére végzett. Később már serdültebb korában Wesselényi rossz irását megjavítandó, bezárkózott, s addig szobáját nem hagyta el, míg vonásait teljesen szabatosokká, sőt szépekké nem tette. A sokkal érettebb kort megillető tulajdonok az ifju gyors és korafejlődésének voltak legvilágosabb jelei.

1817-ben az Erdélyt megütözött Ferencz király hirtője körül sereglett legfáradhatlanabb előkelő lovas ifjak közt találjuk Wesselényit; s két évvel később merőben más téren találkozunk tevékenységével, midőn a kormány által egyoldalulag behozni szándékolt úrbér ellen alakult erdélyi ellenzék egyik legmunkásabb, leghatályosabb tagja volt. Egy későbbi, egy tapasztaltabb korban megeshetik, hogy más vélemény-árnyéklatot, s szerencsésebb kiegyenlített választ vala ő. Az ő éveiben ki ne találna természetesen, hogy a haza s annak alkotmánya iránt hő buzgalommal viseltető ifjú előtt a törvényekkel és alkotmánnyal homlokegyenest ellenkező eljárás lépett egyedül előtérbe.

Azonban, habár a megyei gyűléseken mintegy varázsütésre alakult, eddigelő szokatlan és a haza legnagyobb veszélyét is megillető ellenzék közül többen az alkotmány és törvény tisztelete mögött önzőbb érzelmeket rejtettek: Wesselényi azok közé tartozott, kik egyedül a törvénytelen eljárást ellenzették, de törvényesen létesített úrbért őszintén óhajtották volna.

Wesselényinek e korszakból kezünkön forgott beszédtöredékiben a haza és törvény iránti hő érzelmén kívül már az éles ítélet és józan logika kétségtelen nyomai világosan láthatók, melyek későbbi szónoklatait is oly dicséretesen jellemzik.

A mondottakban a legnemesebb életirányt, a folytatásához megkívántató tehetségekkel együtt, az erre legképesebb 20 évet kevésbé meghaladott életkorban feltaláljuk, ez évek azonban reá nézve még más tekintetben is fontosok és elhatározók voltak. Ekkorra esik ugyanis Wesselényinek ismeretsége Széchenyivel, s annak következtében együtt tett külföldi útjok.

Az ifjú kebleknél a szeretet szüli az érdeket, s nem mint később megfordítva, s a két nemes szívű ifjú, egymásban több becsülni és szeretni valót találhata, mint mennyi a baráti vonzalom kifejtésére elégséges volt, Széchenyi szellemi felsősége, magas fejlettsége, több tapasztalata, s tágasb világismerete által gyakorolta hatását ifjabb barátjára, mialatt ez az ifjú szív eredeti melege és nemes feldobogása által tette magát becsültté és kedveltté az előtt, kit a kora fiatalágától fogva követett más irányú életmód már-már hideg keblű világfivá idomita.

Wesselényi Széchenyi ismeretségében és vele tett útjában, élte legszebb, legtanulságosb napjait találta fel. Széchenyi Wesselényi ismeretsége nélkül talán a katonai vagy diplomatai téren futja vala meg előbbkelő uraink divatos életpályáját.

Egy levél néhány sora, melyeket hazaérkeztek után félévvel Wesselényi Széchenyinek német nyelven irt, s melyet az elsőnek naplójában találtunk, egymáshozí viszonyukra sajtáságosb világot vetnek, hogysen itt felhozni érdekesnek nem tartanók.

„Mi, így kezdődik a levél, a legkülönneműbb anyagokból legkülönbözőbb módon, és mégis rokonérzelmű lényekké vagyunk alakítva. Tevékeny lelked gyorsan hajt téged előre. Te gyorsan cselekszel, mert hamar eláraszt. Nálam, kit lelki korlátoltság tesz lassuvá, küzdve kell hogy az akarat korbácsolja a tunya erőket. Nekem sok idő szükséges a gondolkozásra, s olykor eredmény nélkül gondolok. Ezért gyakran akkor jutok az elhatározásra, midőn már tennem kellene, sőt gyakran épen vonakodom a megfontolás eredménytelen fáradságától. Termékeny eszed neked teljes táplálékot nyújt, nekem fáradságosan kell belsőmben utánkeresnem. Te sokat vagy képes felölelni, s magadnak alárendelni. A többféle engem hamar eláraszt, s csak egyenként vagyok képes valamit felfogni. Mi az tehát, a mi mégis oly hatalmasan vont engem hozzád, s azt eszközölte, hogy a jelentéktelent barátoddá érdemesítsd. A jó és igaz egyenlő tisztelete az erkölcsiség közársasága egyenlő polgárává tesz hennünket.“

E sorokban bizonyára nem kevés esik a túlszerenység rovasára, azonban annyi mellett is, a mit a tiszta kebel oly őszinte önmegtagadással vesz magára, legjobban megférhetett köztük a kölcsönös becsülés és baráti érzelem; valamint annál, mi e sorokban igaz volt, kevesebb is képes kimagyarázni a különböző nézeteket, az ellentétet, a meghasonlást, mely később a két államférfi közt helyet talált. Széchenyi kevesebb idő alatt többet gondolt, s vajjon ezen tényállás nem szolgáltat már magában biztos kulcsot a későbbi változások megfejtésére? Széchenyi, mivel kevesebb idő alatt többet gondolt, gyorsabban határozta el magát a fiatal kor csekélyebb teendőire. Széchenyi, mivel rövid idő alatt többet gondolt, ovatosabb, körültekintőbb lett, helyesebb tapintattal bírt, több eredménnyel működött a közügyekben, az államférfiúi pályán. E felsőbbség egyikök részéről a szellemi tehetségekben; e különbség a nézetekben és eljárási modorban, mely más viszonyok közt talán csak különböző véleményárvnyéklatokat, s végül is egy célra való összeolvadást szül vala, a sajtáságos körülmények közt ellentétet, meghasonlást következte-tett, mint ezt később meglátandjuk.

Utazás közben Wesselényi figyelmét az országok és embe-
rek ismeretén kívül, főleg a mezei gazdaság és különösebben a
lőtenyésztés vonta magára. Széchenyi, ki a meglátogatott orszá-

gokat már előbbi útjából ismerte, s azok jelesb egyéniségei közül többekkel ismeretségben állott, legnagyobb hasznára volt Wesselényinek, ki másfelől a leggondosabb szorgalmat fordította gazdasági és lótenyésztési ösmeretei öregbítésére. Naplójában nagy helyet foglalnak a gazdasági eszközök rajzai, részletes leírásaikkal. Egyes lovak ismertetésénél az alkatrészek aránya vonalokig terjedő pontossággal számtanilag van meghatározva, s talán nem lesz fölösleges leginkább a korszak jellemzésére megemlítnünk, hogy naplóját Wesselényi nagyobbára német nyelven írta.

Tizennégy havi távollét után 1822. nov. 21-én ért haza Wesselényi, s szívemelő olvasni a fiú szeretet leghőbb áradását, melylyel anyjávali viszonttalálkozása boldogságát rajzolja.

Századunk harmadik évtizede elején kezdődtek ez ország megyéinek alkotmányos mozgalmi. Wesselényi tevékeny részt vett azokban, de egyszerismind ekkor kezdette meg Erdélyben munkásságát oly irányban, melyet a körülmények legsürgetőbben igényeltek.

Erdély állapota fölötté szomorító volt. Alkotmánylevele, mely a XVII-dik század végén az Austriára nézve még mindig kétes külviszonyok befolyása alatt született, a bécsi udvar inkább ótalma, mint közvetlen uralma alatt, a hazai igazgatás több kelékeivel bírt; s általában nagyobb szabadságokat foglalt magában, mint mennyit a birodalmi uralkodás megszenvedni, a gyenge, a pártokra szakadt, és hazafi jellemekben megfogyatkozott ország megoltalmazni képes vala.

Országgyűlések az első 70 év után fölötté ritkán tartattak. 1760-tól 1790-ig 1794-től pedig 1809 és 10 kivételével 1834-ig teljes szünet volt. A beligazgatás személyzetében a patriarchalis elem kiváltságos és zárt szellemével még hosszasan fentartotta magát. Ez egy választásokon alapült hazai uralkodás után nagyon természetes volt; azonban a hazára nézve nem vala üdvösebb következményü, a hova-tova mindinkább lábrakapó tiszturalom, bureaucratia, mely Bánffy György 1822-ben történt halála után a másik elemet nagy részben háttérbe szorította. A ritkán tartott gyűlések megkísérték ugyan a régi szabadság s az eláradt visszaélések szülte állapot közt közvetítő törvényes szabályokat alkotni a nélkül, hogy a hatalom törvénytelen továbbterjedését feltartóztatni képesek lettek volna, melyet az országban levő alkotmányos testületek, föbb és alsóbb hivatalok nem csak szolgálilag türtek, de olykor pártoltak, tetézték.

A mondottak tagadhatlanul egy hanyatlásnak indult ország szokásos képét állítják előnkbe, melynél ugyanazon korszakban e testvérhon is alig tud valami vigasztalóbbat felmutatni. Mindemmellett a két ország állapota közt tetemes különbség létezett,

mennyiben Erdélyben az alkotmány megrendítésc nem csak teljesebben sikerült, mint amott, de mi annál még szomorítóbb volt, az állapot nyomasztó voltának érzete is merőben kihaltnak látszék, s ti, különösen fiatalabb hazámfiai! kik a legrosszabb idöket a baj élénk érzetével, a segély hő szomjával együtt láttátok, alig tudjátok megfogni, mennyire fájdalmas, mennyire elcsüggesztő minden nemesb érzelem-, minden hazafikebelre nézve, midön bár kevésbbé nyomasztó helyzettel a sokaságnak teljes megnyugvása párosúl, midön a törvény, igazság- és erkölcsellenes nemcsak türelemre talál, de általános csendben üli háborítlan diadalát.

Erdélyben a jelen század második évtizedében, és a harmadik első felében nemcsak a rokonszenv, de a figyelem is a közélettől teljesen elfordult, hogy a mindennapi élet gépies foglalkozásaiban, vagy a felsőbb körök divatos időtöltéseiben keressen aránytalan kárpótlást, s elérkezettnek látszék az idő, melyről Róma legnagyobb történet-írója azt mondja: „hogy az emlékezetel együtt magát a szözlást is elfeledtük volna, ha annyira hatalmunkban állana feledni, mint hallgatni.“

Ez időben lépett fel Wesselényi, hatását oly irányban gyakorlandó, melyen szerzett érdemei felülmúlhatlanok azok által is, kik később az államférfiúi pályán több képességet és eredményt mutattak fel.

Az alkotmányos élet hanyatlása, mint történni szokott mindenütt, a társadalmi szellem süljedését vonta maga után. Ennek emelése volt mindenek felett szükséges. A javulás legsikeresbben felülről a miveltebb, a kiváltságos osztálytól indulhata, s a történetírók tanúsága szerint kész fogékonyságot leginkább a fiatalágnál leheté találni, hol a jó, szép és nemes érzete felköltésére, a hazaszeretet és közszellem ébresztésére, a komolyabb foglalkozások mellett oly multságok és időtöltések birtak legtöbb hatással, melyek az idő hasztalan fecsérlése helyett a test és lélek erejét és ügyességét egyaránt gyarapítják.

Az irt korszakban a törvénytudományt inkább csak a hivatalos pályára készülök tanulmányául tekintették. Wesselényi, jóllehet a hivatalviseléstől, mely alkotmányos fényéből kivetkezettve, csak szolgálai foglalkozással kínálkozott, — gúnynyal fordult el, hazája alkotmányát és törvényeit a kornak egyik nagy hirben álló jogtudósától tanulta, s rendszeres növelése befejezése után is a maga kimivelésére folytonos gondot fordított; s mi a férfias multságot és testgyakorlatot illeti, ezekben buzdítóul szolgálni s példával menni előre, alig volt valaki képesebb nálánál. A lovaglásban atyja által külföldön is elbirhedt nemes fajú lovakkal bírt s egyszersmind ügyes lovas volt, már gyenge korában gyakoroltaték be. A többi testgyakorlatokat később sajátította el, s ha az ügyességben olykor mások megelőzték, teste- és akaraterejében oly tulajdonnal bírt, mely a versenyt legtöbbször előnyére

fordítá. E téren versenytársra, egyszersmind hazafi törekvéseinek hű osztályosára talált ő az újabbkori leglovagiasb jellemek egyikeben, a testi és lelki épség ritka példányában, a korán elhunyt gróf Kendeffi Ádámban.

Ha más sebesebben, ügyesebben úszott, Wesselényi kitarásban győzé le, vagy lábait összeköttetvén vetteté magát a vízbe és szabadon hagyott kezeivel megborotválkozott. Ha más ügyesebben vívott, de csak hat egyénnel tudott egymásután kigyőzni, ő tizzel vívott meg egymásután. Ha más száraz öklét a nyomhagyásig üté a cserfa deszkába, ő addig próbálta azt, míg hűsös ujjaiából serkedett a vér. Egy párbajban gyorsabb ellenfelének jól irányzott csapásaira teste már több helyen vérzett, midőn lankadatlan erővel oly vágást mért, melylyel ellenfelét harc képtelenné tette, kamatostúl adván vissza, a mit ő kapott. A testuek sanyargatás általi szoktatása és edzése is kedvencz multságai közé tartozott. A koplalásban és bőjtölésben többször tette ki magát a legkeményebb kísérleteknek. Volt eset, hogy napokig nem evett nem ivott; hogy hosszabb ideig azon egyfélével táplálkozott, hogy gyötmölcsön és tejen kívül minden egyébtől eltartóztatta magát. A népnevelésünkben régebben nem kis szerepet játszó bot hatását megismerendők, egy alkalommal Széchenyivel kölcsönösen juttatták magokat a spártai tapasztalathoz. A lövésben oly ügyes volt, hogy kortársai közül kevesen közelítették meg.

Honunkban több hibák mellett, a felső körök óvatos vétke a rossz gazdálkodás, a fényűzés és vesztegetés is nagyon el volt harapódzva, a kártya a legnagyobb kiterjedésben és pazarlással üzeték; Wesselényi is adósságokkal terhelt rendetlen vagyont örökölt. Ő szoros rendtartó és takarékos volt, ő soha nem kártyázott, s ha takarékoságban talán tovább ment, mint sokan helyeslék, e tekintetben jelentékeny adakozásai, melyeket mindössze is mérsékelt vagyonából közczélokra, különösen a népnevelés emelésére tett, őt az alapos vád alól fölmentik. A hazai czélokra intézett nemes bőkezűség jelenkorunk erényei közé tartozik, s Wesselényi hibáztatására legkevésbé lehettek feljogosítva azok, kik zsebükből szórt kisszerű bőkezűség mellett, közczélokra semmit sem áldoztak.

Erdély csak egy pár évtized előtt, meg sokkal inkább mint Magyarország, az okszerűtlen gazdálkodás classicus hazája volt. Habár némelyek javításokon gondolkoztak, s másoknál okszerűbb módokat követtek, a legjobb gazdák főiránya mindazáltal a megtakarításban és nélkülözésben állott. Wesselényi a gazdálkodás másik, több eszélyt és tevékenységet igénylő, több életet nyújtó ágát, a productiót még nagyobb igyekezettel üzte. Ő volt első, ki az okszerű és művelt gazdálkodást némi kiterjedésben, és rendszeresen, nemcsak alkalmazta, de jövedelmező hasznos voltát kimutattván, követőket is szerzett.

Jól rendezett gazdaságának nem csak tervezője, hanem a kivitelnél is főtényezője, semmi sem volt előtte oly csekély, hogy figyelmét elfutotta; semmi oly nehéz, hogy szorgalmát kifárasztotta volna. Nem elégedve még az általános ismeretekkel, a gazdálkodás egyes fogásaiban is ügyességet szerzett magának, miután aztán az ügyesen hordozott kasza és sarló a köztisztelőben álló férfi kezeiben emberei előtt a gazdálkodás megdicsőítésére és buzgalmuk legsikeresebb élesztésére szolgált. Otthon mulatása alatt, gazdatisztjei és cselédei közül bajosan előzte meg őt valaki a kora fölkelésben. Mindent személyesen megtekinteni, rendelete végrehajtóit a munka közt olykor meglepni, csaknem mindennapi foglalatosságai közé tartozott. Ez eljárás következtében Zsibón, rendes székhelyén, évtized alatt jó karba indult erdőket, jól rendezett váltót és legeőket, szépen jövedelmező marhatenyésztést állított, birka- és lótarását Európa legmiveltebb gardáihoz hasonló polczra emelé. Itt fáradhatlan munkássága körében, hol minden bokor, minden állat tevékenységét hirdette, fogadá ő barátait, látogatóit, őszinte kedélyesség és magyar vendégszeretettel, midőn a férfias mulatságok, lovaglás, vívás, v dászat, vegyítve lelkes társalgással, a nemes kebel legszebb élvezetét nyújtották. E foglalkozások azonban szellemi önképzése folytatásától legkevésebbé sem tartóztatták el őt. Ez irányban hasonló munkásságot és kitartást tanúsított, midőn figyelmét és szorgalmát nem annyira elvont tanulmányokra, mint lelki tehetségei alaki kifejtésére, s az államférfinál mindenek felett szükséges gyakorlati ismeretek megszerzésére fordította.

Midőn ekként Wesselényi Erdélyben hatását a legcélszerűbb irányban megkezdé és folytat a, egyszersmind Magyarországnak alkotmányos mozgalmaiban folytonosan részt vett. Kora fiatalságától fogva hitte, hogy Magyarország nem végződik a Királyhágónál, hogy a végzet, e testvér hazákat, melyeknek földjén különböző nemzetiségeknek szánt egyenjogú és boldog együttléte, a Kárpátok világsúlyú érzékszervi által egy országgá ölelé. Ő meg vala győződve, hogy itt a természetes határok inkább, mint bárhol másutt, kimutatvák, s hogy a múlt történetek s a jövő esetlegék világosabban szólnak, hogysem testvér hazáink sorsának elválasztása akár nekik magoknak, akár a birodalomnak, akár Európának érdekei veszélyeztetése nélkül megtörténhetnék. Wesselényi továbbá jól tudta, hogy minden közügynek, hogy sikerre számíthasson, nem csak közrészvétre, de tüzetes és ernyedetlen szorgalmú munkásokra is szüksége van. Ez okból választotta ő élte egyik főfeladataul úgy a társadalmi, mint az alkotmányos téren a testvérhonok közötti kapocs folytonos fenntartását és gyarapítását; ezért igyekezett ő mindenek fölött Erdély alkotmányos viszonyai párhuzamos fejlesztésére, ezért tett ő még

nagyobb fontosságot Magyarország felvirágzására, attól várván a többet, az elhatározóbbat az egyetemes hon és birodalom jóllétére.

Már említők, hogy Magyarország 1821-ben kezdődő mozgalmában Wesselényi tevékeny részt vett. Az 1825—27-ki országgyűlésnél, minthogy még akkor Magyarországon birtoka nem volt, meghívó levele nem lévén, gyakori jelenlétét figyelésre s önképzésre használta, mi mellett hazafias befolyása a társadalmi körökre s az országgyűlésben résztvevő barátaira a legjótékonyabb volt. Az 1830 és 1832—36-ki országgyűlésen a folytonos kisebbségben levő felsőházi ellenzéknek szónoki tehetségben és parlamentarizmusban senki által utól nem ért tagja és vezére lett, s egyszérszind az alsóházra a legnagyobb hatást gyakorolta. A vallásos sérelmekben, a lengyel kérdésben, s több más alkalmakkal tartott beszédei közfigyelmet ébresztettek, s az ékesszólás jelentékeny termékei közé soroztattak, bárha a magasabb politikai elvek és államférfiúi mélyebb nézetek helyett inkább a fiatal érzelmek tolmácsául szolgáltak.

Az alsóházra a barátságos értekezletekből, melyeket e ház ellenzéke nála tartott, gyakorolta leghatályosabb befolyását; s az 1832-ki országgyűlésen is gyakran a legfontosabb megállapodások indultak ki az irgalmas barátok kolostora szomszédságából, a Wesselényi szállásáról, mindaddig, míg Deák Ferencz követté választatván, az ellenzék élére lépett. Hogy az alsóház az úrbérnek más rendszeres munkálatok felett elsőséget adott, főleg Wesselényi befolyásának volt köszönhető, s e határozat az egész országgyűlés folyamára fontos hatással bírt. Az átlépés a sérelmekről az engedmények, a haladás terére megtörtént, s az országgyűlésnek, melyen csak a kiváltságos osztály volt nyomatékosan személyesítve, alkalom nyílt bizonyítani, hogy a köznépek érdekeit is szíven viseli.

Ellenzéki irányának e szabadelvű jellemét mindvégig megtartotta. Az alsó néposztály anyagi és szellemi állapotának emelése, az alkotmány alapjainak kiszélesítése, valamint a korszerű és jogos javítások az államszerkezet bármelyik részében benne mindig őszinte pártolóra és tevékeny előmozdítóra találtak.

Ugyancsak a 1832-ki országgyűlésen azon felfogásra, mely szerint a részek visszacsatlása tárgyalaték, Wesselényi eldöntő befolyással volt.

A rendek által elfogadott indokolások sok tekintetben egyoldalúak voltak, de a követett eljárás a leggyakorlatibb tapintattal volt választva, s abban állott, hogy a részek visszacsatlása a két hon egyesülésétől külön tárgyalaték, s az első keresztülvi tele által az utolsó is sikeresen mozdították elé.

Az 1832-ki országgyűlés alatt Wesselényi az alföldi megyékben s különösen Szathmárban nagy tevékenységet fejtett ki.

Nemes törekvései nem mindig vezettek eredményre. Mert az úrbéres néposztály helyzetének javítása iránt tanúsított őszinte rokonszenv és tevékeny munkássága ellenségeket támaszta neki, s így történt, hogy Szathmárban Kölcsey visszahívását meghiúsította, s Biharban őt elváltatnia nem sikerült. E vereségek azonban legtisztább szándékának és fáradhatlan munkásságának újabb tanúbizonyságául szolgáltak, s a közelismerés még magasabb polczára emelték a nemzet szívében a nélkül, hogy körülárnyalja őt, nem fellette, de most még csak mellette csupán egy férfi állott, lángeszével, hasonló hűszeretettel, nagyszerű hazafi áldozattal, s a társadalmi s anyagi téren már tanúsított szép eredményekkel s még nagyobb szerű tervekkel. S hogy a haza legszebb reményei jogosulást nyerjenek, államférfiaink triasának legszerencsésb kiegészítése is teljesülésnek indult.

A magyar tudós társaság már előbb, első alakulásakor Wesselényit hazafi érdemeiért, melyeknek az irodalom téren is dicséretes tanúbizonyságát adta, igazgató, s később tiszteletbeli tagjául választotta.

E megtiszteltetésből származik, tisztelt gyülekezet, a részemre jutott mindenek fölött becses megbízás, hogy a haza egyik legjeleseb fia s egyszersmind feledhetlen barátom fölött, kihez nem az életidő közelsége, de elvokonság kötelékei csatoltak, én tolmácsoljam a köztiszteltet. Kélszeresen szerencsésnek érzénem magam, ha én is egy lehetnék azok közül, a kiknek tudományos Akademiánk kebeléből intézett szavai nem először s nem is utóljára szólottak a haza szívéből a haza szívéhez.

Mialatt a fenebbiek szerint Magyarország az alkotmányos téren temérdek akadályok közepett lassú, de örvendetes haladásnak indult: addig Wesselényi munkássága Erdélyben is megtermé hatását.

A fiatalság hangulata lassanként emelkedni kezdett. Foglalkozásai és időtöltései megváltoztak, vagy más irányt és célt vettek magoknak. A lovaglás, az ablakok alatti ugratás és kényelmes fitogtatás helyett, férfiasabb modorban gyakoroltaték, s más testi ügyességekkel együtt a testnek és léleknek több erőt, az akaratnak több szilárdságot kölcsönzött, s a komolyabb szellemi foglalkozásra is alkalmasabbá tette, mint a fényűzés és vesztegetés, melyekkel pöffeszkedés és aljasság járt karöltve. A nagy urak csarnokai, a táncztermek, a kaczerhölgyek boudoirjai megszűntek a mulatságok leglátogatottabb helyei, a hő vágyak főtárgyai lenni. A hivatalvadászat helyébe a függetlenség és becsérzet tisztelete lépett, az önművelés, a haza múlt és jelen állapotának tanulmányozása divatosá vált, s az 1825-ik éven innen a közszellem, a közügyek iránti érdekelttség, időről időre növekedett.

Eltérnénk az igazságtól, ha mind ez eredményeket egyedül Wesselényinek tulajdonítanók. Őt a megkezdés, a legnagyobb te-

vékenység, a legtágasb kiterjedésben gyakorolt hatás érdeme illeti, de midőn arra két hazára ható születési körülményeinél és vagyoni állásánál fogva is legképesebb volt, üdvös törekvései több oldalról a leghatályosabb támogatásra találtak. — Szász Károly már néhány év óta az enyedi köztanszékről honunkban legelsőben tanította a hazai közjogot, s úgy ennek, mint tanítmányainak, lángeszével s páratlan tanítói képzettségével különös érdeket és fogékonyságot kölcsönzött. Ő a jogtudományban, melynek a történelmi fejlemény oly lényeges részét teszi, a leghelyesebb felfogással, az események logicájára s a történelmi fejlődésre különös figyelmet fordított, midőn a múlt a jelennel, s az erre vezető eseményekkel együtt tárgyalatva, minden bővebb okoskodás nélkül, hazánk legfontosabb alkotmányos kérdései a jogosság oldaláról is tisztába hozattak, s nemcsak a tanuló fiatalság, hanem a zöld asztal számára is biztos tájékozási pontokat szolgáltatottak. Szász Károly, mint az enyedi iskola jogtanára, régi gyakorlatnál fogva Alsó-Fejérmegye rendei közt is helyt foglalt, s főjegyző Kemény Dénessel együtt nagy befolyást gyakorolt hazánk e kezdeményező megyéjére. Bethlen János is Wesselényi föllépte után nem sokkal részt kezdte venni a közdolgokban. A nevezettek a legcélszerűbb támogatásra találtak több olyanokban, kik ép oly értelmességet tanúsítottak az értekezletek alatt, mint önmegtágadást, ügyességet és ernyedetlen buzgalmat a megalapított nézetek végrehajtásában.

Hasonló jótékony hatással voltak Erdély ébredésére a magyarországi megyék mozgalmái, az országgyűlési tárgyalások, s általában a testvérhaza alkotmányos életének élénkülése, míg végre a juliusi napok az alkotmányosságnak a forradalommal tartott e rövid mézes napjai, Európa több más országaival együtt kis hazánknak is tetemes lökést adtak, amaz igazságnak szolgálván bizonyoságául, hogy az alkotmány mellőztessék bár, legyen bár megingatva, lesújtva, mindazáltal míg teljesen megsemmisítve nincs, s kisebb erecskéiből az élet egészen el nem költözött, mindaddig a felüdülés, az újjászületés biztos és békes eszközeit rejti magában, s ép ez, mi annak jótékonyosságát más államszerkezetnek annyira fölébe emeli.

A megyei közgyűlések, melyek 1825-kén innen sűrűbben kezdettek látogattni, népesekké váltak. Lelkes honfiak, az ellenfél által olykor circumforaneus patriotáknak, kőborló hazafiaknak gúnyoltatva, rendre látogatták azokat, s a fiatalabbak is, kik közül többen csak imént lépték át a törvényes kor küszöbét, meglepő szónoki tehetséggel alaposan és hatólag fejtegették a kéréseket, mutogatták a helyzet törvénytelen és nyomasztó voltát, jelelték ki a bajok orvoslására vezető módokat. Hazafi törekvéseik nem egy megyében találtak buzgó pártolásra, s a néhol szenvedett vereség a lelkes phalanx buzgalmat és kitartását csak edzette. Az

ellenzék tömörebb, rendezettebb lett, s a magyarországitól annyiban különbözék, hogy míg ott kezdetét az egyes megyéktől vette, s tágabb alapon nyugodt, az alatt Erdélyben egy középpontból indult ki, s mind végig őszpontosultabb, fegyelmazettebb maradt. Ezt az ország kicsinsége, a megyék kevés száma és korlátoltabb jogviszonya is nem csak könnyítette, de egyszersmind kívánatosá tette. Így történt azután, hogy mindenütt, a hol az ellenzék ernyedetlen buzgalmával tért foglalhata, a középpontból kiindult utasítások szolgáltak sinórmértékül. — A feladat azonban, a haza ügyét az alkotmányos kerékvágásba helyezni vissza, tetemes nehézséggel járt.

Mentő eszközül e bajból egyedül a megyei rendszer és az országos képviselőlet szolgálhata; úgyde, e két sarkintézmény is az alkotmány egyéb részeivel hasonló állapotban volt; megnyírbálva az újabb törvények s megrendítve az ezeken túl terjedő visszaélések által. Még kevesebbé volt vigasztaló a közelebbi országgyűlések eljárása, melyek modora szerint, ha a visszaélések közvetítése a törvényekkel újabb áldozatok árván kísértetik vala meg, az alkotmányos jogoknak legutólsó részeeskéjét is áruba kellett volna bocsátani.

Az ellenzék e súlyos helyzetet és feladatát elég helyesen fogta fel; vezér elvei, melyeket változtatlan sinórmértékül tűzött maga elé, következők voltak: Egy nemzet alkotmányos jogai a hatalom visszaélései által nem évülnek el. Azok föllevenítését újabb törvényhozás tárgyává tenni, nem csak szükségtelen, de káros. Ugyanaz áll arra nézve is, midőn valamely törvény magyarázat ürügye alatt vonatik kétségbe. A létező törvényeket azok valódi értelme szerint teljesíteni, az alkotmányos hatóságoknak, valamint az egyes polgároknak, nemcsak joguk, de kötelességük is. Ha ez elvek elég gyökeresen hangzottak, tetemes szelidülést nyertek az által, hogy alkalmazásuknál ismét vezérelvül mondaték ki, hogy a hol valamely törvény alkalmazása legyőzhetlen akadályra talál, jobb semmit sem tenni, mint a törvénytől való eltérés által törvénytelen gyakorlatra szolgáltatni okot. S ime! tisztelt hazámfiak! a vis inertia e-re, mely nem csak a mi, de más nemzetek életében is igen fontos szerepet játszik, itt ismét reá találunk. A különbség csak abban állott, hogy az 1834-beli ellenzék világosabb öntudatot és elszántságot egyesített vele, mint elődei valaha tevék, s a mely ritkán, ép oly szigorral alkalmazá azt a létező viszonyok középett. Helyesebbet ennél nem tehetett, s a történelem ép oly elismerésére tette magát érdemessé, mint a minőre számíthatnak azok, a kik más viszonyok közt más, és hasonlólag célra vezető eszközöket használnak.

A fenebbi elvek értelmében és változtatlan követése mellett sürgette az ellenzék a megyegyűlések pontos megtartását, követelte az országgyűlés összehívását; s míg ez megtörténék, nem

egy esetben léptette életbe az igazság és törvény uralmát. A katona-újonczozás nem törvény, de régibb gyakorlat nyomán erőszakos fogdosással gyakoroltatott, midőn olykor fél évig tartottak a társadalmi rend- és biztossággal összeférhetlen állapot kebelrázó jelenetei. Egy ily már végére menő újonczozás alkalmával Wesselényi 1831-ben ellenszegült birtokaiban a további fogdosásnak. Az ő példáját követte egy-két megye, mely még néhány újonczczal hátralékban volt, s a megyék többsége kinyilatkoztatta, hogy országgyűlés megajánlásán kívül s az eddigi erőszakos módon újonczokat adni nem fog. A törvénytelen s a vallások egyenjogúságával ellenkező hat heti oktatás ügyében, melynek kitarására a vonakodókat a megyei tisztek kényszerítették, számos megyék hivatalnokaiknak minden közremunkálást szoros felelősség alatt megtiltottak. A legtöbb megyék tisztújításaikat a törvények szoros értelmében megtartották. Felsőbb megerősítés végett csak azon hivatalokat, s csak annyi személyt terjesztettek fel, a mennyit a törvény rendelt. Azon hivatalnokokat továbbá, kiknek felterjesztését a törvény nem rendelte, hivatalaikba legott beállították. Midőn pedig ezen törvényes választásokat a kormány gemsemmisítette, helyesebbnek tartatott ismételni az eredménytelen eljárást, vagy a hol ez a mérsékeltbb nézetek miatt nem sikerült, a helyzet törvénytelennek nyilvánítása mellett, a további tisztújítástól megszűnni, semmint a törvényektől eltérve az előbbi káros gyakorlat megerősítésére szolgáltatni új példát. A kormányzat, melynek országgyűlések általi választását a haza legsarkalatosabb törvényei rendelték, egyről egyig törvénytelen tanácsnokokból állott. A megyék többsége tehát a kormányzókat törvénytelennek nyilvánította, némelyik közülök a tanácsnokokat — törvénytelen hivatalaik letételére szólította fel, s midőn mind ez eredményre nem vezetett, nem egy megye kinyilatkoztatta, hogy ha bizonyos idő alatt gyűlés nem tartatik, kénytelen leendő a törvénytelen kormánytestületnek az engedelmességet felmondani. Egyszermind pedig több megyék felszólításaikkal a testvérhon megyéihez fordultak, és a nádort ünnepélyes küldöttség és feliratok által kérték fel, hogy az ország igaz ügyét szívére vevén, országgyűlést méltóztassék eszközölni. A kormány előbb babozott, majd erősebb eszközökhöz nyulván, királyi biztos által kívánta az ő értelmében vett rendet helyreállítani; midőn ez sem sikerült, 1834 tavaszán országgyűlést adott. Az ellenzék középpontjából kiindult utasítások szükségesnek tarták mindenek előtt a tanácskozásnak rendezéséről és szükséges kellekkel való ellátásáról intézkedni. E részben a régi országgyűlések gyakorlata a leghiányosabb volt. A nyilvánosságot későn, olykor az országgyűlések után megjelent jegyzőkönyvek eszközlék. Az országos üléseket megelőző tanácskozományok a három nemzet külön gyűléseiből állottak, melyekhez nem ritkán a negyedik, a királyi hivatalosok

tanácskozmánya járult, midőn azután e négy tanácskozmány nem annyira a vélemények egyesítésére, mint a felekezeti szellem élesztésére szolgált. A közelebb múlt országgyűléseken is a megválasztott követ kötelezettsége küldői iránt fölötte tág volt. Ez legtöbb esetben nem a követek függetlenségére, de arra szolgált okúl, hogy egy más károsabb befolyásnak legyenek alatta.

A megyék általában utasításul adták, hogy napló szerkesztessék, s úgy ennek mint más országgyűlési irományoknak pontos kinyomatásáról gondoskodva legyen. A nemzeti gyűlések helyett az országgyűlések egyetemes tagjai alkossanak előleges tanácskozmányokat, a követek időről időre tegyenek pontos tudósítást a dolgok folyásáról, s minden előre nem látott fontosabb esetben küldöiktől várjanak utasítást; mi végül a szőnyegre kerülendő tárgyak körüli eljárás irányát illeti, a megyék által az utolsó időben követett elvek szolgáltak sinórmértékül az országgyűlésre nézve is és röviden így hangzottak: Mindenben a létező törvények szerint működni, azokat semmi áron sem tenni ki újabb törvényhozás bizonytalanságának; s inkább semmit se tenni, mint törvénytelen eljárás által káros gyakorlatra nyitni utat. Az 1834-ki országgyűlést megelőző események ez előadása feladatom tárgyával kevésbé látszik összefüggésben lenni, tisztelt gyülekezet; azonban Wesselényi roppant tevékenységének alig adhattam volna csak valamennyire hű képét a történetek rövid elősorolása nélkül, melyekben a mozgató elem és főtényező általában Wesselényi volt.

A magyar és székely törvényhatóságok kevés kivétellel az ellenzéknek a közelebbi időkben érdemeiket szerzett tagjait választották el, s nem egy város követte e dicséretes példát, daczára a szoros függésnek, melyben a kormányhoz állottak. A kormány számos hivatalnokra s még számosabban kinevezett királyi hivatalosa által kivánt sorompóba lépni. Az országgyűlés ifjú erőben, tiszta szándékban, független jellemekben, szónoki tehetségekben szükségét nem látott. Wesselényi, ki Magyarországon 1830. és 1832-ben az oly mértékben többé nem élvezett hazafi elismerés babérjaiban részesült, Erdélyben az 1834-ki országgyűlésen befolyása hatalma tetőpontján állott. Ő az állást nem azon tulajdonokkal vívta ki magának, melyek egy tanácskozó testületnél a túlsúlyt valaki részére rendszeren biztosítják. Wesselényi, mint pártvezér, olykor indulatos, hirtelenkedő, tapintatlan volt, mint szónok nem egyesíté azon tulajdonokat, melyek elvitázhatlanul más jeles tehetségek fölébe emelhettek. Előadása valamint eszemenete egy kisse lassú volt. Szónoklatai, különösen midőn előre készült, nélkülözték az élénkséget, a gyorsabb fordulatokat; olykor magyarázott, oktatott, midőn egy rövid felvilágosítás elég lett volna. Ép ez oknál fogva, rövid rögtönzései, s különösen a személyes kérdésekbeni felszólalásai, rendszeren sikerültebbek voltak, csakhogy az utolsó esetben, ellenfele legyőzésével s megszégyc-

nítésével meg nem elégedve, az eltiprott sanyargatása által olykor szánuimat ébresztett. Hasonlólag a fenebbi okok miatt a megyei és népgyűléseken több hatással bírt mint a törvényhozó teremben, ott szónoklatának szinpadi oldala inkább bámultaték, ott orszolány tekintete, mély s mégis messzire ható hangja, mely a leg-hosszasabb szónoklat után is a kimerültségnek legkisebb jelét nem mutatá, több kedvességre talált, valamint az érzelmelek felköltésére intézett meleg szavai, hosszadalmasságáért elég kárpótlást nyujtottak; míg itt a miveltebb közönség magasabb kívánatait nem mindig elégitették ki. Szász Károly miveltsége sokoldalúságában, sebes észjárásában, Kemény Dénes a hazai ügyek alaposabb ismeretében, valamint mindketten szónoki tehetségben felülmulták őt, s mi Keménynél doctrinai fesz, az Wesselényinél túlzási hajlam volt. Bethlen János végül tágasb látkörével, több higgadtságával, szelidebb, tapintatosb bánásmódjával, a pártvezér több tulajdonait egyesíté, s benne a kevesebb tevékenység a nép kegy iránti nemes. hidegvérűséggel párosult; de Wesselényi nevéhez két hon ébredésének eleven emléke volt kötve. Ő Erdély fejlődésében kezdettől fogva nem csak az országgyűlés beálltáig, de az alatt legtevékenyebb részt vett, s azután nála a hő kedélyesség, a lovagias nyiltság sok egyebet feledtete. Ő hirtelen lobbant, olykor napokig duzzogott, de az élcz, a gúnyor hideg vasát barátai s párthívei ellen soha se használta. Mindezeknél azonban az ő részére a mérlegben nem kevesebbet nyomott, hogy az 1834-ki országgyűlésen a viszonyok a szélsőségeknek kedveztek. A kormány országgyűlést adott, mert azt többé kikerülhetőnek nem tartotta, de azért teljesen el volt tökéelve, a visszaélések által birtokába kerített tért egészen megtartani, vagy a lehető legkevesebbet engedni belőle át. Mimódon történjék ez az eszközök ildomos megválasztása, több vagy kevesebb ingerültség folytán, azzal legkevesebbet sem törődött, mert az alkotmányos életet eleitől fogva csak kellemetlen formaságaiból ismerte, a nélkül, hogy szellemébe hatni, csinyjait megismerni, időt és kedvet érez vala. A körülmény, hogy általa kinevezett s érdekét képviselő oly számos tagok mellett is többsége nem volt, könnyen meggyőzhető a kormányt, hogy tévúton jár. E helyett azonban pártjától föltétlen engedelmességet követelt, kész legott cserbe hagyni azt, ha talán hajlamot érez vala az alkotmányos conservatio irányát követni. Végül az országgyűlés fíteendői közé tartozott a kormánysszék újból való választása. A rendek többsége ezt, az országos békétlenség s a választási jog igazolására, a személyek változtatásával készült végrehajtani, s több megye utasításul adta, hogy a kormánysszék feleletre vonassék, s követjéiknek megtiltották, hogy szavazatjaikat a létező kormánysszéki tagokra adják, kik törvénytelen hivatal elvállalása és megtartása által alkotmány- és törvényszegés

vétkébe estek. E körülmény az országos meghasonlást családi és egyéni viszályokkal tetézte.

A mondottakból világos, hogy az 1834-ki országgyűlésen a közvetítés és kiegyenlítés, ha egyáltalában lehetséges is lesz vala, tetemes nehézségekkel járt. Mindemellett elterjedt nézet volt, melyet pártbívei közül is többen osztottak, hogy az országgyűlés eredménytelenségének Wesselényi volt az oka, s államférfiúi képessége sokak által kétségbe vonaték.

Most, miután a történetektől távolabb állunk, s a körülmények megszoktattak fontosabb eseményeknek is hidegebb vérral nézni szemébe, úgy hiszem, igazságosb ítéletet hozhatunk.

Wesselényi mindenesetre hibázott, midőn egy kitűzött vég-czélnek érélyes követése helyett magát csekély fontosságú érdekek által tévútra engedé ragadtatni, midőn maga támasztott s fokozott majdnem körömszakadtáig több oly kérdéseket, melyek minden kár nélkül mellőzhetők voltak, s melyektől később sok idő és erővesztés, valamint a kedélyek legkárosabb felizgatása után, maga is célszerűnek látta elállani.

Wesselényi nem gondolta meg eléggé, hogy a kormányszék megválasztása a törvényhozás teendői közé tartozik, melyet előbb utóbb, ezen vagy más gyűlésen, végre kell hajtania. Ő nem fontolta meg a helyzet tetemes különbségét, a hol egy ország kormányát a fejedelem nevezi ki, s a hol annak választásában az ország is befolyással bír. Ő nem vette figyelembe, hogy ez országosan választott kormányszék törvénytelen eljárását is lehet ellenezni, de az ország becsülete és érdeke kívánja, hogy választását minél okszerűbben és sikerrel gyakorolja. E nézetekkel szemben ő a választásokra csekély fontosságot helyezett. Nem nagyon bánta, ha a választás a várakozásnak nem felel meg, vagy éppen teljesen elmarad, mert több jót remélt a kormány elleni ellenzéstől, mint egy türhető kormánytól.

Ama hírneves eljárása továbbá, mely szerint a kormány által betiltott napló nyomására kősajtót szerzett, s rajta a nyomtatást meg is kezdette, azt kivéve, hogy egyéni tevékenységéről tanuskodott, még kevésbbé volt helyeselhető. E cselekvénye, ha a kormány által meg sem gátoltatik, a nyilvánosság igényeinek még sem felel vala meg, miután a sajtón éjjel napot összetéve, nem lett volna képes hetenként egypár ívnél többet nyomni. Ha pedig a sajtótígynek akart azzal hasznára lenni, ez esetben eljárása még eredménytelenebb volt. Mi hasznot várhata ugyanis a szabad sajtó a korlátlanágtól, midőn ilyesmi nemcsak helyes államtani elvek, de minden józan kívánatok korlátain is merőben túlmént? Egy oly országgyűlésen, végül, mely már minden oldalról a feszültség tetőpontján állott, ily tény legkevésbbé volt maga helyén. Wesselényi szándékáról pártbíveit sem értesítette. Ő ez ügyben egészen a maga fejére működött, mi által felelőssé-

gét csak növelte. Habár munkálkodásának nesze párthivei közül egy kettőnek fölébe hatott, mindemellett az országgyűlés meglepetése teljes volt, mikor ő az általa nyomott napló egy ívét kősajtóval együtt az országgyűlés rendelkezése alá bocsátá. Az ellenzék nem tehető egyebet, mint hogy az ajánlatot elfogadja, vagy annak visszautasítása által vezérét teljesen cserbe hagyja, s maga közt a legbotrányosb szakadásra szolgáltatson okot egy oly országgyűlésen, melynek minden jelenségek eredménytelen és közel végére mutattak.

A feloszlatás csak hamar meg is történt, a nélkül, hogy Wesselényi kősajtója okozta volna. Hogy az országgyűlésnek végevettesék, már előbb el volt határozva s az oszlató rendelet az említett tényről semmit se szólt. A kormány előtt mindazonáltal csak kellemetes lehet, hogy az országgyűlésen, melyet a túlzás vádjá alá akart temetni, a fennirt esemény is megtörtént. A mondottakból világos, hogy Wesselényi kevesebb higgadtságot, körültekintést és előrelátást tanúsított, mint a mennyi szük-séges lesz vala oly terhes viszonyok közé helyezett országgyűlés vezényletére, minők között a 1834-ki magát találta. De midőn ezt róla őszintén bevalljuk, nem csupán a legritkább államférfiúi tulajdonokat tagadjuk-e meg tőle, s vajjon úgy nálunk, valamint a föld minden népeinél is a bajok egyik legbővebb kútforrása nem abban rejlik-e, hogy míg államférfiaik egy részénél tehetségek és befolyásuk teljes érvényesítésére a tevékenység, a bátorság hiányzik, addig mások hatalmuk korlátait nem magokban, de a körülmények széthúzó súlyában találják? Ne legyünk hát túlszigorral Wesselényi iránt sem.

Az 1834-ki országgyűlés nem oszlott el minden eredmény nélkül. Gyarapodott alkotmányos szellemet hagyott maga után. Ily hagyománynyal előtte kevés erdélyi országgyűlés dicsekedhetik. Az 1834-ki országgyűléstől közvetlen eredmény gyanánt a legvérmesebb reményűek sem vártak többet, mint a kormányzék megválasztását. Ez eredményt talán az országgyűlés kezdetétől fogva czélszerűen lehet vala előkészíteni. Azon viszonyok közt, hová az országgyűlés már közepén jutott, a választások csak a létező tagok törvényesítésére vezetnek vala, miként ez egy két választásnál valósággal meg is történt. Hogy ily körülmények közt a kormányzék választása elmaradt, csak kívánatos volt. A következő országgyűlés több eredménnyel járt el abban. Ugy-e, tisztelt gyülekezet, most oly nagyszerű események után, oly fontos bonyodalmak közepett, a nevetségig kisszerűnek látszik, hogy néhány tanácsnok törvénytelen helyéből való kiválasztását országos fontosságú eseménynek tartjuk? Az idők aránya ez tisztelt hazámfiak, s aztán ép abban áll az alkotmányos élet fő üdve, hogy haladását lassubb, de folytonos léptek, győzelmeit kisebb,

de kevésbé képes csaták, vívmányait apróbb, de biztosabb eredmények által eszközöli.

Ha Wesselényihez igazságosak kívánunk lenni, fontoljuk meg végül, hogy az ő összes hazafi munkásságának az 1834-ki országgyűlés csak egy kis részecskéjét teszi. Nagyobb körben és sokkal hosszabb pályán működött ő, s általában hazánk alkotmányos fejlődésében tagadhatlan érdemeket vívott ki magának. Ő kétségtelenül legmagasabban áll, mint a két testvérhon, s különösebben Erdély közszellemének felkültője, s folytonos élesztője. E téren szerzett érdemei sokkal fényesebbek, semhogy egyes tévedései azokat meghomályosítani képesek volnának.

A föltétlen, a minden viszonyok közt következetes önmérséklés ritkán párosul azon tulajdonokkal, melyek nemzeti fejlődés előharczosainál szükségkép megkívántatók.

A kormány az 1834-ki országgyűlés eloszlatásánál a legnagyobb ingerültséget tanusította, s a legalkotmányellenesb intézkedéseket léptette életbe. A kormány élére a törvények korlátain túlterjedő teljhatalommal királyi biztos lön helyezve. Wesselényi bevárva ha netalán személye iránt valamely erőszakos lépés vételnék célba, az eloszlatás estvénjén odahagyta Kolosvárt, s csak hamar e honba távozott, több évig mulatva itt, különösen pedig Pozsonyban, a nélkül, hogy a közügyekben közvetlen részt vett volna. Az ingerültség mellett, melylyel a kormány személye ellen viseltetek, tényleges befolyásával csak árthat vala. Ez elhatározás tanuságául szolgálhat annak, hogy az önzéstelenség nem mindennapi erénye jellemvonásai közé tartozott, s hogy változatlan hazaszeretete távol volt attól, hogy a maga személyéért bármikor fegyveresen lépje át a Rubicont.

A kormány kevéssel később két pert tett ellene folyamatba.

Az erdélyi kir. táblára a könyomdáért idéztetett meg, több botrányos vádpont kíséretében. A közfelperes példás testi büntetést követelt.

A magyarországi kir. táblán a szatmármegyei közgyűlésen az örökváltság felett tartott beszédének némely éles kifejezései miatt fogatott felségsértési perbe.

A büntények nagy részben a régibb multból kerestettek elő, s ha, mi azonban nem történt, valóknak bizonyosultak volna is be, oly súlyos kereseteknek, minők folyamatba vétettek, nem szolgálhattak volna alapul. E perek iránya természetét a bennök követett részrehajló eljárás még inkább igazolá.

Az erdélyi per célja volt Wesselényit az országból eltávolítani, s ezt elérék az által, hogy a kir. tábla a maga módján meg nem idézett és törvényes ok miatt távollevőt in contumaciam elítélte, s bárhol találtnék, elfogatását, s a büntetés kiállása végett, a bíró kezébe adatását megrendelte. Különös megújítása az eseményeknek, t i s z t. g y ü l e k e z e t. W e s s e l é n y i Miklós

atyja 1795-ben sok tekintetben hasonló viszonyok közt és kereset alapján állott az erdélyi kir. tábla előtt, de e törvényszék elég függetlenséggel birt, hogy a vádlottat fölmentse.

A magyarországi per lassabban folyt, s mielőtt végét érte, Wesselényi 1838. tavaszán a pesti árvíz vésznapjai alatt a felebaráti szeretet és rettenthetlen bátorságnak meglepő példáját adta, s több százak életének csodával határos módokon végbe viit megmentése, s a szűkölködők legbökezűbb ápolása által, a város és összes haza osztatlan hálájára tette magát érdemessé. A mellette emelkedett általános lelkesülés azonban nem gátolta a Curia ítélete teljesedésbe vételét. A kormány elégtételre vágyott, s miután ezt letartóztatása által elértnek hitte, rövid börtönzés után Wesselényi több barátai közbenjárására megengedé, hogy fogsága hátulévő részét Graefenbergben töltse. Nagy mértékben megrongált egészsége is sürgetőleg ezt kívánta. Graefenbergben több évet töltött, az 1839–40 ki országgyűlés eszélyes eljárása által eszközölt amnestia után is még hosszasabban ott maradván. Figyelmét s ideje legtöbb részét megrongált egészsége vette igénybe. A viadori testalkat, mely egy századra látszék teremve, teljesen meg volt rendítve, több más baj mellett, szemei is fenyegetve valának. A túlzási hajlamnak, mely életmódjára is kiterjedt, káros következményei mind érezhetőbbekké váltak.

Wesselényinek a közügyekre való befolyása ez időben az irodalmi terre szorítkozott. Röpiratot irt, barátaival szorgalmas levelezést folytatott, s ritkán a hazai időszaki sajtó útján is hallatá hatályos szavát. A zsigódi ménesről irt rövid értekezése s a „Balítéletekről“ közrebocsátott munkája már több év előtt láttak világot. „Teendők a lótenyésztés körül“ 1847-ben jelent meg. A „Balítéletek“ kevés irodalmi beccsel bírnak. Az oktatási modor bennök túlnyomó, s csekély fontosságú tárgyaknak hosszadalmas fejtegetései untatnak, végül a mások és a közönség balítéletei ellenében igen gyakran az író balítéletével találkozunk. A más két munkácska kétségtelenül sok helyes nézetet, sok gyakorlati indítványt foglal magában, s világosan igazolja, hogy Wesselényi a lótenyésztésben legalaposabb ismerettel birt.

Kétségtelenül Wesselényi legjobb irodalmi műve az 1843-ban Lipszéban megjelent „Szózat“. Azon korszak szülöttje ez, midőn egy részről az orosz általános uralomtöli félelem, más részről az ellenbizonyításokra intézett törekvés nem egy tehetséges tollat tett mozgásba. A „Szózat“ az első irányt követi, a nélkül, hogy túlságba menne. Okoskodásai nem motívalatlanok, s hazánkra és a bíróadalomra vonatkozó része sok helyest foglal magában.

Nézetei a köztünk lakó nemzetiségek viszonyaira és kölcsönös igényeire nézve, most midőn az utolsó évtizedben az ide vonatkozó felfogások bámulatos fejlődést nyertek, kétségkívül

több tekintetben helyreigazítást tesznek szükségessé. Azonban a leghelyesebb felfogást nem tagadhatni meg tőle, midőn a nemzetiségek kibékítése és megnyugtatása végett alkotmányunk szabadelvű kiszélesítését ajánlja. Hasonló meggyőződésből indul ki, s ugyanazon jó tapintatot tanúsítja, midőn a birodalom megszilárdítására a különböző országoknak fajrokonság szerinti csoportosítását, s mindenik csoportnak alkotmányával való ellátását hozza indítványba.

A forradalom közben s mindjárt utána Graefenbergben mulatása alatt is jelent meg a külföldi sajtó útján németül egy röpirata, mely bizonyoságául szolgál, hogy hazája ügyeivel való tevékeny foglalkozása csak szívdobbanásával együtt szünt meg. Hazánk 1842-ön innen a pártok átalakulási törekvéseinek megváltozott képét mutatja fel. A létező pártok felöltő változásoknak indultak, az alakulandók lassan képződtek, kevés megszilárdulási képességet tanúsítottak.

E bonyolult helyzet nevelésére, fájdalom, Wesselényi sem volt minden hatás nélkül, ő az események színhelyétől hosszasan távol volt, s miután Erdélybe vissza is tért, folytonos betegsége, szemei gyengesége és későbbi teljes vaksága miatt a közügyekről magának csak közvetett, csak hiányos ismereteket szerezhete. Ily helyzetben a teljes visszavonulás, mindenestre a legnagyobb óvatosság illette őt, ki magát már több év óta politikai halottnak hirdeté.

Széchenyivel való meghasonlása inkább köztudomás tárgya, semhogy annál hosszabb mulatni szükségesnek tartanók. Mi Wesselényi tévedését nem tagadjuk, mi elismerjük, hogy Széchenynek több részben volt igaza, de ha részrehajlatlanok akarunk lenni, neki sem adhatunk mindenben igazat. Ha Széchenyi Wesselényit teljesen paralizálni akarta, ez esetben se igazságos, se ildomos nem volt; nem igazságos, mert azt Wesselényi nem érdemlé, — nem ildomos, mert szándéka nem sikerülhetett s magának is ártott vele. Ha pedig az volt szándéka, hogy régi barátját jobb útra térítse, terveinek megnyerje, erre a módot rozszúl választá. A gunyor, mely Széchenynek Wesselényivel való akkori bánásmódját jellemzi, semmi esetre nem helyeselhető.

1848-ban a márcziusi napok után Zsibóról, hol 1843 óta mulatott, Pestre sietett Wesselényi, s magát teljesen a magyar kormány rendelkezése alá adván, Közép-Szolnok megye főispányi hivatalát egész készséggel elvállalta.

Ő azt hitte, hogy barátaira, kik közül némelyek nézeteiben nem osztozott, befolyást gyakorolhat, s hatással lehet a szenvedélyek lecsillapítására. De az idők inkább meg voltak változva, s ő a lelki testi erőben megtört, régibb kornak szülöttje volt, semhogy nemes szándéka teljesülhet vala. Törekvései, gondolatai, a veszélyek kikerülése, valamiut más irány kijelölésére

egyaránt elégtelenek voltak. Mind e mellett a hazafi buzgalom és bátorság, melylyel az ellen, mit honára nézve károsnak vélt, nyiltan kikelt, a legszebb jellem visszasugárzása volt.

A szeptember végnapjain történtek utolsó reménysugarát is meghiúsíták. Ő szerepét befejezettnek, jelenlétét teljesen haszталannak itélvén, távozásra határozta magát. Pozsonyból közrebocsátott nyilatkozata a haza sorsán kétségbeesett kebel korlátot nem ismert kifakadásai voltak. Változatlanul hazája sorsán csüggő kebellet Graefenbergből szemlélé ő, miként jutnak sirba a haza nagyszerű áldozatai közt a nemzet legszebb reményei, leghőbb vágyai, s miként dől halomra az építmény, melynek megszilárdításán annyi munkássággal és ön megtagadással több mint negyed század alatt ő is fáradozott.

A halálosan megsebzett 1850 tavasza elején csak azért sietett vissza lakáboz, hogy vihardúlta kebelét, gond nyomta fejét, hazája szeretett földén hajtsa örök nyugalomra.

Kevés léptei, melyekkel a szent porokat illeté, a Dunától, melynek bős hatalmát kevés évek előtt oly magasztos elszánt-sággal segítette enyhíteni, a közel vendéglőig vívék, honnan sírjába szállt.

Két fiacskája még nem ismerheté a veszteséget, melyet ők atyjok halálában szenvedtek, csak később veheték birtokba a nagy örökséget, melyet a hazának atyjok iránt megőrzött jó emlékezetében nyertek. Jogositva vagyunk biztosan remélni, hogy ők már is tudják, hogy a haza számit rájuk.

És ime, szeretett hazám, egy órára áldozott figyelmed után, ismét egy jeles fiad emléktünnepe végénél állasz. Az ő élete több mint negyed század alatt majdnem elválhatlanul történelmed fonalain szövődik át. Téged nagygyá tenni volt keblének leghőbb vágya, s te szereteted által tetted őt nagygyá. — Béveit szokás szerint, elbúcsúztassalak-e hü gyermekedektől? Nem, érzelmeidre hivatkozni, legnagyobb gyöngédtelenségnek tartanám. — Hiszen, te a nemes érzelmek elismert hazája vagy. A te politikád minde- nekfelett abban áll, szereteted által, végetlenül adósoddá tenni fiaid. Oh vajha túláradó érzelmeidnek soha kárát ne vallod vala, vagy ha vallottad, vajha nemes kebled szenvedései valahára vé- göket érnék! Oh vajha oly boldog lennél, minő jó, minő nemes vagy! Igen, midőn részrehajlatlanságod oly teljes lesz, minő ne- mesek érzelmeid; midőn a történelem közelebb jő hozzánk, midőn a mai eseményeket már holnap vagy holnapután, mint üdvös ta- núlságokat fogjuk birni; midőn fiaid lesznek, maradnak urai a körülményeknek s nem ők sodortatnak el azok által, igen, ekkor boldog leszesz szeretett hazám!

GRÓF TELEKI DOMOKOS.

IRODALMI SZEMLE.

LIFE OF GEORGE STEPHENSON, BY SMILES; I. vol. London, Murray.

(A két Stephenson). Angolország a rómaiaknak a világ végén feküdt, ma már hatalmas nagysága által a világ középpontját képezi. A szabadságért folytatott hosszas küzdelmei, s politikai intézményei, melyek egyiránt védik a kényuraság s az éretlen nép szeszélye ellen, annyira megszilárdíták, hogy nyugodtan tekinti az Európa fölött koronként elvonuló viharokat, a forradalom hullámai megtörnek a sziget partjain, mint a körüle szétömlő oczeáné megtörik. Angolország büszke tengeri hatalmára, régi nagy neveire, alsó házára, melynek vitái az egész világ figyelmét magukra vonják s egyenlően érdeklik a felelős kormány barátait és elleneit. Azonban szintoly büszke gazdaságára, gyáraitra, kikötőire, csatornáira, bányáira és vaspályáira; mert tudja azt, hogy politikai hatalmának nagyrésze az ezekkel kapcsolatban álló társadalmi tevékenységen alapszik. Az angolnak a munkaszeretet a legjellemzőbb vonása, még henylő perceiben is tevékenyebb mint más, tekintsük csak a fensőbb körök társadalmi életét, mely oly fárasztó az illedelmek szövevényessége miatt, a hol pedig munka áll előtte ott pihenést nem ismer. Lázás tevékenységében nem csak magának, hanem az egész emberiségnek dolgozik, kelméket, fegyvereket, eszközöket készít az egész világ számára; manchesteri és sheffieldi gyártmányait Afrika vadnépeinek árulja; az amerikaiaknak megszöveviszi a pamutot, melyet az Egyesült államokból nyersen szállított. Szolgálja az egész emberiséget, hogy a világ ura lehessen.

E roppant tevékenység míg egyfelől az országnak hatalmat, vagyont szerez, másfelől az egyesek lelkének megadja azt a rugalmasságot, melynek nem egy találmány köszöni már lételetét, s megtermékenyíti a közszellemet, mely a folytonos haladás egyedüli biztosítója. Gyakori eset, hogy egy szerény munkás, segítség, pénz, pártfogás nélkül kiemelkedik társai közül, műveket hajt végre, melyekkel munkás társai sorsát

könnyíti, növeli a közvagyont, magának jóllétet, dicsőséget, közelismerést szerez. A példa nem marad hatás nélkül, a siker a legszerényebbet is kettőzött munkára ösztönzi, feléleszti a nép tevékenységét, elragadja képzelődését, mint mondók megtermékenyíti a közszellemet. Ily egyszerű munkás volt Stephenson György is, kinek élettörténetével az olvasót itt megismertetni kívánjuk. Az életleírás, melyet a *Revue des d. Mond.* kivonatos ismertetése után közlünk, egyike a legtanulságosabbaknak s legmeghatóbbaknak. A kitartásnak, szorgalomnak, észnek e diadalát a sanyarú körülmények fölött mindenki élvezettel, benső megelégedéssel fogja olvasni.

A köszén bányáiról híres Newcastle közelében egy Wylam nevű kis falu fekszik, az egész falu néhány nyomorú bányászlabkából áll; ezeknek egyikében született Stephenson György 1781-ben június 9-kén. Apja Stephenson Robert a köszén a bányából kihúzó gépre ügyelt fel. Az első benyomások, melyeket a gyermek e szenes vidéken kapott, soha se mosódtak el lelkéből, s kétségen kívül ezek ragadták hivatása felé. A köszén akkoriban öntött vasból s fából készült pályákon vontatott kocsiakra rakták, s így szállították odább. Róbert családja számos tagból állott, hat gyermeke volt, s minthogy a vonat épen háza előtt ment el, az idősebbiknek, Györgynek, testvéreire kellett ügyelnie, hogy ne játszodjanak a vonat útjában. Így szelleme már kis gyermek korában megbarátkozott a vonatokkal, a vaspályákkal és köszénnel, s a nagy felfedezések csirája belopódzott a gyermek képzelődésébe.

Stephenson György gyermek korában se ismerte a nyugalmat, mihelyt járnai tudott dolgoznia kellett. Dewley-Burnben hova atya átköltözött, egy szomszéd teheneire ügyelt, hogy a vonat útjába ne menjenek, esténként a pályán átnyúló utak sorompóit kellett bezárnia. Ha ideje volt, a kis gulyás fészkek keresésével mulatta magát, de legkedvencebb foglalatossága volt agyagból mintáit készíteni azoknak a gépeknek, melyeket apja a bányában mutatott neki. Egy ideig a mezőn dolgoztatták, de az eke mellett nem talált örömet, vágyainak tetőpontja volt a bányászok közé felvétetni. Majd e boldogságban is részesült, mint köszéntsztító kezdte meg a munkát, később a gép egyik lovának vezetését bízták rá, míg végre végtelen örömeire segédül rendelték apja mellé, hol már tizennégy éves korában a géppel foglalkozhatott.

A dewleyi bánya kimerülése után a család Newburnba költözött. György és egyik testvére apjoknak segítettek a gép körül; a más négy gyermek a bánya mellett külső munkával foglalkozott. Ez egész családnak csak egy szobája volt, ebben laktak, háltak mindnyájan. Az élelmi szerek drágasága miatt is inségük határtalan. Szerencsére egy új köszén bánya nyílt Newburn közelében, és György itt mint géptisztító alkalmazást nyert. Ekkor csak tizenhétéves volt, mind a mellett készséggel bízták a gondos és szorgalmas ifjúra e fontos munkát. E foglalkozás rendszeren tizenkét órát tartott naponként, melyhez ő még egy órát toldott a gép tökéletes kitisztítása, s annak minden részével megismerkedés végett. György nem sokára átlátta, hogy olvasni mul-

hatalatlanul meg kell tanulnia. Elkezdett hát iskolába járni, s csekély fizetésének egy részét írás olvasás és számvetésérti leczkékre szentelte. Most már egy palatáblán írva számolgatva üldögélt naphosszat gépa mellett.

Utóbb a gépnek oly részéhez rendelték felügyelőül, hol elég ideje volt a csizma-varrásban is gyakorolni magát, mely munkával sikerült neki az első guinét félretenni, s utána még néhányat, melyeket mint roppant kincset a legnagyobb gonddal tartogatott.

Mire gondolhat egy húszéves fiatal ember, ha ládájában néhány arany csillog? Természetesen a házasságra. Erre gondolt György is. Hendersen Fanny számára a legszebb pár cipőt varrta, mely valaha kezei közül kikerült. Fanny nem sokára neje lett, s az ifjú pár a Tyne partján Willington-Quay-n ütötte fel tanyáját. Itt Stephenson a gép mellett előbbi foglalkozásában találjuk, de már nyugtalanítva a képzelődéstől, mely az örökmozgony feltalálásával kecsgettette. De mialatt ily álomképet kergetett, nem hanyagolta el a mindennapi életet; folytatta a szerény csizmadiaságot, és, saját szavait használva, orvosa lett a környék minden órájának, melyeket úgy megigazitott, mint akár-melyik órás. Willington-Quay-n született Robert fiok, születését még akkor se üdvözölhették volna nagyobb örömmel, ha előre tudják a fényes jövődőt, mely e gyermekre váraozott, de e családi öröm nem tartott sokáig, a fiatal anya nem sokára a gyermek születése után meghalt. Stephenson kénytelen volt megválni fiától, hogy Skótországban egy köszénhuzó gépet megigazitson. Bottal kezében gyalog járta meg ez utat, hogy annál többet gazdálkodjék meg. Visszaérkeztekor a fájdalmas meglepetés várt rá, hogy atyját a göztől összeégetve, vakon, a legnagyobb inségben találta. György sietett megtakarított csekély vagyonával lefizetni a gyógyítási költségeket, s menhelyet biztosítani atyjának szomorú aggkorára.

Ez időben Angolország Napoleontól fenyegetve kétségbeesett harcra készült, 1807 és 1808-ban hétszázezer embert állított fegyverbe. Györgynek is a katonák sorába kellett volna állania, de hogy a szolgálattól menekedjék, vagyona megmaradt részével helyettes fogadott. E perczen a kétségbeeséstől üldözve készült elhagyni hazáját s kiköltözni az Egyesült államokba. De a magasabb hivatás és kötelesség érzete ismét felemelé a csüggedőt, kinek lelke oly nagy gondolatokat rejtett magába, kire egy szeretett fiú s egy szerencsétlen atya ápolása kötelességül maradt, nem eshetett a kétségbeesésnek martalékul.

Fia növekedett, s növeléséről kelle gondoskodni. „Pályám első szakában, mondá ő később, midőn Robert kis gyermek volt, átláttam mennyire hiányos az én neveltetésem, és feltettem magamban öt nem tenni ki hasonló nélkülözésnek. Iskolába akartam adni, de szegény voltam, nem volt módom. Mit tettem tehát? Nappali munkám bevégzése után éjjel órákat javítottam, s így szereztem módot fiam neveltetésére“.

Az óraigazítás és csizmavarrás mellett ráért Stephenson a gépé-

szettel is foglalkozni. Ő a köszénhúzó gépbe mindenféle javítást hozott be. Hire lassanként elterjedt, és távol vidékekről is jöttek hozzá e tárgyban tanácsot kérdeni. Néhány gép kijavításával annyira javította helyzetét, hogy most már nyugodtan folytathatta tanulmányait, s a számtan és rajzolásán kívül némi tudományos ismeretet szerzett magának a gépészet és vegytan körül is. Fia, kit egy newcastlei iskolában helyeztet el, e tárgyakat tartalmazó könyveket küldött neki, melyeket ő a legélénkebb érdekeltséggel olvasgatott.

Ezen időtájban kezdett Stephenson vállalkozó és átható szelleme egy új tárggyal foglalkozni, mely a legnagyobbszerű felfedezések csíráját rejté magában. A newcastleieket élénken foglalkodtatta a kérdés, miként lehetne a mostani módnál gazdaságosabban szállítani a szén. A vaspálya használata már roppant haladás volt, most vonó erőre volt szükség, a gőzgépet kelle olyanná alakítani, hogy a pályán haladva, voncsolja maga után a terhelt kocscikat. Temérdek kísérlet tettek, de mindazok nem feleltek meg a czélnek. Stephenson György is minden részleteiben annyira áttanulmányozta a gép szervezetét, hogy midőn a kenteni pályán egy Blenkinsop által készített kis gépet haladni látott, önkénytelenül felkiáltott: „Úgy hiszem, hogy a gép, melyet én fogok készíteni, jobban tud járni a lábán.“ Tüstént munkához is fogott, és szakmunkások segítségével s alkalmas anyag nélkül sikerült elkészítenie egy mozdonyt. Ezen gép minden eddigénél könnyebben mozgott, azonban gyorsaságban nem haladta meg a lovat, s munkája nem is volt gazdaságosabb a lómunkánál. Ereje szinte elégtelen volt. Minthogy a szomszédok panaszkodtak a szörnyű lármáért, melyet a munkáját végzett gőz a levegőbe kibocsátva csinált, Stephenson ezt a gőzt a kéménybe vezette. E szerencsés ötlet által a katlan oly légvonatot nyert, melyet semmi egyébbe se lehetett volna előidézni, s ezzel a gép megkapta egy részét annak a gyorsaságnak, melyet napjainkban bámulunk rajta. Stephenson e találmányt 1815-ben egy új gépen is megpróbálta, mely minden eddigénél tökélyesebb volt, s egy s más hiánya mellett az újabbkori mozdony minden fővonásait egyesíté magán.

Stephenson átlátta, hogy a durhami és northumberlandi vonalon az öntött pántok, és a talaj, melyen ezek nyugszanak, igen tökélytelenek. Az út egyenetlensége, a rázkodás, mely közben a gép egyes részei annyit szenvednek, múlthatatlanul nehezítik s drágítják a mozdony munkáját. Átlátta, hogy egy tökéletesített finom gépnek, szinte tökélyesebb utat kell készíteni. A mozdony öntött kerekeit pánntal övedzett kerékkel cserélte fel, megváltoztatta a pálya-pántok alakját, azzal együtt a talajt, hogy az utat lehető simává tegye.

1818. körül Stephensonnak tanácsolták barátai, hogy mozdonyát a közönséges úton próbálja meg. Bár a haladás barátainak általános kedves ábrándja volt, hogy a mozdony a közönséges úton fog nyargalni, Stephenson nem engedte magát ily csalképek által elragadtatni, mert tudta jól, mily nehezen jár e gép még a vaspályán is.

Azonban kíváncsi volt tanulmányozni az ellentállást, melylyel a mozdony a közönséges útakon találkozik. Ez alkalommal találta fel az erőmérőt (dynamometre), mely akkoriban a szakemberek által is alig értve, ma már számos és hasznos alkalmazásban részesül. Ezen kísérleteiből meggyőződött Stephenson, hogy hasztalan törekvés e nehéz mozdonyt a darabos országúton járattatni akarni, meggyőződött, hogy ennek síma és ezenkívül vizirányos útra van szüksége. Midőn első kísérleteit tette, sajátságos balvélemények voltak e tárgyat illetőleg elterjedve, melyeken az ő gyakorlati esze rögtön áthatott. Például mindenki azt hitte, hogy egy mozdony csak darabos úton haladhat, s hogy egy országút kavicsa megadja a kellő surlódást, melyet a síma vaspálya nem adhat. Bebizonyították nagyon tudóson, hogy a vaspálya simasága miatt a kerék egy helyben fog mozogni, s bebizonyították ezt akkor, midőn Stephensonnak egy mozdonya nyargalt a Killingworthi pályán. De e szép kísérletről alig tudtak valamit, Killingworth messzebb volt Londontól mintsem a királyi tudós társaságnak s a híresebb mérnököknek figyelmét magára vonhatta volna. Stephensonot szerénysége, névtelensége még jobban elszigetelték mint a távolság.

Stephenson a Tynen az első gőzhajót meglátva, újra kedvet kapott Amerikába kivándorolni, hogy ott a nagy tavakon a gőzhajózatot életbe léptesse. Szerencsére meghitták a heltoni bányákhoz egy vaspályát építeni, s ezért felhagyott tervével. A napon, melyen e 8 mérföld hosszú pálya megnyílt, meglepetve tekintett mindenki a vaslóra, mely óránként négy mérföld sebességgel vonzott maga után tizenhét kocsit hatvannégy tonna teherrel.

1817-ben Pease quaker néhány barátjával Stockton és Darlington között egy vaspályát tervelt szinte a köszén szállítása végett; de kérvényét a parlament Cleveland hg. közbenjárására visszavetette, mert ő herczegsége nem akarta, hogy efféle „quaker vonal“ nyúljon végig egyik parkja mellett. Végre a következő parlamenti ülés csakugyan beleegyezését adta, hogy vaspálya készüljön, melyen a kocsikat „emberek, lovak által vagy más módon“ vontassák. A mozdony, mint látnivaló, meg sincs említve. Stephenson felkereste Peaset, s ajánlotta a gőzmozdony alkalmazását. A gépész egyszerű modora és józan esze kedvező benyomást tettek a quakerre, annyira, hogy miután Killingworthot meglátogatta, tervét elfogadta, sőt egyesült vele Newcastleban egy mozdonygyár felállítására, és öt 300 font sterling fizetéssel kinevezte a darlington-stocktoni pálya gépészének. Stephenson előtt most új láthatár nyílt, a mint alkalma lett eszméit létesíteni; a pályán az öntött vast kalapáttal cserélte fel, kijelölte az út kellő szélességét, s három mozdony tervét készítette el. Hogy a gép erejét növelje, a lángot a katlanon átvonuló tág csöven a kéménybe vezette. Ekként engedett szabad játékot találékony képzelődésének, s ekkoriban már sejtette a roppant változást, melyet a gőzmozdony előidézend. Egy napon fiával Roberttel és Dixon utóbb híres mérnökkel Stockton egyik kis vendéglőjében üldögélve ekként nyilatkozott: „Ifjú barátim, azt gondolom ti

megéritek azt az időt (de én talán nem), midőn a vaspályák minden más utat háttérbe szorítanak, midőn a sürgönyök a vaspályán mennek, s ezen utazandnak a királyok és alattvalóik. Közel van az idő, midőn a napszámosnak olcsóbb lesz a vaspályán utazni, mint gyalog. Tudom, hogy sok nagy akadályt kell még addig legyőzni, de azért meglesz, a milyen igaz, hogy élünk. Szeretném megérni e napot, de alig van reményem hozzá, miután látom, mily lassú a haladás, s mennyi nehézséggel kelle küzdenem míg a mozdonyt elfogadtattam, ámbár Killingworthban két év óta sikerrel működik.“

A stockton-darlingtoni vonal 1825-ben nyitott meg, temérdek nép jelenlétében; az első mozdony harmincznyolcz kocsi vonzolt, melyek szénnel s kíváncsi néppel voltak terhelve. Az egész vonatban utazók számára készített kocsit csak egyet lehetett látni, az is otromba minden dísz és kényelem nélkül, egyedül Stephenson nyugtalan sürgetésére készült, mert akkoriban oly kevésbé számítottak a vaspályán utazásra, hogy az igazgatók egyedül a szén-szállítással foglalkozva, a pályáni személy-szállítást lovas omnibusoknak adták haszonbérbe. Azonban az útasok elkezdtek szaporodni, annyi új vállalkozó kezdett a személyszállítással foglalkozni, hogy a rendes szénvonat útjában akadályozva lön, miért a társulat elhatározta az árúezikkek mellett a személyszállítást is kezelni. A haszon minden reményt felülmúlt, eleinte arra számítottak, hogy évenként csak 10,000 tonna kőszén szállítanak Stocktonból, s rövid idő alatt e mennyiség 500,000 tonnára emelkedett, s a levakodás helyén egy város kezdett emelkedni, Mibleborough, mely ma már tizenötezer lakost számlál.

Stephenson Györgynek ez első győzelmét gyorsan követte egy másik. Manchester ipara fejlődni kezdett abban az óriási alakban, melyben ma is páratlanul áll. Manchesterbe Liverpoolból szállították a pamutot, s ha a csatornák befagytak, megtörtént, hogy a pamut Liverpoolból Manchesterig húzamosabb ideig volt úton mint midőn az Egyesült államokból Angliába szállították. E körülmény önként keltette fel a vaspálya eszméjét. Követekeket küldöttek tehát Stocktonba Stephenson rendszere megtekintése s a vele való értekezés végett, minek következtében megbízták a tervezett vonal tanulmányozásával. E megbíztás nem volt veszélytelen: a bérlők és napszámosok a legellenségesebb indulattal viseltettek a vállalat iránt, melyről azt hitték, hogy érdekeiket veszélyezteti, s a terület tanulmányozását helyenként a legotrombább módon akadályozták. Derby lord bérlői, s a Bridge-water hg. birtokába tartozó csatorna munkásai különös gorombák voltak, míg a Derby emberei egy helyt üzőbe vették, a herczeg birtokára lépést a legkeményebb fenyegetések között tiltották meg Stephensonnak. A herczeg felügyelői örökösét ravaszszággal kelle kijátszani: éjjel néhány puskalövessel, melyeket vad tolvajoktól származottnak hittek, félre csalták az öröket, s az alatt holdvilágnál a mint lehetett gyorsan végezték a munkát.

A liverpool-manchesteri pályára vonatkozó törvényjavaslat felett

1825. marcziusban kezdődött meg a parlament egyik bizottmányában a vita; és heves ellenzésre talált. Stephensonnak jelen kelle lenni, hogy felvilágosításokat adjon, bármily terhére volt oly embernek, ki tetthez és nem beszédhez szokott, együtt ülni olyanokkal, kik a szóváltásban a szörszállhasogatás tökélyéig jutottak. A törvénytudókon kívül még a mérnökökkel kelle küzdenie, kik tervét mindnyájan kivihetetlennek, a gyorsaságot, melyet ígér, csak képzeltek, és veszélyesnek állították. A vonalról szinte oly kemény ítéletet hoztak mint a mozdonyról, egyhangulag elhatározták, hogy a pálya útjában fekvő chat-mossi tőzegtelepen lehetlen a vaspályát keresztül vinni.

Nagy hírű szakemberek tekintélye után mit lehet egyebet várni, mint hogy a parlament a törvény-javaslatot visszaveti. Közöljük itt szóról szóra egy részét a parlament határozatának, melylyel Stephensonunkat lesújtották: „Egy józan eszű mérnök se adná rá a fejét vaspályát vonni a chat-mossi tőzegen keresztül, mert a pálya bizonyosan alá sülyedne. Ezen terv minden része azt tanusítja, hogy ezen ember (Stephenson) oly tárgygyal foglalkozik, melyhez semmit sem ért, s a melynek tudományos elemeit se ismeri. A mozdonyokra az idő nagy hatással van, például egy oly szél, mely a Mersey-n a hajozást megakadályozza, lehetetlenné teszi a mozdonyyal utazást is.“

Azonban a tervelt vonal igazgatói nem vesztették el bátorságukat, hanem elrendeltették a terület új felvételét, s az annyi akadály és ellenségeskedés között készített térkép helyett ismert nevű mérnökökre bírták egy új térkép készítését, s az új törvényjavaslatban nem kérték az új vontató eszköznek, a mozdonynak használhatóságát. Az előterjesztésben mindent kerültek, a miben a parlament megbotránkozhatnék, ily alakban a törvényjavaslat akadály nélkül át is ment. Stephenson kineveztetett főmérnöknek, s rögtön megkezdte a munkát, mely „kivihetlenné“ volt kikiáltva. A tőzegföldön széles tutaj-forma talapot rakott, hogy ezen vezesse át a pályát; a temérdek nehézség miatt nem egyszer akarták a munkát itt vele félbeszakíttatni, de nyakassága győzött, s mire a vonal elkészült, sehol se volt biztosabb mint ott, hol azt hitték, hogy a vonat el fog merülni.

Miután a vonal készen állt, az igazgatók elkezdtek tanácskozni, hogy milynemű vontató erőt használjanak; a mérnökök egyhangulag az álló gépeket tanácsolták, melyek a vonal mellett bizonyos távolságra felállítva vonnák a kocsikat egyik állomástól a másikig. Egyedül Stephenson szólt a mozdony mellett, s véleményét szerényen ugyan de a legnagyobb szilárdsággal kimondta a híres mérnöki tekintélyekkel szemben. Az igazgatóság e két ellenvélemény között arra a szerencsés ötletre jött, hogy pályázatot nyitott, melyben fölszólítja a világ minden gépészét 500 font sterling jutalomért 1829. oct. 10-ig oly mozdonyt készíteni, mely nem nyom többet hat tonnánál, s képes leend óránként tíz mérföldnyi sebességgel hűsz tonnát czipelni. Stephenson nagy buzgalommal fogott a munkához, melyhez hírét, jövődjét csatolta. Newcastlei gyárat egy idő óta Robert fia vezette, ezzel egyesülve fogott

most munkához, s igyekezett mozdonyának új erőt adni. Gépeinek legfőbb hiánya abból állt, hogy csekély mennyiségű gőz fejlődött bennök, a kazánnak igen kevés részét érte a tűz; ezen a már említett lángvezető csővel némileg segített ugyan Stephenson, de a siker még mindig elégtelen volt. Egy Seguin nevű francia találta fel 1829-ben a mozdonyhoz illő kazánt, az úgynevezett csöves kazánt. Ezen kazánon számos cső nyúlik végig, melyekben a lángnak szabad járása van, s így a kazánban levő víz e csövek által egyszerre több felülről melegszik s kellő mennyiségben válik gőzzé. Booth Henry a liverpooli vaspálya-társulat titkára ugyanezen eszmére jött, közölte is Stephensonnal, ki rögtön átlátva fontosságát a legnagyobb készséggel fogadta, mert jól tudta, hogy a mozdony sebessége arányban van a kazán hevített felületének nagyságával.

A feladat teljesen meg volt oldva egyfelől a hevített felület nagyobbítása a csöves kazán által, másfelől a kéménybe vezetett gőz segítségével előidézett nagy légvonat által. E kettőt lehet mondani a mozdony alapvonásának, a többi rajta csak mechanikai részlet. A pályabírák Rocket-et Stephenson gépét jutalomra érdemesnek ítélték, három versenytárs elmellőzésével, miután az óránként 35 mérföld sebességgel nyargalt tova. Természetesen szó se volt többé az álló gépekről, s a Rocket nem sokára megkezdte pályafutását Manchester és Liverpool között. Most már köszönetet szavaztak, s nem szüntek meg ügyességét s fáradhatatlanságát magasztalni annak az embernek, kit kevéssel azelőtt megvetéssel lenéztek, a hajdani bánya-munkás rögtön első helyet foglalt el hazája mérnökei és feltalálói sorában.

A vaspálya ügye meg volt ugyan nyerve, de a részletekben még temérdek javítani való volt hátra. Stephenson most már ezekbe kezdett szokott nyugodtságával. A vonalat szilárdabbá tette nehezebb pántok alkalmazása s azoknak pontos összeillesztése s kemény leszorítása által. Az útszállító kocsik a kőszenesek mintájára voltak készítve, ezeket kényelmesekké, rugalmasokká s mindamellert erősekké kelle tenni, a most divatozó függő kocsik még az ő találmánya, a kocsik összeütődésekor rázódás elhárításáról is gondoskodott.

A Stephenson által nyert fényes siker ellenére mindig akadtak ócsárlói az új találmánynak. A parlament felszólítatva a közlekedési eszközök javításának eszközlésére, mintha a manchester-liverpooli vonal nem is léteznék, figyelemre se méltatta, és tetemes összeget szavazott meg a közönséges útra. A bizottmány az új találmányt illetőleg csak annyit szólott, hogy jó volna a mozdonyt a közönséges úton megpróbálni! A magán érdek gyorsabban felfogta előnyeit, mint a parlament, ennek az új közlekedési rendszernek, és alakulni látjuk azokat a hatalmas társulatokat, melyek a kormány segítsége nélkül egyedül hitelöktől segítve vaspályákkal hálózták be Angolország földét, s néhány év alatt oly óriási munkát hajtottak végre, melyhez hasonlóval egy kor sem dícselkedhetik. Stephenson mindenütt szerepelt e nagy vállalatokban, a liverpooli után a canterbury-wits tablei vonalat végezte

el. Róbert bár még nagyon fiatal volt, még is kineveztetett a leicester-swanningtoni vonal igazgatójának. Sok helyen oly mérnököket lehetett vaspálya-készítéssel foglalkozva látni, kik ezelőtt megtámadták Stephensont, s okosan be tudták bizonyítani, hogy mily esztelen gondolat a vaspálya. Stephenson maga Manchesternek Birminghammal, s ennek Londonnali összeköttetését tervezte. Ez utolsó terv hallatlan ellenzésre talált: minden város, mely mellett e vonalnak el kelle menni, meetingeket tartott, s a legellenségesebb s időtlenebb határozatokat szavazták meg. De minden ellentállás daczára az előleges tanulmányok befejeztettek. Az igazgatók mindent megkísértettek, hogy a tulajdonosokkal kiegyezkedjenek; törvényjavaslatuk hosszas vita után az alsó háztól elfogadva, a felső háztól visszavetettet. A következő évben ellenmondás nélkül átment ugyan, de a föld kisajátítási ára 250,000 fontról 750,000-re emelkedett, s a parlamenti költségek is 72,868 fontra rúgtak. Hasonló terhek nyomják nagy részét az angol vaspályáknak, ezek a nagy concurrentiával együtt okai, hogy azok oly csekély osztalékot adnak. Azon naptól fogva, melyen a london-birminghami pályához kezdett, Angolországban egy pálya sem volt, mely Stephenson hozzájárulása nélkül készült volna. Most Alton-Grängeba költözött, s itt kőszén-bányászathoz kezdett, de a mi nem akadályozta őt newcastlei gépgyáráról is gondoskodni, s részt venni számos vaspálya készítésében. Néha tizenkét óra hosszat folytonosan leveleket íratott, mert maga későn tanulva meg az írást, nem szeretett a tollal bánni. A vonal, mely Yorkot, Manchestert, Leedst, Sheffieldet, Derbyt és Birminghamot összeköti, felügyelete alatt készült el. A Derby és Leeds közti vonal készítésekor Tapton-House szép birtokra tette át lakását, élére állott néhány jelentékeny kőszén-bányának, s megindította a clay-crossei vas-hámort. De lassanként eljött a nyugalom ideje, s vissza kezdett vonulni a nagy vasúti vállalatoktól, növendékeire s fiára bízva művei befejezését. Azonban visszavonultságában se hevert tétlenül, minden oldalról igénybe vették ha nem is munkára, de gyakorlati tanácsaiért. A belga király meghívására két ízben útazott Belgiumba, s a legnagyobb érdekekkel tanulmányozta ez ország kőszén-bányáit; Leopold király a lovagrend keresztjével tisztelte meg, ez az egyetlen egy kitüntetés, melyet egész életén át elfogadott. A parlamentbe küldetést több ízben visszaütasította, s Peel Róbert minisztersége alatt hasztalan kínálgatta a bárói czimmel. Az egykori bánya-munkásnak kedve telt némi gúnyorral mondogatni: „Engem régen egyszerűen Stephenson Györgynek neveztek, ma már nevem Stephenson György e s q u i r e Tapton-House.“

Belgium után Spanyolországot látogatta meg a Madridból Biscayába tervelt vonal megtekintése végett. A terület tanulmányozása után tanácsára az angol társaság felhagyott a vállalattal. Itt nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, hogy Stephenson, kit pályája kezdetén kalandos szellemmel s képtelenségek iránti rokonszenvvel ócsároltak, épen ellenkezőleg egyike volt a legóvatosabb s leglélekismeretesebb

embereknek, ha tanácsát igénybe vették. Ő mindig a sikerre gondolt, s nem vitte be a vállalkozókat, mint sok mérnök utána, fényes és költséges építkezésekbe.

Stephenson teremtő szelleme olykor az eröműtan körén kívül is csapongott. Bányász korában a Davy lámpájáról semmit se tudva egy biztosító lámpát talált fel, s ha neve nem lett volna annyira ismeretlen, osztozott volna Davyvel e hasznos találmány fölfedezési dicsőségében, mely oly jelentékenyül kevesítette a kőszénbányákban áldozatul esők számát. Egy napon a tudományos műveiről ismert Bucklanddal sétálgatva meglát a távolban egy füstölgő vonatot: „Buckland, egy kérdés van, szól Stephenson; mondd meg nekem, mi mozgatja azt a vonatot? Azt hiszem, felelt a kérdezzett, egyike a te gépeidnek! Igaz, de ki mozgatja a gépet? Kétségen kívül egy newcastlei ügyes gépész. Mit mondanál rá ha a nap fénye tenné ezt? Mi módon? kérdezé a tudós. Csak úgy, hogy a napfénye a növények által kifejlődésök idején elnyelvetve, myriad éveken át hevert a föld alatt eltemetve. Most a kiásott kőszénnel e rejtett fény újra feloldozva működik a mozdonyban az emberiség javára.“ Stephenson a nélkül, hogy tudta volna, az újabbkori tanok egyik legbámulatosabbikát t. i. a fénynek és melegnek mechanikai munkává változását mondta el. Ezen jelenség napjainkban a legérdekesebb tanulmányok tárgyát képezi, és Grove a *physical* erő *viszonyosságáról* írt művében nem felelte felemlíteni Stephensonnak e bámulatos ötletét.

Stephenson György végső napjait Tapton-House-on töltötte. A falusi életet mindig szenvedélyesen szerette, kedvvel látott virágai, apró marhái s gazdasága után. Szomszédaivali érintkezésben feltűnt az egyszerűség és szívélyesség, mi gyakorta hiányzik azoknál, kik maguk alapítják meg szerencséjüket. Örömet beszélt olykor fiatal kora terhes napjairól, de álbüszkeség és dicsékvés nélkül „Callertonból jövök, — mond egykor egyik barátjának, — újra láttam a mezőket, hol egykor a répát húzogattam ki a földből 2 pence napszámért.“ Londonba ritkán ment, hol fia hivatal-szobájában a tanácskozásokban vett részt, s azonnal visszatért Taptonba. A műhelyeiben és bányáiban foglalkozó ezer munkás atyjának tekintette őt; iskolákat, segély-pénztárakat alapított, olvasó termeket nyitott, így végperczéig folytonosan környezete jóllétével foglalkozott. Meghalt 1848-ban augusztus 15-kén, örökségül hagyva honfitársainak a példát, hogy mit tehet a kitartás és tiszta jellem, a világnak pedig az újabbkori találmányok legbámulatosabbikát.

Stephenson Robert, miután húzamos időn át apja mellett működött, még nagyobb fényt hozott a névre, melyet viselt. A nagybritaniai vaspályák jelentékeny része igazgatása alatt készült, ezenkívül több idegen országi vaspálya építése körül szerepelt: Norvégország, Toskána vaspályáit ő építette, foglalkozott a dán és német-országi vaspályákkal, valamint a svajezi, canadai, angol indiai pályákkal, az Alexandria és Kairo közti vonal az ő műve. Nagyobb mesterművei közül elég legyen említeni, a newcastlei

hidat, a Chester és Holihead közti alagútakat és töltéseket, a Caernarvont és Anglesea szigetét a Sz. György csatorna fölött összekötő hidat, a nilusi hidat, s végre a Victoriát, mely a Sz. Lőrincz-folyam két partjait köti össze Canadában.

Feltűnő jelenség, hogy a midőn a szárazföldi jelesebb mérnökök és gépészek többnyire első rangú iskolák növendékei, Angolország legnagyobb gépészei és mérnökei tudományos növelés nélkül a legalsóbb osztályokból emelkedtek fel. A mozdony feltalálójának életfolyama ismeretes előttünk; fia Robert csak két évig járt iskolába, növeltetését a bányákban, műhelyekben, gyárakban fejezte be. Hasonlót mondhatni Lockeról, Dixonról, Gouchról, Swanwichról, Angolország híres mérnökeiről, kik mindnyájan Stephenson György növendékei. Midőn ez első műveibe kezdett, maga mellé vett néhány névtelen, de tapintattal választott fiatal embert, s rászoktatta a szorgalomra s lélekismeretes munkára. Csaknem mindnyájan kitűnő férfiakká váltak, s mind végig a leghálásabb érzellemmel viseltettek mesterök iránt. Robert is töle nyerte képzettsége nagy részét, de ennek népszerűsége nem sokára túlzárnyalta foglalkozása körét; a világban többet forogva mint atyja, huzamos időn át parlamenti tag, az angol társadalomra nagy befolyást gyakorolt, esze, jósága, nemes jelleme által érdemes is levén az általános tiszteletre. 1859-ben november hóban halt meg, 625,000 frankot hagyományozva több közintézetre; különösen bőkezű volt Newcastle iránt, bebizonyítván ezzel, hogy nem feledte el a helyet, a hol született, a hol munkás ifjúságát töltötte. Temetése napján a newcastlei gyárakból ezer meg ezer munkás csatlakozott a gyász-kísérethez, több kikötőben a hajók gyász-lobogót vontak fel; ugyanekkor Angolország megadta neki a legnagyobb tiszteletet, melylyel nagyait ki szokta tüntetni: kinyitotta előtte a Westminster-Abbeyt, hogy ott pihenjenek a híres mérnök maradványai.

A nagy hidak híres építője, ott fekszik a nagy férfiak között, kik fegyverrel, észszel, tudománnyal az egész világ előtt tiszteltté tették az angol nevet. A fiú mellett ott kellene pihenni az apának is, mert ettől senki se fogja elvitatni a vaspálya teremtésének elsőségét. Míg a régi feltalálók nevei a századok folyama alatt elmosódtak, ennek neve folytonosan tiszteltebb lesz, azon arányban, a mint a népek és fajok békés összevegyülése által be leend végezve a nagy társadalmi változás, melynek ő egyik főszközlője volt, de a melynek még most csak hajnalát látjuk.

JÁNOSI FERENCZ.

GRÓF DESSEWFY JÓZSEF IRODALMI HAGYOMÁNYAI. — Első kötet : Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferencz-
czel. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, Heckenast Gusztávnál, 1860.

(Második közlemény).

„A magyar könyvek, irá Kazinczy 1811-ben, melyek most megjelennek, mind haszontalan firkálások“ (178. l.). S Dessewffy panaszlá, hogy : „Sok esztendők múlva sem lesz nálunk közönséges a jó ízlés, a mely az igazán finom érzelemnek és a józan észnek összecsatolásában áll“ (192. l.). Íme a korszak (1793—1815.) jellemzése, melyben az előttünk fekvő levelek keltek. Számos apró vonással egészíthetnők ki e jellemrajzot a fent czimzett munkából, ha irodalomtörténetet íránk. De a mi feladatunk sokkal szerényebb. Csak egy pár vonást állítunk egybe, adalékul gróf Dessewffy József és Kazinczy Ferencz írói arczképéhez ; s a viszonyt igyekszünk röviden ismertetni, mely ama két jeles férfiút az irodalmi pályán is egybefűzte.

Dessewffy jellemzéséhez önmaga nyújtja a kulcsot.

„Én, barátom, — írja egyik bizalmas levelében Kazinczyhoz, szintannyi szerénységgel, mint őszinteséggel, — keveset tudok, noha sokat tanultam életemben ; abban van egész érdemem, hogy egy célra szoktam összefogni olykor egymástól messze esni látszó ideákat is, és némelykor külön tekintetekből vizsgálván a dolgokat, az egymásba esni látszókat el szoktam választani. Nem volt sem kedvem, sem időm, sem alkalmatosságom arra, hogy p. o. valamely bizonyos tudomány nemében mindent megtanuljak, hanem azon valék, hogy a nevezetesebb dolgokkal ne legyek egészen ismeretlen, és hogy némely külön tárgyakban, a melyek leginkább interessáltak, okoskodó ismereteket szerezhessek magamnak, hogy renddel és világosan tudjak gondolkodni és írni, és hogy némely dolgokban megkülönböztetett ideáim (idéés distinctes), a többiről pedig a mihez férhettem, a mennyire lehet és lehetett, és elmém tehetsége s az időm megengedte, természetes, derült és nem homályos ideáim legyenek. A természet meglehetősen és közepeszerű emlékezettel, szerencsésebb képző tehetséggel és nem a legroszabb itélettel áldott meg. Ehhez járult egy egyenes, nyílt és egyszersmind érzékeny szív, melyet a környülállások alkalmasint már eltompítottak. Én sok viszontagságokat, sok fájdalmakat, melyeket titkolék mindenkor, szenvedtem életemben ; ezek, szerencsétlenségemre, úgy estek többnyire, hogy a helyett, hogy természeti tehetségeimet élesztették volna, azokat majd mindig fojtogatnák. Nunquam fomenta curarum relinquere potui, pedig nem tehetetlenségből, hanem, a mint én magam tudom legjobban, a valóság szükségéből. Még jó eleve általláttam, hogy olyan országban születék, a hol csupán az elmének és a tudományoknak művelése, a mint ezer példák mutatják, dicsőség nélkül irigy-

séget és háborgató üldözést hoznak a jobb fejekre, és a bajokból meg az inségből ki nem ragadhatják az embert. Talán másutt annyi tüzzel és állhatatossággal nem az utolsó emberré válhattam volna. A körülmények teszik az embert; csudálom, hogy annyi akadályok után még annyi enthusiasmust találok a szívemben a jóhoz, a nagyhoz és a széphez“ (223. l.).

Az épen előtünk fekvő adatokon nem terjeszkedhetünk túl az ismertetésben, csak az azokban foglalt vonásokat lehet itt egybeállítanunk. S é vonások eszmékben gazdag, tiszta főt állítanak elénk, meg lehetős emlékező, szerencsésb képzelő és erős ítélő tehetséggel. Tanulmányaiiban, mint maga elismeri, encyclopaedicus sokoldalúságra törekvők inkább Dessewffy, mint szakemberré képezni magát. Innen általános műveltsége, melynél fogva az államügyi és külpolitikai kérdésekhez nem kevesebb alapossággal tudott hozzászólani, mint az irodalmi ügyekhez. Idéztük fenebb azon mondatát, hogy a ki nem psycholog, államférfiú sem lehet. Idézhetnők alapos ítéletét Pestalozziról s általában a növekedésről (265. l.) és más tárgyakról. Látni fogjuk alább nem mindenmapi jártasságát a világirodalomban. E sokoldalúság, nagy olvasottság, s innen származó terjedelmesebb látkör és emelkedettebb világnézet Kazinczy fölé emeli őt az előtünk fekvő levelezésekben. Kazinczy ellenben az „ex professo“ író s a nyelvtudós és aestheticus előnyeivel tündöklök miveltséggel lelkü barátja fölött. Helyzetüket tekintve nem is lehet másféleképp. Kazinczy, mint tudjuk, elvonulva a világesemények zajától, tisztán nyelv- és széptani tanulmányoknak él; ambitiója csupán az irodalom terén keres kielégítést: míg Dessewffy a politika terén is vezéri szerepet viszen, s csak a magán és közügyektől fenmaradt óráit szenteli az irodalomnak. Amannak az írói pályája folytonos és egyedüli gond, munka, tanulmány; Dessewffynak csak szórakozás és megpihenés a köz- és családi ügyektől. Ide járult Dessewffy kedélyének azon természete, melynél fogva, mint mondja, a csapások, a melyek érték, inkább elfojtották, hogysem élesztették tehetségeit. Nyílt, őszinte lélek, eszméi közlésében; de magába rejtő fájdalmait. S az elrejtett fájdalom, mint tudjuk, jobban emészt. Mennyire más kedély Kazinczyé! Mennyi szenvedést mért reá a sors! de kárpótlásul oly szívvel áldotta meg, mely talán még nagyobb fogékonysággal bírt az élet örömei, mint szenvedései iránt. Leveleit kell olvasnunk, hogy fogalmunk legyen azon édeni boldogságról, melylyel házassága eláraszta. Mennyiszor mondja barátihoz írott leveleiben, hogy gazdagon kárpótolva találja magát minden szenvedésért. S mily tartózkodás nélkül önti ki fájdalmát baráti keblére, mikor első gyermekét elvesziti! E fájdalommal csak azon öröm ér föl, melyet másik gyermekének születése s fejlődése okoz. Az atyai örömeinek legszebb kifejezéseit Kazinczy leveleiben bírja irodalmunk. S ha bántják, bosszantják ellenségeinek kicsinyes megtámadásai, olykor pajkos gúnyiratai: mily bő kárpótlást talál, mint annyiszor írja, „a jók tetszésében.“ S hozzá tehetjük: „és önértékben!“ Egy ifjú költő naivságával kiált fel, hogy „kevély egy epigramm-

jára“ (274. l.); s hogy néhány sonettel biztosítja nevének a halhatatlanságot (75. l.)! Kik a tehetség és nem-tehetség elbiztosítjának annyi példait látjuk naponként, hajlandók lennének szerénytelenségnek bélyegezni az önérzet e kitöréseit, ha nem tudnók másfelől, hogy ugyanazon férfit, mily szigorú bírója önmagának, ha nem olvasnók leveleiben, hányszor dolgozó újra meg újra egyes munkáit, s hogy csupán Sallust fordítása egy emberi életnek műve.

Azonban kissé messzebb mentünk, mint szándokunk vala ez ismertetésben. Térjünk vissza a munkához, mely előttünk van. A legjobban feltünteteti az a különbségeket, melyek Dessewffy mint író és Kazinczy az író közt valának. Oly különbségek, melyek nem ellentétet képeztek, hanem inkább szorosabbra fűzték közöttök a baráti kapcsolatot. Szükségök vala egymásra; kiegyeszték egymást.

Dessewffy, mint maga mondja, „nem otthon, hanem az Ádriai tengernek partjai mellett, mester nélkül, tehetsége szerint kezdé mívelni és gyakorolni hazája nyelvét s kénye szerint a szokat.“ Kazinczy többször figyelmezteté barátját a nyelvtani hibákra, melyeket mindúntalan elkövet, s melyek leveleiből kiáltóbban rínak ki most, mint azon időkben, mikor annyian elmondhatták volna levélíróikkal, hogy kényök szerint írogatják a szokat. Kazinczy igazítása azonban nem csupán a helyesírással vonatkozik, hanem általában kiterjed barátja egész stílusára. Dessewffy maga hálásán ismeri el, hogy „prózáját simítá Kazinczy, mert szüksége volt a gyalúra; elismeri, hogy stílusát folyóbbá tette, s nem csak a nyelv ellen való hibákat kiirtotta, hanem emezt elébb, amaz hátrább helyeztette, s több mozgást, több kecsket, néhol több világosságot adott munkájának, néhol jól rövidített, a buja ágakat nyeste, a ritkákat összoemosította, a sűrűket kiterpesztette (80. l.).“ Ugyanazon eljárás, melyet Kazinczy általában a magyar irálylyal elkövetett, izlést, elevenséget és szabatoságot hozva be az írói nyelvbe. S ki lett volna erre inkább hivatva, mint azon férfit, kiről e levelekben is olvassuk, hogy „egy a e s t h e t i k a i magyar grammatika“ írásán törte fejét, mely a nyelv szabályait kellemesen adja elő; a kiből, mint barátja írja vala, „az érzelem megbékélt a kellemekkel“; s a kinek mívelt izlése, mondhatjuk hozzáadólá, oly példányokon lett kiképezve, mint Sallust, Cicero, míg a német irodalomban, mint annyiszor írja, Göthét becsülte mindenek fölött?

Habár azonban Kazinczy művész keze sok simítani és javítani valót talált Dessewffy művein: Dessewffy nyelvének szintén megvoltak saját érdemei. Nem szólnok költeményeiről; nagyobb előnyökkel bír prózája. Leveleiben nincs ugyan meg az a tűz, az érzelmek gondolatok és kifejezések azon változatossága, az a művészi könnyűség és természetesség az előadásban, hiányzik az a keresetlen csín, nélkülözzük a pongyolaság azon kecsseit, mely tulajdonok Kazinczy leveleit e nemben példányokká emelik. Forma tekintetében is elsőség illeti Kazinczy leveleit, melyek soha sem terjeszkednek ki értekezéssé. De ha Dessewffy leveleiben kevesebb az „esprit“, gyakran több az „eszme“; s az

érzelmei gyermekségét, mely Kazinczynál meglep, férfias őszinteség pótolja amannál. Dessewffy elméje sokkal komolyabb, mint Kazinczy örök ifjú, játszi kedélye : mindazonáltal Dessewffynél is gyakran feltűnik az elmesség ere. Olykor humoros hangulat is lepi meg : a sérült költői kedély azon kitörése, mely ideáljával szemközt látja a rideg valót. Gondolatai, bármi magasan szárnyalnak, bármi mélyen szállanak alá, rendszeren megtalálják a kellő kifejezést. „A mi engemet illet, írja maga, én soha sem irtam semmit, a hol a szó, nem pedig a dolog lett volna a főérdem : mindazonáltal soha sem szükölködtem szó nélkül ideáimnak vagy valamely rajzolatnak és képzeletnek előadásában, noha nem ötlene is amaz mindenkor legottan vagy nyelvembe vagy pennámba, de valahányszor csendes elevenséggel gondoltam a dolgot, mindenkor előbb-utóbb a valóságát jelentő szavára, mint tulajdon jelére, akadtam önként“ (52. l.). S általában mindenütt érezzük Dessewffy nyelvében az előadás azon erejét, melyet „verve“-nek mond a franczia ; érezzük, hogy egy nagy miveltségű férfiúval társalgunk, a kiből, ha levert kedélyű is olykor, mint maga írja, „mindenkor elég enthusiasmust találunk a jóhoz, a nagyhoz és a széphez.“

Ez érdekltség minden iránt, a mi szép, nagy és jó, minden lépten sok alapossággal nyilatkozik az előttünk fekvő levelekben. Nincs fontosabb napi kérdés, mely Dessewffyt ne foglalkodtatná, melyről nézeteket ne tudatná barátjával. Az irodalom terén Kazinczynak engedi ugyan a vezéri szerepet, de a mit ez tőn az ő stylusával, eszmékkel fizeti vissza.

Érintők fenebb, hogy Kazinczy egy „aesthetikai magyar nyelv-tanon dolgozott. Dessewffy helyesli barátja törekvését s helyes tapintattal jelöli ki gyakorlati esze a nyelvészkedés ösvényét : „Tudom én, úgymond többek közt, hogy sokan előbb csinálják a planumot, azután keresik a factumokat s azokat a systemájokhoz alkalmaztatják ; így készült Helvetius és Montesquieu két híres könyve ; de ha lehetne is így elindulni a nyelv dolgában, én nem akarnék. Az igazság olyan mint a nyúl, nem tudja a vadász hol lappang, keresni kell.“

Majd egy pályaművet készít Kazinczy a magyar nyelv ügyében. E műnek célja nem kevesebb, mint már akkor, 1808-ban, megmutatni a magyar nyelv diplomatikaivá emelésének mind szükségét, mind jogosságát. Kazinczy teljesen érezte e kérdés fontosságát. Feje, mint írja, tele volt eszmékkel. Levelében, melyben munkája tervét tudatja barátjával, érinti a nyelv befolyását a nemzeti characterre is. „Miért nem adnak a magyar huszárra kabátot?“ ; mondja többek közt ; s utána veti : „A magyarnak a deák törvény annyi, mint a Caligula magas oszlopokra raggatott törvénytáblái“ (36. l.). „Mit nem nyernék vele, barátom — írja ugyanezen levelében, — ha te itt volnál stb. Te engem mind holmi dietalis dolgoknak, mind a külföldieknek tudásában nagyon segíthetnél, azon felül, hogy philosophiai okokkal is támogathatnál.“ S csakugyan több pontra nézve felvilágosítást kér Kazinczy barátjától. Dessewffy tel-

jes készséggel felel a kérdésekre. Sőt túlmegy azokon; több lapon által (47—50. ll.) folyvást e tárggyal foglalkozik. Kimutatja, hogy még Napoleon is mindenütt védelmezi a „honnjai nyelveket“; a Rénu-son innen a német, Piemonton túl pedig az olasz nyelvnek pártfogója. „Tudják a francziák, — úgymond, — minden egyéb hatalmaskodások mellett is, hogy megérdemli mindég egy ország, ha annak nyelvét a fejedelme megtanúlja. Valamint Nápolyban az olasz, úgy szinte Svécziában a svéczi, Dániában pedig a dániai nyelv uralkodik, holott az első országban a francia házból, a két utolsóban pedig német házakból valók is a fejedelmek. Többet mondok, mond D. folytatólag: a bavariai seregnél, melyet general Wrede Bonaparte vezérlése alatt legközelebrül az oroszok ellen vezetett a francziák társaságában, az egész katonai fegyvergyakorlás német nyelven folyt; nem vette számba ez a nagy ember, a ki a győzelemnek minden elementomait olyan jól felszámítja, azt a kicsiny nevelés ellenvetést, hogy t. i. ha két külön nyelv van egy vezér alatt hadakozó két ármádiánál, „so kann man keine kleine gemischte Commando's abschicken.“ . . . Nincs nemtelenebb kegyetlenség, — folytatja alább, — mint valamely országot honnjai nyelvével lassan-lassan megfosztani akarni. Minden nemzetnek, szintúgy mint minden embernek, az önnön maga szeretete lelkébe vagy onltva, ez belső sajátja az embernek, ezt tehát bántani nagyobb durvaság mint akármelyik más külső sajátunkat. Csak a rómaiak voltak oly erőszakosak, azok a rómaiak, a kik a külső nemzetek isteneit a magokéik közé fogadták; s talán ennek a sanyargatásnak is lehet (noha sem Montesquieu, sem Gibbon világosan nem említi) valamennyire tulajdonítani azon elkeseredést, mely a vándorló népek berontása alkalmatosságával a római birodalomnak felbontását segélte. Mihelyest nem adunk vagy nem adhatunk egy nyelvet az egész világnak: minden független országnak a maga nyelvét meghagyni tartozunk. A deák nyelv nem csak külsőben holt nyelv is, és olyan nemzetnek holt nyelve, mely mindenben, mindenben különbözött a mostani nemzetektől. A rómaiaknál majmozott vagy tőlök kölesönözött rendtartások, az idő folyása, a nemzetek geniusa és szokásaik, a vallás és a polgári intézetek, a nálunk virágzó vallások, a mostani culturának mindenemű, másféle, a régítől különböző hajlatjai által úgy megváltoztak, hogy a deák nyelvet, mint ideáinknak és érzeményeinknek eszközét most már részszerint többé nem használhatjuk, részszerint változtatni kéntelenítettünk. És mi módon kéntelenítettünk azt a változást tenni? A mi mostani lételünknek elementomai szerint, mely mivel a rómaiak régi lételének elementomaitól egészen különbözik, szükségességképen a deák nyelvnek olyan abajdócz és korcsosítása által kénszerítettünk azt cselekedni, hogy a mi mostani deák nyelvünket alig lehet többé deák nyelvnek nevezni. A mostani hivatalos deák nyelv valami olyan heterogeneum, vegyített, abajdócz, melyet még keresztelni sem lehet.“ A deák nyelv, D. szerint a titánok számára készült drága ruha, melyet ma saját matériáiból összefoldozva, saját piczinességéhez új formára szabva, visel a mai pulya,

pogonya, porongy, törpe nemzetség. Ha tehát, úgymond, vagy elveszni vagy nevétséges törpe pantalonok és arlekinok maradni nem akarunk, hagyjuk oda a részszerint elégtelen, részszerint egészen megvesztegetett mostani deák nyelvünket. Vegyük fel a szomszéd németekét? igen, de hogyan? Lármázták-e a mostani németeknek, kik a magyar nyelv ellen annyira berzenkednek, hajdani apjaik, mikor a francia nyelv el akarta borítani az övéket, ugyan mért nem maradtak ők a deák nyelv-nél? Ugyan miért nem tartották meg a deák nyelvet? vagy miért nem választották a francziákét, mely akkor már készülbbe vala a magokénál? . . . Megemlítvén ezek után a „pragmatica sanctio“ két oldalú voltát, azon kérdést illetőleg : mennyire kész immár a magyar nyelv? csak annyit felel : „ám olvassa meg bárki törvényes új szólajstromainkat s vesse össze a még nem régiben Regensburgban uralkodó Reichsstyl-lel országgyűléseink jegyzőkönyveit!“ Felhívja továbbá barátját : „ne feledje el Szalkait és önmagát (Kazinczyt) citálni, s húzzon a darabos német nyelv és a miénk közt egy igazságos parallelát.“ És pedig „a magyar szépszólás formái nincsenek még nálunk kimerítve, legékeesebben nevelt uraink vagy németül vagy francziául szólanak közönségesen és így még ezer ezer szép kitételeket foglal és rejt magában a magyar nyelv geniusa, melyeket, reájok találván, frissebb elméink lassan-lassan ki fognak fejtegetni.“ Általában azt hiszi Dessewffy : „nincs alkalmatlan nyelv, ha az ész és elme nem alkalmatlan.“

Tudjuk, minő megtámadásoknak volt kitéve Kazinczy, mint a nyelvújítás előharczosa. Dessewffy e téren is támogatja, buzdítja barátját, s okokat szolgáltat ellenségei ellen. Mily alaposan bírálja a „Mondolatot“, melyet Somogyi Gedeon annyi épével irt Kazinczy ellen. „Némely új szók tetszhetnek — írja többek közt Dessewffy — mások nem, csak ezeket kellett volna ecsetelni; némely szók, (melyeket a „Mondolat“ felhoz) nem újak, ha régiek, és ezek körül, ha nem visszás hangúak, fondorkodni a tudatlanságnak jele. A kölcsönözött szavakat, kivált ha magyar kaptára vannak verve, mind kigúnyolni hasonlóképen balgatagság. Mindezekben, úgy mint mindenben, a mérték teszi a jó izlést. Minden új szótól félni mint valamely tüneménytől, csak a vadakhoz illik, de minden petyhüdt, avült szót ápolgatni annyit teszen, mint valamely régi pénztárból az ó zöld rosdás krajczárokat közforgásra bocsátani. Csak a jól ítélő értelem ad mindennek becset, csak ott kell új szó, a hol vagy épen nincs, vagy észrevehetőképen hibás. A kurtítás által készített új szók gyakran szépíthetik a nyelvet annyiban, a mennyiben hosszabb és alkalmatlan hangzású szavainkat csinosítják. A borzas farkú lónak elvágjuk a farkát, és olykor Cyclops lesz belőle. Én jobban szeretem a magyar literaturát, hogysesem gyűlölöm még a szerencsétlen szófaragásokat is; megtörténik olykor, hogy currente rota urceus exit, de néha szép formájú tál is. Az igyekezet mindenkor dicséretes; hemzsgjenek csak az új szavak, semmit sem árt, megöli az az idő szele a helyteleneket, a boldog természetiek pedig fenmaradanda-

nak; forr a jó bor is mig megszáll és kitisztúl. Nem mind, hanem sok szavaid által fognak menni a jövődre, akár mint agyarkodjon esküdt uram (a „Mondolat“ szerzője); hasznos könyvecskét írhatott volna, ha rövidebbre húzta és a személyerányzást nagyon ki nem mutatta volna, de így sok és még nagyobb s helyesebb kritika fér czáfolásaihoz.

Friss epigrammákat a ki akar írni,
Bután ne gyalázzon és tudjon dicsérni!“

Látjuk ezekből, hogy Dessewffy, bár nem túlzó purista, barátja volt a neologismusnak. Kivált a tisztí írásmód magyarosítását sürgeti mint egyszersmind államférfiú. S mily helyesek e részben elmondott nézetei, a szempontok, melyeket kijelöl. Szeretné, ha ritkábban és csak ott élnének az emberek deák szókkal, a hol szükség van rájuk (10. l.). „Ne legyünk osinoskodók (puristae), de ne is tarkítsunk mindent“ (11. l.). „Császár úr, mond továbbá, szűznek mondja a magyar nyelvet, mely minden elegyedéstől irtózik. De a szűzek nem szaporodnak. A ki mindent magyar eredetű szóval akar kitenni, határozatlan vagy két értelmű szót fog néha koholni. Ebből nem következik, hogy meg kelljen nyelvünkben tartani p. o. a ‚certificatoriat‘ vagy ‚levatát.‘ De csak a hivatottak feladata a új szó-készítés. A jó gondolatok a szerencse ajándéki. Mivel pedig a jó gondolatok az írás vagy szólás hevenyei közben serdülnek főképen, csak a sok szólás és írás gyarapíthatja nyelvünket.“ S az így készült szokat is meg akarja Dessewffy bíraltatni mindenoldalú szakértőkkel. „Nem kell elsietni a dolgot. A természetes fejlődésre kell hagyni. Egy nemzetnél sem terem egyszerűben a hivatalos nyelv és nem vala sehol olyan tiszta, mint az íróké; azonban szebb mindenütt az országos emberek nyelve a prókatorokénál, s illendőbb, hathatósaabb ott a nyelv, a hol szavalják a pereket, mint a hol írásban perelnek“ (14. l.). . . . „Az új szók iránt való viadalról, mond ismét más alkalommal, — azt tartom, hogy a szóteremtésben sem igen messze nem kell menni, se pedig a határon innen nem kell megállani. Hogy szükségünk van sok új szóra, azt nem tagadhatja senki is, a ki gyakran beszél vagy ír, vagy ezen tárgyról valaha akármilyen keveset is gondolkoza. Bizonyosan kevés új szóra van szüksége a tudatlannak és a gondolatlannak, mivel kevesek az ideái; de a ki szelletekként faggatja vagy szálonként fejtegeti, vagy szemenként hüvelyezi a képzeteket, vagy a ki nem csupán tág pamaecsal durva húzásokat mázsolni, hanem finomabb esettel és hajlatosabb vonásokkal festeni isakar, annak tágulni induló lelke kétségkívül új, de természetes szókkal is fog igyekezni segíteni a maga szorultságán. De mivel itt könnyen eltérünk a visszaélés útjára, és mivel természetes ösztön által mindenkor és mindenben, szintűgy az örvényen túl, valamint a meredeken innen megállapodjanak, — annakokáért nem ártana jól meghányani vetni ezen

tárgyat és meghatározni: hol vagy on helye, és meddig és miképen terjedhet ez új szavak alkotásának szabadsága. Mert nem kell elfelejteni, hogy valamely nyelvnek gazdagsága nem áll egyedül a szavak sokaságában, hanem hogy annak nagy és talán legvelősebb részét teszi a különb-különbféle szóbeli összerendezéseknek és új szólásbeli formáknak a nyelv természetével nem ellenkező bősége“ (347. l.)... „A jó izlés szép dolog, de ritka: írja végül; e nélkül pedig ne merjen valaki új szavakat koholni“ (348. l.)... „Nem csak meg vagy on engedve, mond ismét más alkalommal, sőt kell néha újforma kitételeket (is) mind teremteni, mind elfogadni, csak hogy azokkal a nyelvünk geniusát ne sértsük“ (54. l.).

Igy vélekedett Dessewffy az irodalom legfőbb, mondhatni életkérdéséről az idő szerint. E részben, mint látjuk, teljes egyetértés volt a két jó barát közt. Dessewffy elismeré már akkor, a mit Kazinczy e téren tön; prózáját, mint fenebb érintök, mintául kívánta idéztetni, s mindenek fölött barátjában látta azon lángeszet és jóízlést, melyet új szók és szólásformák alkotására leginkább vélt hivatottnak. Ennyi egyetértés s kölcsönös méltánylás mellett mindazáltal eltérések is fordultak elő olykor levelezőink közt. Kazinczy rendkívüli műzlése már akkor föltalálta Götheben mindazon tulajdonokat, melyek őt, kivált classicus forma és művészi alkotás tekintetében Németország első költőjévé emelik. „Az én iróm, úgymond tréfásan, a plundrás nemzet közt Göthe és utána, még pedig jóval utána, Schiller és Mathisson“ (184. l.)... Voltaire viszont „nem volt embere“ Kazinczynak. „Nem tudott apte írni s minden munkái egy tonusban vannak írva“: jegyzi meg róla Mad. de Genlis-val. Általában úgy látszik, Kazinczy sokkal inkább szerette a korabeli német, mint a francia irodalmat. Dessewffy nem osztozott e nézetekben. Ő Voltairet nagyon is, Göthét viszont igen is kevésre becsülte. S mi az irodalmakat illeti: fenebb említök itéletét a „darabos“ német nyelvről; mértékes versírásra nem is tartá azt alkalmasnak. Épen ebben látta egyik fensőségét a magyar nyelvnek a német fölött. „Hiába mentegeted, írja barátjának, a németek nyelvficzamató és fülborzasztó antipositionalis prozodiáját“ (96. l.). S midön e nézetkülönbség mindinkább feltűnt közöttök: Dessewffy végre egy hosszú levél írására érezé magát indittatva, melyben (193—206. l. l.), Voltaire védelmét előre bocsátván, elmondja véleményét általában a világirodalomról. Mélyenható, alapos észzrevételek, melyek, némi tévedések mellett is, egészben véve, találólág emelik ki az európai föbb irodalmak jellemvonásait, egyaránt tanúsítván irójuk nagy irodalmi műveltségét, széles olvasottságát és erős ítélő tehetségét.

„Nem gondolom, írja többek közt Dessewffy, hogy a francziák csupán csak a könnyü nemü írásokban különböztetnék meg magokat. Minél kényesebb valamely nyelv, annál nagyobb az érdem olyan írókat találni, mint Montaigne, Jean Jacques, Bossuet, Bourdaloue, Massilon, Montesquieu, Raynal, az idősebb Crebillon, Chenier stb. Csak annyi

igaz, hogy a könnyű munkára egy nyelv sincs úgy elkészítve mint a francia és hogy a magos poesisra egy sincs alkalmatlanabb a verselésben. Nem kell csupán a mostani írók után itélni a francziák literatúrájáról: épen az a nevezetes ennél a nemzetnél, hogy minden könnyűsége mellett annyi erősen és mélyen gondolkodó férfiakat hozott. Ugyan rendes dolog, hogy némely, kivált német írók egy olyan nemzetől tagadják meg a mélységet, a kinél még most is oly élő matematikusok találatnak, mint p. o. La Grange, La Place, Lambert és a többi. Igaz, hogy ezeknek mélységek nem érthetetlen, nem zavaros, nem homályos, nem setét. Genlis asszonynak itélete a francia philosophusok ellen igen keveset nyom. Hogy Voltaire mindenütt Voltaire, mint Cicero mindenütt Cicero, azt nem lehet tagadni... Csak az vetkezzetik ki eredetiségéből, a kinek nincs individualitása; de azért más tonusban írta Oedipusát, másban Candidot és másban védelmezte Calast... Említvén ezek után és pedig szertelen túlbecsüléssel Voltaire költői érdemeit, így folytatja: „Ő az atyja az universalis historiának Európában. azaz a valóságos philosophusi methodusnak a történetek előadásában. Többet hazudtak, a kik czáfolták, mint ő... Kéltől mindenben, semmi vélekedése nem járt túl a határon, et il porte partout un esprit philosophique et d'analyse, même là, ou il se trompe, úgymond Condorcet és igazat mond. Az indulatosság vala hibája, mert fölötte tüzes és érzékeny mind szívvel, mind észszel birt, de nem vala rossz ember. Vannak nagy íróik a németeknek, de egy sincs hozzá fogható... Nagy észszel nagy ideákkal bírhat valaki, helyes izlés nélkül, mint p. o. Jean Paul, a kiben a szüntelen való elmésség a legnagyobb hiba... Ki szagolja sokáig a potpourrit főszédelgés nélkül, ki olvashatja sokáig egymás után Jean Pault a nélkül, hogy el ne fáradjon, vagy el ne tébolyodjon? — Tudom én, hogy a németek, qui ont pour l'ordinaire fort peu de netteté dans l'esprit, igen keveset hajtanak a világosságra és a praecisióra az írásban, azt mondván: das ist flache Begreiflichkeit: de jobb ez a lapos érthetőség, ez a tisztultság és ez a határszabás az ideákban s képzetekben, mint az ürességgel puffadó homály és érthetelenség... Megemlítvén ezek után, hogy a német költők közül a ragyogva folyó Wieland és a gyakran „felleng“ Schiller, az éles Blumauer és olykor-olykor Göthe tetszik neki leginkább, az utóbbira nézve megjegyzi, hogy Wilhelm mesterét se maga, se felesége nem érti, de értik ám azon albanói ecsettel oda lehelt dalt: „Kennst du das Land“. „Egyébíránt, veti ezek után, némely lángok és sugarok közepett sok füsttel és gőzzel bővölködik az északi nemzetek poesisá.“ Wieland egybevetése Voltaire-rel emennek részére üt ki. Majd így folytatja: „Minden nemzetnél találkoznak külön-külön nemekben nagy emberek, a kik a nagy tudományt, melyet mély és nagy terjedésű észszel és sok fáradsággal szerettek, a dologhoz alkalmaztatott jó izléssel, férfiasan egyszersmind és csinosan elő tudják adni. Azonban minden nagy tudós nem mindenütt

homme de Société egyszersmind, mint Franciaországban, a hol, a mint Rousseau maga megvallja, a jó társaságokban tanulnak írni az írók, és azt a tactust szerzik meg, melyet csak jó társalkodás által lehet magunkévá tenni. Azért nincsenek egy nemzetnek is a mostani tudós világban annyi popularis írói, mint a francziáknak. Franciaországban a nagyérdemű tudósokat a hatalmas és nagy urak meg dámák régtől fogva legszorosabb társaságokra méltóztatták, és ez az oka, hogy a bokros tudósok kellemültek, simúltak, a nagy urak pedig és dámák velőztettek és lelkek valamennyire inakra kapott; ezen egyeledés által a nagy fővárosban, az udvarnál s idővel minden jó társaságokban oly egy jó tónus centralisáltatott, mely az önön-meghiítség és a maga-biztalanság közepett esvén, a szeleburdiságot és a nyomadékos nehézkedést egyenlően kiküszöbölte. Ez okozza, hogy a valóságos franczia könnyűség a jó íróknál a kikapóságig nem terjed, hanem hogy összekeveredvén az értelemmel, az okosságtól vezéreltetik és a józan ítélet által mérsékeltetik. Melyik nemzet a mostaniak közül vitte messzebb a practica psychológiát? a társaságban élő emberi sziveknek esmérétét? kiki önszeretete kimelésének, ápolgatásának, gerjesztésének, táplálásának mesterségét és fortélyait? Innen van, hogy a franczia írás és társaságbeli tonus az ellenséges udvaroknál is győzedelmeskedne, minékelőtte még ezen udvarok a franczia fegyver által meghódítottak volna. Innen lón, hogy a franczia nyelv a diákok kitolná, és azon időben, a midőn az anglus nyelv és nemzet már virágzott, a német pedig már virágozni kezdte, diplomaticus nyelvvé változna a Tamiza partján szintűgy, mint a Néva partján. Csak az a nemzet, a kinek legtöbb extensiva, practica culturája, civilisatiója és politurája vagyion, és a kinek írói lepopularisabbak, remélheti a legnagyobb magasztalást a legkésőbb jövendőtől. Vizsgáld a régi görög és római írókat, kik hozzánk általjöttek és mondd meg, kik vannak közülök leginkább divatban?“ Idézi itt Dessewffy La Landenak Kant philosophiájáról mondott ítéletét: új rendszer, sok új szó arra nézve, a ki nem tud görögül s nem ismeri a régi és új philosophiai rendszereket; különben egyetlen új eszme sem. A metaphysicában (nem szólván a hypothesisekről) az emberi lélek az elvont ideák egész körét bejárta immár, a melyeket természeténél fogva felfogni képes volt. A végtelen tökéletesedés ideája, az emberi lelket illetőleg, nem alkalmazható a metaphysikai és tisztán elvont ideákra. „Látod, barátom, — veti ez idézet után — látod, hogy a Kantianismus, Fichtianismus, Shellingianismus, azaz ez a három ágú idealismus, mely egész a transcendentismusha becsap, Villers minden törekedése mellett sem tesz legkisebb szerencsét is sem Francia, sem Angliában; hogy mennének hát a jövendőre az arról írt borzos könyvek. Csak úgy fogja ezeket emlegetni a posteritas, mint a peripatetismust, scoticismust, dunsismust, mint megannyi elégtelenségeit a megfoghatatlanoknak, a repülni akaró emberi elmének stb.“ A németeknél — mond folytatólag D. — sokkal jobban értik a francziák „a legabstractusabb ideákat világozágra

hozni". . . Németország is sok originalis genieket adott; de egyáltalában vevén literatúrájokat, német uraimék szerfelett systematicusok, a helyes ízlés nem bélyege literatúrájoknak, a tudományokban mindent egy principiumra akarnak visszavinni, sytheticusok inkább, hogysen analyticusok, felette mind abstractusok mind kicsinykedők (minutieux), mindent ki akarnának meríteni, és mivel ez lehetetlen, azért gyakran haszontalanúl unalmasok, szószaporítók, s még sem oratorok, s ritkán adják elő a tudományokat testestől s lelkestől, hanem gyakran vér, hús s inak nélkül való skeletomokban. Die Vielseitigkeit ihrer Literatur schadet der Bestimmtheit derselben. Characterje literatúrájoknak die Trockenheit, die metaphysische Poesie, und ihre Metaphysique spielt in das Unerreichbare, Unbegreifliche, Verwirrte, Unfassbare, Unanwendbare, und vor lauter Höhe in das Nichts, oder auf's wenigste in das Leere hinein; Kategorien, Constructionen der Natur etc. Grandes misères. Az anglusok, kiknek Locke-jok, Hume-jok, Blaire-jök, Shaftesbury-jok, Home-jok (mert Newton és Hobbes szintűgy mint Leibnitz és Commenius a németeknél, Des Cartes a francziáknál többire deákül irtuk), Robertson-jok, Gibbon-jok, Ferguson-jok, Malchusok, Milton-jok, Sternéjek, Shakespear-jök, Addison-jok, Pope-jok, Thompson-jok, Swift-jek, Butler-jek, Prior-jok, Dryden-jek, Burke-jok, Sheridan-jok és Fox-jok vagyon, — mélyek, magasan szállók, hathatósok, humoristák, szökők ideáikban, legalább gyakran nagyot lépök; de melyik nemzet vitte a mostaniak közül tovább a tudományokban den praktischen Blick, die Richtigkeit des Geschmackes, und die Lebendigkeit der Darstellung, l'esprit d'analyse, d'ordre, de clarté et de précision, a francziáknál és a mint magok nevezik, la méthode?" A francziák, D. szerint, mélyek a nélkül, hogy révedezök volnának, exactok és methodieusok a nélkül, hogy kicsinyeskedök és unalmasok volnának. A németek rendesen mélyebbek, de nem látnak oly tisztán a mélységben.

A bölcselkedök közül Locket, Condillacot, Helvetiust és a korabeli két Platót, mint nevezi vala: Shaftesburyt t. i. és Malebranchet szerette Dessewffy mindenek fölött; s fennen kérdi, kiket lehet ezekhez hasonlítani a németek közül? „Nem igaz, úgymond, hogy azok közül némelyek nem hitték a lélek halhatatlanságát; nem igaz, hogy vastag materialisták voltak; csak annyi igaz, hogy a nem-materiát mint realis valóságot meg nem tudták fogni és hogy képtelenségnek tartották azon állítást, hogy az általunk érezhető vagy érezhetetlen materia ne gondolkozhasson, ne érezzen stb.“ Levelezünk, bár magát ideálistának mondja, a materialismus határáig jutott e sorokban, s a következőkben át is lépi e határokat. Említi minő hatása van gondolkodása élesztésére a tokaji bornak; s hogy Voltaire, II. Fridrik és Napoleon is kávéval tartották munkálkodó eszeket stb. Mintha csak Moleschottot hallanók. Azonban az állítás módjára nézve nagy köztök a különbség. „Én — mond Dessewffy — bizonyosan nem tudom, hogy nincsenek-e a gondolkodás kifejtetlen elementomi a borban stb.“

199. l. Moleschott ezt bizonyosan véli tudni. Ha ez okból Dessewffyt, mint philosophot, a rendszerek és iskolák szerint kellene osztályoznunk, inkább a scepticusok, mint a materialisták közé kellene sorolnunk. „Még a vegetationnak és az érzékenységnek határit sem ismerjük, írja maga; oly rejtett lépcsőkön csúszik minden egymásba a természetben, mint a színek a nagy mesterek képirásiban; és mi gögös pedantok és oskolabeli bölesek meg akarjuk határozni, hogy mi gondolkozhatik mi nem?” Ez nem kevesebbé tiltakozik az idealismus túlságai, mint a materialismus elbizottsága ellen. Dessewffy egyik oskolához sem tartozott. Épen azt hibáztatá fenebb a németekben is, hogy mindent egy principiumra akarnak visszavinni. Gyakorlati észjárása ellenszenvvel viseltetett a német böleselkedők egyoldalú mélységei iránt; míg ellenben költői kedélye s érzékeny szíve visszariaszták az anyagelviség következményeitől. „Idealista vagyok — mond maga D. — de csak bizonyos tekintetben; nem hiszem, hogy kivülem semmi sem volna; s a megfoghatatlanok körül nem forgolódom. *La commence un abyme, il faut le respecter*“ (316. l.). Hasonló szempontból mondható el, hogy materialista, de csak bizonyos tekintetben. Nem hiszi, hogy az anyagon kívül semmi sem volna; mint fenebb láttuk, védi a lélek halhatatlanságát; s a lélektant oly fontos tudománynak tartja, melynek ismerete nélkül valaki se államférfiú se általában semmi nem lehet (218. l.). Minő rendszert vallott tehát Dessewffy? fogja kérdeni az olvasó. „Nekem — válaszol maga a kérdésre — nekem nincsen időm, hogy egy nagy ideán (pedig olykor-olykor ötlik a fejembe egyik is másik is) szűnet nélkül törődjem s egy philosophiabeli theoriát vagy systemát sok kotlódás közt kiköltsek“ (277. l.). Ehhez, úgymond, nyugalom kellene, melylyel annyi családi és hazai bajok közt nem bírhat. Mindent megolvasott, s igyekvék mindenből elvonnai, a mi jót talált, egyaránt kerülven mindenik rendszernek örvényeit.

„Menjünk tovább!“ folytatja Dessewffy észrevételeit a különböző nemzetek irodalmi fölött. „Az én kedves historicusaim a mostaniak közt. — tehát a múlt század végén s a jelen század első tizedében — legelsőben Buffon a természet képirója, a ki a maga nemében szintűgy olyan egyetlen a világon, mint Geszner p. o. az idylliomokban és Bayle a historiai kritikában; azután Gibbon, Robertson és Voltaire, kit ama kettő mint historicust magasztal. Mit kell hát azon német tudósokról tartani, a kik ezen nagy embert, mivel néha egynéhány esztendőkel a datumokban hibáztott, és mivel az igazat mind kifürkészte, mind kijelenteni merte, hazugnak mondják.?!... Csak a jövőndő fogja helyesen megismerni, hogy mennyivel tartozik a világ a francia és anglus philosophiának és be kevéssel a németeknek. A kik az encyclopaedistákat és oekonomistákat a francia revolutio apjainak tartják, nagyot hibáznak; ők jó s csendes változást akartak; sok hiba, sok hazugság van az encyclopaediában, de nincs egyetlen egy tökéletlenség is. Az emberek mindent a mi új, akármilyen jó legyen, túlvisznek. A legjobb búzából termett magot is üszök boríthatja. Válaszszuk el a jó magot a rosztól.“

A philosophusok és historicusok után a korabeli poétákra tér által Dessewffy. „Megvallom, úgymond, hogy én nem az anglusokat, nem a németeket, nem a francziákat, hanem az olaszokat, spanyolokat, portugallusokat (nem szólok itt a régi görögökről és rómaiakról és a sok mindenféle szent irásokról), meg Sadit, Ferdusit s egyéb arabs és persa poétákat tartom a legnagyobb poétáknak. Nem szokhatom az északi poesishez, még Ossiánhoz sem egészen; az a szüntelen való köd és szomorúság nincs a természetben, még Londonban is süit a nap némelykor; engemet is intereszszál a melancholia, bonheur des malheureux, tendre mélancholie, én is gyakran komoly vagyok, a klima, a gondok, az életünk-módja hozza ezt magával, de ki fog mindég sopánkodni?! A phantasia változásokat kíván és az érzékenység szintügy; minél több varietas van a ragyogó tüzes képzetekben és költésekben, és az érdeklő érzeményekben, mennél több természetesség a mellett mind a rajzolatban, mind a festésben, és mennél kevesebb metaphysicabeli ideák es metaphorák, annál jobban tetszik nekem akármely költemény. Nem mondom én azért, hogy csupán csak eleven és találmányos képzelődéssel és költéssel, meg meleg érzékenységgel, helyes ítélet nélkül lehessen akármilyen remek poemát írni; de az ítéletnek csak olyannak kell lenni a költeményben, mint a jó lovak jó kocsisának: spiritus pure rector, non incitator esse debbet; nem kell hogy sújtsa a virgoucz paripákat, hanem csak hogy néha tartóztassa vagy igazítsa. A francziák közül Voltaire, Racine, Corneille és Molière, meg La Fontaine és Florian, a könnyebbek közül pedig Parny és Boufflers kedveltjeim; Delillet csupán coloristának nézem. Az anglusok közül Sternet, Thompsont és Swiftet kedvelem leginkább, meg Milont, meg Shakespearet helylyel-helylyel. A németek közül pedig Wielandot és minden hibáik mellett Kotzebuet és Schillert; itt samott Göthét is, mais si Schiller est souvent gigantesque, Göthe est quelquefois trop niais stb. A francziák leggyengébbek az eposban, az idyllumokban és az odákban; ennek részszertint a nyelv kényessége az oka, részszertint pedig az illetén, a társaságos élet és philosophia által szerfelett kipallérozott népek csupán a megirt képzetek által az elragadtatásra való alkalmatlan volta. Az élőszó, a jätékszín majmozási, a becsület reménye a lehetetlenségig elragadhatják a francziát, de hogy lehet, a képzelt csudálatosból származó gerjedelmet egy olyan, mindennek fejtegetéséhez szokott nemzetnél lázítani, mely már önön nemzeti nagy cselekedeti által a csudálatosnak határit szükítette? Az illetén nemzetnél szükséges, hogy a historia epossá és az epos historiává váljon, úgy mint Lucanus Pharsaliájában; azonban meglehet, hogy a mostani Achilles majd egy Homerust támaszt. Egyébiránt alkalmasint minden nemzeteknél nem igen felette messze esék culturájoknak kezdetétől az eposnak epochája, és hihető, hogy Homerus példája s követése és azon alkalmas és igen udvarias mese nélkül, mely Anchisestől és Venustól származtatá a caesarokat és a másik, Dido és Aeneas közt költött, rege nélkül a halhatatlan Aeneis nehezen

született volna Augustus alatt a világra. A mi az idylliumokat illeti, hogy találhatja el egészen a kigyalúlt, udvarias és pallérozott társasági francia tudós az együgyü pásztori életnek tonusát? . . . Annál inkább kell tündökleniek in der didactischen und in der dramatischen Poesie. A dramatikabeli poesis kivált a kipallérozott társaságos életnek szülöttje. Van szép természet a társaságos életben is, sőt többek, különbözőbbek és olykor erősebbek az indulatok, az egymásba ütközések és az illendőség meg ellenkezések által, a melyektől fojtogattatnak. A dramatika poesisnak a moralis ember a társaságban a tárgya; ez a moralis ember a társaságban, kivált a kipallérozott társaságban, számtalan modificatiokat szenved és szenvedhet a társaságos életben, természete, indulatai és a környülállások szerint. Az illendőségnek, a maga-tettetésnek leple alatt dolgozó indulatos szívnek önön maga elárulásai, valamint a leginterezzánsabbak magokban, úgy a legnehezebbek az előadásban; a komédia tehát s a tragédia, egy szóval a dráma, legnehezebb neme a poesisnak és ebben természetképen a legtársaságosabb, legpallérozottabb nemzetnek nem csak leginkább bővölködni, hanem a többieket felül is kell műlni.“

Az ékesszólásban az angoloknak adja Dessewffy a koszorút, s különösen Sheridant tartja leguagyobb szónoknak. „Mind megvan, úgymond, benne, a mi Demosthenesben és Ciceroan volt. Csak Hastingot védelmező oratioját olvassa valaki, ha ezen állításnak igazságáról meg akar győződni. Hasting talán nagyobb gazember volt mint Verres, de Cicero nem vala nagyobh szószólló Sheridannél.“ Az angol alkotmányok tulajdonitja levelezőnk e felsőséget. S aztán így folytatja: „Ha nagyobb emberek az anglusok in eloquentia civili, nagyobbak a francziák in eloquentia sacra. In eloquentia forensi mind Angliának, mind Francziaországának, mind Olaszországának nevezetes emberei vannak. A németek, kiveszek egynéhány predikátort, a legszegényebbek, mint oratorok.“

„Mindezeknek pedig csak az a következése, hogy sok nagy' embert szült minden nemeiben a literaturának a kérdésben levő három nemzet; de hogy csak mégis mindent együvé véve a francziáké és az angluské az elsőség, legalább quoad qualitatem, etiamsi non quoad quantitatem. Bővebb talán a német literatura, mivel a tudósság mesteremberséggé, életnemévé lett Németországban, a theoriabeli nevelés sehol sincs jobb lábön mint ott, úgy úzik ott a tudományokat mint a szabó a varrást; meglehet, hogy többet tudnak a németek, de nem tudják többnyire olyan világosan, olyan könnyen, olyan kellő renddel, oly practice oly jó ízléssel kiadni a tudományt, mint a francziák, sem oly hathatósan mint az anglusok; fomnyadtábban mind beszélnek, mind írnak nagyobbaránt stb.

„Alig hinné az ember — feleli e nagy érdekü, hosszas levélre Kazinczy, — alig hinné, hogy te oly szélesen tudj holmit.“ S hát ha meggondoljuk, hogy, a mint maga mondja, egy írók sem hozott fel a különböző irodahnak ezen jellemzésében, a kinek több, híresebb mun-

káját ne olvasta volna. „Én — úgymond Kazinczy — veled egyébben nem mérközhetem össze teljességgel, mint a német literatúrában.“ S itt nem engedi elvitatni Göthe fensőségét. Kérdezi barátjától: ismeri-e ez s ama munkáját? s lelkesedve kiált fel: „Quo quo vestigia fixit, subsequitur decor. Több ő nekem mint minden.“ Ha úgy lehetne egy ohajtással magamat valamivé tennem, mint a tündérhistoriákban királyi, én semmi sem lennék egyéb mint Göthe magyar nyelvben!“ (208. l.).

Kazinczy lelkének egész iránya revelálta magát e nyilatkozatban. Mutatják egyszersmind e jellemző szavak, miben állott az ő fensősége nagy műveltségű barátja fölött.

CS. A.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

A M. T. Akademia ez idén (1860) október 12 és 13-ik napján tartá nyilvános közülését.

Az első napi ülést az elnök GRÓF DESSEWFFY EMIL a következő beszéddel nyitá meg:

„Tisztelt Gyülekezet!

„Ma harmad izben üdvözlöm ezen helyen és ezen székéből a nagy számmal ide sereglett tisztelt Gyülekezetet, és édes öröömre szolgál, hogy az ilyen számoltató napokon, mindannyiszor lehetett és lehet alkalman, akademiánk körül oly mozzanatokat jelelhetni meg, melyek ép oly távol a dermedtség- és tespedéstől, mint másrészt czélt hiúsító vagy ábrándos izgalom és mulékony felpezsdüléstől, fokozatosan haladó felüdülésre és természetszerű állandóságot ígérő egészséges életre mutatnak. Mert csak ezt tevém, tisztelt Gyülekezet, midőn 1858. végén szavakba foglaltam az egyetemes közérzületet, és kimondottam, hogy másként mint felemelt szízzel s fővel e világon járn i képesek nem vagyunk, mert tudjuk, hogy csak azt nem lehet többé felemelni, ki önmagát alázza le, ki önmagát becsülni megszűnt; csak azt tevém 1859-nek végén, midőn az érzelmi és erkölcsi súly növesztésének, s közszellemünk mindig magasabbra és nemebbre czélzó, de azért még is a valódi sikerre számított irányzatának szükségére figyelmeztettem; — és csak ezt teendem ma is, midőn ezen újabb számoltató napon, egy áttekintő pillantást vetve a lefolyt akadémiai évre s kiválóbb tényeire, úgy azon viszony mivoltának további következéseire, mely ez intézet s a hazai közgondolkozás között létre jött, igyekezem egyszersmind ezekből levonni némi tanulságokat, és azokat a tek. Akademia és Hazámfiai figyelmébe ajánlani.“

„A mint tudjuk, tisztelt Gyülekezet, azon elhatározásunk, hogy nemzetiségünket daczára minden akadályoknak fentartsuk, és ezzel párhuzamosan a kifejlés és miveltség magasabb fokára emeljük, vala-

mint azon hitünk, hogy ez nekiünk nem csak elutasíthatlan kötelességünk, de legkétségtelenebb oly jogunk egyszersmind, melyet önmagunk akarunk gyakorlani és senki másra nem bízni; mind ez nem a legutóbbi idők szüleménye. A hazafiak ezen régiebb közérzetének kitünőbb alakot gróf SZÉCHENYI ISTVAN adott, midőn ezen intézetet megalapította. Az inmentül gyorsabban meginduló nemzetisedési és mivelődési mozgalom számos phásisokon ment keresztül. Nem maradt menten tévelygésektől, nem balfogásoktól a gyakorlati téren, mig elvégre a kört megfutva, azon sarkponthoz tért vissza, melyből kiindult volt és megszilárdulva az utóbbi idők eseményei, megtisztulva az önmegismerés keserű serlegének üritgetése útján azon hitágazatok körül állapodott meg, melyeket a z e l h u n y t n a g y l á t n o k, ezen ügyek iránt, állhatatosan vallva, állandó üdvünkre és örök tanúságokul írásaiban számunkra letett. És így lön, hogy ma már köztünk nincs, ki azon kételkednék, miszerint, a mint ő mondani szereté, kifejelett nemzetiség nem rögtön termő növény; nincs ki ne hinné, hogy magasabbra emelkedés csupán erkölcsi felsőbbtség segélyével érhető el; s hogy másfelől ezt csupán erkölcsi súly, polgári erény, megszépült szokás, megnevelés, kiművelt tudomány, gyakorlati tapintat és több ilyes elsőbbségek adják, hogy nincs ki azon hitben nem élne, hogy lelki felsőbbtség mindig győz az erőszakon, s hogy az erőszak elvégre is egyedül önmagának ássa sírját.“

„Már ma ki nem tudja azt, mire ő bennünket oly komolyan szeretett figyelmeztetni, hogy a fölemelkedési erő saját magunkban van, és hogy nemzetének önfentartási és kifejtési küzdelmé, hahogy másban is méltányolja azt, a miért maga viv, oly gyönyörteli látvány, mikép nincs a világon oly aljas kedély, melyet ily jelenet öszinte rokonszenvre ne melegítene; hogy viszont nem lehet semmi elidegenítőbb, mint fuladás között kapkodót látni, ki ha feleszmélne, saját erejével menthetné meg magát, de a helyett más életébe kap s visszalökve elsüllyed! — Épen így vagyunk egy másik tanával is.“

„Érezzük, mikép az előttünk álló munka hosszadalmas, hogy a körül a túlhév mindig árt, a lelkesedés maga nem elég, s egyedül a a józan felfogás és kirekesztőleg csak az összevető és kiszámító felsőbbség győz — és azért nincs közöttünk ki vele ne ápolná azon reményt, mikép el kell jőni azon időnek, midőn az emberi nemre mind inkább reá virrada mennynek azon napja, mikor egyedül az igazságosak hazája fog gyarapulhatni!“

„És így lön az is, hogy midőn a gondviselés a közgondolkozás ide érlelődésének perczében szólítja ki közülünk a nagy hazafit, s reánk mély és általános fájdalomat áraszta, szabad volt ennek némi enyhületet találni azon hitben, miképen töle nem volt megtagadva egészen azon a hozzá hasonló jeleseknek ritkán jutó szerencse, még életében értetni meg hazafiai által, és hogy az annyi lelki kínok és keservek által sújtott férfú, ennek tudásában némi vigaszt találhatott.“

„Úgy van, tisztelt Gyülekezet, az, ki a százhazafiakat a tett-hazafiaktól oly élesen szerette megkülönböztetni, vigaszt talált az utóbbiak elszaporodásában — és nem csekélyebbet különösen abban is, mit a hazafiúi buzgalom az ő életének végszakában tőn ép azon akademiáért, melynek alkotása, a nagy elhunyt örökre emlékezetes pályájában, a kiindulási pontot képezte.“

„Azért tisztelt Gyülekezet, ha a lefolyt akadémiai év legnevezetesebb ténye gyanánt ezen Intézet alkotójának halála tűnik fel, kiválsólag áll e mellett egy másik, és ez az, hogy e halált az ő eszméi diadalának hajnalán rendelté el a Gondviselés.“

„Szándékkal említém itt a hajnal hasadását, Uraim. Mert midőnegy nemzet annak, ki szerette minél többször füleinkbe harsogtatni a bár keserű igazságot, ki belé nem fáradt vala arra figyelmeztetni, hogy nem elég kuruzsolóként külsőleg hatni csupán, hanem hogy sziveket és velőket kell hódítani, ki egyre azt kiáltá félénk, hogy a magyar szó még nem magyar érzés, az ember, mert magyar, még nem erényes ember, és a hazafiság köntösében járó még koránt sem hazafi, hanem hogy mindezekhez több, sokkal több kívántatik, — midőn egy nemzet annak, ki gyengéink legszigorúbb bírálója, fogyatkozásaink legkimélelenebb feltárója, ferdeségeink s egyoldalúságaink legirgalmatlanabb ostorozója volt, az egyetemes hála, a tiszteles kegyelet adóját oly mélyen érzi, mint a hogy azt tapasztaltuk és azt azon öntudattal teheti, mikép egy nagy tanító haladó tanítványaként nem csak szólni de tenni is, nem csak sovárogni, hanem valószínűsíteni, nem csak aggódni, hanem megtartani, nem csak hevílni, hanem kitartani, nem csak buzogni, hanem számítani is mindinkább ért, egy ily nemzet, a gyászünnep mellett, az önismeret szivemelő ünnepét üli meg egyszersmind, és annak adja czáfolthatlan bizonyosságát, miszerint meg van érve belátni, hogy nem a tömjénező és hizelgő, hanem csupán az igazmondó barát bír örök és valódi becsesél és hogy a valódilag nagyok iránti enyészhetleu hála, példájuk követésében, szellemük felfogásában áll.“

„Ugyanazon eszmeirányzat győzelmét látjuk egy más téren, tisztelt Gyülekezet. Kedves szavajárása volt a nagy elhunytnak: „fogjunk kezét,“ vessünk vállat vállhoz,“ „emeljünk magasabb és diszesebb polczra a haza jó és igaz ügyeit!“ És mindinkább megértjük e szavak valódi értelmét. A múlt év végén ezen székül történt, midőn feltártam Akademiánk szükségét és kimondottam, hogy annak nincsen elégséges tőkéje, és nincsen háza. És mi történt? Talán a törvény parancs-szava kötelezett bennünket, hogy adakozzunk? Nem, tisztelt Gyülekezet, ezt csak a hazaszeretet tette; kezét fogtunk szabadon, magunk jószántából, kezét fogott a szegény a gazdaggal, a nagy birtokos kis birtokossal, a világi pappal, a földművelő kézművessel, az iparos a tudóssal, az egy osztálybeli a más osztálybelivel, egy vallásbeli más vallásbelivel, egy fajbeli

más fájbelivel, váll szorúlt vállhoz, vagyis inkább hazafiszívek hazafiszívekre támaszkodtak és harsány szóval lón felkiáltva : lesz tőkéje az Akademiának és azon Intézetnek, mely a magyar tudományos műveltség és nyelv emelése körül fárad, nem háza leszen, de legyen palotája ! és a szóra nyomban a tett következett. Nem egészen 10 hónapi rövid időszak alatt a nyolczszáz ezeret tevő összeg lón a kettős czélra felajánlva, és annak tetemes része már be is fizetve. Kinek mondjak én ma különösen köszönetet, midőn ezerekre megy azok száma, kiknek azzal a haza, és a jövő tartozik ? Ezerek tartottuk meg a kézfogót, és biztató színben derenghet szeméink előtt azon drága remény, hogy ez leszen azon testvérisülés előfutója, mely ez ezerek lelkében, közös nemzeti és szellemi érdekek körül, felbonthatlan frigygyé fog szilárdulni. Tisztelt Gyülekezet, saját magunkban az emelkedési erő ! Ezen haza népe azért, mi szívéhez forrva van, tenni tud, s arra, mi neki legdrágább, adni kész. És a mely nép magas czélokért melegülni, magas czélokért tenni képes, az magas czélok at elérni fog, annak magas czélok at elérni kell. Bizzunk azért magunkban Uraim, bizzunk erőnkben, de túl nem becsülve azt, gazdálkodjunk azzal minél jobban és a mi legfőbb, ne lépünk a sikra készületlen.“

„Az építők sorába léptünk, tisztelt Gyülekezet ! de nem szabad hasonlítani azon neméhez az építészeknek, kik alap és kiszámítás nélkül veszendő és súlytalan anyagokból raknak bomladozó és aránytalan falakat, kik a boltozat íveit, ott hol kell, erős kapcsolatokkal nem erősítik. Egy palota, legyen bár az a művészi ízlés a czélszerű bel-elrendezés mintája, csak egy köhalmaz, ha a benne honoló és menhelyet találó tudomány, s körüllette szét ömlő szeretete a szépek és nemes azt templommá fel nem avatják. Sorsunk és sajátlagos helyzetünk hoztánk magunkkal azt, hogy még nem sokkal ezelőtt így lehet hozzánk szólani : mivelődjete, ez a legfőbb ; magyarok maradtok-e e mellett ? az már más kérdés. Erre a mi határozott válaszuk így hangzott : ezen gond a miénk leszen, ezen jogot visszaveszünk magunkhoz, a kocsosító műveltséget határozottan elutasítjuk magunktól, — elszigetelni magunkat nem akarjuk, de még kevesebbé elsepartetni, mi mindinkább fogunk és akarunk magyarosodni és egyszersmind mivelődni. És ezen határozott válaszra az összes nemzet ütötte reá legújabb pecsétét, midőn magánalapítványokból keletkezett Akademiánkat nemzeti intézette emelte, egytetemes gyámolítása által.“

„A mely nemzet szabad akaratjából, lelke legbensőbb sugallatából a tudománynak palotát épít, az tudja mit akar, s tudnia kell, hogy azt mikép akarja. Ezen szándék értelme félreérthetlen, és nem lehet más, mint ez : magyarosodjunk át minél mélyebben, és mind inkább, és ugyanakkor mivelődjünk át minél inkább és mélyebben.“

„Kömmen beláthatja minden gondolkozó, hogy a feladás : magyarosodva mivelődni, a magyarságot kimivelni, számos,

különbféle és épen nem könnyű kötelességeket szab mindnyájunk elibe, melyet a jelen számoltató napon venni némileg szemügyre és közöttük kissé széttekinteni, akkor legezélszerűbb, mikor az egynemű siker már előttünk áll, és annak voltaképeni és további hasznosításáról nagyon szó.“

„Egy kétségbevonhatlan jogot vettünk vissza magunkhoz, és midőn ezt tettük, nem sértettük senki jogát. A vagy törpülnünk kellett volna talán, hogy emelkedhessünk? gyengülnünk, elsatnyúlnunk előbb, hogy aztán erősöd-hessünk? Vagy talán elkellett volna felejkelnünk magunkról, hogy magunkról gondoskodhassunk? Tartós, háborítatlan és eredményes joggyakorlat erőt föltételez. Erőkifejtésnek kell tehát lenni jelszavunknak, mert arra mindenek előtt elkészülve kell lennünk, tiszta Gyülekezetre, az a hosszas, fáradalmas és bizonyos verseny, melynek ismét erő a főkelléke. Önámítás nélkül nem kecsegtethetjük azzal magunkat, hogy ennek kénytelensége alól, bármily körülmények között, szabadúlhatnánk. Előrehaladottabb műveltségek terjeszkedési ösztöne és hatálya ellen küzdeni fog kelleni mind-úntalan, s hol babért nem nyerhetünk, becsületet fog kelleni aratni igyekeznünk. Az igazán megérdemlett becsület, édes jutalma a legnemesebb vágyaknak. Lesznek mindig ezen térek, hol a babért előlünk nem könnyen és csak ritkán fogják mások elragadni, így leszen az, midőn lángoló honszeretet, magunk iránti hűség, állhatatos ragaszkodás igazainkhoz, csüggedetlen hit egy szebb jövőbe fognak szóban forogni. Azonban a verseny nem mindig téreken fog folyni, és hogy azokon is, melyeket megfutni minden nemzet kénytelen, mely a közművelődés színvonalára emelkedni kíván, ha nem is győzelmesen, de mindig becsülettel állhassunk meg, az erőkifejtésnek az eddigieknek kívül még egyéb nemeire fog kelleni igen nagy gondot fordítanunk.“

„Erő az emberiségnek és hazának szeretete, a tudomány pedig annál nagyobb és tartósabb hatalom, minél inkább ezekre támaszkodik és ezekkel frigyesül. Nálunk a hazaszeretethez ki kell egészíteni a szép, a nemes és a tudás öszveházasított szeretetében fekvő erő által. Az örök szép és valódi nemes, a létezésnek nem csak jogcíme, hanem a tartósságnak biztosítóka egyszersmind, míg másfelől a tudásnak minél terepélyebb arányban szétterjedő szeretetétől nagyon a szellemi haladás lehetősége feltételezve. És itten mindnyájunk előtt egy nagy mező áll feltárva. Lépjük reá azon elhatározással, melyet az ily nagy és szép cél kíván és érdemel. Könnyű belátni, mikép a sikerek, ha a tudomány művelése és terjesztésével nem tart lépést a tudásnak szeretete, csak meddők; tartósak és biztosítottak pedig nem lehetnének, ha a szépnek varázsa nem ömlik el összes szellemi és társas életünkön, és azokat minél mélyebben át nem hatja.“

„Mi, Tekintetes Akadémia! kegyeltjei vagyunk a hazának. Sokat tett az értünk, de tőlünk sokat is vár. Ne lankadjunk azért soha meg-élénkült tevékenységünkben, ne felejtsük soha, hogy azon zászlón,

melyet halhatatlan alkotónk oly dicsően vitt a nemzet előtt, így hangzott a felírás : előbbre, előbbre! Azonban felejténie lehet-e azoknak, kik elibünk ennyi kötelességeket szabtak, hogy ők is vállaltak ezzel kötelességeket? Legyünk azért tisztelt Gyülekezet minél többen valódi civilisátorok az által, hogy a tudás, hogy a nemes és szép szeretetének terjesztése útján, hazaszeretetünk erejét kiegészítjük és magasabra fokozzuk! Legyünk minél többen izgatók azon czélből, hogy felébredjen a hol szunnyad, öregbedjék a hol mutatkozik, az irodalom komolyabb ágai iránti kedv! Izgassunk mindnyájan azon czélből, hogy minél többször és többet menjük meríteni a szépnek és magasztosnak azon forrásából, mely egyedül az emberiség Geniuszainak, a régiebb és újabb kor, és saját magunk remekíróinak műveiben található fel! Legyünk izgatók ezen czélből tisztelt Gyülekezet, így leszünk bizonyosan egyszersmind civilisátorok!“

„És legyen ez irányban különösen gyámolunk a nemzet azon fele, melyet mindenikünk a szebbnek tud, és én a jobbik felének tartok. Legyen ebben gyámolunk a szépnem. A művelődés terjesztésének nagy munkája csak tökéletlen lehet ott, hol nem ő vállalja el annak egyik felét. A képességen túl, a nagy Isten őket áldotta meg bájakkal és szelidséggel. Ömlesztétek ki azokat kérem, összes valónkon és tevékenységünk minden ágára. Éltek eleme, szívök tápláléka a szeretet. Szépen szeretni csak ők tudnak. Legyenek mestereink e tudományban, kérlehetlen bíránk, ha ez ellen vétkeznénk. Legyenek izgatók a nemesnek, a szépnek, a jó izlésnek terjesztésében, bájakkal, szívök szelidségével!“

„Voltak idők, midőn halhatatlan ébresztőnk így tünődött magában : „közel állunk azon komoly kérdés eldöntő napjához, hogy vajjon leszünk-e vagy nem? ki tudja oly távol van-e tőlünk azon gyászidő, mikor csak ezen testület fogja tán ereklje gyanánt, vagy inkább bádgyattan pislogó lámpaként őrizni azon nyelvet, melyet legdrágább kincsének ismert el, de megőrizni nem birt, ki tudja, nem fog-e előbb bukni mint gondolnók, vagy nem fog-e sasként egy műveltségtől elszigetelt szikla kupján ülni a magyar, míg álmainak vége nem szakad?“

„Ingtatlanul áll bennünk a remény és drága lelkünknek azon hit, hogy nagy alkotója Intézetünknek a sírnak hantjai alá vitte magával azt, mikép ezen idő nem fog bekövetkezni soha, és hogy mi élni fogunk, mert el vagyunk határozva, és képeseknek érezzük magunkat nem elforgácsolni, hanem fejteni, nem fásítani és tompítani, hanem nemesíteni, szépíteni és egyesíteni az erőket. Igen is, élni fogunk, és ép azért, mert azóta sokat éltünk. Azóta sokat sokat láttunk, sokat tapasztaltunk, nagyot okultunk, sokat felejtettünk, s megtanultunk tünni s várni, — de nem elesüggedni.“

„Legyen hát mindenkori jelszavunk az erők kifejtése. A mi magamat illet, nincs annál buzgóbb óhajtásom, mint hogy úgy hall-

gassa meg a nagy Isten ide irányzott meg nem szünő könyörgésimet, mint a hogy meghallgatta a haza, midőn egyik hiv munkásának, ezen Intézetnek ügyét, gyöngé szóval, de őszinte és becsületes érzéssel kötöttem szívére.“

Az elnöki beszéd után, melyet a közönség rendkívüli tetszéssel fogadott, következett a titoknoki jelentés az akadémia közelebbi munkálkodásáról.

Ez után WENZEL GUSZTÁV r. tag tartott történeti előadást ily cím alatt: A magyarok Rómában 1350-ben. A közelebbi füzetben visszatérünk ez értekezésre.

Majd GRÓF MIKÓ IMRE lépett szószékebe, emlékbeszédet tartván gróf Kemény Sámuel tisztt. tag fölött. Fenebb közöltük.

Ismét tudományos előadás SZABÓ JÓZSEF levelező tagtól: A magyaralföld alakulása geologiai tekintetben. E tárgyban önálló cikket közöl szemlének ugyancsak az előadótól közelebbi füzetünkben.

Végül Szász Károly lev. tag olvasá fel GRÓF TELEKI DOMOKOS igazg. és tisztt. tag emlékbeszédét báró Wesselényi Miklós tisztt. tag fölött. Fentebb közöltük, közbeiktatva azon részleteket is, melyek az akadémiai előadásból, az idő rövidsége miatt, kihagyattak.

A közülés második napja egészen Széchenyi István gróf emlékezetének volt szentelve.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, az akadémia elnöki székén Széchenyi utóda, tartott emlékbeszédet a nagy elhunyt fölött. Fentebb közöltük.

S ARANY JÁNOS r. tag olvasá fel következő költeményét:

SZÉCHENYI EMLÉKEZETE.

Egy szó nyilallott a hazán keresztül,
Egy röpke szóban annyi fájdalom;
Éreztük, a mint e föld szive rezdül
És átvonaglik róna, völgy, halom.
Az első hír, midőn a szót kimondta,
Önön viszhangjától megdöbbene;
Az első rémület kétségbe vonta:
Van-e még a magyarnak istene.

Emlékezünk : remény ünnepe volt az,
 Mely minket a kétségbe buktatott :
 Gyászról, halálról, szív-lesujtva szólt az,
 Napján az Úrnak, ki feltámadott.
 Már a természet is, hullván bilincse,
 A hosszú, téli fásúlt dermedés,
 Készíté új virágít hogy behintse
 Nagy ünneped, dicső Fölébredés !

Immár az ég — ah, oly hideg korábban ! —
 Irántunk hő mosolyra engede ;
 A négy folyó és három bércz honában
 Kilebbent a tavasz lehellete ;
 S melynek halálos — úgy tetszék — elasztá,
 Éltre pezsdült a kór sivatag ;
 Lassú folyót önérzelem dagasztá,
 Büszkén rohant le a szilaj patak.

S fölzenge távol a menny boltos alja,
 Gyümölcshozó év biztató jele,
 Hallott korán megdördülő morajja —
 Midőn egyszerre villám sújta le.
 „Széchenyi meghalt“ — Oh mind, mind csalékony :
 Te vig tavasz nap ! ujjongó mezők ! . . .
 „Széchenyi meghalt“ — S e nagy omladékon :
 „Élünk-e hát mi ?“ búsan kérdezők.

Mert, élni hogyha nem fajúlva tengés,
 Olesó időnek hasztalan soka ;
 De vérben, érben a vidám kerengés,
 Mely szebb jövőndő biztos záloga ;
 Ha czélra küzdvén, nagy, nemes, dicsőre,
 Így összehat kezünk, szívünk, agyunk,
 Vezérszó : ildom, a zászlón : előre ! —
 Ó az, ki által lettünk és vagyunk.

Megrontva bünöd és a régi átok,
 Beteg valál, s nem érzéd, oh magyar ;
 Nép, a hazában nem volt már hazátok :
 Sirt még hogy adna, állt azős ugar.
 S mint lepke a fényt elkábúlva iszszá,
 Úgy lón nekünk a romlás — élvezet ;
 Egy-két kebel fájt még a múltba vissza :
 Nem volt remény már, csak emlékezet.

*Itt az élet.
 Széchenyi példája hogy
 (is) megismerjék.*

De, mely a népek álmait virasztja,
 Elhagyni a szelid ég nem kívánt;
 Széchenyit küldé végtelen malasztja
 E holttetembe érző sziv gyanánt,
 Hogy lenne élet-ösztön a halónak,
 Bénult idegre zsongító hatás,
 Reménye a remény nélkül valónak:
 Önérzet, öntudat, feltámadás.

Midőn magát ez nem tudá szeretni,
 Ő megszerette pusztuló fáját.
 Oh nemzetem, ha fognád elfeledni
 Hogyan viselte súlyos nyavalyád?
 És mennyi harcot küzde önmagával?
 Hány izgatott, álmatlan éjjelen?
 Mig bátorító Macheth-jóslatával
 Kimondá: „a magyar lesz“ — hogy legyen!

Bizton, ezer bajunk közt, megtalálta
 Azt a mi fő, s mindet befoglaló:
 „Elvész az én népem, elvész — kiálta —
 Mivelhogy tudomány nélkül való.“
 S mig kétle a böles, hátrált a tevékeny,
 Bújt az önérdék, ftymált a negéd:
 Ő megjelenve, mint új fény az égen,
 Felgyújtá az oltár szövétnekét.

És ég az oltár. Ím, körébe gyültünk,
 Szétszórt bolyongók a vész idején.
 Már is tüzénél szent lángra hevültünk,
 Fénye világol sorsunk ösvenyén.
 Oh, rakjuk e tüzet, hogy estve nála
 Enyhet találjon áldó magzatunk!
 Ez lesz a méltó, a valódi hála,
 Mit a nagy Jóltevőnek adhatunk.

De hogy' kövesse nyomdokát az ének?
 Némüljön el, lant, gyöngye szózatod.
 Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!
 Klió, te készítsd legdicsebb lapod!
 Évezredek során mit összejegyzél
 Honfi erény magasztos érdemét,
 S arany betűkkel éreztáblába metszél:
 Abból alkosd Széchenyi jellemét.

Írd azt, ki a pusztán népét vezérli ;
 Ki kürtöl, és lerogy a régi fal ;
 Tarquin előtt ki arczát megcseréli ; —
 Fülepet ostoroz lángajkival ;
 Ki győzni Athént esellel is szorítja ;
 Kit bős csoport elítél, mert igaz ;
 Ki Róma buktán keblét felhasítja —
 Elég a példa fáj : Széchenyi az !

Ő szól : s mely szinte már kövé meredten
 Csak hátra néze, mint Lóth asszonya,
 A nemzet él, a nemzet összeretten,
 Átfut szívéen a nemlét iszonya ;
 Szól újra : és im lélek ül a szemben,
 Rózsát az arczra élet színe fest ;
 Harmadszor is szól : s büszke gerjelemben
 Munkálni, hatni, küzdeni vágy a test.

Hitel, Világ és Stádium ! ti, három —
 Nem kézzel irt könyv, mely bölcsel, tanít,
 De a lét és nemlét közti határon
 Egekbe nyúló hármass pyramid !
 Ám, hadd üvölsön a Számum viharja,
 Dőljön nyugatról a sivár homok :
 A bújdósók előtt el nem takarja,
 Melyet ti megjelöltök, a nyomot.

S lön új idő — a régi visszacsókkent —
 Reményben gazdag, tettben szapora ;
 A „kisdéd makk“ merész sudárba szókkent ; *)
 Ifjú ! ez a kor : „Széchenyi kora.“
 Nézd ez erőt : hatása mily tömérdek —
 De ne imádj : a munka emberé —
 Szellem s anyag, honszeretet s önérdék
 Mily biztosan lejt a közjó felé.

Majd elborúlni kezdé láthatára :
 Kik műve által lettünk magyarok,
 Nem ügyelénk többé vezérnyomára,
 Mi napba néző szárnyas Ikarok.

*) „Minden jelenetek jövődő fényt mutatnak nemzetünknek, minek megjövődölésére semmivel több jóslói tulajdon nem kell, mint előre megmondani, hogy a k i s d e d m a k k b ó l, ha meg nem romlott, idővel termó tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja.“ S z é c h e n y i.

Oh, hogy riadt fel intő jós-ajakkal! —
 S midőn a harez dült, mint vérbösz Kain,
 Hogy álla tört szívvél, merev hajakkal —
 Egy új Kasszándra Trója lángjain!

Hosszú, nehéz, sötét lön akkor éjünk,
 Nyugalma egy álarcozott halál;
 S midőn a szív feldobbant, hogy reméljünk!
 Nagy szellem! ime, köztünk nem valál.
 Oh, mely irigy sors önző átka vett el,
 Hogy ébredésünk hajnalát ne lásd? —
 Vagy épen egy utolsó honfi-tettel
 Tagadnod kelle — a feltámadást? . . .

Nem, Űdvezült, nem! . . . fájdalunk hevében
 Hamvad ne sértse káromló beszéd:
 Oh, nézz egedből és örvendj e népen,
 Mely soha így még nem volt a tiéd!
 Leomlunk sirodon szent döbbenéssel,
 A sujtó karra félve ismerünk:
 De Antéuszként majd ez illetéssel
 Küzdelmeinkhez új erőt nyerünk.

Emléket, oh hazám, mit adsz e sirra?
 Hová tekintesz földeden, magyar,
 Hol Széchenyi nevét ne lásd megírva
 Örök dicsőség fénysugarival?
 Ha büszke méned edzi habzó pálya,
 Ha eszmeváltó diszes körbe gyűlsz,
 Ha szárnyakon röpit a gőz dagálya,
 Ha tenni, szépre, jóra egyesülsz; —

Duna, Tisza . . . ez mely prüszögve hordja
 Fékét, s szabályhoz törni kénytelen;
 Amannak hódol a sziklák csoportja,
 S Trajánusz hire újból megjelen;
 Az ifju szép Pest, ki bizton ölelve
 Nyújt Corvin agg várának hű kezét,
 S az édes honni szót selypíti nyelve — —
 Széchenyié mind ez emlékezet!

Széchenyi hírét, a lángész csodáit,
 Ragyogja minden, távol és közel:
 Áldozni még jerünk — ah, oly sokáig
 Nem értök — Széchenyi szívéhez el.

Nem láttuk, e sziv néha mit palástol
 Hordván közöny havát és gúny jegét :
 Hogy óvni gyöngé csiráit fagyástól
 Órizza életosztó melegét.

Értünk hevült, miattunk megszakadt sziv,
 Te, az enyészet ágyán porladó !
 Késő, de tartozott szent hódolat hív :
 Egy nemzeté, im, e hálás adó.
 El kelle bukunk — haj, minő tanulmány! —
 Meg kelle törnöd — oh, mily áldozat! —
 Hogy romjaidra s romjainkra hullván,
 Adjunk, Igaz! tenéked igazat.

Szentebb e föld, honunk áldott alapja,
 Mióta, nagy sziv, benne nyugoszol ;
 Szentebb a múltak ezredévi lapja,
 Mióta, nagy név, hozzá tartozol.
 Koszorút elő! . . . morzsoljuk el könyűnket :
 Az istenülés percei már ezek !
 Borítsa ünneplő myrtusz fejűnket :
 Reménynyé váljon az emlékezet.

Nem hal meg az, ki milliókra költi
 Dús élte kincsét, ámbár napja múlt ;
 Hanem lerádván, a mi benne földi,
 Egy éltető e s z m é v é finomúl,
 Mely fenmarad s nőttön nő tiszta fénye
 A mint időben, térben távozik ;
 Melyhez tekint fel az utód erénye :
 Óhajt, remél, hisz és imádkozik.

Te sem haltál meg, népem nagy halottja !
 Nem mindenestül rejt a czenki sir ;
 Oszlásodat még a család siratja —
 Oh, mert ily sebre hol van balzsamir? . . .
 Mi fölkelünk : a fájdalom vigasztal :
 Egy nemzet gyásza nem csak leverő :
 Nép, mely dicsőt, magasztost így magasztal,
 Van élni abban hit, jog és erő !

TARTALOM.

TIZEDIK KÖTET. — 1860. ÉV.

XXXI ÉS XXXII. FÜZET.

	Lap.
IRÁNYESZMÉK. — IV. Nőink hivatása — Gr. Mikó Imre.	5
KEMÉNY JÁNOS FEJEDELEMSÉGE. — Szilágyi S.	21
HUMBOLDT SÁNDOR ÉS MŰVEI. — III. közlemény — Almási Balogh Páltól	71
MŰVÉSZEK CSARNOKA. — III. Michel-Angelo. — Sz. K.	110
AZ ÉSZAKI SARKVIDÉKEK. — Első közlemény. — Hun- falvy Jánostól	136
SZERÉMI GYÖRGY EMLÉKIRATA. — Zilahy K.	160
AZ EMBERI NEM ELFAJZÁSA — Jánosi Ferencz.	201
MAGYAR AKADEMIA. — Archaeologiai bizottság. — Toldi Miklós és Nagyfalvy. — Magyarország keserű vizei. Cs. A.	212
IRODALMI SZEMLE. — A legújabb francia szépirodalom és a francia kritika. I. A regény. Fekete M. — A sárospataki főiskola története. H. P. — Gróf Dessewffy József levelezése Kazinczyval. Cs. A. — A francia császárság bukása. J. F. — Dr. Fichner és Magyar- szág ethnographiája	222

XXXIII ÉS XXXIV FÜZET.

IRÁNYESZMÉK. — V. A történeti alapok megőrzése. — Gróf Mikó Imre.	261
--	-----

	Lap.
JÁNOS KIRÁLY ÉS A DIPLOMATIA. — Nyolezadik köz- lemény. — Szalay Lászlótól	274
MŰVÉSZEK CSARNOKA. — IV. Leonardo da Vinci. — Sz. K. .	285
AZ ÉSZAKI SARKVIDÉKEK. — II. közl. — Hunfalvy Jánostól	319
A NEMZETGAZDASÁGI ESZMÉK ÉS ELMÉLETEK TÖR- TÉNETE. — Hatodik közl. — Kautz Gyulától .	373
ÚJ TERMÉSZETTRAJZI ELMÉLET. — A nemek eredete Darwintól. — Jánosi Ferencz	383
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKEZETE. — Báró Eöt- vös Józseftől	398
GRÓF KEMÉNY JÓZSEF EMLÉKEZETE. — Gróf Mikó Imrétől	419
BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS. — Gróf Teleki Do- mokostól	435
IRODALMI SZEMLE. — A két Stephenson. J. F. — Gróf Dessewffy József és Kazinczy Ferencz levelezése. (Má- sodik közlemény). Cs. A.	470
M. TUD. AKADEMIA. — KÖZÜLÉS OKT. 12 és 13-kán. — Elnöki beszéd. — Arany Jánostól: Széchenyi emlékezete	485